

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

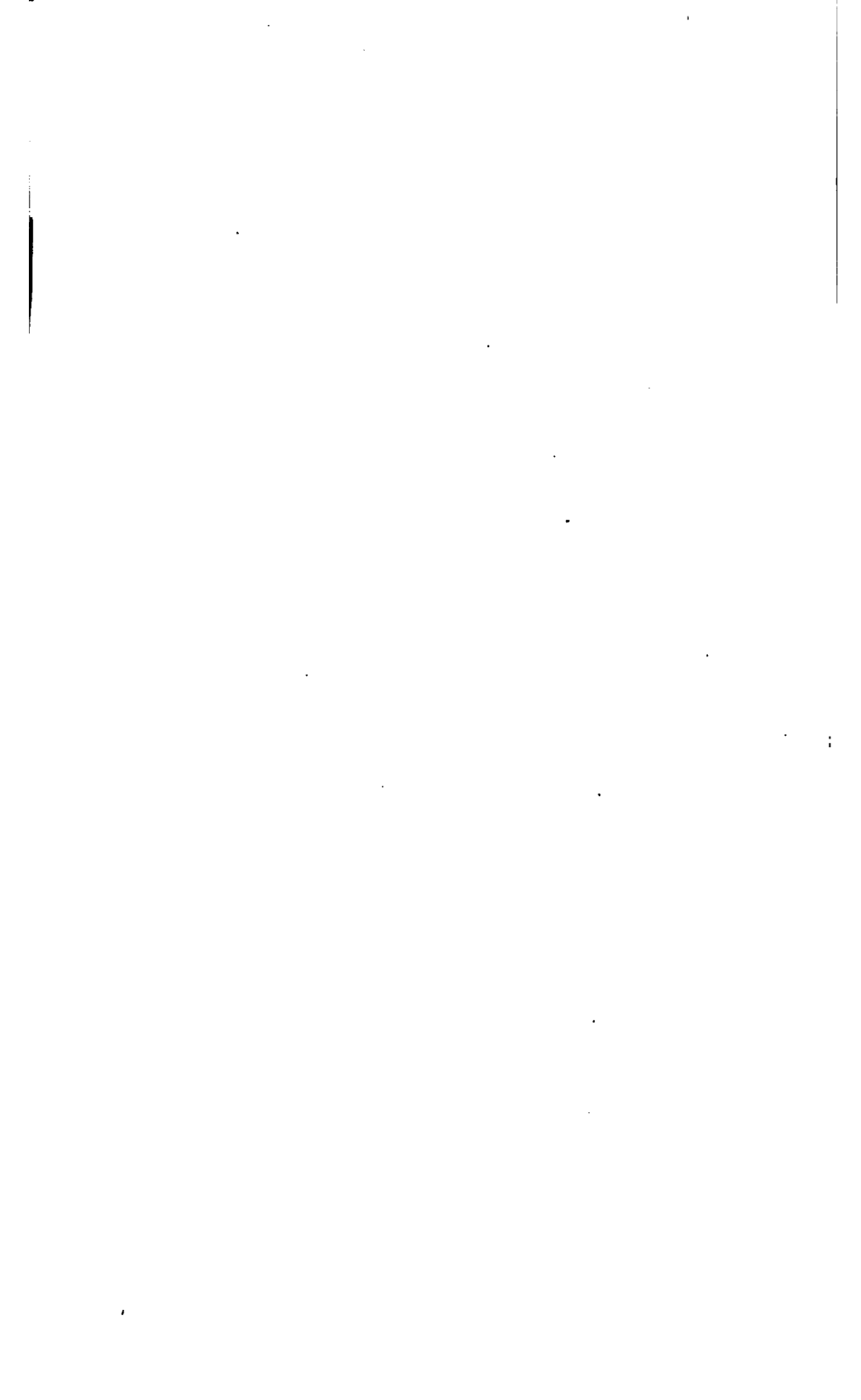
GIFT OF
HORACE W. CARPENTIER

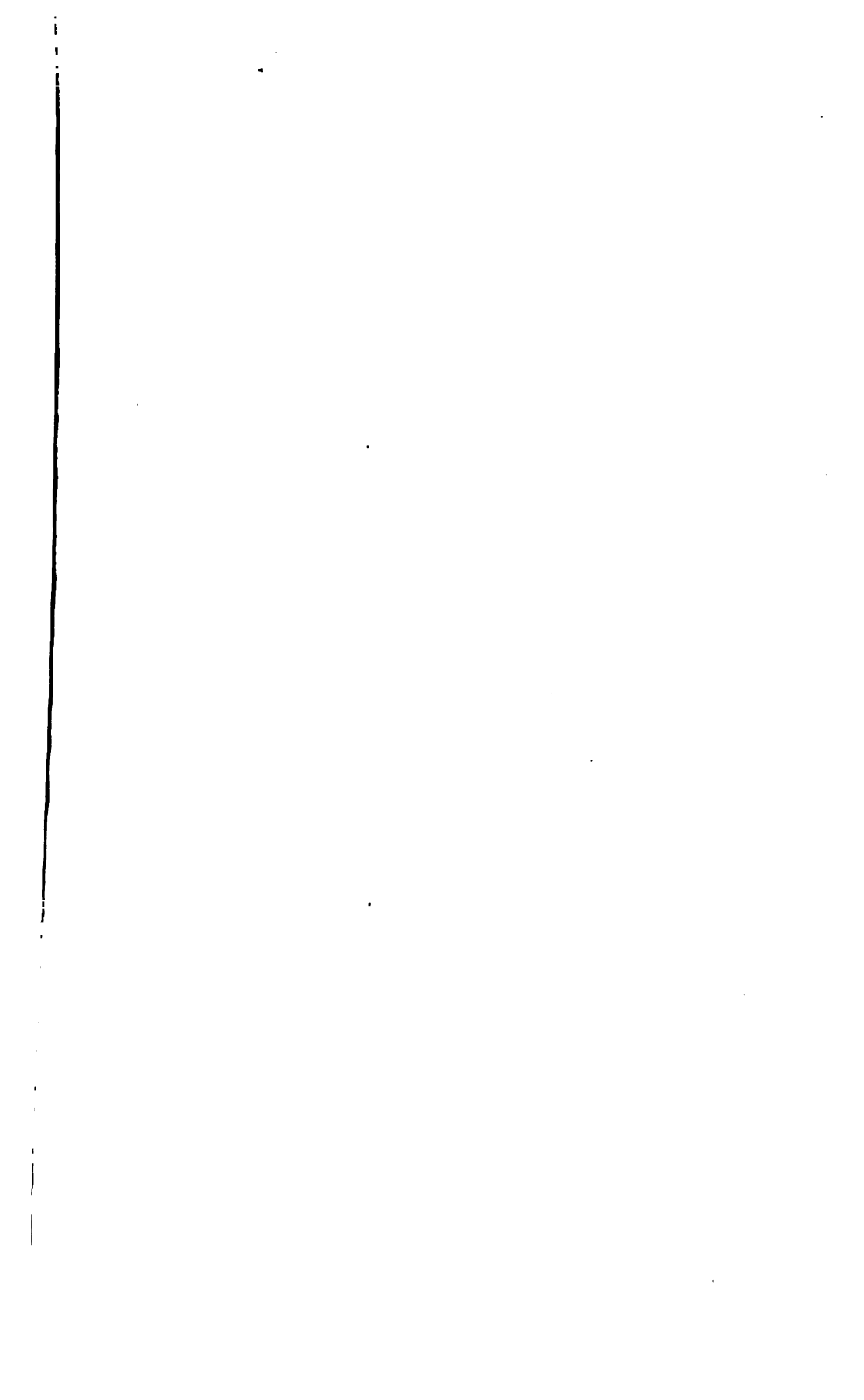

EX LIBRIS

722
1600

—

— . 12

— 3 2 7

—

—

—

THE
EKÂVALÎ
OF
VIDYÂDHARA

WITH THE COMMENTARY, TARALA, OF MALLINÂTHA
AND

WITH A CRITICAL NOTICE OF MANUSCRIPTS, INTRODUCTION
AND CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES

BY

KAMALÂS'ÂNKARA PRÂNÂS'ÂNKARA TRIVEDI, B. A.

FELLOW OF THE UNIVERSITY OF BOMBAY, PRINCIPAL, GUJARAT TRAINING
COLLEGE (FORMERLY PROFESSOR OF ORIENTAL LANGUAGES, SÂMALADÂS
COLLEGE, BHÂVANAGAR, AND ACTING PROFESSOR OF ORIENTAL
LANGUAGES, ELPHINSTONE AND DECCAN COLLEGES).

FIRST EDITION.

---

300 Copies

(Registered for copy-right under Act XXV. of 1867).

Bombay.

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1903.

[All rights reserved].

Price 14 Rupees

Bombay Sanskrit Series No. 63.

PRINTED AT THE "TATVA-VIVECHAKA" PRESS,
BOMBAY.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

Chaitanya

श्रीः ।

श्रीविद्याधरकृतैकावली

श्रीमल्लिनाथकृततरलाख्यटीकया समेता

त्रिवेद्युपपदधारिणा

प्राणशंकरसूनुना कमलाशंकरेण संशोधिता

स्वनिर्मिताङ्ग्लभाषाभूमिकाटिप्पणीभ्यां च समुपेता ।

सा च

मुम्बापुरीस्थराजकीयग्रन्थशालाधिकारिणा

शाके १८२४ वत्सरे १९०३ ख्रिस्तान्दे

प्राकाश्यं नीता ।

प्रथमा आवृत्तिः ।

मूल्यं १४ रूपकाः ।

453477

‘ तस्यविवेचका ’ ह्य मुद्रणयन्त्राख्ये मुद्रिता ।

CONTENTS.

Critical Notice of the Manuscripts of Ekâvali and Tarala	III.—VII.
Introduction... ..	IX.—XXXI.
Note by Dr. R. G. Bhandarkar. XXXIII,—XXXVII.	
Works consulted for the Introduction and the English Notes of the Ekâvali	IXL.—XLII.
Unmesha I.... ..	१—५३
Unmesha II.... ..	५४—८०
Unmesha III.	८१—१२९
Unmesha IV.	१३०—१४३
Unmesha V.	१४४—१५०
Unmesha VI.	१५१—१८३
Unmesha VII.	१८४—१९४
Unmesha VIII.	१९५—३३७
ENGLISH NOTES	339-714
ON	
Unmesha I.	339-381
Unmesha II.	382-412
Unmesha III.	413-465
Unmesha IV.	466-471
Unmesha V.	472-483
Unmesha VI.	484-507
Unmesha VII.	508-525
Unmesha VIII.... ..	526-714

APPENDIX 1.	715-744
Readings of T' compared with the text	715-739
Readings of S' compared with the text	740-744
APPENDIX 2.	
An alphabetical list of the Kârikâs and the Verses occurring in the Ekâvalî ...	745-754
APPENDIX 3.	
Names of works, and authors and other proper names worth noting occurring in the Ekâvalî, alphabetically arranged. ...	755
APPENDIX 4.	
Quotations in the Ekâvalî, arranged alpha- betically... ..	756-758
APPENDIX 5.	
Names of authors and works found in the Tarala, alphabetically arranged ...	759-760
APPENDIX 6.	
Quotations in the Tarala, arranged alpha- betically	761-772
<i>Addenda and Corrigenda</i>	773-780

CRITICAL NOTICE
OF
THE MANUSCRIPTS OF EKÂVALÎ AND TARALA.

The present edition of Vidyâdhara's Ekâvali is based upon the following manuscripts :—

(1) This is a transcript of a manuscript of the Ekâvali and Tarala, caused to be made by Dr. Bhândârkar and deposited in the Deccan College Library. The manuscript belongs to Govind S'âstri Nirantar of Nâsik. It bears No. 133 in the list of Sanskrit manuscripts, published by Dr. Bhândârkar in 1893. The manuscript is thus described there :—

पञ्चाभि ११९, Folio 119 ; पङ्क्तयः १३, lines 13 ; अक्षराणि ५२, letters 52,
सकः १७३६, S'aka 1736, कर्त्ता, विद्याधरः, टीकाकारः महिनाथः ।

The transcript is very elegantly written and contains 120 leaves with generally 12 lines on each page and 65 letters in each line. It is generally correct, but there are omissions of entire lines and even series of lines in many places in the commentary Tarala and the reader is in most places misled ; as the vacant space, marking heads of omitted letters (like ---) shews that three or four letters only are dropped, while we find a long omission. This manuscript generally

agrees with the commentary Tarala of Mallinâtha. It bears date S'aka 1826. It is complete. It is designated D.

(2) A manuscript from Conjeveram, received for collation through my friend, Prof. S. Râdhâkrishna, B. A., F. M. U., Principal, Mahârâjâ's College, Pudukotâ. It is in Grantha characters on plain palm-leaf which is now in an injured condition. It was written by Tidavûr Tirumalâcângar and the copying was finished on the fourteenth day of Bhâdrapada of the year Brava. The codex contains 67 leaves, and a page has 8 lines. The first four leaves appear to have been inserted at a later time, replacing two of the old leaves. The fifth and sixth leaves are injured and broken. The manuscript was in the possession of the late Mr. Virâtâcârya, a great Pandit of Conjeveram, and is now in his grandson's possession. It is a very correct manuscript and appears to be old. It is designated C.

(3) A manuscript in charge of the Oriental Library of Madras. It has 105 pages with 25 lines on a page and 24 letters in each line. It is in Devanâgarî characters and appears clearly to be a transcript of a manuscript for the library. It is not quite correct. It is designated M.

(4) A manuscript in charge of the Oriental Library of Mysore. It is a transcript of a Grantha manuscript, pages 54, containing the first six Unmeshas and of an Andhra manuscript containing the last two Unmeshas. A copy of these two manuscripts was secured through my friend Mr. A. Mahâdeva

S'âstrî B. A., Curator of the Oriental Library of Mysore. It is incorrect in some places and has many omissions. It is designated G.

(5) A copy of a manuscript in charge of the Library of Mahârâjâ's Sanskrit College, Trivandrum, secured through my friend T. Ganapati S'âstrî. It is a very correct manuscript in Dravida Grantha characters. It contains 168 pages with 8 lines on each page and 26 letters in each line. It is a palm-leaf manuscript and appears to be more than a hundred years old. It is designated T.

(6) A copy of a manuscript in charge of the Tanjore Palace Library, received through my friend Mr. A. Subrahmanyam S'âstriar of Kumbhakonum. It is a correct manuscript in Telugu characters. It contains 60 palm-leaves with 9 lines on each page.

As it was received after a greater portion of the text was printed off, its *Varæ Lectiones* are given in Appendix I. The manuscript is designated T'.

(7) A manuscript received through my friend, Pandit Govindadâs of Benares. It belongs, he informs me, to Pandit Balmukund Karmakande of Gâyaghat, Benares. It is a correct and complete manuscript in Nâgarî characters. It contains 98 pages, and is found to resemble mostly D. As it was received after the text was printed off, its readings are given in an Appendix. It is designated S'. The opening page of the Ms. has 'इदं चानुर्ध्वरक्षिवरीक्षित्तीवनेकावलीमन्यस्व पुस्तकम्.'

The text of the commentary, *Tarala*, is based upon two manuscripts, one, a transcript of a manuscript in charge of the Deccan College Library of which the history has already been given and which is designated D., and the other, a copy of a manuscript secured through my friend T. Ganapati S'āstrī, Principal, Mahārāja's Sanskrit College, Trivandrum. This is a very correct manuscript and had it not been secured, it would have been very hard to settle the text of the commentary; since there are many omissions in manuscript D. as has already been remarked. Regarding the manuscript T., Ganapati S'āstrī wrote to me as under :—

‘द्विधा भवान् वर्धते बहु भवत्ये विराज मया मृग्यमाणा सा ‘तरला’ इत्या
एकावलीटीका पठनपाठनप्रचारानावादेश्वदि प्रवेशेऽपु दुर्लभा श्रीर्षमाद्यान्बलुमासरा
परिष्कृता समभा च नम करं पूर्वेषुः प्राप्तवती । अनन्ताक् च नम संतोषः परिश्रमेः
मे सफलः संवृत्त इति ।

तरलमातृका तावदेतन्नगरान्तःपातिनि ‘करण’ नामकमाने लब्धा तालपचा-
लिका इतिउभयन्यलिपिनयी उपघतवद्याम् । तत्र पचाणि ९८ प्रतिपत्रं पङ्क्तयः
१६ प्रतिपङ्क्ति अक्षराणि ६४ ।’

Having read in Dr. Aufrecht's *Catalogus Catalogorum* that there was a manuscript of *Tarala* in the Berlin Library, I requested the manager of the library to send it to me for collation. To satisfy him that the manuscript would be used with due care I was obliged to send him a recommendatory note from Dr. Mac Donald, the Registrar of the University of Bombay, and the manuscript was then lent to me through

the University. It was, however, found that it was a mere fragment of 6 pages with 12 lines on each. It proceeds up to 'सिद्धयोगेकैकना' page 10, line 10.

It has on a cartridge paper sewn with it the following :—

'॥ डा. जी. डब्लर) (ब्राह्म. सं.) १८-

1878, 32 Mallinathakair's Taralam 6 foll, incomplete.

॥ तरलबुलम्—मल्लिनाथः—अपूर्ण—६-१२-०

Manuscript or Fol. 823.

no. 10458.'

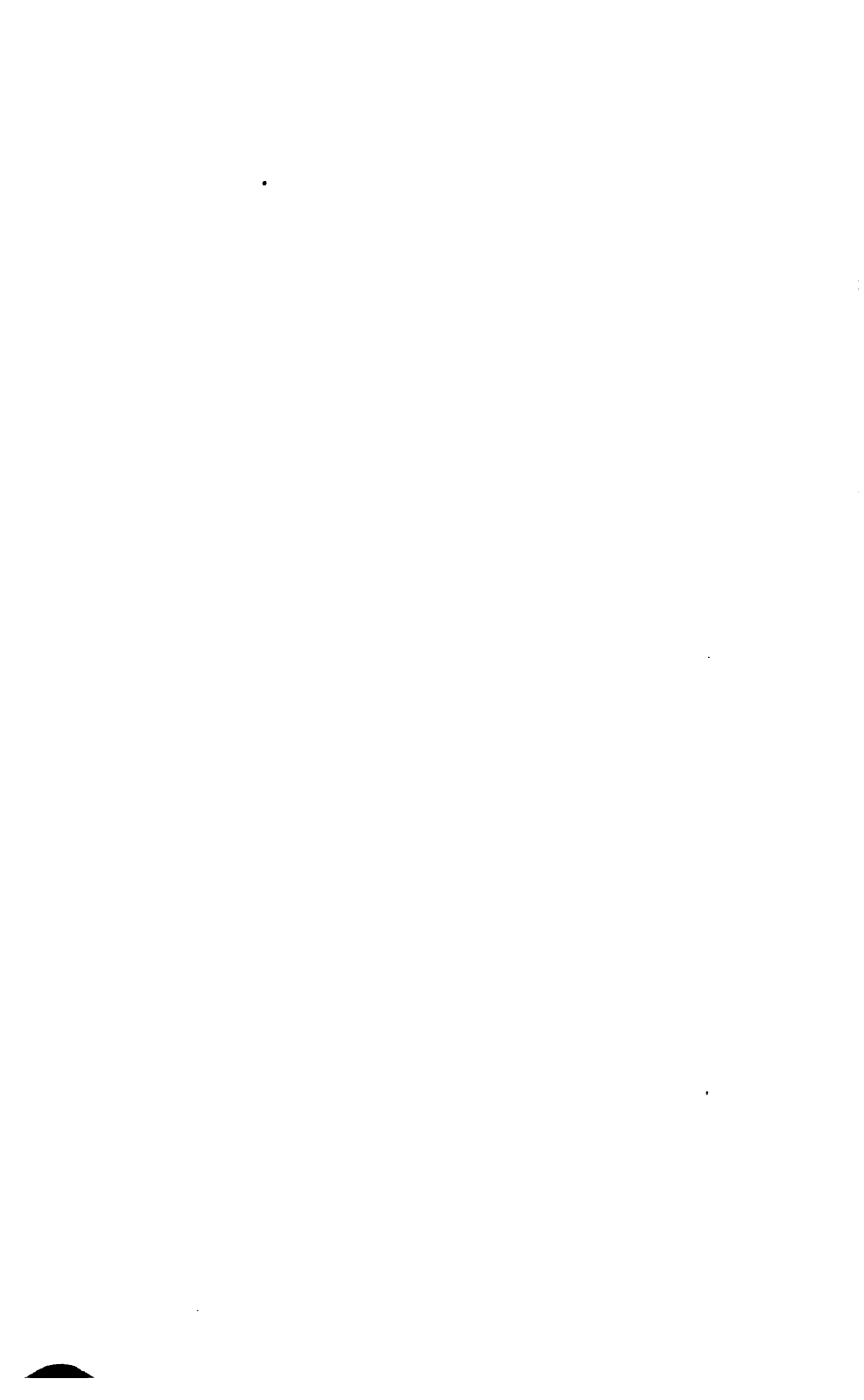
On the next page.

'तरलः

१००'

The manuscript is designated B.

INTRODUCTION.

The *Ekāvālī* : Its Contents—The *Ekāvālī* of *Vidyādhara* is a work on poetics on the lines of *Mammaṭa's Kāvya-prakāśa*. It is divided into eight *Unmeshas* or Chapters. The first *Unmesha* opens with an invocatory verse to God S'iva, and discusses the question whether salutation, one of the three forms of auspiciousness which should, according to *Daṇḍin*, introduce a poetic work ('आशीर्वात्किं वा वस्तुनिर्देशो वापि तन्मुखम्'), is resorted to in the beginning of a work as a subordinate ordinance or as a principal ordinance, and if as a subordinate ordinance, whether it assists the main action directly or indirectly (whether it is *संनिपत्योपकारकाङ्ग* or *आराधुपकारकाङ्ग*), and if as a principal ordinance, whether it is a rite which is regularly prescribed and the omission of which at the time prescribed causes sin (whether it is a *नित्यविधि*), or whether it is a rite which must be performed when a certain event occurs (whether it is a *वैमिक्तिकविधि*), or whether it is a rite to be performed with a certain object in view (whether it is a *काम्यविधि*). It goes on to decide that salutation is a principal ordinance and has the unimpeded completion of the work as the object in view (i. e., it is a *काम्यविधि*), shews the purposes that poetry serves, gives the essential requisites in a person who wishes to be a poet and proves that *Dhvani* or suggested sense is the soul of poetry. The views of the *Abhāvavādins* (Those who do not believe in the existence of *Dhvani*) like

Bhāmaha and others, are refuted at great length. They are shewn to be either *Antarbhāvavādins* (Those who hold that *Dhvani* is comprehended under *Guṇas* and *Alaṅkāras*) like *Bhāmaha* and *Rudrata*, or those who maintain that *Dhvani* is not different from *Anumāna* (Inference) like *Mahimabhaṭṭa*, the author of *Vyaktiviveka*, or the *Mīmāṃsakas* of the *Bhaṭṭa* School and the *Prābhākaras*, the *Abhihitānvayavādins* and the *Anvitābhīdhānavādins* as they are called, or *Dīrghavyāpīravādins* like *Bhaṭṭa Lollata* who hold that the expressive power of words reaches very far like that of arrows. After having rebutted the views of those who hold the non-existence of *Dhvani*, the first *Unmesha* proceeds to refute the other two views about *Dhvani*, viz., that it does exist but that it is not within the power of words to define it, and that it can be arrived at by the process of Implication (*Lakṣhaṇā*). In the first *Unmesha*, *Vidyādhara* seems mostly to have drawn upon *Ānandavardhana's Dhvanyāloka**. The second *Unmesha* treats of the three powers, Expression, Implication, and Suggestion (अभिधा, लक्षणा, and अन्वय) and the three corresponding senses of words, expressed, implied and suggested (वाच्य, लक्ष्य, and अन्वय). In the treatment of *Lakṣhaṇā* the author admits like the *Vedāntins* and some *Naiyāyikas*† अह्वयस्त्वार्था लक्षणा, which is not admitted by *Mammaṭa*. The third *Unmesha* classifies *Dhvani*, or ex-

* *Vide* notes, pp. 352, 358, 359, 373, 374.

† They call it भागलक्षणा. *Vide* notes, p. 397.

cellent poetry, in which the suggested sense excels the expressed sense, deals with its divisions and sub-divisions, explains the different theories of *Rasa* (poetic sentiment), and treats of *Bhāva*, *Rasābhāsa*, *Bhāvābhāsa*, *Bhāvas'ānti*, *Bhāvodaya*, *Bhāvasandhi*, and *Bhāvas'āvalya*, which with *Rasa* are the eight varieties of *Asāmlakshyakramavyaṅgya* sort of poetry. The fourth *Unmesha* takes up the second kind of poetry, *Guribhūtavyaṅgya* as it is called, in which the suggested sense is not more charming than the expressed sense. The fifth *Unmesha* treats of *Guṇas*, defines them, distinguishes between them and *Alaṅkāras*, attacks the theories of *Bhattodbhata*, *Bhoja*, and *Vāmana* about *Guṇas* and *Alaṅkāras*, classifies *Guṇas* according to *Mammaṭa*, attacks their classification into ten according to *Bhoja*, *Vāmana* and *Danḍin* and concludes with the treatment of *Rttis*. The sixth *Unmesha* deals with principal *Doshas*, *Avimrīṣṭavidheyās'a*, *Prakramabhaṅga*, *Avāchyavachana*, *Vāchyāvachana*, and *Arthapaunaruktya*. The last two *Unmeshas* treat of the figures of speech, *Sabdālaṅkāras* and *Arthālaṅkāras* respectively. In the classification and treatment of figures, *Vidyādhara* mostly follows *Rājānaka Ruyyaka*, the author of *Alaṅkārasarvasva*.

The *Ekāvālī* and the *Kāvyaṅprakāś'a*—It will be seen from the above that the *Ekāvālī* embraces the same subjects that are dealt with in the *Kāvyaṅprakāś'a* and that the *Unmeshas* of the former correspond in regard to their subject-matter to the *Ullāsas* of the latter. The agreement is as under :—

<i>Ēkāvālī, Unmeshas.</i>	<i>Kāvyaṣṛakāś'a, Ullāsas.</i>
1	1 and 5 (latter part)
2	2 and 3
3	4
4	5
5	8
6	7
7	9
8	10

Though embracing the same subjects as the *Kāvyaṣṛakāś'a*, it is simpler than it and may be read with advantage by the student who wishes to master the harder work of *Mammaṭa*.

The Divisions of *Unmeshas* :—Each *Unmesha* is divided into three parts, the *Kārikās* in verses, which classify and define the technical terms in poetics, the *Vṛitti* or the explanation of the *Kārikās* in prose and the *Udāharāṇas* or instances given to illustrate the *Kārikās*. They are all the production of *Vidyādharma*.

The striking feature of the *Ēkāvālī* and works of a similar nature——The striking feature of the instances in verses given in the work is that they all panegyrisse *Narasimha*, king of *Utkala* or *Kalīnga*. *Pratāparudra Yaśobhūshana* by *Vidyāndītha* and *Nañjarājayaśobhūshana* by *Narasimha* are similar works on poetics. The illustrative verses in the former are all composed in honor of *Pratāparudra* or *Rudra*, worshipper of the *Kākatī* God, who ruled at *Ekas'ildānagara*, while those in

the latter glorify *Nañjarājan**. The latest work of this nature brought to our notice by Dr. R. G. Bhāṇḍārkar in his Report on the Search for Sanskrit Manuscripts during the year 1887-88 and subsequent years up to 1890-91 is *Alaṅkāramañjushā* by *Purohita Devasāṅkara Nāhānābhāi*, who was a native of *Rānera* (Rānder near Surat) and lived at *Urahpattana* (probably Olpād in the Surat District). The instances in this work sing the glory of the Peshwas, *Mādhavarāo* the First and his uncle *Raghunātharāv*.

Works that quote the *Ekāvall*——The *Ekāvall* is quoted by *Mallimātha* in his commentaries on *Meghadūta*, † *Kirātārjunya*, ‡ and *Sis'upālavadhāṣ*, in *Rasārṇavasudhākara*, a work

* I have not seen the work, but the following colophon of it was sent to me by my friend Prof. S. Rādhākṛishṇa Aiyar of Pudukotā:—

इति श्रीपरमेशिवतारयिष्यरामदेशिककर्णारविन्दसन्धानमहिषसमासादितानिःसहाय्येदेनन्दिनप्रपञ्च-
निर्माणसाहित्यिकनिश्चिद्विद्वत्त्वलिख्यसनिग्नसरससाहित्यसंपदायप्रवर्त्तकनरसिंहकविविरीषिते बङ्गराजब-
द्योभूषणेऽर्जुनकारसाजे दोषनिरूपणगुणनिरूपणं नाम पञ्चमे विल्लासः ॥

† 'देवर्षी गिरिम्' इत्यत्र देवपूर्वत्वं गिरिशब्दस्य न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति संज्ञायाः संज्ञित्वा-
भावादवाच्यवचनं दोषमाहुरालंकारिकाः । तदुक्तमेकावल्यात्—“यदेवाच्यस्य वचनमवाच्यवचनं
हि तत्” इति ॥'. *Vide Meghadūta*, Verse 44 'अज्ञिप्यन्दोच्छ्वसित——'. See
English notes, pp. 500-501.

‡ “सदृशं सदृशानुभवाद्यत्र स्मर्येत तत् स्मरणम्” इति विद्याधरः ।'. *Vide Kirātār-
junya*, Canto IV., Verse 38, also Canto 18, verse 44 'धनुरूपपदं वेदमित्यत्र
धनुरूपपदत्वं वेदशब्दस्य न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति संज्ञायाः संज्ञित्वाभावादवाच्यवचनं दोषमाहुरा-
लंकारिकाः । तदुक्तम्—“यदेवावाच्यवचनमवाच्यवचनं हि तत्” इति ।'. *Vide* English notes,
pp. 500-501.

§ 'अत्र शिरष्यशब्दपूर्वकत्वं कश्चिपुशब्दस्यैव न तु संज्ञिनस्तदर्थस्येति शब्दपरस्य कश्चिपु-
शब्दस्यार्थगतत्वेनाप्रयोज्यस्य प्रयोगादवाच्यवचनाख्यदोषमाहुः । “यदेवावाच्यवचनमवाच्यवचनं
हि तत्” इति ।'. *Vide* Canto I., Verse 42.

on poetics by *S'ingabhūpāla*, king of *Venkaṭagiri*, who was called *Sarvajña* on account of his great scholarship and who flourished about the end of the fourteenth* century, in *Chitramīmāṃsā*† and *Kuvalayānanda*‡ by *Appayya Dikshita*, in

* *Vide* Report on a Search for Sanskrit and Tāmīl Manuscripts for the year 1896-97 by Prof. M. Seshagiri S'āstrī, M. A., pp. 7-10. The *Ekāvalī* is given in the list of works and authors referred to in the *Rasārṇavasudhākara* on p. 10 as under:—

एकावली-विद्याधरः.

Singama Nāyaḍu is described as having flourished about 1380 A. C. and as being called *Sarvajña* on account of his vast learning and as being a great patron of learning. The author of *Rasārṇavasudhākara* was the grandson of *Singama N.* and son of *Anapota N.* and may therefore be taken to have lived about the end of the fourteenth century. The following is given as the colophon of the Ms. of *Rasārṇavasudhākara*, noticed by Prof. S'eshagiri:—

इति श्रीमण्डलप्रधीश्वरधीअनपोतनरेन्द्रनन्दनवलमुजबलभीमश्रीशङ्करभूपालप्रविरचिते रसार्णवसुधा-
करनाम्नि नाद्यालंकारशास्त्रे भावकोलासो नाम तृतीयाङ्कात् : । *Vide* p. 98.

† 'अथ परिणामस्य व्यङ्ग्यतायां किमुदाहरणम् ।

“नरसिंह धरनाथ के वयं तब वर्णने ।

आपि राजानमाक्रम्य यशो यस्य विजृम्भते ॥”

इति विद्याधरेणोदाहृतम् ।' &c. *Vide* English notes, pp. 454-55.

The verses 'आयुर्दानाहोन्सवस्य—' (*Vide* p. 76) and 'द्विभाषः पुष्पकेतोर्विबुध-
विटपिना पौनरुत्थयम्—' (*Vide* p. 76) are quoted in *Chitramīmāṃsā* as in-
stances respectively of strikingness even where there is शुद्धसारोपलक्षणम्
('आयुर्दान—' इत्यादौ शुद्धसारोपलक्षणास्थलेऽपि वैचित्र्यदर्शनात्) and of विषय and
विषयिन् in रूपक being in different cases. *Vide* English notes, pp 407-08.

‡ The verses 'अन्तर्विष्णोःखिलेकी निवसति—' (*Vide* p. 299) and

Rasagāṅgādhara. and *Chitramtmānsākhaṇḍana* by Pandit *Jagannātha**, and in *Alaṅkāra-kaustubha* by *Viśveś'vara*†.

Vidyādhara——The *Ekāvālī* and *Kelirahasya* are the two works ascribed to *Vidyādhara* in Dr. Aufrecht's Catalogus Catalogorum. Having learnt that a manuscript of *Kelirahasya* was in the Library of the Royal Asiatic Society of Bengal, I applied to the Secretary of the Society for a loan of it and he was kind enough to comply with my request—I have found that it is a work on love. It opens with invocatory stanzas to God of Love.‡ It is divided into eighteen *Parichchedas*. It seems to be a compendium of a larger work, *Ratirahasya* frequently quoted by *Mallinātha*, on the subject by *Kokkokaṣ*. The following is the colophon of the work :—

नृचन्द्रगोदासप्रसरसहचरैः——' (*Vide* p. 321) are given in the *Kuvalayā-ṇanda* as instances of the figures सार and उन्मीलित respectively. (*Vide* English notes p. 700).

* *Vide Rasagāṅgādhara* on verses 'द्विभाषः पुरुषकेतोः——' and 'नरसिंह भरणाय के वयं तव वर्णने——' pp. 250 and 254 respectively. *Vide* English notes, pp. 408 and 454-55.

† *Vidyādhara*'s instance of परिणामध्वनि, 'नरसिंह महीपाल के वयं तव वर्णने—' is criticized. *Vide* अलंकारकौस्तुभ, p. 163. *Vide* English notes, p. 456.

‡ The following is the opening stanza:—

येनाकारि प्रसभमचिरादधेनारीश्रत्वं
 दग्धेनापि त्रिपुरजयिनो ज्योतिषा चाक्षुषेण ।
 इन्दोर्भिन्नं स जयति मुदां शमयामप्रचारो
 देवः श्रीमान् भवरसभुजां देवतं चित्तजन्मा ॥

§ The following verse in the beginning of the work shows this :—

: 'एतच्छ्रीवैद्यविद्याधरकविचिरचित्तो केसरिहस्त्यं सनातनम् ।'

The manuscripts of the *Ekāvālī* collated by me have either 'श्रीनरसिंहादेश्वरस्य कवेर्विद्याधरस्य कृतौ' &c. or 'इति विद्याधरकृतौ' &c. No manuscript calls him वैद्यविद्याधर. The two *Vidyādhara*s may not therefore be the same poet.

The age in which the poet lived can be settled approximately from the internal evidence the work affords. As stated before, the illustrative stanzas are all composed to glorify king *Nṛisimha* or *Narasimha*, king of *Kaliṅga* or *Utkala*.*

कोकोकनाम्ना कृतिना उतोऽयं
श्रीवैष्णवदत्तस्य कृतुहलेन ।
विलोक्यतां कामकल्पसु धीरैः
प्रदीपकल्पो वचसां निगुम्फः ॥

* The colophons of the different *Parichohhodas* are as under:—

इति ककोक (कोकोक!) उतौ जात्यधिकारः प्रथमः परिच्छेदः । इति ककोकउतौ पन्द्राधिकारो द्वितीयः । इति ककोककृते रतिप्रकाशे षष्ठः ।

* 'Our earliest glimpses at Orissa disclose an unexplored maritime kingdom stretching from the mouth of the Ganges to the mouth of the *Kṛishnā*. It was a long narrow strip of coast every where shut out from the Indian Continent by a wide *terra incognita* of mountains and forests. Under the name of *Kaliṅga* it appears in the list of countries so frequently reproduced in Sanskrit writings and generally in one stereotyped order, coming immediately after Lower Bengal, as if adjoining it, in the same way as the Lower Provinces of Bengal are invariably placed after the northern ones. It formed one of the five outlying kingdoms (*Aṅga*, *Vaṅga*, *Suhma* and *Puṇḍra*) of ancient India with its capital situated about half way down the coast and still surviving in the present city of *Kaliṅgapatnam*. We soon however become conscious

It is therefore certain that the poet *Vidyādhara* flourished in the reign of this king ; for no poet can eulogize a king in such magniloquent terms unless he were his patron. The question therefore turns upon the settlement of the age of king *Narasimha*. In the long list of kings of Orissa given by Mr. Robert Sewell in his 'Sketch of the Dynasties of Southern India ' Appendix VII., pp. 64 to 69, eight kings bearing the name *Narasimha* are mentioned as under :—

Narasingh Deva	B. C. 421—306.
Narsinh Kesari	A. D. 1013—1024.
Languliya Narsinh	A. D. 1237—1282.
Kesari Narsinh	A. D. 1282—1307.
Pratab Narsinh	A. D. 1307—1327.
Kapil Narsinh	A. D. 1329—1330.
Narsinh Jana	A. D. 1549—1550.
Narsinh Deva	A. D. 1628—1653.

---

of the territory being divided into two parts. The name *Kalinga* is applied more distinctively to the delta of the Godavari, while the delta of the Mahānadi on the north gradually stands out as a separate country.' 'Orissa' by Sir W. W. Hunter, Vol. I., pp. 170-1.

'The northern kingdom that thus looms hazily forth on the horizon of history was known as Odra or *Utkala*. The orthodox insist that it means the Glorious Country. Lexicographers suggest that it may only be the Land of the Bird-killers and an admirable student of the modern Aryan tongues interprets it as the Outlying Strip.' 'Orissa' by Sir W. W. Hunter, Vol. I., p. 172. The Outlying Strip is explained in a foot-note on p. 82 as meaning 'lying beyond the Gangetic Valley' from *Utkala=katila=cut off*.

The copper-plate inscriptions of *Nṛsimha-deva* IV. and *Nṛsimha-deva* II. of Orissa published in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. LXIV., Part I., 1895 and Vol. LXV., Part I., 1896, are the latest source of information regarding kings of *Utkala**. The grants of *Nṛsimha-deva* IV. are dated, Sunday, 13th *tithi* of the bright half of *Chaitra* in the year *Saka* 1305 corresponding to March 6th, 1384 A. D. and Tuesday, 11th *tithi* of the bright half of the *Vichā* month in the year *Saka* 1316 answering to 23rd November 1395 A. D.† *Nṛsimha-deva* II.'s grant‡ mentioned above is dated Monday, 6th *tithi* of the bright half of the *Simha* month in the *Saka* year 1217, equivalent to 6th August 1296 A. D., in the 17th year of his reign. Another grant of the same king is mentioned as dated 1218 *Saka*.§

---

* These inscriptions were brought to my notice by Prof. K.B. Pāthak of the Deccan College.

† *Vide* The Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. LXIV., Part I., 1895, pp. 132 and 133.

‡ 'अस्ति सप्तदशोत्तरद्वादशशतशरुवत्सरे षट्पुदंशभुवनाधिपत्यादिबीरुदाबलीविराजमानः श्रीवीर-नरसिंहदेवमहीपतिः स्वराज्यस्यैकत्रिंशत्यङ्केभिलिख्यमाने सिंहशुक्लषष्ठ्यां सोमवारे &c.' *Vide* The Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. LXIV., Part I., 1896, pp. 254 and 230. पक्षविराज्यङ्क is to be considered as 17th year; for, in giving regnal years, 1, 6, and the years ending in 0 and 6 except are not taken into account as being inauspicious. *Vide* Dr. R. G. Bhāṇḍārkar's Note after the Introduction.

§ *Vide* The Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol. LXV., Part I., 1896, p. 232.

The following is the table of kings constructed from these inscriptions :—

	Years of reign.
श्रीउगङ्ग	70
कानार्णव	10
राघव	15
राजराज	25
अनङ्गभीमदेव I.	10
राजराज II.	17
* अनङ्गभीमदेव II.	34
नरसिंहदेव I.	33
* भानुदेव I.	18
नरसिंहदेव II.	34
भानुदेव II.	24
नरसिंहदेव III.	24
भानुदेव III.	26
नरसिंहदेव IV.	reigning in 1397 A. D.

Calculating from the earliest of these inscriptions, *viz.*, that of *Narasimha-deva* II. dated 1217 *S'aka*, which is mentioned as the 17th year of his reign, and taking the periods of the reigns of kings, we get the following dates for the four *Narasimhas*, mentioned in the inscriptions :—

---

* The grants of *Narasimha-deva* II. ascribe 34 and 18 years of reign to अनङ्गभीमदेव II. and भानुदेव I. respectively ; while the grants of *Narasimha-deva* IV. give 33 and 17 years as the periods of the reigns of these kings.

Narasimha-deva I. 1229 A. D. to 1252 A. D.

Narasimha-deva II. 1280 A. D. ,, 1314 ,,

Narasimha-deva III. 1338 ,, ,, 1362 ,,

Narasimha-deva IV. 1388 ,, He was reigning in 1397 A.D.*

* The date of the accession to the throne of कामार्णव is in all these inscriptions put down as वेदजुष्योत्सवप्रतिपत्तिकाव्याः or *Saka* 1064 corresponding to 1142 A. D. In only one inscription, *viz.*, that of *Narasimha-deva* IV. of the year 1395 A. D. वेदजु is changed to देवजु. The date of Chodaganga's accession is given *Saka* 999 and if we add to it 70, the period of his reign, we get 1069 instead of *Saka* 1064 as the date of *Kāmrṇava's* accession to the throne. The periods of the reigns of kings are almost the same in all inscriptions. If we calculate dates from the year of *Kāmrṇava's* accession, 1142 A. D., we get dates for *Narasimha* II, and *Narasimha* IV. which are quite at variance with those which are put down as years of their grants. The dates are not therefore accurate.

The year 1296 A. D. which was the 17th year of the reign of *Narasimha* II. is taken as a basis in the above dates of the four *Narasimhas*. But according to this calculation the year 1384 A. D. cannot be the sixth year of the reign of *Narasimha-deva* IV. If, on the other hand, we start from the year 1384 A. D. and calculate dates, we get 1379 as the year of the accession of *Narasimha* IV. and 1271 A. D. as that of *Narasimha* II. which cannot make the year 1296 as the 17th year of his reign. Thus the dates are not accurate. For further elucidation of the point see the Note sent to me by Dr. R. G. Bhāndārkar, intended by him as supplementary to his remarks on the *Ekāvālī* contained in his Report quoted in the Introduction.

As *Vidyādharma* has mentioned the poet *Harihara* and king *Arjuna** who flourished in the beginning of the thirteenth century,† the first two *Narasimhas* of the list of Mr. Robert Sewell are out of the question. They are excluded also by *Vidyādharma*'s mention of *Srītharsha*‡ who lived in the 12th century,§ and *Kāvya prakāś'akāra*¶ who flourished in the latter part of the 11th or the beginning of the

* त्रियमद्वुता हरिहरो लेभेऽर्जुनस्वामुजः' p. 19.

† 'It will be seen that *Vidyādharma* mentions *Harihara* in the above (i. e., in 'त्रियमद्वुता हरिहरो लेभेऽर्जुनस्वामुजः'). The prince *Arjuna*, from whom he got amazing wealth, must have been the ruler of Mālwā of that name whose earliest and latest known dates are 1211 A. D. and 1216 A. D. *Harihara*, a Jain poet named *Madanakṛti* and *Somesvara*, the author of the *Kṛtīkaumudī* and *Surathotsava*, were contemporaries and the last wrote *Surathotsava* while *Vastupāla* was alive. *Vastupāla* died in 1298 Vikrama, i. e., 1242 A. D. So that all these authors flourished during the early decades of the 13th century.' Vide Dr. R. G. Bhāṇḍārkar's Report on the search for Sanskrit Manuscripts during the years 1887-88, 1888-89, 1889-90 and 1890-91, p. LXVI.

‡ क्वा काव्यमवाप विश्वमहिता कीर्ति कविप्रामाणीः श्रीहर्षः—' Vide pp. 18-19.

§ According to Wilson he succeeded his father *Kalasa* in 1113 A. D.

¶ He is mentioned and quoted on p. 78 'कृत्वोद्भव्यकाकुना—' and his views on अर्थज्ञेय are given on p. 262, 'शब्दपरिवर्तनसहित्पुन्यमर्थज्ञेयस्य विषय इति पुनः काव्यप्रकाशकारस्य सिद्धान्तः।'.

11th century,* and by his quoting *Bilhana*† who is placed in the latter part of the 11th century.‡ As the *Ekhavali* is quoted in the *Rasarnavasudhākara* whose author, *S'ingabhūpāla*, is shewn to have lived in the fourteenth century and is commented upon by *Mallinātha* who is taken to have flourished about the end of the fourteenth century,§ it is evident that *Vidyādharma* could not have been the protégé of the last two *Nṛsiṃhas* mentioned by Mr. Robert Sewell, or *Nṛsiṃha* IV, of inscriptions. Nor could he have sung the glory of *Kapil Narsinh* who ruled only for one year. Thus there remain only three *Narasimhas*, *Languliya Narsinh* (1237-1282), *Kesari Narsinh* (1282-1307), and *Pratab Narsinh* (1307-1327), of Mr. Sewell or the first three *Nṛsiṃhas* of inscriptions to be considered. As *Narasimha*, the patron of *Vidyādharma*,

* *Mammaṭa* quotes *Abhinavaguptāchārya* who 'wrote between 998-1015' as Dr. Aufrecht says in his *Catalogus Catalogorum* and is commented upon by *Māṅikya-chandra* who composed his *Saniketa* in 1160. Vide *Vāmanāchārya*'s Introduction to *Kāvya-prakāśa*.

† 'विष्णुसुन्दरविनायकः—' (p. 11) is from *Bilhana*'s *Karṇasundarī*. Vide English notes, pp. 344-45.

‡ Vide *Durgāprasāda*'s Introduction to *Karṇasundarī*, *Kāvya-mālā* Series.

§ Vide Dr. *Bhāṅḍārkar*'s Report on the Search for Sanskrit Manuscripts during 1887—1890, p. LXIX., Prof. K. B. Pāṭhak's Introduction to the *Meghadūta*, pp. 11-12, and my Introduction to the *Bhaṭṭi-kāvya*, pp. XXIV.-XXVIII.

is described by his protégé as *हम्मीरमानमर्दन** (One who has crushed the pride of *Hammitra*), it is evident that *Narasimha* was a contemporary of *Hammitra*. There were three kings of the name of *Hammitra* and the *Hammitra* referred to by *Vidyādhara* is 'the hero of the *Hammitra Mahākāvya* of *Nayachandrasūri* and is represented to have begun to reign in 1339 of *Vikrama Saṁvat*, i. e., 1283 A. D. It was this *Hammitra* who defended the fortress of *Ranthambhor* (*Raṇastambhapūra*) with bravery against *Alla-ud-din Khilji* for more than a year and fell at last when it was taken in the year 1031 A. D. ....As the *Chohan* prince is represented by *Nayachandra* as having attempted the conquest of Southern countries, he was probably the *Hammitra* alluded to by *Vidyādhara*.† Thus neither *Languliya Narsinh* of Mr. *Sewell* nor *Nrisimha* I. of inscriptions could have been the patron of *Vidyādhara*. These considerations make it clear that *Vidyādhara* must have flourished in the reign of either of the two remaining *Narasimhas*, *Kesari Narsinh* (1282-1307) or *Pratab Narsinh* (1307-1327) of Mr. *Sewell*, or *Nrisimha* II. of inscriptions, and that the *Ekāvālī* was composed in the beginning of the fourteenth century.

---

* 'हम्मीरमानमर्दनं सेवति खड्गस्तवारिगरीषु' *Vide* p. 257, 'हम्मीरमानमर्दनं मयत-स्तेजो विमलसुं जयति।' *Vide* p. 260, 'हम्मीरकृतिपालचेतसि परं मास्त्रियमुन्मीकृतिम्।' *Vide* p. 176, and 'निजचरणविविधनिपतनपरमापि पुर पय वीक्ष्य हम्मीरम्—' *Vide* p. 177.

† *Dr. Bhāṇḍārkar's 'Report on the Search for Sanskrit Manuscripts during the years 1887-1890', pp. LXVII. and LXVIII.*

Mallinātha and his works:—The commentary *Tarala* (Central Gem) of the *Ekāvālī* (One-stringed necklace) is from the pen of the celebrated *Mallinātha*, the well-known commentator of the five *Mahākāvya*s and the *Bhāṭṭi-kāvya*. It is a very valuable commentary, very useful to students, as it is written in simple language and free from the intricacies of other commentaries. The following are the works and commentaries of *Mallinātha*, that have as yet come to be known to me:—

- रघुवंशटीका—संजीवनी.
 कुमारसंभवटीका—संजीवनी.
 मेघदूतटीका—संजीवनी.
 किराताकुंजीवटीका—वण्टापथ.
 शिशुपालवधटीका—सर्वकथा.
 नैषधीवटीका—जीवानु.
 महिकाव्यटीका*—सर्वपथीना.
 एकावलीटीका—सरल.
 सन्धवार्षिकटीका—सिद्धाञ्जन.

* The *Bhāṭṭikāvya* has been published with this commentary by me in the Bombay Sanskrit Series, Nos. LVI. and LVII.

† This commentary is mentioned in the *Tarala*, 'तदेतत् सम्यग् विवेचितम-
 स्माभिस्सन्धवार्षिकटीकायां बाणपेयाधिकरणे'। *Vide* p. 152, and in the *Ratna-
 pāṇa*, a commentary on *Vidyānātha's Pralāparudraya's obhūshaṇa*,
 by *Kumārāpīlavāmin*, *Mallinātha's* son, 'तदुक्तं तातपदैरेकावलीसरले
 सन्धवार्षिकव्याख्याने सिद्धाञ्जने च—'स्वार्थत्यागे समानेऽपि सह तेनान्यलक्षणा । शने-
 यमजहत्स्वार्थां जहत्स्वार्थां तु तं विना ॥'.

स्वरमञ्जरीपरिमल*

सार्किकरभाटीका—निष्कण्टिका

प्रद्यस्तपाद्भाष्यटीका†

रघुवीरचरित‡

Dr. Aufrecht assigns अमरपदपरिज्ञात, अमरकोशटीका, to *Mallindtha*. He places it first in the list of works composed by *Mallindtha*. But he is wrong in attributing the authorship of the commentary to the same *Mallindtha*. The place of deposit of a manuscript of this work mentioned by him is Government Oriental Library, Madras. I secured a true

---

* The commentary is mentioned in the *Tarala*, 'तदेतव सम्यक् प्रपञ्चितम-
स्मानिः स्वरमञ्जरीपरिमलटीकायाम् । *Vide* p. 59.

† This commentary is mentioned in *Nishkantiā*, 'दिक्कालसाधन-
प्रपञ्चस्तु अस्मत्प्रणीतप्रद्यस्तपाद्भाष्यटीकायां द्रष्टव्यः ।'

‡ This work is mentioned in Dr. Aufrecht's *Catalogus Catalogorum*.
The following verse is mentioned in the *Tarala* with the following
prefatory remark:—

‘ पतदेव मैत्रियप्येति आख्यायते । यथास्मदीयश्लोके चन्द्रोदयवर्णने—

निशाकरकरस्पर्शान्निहया निर्वृतात्मना ।

अमी स्तम्भादयो भावा व्यन्यन्ते रज्यमानया ॥’

Vide pp. 22–23. This shows that *Mallindtha* has composed a poetic
work (probably रघुवीरचरित) in which चन्द्रोदय is described. My friend
T. Ganapati Śāstrī of Trivandrum wrote to me that he had secured a
few pages of the Ms. of रघुवीरचरित and was in search of the whole
manuscript.

copy of the manuscript from Madras and on reading the introductory verses of it, found the author of the commentary to be very probably another *Mallinātha*.* He is very probably the same *Mallinātha* that is mentioned as the son of *Narasinha Bhaṭṭa*, born in the *Vatsa* family, and grandfather of *Narahāri* who was known as *Sarasvatītrika* after he renounced the world and who was the author of the commentary *Bālachittānurañjanī* on *Kāvya prakāśa*. (Vide *Vāmanāchārya's* Introduction to *Kāvya prakāśa*). *Mallinātha* had two sons, *Peddayārya* and *Kumdrasvāmin*. The elder son was as learned as his father, as his younger brother informs us in the introductory verses to his commentary *Ratnāpaṇa* on *Pratāparudrayas'obhāshana*. †

* The introductory verses are as under:—

आकण्ठपौरुषमतो वाणता विज्जवारणेनैव ।
 प्रवितां विभ्रद्दस्येपिदसोवास्यं परं महस्सेवे ॥
 उक्तानुक्तनिरुक्तचिन्तन फलां टङ्गं समूतेः परा—
 मालोच्यामरभाष्यवार्त्तिकमुखात् ग्रन्थात् बहुनादरात् ।
 व्याख्येऽमरसिंहनामकमहं श्रीवत्सगोविन्दो
 बोलापेन्नितृसिंहसूक्तिन्यः श्रीमल्लिनाथो मुदा ॥

†
 त्रिस्कन्धशास्त्रजल्पे बुलुकीकुहते स्म यः ।
 तस्य श्रीमल्लिनाथस्य तनयोऽयमि तादृशः ॥
 कोलचलपेद्दयार्यः प्रमाणकदावयपारदृशा यः ।
 व्याख्यातत्रिद्विक्रमाः प्रबन्धकर्त्ता च सर्वविद्यधु ॥
 तस्वानुजन्म तदनुग्रहात्पिद्योगवच्छे विनयावन्धः ।
 स्वामी विमिश्रितनोति टीकां प्रतापद्वीपरहस्यभेत्वीम् ॥

The following account of *Mallinātha* was supplied to me by my friend T. Gaṇapati S'āstrī, Principal, Mahārājā's Sanskrit College, Trivandrum, and may be taken for what it is worth. It is taken from 'वेदमहत्त्वमित्' in three Series of Kanarese Readers edited by Messrs Puṭṭanna, B.A., and M. B. S'riniwāsa Iyengar, M. A., of the Mysore service.

* '*Mallinātha* was known as *Pedda Bhaṭṭa* and is in some Telugu and Kanarese provinces understood by that nickname. The name in both these vernaculars indicates 'an ignoramus or a clodpoll,' thus casting some light on Malli's early life. There are evidences to prove that he began studentship in his far advanced years of about thirties at Vārāṇasī. After he had acquired wonderful talents in all the branches of Sanskrit literature, the title of Bhaṭṭa was conferred upon him and even to this day in the Province of Mysore and other Telugu tracts he is best remembered by the pet name of *Pedda Bhaṭṭa*.

As to his nativity the Readers ascribe Devapura, an Agrahāra in the North. It is hard to identify the insignificant village and probably very few remembrances are left in the minds of people of the North. Others ascribe some-

---

* Prof. K. B. Pāthak informs me that this story occurs in the Kanarese work, *bathāsāṅgraha*. He considers वेदमह, वेदपार्व or वेद to be identical with the elder son of *Mallinātha* on the analogy of जप्य, जप्यय and जप्यवित्. Prof. Aufrecht, however, identifies वेदमह with महिनाथ, *Vide* Prof. Aufrecht's *Catalogus Catalogorum*, Vol. I, p. 434.

where near Rajmundry to be his birth-place. His father was known as *Devavarman*, a profound scholar and a model Vaidik.'

The account then goes on to state at great length how all the efforts of the father to educate him bore very little fruit, how his father advised him to conduct himself in his father-in-law's house, that he should preserve silence on any questions put to him and if pressed to answer, he should inquire 'Is the book complete?', how he became the butt of his brother-in-law's ridicule by asking the question, 'Is the book complete' even when a blank book was placed into his hands to read, how, on being pressed by his wife to learn, he went to Kâsi, how his teacher set him, to make him understand his position, near the fort-gate, carving for him on the ground a big-lettered ओ नमः शिवाय, so that all passers-by might ridicule him, how the teacher left instructions to his wife to use Nim-oil (निम्बतेल) instead of Ghee to mix with food and asked her to inform him when *Malli* felt and said the food tasted bitter, how days rolled on before he learnt the alphabet without feeling that the food mixed with Nim-oil tasted bitter, how after he had mastered the alphabet, he complained to his master's wife that the food tasted bitter, how the teacher on learning this improvement in his pupil, tried his best to teach him all the branches of learning, how he was permitted to return to his native place, blessed by his teacher, how he surprised his brothers-in-law by his learning and how he vanquished all his opponents by his learned disquisitions.

The next question that deserves to be settled is the meaning of the word कोलचल*, कोलचल, or कोलचल found associated with मल्लिनाथ. It is not easy to settle whether *Kolachala* was his native place or was occupied by him in his later life for settlement. Tradition has it that the village was owned by a mighty Zamindâr in the 14th or 15th century. As the Zamindâr was a great patron of learning, learned scholars from the north flocked there, and *Mallinâtha* may have been one of them, an आस्थानवर्षिष्ठ of the Court of Zamindâr.

The following information was received by me from S. *Vaidyanâtha Sâstri* of *Srîngeri Mâtha* in his letter dated 4th September 1901 :—

“I translate below the Telugu sentences contained in my Rajmandry friend’s letter for your information :—

“There are two gentlemen who are natives of Bellary and who are the descendants of *Mallinâtha Sûri*. One of them is named *Kolachalam Venkat Raw*, now practising as a first-grade Pleader in the District Court at *Kadappa*. The other gentleman is his own younger brother named *Kolachalam S’rinivâsa Raw* who is practising as 2nd Grade Pleader in the District Munsiff’s Court, *Kadappa*. This gentleman is a great Telugu pandit and poet and has composed several dramas in Telugu which have been printed and introduced as F. A. texts in the Madras University. I am addressing

---

* *Kolacharla* was the name found in the Mss. of *Sarvopâthina* collated by me for the Bombay Sanskrit Series.

these two gentlemen to-day for the required information. You may also write to them yourself. They are likely to possess some records regarding their famous ancestor. More in my next.'

I addressed both the brothers and received the following reply, dated 6th October 1901, from the younger brother, *Kolachalam Srinivāsa* :—

'I received your letter and the reminder. I have been trying my best to collect the information you require. I have written letters to different places where the members of our family live. Mallinātha is not a Jain name. Mallinātha is a local name for God Sīva. Kolachala is the name of a village. It is also called Kolacharla. Some of our ancestors are known as Malli or Malliah. More in my next.'

No more information, however, has as yet been received from *Sringeri Matha* or *Bellary*.

The appendices containing verses in the *Ekāvālī* and the *Tarala* alphabetically arranged and quotations in the text and the commentary arranged in an alphabetical order, with foot-notes shewing from what works the quotations, where known, are derived, will, it is presumed, be highly useful to students and scholars.

The English notes prepared by me are explanatory and critical and are made as exhaustive as possible to enable the student of rhetoric to understand higher works on the subject. Definitions of figures of speech and their instances quoted

from *Udbhaṭa's Kāvyaśālikārasārasaṅgraha*, *Bhāmaha's Kāvyaśālikāra*, old and unpublished works on the subject, will, it is believed, be read with interest by students. *Bhāmaha* is an old *Śālikārika** and I have a mind to publish his work as found in the manuscript with me in an Appendix to my edition of *Vidyānātha's Pratāparudrayas'obhūshaṇa* which I am preparing for the Bombay Sanskrit Series.

Gujarat Training College, }
 Ahmedābād. }
 16th December 1902. }

K. P. TRIVEDI.

---

* 'पूर्वमेवो मामहादिभ्यः सादरं विहिताञ्जलिः ।' *Vide Vidyānātha's Pratāparudrayas'obhūshaṇa* and 'इह हि तावद्गामहमहोद्वटप्रभृतयश्चिरन्तनालंकारकाराः' *Vide Śālikārasarvasva*, p. 3.

NOTE BY DR. R. G. BHÂNDÂRKAR.

In view of the inscriptions brought to the notice of Mr. K. P. Trivedi by Mr. K. B. Pathak and others which Mr. Pathak has not mentioned, the remarks made by me on the date of the Ekâvali in my Report on the search for Mss. during 1887-91 require to be supplemented, though the conclusion at which I arrived from the internal evidence as to the approximate time when the author of the work flourished remains not only perfectly unshaken but is remarkably confirmed; and the inscriptions do not yield much in elucidation of the point discussed that was not known before.

The list of the princes who ruled over Orissa given by Sir W. W. Hunter and Mr. Sewell is based on the chronicle of the Jagannâtha Temple and like other productions of the kind contains a great deal that has no surer foundation than fancy or imagination, mixed especially in the later portion with much that is historically true. It should therefore be accepted with caution, and confirmatory evidence of a more reliable nature should be resorted to where available. Such evidence we have in the case of the Gaṅga dynasty which ruled over the country, and with which alone we are here concerned. Seven copperplate inscriptions of princes of this family have hitherto been discovered, three of Chodagaṅga, two of Narasimha II and two of Narasimha IV. The year of Chodagaṅga's accession is given as 999 S'aka and

the dates of his three copperplate grants are 1003 S., 1040 S. and 1075 S'. The dates of the grants of Narasimha II are 1217 S'. which was the regnal year represented by the figure 21, and 1218 S'. and those of the inscriptions of Narasimha IV are 1305 S'. which as a regnal year was represented by the figure 8, and 1316 S'. represented by the figure 22. In representing a regnal year by a figure, 1, 6 and a figure ending in 6, as well as a figure ending in zero except 10, were, we are told by Babu Manmohan in another paper* of his omitted as inauspicious. Thus the figure 8 represented the sixth year of the reign of Narasimha IV, 1 and 6 being dropped, and the figure 22 the eighteenth year, 1, 6, 16 and 20 being dropped. Thus 1305 S'. was the sixth year of his reign and 1316 S'. the eighteenth. If 1305 S' was the sixth year, 1316 S'. ought to be the seventeenth instead of the eighteenth. But this difference is probably due to the fact that a new number was given to the regnal year in the month of Bhâdrapada, so that in Chaitra, 1316 S'aka was represented by the number 17 as 1305 S'aka was by 6 and in Mârgasîrsha the month named in the grant of 1314 S. by the number 18. Thus 1217 S'. which as a regnal year of Narasimha II is represented by the figure 21, was the seventeenth year of his reign.

The grants also give the genealogy of the dynasty with the duration of the reigns of the princes. This is given by

---

* *Uryâ Inscriptions of the 15th and 16th centuries* Jour. A. S. of Bengal Vol. LXII. Part I, No. I. 1893.

Babu Manmohan Chakravarti in his paper on the grants of Narasimha IV. and need not here be repeated. The genealogy is certainly reliable but the years of the duration of the reigns as certainly not. For, in the first place, in the grants of 1217 S., of 1305 S. and 1316 S. the year of accession of Kāmārṇava the successor of Chodagaṅga is given as 1064 S. If the latter got possession of the throne in 999 S. and his son in 1064 S., he could not have reigned for 70 years as he is represented to have done but only 65.

Again if we calculate by adding to S'aka 1064 which is the date of the accession of Kāmārṇava, the number of years for which the reigns of the succeeding princes lasted, we have the following dates for the accession of the last seven princes :—

Narasimha I.	1174 S.	Duration	33 years.
Virabhānudeva I.	1207 S.	„	17 „
Narasimhadeva II.	1224 S.	„	34 „
Virabhānudeva II.	1258 S.	„	24 „
Narasimhadeva III.	1282 S.	„	24 „
Bhānudeva III.	1306 S.	„	26 „
Narasimha IV.	1332 S.		

But from the contemporary evidence of their own plates 1217 S. was the 17th year of the reign of Narasimha II. and 1316 S. the 18th year of the reign of Narasimha IV. Therefore either the date of the accession of Kāmārṇava, 1064 S. for which we have no contemporary evidence is wrong or the durations of the reigns or both.

Now, if 1316 S'. was the 18th year of the reign of Narasimha IV. he must have come to the throne in 1299 S'. Calculating backwards by subtracting the years of the duration of each reign, we get the following dates for the accession of the seven princes :—

Narasimhadeva I.	1141 S'.
Virabhânudeva I.	1174 S'.
Narasimhadeva II.	1191 S'.
Virabhânudeva II.	1225 S'.
Narasimhadeva III.	1249 S'.
Bhânudeva III.	1273 S'.
Narasimhadeva IV.	1299 S'.

But according to one of the grants of Narasimhadeva II. 1217 S'. was the 17th year of his reign and therefore he must have come to the throne in 1201 S'. while according to our calculation he got possession of it in 1192 *i.e.* eleven years earlier. Now since we started from a date vouched for by a contemporary document and thus come to a conclusion opposed to another contemporary document, the years of the duration of each reign given in the plates must be wrong. The date of Narasimha II. occurring in his earlier grant is found on computation to correspond to Monday the 6th August, 1296 A. D. and those of Narasimha IV. Sunday 6th March A.D. 1384 and to Tuesday, 23rd November, 1395 A.D.

Now from all this what we get for our present purpose is no more than what we got from Sir W. W. Hunter's list, *viz.*, that about the end of the thirteenth century of the

Christian Era which is the period in which from the internal evidence the Ekâvali was composed and the king panegyricised lived, there was a Narasimha who ruled over Orissa. The date of his accession is 1201 S'. *i.e.* 1279 or 1280 A. D. while in the list he is represented as having acceded to the throne in 1282 A. D. There is a difference of two years only which can be accounted for in a variety of ways. If the period for which he is spoken of as having reigned is to be regarded as correct, he held power till 1314 A. D., while according to the list he ruled over the country till 1307 A. D.

That Narasimha II. was the Narasimha of the Ekâvali is rendered highly probable, or I might say, certain by the fact that in the inscriptions of Narasimha IV. he is in one place called कविप्रियः or "favourite of poets" and in another कविकुमुदपन्नः "the Moon that made the night lilies in the shape of poets expand." This description applies to the hero of the Ekâvali, both because he was chosen for his panegyric by Vidyâdhara and because he must have patronized him and others like him.

WORKS CONSULTED FOR THE INTRODUCTION AND THE ENGLISH NOTES
OF THE *EKĀVALĪ*.

- Abhijñānas'ākuntala** with Arthadyotanikā of Rāghavabhaṭṭa.
Alaṅkārakaustubha by Vis'ves'vara (N. S. Press).
Alaṅkārasarvasva by Rājānaka Ruyyaka (N. S. Press).
Alaṅkārasārasaṅgraha of Udbhaṭa with the Laghu Vṛitti of
Pratihārendurāja (A Ms., Deccan College Library).
Alaṅkārasarvasvasaṅjīvanī of Chakravartin (A Ms.).
Alaṅkāravimars'ini by Jayaratha (N. S. Press).
Amarakosha (Bombay edition).
Amarapadapārijāta (A Ms.).
Amarus'ataka (N. S. Press).
(Dr.) Aufrecht's *Catalogus Catalogorum*.
Āpodevī Mīmāṃsānyāyaprakāś'a by Āpadeva (Benares edition).
Bālarāmāyana by Rājas'ekhara (Calcutta edition 1884).
Chitramīmāṃsā by Appyya Mīkshita (N. S. Press).
Chitramīmāṃsākhaṇḍana by Pandit Jagannātha (N. S. Press).
Das'arūpa of Dhanañjaya with the commentary of Dhanika
(Calcutta edition of 1878).
Dhvanyāloka by Ānandavardhana with the commentary
Lochana by Abhinavagupta (N. S. Press).
Kamalākara, a commentary on Kāvya prakāś'a by Kamalākara
(Benares edition).
Karnasundarī by Bilhaṇa (N. S. Press).

- Kāvya-pradīpa** by Govinda with the Commentary **Prabhā** by Vaidyanātha (N. S. Press).
- Kāvya-prakāśa** by Mammata (Vāmanāchārya's edition).
- Kāvya-darsana** by Daṇḍin (Premachandra's Calcutta edition of S'aka 1803).
- Kāvya-lankāra** by Bhāmaha (A Ms.)
- Kāvya-lankāra** by Rudrata with the commentary of Namisādhu (N. S. Press).
- Kāvya-lankārasūtra** of Vāmana (N. S. Press).
- Kelirahasya** by Vaidya Vidyādhara (A Ms. in charge of the Royal Asiatic Society of Calcutta).
- Kirātārjunīya** of Bhāravi with the **Ghaṇṭāpatha** of Mallinātha.
- Kumārasambhava** of Kālidāsa with the **Sanjivini** of Mallinātha.
- Kuvalayananda** of Appayya Dīkshita (The Poona edition).
- Mahānāṭaka** of Hanumat (Calcutta edition).
- Mālatīmādhava** of Bhavabhūti (Bombay Sanskrit Series)
- Mahābhārata**.
- Mahābhāshya** of Patañjali (Benares edition).
- Meghadūta** of Kālidāsa with the **Sanjivini** of Mallinātha (Prof. K. B. Pāthaka's edition).
- Mitāksharā** of Vijūanes'vara (N. S. Press).
- Mīmāṃsādarsana** of Jaimini with the **Bhāshya** of S'abara-svāmin (Calcutta edition).
- Muktāvali** of Vis'vanātha Pañchānana (Bombay edition of S'aka 1808).
- Naishadha** of S'ri Harsha with the **Jīvātu** of Mallinātha (A Ms., Deccan College Library).

- Nātyas'āstra of Bharata (N. S. Press).
- Nyāyadars'ana of Gautama with Vātsyāyana's Bhāshya (Calcutta edition).
- Nyāyakosha (S'astrī Bhīmāchārya's 2nd edition).
- Orissa by Dr. W. W. Hunter (Elph. Coll. Library).
- Pratāparndrayas'obhūshana of Vidyānātha with the commentary Ratnāpana of Kumārasvāmin (A Ms.).
- Rasagāᅅgādharma of Pandit Jagannātha with the commentary of Nāges'a Bhaᅅᅇa (N. S. Press).
- Report on the Search for Sanskrit Manuscripts in the Bombay Presidency for 1883-84 by Dr. R. G. Bhāᅅᅇarkar.
Do. Do. during the years 1887-88—1890-91.
- Report on the Search for Sanskrit Manuscripts for 1896-97 by Prof. M. S'eshagiri.
- Sarasvatikanᅇhābharana of Bhoja (Benares edition).
- Sarvadarśanasāᅅgraha of Mādhavāchārya (Calcutta edition).
- Sāhityadarpana of Vis'vanātha (Calcutta edition).
- Sāhityakaumudī by Vidyābhūshana (N. S. Press).
- Setubandha of Pravarasena (N. S. Press).
- Siddhāntachandrodaya, a commentary on Tarkasaᅅgraha (Benares edition).
- Siddhāntakanmudī of Bhaᅅᅇoji Dīkshita.
- Surathotsava of Somadeva (N. S. Press).
- S'is'upālavadhā of Māgha with the Sarvaᅅkashā of Mallinātha (N. S. Press).
- S'ivamahimastotra of Pushpadanta.

Sketch of the Dynasties of Southern India by Mr. Robert Sewell (Elphinstone College Library).

Tantravârtika of Kumârila (Published in the ' Pandit ').

Tarkasaṅgraha of Annam Bhaṭṭa.

Târikarakshâ of Varadarâja with the commentary Nishkanti-kâ of Mallinâtha (A Ms. in the Deccan College Library).

Udyota of Nâgesa on Kâvyapradîpa (Prof. Chandorkar's edition).

Upanishads (Bombay edition).

Uttarârâmacharita of Bhavabhūti.

Vairâgyas'ataka of Bharṭṛihari.

Vâgbhaṭâlankāra by Vâgbhaṭa (N. S. Press).

Vedântasâra of Sadânaṇḍa (Col. Jacob's edition).

Venisamhara of Nârâyana (Calcutta edition).

Vikramorvas'î of Kâlidâsa.

Vṛittavârtika of Appayya Dîkshita (N. S. Press).

Yas'tastilaka Champu (N. S. Press).

N. B.—On page 537 L. 11 and L. 16 read पञ्च तुल्यं
मुखस्य for पञ्च तुल्यं मुखस्य.

अथ

श्रीविद्याधरकृतैकावली

श्रीमल्लिनाथकृततरलाख्यटीकया समेता ।

अथ प्रथमोन्मेषः ।

प्रालेयाचलकन्यकाकुचतटीपत्रावलीशिल्पिनः
प्रेङ्गद्रालविलोचनानलशिखानिष्पीतचेतोभुवः ।
देवस्येन्दुविभूषणस्य सुचिरं पादारविन्दद्वयं
युष्मान्पातु सुरासुरेश्वरशिरोरत्नांशुकिञ्जलिकतम् ॥

अथे कृत्वा प्रियसहस्रीमन्तिकं संप्रयान्तीं

श्रीडाभाराखनतमुस्लीमन्त्रिकामादरेण ।

लोलापाङ्गां प्रणयमधुरं लोचनान्तेन पद्य-

मन्तस्तुष्यन्नवनु भगवानम्बिकावल्लभो नैः ॥ १ ॥

अध्याकृतः कर्परे पितुरमरधुर्ना हेलबा गाहमानः

कर्पन् हर्षातिरेकात् कनककमलिनीषण्डमुहण्डवृत्त्या ।

ईन्तर्ममं कराभं कणपतिशिरसि स्वैरमाधाय तोयं

मुञ्चन् सिञ्चन्नधस्तात् प्रमथपतिशिर्शुर्भाति बालो गणेशः ॥ २ ॥

१ प्रेङ्गल्काल° T., G., O., M., T'. २ °निष्ठघृत° O. ३ रुचिरं T., G., O.,
M., T'. ४ °मम्बिकावल्लभो वः D., B. ५ °मधुरां D. ६ वः D., B. ७ कपर्दी...
नीहमानः D., क...र्दं पितुरमरधु...नीहमानः B. ८ करकम° D., B. ९ °खण्ड° D., B
१० अन्तर्ममः K. ११ शिर्शून् भाति D, B.

स्वीचैर्नित्यं गुणपरिमलेर्नोदयन्ती दिगन्ता-

नस्तुष्टैरमृतकिरपैरैन्वधी लेखिकेव ।

सालंकारा सुललितपदा साधुवृत्ता सभावा

माता नित्यं मम भगवती भारती सन्निधत्ताम् ॥ ३ ॥

वार्ष्णी काण्मुञ्जीमञ्जीगण्द्वोसासीच वैश्वसिकी-

मन्तस्तन्मनरंस्त पद्मगगवीगुम्फेषु चाञ्जागरीत् ।

वाचामार्चकलङ्गहस्यनखिलं बन्धाक्षपादस्फुरां

लोकेऽभूद्यदुपेक्षनेव विदुषां सौजन्यञ्चन्दं वद्यः ॥ ४ ॥

महिनायकविः सोऽयमेकावल्यामलंकृतो ।

टीकारत्नं निबध्नाति तरलं नम्रम नामतः ॥ ५ ॥

एकावली गुणवतीबमलंक्रियापि

बह्वैशसावज्जनि कोद्यगृहेषु गुप्ता ।

तेनोर्द्ध्वेन तरलेन समेत्थ धन्वैः

कण्ठेषु चाद्य हृदयेषु च धौर्वितां सा ॥ ६ ॥

शास्त्रारम्भे शिष्टाचारं प्रमाणयन् प्रारिप्सितस्वाविघ्नपरिसमाप्तिसंप्रशान्नाविच्छेदलक्ष-
णफलकामनया विशिष्टैरेवताप्रसादमाद्यास्ते । प्रालेयेत्यादिना श्लोकेन । वैशिष्ट्यं
पेह देवताया वैदिकवेद्यत्वात् । इष्टत्वं चेटार्यवितरणताच्छील्यात् । तौभोभयं भगवतः
परमेश्वरस्य सर्वोपास्यत्वं प्रतिपाद्यता सुरासुरेत्यादिविशेषणेन सूच्यते । अन्वया
सर्वोपास्यत्वमङ्गीत् । तेन अगस्त्यापकत्वमस्य धनितम् । प्रालेयेत्यादिविशेषणेनास्य
देव्या सह संभोगशृङ्गारं प्रतिपाद्यता अगज्जनकत्वं प्रेङ्खदित्यादिना तन्मूलभूतकामो-
पसंहारकत्वं प्रतिपाद्यता अगस्त्यहर्तृत्वं च घोष्यत इति देवतायाः सर्वोत्कृष्टताध-
निः । कामित्वकौमहरत्वयोरेकदैक्य विरोधत्वावभासमानस्य भगवतोऽत्यन्तमहिम-
तया परिहृतत्वेन विरोधाभासोऽलंकारः प्रथमार्धे । ' आमासत्ये विरोधस्य विरोधाभा-
सता मता ' इति तद्वक्ष्यात् । स च धन्वते न तु धौर्वित इति वक्षति । द्वितीयार्धे तु

१ रेखिकेन K. २ 'दवासासीच D., B. ३ वैश्वसिकी D., B. ४ 'माकलयद् D.,
B. ५ 'द्यदुपक्रमं च D., B. ६ नोञ्चलेन K. ७ धीयताम् D. ८ अपरिचितं D.,
B. ९ D. omits इष्ट. १० K. omits तत्. ११ 'भङ्गमसङ्गतं B. १२ K. omits
काम. १३ K. omits प्रथमार्धे. १४ वाच्य D., B.

ननु तस्यस्कारात्मकं यत् कर्म तत् किं शास्त्रस्याङ्गमिति प्रथमत
एव क्रियते प्रधानमिति वा । अङ्गतयौङ्गीक्रियमाणमपि संनिपत्यो-

रत्नांशुकिञ्चलिकृतं पादारविन्दद्वयमिति समस्तवस्तुविषयं सावयवरूपकं
वाच्यमेव । अन्वत् स्वयमेव दर्शयिष्यति । प्रलयादागतं प्रालेयं हिमम् । 'सुपारस्तु-
हिमं हिमं प्रालेयं मिहिका' इत्यमरः । 'ततः ध्यायतम्' इत्यप्रत्यये 'केकवमिष-
सुप्रलयानां वादेरिव' इतीवादेशे गुण भादिकृद्धिः । प्रालेयाचलकन्यका पार्वती तस्याः
कुचतटीपचावलीनां शिल्पिनो निर्मातुः । एतेनास्य निष्कामुकत्वमुक्तम् । प्रेङ्-
खन्त्या सोत्सवमानया मौलविलोचनामलस्य शिखया उवाला निष्पीतचेतोभुवो
निर्दग्धकामस्य । एतेन निष्कामैरागमस्योक्तम् । विरोधेस्तु विरस्त एव । सुचिर-
मिति सर्वैरेत्यर्थः । सुशब्दसामर्थ्यात् । रत्नांशुभिः किञ्चलिकृतं संजातकिञ्चलम् ।
'तदस्य संजातं सारकादिभ्य इतश्च' । ईदृक् देवस्य पादारविन्दद्वयं कुप्यान् सुचिरं
पात्विति संबन्धः । पादावेवारविन्द इति रूपकं रत्नांशुनां किञ्चलैकत्वेन रूपपात्रि-
ज्ञान् । सुयममन्वत् ॥

ननु किमिदं प्रन्यासौ सर्वेऽपि मन्यकरत्तारः प्रस्तुतमुपेक्ष्याप्रस्तुतं नमस्कारादिकमाचर-
न्ति । तदनुपपन्नम् । 'वाजपेयस्तिस्रस्तु चरद्वर्ष्यताम्' इतिवदसांगत्यादित्थमिप्रेष्य प्रस्वव-
विद्यते नमस्कारात्मकमित्यादिना नमस्काराचरणप्रवृत्त्यभावप्रसङ्गादि-
त्यन्तेन संदर्भेण । असांगत्यमभिर्व्येङ्क्तुं तावदिकल्पयति । नमस्कारात्मकमिति ।
नमस्कारप्रवृत्त्याधीवस्तुनिर्देशयोरपेक्ष्यपलक्षणम् । तथा चायमर्थः । अदेतच्छेष्टाकासाव-
नुडीवमानमौशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशानामन्वतमात्मकं मङ्गलकर्म तत् किं 'प्रयाजादि-
वत् प्रौंगनुष्ठेयं शास्त्रस्याङ्गमेतं चरद्वसन्तादिनिवतकालानुष्ठेयवाजपेयज्योतिष्टोमादि-
वत् तत्कौलनिवतं पुरुषार्थसाधनं किञ्चित् प्रधानकर्मेति । तत्राद्यं द्वेषा विकल्पयति ।
अङ्गतयेषि । द्विविधान्यङ्गतानि । कामिषित् संनिपत्योपकारकाणि यथा करणघारी-

१ D. omits यत् and G. has कर्म यत्. २ 'तथा क्रिय' D. ३ 'किञ्चलिकृतपा'
D., B. ४ 'विषयक' K. ५ 'मिहिका' चाय D., B. ६ K. omits पार्वती. ७ 'काल' K.
८ K. drops अस्य. ९ 'अस्य विरो' K. १० 'सदे' K. ११ 'किञ्चलकेन' K.
१२ 'नमस्कारात्' K. १३ K. drops संदर्भेण. १४ 'मभिव्यक्त' D., B. १५ B. drops
अपि १६ 'तद्व्याज' D., B. १७ 'वस्तुनिर्देशनमस्कारात्' D., B. १८ K. drops कि.
१९ 'प्रयाजादिवदनुष्ठेयशास्त्र' D., B. २० D., and B. drop इत. २१ 'तत्काल्युपनि-
यतार्थसाधनं' K. २२ 'द्विविधा' K.

पकारकत्वेनेदंभिमतमारादुपकारकत्वेन वा । नादिर्मः पक्षः । द्वारा-
भावात् । शास्त्रप्रतिबन्धकदुरितोच्छेद एव द्वारमिति चेन्न । उच्छे-
द्यस्य संदेहास्पदत्वेनोच्छेदकानुष्ठानाभावप्रसङ्गात् । नापरः ।
अलौकिकस्य नमस्कारस्य लौकिकशास्त्रकर्माङ्गतानुपपत्तेर्माहक-

रनिर्वर्त्तनद्वारा साक्षादुपकारकाणि ब्रह्मदेवतादीनि । कानिचिदारादुपकारकाणि
यथा फलोपकारीणि प्रयाजादीनि । तत्रैतन्मद्रूपाचरणं शास्त्रस्य कर्णघरीरनिर्वर्त्त-
नाङ्गं ब्रह्मदेवतादिवत् यथा फलोपकार्यङ्गं प्रयाजादिवदित्यर्थः । संनिपस्य संनिकृष्या-
प्यवधानत इति यावत् । आराद् वृषद्वेषवर्धनेत इति यावत् । तत्राद्यं वृषयति ।
नोदिम इति । तत्र हेतुमाह । द्वाराभावाद्दिति । उपकारो हि द्वारं स चात्र किं
करणघरीरनिर्वर्त्तनमन्यो वा । नाद्यः । शास्त्रघरीरस्य घट्टयैकनिर्वर्त्तयत्वात् । न
द्वितीयः । अन्यस्यानुपलम्भादित्यर्थः । द्वाराभावाद्भूते । शास्त्रप्रतिबन्धकेति । तदु-
च्छेदमन्वरोप शास्त्रघरीरस्यानिवृत्तेरिति भावः । परिहरति । नेति । कुत इत्यत
आह । उच्छेद्यस्येति । प्रतिबन्धकदुरितानां कार्यैकसमधिगम्बतया इदानीं तद-
निश्चये तदुच्छेदायै नमस्कारप्रवृत्तिरेव न संगच्छत इति मूले कुठार इत्यर्थः । एवं
संनिपस्योपकारकैपक्षं वृषयिस्वारादुपकारकैपक्षं वृषयति । नापर इति । का तत्रा-
नुपपत्तिरित्यर्थोह । अलौकिकस्येति । विधिप्राप्तस्वेत्यर्थः । शास्त्रनिर्माणं तु रागतः
प्राप्तं न विधिप्राप्तमित्याद्येन विधिनष्टि । लौकिकेति । लौकिकालौकिकयोरङ्गीक्रि-
भावाभावे हेतुमाह । ग्राहकेति । गृह्णाति स्वशेषत्वेन स्वीकरोति स्वसंनिधिपठितमिति
ग्राहकं प्रकरणम् । प्रधानवाक्यमङ्गापेक्षमित्यर्थः । यथा समिदादिवाक्यसापेक्षं वर्ध-
पूर्णमासवाक्यम् । तदुक्तम् । 'प्रधानवाक्यमङ्गीत्त्याकाङ्गं प्रकरणं मतम्' इति । तेन
ग्रहणं स्वकारस्तत्त्वात् । अङ्गाङ्गीभावप्रयोजकस्य प्रकरणप्रैपाठकस्य प्रकरणासं-

१ °मभिहितं T. २ नादिमपक्षः C. ३ द्वारत्व° C. ४ °स्पदत्वे उच्छेद° T., T', G., O.,
M. ५ °कर्माङ्गत्वा° D. °शास्त्राङ्गता° M. ६ °द्वारास्योपकार° D., B. ७ कानिचिच्चारा° D.,
B. ८ K. omit करण. ९ °शास्त्राद्वा D., B. १० संनिकृष्यापूर्वव्यव° K. ११ व्यवधानात्
K. १२ नादिरिति K. १३ °निवृत्तिर° K. १४ °प्रतिबन्धेति K. १५ प्रतिबन्धु° K.
१६ °पकारपक्षं K. १७ K. omits अत्र. १८ D. and B. omit इति. १९ अलौ-
किकस्य विधि° B. २० °निरूपणं K. २१ °नाङ्गाङ्गी° K. २२ प्रकरणपाठस्य K.

ग्रहणामावात् । अथ प्रधानं तर्हि नित्यमिदं नैमित्तिकं काम्यं वा ।
नाद्यः । अहरहः संख्यामुपासीतेत्यादिवदस्य नित्यत्वे प्रमाणाभावात् ।
अस्तु वा तथापि संख्याबन्धनादेरिवास्यापि ग्रन्थारम्भे करणीय-
त्वानुपपत्तेः । न द्वितीयः । उपरागे ज्ञायादितिषन्नमस्कारं प्रति
ग्रन्थस्य निमित्तत्वेनासंकीर्तनात् । समाचारबलादेवमुज्जीयत इति

भवेनासंभवादित्यर्थः । न च लौकिकस्य शास्त्रनिर्माणकर्मणः किञ्चित् प्रकरणं ना-
मास्ति । तस्मादनङ्गस्य नमस्कारस्यानङ्गिनं शास्त्रारम्भं प्रति नाराहुपकारकत्वप्रस्था-
शापीत्यर्थः । एवमङ्गपक्षं प्रतिक्षिप्य प्रधानपक्षं प्रतिक्षेपमुपादत्ते । अथ प्रधानमि-
ति । तदेतद् वृषयितुं वेधा विकल्पयति । नित्यमित्यादिना । कल्पान्तरं तु खपुष्प-
कल्पत्वादेनाद्यङ्कनीयमेवेति भावः । तत्राद्यं वृषयति । नाद्य इति । कुत इत्यत आह ।
अहरहृरित्यादिना । आदिशब्दात् 'यावज्जीवमिहोचं जुहोति' इत्यादिसंग्रहः ।
अहरहरित्यादि वीप्सा । यावज्जीवादिश्रुतिर्हि नित्यत्वे प्रमाणं तस्याभावादित्यर्थः ।
ननु यन्निमित्तफलसंबन्धान्तरेण विहितं तन्मित्यं नमस्कारादौ च तयोरभावादस्तु
नित्यत्वमित्याद्यङ्कन्याभ्युपेत्यवादेन परिहरति । अस्तु चेति । नित्यत्वे च शास्त्रार-
म्भेऽनुष्ठेयं न स्यात् । संभावन्दर्नादिवदेवानुष्ठीयते चेन्नियमे तु शास्त्रारम्भे । तस्मान्न
नित्यमित्यर्थः । नैमित्तिकपक्षं वृषयति । न द्वितीय इति । कुत इत्याद्यङ्कन्य कि-
मत्र शास्त्रारम्भ एव निमित्तमन्वहेति द्वेषा विकल्प्याद्यं वृषयति । उपराग इति ।
ययोपरागस्य ज्ञानं प्रति निमित्तत्वमुक्तं तथा नमस्कारं प्रति शास्त्रारम्भस्यैव निमित्त-
त्वप्रतिपादकवचनाभावादित्यर्थः । ननु शास्त्रारम्भं निमित्तीकृत्यानुष्ठानवर्धनात्
तन्निमित्तकत्वं समाचारादेवोज्जीयत इति शङ्कते । समाचारबलादिति । सत्यमा-
चारेणेवस्य च नैमित्तिकान्तरस्य सर्वत्रैव ईष्टान्तबलादेवमुज्जेष्यामः । तदेव नास्ती-

१ G. omits it. २ T. adds वा after नैमित्तिकं. ३ नादिमः T., न प्रथमः G.
M. and O. omit नाद्यः. ४ °शीतेतेवद° T., G., M. ५ समयाचार° G. ६ °निर्मा-
णस्य K. ७ तर्हि निमित्तमित्यादिना K. ८ पदान्तरं B. ९ अहरहःसंध्येति D., B.
१० °होत्रपरिग्रहः । अह° K. ११ °श्रुतिष K. १२ °भावात् K. १३ °ऽनुष्ठेयतया D.,
B. १४ °बन्धनवदेवा° D., B. १५ °नुष्ठीयते नियमेन शास्त्रारम्भे° D., B. १६ नमस्कारस्य
K. १७ शास्त्रारम्भे K. १८ निमित्तता° D., B. १९ °मित्तकत्वमाचारा° D., B.
२० सद्भावेन D., B. २१ तद्दृष्टं B.

शेष । नैमित्तिकं कर्म समाचारबलादन्यदुभेयं किमपि नास्तीति
दृष्टान्ताभावात् । न तृतीयः । पुत्रादिकामनाया अधिकारिविशेष-

स्वप्रामाणिकीयं कल्पनेति परिहरति । नेति । न दृष्टान्ताभावादित्यन्वयः । दृष्टान्ता-
भावे हेतुमाह । नैमित्तिकमिति । किमन्याचारबलादुभेयं नैमित्तिकमन्यप्रास्तीति
हेतोरदृष्टान्ताभावः । तदभावात्तदस्कारस्यापि नाचारात्नैमित्तिकत्वमुनेतुं शक्यत इत्य-
र्थः । किं च शास्त्रारम्भस्य निमित्तत्वे ' निमित्तान्तरं नैमित्तिकम् ' इति न्यायेन
जातेष्टेयानिव निमित्तानन्तर्येण नमस्कारस्य शास्त्रारम्भोत्तरकालमनुष्ठानापत्तौ प्रा-
गनुष्ठानानुपपत्तिः । नापि द्वितीयः । अन्यनिमित्तकस्य शास्त्रारम्भेऽनुष्ठानासंभवा-
दिति । किं च किं तन्निमित्तं प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा । नाद्यः । अनुपलम्भात् । न द्वितीयः ।
अतिप्रसङ्गात् । तस्मान्न नैमित्तिकत्वं युज्यते । नापि काम्यत्वमित्याह । न तृतीय
इति । कुत इत्याद्यहं च किं उच्येतिष्टोमादिवच्छ्रुतफलसंबन्धात् काम्यत्वं राशि-
सम्बन्धकार्यवाहिकफलसंबन्धाद्वा विम्बजिम्ब्यायेन सर्वसाधारणस्वर्गफलसंबन्धाद्वा न-
मस्कार्यदेवतामहिमपर्यालोचनार्था स्वेच्छाप्राप्तफलसंबन्धाद्वा सामर्थ्यप्राप्तवर्तिकथि-
फलसंबन्धाद्वा । नाद्यः । असंभवात् । यथै विधिरेव मृग्यस्तत्र का फलश्रुतिशङ्का । अत
एव न द्वितीयः । असति विधावर्यवाकस्यासति प्रामे सीमाविवाहवदनवैकाशे का
प्रत्याघातनुपपत्त्ये फले । न तृतीयः । स्वर्गार्थस्य कर्मणो मन्यारम्भेऽनुष्ठानानुपपत्तेः ।
अत एव न तृतीय इत्याह । पुत्रादीति । पुत्रादिफलार्थस्य नमस्कारस्य शास्त्रारम्भे
अनुष्ठानासंभव इत्यर्थः । अथमाद्यः । कर्मणि तैर्द्विर्बुद्धिरधिकारः । सोऽस्यास्ती-
त्यधिकारी । सार्थोऽर्थात् समयो विद्वात् शास्त्रोपापत्तुरस्तत्वेत्येवंविधोपपत्तेस्तथाचार्यस्य
नामानुष्ठेयकर्मसाध्यफलकामना । फलं चात्र श्रुतमार्थगतदिकं साधारणं वा न संभ-
वतीत्युक्तम् । किं तु नमस्कार्यदेवताया निरङ्कुशशक्तिकतया बोद्ध काम्यते पुत्रादि-
कमन्यद्वा तत्सर्वं फलमिति पक्षोऽवशिष्टः । सोऽपि शास्त्रारम्भेऽनुष्ठानासंभववृत्तपन्ना-

१ समाचारबलदेवमुनेयमिति दृष्टा° T., समयाचार° G., न समाचारबलादन्यदुभेयं
नास्तीति दृष्टा° D., B. २ कामनावत् G. ३ जातेष्टेयानिविनिमित्तं D., B. ४ निमित्तस्य
K. ५ D. omits किं. ६ K. omits तस्मात्. ७ सर्वस्वसाधा° K. ८ लोचनत्
पूर्वस्वेच्छा° D., B. ९ इत्यापि यत्किञ्चित्फलसंबन्धाद्वा सामर्थ्यप्राप्तफलसंबन्धाद्वा K.
१० तत्र D. ११ षडवकाशे D., B. १२ तदवगम्यफले D. १३ दातृश्रुति° K.
१४ चार्थी K. १५ विशेषणकः नामा° D., B. १६ K. omits तु.

षामावेन ग्रन्थारम्भे नमस्कारकरणानुपपत्तेः । प्रतिबन्धकोच्छेद-
कामनैवाधिकारिविशेषणत्वमस्तिवति चेन्न । प्रतिबन्धकसंदेहे स्थं-
धिकारिसंदेह इति नमस्काराचरणप्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । अत्रोच्यते ।
काम्यमेवेद् कर्म । ग्रन्थसमाप्तिकामनैवाधिकारिविशेषणम् । तत्र न
काञ्चिदनुपपत्तिरिति नीतिनेत्राचार्याः ॥

साक्षात्सिद्धव इति पञ्चमपक्षमाद्यङ्कते । प्रतिबन्धकोच्छेदेति । सर्वैर्नियमेन शा-
खारम्भे नमस्कारकरणान्वयानुपपत्त्या तत्प्रातिबन्धकोच्छेद एव फलमिति सामर्थ्यक-
ल्पितफलसंबन्धात् काम्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । परिहृयति । नेति । कुत इत्यत आह ।
प्रतिबन्धकेति । प्रसिबन्धकादृष्टत्वाकार्थैकसमधिगम्यतया संप्रति संदिग्धत्वात्तदु-
च्छेदकामुदाने वासिकवैकल्प्यसङ्घर्षकालिते प्रवृत्तिरेव न स्वादित्यर्थः । अधिकारि-
संदेह इति । अधिकारिविशेषणभूतायाः प्रतिबन्धकोच्छेदकामनाया उच्छेद्यसंदेहे
संदेहात् तद्विधितोऽधिकारिपि संदिग्ध इत्यर्थः । एवं पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तं प्रतिज्ञा-
नीते । अत्रोच्यत इति । किमन्योच्यत इत्याकाङ्क्षायां काम्यत्वमित्याह । का-
म्यमेवेति । एवकारो निस्वनैमित्तिकप्रपञ्चव्युत्पत्तिसार्यः । तथा च तत्तत्पक्षोक्तरोषोद्धो-
षणमप्यङ्गीकारपरग्रहत्वात्परपक्षव्यवहितमेवेति भावः । काम्यत्वे किमत्राधिकारिविशेष-
णमित्याकाङ्क्षायां प्रतिबन्धकोच्छेदकामनैवेत्याह । ग्रन्थसमाप्तिकामनैवेति ।
एवकारोऽवशिष्टविकल्पचतुष्टयनिरासार्थः । तथा च तत्पञ्चममनेङ्गीकारपरग्रहतेर्दृष्ट्या
गर्जनमिति भावः । नन्वत्राप्यधिकारिसंदेहात्प्रवृत्तिरित्युक्तं तत्राह । तत्रैति । नी-
तिनेत्राचार्यैर्नैः परिहारोऽत्र प्राद्यः । विस्तरभयाजात्मानिः प्रपञ्चितं इति भावः ।

१ विशेषणत्वे D., B.; विशेषणभावेन T., O. २ नमस्कारस्य D., B.; नमस्कारणा-
नुप T. ३ °च्छेदकं विनैवा D., B.; प्रतिबन्धोच्छेद T., T', G., M., O. ४ O. and
M. drop अस्तु. ५ D. and B. drop तु. ६ C., T. and T'. insert अस्तु
after विशेषणम्. ७ काञ्चिदुप D., B.; कदाचिदनुप T. ८ O. and M. omit
नीति; नेत्राचाराः M., O. ९ °कल्पकेने K., °कुलिते B. १० K. omits किमन्योच्यत
इत्याकाङ्क्षायां. ११ तत्पक्षो K. १२ विशेषणं प्रतिबन्ध K. १३ °समाप्तीति K. १४
°कारो विधिष्ट D. १५ °प्रपञ्चनमपि दृष्ट्याकृतिरिति भावः K. १६ K. omits इत्युक्तं.
१७ तत्र चेति K., B. १८ °यौक्तपरिहारो K. १९ प्रपञ्चयत इति D., B.

अयं च ग्रन्थकारः स्वयं भगवतश्चन्द्रचूडामयेः प्रणामेन कलय-
क्षपि कृतार्थतांमात्मनो व्याख्यातृभ्रोतृणामपि निर्दिष्टव्याख्यानभ-

इदमवानुसंधेयम् । लोके चोरव्याघ्रादिसंज्ञेऽपि संभावनामात्रेण तन्निवारणकारण-
सामग्रीसंपादनदर्शनादिहापि प्रतिबन्धकसंज्ञेऽपि संभावनयैव तदुच्छेदकामनाया
अविरोधादधिकारिविशेषणसिद्धौ तदुच्छेदार्था प्रवृत्तिरुपपद्यत एवेति न पाक्षिकवै-
कल्यद्यद्वापि सर्वप्रायश्चित्तप्रवृत्तिवत् । अत एवोक्तमाचार्यैः । 'तस्संज्ञेऽपि' तदुपा-
दानस्य न्याय्यत्वादन्यथानुपस्थितपरिपन्थिभिः पर्यायैर्द्विरुद्ध्युपपत्तयो नाशिवेरन्'
इति । न च द्वावरद्याङ्करभाष्यादावकृतेऽपि नमस्कारे निर्दिष्टसमाप्तिसंप्रदायाविच्छेद-
दर्शनात् किरणावलीकादम्बर्बादी कृतेऽप्यसमाप्तिसंज्ञानाचान्नाशः कार्यः । 'विशु-
द्धज्ञानदेशाच्च विवेकीदिग्बन्धुषु । श्रेयःप्राप्तिनिमित्ताच्च नमः सोमार्धधारिणे ॥'
इत्यादिभट्टपादप्रभृतिसमाचारदर्शनाच्छबरद्याङ्करादिभैरवैः कृत एव नमस्कारः
किं तु ग्रन्थे न लिखितः । लेखनस्यातन्मत्वात् । इति कार्यावसेयम् । अयापि
तेषां विध्वनादर इति साहसिकानां प्रलोपः । कश्चिदसमाप्तिस्तु किञ्चैवगुण्यात् ।
अवैगुण्येऽदुच्छेद्यप्राबल्यादीर्विरोधस्तस्या एव प्रथितायास्तदुच्छेदकत्वसंभवात् ।
अप्रथितानां कुठारधारापातानां सारहारुच्छेदासामर्थ्येऽपि तेषामेव प्रथितानां तच्छि-
दासामर्थ्यदर्शनात् । न चैवं निर्मूलमनुष्ठानम् होलाकादिवशाचारमूलत्वात् । 'आचाराच्च
स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनम्' इति संतोऽप्यमित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥

नेत्रेवमप्यस्य ग्रन्थकारस्य स्वयं नमस्काराकरणादकृतार्थस्य युष्मान् पात्विति
वरपरिभाषासंगतमसंगतमित्यत आह । अयं चोति । कलयत्रापि प्राप्नुवन्नपीत्यर्थः ।
निर्दिष्टव्याख्यानश्रवणमेव संपत्तस्थाः समासादनं प्राप्तिस्तत्समुचितत्वं चाधिषस्त-
द्विषयत्वं तस्मैभ्यस्तत्वं वा । आशीरिच्छा तस्याः प्रकाशनं वाचा निवेदनम् । सांमुख्य-
मानिसुख्यमनुग्रहप्रावण्यमिति यावत् । एतदेव ज्ञानं चेति वक्ष्यति । तच्च स्वैर्ग्रन्थसं-

१ कृतिमात्मनो G., कृतिमाख्यात् C., M.; D. omits आत्मनः. २ संज्ञेऽपि
शाङ्कितानिष्ठपरिहारसामग्रीं K. ३ दिहापि D., B. ४ बन्धकसंज्ञे तदुच्छेदं K.
५ तदुच्छेदादर्धमवृत्तिं D., B. ६ K. omits अपि. ७ स्यान्व्यायं D., B. ८ पार्थे
D., B. ९ ज्ञानीभाषः D., and B. १० D. drops अति. ११ तेषामपि विं D., B.
१२ प्रवादः K. १३ प्राबल्यात्तस्या K. १४ वेदानीं D. १५ तथैव D., B. १६ अत्रणे
अवणसंपत्तस्थाः K. १७ समुचितेति पाठे तत्समर्थत्वम् D., B. १८ K. drops स्व.

खण्डसंपत्समासादनं समुचिताशीःप्रकाशनद्वारा परमेश्वरस्य सां-
मुख्यं दर्शयन्नाह । युष्मानिति । व्याख्यातृभोतृन् । एषामेषात्रं
संबोधनयोग्यत्वात् संबोधनप्रधानत्वाच्च युष्मदर्थस्य । अभिलषित-
फलवितरणप्रवणत्वमेत्रं प्राणमभिमतम् । एतस्य च प्रत्युद्देशमनेनैव
सिद्धिः । तच्चाभिमतदेवतानमस्कारजन्यना परमपुण्येन भवति ।

प्रशाखाविच्छेदलाभात्मकमिति तदाद्यंसनं संगतमेवेत्यर्थः । ननु तथापि स्वपुण्यव्या-
ख्यातृभोतृन् पातिवति प्रयोक्तव्यं न तु युष्मानित्याद्यङ्क्य त एव युष्मच्छब्देन विव-
क्षिता इत्याह । व्याख्यातृभोतृनिति । ननु कथमेवमप्रकृतानां युष्मच्छब्देन
परामर्श इत्याद्यङ्क्येत्याह । एषामेवेति । व्याख्यानश्रवणसिद्ध्याद्यंसांवा व्याख्यातृ-
भोतृणामेवाप्रकृतानामपि संबोधनसामर्थ्यमित्यर्थः । नन्यान्नाह पृष्टः कोविशारानाद्ये
भवान् त्वेषां कथं युष्मदर्थेत्यनुयोगे संबोधनेयोग्यत्वमुच्यत इत्येवाह । संबोध-
नप्रधानत्वात् युष्मदर्थस्येति । संबोधनमाभिमुख्यकरणं तदेव युष्मच्छब्दार्थं
इति कुन्ततेनैवां परामर्श इत्यर्थः । ननु पातेस्त्राणार्थत्वात् प्राणस्य च भयहेत्वैपासा-
नकत्वाद्भवहेतूनां चेहानुपलम्भादसंभावितं प्राणं किमाशास्यते किं त्वेषां यदभिमतं
तद्वितरणमेवाशास्यतामित्याद्यङ्क्येत्याह । अभिलषितेति । तदभावेऽभीरूपां तद्वितर-
णमेव प्राणमिति भावः । ननु देवताप्रणामस्य प्रतिबन्धकोच्छेदः फलमित्युक्तं प्राक्
संप्रति संप्रशयाविच्छेदः फलत्वेनोच्यत इति पूर्वापरविरोध इत्याद्यङ्क्ये नेत्याह ।
एतस्य चेति । एतस्याभिमतलाभस्य प्रत्युद्देशान्तिनान्तरीयकत्वात् तत्फलत्वोक्तिर-
विरुद्धेति भावः । ननु नमस्कारकर्मणः क्षणविध्वंसिनः कथं कालान्तरभाविफलसाध-
कत्वं तच्चाह । तच्चेति । क्षणिकत्वेऽपि तत्तन्त्यापूर्वस्य श्रुतार्यापत्तिगम्यस्य फल-
नोपविनाशस्य फलजनकत्वमिति न काश्चिदनुपपत्तिरित्यर्थः । तस्मादस्माकमपि

१. व्याख्याश्रवणसंपादनरूपसमुचिताशीःप्रकाशनं T.; व्याख्याश्रवणसंपत्संपादनरूपशी-
समुचितशीप्रकाशनं T., M., C. २ दर्शयति O. ३ T. drops अत्र. ४. प्राधान्यात्
C., M., G., T'. ५. प्रवणत्वममृतादपि संमतम् C. ६ C., G., T', and T. drop च.
७. प्रत्युद्देशमनेनैव T'. ८. जन्मेन T. ९. परपुण्येन G., T'. १०. इत्यत आह K.
११. संशय्यां D. १२. संबोधयत्वम् K. १३. च्यते तथाह K. १४. प्रधानत्वादिहिति K.
१५. हेतुपादान्तरमकत्वां D., B. १६. तदभावे भीरूपां D. १७. फलमुच्यतं K.

किं चात्र कामिनोऽपि कामरिपोरिति विरोधो ध्वन्यते । तेन लोको-
त्तरं चरितमस्य शार्तुं न शक्यत इति वस्तु । तेन चान्द्रुतरूपेण
मध्यनिवेशितेन शृङ्गाररौद्रयोर्नैस्त्यक्तुतंविशेषपरिहारः । देव्यां
देवस्य रतेरुपनिबन्धात् संभोगात्मा शृङ्गारः । देवताविषया रति-

देवतानमस्कारस्वावयवकर्त्तव्यत्वैव कृतत्वानप्रस्तुताचरं शेष इति भावः । इत्थं
नमस्कारस्व कर्त्तव्यतां प्रतिपाद्य संप्रति श्लोकतात्पर्यं विचिन्तितं किं चात्रेत्वादिना
पाणिनिप्रमुखैरित्यतः प्राक्तनसंदर्भेण । विरोधो ध्वन्यते ध्वज्यत इत्यर्थः । विरो-
धस्वरूपमाह । कामिनोऽपि कामरिपोरिति । कामिन इति शृङ्गारोपलक्षणं का-
मरिपोरिति रौद्रोपलक्षणम् । तथा च प्रालेभेत्वाविशेषणद्वयप्रतिपादिताभ्यां पचा-
वलीनिर्माणकामदहनाभ्यां शृङ्गाररौद्रयोरेकैकभावस्यानकृतो विरोधो ध्वन्यत इत्यर्थः ।
ननु तेऽस्तिनिरबोरिव कयमनबोरेकभावस्यानमित्वाद्यङ्गव्य देवत्वालौकिकमहिम-
स्वापुपपद्यत इत्याद्यभेनाह । तेन लोकोत्तरमिति । वस्तु ध्वन्यत इत्यनुपपन्नः । ततः
किर्मत आह । तेन चेति । अन्द्रुतरूपेणेति । लौकिकपुरुषेष्वसंभावितत्वाविति
भावः । मध्यनिवेशितेन मध्ये स्थापितेन । शृङ्गाररौद्रापेक्षया चास्व माध्यस्थम् । नैर-
न्तर्बनेकत्वानबोर्गोपपद्यम् । अत्रनैव समाधिः । लोके कयोश्चिद् कलहाद्यमानबोरेकः
कोऽपि समयो माध्यस्थमवलम्ब्य विरोधं समाधत्ते । एवमस्य महिमाप्यलौकिको
माध्यस्थमाश्रित्य शृङ्गाररौद्रयोरेव विरोधं धमयति । विरोधनिवर्त्तनादेवास्व माध्य-
स्थव्यपदेशः । अलौकिकमहिमत्वाद्य न किंचिदसंभावितमस्तीति पिण्डितार्थः ।
तेन विरोधाभासालंकारोऽपि ध्वन्यत इति सिद्धम् । ननु शृङ्गाररौद्रयोरेव विरोध इत्युक्तं
कथाय शृङ्गारो विवक्षितः संभोगो विप्रलम्भो वेत्थेपेक्षायामाह । देव्यामिति । संभो-
गात्मकत्वे हेतुमाह । रतेरुपनिबन्धादिति । अत्र रतिद्यत्वेन पचावलीनिर्माणैदि-
क्षीयानिधीयते न नु रत्वाद्यः स्थायीभावः । तस्य विप्रलम्भेऽपि संभवात् । अयं न
केवलं रौद्रशृङ्गारबोर्धननाश्रयध्वनिरेव किं नु कचेरेवताविषयाया रतेरपि ध्वननाश्रा-

१ कृतं विरोधं परिहरता T., O., G., M.; कृतविरोधं परिहरता Ty. २ देव्या G., M.,
Ty. ३ चरणदोषः K. ४ प्राक्तनेन सं° D. ५ प्रतीताभ्यां K. ६ ततः किं K.
७ अश्वपथः K. ८ तथा K. ९ D. drops अयि. १० वा अत आह K. ११ रतेरुपेति
K. १२ निर्माणदिना K. १३ प्रत्ययेऽपि D.

रिति भावश्च । तथाविधमकिञ्चनभरविधुुरान्तःकरणतयैव नम-
स्कृतेः कृतत्वात् । अन्यथोपहासादावपि नमस्कारः संभवति । यथा

विन्दुद्वन्द्वतरङ्गिताग्रसरणिः कर्ता शिरोविन्दुकं
कमेति क्रमशिक्षितान्वयंकला ये केऽपि
तेभ्योऽञ्जलिः ।

ये तु ग्रन्थसहस्रशाणकषणत्रुटयत्कलङ्कैर्गिरा-
मुल्लेखैः कवयन्ति बिल्हणकविस्तेष्वेव संन-
ह्यति ॥ २ ॥

बन्धनिचेत्साह । देवताविषयेति । एतिरिह कवीनां राजदेवताचार्यविषयेऽप्यमी-
प्सितवस्तुष्विव विषयसौन्दर्यब्रज्जन्मा कश्चिदभिरतिविशेषः । भावश्चेति । ध्वन्यत
इति शेषः । एतिसद्भावे विप्रतिपन्नं प्रति प्रमाणमाह । तथाविधेति । भक्तिः
पूज्यदेवतासौ पित्रादिष्विव प्रेमातिशयः । अज्ञा तत्रैव विश्वासः । तत्र भक्तेस्तया-
विषयत्वं पूर्वोक्तप्रतिरूपत्वम् । कृतत्वात् कृतत्वानुमानादित्थं । प्रयोगस्तु विमता
नमस्कृतिः पूर्वोक्तप्रतिरूपमक्तिः अज्ञातिशयपूर्विका कृता विहितक्रियात्वात् संभ्रा-
वन्दनवदिति । अज्ञापहणं दृष्टान्तार्थं एतेरेवात्र सिधाधविधितत्वात् । साध्यानङ्गी-
कारे बाधकं तर्कमाह । अन्यथेति । अतत्पूर्वकत्वे त्वोपहासिकनमस्कारवदनुप-
कारकत्वात्फलमनुष्ठानं भवेत् विपरीतफलं वा त्वात् । उक्तं च । 'ध्रुवं कर्तुः
अज्ञाविधुरमनिचारात्र हि मर्त्याः' इति । औपहासिकनमस्कारमुदाहरति । यथेति ।
विन्दुद्वन्द्वं विसर्गः । वृक्षस्तिष्ठतीत्यसौ सविसर्गस्त्व कर्तुत्ववर्षान्नाञ्जलं विवतीत्यसौ
शिरोविन्दुकस्त्व कर्नत्ववर्षानात्र सर्वत्र तयार्त्वेभ्यः । तथा च पयः पिबति मुखं शोभत

१ 'बन्धु' T. २ अन्यथा प्रहासादावपि T. ३ 'व्यगिरो O., M., G.; 'व्यकथा
T. ४ तेभ्यो नमः T., O., G., T. ५ 'पूर्वं कृता D. ६ बाधकतर्क K. ७ कुर्यात्
K. ८ मरुः K. ९ इषं K. १० तथाऽनोक्तः K.

परमेश्वरः पुनरिह न परमभिमतदैवतमपि तु समुचितमपि भवति । निखिलभुवननिर्माणकर्मठस्य भगवतः श्रीकण्ठस्य ग्रन्थ-निर्माणावसरे नमस्कर्तुमुचितत्वात् । किं चात्र वाक्यार्थीभूतत्वा-द्विभ्रान्तिघोमत्वेन प्राधान्यमुपेयुषो भावध्वनेर्धस्त्वलंकाररस-

इत्यादौ पदसः कर्तृत्वं मुखत्वं कर्मत्वं च स्वादिस्वर्यः । इत्यनेन क्रमेण शिक्षितः उपोद्धानैरुपदिष्टो बोऽन्वयः पदसंसर्गः पदार्थसंसर्गो वा स एव कला विद्या येषां ते तयोक्ता अण्डुल्पन्ना इत्यर्थः । तेभ्योऽञ्जलिर्नमस्कार इत्यर्थः । मन्यसहस्राण्येव घापास्तेषु कथनेन ऋष्यत्कलकैर्भ्रंशवदोषैर्बहुमन्याभ्यासदिशुद्धारत्वर्यः । व्युत्पन्ना एव मे लक्ष्यं नाण्डुल्पन्ना इति श्लोकार्थोऽप्यर्थः । तेभ्योऽञ्जलिरित्यण्डुल्पन्ननमस्कार उपहासार्थः । परमार्थतस्तेषामनमस्कारार्थत्वादिह न केवलमिन्द्रभुवणस्यैष्टत्वावि-शिष्टत्वाभ्यामेवोपास्यत्वमपि त्वोचित्वास्पीत्याह । परमेश्वरः पुनरिति । औषि-त्वे हेतुमाह । निखिलेति । निर्माणशक्तिकामैस्व तादृकशक्तिर्नैवैवताया एव नमस्कर्तुमुचितत्वादिस्वर्यः । कर्मणि षट्कः समर्थः कर्मठः । 'कर्मधुरैस्तु कर्मठः' इत्यमरः । "कर्मणि षटोऽठच्" इत्यठच्प्रत्ययः । "नस्तद्धिते" इति दिलोपः । अयेह पूर्वोक्तभावादिभ्रानीनामुपपत्तिपूर्वकमुपस्कारोपस्कारकभावेनाङ्गाङ्गीभावेसंकर-माह । किं चात्रेत्यादिना सूचित पद्येत्थन्तेन । अथ भावः पूर्वोक्तो रत्याख्यः । वस्त्वलंकाररसाथ पूर्वोक्ता एव देवताया अलौकिकमहिमत्वं विरोधाभासः शृङ्गार-रौद्री च तेषां ध्वनिभिः सह भावध्वनेरस्त्वेष संकर इति संबन्धः । अङ्गाङ्गीभाव-लक्षण इति शेषः । तत्र हेतुमाह । उपस्कार्येति । तत्र भावध्वनेरुपस्कार्यत्वादिस्त्व-मन्येषां तूर्पस्कारकत्वाद्गुणत्वमिति विवेकः । तत्र भावध्वनेरुपस्कार्यत्वे हेतुमाह । प्राधान्यमुपेयुष इति । प्राधान्ये कारणमाह । विभ्रान्तिघोमत्वेनेति । पर्व-

१ °मतं देव° O. २ D. drops भवति. ३ °करणा° T., O., G., M. ४ °धैभूत° G. ५ °मानत्वेन O. ६ O. drops रस. ७ स्तोपाध्यायै° K. ८ °K. drops वः ९ पद-संसर्गो वा K. १० लक्ष्या K. ११ श्लोकार्थः K. १२ °दितीदं D. १३ °शक्तिक्रमस्य K. १४ तादृकशक्तिदेवताया. १५ कर्मशीलस्तु K. १६ °मुपकार्योपकारक° K. १७ °भावेन संकर इत्याह K. १८ K. drops तु.

ध्वनिभिः सहास्त्येवोपस्कार्योपस्कारकभावेन संकर इति त्रिवि-
धोऽपि' सूचित एव ध्वनिः ॥

पाणिनिप्रमुखैस्तैस्तैः सर्वशास्त्रविशारदैः ।

इह तावत् त्रिधा शास्त्रमभ्यधीयत तत्र च ॥३॥

शब्दप्रधानं वेदाख्यं प्रभुसंमितमुच्यते ।

ईषत्पांठान्यथापाठे प्रत्यवायस्य दर्शनात् ॥४॥

वसानभूमित्वेनेत्यर्थः । तथापि हेतुमाह । वाक्यार्थार्थभूतत्वादिति । इति श्लोकं
व्याख्याय संप्रति प्रेक्षावतां प्ररोचनार्थं स्वमन्थप्रतिपाद्यमर्थं प्रतिज्ञातुमाहौ तदु-
पयोगितवोपदेशवैविध्यं तावदाह । पाणिनीत्यादिश्लोकचतुष्टयेन । शासना-
च्छास्त्रमुपदेशः कर्त्तव्याकर्त्तव्यबोधकं पौरुषेयमपौरुषेयं वा वाक्यम् । तदुक्तम् ।

'प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

पुंसां वेनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥'

इति । तच्छास्त्रं त्रिधा प्रभुसंमितं निर्भसंमितं कान्तासंमितं चेति । क्रिमेर्धां
लक्षणमित्यपेक्षावमेकैकशो निरूपयति । तत्र चेति । तत्र त्रयाणां मध्ये बह्वेदाख्यं
शास्त्रं तैर् प्रभुसंमितं राजतुल्यमित्यर्थः । एतदेवोपपादयन्नस्य लक्षणमाह । शब्द-
प्रधानमिति । बर्षं शब्दप्रधानं शास्त्रं तत् प्रभुसंमितमित्यर्थः । यथा प्रभुर्वा-
ह्माद्येन पुरुषं प्रवर्त्तयति निवर्त्तयति विपक्षे दण्डयति चैवं वेदोऽपि विधिर्षे-
द्वेनैव पुंसां प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुर्विपक्षे प्रत्यवायं चापादयति । शब्दप्रधानमित्य-
वेत्यर्थस्य प्राधान्यमाशानिषेधः । स्वरूपनिषेधे तुम्भक्तप्रलपितवदप्रवर्त्तकत्वापत्तौ ।

१ T. drops अपि. २ सूत्र्य एव O. ३ ईषत्त्वन्वयाभावे पाठस्य तुरितं अतः
T., C., G., M. ४ वाक्यार्थभूतं K. ५ प्रेक्षावन्मनःप्ररोचनार्थं K. ६ स्वमन्थे प्रति° K.
७ पुंसो K. ८ मुहत्संमितं D. ९ अत्यर्थः K. १० कान्थत्र प्रभुसंमितादीनि कियन्ति तेषां
लक्षणानीत्याह्वय्य ताप्येकैकशो K. ११ D. drops तत्. १२ तदेवो° K. १३ K.
drops यत्र. १४ K. drops विधि. १५ °निषेधेऽत्र मत्° K. १६ °प्रवर्त्तकत्वात् K.

इतिहासादिकं शास्त्रं मित्रसंमितमुच्यते ।

अस्यार्थवादरूपत्वात् कथ्यतेऽर्थप्रधानता ॥५॥

शब्दभाव विधिप्रत्ययौपलक्षितं वाक्यं तस्य प्राधान्यं प्रवर्त्तकत्वम् । ननु पुरुष-
प्रवृत्तिरूपां भावनां विदधानः प्रत्यय एव प्रवर्त्तकः तस्य प्रेरणार्थं विधानात् तत् कथं
वाक्यं प्रवर्त्तकमिति चेदहो पेलवप्राहि पाण्डित्यमानुष्मतो जेन प्रत्ययः प्रवर्त्तक
इत्याकलयता स च विशिष्ट इति नाकलितम् । तदाकलने वाक्यमेव प्रवर्त्तकमि-
त्यापि किं नाकलयेः । तथाहि । न हि भावयोदित्युक्ते क्वचित् प्रवर्त्तते किं त्विद-
मनेनैवं भावयोदिति । तथा सत्त्वशब्दयविशिष्टभावनामिधायी प्रत्ययः प्रवर्त्तक इति
वाक्यमेव प्रवर्त्तकमित्युक्तं भवति । तदुक्तमाचार्यैः कारिकायात् ।

‘किमाद्यपेक्षितैः पूर्णः समयः प्रत्ययो विधौ ।

येन प्रवर्त्तकं वाक्यं शास्त्रेऽस्मिन् चोदनोच्यते ॥’

इति । तत्सुष्ठुक्तं वाक्यमेव प्रवर्त्तकमिति । तत्र परमेदेवं शब्दप्रधानमिति । शब्द-
प्राधान्ये हेतुमाह । ईषदिति । पच्यते इति पाठो वेदः तत्त्वान्वीयापाठेऽन्वयो-
च्चारणेऽपि यतो दुरितमन्वयानुष्ठानेऽननुष्ठाने वा प्रत्ययवाच इति किमु वक्तव्यम् ।
अन्वयव्यवधिः फलवर्थावबोधपर्यवसितत्वासिति । तस्माच्छब्दप्रधानं ततः प्रमु-
संमितं वेदाख्यं शास्त्रमित्यर्थः ॥

अथ मित्रसंमितमाह । इतिहासेति । तस्य लक्षणं सोपपत्तिकमाह । अस्त्येति ।
अर्थप्रधानं शास्त्रं मित्रसंमितमित्यर्थः । अर्थार्थो वाक्यार्थो न पदार्थस्तत्त्वाप्रवर्त्तक-
त्वान् । प्राधान्यं च प्रवर्त्तकत्वमेव । अर्थप्राधान्ये हेतुमाह । अर्थवादरूप-
त्वादिति । इतिहासादयो न वेदवदेवं कुर्वन्ति विधिवलेन पुरुषं प्रवर्त्तयन्ति
किं तु पूर्वपुरुषेचरितवर्षेनांशुत्वेन सुहृदिव कुक्किभिरमुनीव प्रवर्त्तयन्तीत्यर्थमा-
धान्यमित्यर्थः ॥

१ °हासपुराणादि T., O., G., M. २ सुहृत्संमित° T., O., G. ३ °निच्यते T.,
O., M. ४ क्वचिदपि K. ५ किंचिद्वे° K. ६ K. omits अन्वयपाठे. ७ °पर्यन्तत्वा°
K. ८ D. drops अर्थः. ९ प्रवर्त्तकत्वं च प्राधान्यम् K. १० न तदेवं कुर्वी° D.
११ °पुरुषा° D. १२ °वर्षेन° D. १३ °त्यर्थः । प्रधानतेति प्राधान्यमित्यर्थः K.

ध्वनिप्रधानं काव्यं तु कान्तासंमितमीरितम् ।

शब्दार्थौ गुणतां नीत्वा व्यञ्जनप्रवर्णं यतः ॥६॥

एष विद्याधरस्तेषु कान्तासंमितलक्षणम् ।

करोमि नरसिंहस्य चाटुश्लोकानुदाहरन् ॥७॥

अथ कान्तासंमितं तल्लक्षणं चाह । ध्वनीति । ध्वनिप्रधानं शास्त्र कान्तासंमित-
मिति लक्षणं तच्च काव्यमित्यर्थः । ध्वनिलक्षणं तु वक्ष्यते । प्राधान्यं तु प्रवर्तकत्व-
मेव । तस्य कान्तासंमितत्वमुपपादयति । शब्दार्थाविति । शब्दार्थाविवेकं वाच्य-
वाचकौ तद्व्यञ्जनौ च तयोर्गुणत्वमुपसर्जनत्वं तच्च ध्वनिजननमात्रोपकीनत्वात् ।
व्यञ्जनप्रवर्णं ध्वनिप्रधानम् । तद्वचनार्थः । यथा कान्ता कटाक्षवीक्षणमन्वहासनधुर-
नावपादितिः पुरुषं रक्षयन्ती व्यञ्जनव्यापारेणैव सर्वे कारयति एवं काव्यकलापि
शब्दार्थोभयसंनिगूढत्वा व्यञ्जनवृत्त्या सहस्रवहवद्वाङ्मार्गिकत्वा चमत्कुर्वती रामा-
दिवद्भक्तिस्त्वं जनेन न रावपादिवदिति ध्वनयन्ती सरसतामापाद्य पुंसः कर्त्तव्ये
प्रवर्त्तयति निवर्त्तयति चाकर्त्तव्यादिति कान्तासंमितमिदं शास्त्रमितीत्यमुपदेशज-
वं विविच्य तत्रैव नृतीवनिरूपणं स्वप्नेत्युक्तत्वमिति प्रतिजानीते । एष इति । एष
विद्याधरो विद्याधराख्यः । भेदमिति शेषः । करोमीत्युक्तनपुरुषप्रयोगात् । 'स्यानि-
व्यपि' इति वचनात्प्रयोगः । तेष्विति । तेषु शास्त्रेषु तन्मध्ये इत्यर्थः । कान्ता-
संमितलक्षणं काव्यलक्षणमित्यर्थः ; एतेन काव्यलक्षणं विषयः । तज्ज्ञानं प्रबो-
द्धम् । तयोः साध्यसाधनभावः संबन्धः । 'तीजिज्ञानसुरधिकारीति सर्वेभ्यस्त्वानु-
पव्यचतुष्टयं सूचितम् । पुण्यश्लोकपरितनिबन्धनात् प्रबन्धप्रसिद्धां नैवाह ।
नरसिंहस्येति ॥

१ करोति C., T., G. २ संमितं तल्लक्षणं K. ३ काव्याख्यमि K. ४ ध्वनिलक्ष्यते
D. ५ शब्दार्थाविवेक D. ६ प्रेक्षणं K. ७ शब्दं K. ८ K. omits जनेन. ९ D.
inserts कर्त्तव्यं after न. १० D. inserts च after इति. ११ D. drops तव.
१२ स्वयं प्रवचकत्वं D. १३ K. drops विद्याधरः. १४ श्लोऽहमिति D. १५ मध्ये K.
१६ जिज्ञासुं K. १७ D. drops स्व. १८ प्रबलप्रति K. १९ मन्वान भाह K.

स्वीचैर्निखं गुणपरिमलेर्नोदयन्ती दिगन्ता-

नख्खण्डैरमृतकिरपैरैन्वधी लेखिकेव ।

सालंकारा सुललितपदा साधुवृत्ता सभाषा

माता निखं मम भगवती भारती समिधन्ताम् ॥ ३ ॥

वार्णा काणभुञ्जीमजीगणरवासासीच वैश्वसिकी-

मन्तस्तन्मरंस्त पन्नगगवीगुम्फेषु आजागरीत् ।

वाचानार्थकलङ्कहस्यनखिलं वधाक्षपादस्फुरां

लोकेऽभूद्युपज्ञमेव विदुषां सौजन्यञ्चन्यं वद्यः ॥ ४ ॥

महिनायकविः सोऽब्धनेकावस्थामलंकृतौ ।

टीकारत्नं निबध्नाति तरलं नम्र नामतः ॥ ५ ॥

एकाधली गुणवतीचमलक्रियापि

वद्वैद्यासावजनि कौद्यगृहेषु गुप्ता ।

तेनोर्ध्वलेन तरलेन समेख धन्वैः

कण्ठेषु चाद्य हरयेषु च धीर्वितां सा ॥ ६ ॥

आख्यारम्भे शिष्टाचारं प्रमाणयन् प्रारिप्सितस्याविन्नपरिसमाप्तिसंप्रदायाविच्छेदलक्ष-
णफलकामनया विशिष्टैरेवताप्रसादभाषास्ते । प्रालेयेत्यादिना श्लोकेन । वैशिष्ट्यं
येह देवताया वैदिकवेद्यत्वात् । इष्टत्वं चेष्टार्यवितरणताच्छील्यात् । तेषोभवं भगवतः
परमेश्वरस्य सर्वोपास्वत्वं प्रतिपादयता सुरासुरेत्यादिविशेषणेन सूच्यते । अन्वया
सर्वोपास्वत्वमङ्गीर्त्तं । तेन जगत्स्यापकत्वमस्य धनितम् । प्रालेयेत्यादिविशेषणेनास्य
देव्या सह संभोगघृण्णारं प्रतिपादयता जगज्जनकत्वं प्रेङ्खदित्यादिना तन्मूलभूतकामो-
पसंहारकत्वं प्रतिपादयता जगत्संहर्तृत्वं च द्योत्यत इति देवतायाः सर्वोत्कृष्टताध्व-
निः । कामित्वकौमहरत्वयोरेकैकत्र विरोधस्यावभासमानस्य भगवतोऽस्यभूतमहिम-
तया परिहृतत्वेन विरोधाभासोऽलंकारः प्रथेयमार्थे । ' आभासस्ये विरोधस्य विरोधाभा-
सता मता ' इति तल्लक्षणात् । स च धन्वते न तु वार्ष्णेय इति वक्ष्यति । द्वितीयार्थे तु

१ रेखिकेन K. २ 'दवाङ्गालीच D., B. ३ वैश्वसिकी' D., B. ४ 'माकलयद्र' D.,
B. ५ 'द्युपक्रमं च D., B. ६ नोखलेन K. ७ क्षीयताम् D. ८ आरिप्सितं D.,
B. ९ D. omits इष्ट. १० K. omits तत्. ११ 'भङ्गमसङ्गतं B. १२ K. omits
काम. १३ K. omits प्रथमार्थे. १४ वाच्य D., B.

ननु नमस्कारात्मकं यत् कर्म तत् किं शास्त्रस्याङ्गमिति प्रथमत एव क्रियते प्रधानमिति वा । अङ्गतयोङ्गीक्रियमाणमपि संनिपत्यो-
रत्नांशुकिञ्चलिकृतं पादारविन्दद्वयमिति समस्तवस्तुविषयं सावयवरूपकं
 वाच्यमेव । अन्वत् स्वकमेव दर्शयिष्यति । प्रलयादागतं प्रालेयं हिमम् । 'गुणारस्तु-
 हिनं हिमं प्रालेयं निहिका' इत्यमरः । 'ततः आगतम्' इत्यण्प्रत्यये 'केकबनिष-
 शुप्रलजानां वाशेरिवः' इतीवादेशे गुण भावित्कृद्धिः । प्रालेयाचलकन्यका पार्वती तस्याः
 कुचतटीपचावलीनां छिल्लिपिनो निर्मातुः । एतेनास्व निस्वकामुकत्वमुक्तम् । प्रेङ्-
 खन्त्या शोलाकमानवा मौलिविलोचनानलस्व सिलखा उवालवा निष्पीतयेतोमुषो
 निर्दग्धकामत्व । एतेन निस्ववैराग्यमस्योक्तम् । विरोधस्तु निरस्त एव । सुचिर-
 मिति सर्वैरेत्यर्थः । सुख्यसामर्थ्यात् । रत्नांशुभिः किञ्चलिकृतं संजातकिञ्चलकम् ।
 'तदस्य संजातं तारकादिभ्य इत्थ' । ईदृक् सेवस्व पादारविन्दद्वयं गुणान् सुचिरं
 पाल्तिवति संबन्धः । पादावेवारविन्द इति रूपकं रत्नांशुमां किञ्चलिकत्वेन रूपणाङ्गि-
 ज्ञत् । सुगममन्वत् ॥

ननु किमिदं मन्यादौ सर्वेऽपि मन्यकर्तारः प्रस्तुतमुपेक्ष्याप्रस्तुतं नमस्कारादिकमाचर-
 न्ति । तत्रनुपपन्नम् । 'वाजपेयस्तिष्ठतु शरद्वर्षताम्' इतिवदसांगत्यादित्यभिप्रेत्य प्रत्यव-
 तिष्ठते नमस्कारात्मकमित्यादिना नमस्काराचरणप्रवृत्त्यभावप्रसङ्गादि-
 त्वन्तेन संदर्भेण । असांगत्यमभिधेयं तावदिकल्पयति । नमस्कारात्मकमिति ।
 नमस्कारप्रद्वयमाधीर्वस्तुनिर्देशबोरेऽप्युपलक्षणम् । तथा चायमर्थः । वदेतच्छ्रीश्याश्व-
 नुडीबनानमोर्धीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशानामन्वतमात्मकं मद्रुलकर्म तत् किं 'प्रयाजादि-
 वत् प्रौंगनुष्ठेयं शास्त्राङ्गमेत शरद्वसन्तादिनियतकालानुष्ठेयवाजपेयज्योतिष्टोमादि-
 वत् तत्कालनिवतं पुर्यार्यसाधनं किञ्चित् प्रधानकर्मेति । तत्राद्यं द्वेषा विकल्पयति ।
 अङ्गतयेति । द्विविधान्द्वयानि । कानिचित् संनिपत्योपकारकाणि यथा करणशरी-

१ D. omits यत् and G. has कर्म यत्. २ 'तया क्रियं' D. ३ 'किञ्चलिकृतपां'
 D., B. ४ 'निषयकं' K. ५ 'निहिका' चाथ D., B. ६ K. omits पार्वती. ७ 'कालं' K.
 ८ K. drops अस्य. ९ 'अस्य विरो' K. १० 'सदे' K. ११ 'किञ्चलकेन' K.
 १२ 'नमस्कारात्' K. १३ K. drops संदर्भेण. १४ 'मभियक्तं' D., B. १५ B. drops
 अपि १६ 'तद्व्यादा' D., B. १७ 'वस्तुनिर्देशनमस्कारात्' D., B. १८ K. drops कि.
 १९ 'प्रयाजादिवदनुष्ठेयशास्त्रं' D., B. २० D., and B. drop वत्. २१ 'तत्कालमुपनि-
 यतार्थसाधनं' K. २२ 'द्विधाविधा' K.

पकारकत्वेनेदमभिमतामारानुपकारकत्वेन वा । नादिमः पक्षः । द्वारा-
भावात् । शास्त्रप्रतिबन्धकदुरितोच्छेद एव द्वारमिति चेन्न । उच्छे-
द्यस्य संदेहास्पदत्वेनोच्छेदकानुष्ठानाभावप्रसङ्गात् । नापरः ।
अलौकिकस्य नमस्कारस्य लौकिकशास्त्रकर्माङ्गतानुपपत्तेर्ग्राहक-

रनिर्वर्त्तनद्वारा साक्षादुपकारकाणि ब्रह्मदेवतादीनि । कानिचिद्वारादुपकारकाणि
यथा फलोपकारीणि प्रयाजादीनि । तत्रैतन्मङ्गलाचरणं शास्त्रस्य कर्णघरीरनिर्वर्त्त-
नाङ्गं ब्रह्मदेवतादिवत् यथा फलोपकार्यङ्गं प्रयाजादिवदित्यर्थः । संनिपत्य संनिष्कृत्या-
ध्वेदधानत इति यावत् । आराद् वृणुष्वधेनत इति यावत् । तत्रार्थं वृषयति ।
नोदिम इति । तत्र हेतुमाह । द्वाराभावादिति । उपकारो हि द्वारं स चात्र किं
करणघरीरनिर्वर्त्तनमन्यो वा । नाद्यः । शास्त्रघरीरस्य दृश्यैर्कनिर्वर्त्तयत्वात् । न
द्वितीयः । अन्यस्यानुपलम्भादित्यर्थः । द्वारमाद्यङ्कते । शास्त्रप्रतिबन्धकेति । तदु-
च्छेदमन्तरेण शास्त्रघरीरस्यानिवृत्तेरिति भावः । परिहरति । नेति । कुत इत्यत
आह । उच्छेद्यस्येति । प्रतिबन्धकदुरितानां कार्यैकसमधिगम्यतया इदानीं तद-
निश्चये तदुच्छेदार्थं नमस्कारप्रवृत्तिरेव न संगच्छत इति मूले कुठार इत्यर्थः । एवं
संनिपत्योपकारकर्षणं वृषयित्वारावुपकारकर्षणं वृषयति । नापर इति । का तत्रा-
नुपपत्तिरित्यर्थोह । अलौकिकस्येति । विधिप्राप्तस्येत्यर्थः । शास्त्रनिर्माणं तु रागतः
प्राप्तं न विधिप्राप्तमित्याद्येन विधिनाष्टि । लौकिकेति । लौकिकालौकिकयोरङ्गीकृ-
त्वाभावात् हेतुमाह । ग्राह्येति । गृह्णाति स्वशेषत्वेन स्वीकरोति स्वसंनिधिपठितमिति
ग्राहकं प्रकरणम् । प्रधानवाक्यमङ्गापेक्षमित्यर्थः । यथा समिदादिवाक्यसापेक्षं दृष्ट-
पूर्णमासवाक्यम् । तदुक्तम् । 'प्रधानवाक्यमङ्गीत्त्याकाङ्क्षं प्रकरणं मतम्' इति । तेन
ग्रहणं स्वाकारस्तद्भावात् । अङ्गाङ्गीभावप्रयोजकस्य प्रकरणंप्रपाठकस्य प्रकरणासं-

१ 'मभिरितं' T. २ नादिमपक्षः C. ३ द्वारत्व° C. ४ 'स्पदत्वे उच्छेदं' T., T', G., O.,
M. ५ 'कर्माङ्गत्वां' D. 'शास्त्राङ्गतां' M. ६ 'द्वारास्योपकारं' D., B. ७ कानिचिद्वारां D.,
B. ८ K. omit करण. ९ 'शास्त्राद्वा' D., B. १० संनिष्कृत्यापूर्वव्यव° K. ११ व्यवधानात्
K. १२ नादिरिति K. १३ 'निष्कृतिर°' K. १४ 'प्रतिबन्धेति' K. १५ 'प्रतिबन्धुं' K.
१६ 'पकारपक्षं' K. १७ K. omits अत्र. १८ D. and B. omit इति. १९ अलौ-
किकस्य विधिं B. २० 'निरूपणं' K. २१ 'रत्राङ्गवृद्धिं' K. २२ प्रकरणपाठस्य K.

ग्रहणाभावात् । अथ प्रधानं तर्हि नित्यमिदं नैमित्तिकं काम्यं वा ।
 नाद्यः । अहरहः संख्यामुपासीतेत्यौदिवदस्य नित्यत्वे प्रमाणाभावात् ।
 अस्तु वा तथापि संख्यावन्दनादेरिवास्यापि ग्रन्थारम्भे करणीय-
 त्वानुपपत्तेः । न द्वितीयः । उपरागे ज्ञायादितिषन्नमस्कारं प्रति
 ग्रन्थस्य निमित्तत्वेनासंकीर्तनात् । समाचारबलादेवमुपनीयत इति

भवेनासंभवादित्यर्थः । न च लौकिकस्य शास्त्रनिर्माणकर्मणः किञ्चित् प्रकरणं ना-
 नास्ति । तस्मादनङ्गस्य नमस्कारस्यानङ्गिनं शास्त्रारम्भं प्रति नाराहुपकारकत्वमस्या-
 द्वापीत्यर्थः । एवमङ्गपक्षं प्रतिक्षिप्य प्रधानपक्षं प्रतिक्षेपमुपादत्ते । अथ प्रधानमि-
 ति । तदेतद् वृषयितुं श्रेया विकल्पयति । नित्यमित्यादिना । कल्पान्तरं तु स्वपुष्प-
 कल्पत्वादेनाद्यङ्गीयमेवेति भावः । तत्राद्यं वृषयति । नाद्य इति । कुत इत्यत आह ।
 अहरहरित्यादिना । आदिशब्दान् 'यावज्जीवमिहोषं ज्ञोति' इत्यादिसंग्रहः ।
 अहरहरित्यादि वीप्सा । यावज्जीवादिश्रुतिर्हि नित्यत्वे प्रमाणं तस्याभावादित्यर्थः ।
 ननु यन्निमित्तफलसंबन्धान्तरेण विहितं तन्मित्यं नमस्कारादौ च तद्योरभावाद्दस्तु
 नित्यत्वमित्याद्यङ्गस्याभ्युपेत्यवादेन परिहरति । अस्तु चेति । नित्यत्वे च शास्त्रार-
 म्भेऽनुष्ठेयं न स्यात् । संख्यावन्दनोदिवदेवानुष्ठीयते चेन्न नियमे तु शास्त्रारम्भे । तस्मान्न
 नित्यमित्यर्थः । नैमित्तिकपक्षं वृषयति । न द्वितीय इति । कुत इत्याद्यङ्गस्य कि-
 मत्र शास्त्रारम्भ एव निमित्तमन्यहेति द्वेषा विकल्प्याद्यं वृषयति । उपराग इति ।
 यथोपरागस्य ज्ञानं प्रति निमित्तत्वमुक्तं तथा नमस्कारं प्रति शास्त्रारम्भस्यैव निमित्त-
 त्वप्रतिपादकवचनाभावादित्यर्थः । ननु शास्त्रारम्भं निमित्तीकृत्यानुष्ठानदर्शनात्
 यन्निमित्तकैस्त्वं समाचारादेवोपनीयत इति शङ्कते । समाचारबलादिति । तस्यमा-
 चारोन्मेषस्य च नैमित्तिकान्तरस्य सर्वत्रैव ईष्टान्तबलादेवमुन्मेष्यामः । तदेव नास्ती-

१ G. omits it. २ T. adds वा after नैमित्तिकं. ३ नादिमः T., न प्रथमः G.
 M. and C. omit नाद्यः. ४ °क्षीतोतिवद° T., G., M. ५ समयाचार° G. ६ °निर्मा-
 णस्य K. ७ तर्हि नैमित्तिकमित्यादिना K. ८ पदान्तरं B. ९ अहरहःसंध्येति D., B.
 १० °होत्रपरिग्रहः । अह° K. ११ °श्रुतिश्च K. १२ °भावात् K. १३ °ऽनुष्ठेयतया D.,
 B. १४ °वन्दनवदेवा° D., B. १५ °नुष्ठीयते नियमेन शास्त्रारम्भे° D., B. १६ नमस्कारस्य
 K. १७ शास्त्रारम्भे K. १८ निमित्तता° D., B. १९ °मित्तकत्वमाचारा° D., B.
 २० शब्दानेन D., B. २१ तद्दृष्टा° B.

शेष । नैमित्तिकं कर्म संभाचारबलादन्यदुभेयं किमपि नास्तीति
दृष्टान्ताभावात् । न तृतीयः । पुत्रादिकामर्नाया अधिकारिविशेष-

स्वप्रामाणिकीर्षं कल्पनेति परिहरति । नेति । न दृष्टान्ताभावादिस्वन्वयः । दृष्टान्ता-
भावे हेतुमाह । नैमित्तिकमिति । किमप्याचारबलादुभेयं नैमित्तिकमन्यन्नास्तीति
हेतोर्दृष्टान्ताभावः । तदभावाज्जमस्कारस्यापि नाचाराभैमित्तिकत्वमुभेयं शक्यत इत्व-
र्यः । किं च शास्त्रारम्भस्य निमित्तत्वे ' निमित्तान्तरं नैमित्तिकम् ' इति न्यायेन
जातेष्ट्यानिव निमित्तानन्तर्येण नमस्कारस्य शास्त्रारम्भोत्तरकालमनुष्ठानापत्तौ प्रा-
गनुष्ठानानुपपत्तिः । नापि द्वितीयः । अन्यनिमित्तकस्य शास्त्रारम्भेऽनुष्ठानासंभवा-
दिति । किं च किं तन्निमित्तं प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा । नाद्यः । अनुपलम्भात् । न द्वितीयः ।
अतिप्रसङ्गात् । तस्मान्न नैमित्तिकत्वं युज्यते । नापि काम्यत्वमित्याह । न तृतीय
इति । कुत इत्याशङ्क्य किं ज्योतिष्टोमादिवच्छ्रुतफलसंबन्धात् काम्यत्वं राशि-
सम्बन्धवर्षादिकफलसंबन्धाद्वा विश्वजिज्ञ्यायेन सर्वसाधारणस्वर्गफलसंबन्धाद्वा न-
मस्कार्यदेवतामहिमपर्यालोचनर्या स्वेच्छाप्राप्तफलसंबन्धाद्वा सामर्थ्यप्राप्तवर्षादिकधि-
फलसंबन्धाद्वा । नाद्यः । असंभवात् । र्यं विधिरेव मृग्यस्तत्र का फलश्रुतिशङ्का । अत
एव न द्वितीयः । असति विधावर्यवास्त्यासति मासे सीमाविधाएवदनर्षकाशे का
प्रत्याशा सवृषर्गभ्ये फले । न तृतीयः । स्वर्गार्यस्य कर्मणो ग्रन्थारम्भेऽनुष्ठानानुपपत्तेः ।
अत एव न तृतीय इत्याह । पुत्रादीति । पुत्रादिफलार्यस्य नमस्कारस्य शास्त्रारम्भे
अनुष्ठानासंभव इत्यर्थः । अयमाशयः । कर्मणि तैर्दर्थ्यबुद्धिरधिकारः । सोऽस्यास्ती-
त्यधिकारी । स र्थार्यात् समयो विद्वान् शास्त्रेणापवर्तुर्वस्तुभेदेवविशेषणकैस्वाचार्यत्वं
नामानुष्ठेयकर्मसाध्यफलकामना । फलं चात्र श्रुतमार्यवतदिकं साधारणं वा न संभ-
वतीत्युक्तम् । किं तु नमस्कार्यदेवताया निरङ्कुशसक्तिकतया बोद्धं कामयते पुत्रादि-
कमन्यद्वा तत्सर्वं फलमिति पक्षोऽवशिष्टः । सोऽपि शास्त्रारम्भेऽनुष्ठानासंभववृषणमा-

१ संभाचारबलादेवमुभेयमिति दृष्टां T., समयचारं G., न संभाचारबलादन्यदुभेयं
नास्तीति दृष्टां D., B. २ कामनावत् G. ३ जातेष्ट्यादिवन्निमि D., B. ४ निमित्तस्य
K. ५ D. omits किं. ६ K. omits तस्मात्. ७ सर्वस्वसाभां K. ८ लोचनत्
पूर्वस्वेच्छां D., B. ९ ग्रन्थादि यत्किञ्चित्फलसंबन्धाद्वा सामर्थ्यप्राप्तफलसंबन्धाद्वा K.
१० तत्र D. ११ षडवकाशे D., B. १२ तदवगम्यफले D. १३ दार्ढ्यबुद्धिं K.
१४ चार्थी K. १५ विशेषणकः नामां D., B. १६ K. omits तु.

जाभावेन ग्रन्थारम्भे नमस्कारकरणानुपपत्तेः । प्रतिबन्धकोच्छेद-
कामनैवाधिकारिविशेषणत्वमस्ति चेन्न । प्रतिबन्धकसंदेहे त्वं-
धिकारिसंदेह इति नमस्काराचरणप्रवृत्त्यभावप्रसङ्गात् । अत्रोच्यते ।
काम्यमेवेद् कर्म । ग्रन्थसमाप्तिकामनैवाधिकारिविशेषणम् । तत्र न
काचिद्नुपपत्तिरिति नीतिनेत्राचार्याः ॥

साक्षात्सिद्ध इति पञ्चमपक्षमाद्यकृते । प्रतिबन्धकोच्छेदेति । सर्वैर्नियमेन सा-
क्षारम्भे नमस्कारकरणान्वयानुपपत्त्या तत्प्रतिबन्धकोच्छेद एव फलमिति सामर्थ्यक-
ल्पितफलसंबन्धात् काम्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । परिहरति । नेति । कुत इत्यत आह ।
प्रतिबन्धकेति । प्रतिबन्धकादृष्टत्वात् कार्त्तिकसमाधिगम्यतया संप्रति संदिग्धत्वान्नदृ-
ष्टेत्कामुदाने वाक्तिकवैफल्यसङ्कार्कलिते प्रवृत्तिरेव न त्वादित्यर्थः । अधिकारि-
संदेह इति । अधिकारिविशेषणभूतायाः प्रतिबन्धकोच्छेदकामनाया उच्छेद्यसंदेहे
संवेहत् तद्विशिष्टोऽधिकारिपि संदिग्ध इत्यर्थः । एवं पूर्वपक्षे प्राप्ते सिद्धान्तं प्रतिज्ञा-
नीते । अत्रोच्यते इति । किमत्रोच्यते इत्याकाङ्क्षायां काम्यत्वमित्याह । का-
म्यमेवेति । एवकारो नित्यनैमित्तिकपक्षद्वयासायः । तथा च तत्तत्पक्षोक्तशेषोद्घो-
षणमप्यङ्गीकारपरहत्त्वात्परिण्यक्षदितमेवेति भावः । काम्यत्वे किमत्राधिकारिविशेष-
णमित्याकाङ्क्षायां प्रतिबन्धकोच्छेदकामनैवेत्याह । ग्रन्थसमाप्तिकामनैवेति ।
एवकारोऽवशिष्टविकल्पचतुष्टयनिरासायः । तथा च तत्प्रपञ्चनमनेङ्गीकारपरहतेर्दृया
गर्जनमिति भावः । नन्वत्राप्यधिकारिसंदेहात्प्रवृत्तिरित्युक्तं तथाह । तत्रैति । नी-
तिनेत्राचार्योर्क्तः परिहारोऽत्र प्राह्यः । विस्तम्भयात्रास्माभिः प्रपञ्चितं इति भावः ।

१ विशेषणत्वे D., B.; विशेषणभावेन T., O. २ नमस्कारस्य D., B.; नमस्कारणा-
नुप T. ३ 'च्छेदकं विनैव' D., B.; प्रतिबन्धोच्छेद T., T., G., M., O. ४ O. and
M. drop अस्तु. ५ D. and B. drop तु. ६ C., T. and T. insert अस्तु
after विशेषणम्. ७ काचिदुप D., B.; कदाचिदनुप T. ८ O. and M. omit
नीति; नेत्राचाराः M., O. ९ कल्पकृते K., कुलिते B. १० K. omits किमत्रोच्यते
इत्याकाङ्क्षायां. ११ तद्युक्तो K. १२ विशेषणं प्रतिबन्ध K. १३ समाप्तीति K. १४
'कारो विशिष्ट' D. १५ प्रपञ्चनमपि वृथाकृतिसिति भावः K. १६ K. omits इत्युक्तं.
१७ तत्र चेति K., B. १८ योक्तपरिहारो K. १९ प्रपञ्चयत इति D., B.

अयं च ग्रन्थकारः स्वयं भगवतश्चन्द्रचूडामणेः प्रणामेन कलय-
त्रपि कृतार्थतोमात्मनो व्याख्यातुम्रोत्तुणामपि निर्दिष्टव्याख्यानध-

इदमवानुसंधेयम् । लोके चोरध्याप्राप्तिसंदेहेऽपि संभाषनाभावेन तन्निवारणकारण-
सामग्रीसंपादनदर्शनादिहापि प्रतिबन्धकसंदेहेऽपि^४ संभाषनयैव तदुच्छेदकामनाया
अविरोधाधिकारिविशेषणसिद्धौ तदुच्छेदार्था प्रवृत्तिरुपपद्यत एवेति न पाक्षिकवै-
फल्यसङ्कापि सर्वप्रायश्चित्तप्रवृत्तिवत् । अत एवोक्तमाचार्यैः । 'तस्संदेहेऽपि^५ तदुपा-
दानस्यै^६ न्याय्यत्वादन्यथानुपस्थितपरिपन्थिभिः पार्थिवैर्द्विरदृश्यपतथो नाद्विवेचन्'
इति । न च शाबरशाङ्करभाष्याशावकृतेऽपि नमस्कारे निर्दिष्टसमाप्तिसंप्रदायाविच्छेद-
दर्शनात् किरणावलीकादम्बर्वादी कृतेऽप्यसमाप्तिदर्शनाच्चार्नाम्नासः कार्यः । 'विशु-
द्धज्ञानदेशाच्च विवेकीरिच्छिन्नक्षुपे । श्रेयःप्राप्तिमितिचाय नमः सोमार्थधारिणे ॥'
इत्यादिमहोपादप्रभृतिसमाचारदर्शनाच्छाबरशाङ्करादिभिरेपि कृत एव नमस्कारः
किं तु अन्ये न लिखितः । लेखनत्वात्तन्वत्वात् । इति कार्यावसेयम् । अथापि
तेषां विध्वनादर इति साहसिकानां प्रलोपः । कश्चिदसमाप्तिस्तु किञ्चैवगुण्यात् ।
अवैशुष्येऽप्युच्छेद्यप्राबल्यादिविरोधस्तस्या एव प्रथितायास्तदुच्छेदकत्वसंभवात् ।
अप्रथितानां कुठारधारापातानां सारशकृच्छेदासामर्थ्येऽपि तेषामेव प्रथितानां तच्छि-
दासामर्थ्यदर्शनात् । न चेदं निर्मूलमनुष्ठानम् होलाकारिवशाचारमूलत्वात् । 'आचार्याच्च
स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेषु श्रुतिकल्पनम्' इति संतोष्यमित्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या ॥

नेनेवमप्यस्य ग्रन्थकारस्य स्वयं नमस्काराकरणादकृतार्थस्य युष्मान् पात्विति
वरपरिष्ठापादांसनमसंगतमित्यत आह । अयं चोति । कलयत्रपि प्राप्नुवन्नपीत्यर्थः ।
निर्दिष्टव्याख्यानधर्षणमेव संपत्तस्याः समासादनं प्राप्तिस्तस्समुचितत्वं आधिपत्य-
द्विषयत्वं तस्सैर्भयत्वं वा । आशीरिच्छा तस्याः प्रकाशनं वाचा निवेदनम् । सांमुख्य-
भाभिमुख्यमनुप्रवृत्तमिति यावत् । एतदेव ज्ञानं चेति वक्ष्यति । तच्च स्वैर्ग्रन्थसं-

१ कृतिमात्मनो G., कृतिमाख्यात् C., M.; D. omits आत्मनः. २ °संदेहेऽपि
शङ्कितानिष्टपरिहारसामग्रीं K. ३ °दिहाप्रापि D., B. ४ °बन्धकसंदेहे तदुच्छेदं K.
५ तदुच्छेदादर्शमवृत्तिं D., B. ६ K. omits अपि. ७ °स्यान्यायं D., B. ८ पार्थिवं
D., B. ९ °ज्ञानीम्नासः D., and B. १० D. drops अपि. ११ तेषामपि विं D., B.
१२ प्रवादः K. १३ प्राबल्याकस्या K. १४ वेदानां D. १५ तथैव D., B. १६ °अवने
अवयसंपत्तस्याः K. १७ समुचितेति पाठे तत्समर्थत्वम् D., B. १८ K. drops स्व.

घणसंपत्समासादनं समुचिताशीःप्रकाशनद्वारा परमेश्वरस्य सां-
मुख्यं दर्शयन्नाह । युष्मानिति । व्याख्यातुभोतुन् । एषामेषात्रै
संबोधनयोग्यत्वात् संबोधनप्रधानत्वाच्च युष्मदर्थस्य । अभिलषित-
फलवितरणप्रवणत्वमंत्र प्राणमभिमतम् । एतस्य च प्रत्युद्देशमनेनैव
सिद्धिः । तच्चाभिमतदेवतानमस्कारजन्मना परमपुण्येन भवति ।

प्रसादाविच्छेदलाभात्मकमिति तदाघंसनं संगतमेवेत्यर्थः । ननु तथापि स्वप्नयुष्मा-
ख्यातुभोतुन् पाठविति प्रयोञ्चं न तु युष्मानित्याद्यङ्क्य त एव युष्मच्छब्देन विव-
क्षिता इत्याह । व्याख्यातुभोतुनिति । ननु कथमेषामप्रकृतानां युष्मच्छब्देन
परामर्श इत्याद्यङ्क्याह । एषामेवेति । व्याख्यानश्रवणसिद्ध्यासंसीवा व्याख्यातु-
भोतुणामेवाप्रकृतानामपि संबोधनसामर्थ्यमित्यर्थः । नन्वाहान् पृष्टः कौविसारानाच्छे-
भवान् तेषां कथं युष्मदर्थतेत्यनुयोगे संबोधनयोग्यत्वमुच्यत इत्येवाह । संबोध-
नप्रधानत्वात् युष्मदर्थस्येति । संबोधनमभिमुख्यकरणं तदेव युष्मच्छब्दार्थं
इति युक्तस्तेषां परामर्श इत्यर्थः । ननु पातेस्त्रापार्थत्वात् चापस्य च भवहेत्वेपादा-
नकत्वाद्भवहेतूनां चेहानुपलम्भात्संभावितं चापं किमाद्यास्यते किं तेषां यदभिमतं
तद्वितरणमेवाद्यास्यतामित्याद्यङ्क्याह । अभिलषितेति । तद्वर्मादीभीरूपां तद्वितर-
णमेव चापमिति भावः । ननु देवताप्रणामस्य प्रतिबन्धकोच्छेदः फलमित्युक्तं प्राक्
संप्रति संप्रदायाविच्छेदः फलहेतुश्च्यत इति पूर्वापरविरोध इत्याद्यङ्क्य नेत्याह ।
एतस्य चेति । एतस्याभिमतलाभस्य प्रत्युद्देशान्तिनान्तराधिकत्वात् तत्फलत्वोक्तिर-
विरुद्धेति भावः । ननु नमस्कारकर्मणः क्षणविध्वंसिनः कथं कालान्तरभाविफलसाध-
कत्वं स्याह । तच्चेति । क्षणिकत्वेऽपि तज्जन्यापूर्वस्य भुतार्यापत्तिगम्यस्य फल-
भोगविनाशस्य फलजनकत्वमिति न काश्चिदनुपपत्तिरित्यर्थः । तस्मात्तस्माकमपि

१. 'व्याख्याश्रवणसंपादनरूपसमुचिताशीःप्रकाशनं' T.; 'व्याख्याश्रवणसंपत्संपादनरूपशी-
समुचिताशीप्रकाशनं' T., M., C. २ दर्शयति O. ३ T. drops अत्र. ४ 'प्राधास्याच्च
C., M., G., T'. ५ 'प्रवणत्वमपृतादपि संमतम् C. ६ O., G., T', and T. drop च.
७ मस्युद्देशमनेनैव T'. ८ 'ज्येन T. ९ परपुण्येन G., T'. १० इत्यत आह K.
११ 'संख्यायां D. १२ संबोधयत्वमुं K. १३ 'च्यते तथाह K. १४ 'प्रधानत्वाविति K.
१५ 'हेतुपादात्प्रकत्वां D., B. १६ तदमपि भीरूपां D. १७ फलमुच्यते K.

किं चात्र कामिनोऽपि कामरिपोरिति विरोधो ध्वम्यते । तेन लोको-
त्तरं चरितमस्य ज्ञातुं न शक्यत इति वस्तु । तेन चान्द्रुतरूपेण
मध्यनिवेशितेन शृङ्गाररौद्रयोर्नैरन्तर्यकृतविशेषपरिहारः । देव्यां
देवस्य रतेरुपनिबन्धात् संभोगात्मा शृङ्गारः । देवताविषया रति-

देवत्वानयस्कारस्वावयवकर्तृध्वस्यैव कृतत्वानप्रस्तुताचरितं शेष इति भावः । इत्थं
नमस्कारस्व कर्तृध्वतां प्रतिपाद्य संप्रति श्लोकतात्पर्यं विविनक्ति किं चात्रेत्वादिना
पाणिनिप्रमुखैरित्यतः प्राक्तनसंक्षेपेण । विरोधो भ्रन्वते ध्वज्यत इत्यर्थः । विरो-
धस्वरूपमाह । कामिनोऽपि कामरिपोरिति । कामिन इति शृङ्गारोपलक्षणं का-
मरिपोरिति रौद्रोपलक्षणम् । तथा च प्रालेखेत्वादिविशेषणद्वयप्रतिपादिताभ्यां पचा-
वलीनिर्माणकामवहनाभ्यां शृङ्गाररौद्रयोरेकैकभावस्यानकृतो विरोधो भ्रन्वत इत्यर्थः ।
ननु तेष्वस्तिमिरयोरिव कयमनयोरेकभावस्याननिस्वाद्यक्य देवत्वालौकिकमहिम-
स्वाद्युपपद्यत इत्याद्यवेनाह । तेन लोकोत्तरमिति । वस्तु भ्रन्वत इत्यनुपपन्नः । ततः
किर्तयत् आह । तेन चेति । अञ्जुतरूपेणिति । लौकिकपुरुषेष्वसंभावितत्वाविति
भावः । मध्यनिवेशितेन मध्ये स्थापितेन । शृङ्गाररौद्रापेक्षया चास्व माध्यस्थम् । नैर-
न्तर्यैकत्वानयोर्गोपयन् । अयनैव समाधिः । लोके कथोचित् कलहायमानयोरेकः
कोऽपि सनयो माध्यस्थमवलम्ब्य विरोधं समाधत्ते । एवमस्व महिमाप्यलौकिको
माध्यस्थमाश्रित्य शृङ्गाररौद्रयोरपि विरोधं समधत्ति । विरोधनिवर्तनादेवास्व माध्य-
स्थस्यपदेशः । अलौकिकमहिमत्वाद्य न किञ्चिदसंभावितमस्तीति पिण्डितार्थः ।
तेन विरोधाभासालंकारोऽपि भ्रन्वत इति सिद्धम् । ननु शृङ्गाररौद्रयोरविरोध इत्युक्तं
कथाय शृङ्गारो विवक्षितः संभोगो विप्रलम्भो वेत्थेपेक्षाद्यानाह । देव्यामिति । संभो-
गात्मकत्वे हेतुनाह । रतेरुपनिबन्धादिति । अत्र रतिद्यद्भेद पचावलीनिर्माणैरि-
क्षीयानिधीयते न तु रत्याद्यः स्थायीभावः । तस्य विप्रलम्भेऽपि संभवात् । अय न
केवलं रौद्रशृङ्गारयोर्ध्वननाश्रयस्यभिरिव किं तु कचेदेवताविषयाया रतेरपि ध्वननाश्रा-

१ अतं विरोधं परिहरता T., O., G., M.; कृतविरोधं परिहरता T. १ देव्या G., M.,
T. १ चरणदोषः K. ४ प्राक्तनेन सं D. ५ प्रतीताभ्यां K. ६ ततः किम् K.
७ अयवर्षः K. ८ यथा K. ९ D. drops अयि. १० वा अत आह K. ११ रतेरुपेति
K. १२ निर्माणदिना K. १३ प्रत्येऽपि D.

रिति भावश्च । तथाविधमक्तिभ्रन्नामराविधुरान्तःकरणतयैव नम-
स्कृतेः कृतत्वात् । अन्यथोपहासादावपि नमस्कारः संभवति । यथा

बिन्दुद्वन्द्वतरङ्गिताग्रसरणिः कर्ता शिरोबिन्दुकं
कर्मैति क्रमशिक्षितान्वयंकला ये केऽपि
तेभ्योऽञ्जलिः ।

ये तु ग्रन्थसहस्रशाणकषणत्रुटयत्कलङ्कैर्गिरा-
मुल्लेखैः कवयन्ति बिल्हणकविस्तेष्वेव संन-
ह्यति ॥ २ ॥

वध्निवेत्याह । वेद्यताविषयेति । रतिरिह कवीनां राज्ञेयताचार्यविषयेऽप्यनी-
प्सितवस्तुष्विव विषयसौन्दर्यजन्मा कश्चिदभिरतिपिद्येयः । भावश्चेति । भन्वत
इति शेषः । रतिसद्भावे विप्रतिपन्नं प्रति प्रमाणमाह । तथाविधेति । भक्तिः
पूज्यदेवतासौ पिनादिष्विव प्रेमातिशयः । अज्ञा तत्रैव विश्वासः । तत्र भक्तेस्तया-
विषयं पूर्वोक्तरीतिरूपत्वम् । कृतत्वात् कृतत्वानुमानादित्थं । प्रयोगस्तु विमता
नमस्कृतिः पूर्वोक्तरीतिरूपभक्तिभ्रन्नातिशयपूर्विका कृता विहितक्रियात्वात् संभ्रा-
वन्मवसिति । अज्ञामहर्षं दृष्टान्तार्थं रतेरेवात्र सिधाधविषयित्वात् । साभ्यानङ्गी-
कारे बाधकं तर्कमाह । अन्यथेति । अतत्पूर्वकत्वे त्वौपहासिकनमस्कारवदनुप-
कारकत्वात्फलमनुष्ठानं भवेत् विपरीतफलं वा त्वौत् । उक्तं च । 'भुवं कर्तुः
अज्ञाविधुरमनिचाराव हि मर्त्याः' इति । औपहासिकनमस्कारमुदाहरति । यथेति ।
बिन्दुद्वन्द्वं विसर्गः । वृक्षेस्तिष्ठतीत्यासौ सविसर्गस्व कर्तृत्वदर्शनञ्जलं पिबतीत्यासौ
शिरोबिन्दुकस्व कर्मत्वदर्शनाच्च सर्वत्र तयार्त्वेभ्रमः । तथा च पद्यः पिबति मुञ्जं शोभत

१ 'बन्धुरा' T. २ अन्यथा प्रहासादावपि T. ३ 'न्ययगिरो O., M., G.; 'न्ययकथा
T. ४ तेभ्यो नमः T., O., G., T'. ५ पूर्व कृता D. ६ बाधकतर्कं K. ७ कुर्यात्
K. ८ मस्यः K. ९ इव° K. १० तथाऽनोक्तः K.

परमेश्वरः पुनरिह न परमभिमतदैवतमपि तु समुचितमपि
भवाति । निखिलभुवननिर्माणकर्मठस्य भगवतः श्रीकण्ठस्य ग्रन्थ-
निर्माणावसरे नमस्कर्तुमुचितत्वात् । किं चात्र वाक्यार्थीभूतत्वा-
द्विभ्रान्तिघोमत्वेन प्राधान्यमुपेयुषो भावध्वनेर्धस्त्वलंकाररस-

इत्यादौ पञ्चसः कर्तृत्वं मुखस्य कर्मत्वं च स्यादित्यर्थः । इत्यनेन क्रमेण शिक्षितः
उपाध्यायैरुपदिष्टो बोऽर्न्वयः परसंसर्गः परार्थसंसर्गो वा स एव कला विद्या तेषां
ते तयोक्ता अभ्युत्पन्ना इत्यर्थः । तेभ्योऽञ्जलिर्नमस्कार इत्यर्थः । ग्रन्थसहस्राण्येव
द्यापास्तेषु कथनेन बुध्यात्कलङ्कैर्भ्रमद्वयहोषैर्बहुभन्याभ्यासदिशुद्धारत्यर्थः । व्युत्पन्ना
एव मे लक्ष्यं नाभ्युत्पन्ना इति श्लोकीर्त्तयिष्ये । तेभ्योऽञ्जलिरित्यभ्युत्पन्ननमस्कार
उपहासार्थः । परमार्थतत्त्वेषामनमस्कार्यत्वादििति । इह न केवलमिन्दुभूषणस्वेष्टत्ववि-
शिष्टत्वाभ्यामेवोपास्यत्वमपि त्वौचित्यादपीत्याह । परमेश्वरः पुनरिति । औचि-
त्ये हेतुमाह । निखिलेति । निर्माणशक्तिकार्यत्वे तादृकशक्तिर्मेवैवताया एव
नमस्कर्तुमुचितत्वादित्यर्थः । कर्मणि षट्कः समर्थः कर्मठः । 'कर्मधूरेस्तु कर्मठः'
इत्यमरः । "कर्मणि षटोऽडच्" इत्यठञ्प्रत्ययः । "नस्तद्धिते" इति टिलोपः ।
अयेह पूर्वोक्तभावादिभ्वनीनामुपपत्तिपूर्वकमुपस्कारकभावेनाङ्गाङ्गीभावेसंकर-
रमाह । किं चात्रेत्यादिना सूचित एवेत्यन्तेन । अत्र भावः पूर्वोक्तो रत्वाख्यः ।
वस्त्वलंकाररसाच्च पूर्वोक्ता एव देवताया अलौकिकमहिमत्वं विरोधाभासः शृङ्गार-
रौद्रौ च तेषां ध्वनिभिः सह भावध्वनेरस्येव संकर इति संबन्धः । अङ्गाङ्गीभाव-
लक्षण इति शेषः । तत्र हेतुमाह । उपस्कार्येति । तत्र भावध्वनेरुपस्कार्यत्वात्कृत्व-
मन्येषां तूर्पस्कारकत्वाद्भङ्गत्वमिति विवेकः । तत्र भावध्वनेरुपस्कार्यत्वे हेतुमाह ।
प्राधान्यमुपेयुष इति । प्राधान्ये कारणमाह । विभ्रान्तिघोमत्वेनेति । पर्व-

१ °मत्तं देव° O. १ D. drops भवति. २ °करणा° T., C., G., M. ४ °धञ्जुत° G.
५ °भानत्वेन O. ६ O. drops रस. ७ स्तोपाध्यायै° K. ८ °K. drops यः ९ पद-
संसर्गो वा K. १० लक्ष्या K. ११ श्लोकार्थः K. १२ °दितीदं D. १३ °शक्तिक्रमस्य K.
१४ तादृकशक्तिदेवताया. १५ कर्मशीलस्तु K. १६ °मुपकार्योपकारक° K. १७ °भावेन
संकर इत्याह K. १८ K. drops तु.

ध्वनिभिः सहास्त्येवोपस्कार्योपस्कारकभावेन संकर इति त्रिवि-
धोऽपि सूचित एव ध्वनिः ॥

पाणिनिप्रमुखैस्तैस्तैः सर्वशास्त्रविशारदैः ।

इह तावत् त्रिधा शास्त्रमभ्यधीयत तत्र च ॥३॥

शब्दप्रधानं वेदाख्यं प्रभुसंमितमुच्यते ।

ईषत्पाठान्यथापाठे प्रत्यवायस्य दर्शनात् ॥४॥

वसानभूतित्वेनेत्यर्थः । तथापि हेतुमाह । वाक्यार्थभूतत्वादिति । इति श्लोके
प्याख्याय संप्रति प्रेक्षावतां प्ररोचनार्थं स्वमन्यप्रतिपाद्यमर्थं प्रतिज्ञातुमाहौ तदु-
पयोगितवोपदेशत्रैविध्यं तावदाह । पाणिनीत्यादिश्लोकचतुष्टयेन । शासना-
च्छास्त्रमुपदेशः कर्त्तव्याकर्त्तव्यबोधकं पौरुषेयमपौरुषेयं वा वाक्यम् । तदुक्तम् ।

‘प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।

पुंसं वेनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥’

इति । तच्छास्त्रं विधा प्रभुसंमितं मित्रसंमितं काम्तासंमितं चेति । किमेवं
लक्षणमित्यपेक्षायामेकैकशो निरूपयति । तत्र चेति । तत्र त्रयाणां मध्ये बह्वेतादर्थ्यं
शास्त्रं तैर् प्रभुसंमितं राजतुल्यमित्यर्थः । एतेदेवोपपादयन्नस्य लक्षणमाह । शब्द-
प्रधानमिति । सर्वं शब्दप्रधानं शास्त्रं तत् प्रभुसंमितमित्यर्थः । यथा प्रभुर्वा-
ह्मात्रेण पुरुषं प्रवर्त्तयति निवर्त्तयति विपक्षे दृष्टयति चैवं वेदोऽपि विधिर्ष-
द्वेनैव पुंसं प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुर्विपक्षे प्रत्यवायं चापादयति । शब्दप्रधानमित्य-
वेनार्थस्य प्राधान्यमाचानिवेधः । स्वरूपनिषेधे सुम्भसत्प्रलपितवदप्रवर्त्तकत्वापेक्षात् ।

१ T. drops अपि. २ सूच्य एव O. ३ ईषदप्यन्ययामावे पाठस्य कुरितं यतः
T., O., G., M. ४ वाक्यार्थभूतं K. ५ प्रेक्षावन्मनःप्ररोचनार्थं K. ६ स्वमन्ये प्रति° K.
७ पुंसो K. ८ सुदृत्संमितं D. ९ चेत्यर्थः K. १० काव्यत्र प्रभुसंमितादीनि कियन्ति तेषां
कल्पनातीत्याह्वय्य ताथेकैकशो K. ११ D. drops तत्. १२ तदेवो° K. १३ K.
drops यत्र. १४ K. drops विधि. १५ °निषेधेऽत्र मत्° K. १६ °प्रवर्त्तकत्वात् K.

इतिहासादिकं शास्त्रं मित्रसंमितमुच्यते ।

अस्यार्थवादरूपत्वात् कथ्यतेऽर्थप्रधानता ॥५॥

शब्दश्चात्र विधिप्रत्ययौपलक्षितं वाक्यं तस्य प्राधान्यं प्रवर्त्तकत्वम् । ननु पुरुष-
प्रवृत्तिरूपां भावनां विदधानः प्रत्यय एव प्रवर्त्तकः तस्य प्रेरणार्थं विधानात् तद् कथं
वाक्यं प्रवर्त्तकमिति चेदहो वेलवप्राहि पाण्डित्यमात्रुप्ततो ज्ञेन प्रत्ययः प्रवर्त्तक
इत्याकालयता स च विशिष्ट इति नाकालितम् । तदाकालने वाक्यमेव प्रवर्त्तकमि-
त्यापि किं नाकालयेः । तथाहि । न हि भावयेदित्युक्ते क्वचित् प्रवर्त्तते किं त्विद-
मनेनैव भावयेदिति । तथा सत्यंशत्रयविशिष्टभावनाभिधायी प्रत्ययः प्रवर्त्तक इति
वाक्यमेव प्रवर्त्तकमित्युक्तं भवति । तदुक्तमाचार्यैः कारिकायात् ।

‘किमाद्यपेक्षितैः पूर्णः सनयः प्रत्ययो विधौ ।

ज्ञेन प्रवर्त्तकं वाक्यं शास्त्रेऽस्मिन् चोदनोच्यते ॥’

इति । तत्तुष्टुक्तं वाक्यमेव प्रवर्त्तकमिति । तत्र परमेवेहं शब्दप्रधानमिति । शब्द-
प्राधान्ये हेतुमाह । ईषदिति । पच्यते इति पाठो वेदः तस्मान्नीयापाठेऽन्वयो-
च्चारणेऽपि यतो दुरितमन्वयानुष्ठानेऽननुष्ठाने वा प्रत्ययाव इति किनु वक्तव्यम् ।
अध्ययनविधेः फलवर्थावबोधपर्यवसितत्वात्सिति । तस्माच्छब्दप्रधानं ततः प्रमु-
खमितं वेदाख्यं शास्त्रमित्यर्थः ॥

अथ मित्रसंमितमाह । इतिहासेति । तस्य लक्षणं सोपपत्तिकमाह । अस्येति ।
अर्थप्रधानं शास्त्रं मित्रसंमितमित्यर्थः । अर्थायौ वाक्यायौ न परार्थस्तत्त्वाप्रवर्त्तक-
त्वाम् । प्राधान्यं च प्रवर्त्तकत्वमेव । अर्थप्राधान्ये हेतुमाह । अर्थवादरूप-
त्वादिति । इतिहासादयो न वेदवदेवं कुर्वांसिति विधिबलेन पुरुषं प्रवर्त्तकन्ति
किं तु पूर्वपुरुषेचरितवर्षेर्नानुष्ठाने सुहृदिव कुम्भिरनुनीव प्रवर्त्तकन्तीत्यर्थे प्रा-
धान्यमित्यर्थः ॥

१ शासपुराणादि T., O., G., M. २ सुहृत्संमित° T., O., G. ३ निच्यते T.,
O., M. ४ कश्चिदपि K. ५ किंचिदने° K. ६ K. omits अन्यथापाठे. ७ पयंस्तत्त्वा°
K. ८ D. drops अर्थः. ९ प्रवर्त्तकत्वं च प्राधान्यम् K. १० न तदेवं कुर्वी° D.
११ पुरुषा° D. १२ वर्षेन° D. १३ त्यर्थः । प्रकथयतेति प्राधान्यमित्यर्थः K.

ध्वनिप्रधानं काव्यं तु कान्तासंमितमीरितम् ।

शब्दार्थौ गुणतां नीत्वा व्यञ्जनप्रवणं यतः ॥६॥

एष विद्याधरस्तेषु कान्तासंमितलक्षणम् ।

करोमि नरसिंहस्य चाटुश्लोकानुदाहरन् ॥७॥

अयं कान्तासंमितं तल्लक्षणं चाह । ध्वनीति । ध्वनिप्रधानं शास्त्र कान्तासंमित-
निति लक्षणं तत्र काव्यनित्यर्थः । ध्वनिलक्षणं तु वक्ष्यते । प्राधान्यं तु प्रवर्तकत्व-
मेव । तस्य कान्तासंमितत्वमुपपादयति । शब्दार्थाविति । शब्दार्थाविविह वाच्य-
वाचकौ लक्ष्यलक्षकौ च तत्रोर्गुणत्वमुपसर्जनत्वं तत्र ध्वनिजननमात्रोपक्षीणत्वात् ।
व्यञ्जनप्रवणं ध्वनिप्रधानम् । तदवमर्थः । यथा कान्ता कटाक्षवीक्षणमन्त्रहासमधुर-
मात्रणादिभिः पुरुषं रञ्जयन्ती व्यञ्जनव्यापारेणैव सर्वैः कारयति एवं काव्यकलापि
शब्दार्थोभयसंनिभत्वात् व्यञ्जनवृत्त्या सहस्यहृदयाह्लादिक्रिया चमत्कुर्वती रामा-
दिविद्वंसितत्वं र्जनेन न सर्वणादिवदिति' ध्वनयन्ती सरसतामापाद्य पुंसः कर्त्तव्ये
प्रवर्त्तयति निवर्त्तयति चाकर्त्तव्यादिति कान्तासंमितमिदं शास्त्रानितीत्युपपदेन्न-
वं विविच्य तत्रे तृतीयनिरूपणं स्वर्गैर्न्यक्तत्वमिति प्रतिजानीते । एष इति । एष
विद्याधरो विद्याधराख्यः । अहमिति शेषः । करोमीत्युत्तमपुरुषप्रयोगात् । 'स्यानि-
व्यपि' इति वचनादप्रयोगः । तेष्वाति । तेषु शास्त्रेषु तन्मध्ये इत्यर्थः । कान्ता-
संमितलक्षणं काव्यलक्षणमित्यर्थः । एतेन काव्यलक्षणं विषयः । तज्ज्ञानं प्रबो-
ज्यम् । तत्रोः साध्यसाधनभावः संबन्धः । 'सिञ्जिज्ञासुरधिकारीति सर्वेभ्यस्त्यानु-
बन्धचतुष्टयं सूचितम् । पुण्ड्रश्लोकचरितनिबन्धनात् प्रबन्धप्रतिष्ठां नैवाह ।
नरसिंहस्योति ॥

१ करोति C., T., G. २ संमितं तल्लक्षं K. ३ काव्याख्यमि° K. ४ ध्वनिलक्ष्यते
D. ५ शब्दार्थाविवे D. ६ नेक्षण° K. ७ शब्दं K. ८ K. omits जनेन. ९ D.
inserts वर्तितव्य after न. १० D. inserts च after इति. ११ D. drops तत्र.
१२ स्वयं ग्रन्थकृत् D. १३ K. drops विद्याधरः. १४ श्लोऽहमिति D. १५ मध्ये K.
१६ निश्चायु° K. १७ D. drops स्व. १८ प्रबलप्रति° K. १९ मन्थान आह K.

अन्तरेण नरसिंहभूपतिं

नेतरोऽस्ति मम वाङ्मयोचितः ।

चन्द्रचूडमपहाय जाह्नवी-

वारि वोढुमपरः क ईश्वरः ॥ ८ ॥

विश्वोल्लङ्घनजाङ्घिकीं वितनुते कीर्त्तिं विधत्ते श्रियं
हेलाधिकृतयक्षराजविभवां चिन्ताकरं हन्त्यधम् ।

ननु रघुपत्नीयां पुरातनान् पुरुषधैरिवानुपेक्ष्य किमित्याधुनिकं पुरुषमधिकरो-
पीत्याद्याह्वय्याह । अन्तरेणेति । पुरातनत्वमप्रथोऽकम् । गुणनिधित्वप्रथोऽक-
गरिमादिना तु नरसिंहो रामादीनतिष्ठेत् इति भावः । अश्वेश्वरनरसिंहयोर्निरपेक्षे
वाक्यद्वये विम्बप्रतिबिम्बभावेन वाङ्मयजाह्नवीवारिरूपसमानधर्मनिर्देशान्
दृष्टान्तालंकारः ॥

ननु 'काव्यालापांश्च वर्जयेत्' इति काव्यालाप एव निषिद्ध इति कुतः काव्यानि-
र्गणावकाशः कुतस्तरां तद्वक्ष्यप्रणयनप्रसक्तिः कुतस्तरां च नरसिंहचाटूसाहरणवासै-
त्याद्याह्वय्याह । विश्वोल्लङ्घनेति । अह्वया चरतीति जाङ्घिकी अह्वाला क्षीप्रना-
मिनीति वाचत् । 'अह्वालोऽतिअवस्तुल्यौ अह्वालाकारिकजाङ्घिकौ' इत्यमरः "चरति"
इति ङक् । "टिड्ढाणम्—" इत्यादिना ङीप् । विश्वव्यापिनीत्यर्थः । चिन्ताकरं-
माधिजनकमथं पापं हन्ति पुण्यश्लोकगुणवर्णनादित्यर्थः । रसान् दृष्टतरासीन् ।
चेतसः परिस्पन्दानपहन्तीति परिस्पन्दापहं विक्षेपहरमित्यर्थः । "अन्धेष्वापि दूरवते"
इत्यपिद्यच्छानुप्रत्ययः । अथ सर्वत्र कवेर्यथायोगं सदृश्यानां चेति शेषः । पूर्वैवा-
त्मन्यः प्रतिपादितः ।

१ 'भूपतेर्भे' C., G. २ गुणराशिमान् नरसिंहो D. ३ K. drops च. ४ 'वार्तेति ।
तत्राह K. ५ K. omits अह्वया चरतीति. ६ "टिड्ढाण" इति ङीप् D. ७ 'करणमा'
D. ८ D. drops गुण. ९ परिस्पन्दनमप° K. १० K. omits सर्वत्र.

दुग्धे स्वादुतरान् रसान् वितरति स्फारं
कलाकौशलं
काव्यं निर्वृतिमावहत्यपि परिस्पन्दापहं
चेतसः ॥ १ ॥

कवयत इति कविस्तस्य कर्म काव्यं तच्चार्थाद्वर्णनात्मकम् ।
यदुक्तम् ।

‘परिवदुह विष्णानं संभविज्जह असौ विसर्पन्ति गुणौ ।
सुर्वह सुपुस्तं परिभं’ किं ‘तं जेण भं हरन्ति कैवालावा’ ॥

‘काव्यं वचसेऽर्थकृते—’ इत्यादि च । तदेवमनेकश्रेयःसाधनतया काव्यं न
हेयम् । निषेधो मुद्राराक्षसाद्यसत्काव्यविषयतया व्यवस्थापनीयः । अन्यथा
तानाज्यासीनामापि हेयत्वप्रसंगादिति भावः ॥

एवं कान्तासंमितोपदेशस्य स्वरूपं प्रामाण्यं च निरूप्य ‘संप्रति तत्र काव्यशब्दस्य
प्रवृत्तिनिमित्तं सूचयन्निर्वचनमाह । कवयत ईश्यादिना । कवयते वर्णयतीति
कविः कवयिता । कव वर्णन इति धातोरौणादिक इकारप्रत्ययः । तस्य कर्म
काव्यमिति ब्राह्मणादिस्वान् व्यञ्ज्यस्ययः । ननु कविकर्मणः काव्यस्यै तैत्पर्यटनासी-
नामापि काव्यत्वप्रसङ्ग इत्याद्यङ्केयाह । तच्चेति । तर्हि कर्माधात् संमर्थात्
काव्यशब्दस्य वर्णनार्थशब्दप्रकृतिकत्वलक्षणाद्वर्णनात्मकमेव लभ्यत इति नाति-
व्याप्तिरित्यर्थः । एतेन वर्णनात्मा संदर्भविशेषः काव्यमिति लक्षणं तदेव प्रवृत्ति-
निमित्तं च काव्यशब्दस्यैशुक्तं भवति । अत्र च संमतिमाह । यदुक्तमिति

१ वितरते G. २ क्रियाकौ° D. ३ परिस्पन्दावहं T., G. ४ परचवद्दहं D.
५ संभविताह D. ६ विवर्ष्यति D. ७ गुणाः D. ८ सुचइ D. ९ सुपुष° K.
१० °वातेय° D. ११ किं जं D. १२ D. drops ज. १३ कडालावा D. १४ विगेयम्
K. १५ तत्र संप्रति K. १६ इत्यादि D. १७ तत्पतनादिना° K. १८ इत्यत आह K.
१९ D. omits च. २० K. drops प्रामर्थात्

शाणोत्कीर्णमिवोज्वलद्युति पदं बन्धोऽर्धनारीश्वर-
 श्लाघालङ्घनजाङ्घिको दिवि लतोद्भिन्नेव
 चार्थोद्भ्रतिः ।

किञ्चित्पीडितचन्द्रमण्डलगलत्पीयूषहृद्यो रसः
 तत् किञ्चित् कविकर्म मर्मं न पुनर्वाग्-
 डिण्डिमाडम्बरः ॥ १० ॥

कृत्वा काव्यमवाप विश्वमहितां कीर्तिं कवि-
 ग्रामणीः

‘शाणस्तुर्निकर्षः कषः’ इत्यमरः । तैचोत्कीर्णमुत्तेजितम् । उज्वलद्युतिः श्लाघोद्गी-
 र्णमपिकल्पमित्स्वर्यः । बन्धः परसंघटना । अर्धेन गारी सौ चासावीश्वरश्च तस्य श्लाघा
 संघट्टेनासौभाग्यं तद्गह्वने जाङ्घिकः शीघ्रगामी अर्धनारीसंघटनवद्विषय इत्यर्थः ।
 “धरति” इति ङक् । विष्णुजिज्ञा लता विद्युद्गता । अर्थोद्भ्रतिर्यस्फुरणम् । किञ्चित्-
 पीडितमीर्षेस्पीडितमन्वया विरसं भवेदिति भावः । इदमस्य मिवो हृद्यः । “इदमस्य
 मिवः” इति यत्प्रत्ययः । यच्चेत्ते गुणास्तदेव किञ्चित् किमपि लोकोत्तरं कविकर्म
 काव्यं मर्मं इदमन्वया कर्णकोलाहल इत्यर्थः ॥

अथ विश्वोद्भ्रान्तेति श्लोके अन् काव्यस्थानेकम्येवस्वरत्वमुक्तं तद् कृत्वा नैर्व्यगन्ति ।
 कृत्वेति । किं बहुना चतुर्वर्गध्विन्तामभिरिबं कविता नाम । तस्मात् काव्यं
 कर्णव्यं व्योक्तव्यातव्यं चेति भावः ॥

१ शाणोत्कीर्णं D. २ मिहोन्नतं G. ३ किञ्चित्पिडितं D. ४ नर्म T., G.; लम्प G.
 ५ डिण्डिमादुम्बरः D. ६ निकष इत्यं D. ७ त्रौत्तीर्णं D. ८ मिति भावः D.
 ९ स K. १० संघटनं K. ११ जङ्घया “धरति”. D. १२ किञ्चित्पिडितं D.
 १३ धनिपीडितं D. १४ K. inserts श्रोतव्यं after कर्णव्यं.

श्रीहर्षः श्रियमद्भुतां हरिहरो लेभेऽर्जुन-
क्षमाभुजः ।

मृत्योस्त्रासमपाचकार मलयक्षमामण्डलाखण्डल-
स्तत् किञ्चिन्न विलोक्यते न किल यत्
काव्यात् समुन्मीलति ॥ ११ ॥

प्रतिभा बहुशास्त्रदर्शिता

बहुधा काव्यविदां च शिक्षया ।

मुंहुरभ्यसनं मनीषिभिः

कथितं कारणमस्य संभवे ॥ १२ ॥

शब्दार्थगुणालंकाराः प्रतिभान्त्यनयेति प्रतिभा शक्तिः यया

सर्वेषु ग्रन्थारम्भे समर्थं संगति न सर्वसुलभं काव्यनिर्माणं किं तु केषांश्चिदेव
सुकृतिनामिदं विद्येति इत्यर्थं तु तदुत्पत्तिसामग्रीमाह । प्रतिभेति । श्लोकं स्वबन्धेन
व्याप्यते । शब्दार्थत्वादि । प्रतिभान्ति स्फुरन्तीत्यर्थः । प्रतिभेति । “भातञ्चोप-
सर्गं” इत्यहमर्थवत् । “अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्” इति कारणार्थता । शक्तिः
कवित्ववीर्यरूपः संस्कारविशेष इति काव्यप्रकाशः । तत्संज्ञाये किं प्रमाण-
मित्वाद्यहं च कार्यालङ्कारानुमानमाह । यया विद्येति । सर्वा काव्यक्रिया शक्तिविशेष-
पूर्विका क्रियेत्यात् स्फोटोदिवद् शब्दभावे कार्त्तमेव न स्यात् भेदप्रभावस्फोटव-

१ भेजे O. २ आभूतः D., T. ३ शीलनं O. ४ बहुरं G. ५ च सुलभं K.
६ K. drops प्रतिभेति. ७ K. drops प्रत्ययः. ८ वीजः K. ९ प्रकाशे K.
१० कारणात् D. ११ स्फोटादिकार्यवत् D. १२ अग्रप्रस्फोटं D.

विना काव्यं कर्तुमेव न क्षमते कविः कुर्वन् वा हास्यास्पदं भवति । अकवितैव वरं कुकवितायाः । कुकविता हि कायानपेत-मनस्कं मरणम् । बहुशास्त्रदर्शिता व्युत्पत्तिः । सर्वपथीनाः बालु कवयो भवन्ति । प्रतिभायाः प्रागुपादानं व्युत्पत्त्यपेक्षया प्राधान्य-द्योतनाय व्युत्पत्तिमान्धाविर्भूतदोषापाकरणाय प्रभविष्णुत्वात्

शिति प्रमाणतर्काभ्यां शक्तिसिद्धिरित्यर्थः । अयापि शक्त्यनङ्गीकारे शेषमाह । कुर्वन् धेति । कुकाव्यकरणाशिति भावः । नन्वभावाद् भौवोऽतिरिष्यत इति न्यायात् कुकाव्यकरणमपि श्रेय इत्याद्यङ्ग्याह । अकवितैवेति । कुत इत्यत आह । कुकविता हीति । कायानपेतमनस्कं मरणं जीवन्मरणमित्यर्थः । कुजीवनाद्जीवनमिव कुकवित्वाद्कवित्वमेव वरम् । स्वतुक्तन्यायस्तु गुणविषय इत्याद्ययः । तस्मात् सिद्धं प्रतिभापि कारणमन्यया सर्वोऽपि कवयेदिति । बहुशास्त्रदर्शितेत्यस्य व्याख्यानं व्युत्पत्तिरिति । संगतिमह इत्यर्थः । शास्त्रमहणं लोकस्वाप्नुपलक्षणम् । त्रैगुण्योद्भवस्य लोकचरितस्वैवातिविचित्रस्य नानारसस्यै प्रायेणात्र वैष्यैत्वात् । तथा च लोकप्रवर्धहारवेदवैदौत्तेतिहासपुराणकलादिसकलविद्याकौशलमप्यर्थं कारणमित्यर्थः । तत्रोपपत्तिमाह । सर्वपथीना इति । सर्वान् पथः पूर्वोक्तलोकवेदादिमार्गान् व्याप्नुवन्तीति सर्वपथीनाः सर्ववेदिन इत्यर्थः । अन्यया काव्यनिर्माणस्य दुष्करत्वाशिति भावः । “तत्सर्वदिः पञ्चदशकर्मपञ्चपात्रं व्यामोति” इति खप्रत्ययः । श्लोके प्रतिभाया द्युत्पत्तेः प्रागुपादाने कारणमाह । प्रतिभाया इति । प्राधान्ये हेतुमाह । व्युत्पत्तिमान्धेति । न द्युत्पत्तिरिहोषं प्रतिभेवाप्रतिभाशेषं द्युत्पत्तिस्तिरोर्धेत्तुं प्रभवति । अतः प्रतिभायाः प्राधान्यमित्यस्याः प्रागुपादानं युक्तमित्यर्थः । बहुधा बहुशास्त्रदर्शितेत्यन्वयः । बहूनां शास्त्राणां

१ कर्तुं काव्यमेव D. २ क्षमते D., शक्यते C.; D. G., and C. drop कविः.
३ क्त्वा हा° C. ४ हासा° G., C. ५ मनस्कमरणं T. ६ ध्वननाय T., G., C., M.
७ भावो विरिच्यते D. ८ करणमेव K. ९ कायानपेतेति जीवन्म° K. १० रसस्यैव K.
११ वर्ण्यमानत्वात् D. १२ व्यवहारवद्देद° D. १३ वेदाङ्गशाब्देति° D. १४ कीशलमत्र K.
१५ प्रतीताया D. १६ तिरोधातुमीष्टे K.

प्रतिभाषाः । काव्यं कर्तुं विदन्ति विन्दते इति काव्यविदः कवयः
सङ्ख्यायाश्च वेत्तिविन्दत्योरावृत्त्यां ग्रहणात् परिस्फुरतः प्रकृतिश्ले-
षस्य माहिम्नाभिधीयन्ते । तेषां हि शिक्षया काव्यकरणाविचारयो-

बहुधा बहुधा दर्शनं व्युत्पत्तिरित्यर्थः । अथाभ्यासाख्यकारणनिरूपणाय व्याचष्टे ।
काव्यविदामित्यार्षि । काव्यविदः कवयः सङ्ख्यायाश्चाभिधीयन्त इति संबन्धः ।
ननु कथं काव्यविच्छेदस्यैकस्योभयार्थत्वमित्याद्यां क्लृप्तां अथैतत्तया व्युत्पादयति ।
काव्यं कर्तुं विदन्ति विन्दते इति काव्यविद इति । अत्राद्यं विवेकः ।
काव्यं कर्तुं विदन्ति जानन्तीति व्युत्पत्त्या काव्यविदः कवय उच्यन्ते । विद ज्ञान
इति धातोः क्विप् । अय काव्यं विन्दते विचारयन्तीति व्युत्पत्त्या तु काव्य-
विदः काव्यपरीक्षकाः सङ्ख्यायाः कथ्यन्ते । विद विचारण इति धातोः क्विप् । ननु
तथाप्येकोच्चारणे कथमेकस्यानेकार्थाभिधायकत्वं तत्राह । परिस्फुरत
इति^१ । काव्यैर्विदामित्यत्र^२ क्विपोः कर्तृवाचिनोरुभयत्रैकार्थत्वात् प्रकृतेर्विच्छेदस्य
ज्ञानविचारयोः श्लिष्टत्वात्वं प्रकृतिश्लेषः । तस्य माहिम्नेति । इहार्थद्वयस्यापि प्रौ-
करिकत्वेनैकत्र निबन्तुमशक्यत्वादेकोच्चारणेऽप्युभयत्राभिधाया निरङ्कुशत्वादि-
त्यर्थः । ननु श्लेषस्य किमर्थं परिस्फोरकमत आह । वेत्तिविन्दत्योरिति ।
विद ज्ञाने विद विचारणे इत्यनयोर्धात्वोर्विदविदेति द्विरावृत्त्या ग्रहणे एक एवा-
यमर्थद्वयेऽप्यावर्तत इत्येकत्वानुसंधानाच्छ्लिष्टता स्फुरत्येवेत्यर्थः । ननु भिन्नार्था-
विमो धेनुं भिन्नावेवेति कथमयं श्लेषः । यत्रैकस्यानेकार्थत्वं तत्रैव श्लेषव्यवहारा-
विति चेत् सत्यम् । सादृश्यादेकत्वाभ्यवसायादशेष इत्यलंकारसर्वस्वकारः ।
एवं काव्यविदामित्यत्र प्रातिपदिकार्थे व्याख्याय विभक्त्या योजयन्त्यस-

१ विन्दन्ति वा T., G., C. २ 'पठुच्यार्थम्' T., G. ३ प्रकृतं G. ४ विधीयं C., M.
५ T., G., and C. omit हि. ६ 'विचारकरणयो' T. ७ 'पणाय काव्यविदामिन्यादि
व्याचष्टे D. ८ D. inserts काव्यमिन्यादि after काव्यविदामिन्यादि. ९ K. drops
कर्त्त. १० 'न्यायद्वय K. ११ K. drops काव्य. १२ 'रतः प्रकृतिश्लेषस्येति K.
१३ काव्यविद इत्यं K. १४ क्विप्रमुपः D. १५ कर्त्तव्यवाचिनः D. १६ तत्र कृते D.
१७ प्राकृतिवैने D. १८ किमुत तत् स्फोरकं D. १९ नाभिन्नां K. २० K. omits
धातु. २१ K. drops इत्यलंकारसर्वस्वकारः. २२ 'पदिकार्थे D.

रविच्छेदेन परिशीलनमभ्यासः । अनवरतमभ्यस्यतामेव कवीनां
वाक्यानि पाकमासादयन्ति । पाकस्तु रसोचितशब्दार्थनिबन्ध-
नम् । श्रवणसुधास्यन्दिनी पदभ्युत्पत्तिः पाक इत्यन्ये । पदानां
परिवृत्तिवैमुख्यं पाक इत्यपरे ॥

शब्दार्थो वपुरस्य तत्र विबुधैरात्माभ्यघायि ध्वनि-
श्रवाकौरिव कैश्चिदस्य न पुनः सत्तापि
संभाष्यते ।

कर्तुं लक्षणमक्षमैरयमनिर्वाच्यः परैरुच्यते
भाक्तोऽन्यैः समुदीर्यतेऽस्य हि ततो ब्रूमः
स्वरूपं वयम् ॥ १३ ॥

शब्दार्थनाह । तेषामिति । काव्यविशामित्थर्थः । कर्त्तरि षष्ठीबद्धं । शिखा एव कुर्वा-
देवं विचारयेदित्युपदेशेन तथैव काव्यस्य करणं विचारणं च परिशीलनं तदेवाभ्यसन-
मित्थर्थः । अभ्यासस्य प्रबोजननाह । अनवरतमिति । पाकशब्दार्थनाह । पाक-
स्त्विति । रसाः शृङ्गारादयः । तेषां मृदुञ्जतादिभेदभिन्नत्वाशुभितशब्दार्थगुम्फनात्त-
द्वयञ्जनसमर्था सती सा पदवृत्तिः कर्णामृतवर्षिणी भवति । अतो रसांस्वाशोभित-
शब्दमित्यसिः पाकः स चाभ्याससाध्य इति सफलोऽभ्यास इत्यर्थः । अवं च
पाकः कालिदासादिप्रबन्धेषु प्रसिद्ध एव । मतान्तरमाह । पदानामिति । परिवृत्ति-
वैमुख्यं विनिर्वासादहिष्णुत्वम् । एतदेव नैषीद्यन्वेति भीष्मवाक्ये । ययात्मसीव-
श्लोके चन्द्रोदयवर्षणे ।

१ G. and O. insert हि after एव. २ रसोदितं O. ३ इत्येके G., T. ४ पदा-
न्तरपरिवृत्तिं G., T., C., M. ५ इत्यन्ये T. ६ षष्ठी यथा K. ७ प्रयोजयेदित्युपदेशने K.
८ गुम्फना तत्र D. ९ सा सा पदं K. १० रसोचितं K. ११ इति ख्यायतं D.

शब्दार्थवपुस्तावत् काव्यं वपुषि च केनाप्यारमना भवितव्य-
मात्मा च ध्वनिरेव तस्यै चाभावं मन्यमाना लोकायतिका इव

निष्ठाकरकरस्पर्शाभिधवा निवृत्तात्मना ।

अनी स्तम्भाद्वो भावा व्यज्यन्ते रज्ज्वानवा ॥

अत्र निष्ठादिनस्थाने क्षपादिपदान्तरप्रक्षेपे पदानां परस्परनैवीभङ्गः । तदेवं
वृत्तिक्रमुत्पत्त्यन्वया मिलिताः काव्योत्पत्तौ कारणं न त्वेकैकमिति प्रतिनेत्वादि-
श्लोकार्थः ।

अयेर्ह ध्वनिरूपं प्रथमोन्मेषार्थः । न चासंविग्धनप्रबोजनं च निरूपणमर्ह-
तीति संदेहबीजं प्रबोजनं च दर्शयत् ध्वनिरूपं प्रतिजानीते । शब्दार्था-
विति । अस्व काव्यत्व । तत्र वपुषि । अस्व ध्वनेः । सत्तापि न संभाव्यते अमाना-
भिकत्वात्तद्वृत्तिवत् इत्यर्थः । लक्षणमिति । गुणालंकारप्रावर्तकं धर्मनित्यार्थः ।
ध्वनिर्वाच्यः सहस्रबहवैकसंबंधो न तु निर्वक्तुं शक्यः । भाक्त औपचारिकः ।
तत्रो विप्रतिपत्तिसहायात् । अस्व ध्वनेः स्वरूपं वचं सिद्धान्तितो ह्यनः । तद-
वमर्यः । शब्दार्थस्यैवं काव्यं तत्र ध्वनिरालेति सिद्धान्तः । तत्र वैधा पूर्वपक्षः ।
तत्र ध्वनिरेव नास्तीति प्रथमः । अस्वनिर्वाच्य इति द्वितीयः । निर्वाच्यो भाक्त
इति तृतीयः । एतत्पक्षध्वनिरासेन ध्वनिकारसिद्धान्तावलम्बात् ध्वनिरूपस्वरूपं
प्रमाणलक्षणाभ्यां निरूपयान इति । नन्वेतावता किमत्र प्रबोजनमुक्तं किं वा संदेह-
कारणनिस्वाद्यक्यव दयैवं तथा श्लोकं व्याचष्टे । शब्दार्थेति । ततः किमत
आह । वपुषि चेति । अन्वयास्व निरात्मकत्वे वक्ष्यमाणगुणालंकारजावनक्षेप-
नपि क्षवस्यरीरमण्डनमापद्येतेति भावः । तद्व्याप्तैव निरूप्यतां किं ध्वनिसाधनेने-
त्यत आह । आत्मा च ध्वनिरेवेति । अतः काव्यकान्तास्यरीरत्व जीवितसि-
द्धिरेव ध्वनिसाधनस्व प्रबोजनमिति प्रथमपार्श्वार्थः । द्वितीयतृतीयवाग्भां तु संदेहका-
रणं काव्यविप्रतिपत्तिः प्रतिपाद्यत इति व्याचष्टे । तस्य चेत्वादिना । एवं विधा
वत्तद्विप्रतिपत्तिमुपन्यक्त्य तथाचपक्षप्रतिक्षेपार्थमुपक्षिप्य पक्षानुवाहपूर्वकं प्रतिजानीते ।

१ T. and O. drop च. २ तस्याप्यं U. ३ चैकैकं K. ४ अये ध्वनिं D.
५ अन्वयतंत्राभं K. ६ द्वेषा D. ७ पूर्वः पक्षः K. ८ वपुषि प्रति K. ९ अस्त्येव चेति K.
१० ०क्षेपं प्रतिषे (क्षि) व्य D.

केचन नास्ति ध्वनिरित्याचक्षते । अपरे तु वाग्गोचरतामवतारयितु-
 मर्थं न शक्यत इति ब्रुवते । अन्ये तु भास्कमेन भाषन्ते ।
 तदेवमुपस्थितासु तिसृषु विमतिषु समयमपेक्षमाणस्य शब्दस्या-
 र्थबोधकत्वमिति न विचारितरमणीया वाच्याद्वयतिरिच्यमानता
 प्रतीयमानस्येति मन्वानानभाववादिनः प्रति प्रथमं वदामः ।
 ननु ध्वनिर्नास्तीति प्रतिज्ञाविरोधः । ध्वनिरित्यनेन विधिर्नास्ती-
 त्यनेन च निषेधस्तयोश्च परस्परविरुद्धयोरेकस्मिन् धर्मिणि तिमिरा-
 तपयोरिव सहानवस्थानदुःस्थयोरेव निर्धारितत्वात् । न चात्र
 विरोधर्परिहारप्रयोजकयोः देशकालयोरन्यतरस्याप्युपादानमस्ति

तदेवमित्यादिना वदाम इत्यन्तेन । विमतिषु विप्रतिपत्तिष्वित्यर्थः । अभाव-
 वादिनां मतमनुवदति । समयमिति । समयः संकेतः । इति वदन्ते हेत्वर्थे ।
 समयमपेक्षेव शब्दस्य बोधकत्वात् तन्न्तरेण न कश्चिदर्थः प्रतीयते । अस्तु प्रती-
 यते समासोक्तिपर्यायोक्त्यादौ सोऽपि वयासंभवं ब्रह्म्याजहत्या वा कयाचि-
 क्षणपया प्रतीयमानो वार्धोपस्कारकः सन् न वाच्याद् व्यतिरिच्यत इत्यभाव एव
 ध्वनेरिति भामहप्रभृतयो मन्यन्ते तदेतदनुद्य तावन्निरस्यति । नन्विति । ध्वनि-
 नास्तीति ध्वनिं पक्षीकृत्य तस्य नास्तित्वाप्रतिज्ञाने प्रतिज्ञाव्यर्थात् इत्यर्थः ।
 व्याघातमाविष्करोति । ध्वनिरिति । स एवास्ति नास्ति चेति व्याघात इत्यर्थः ।
 नैवेकास्मिन्नपि धर्मिणि घटादौ देहभेदात् कालभेदाद् भावाभावौ ध्ववस्थितावुप-
 लभ्येते तद्विहायविरोध इत्यौघङ्क्याह । न चात्रेति । नास्ति 'ने' संभवति ध्वनेः
 कापि क्लृप्तपञ्जीकारादिति भावः । तदुपादाननिषेधस्य प्रसक्तिमाह । येनेति ।
 येन देहकालोपादानेनेत्यर्थः । विरोधसमाधानार्थं प्रसक्तत्वायं निषेध इत्यर्थः ।

१ अपरे च गोष° D., अपरे वाग्गोच° T. २ 'उचितं न श° T. ३ पवमु° C.
 ४ वाच्यादति° T. ५ निर्धारितत्वात् D. ६ विरोधप्रयोजक° D., 'परिहारयोजक° O.
 ७ K. drops वा. ८ वाक्योप° D. ९ तन्मतं तावन्निरस्यत इत्यर्थः । निरस्यति । K.
 १० प्रतिज्ञापदव्याघा° D. ११ नैकस्मि° K. १२ भावाभावावुप° K. १३ इत्यत आह K.
 १४ K. omits न संभवति.

येन विरोधः समाधीयेत । किं च प्रतीतः प्रतिविध्यते ध्वनिरप्रतीतो वा । आद्येऽपि क्वचिन्नोस्ति क्वचिदपि नास्तीति वा । प्रथमे सिद्धसाधनम् । अस्माभिरपि ध्वनेः क्वाचित्कनिषेधप्रतियोगित्वस्याभ्युपगतत्वात् । न द्वितीयः । प्रतीतस्य सार्वत्रिकनिषेधप्रतियोगित्वे व्याघातात् । अप्रतीतश्चेन्न । प्रतियोगिप्रतीतेः प्रतिषेधं प्रति कारणत्वात् । अथ लब्धसत्ताक एव ध्वनिस्तथापि यदि न करोति काव्यस्य कामनीयकं तर्हि किमनेनाजागलस्तनायमानेन ।

अथापि निषेधे शेषान्तरं प्रस्तौति । किं खेति । तत्र प्रतीतिपक्षं हेधा विकल्पयति । आद्येऽपीति । किं क्वचित्को निषेधः सार्वत्रिको वेत्यर्थः । क्वाचित्कत्वमं वृषयति । प्रथम इति । सिद्धसाधनत्वे हेतुमाह । अस्माभिरेपीति । ध्वनिवादिनामपि प्रायेण धिर्बाधमासौ ध्वन्वभावाभ्युपगमादित्यर्थः । सार्वत्रिकत्वमं वृषयति । न द्वितीय इति । कुत इत्यत आह । प्रतीतस्येति । यत्र प्रतीयते तथापि निषेधे प्रतीतिविरोधः अनिषेधे निषेधस्य सार्वत्रिकत्वमङ्ग इत्यर्थः । अप्रतीतनिषेधपक्षमाद्यकृते । अप्रतीतश्चेदिति । प्रतिविध्यत इत्यनुवर्तते । परिहृयते । नेति । कुत इत्यत आह । प्रतियोगीति । अनुज्ञाकारकत्वं निषेधुमस्यत्वात् सत्यत्वे वा अकारणककारणोद्भवप्रसङ्ग इत्यर्थः । तदेवमाववादे प्रत्याकृते कर्तृत्वतावलम्बनेनान्तर्भाववादी लब्धावकाशः प्रत्यवतिष्ठते । अथेति । अस्त्येव ध्वनिरित्यर्थः । तर्हि निर्विधौशेपरम इत्याद्यङ्गम ध्वनेमाहताहेतुत्वहेतुना गुणालंकारान्तर्भावं साधयित्वा हेतोरन्यतरासिद्धिं तावत् परिहर्षुमाह । तथापीति । सन्नायेऽपीत्यर्थः । गुणालंकारान्तर्भूत एव विशेषः कुत इत्याद्यङ्गम किं ध्वनेः क्वाचित्कताहेतुत्वमङ्गीक्रियते न वा । नेति र्षेते बाधकं तर्कमाह । यदीति ।

१ समाधीयेते T., O., G., M. २ T omits अपि. ३ क्वचिदप्यस्ति O. ४ नास्ति वा O. ५ ध्वनौ D. ६ 'प्रतियोगिकत्वमप्यापा' D. ७ 'स्तदापि U., G., M.; 'स्तदा T. ८ तत् T. ९ प्रतीतपक्षं K १० किं च क्वाचि' D. ११ अस्माभिरिति K. १२ ध्वनिकत्वमङ्गौ K. १३ 'दिति भावः K. १४ इत्यादि' K. १५ निर्विवादनापयोरेत्या' D. १६ पक्षबाधकमप्यह K.

उतस्विच् करोति तर्हि गुणालंकारान्तर्भूत एव । तथाविधस्य च नामान्तरकरणे नैपुणं कियन्नाम । भत्रानुमानमापि । ध्वनिगुणालंकारेभ्यो न व्यतिरिच्यते । चारुताहेतुत्वात् । यदेभ्यो व्यतिरिच्यते न तच्चारुताहेतुः । अविमृष्टविधेयांशादिदोषवत् । चारुताहेतुश्च ध्वनिः । ततो न व्यतिरिच्यते तेभ्य इति । ननु गुणालंकारव्यतिरिक्ता अपि रीतयो वृत्तयश्च यथा चारुताहेतवस्तथैव ध्वनिरपि भ्रंशतीति चेदुच्यते तन्न विचारानुगुणम् । गुणातिक्रमेणोपजात-

वदि चारुताहेतुर्न स्याद्दृष्या स्यादिति तर्कः । अय वैयर्थ्यभित्या चारुताहेतुत्वमङ्गीक्रियते तर्हि सिद्धं नः समीहितमित्याह । उतस्विदिति । तर्हि पार्थक्यशापोक्तिः परिहासहेतुरित्याह । तथाविधस्येति । गुणाद्यन्तर्भूतस्येत्यर्थः । नैपुणं बहुषुम् । कियन्नाम न किञ्चिदित्यर्थः । एवं चारुताहेतुत्वहेतोरन्यतरासिद्धि परिहृत्य पञ्चावयवप्रयोगाकण्डं करोति । अत्रेत्यादिना । चारुताहेतुत्वात् कौण्डिन्याशोकरस्यादित्यर्थः । बभ्राचरुताहेतुः स तेभ्यो न व्यतिरिच्यते ययोपमादिरित्यन्वयोदाहरणस्य स्फुटत्वाद्दपत्तिरेकोदाहरणेमेवाह । यदेभ्य इति । अविमृष्टेति । 'वपुर्विकृपाक्षमलक्ष्यजन्मता' इत्यत्र विधेयं जन्मनोऽलक्ष्यैस्त्वं समासे गुणीभूतत्वात् परामृश्यत इत्यविमृष्टविधेयांशोपस्तद्वदित्यर्थः । उपनयमाह । चारुताहेतुश्चेति । निगमनमाह । तत इति । वैयर्थ्यादिसीतिसु कैशिक्यादिवृत्तिसु च गुणालंकारव्यतिरिक्तासूक्तहेतोर्व्यभिचारं शङ्कते । नन्विति । प्रकृते योजयति । तथैवेति । रित्यादिवद् ध्वनिरपि गुणालंकारातिरिक्त एव चारुताहेतुर्भवतीत्यर्थः । इति चेदुच्यते इत्युच्यते चेदित्यन्वयः । परिहरति । तर्हि विचारानुगुणामिति । न वृत्तिसहमित्यर्थः । कुत इत्याशङ्क्य न हि पक्षे पक्षतुल्ये वा व्यभिचारः भौंसामपि

१ G. omits च; तु T. २ 'करणेषु' T., O., G. ३ 'कारेभ्यो व्यति' T. ४ भवितेति T., C., M. ५ 'पजायमान' T., G. ६ स्यादिति तर्कः । द्वितीये दोषमाह । उतस्विदिति K ७ तथापि D. ८ गुणान्तर्भूतस्येत्यर्थः K ९ किञ्चन इत्यं D १० K. drops कम्प'. ११ 'हरणमाह K. १२ 'विधेयस्य K. १३ 'जन्मालक्ष्यत्वस्य K. १४ गुणभूत' D. १५ विधेयांशाव्यदोष' K. १६ सजाति K. १७ तसाम' K.

महिमानः कथमपि न भवन्ति रीतयः । वृत्तयस्तांघदलंकारान्त-
र्भूता एव परुषमधुरमध्यमार्थनिरूपणाय दीप्तमसृणमध्यमवर्णा-
रब्धानां तासामनुप्रासजातिरूपतयाभ्युपगमात् । जातिस्तु जाति-

सधैवान्तर्भावित्वभिन्नेष्व रीतीनां तावद्गुणेष्वन्तर्भावमाह । गुणेति । गुणाः श्लेष-
प्रसादादयः रीतयो वेदभ्यादयः । ताश्च गुणविशेषविशिष्टपदरचनात्मिकास्ततः प्राप्ता-
प्राप्तविशेषेण गुणानामेव रीतिष्ववधारहेतुत्वागुणात्मिका एव रीतयो न त्ततोऽतिरि-
क्तस्वरूपा इति न तासु हेतोर्भविचार इत्यर्थः । वृत्तीनां स्वर्लकारेष्वन्तर्भावमाह ।
वृत्तय इति । कास्ता वृत्तयः केषु शालंकारेष्वन्तर्भूताः कथं वेत्वाकाङ्क्षायां
रसोचितवर्णसंदर्भात्मिका वृत्तयः । भेत एव तासामनुप्रासनामनि षडशालंकारेऽ-
न्तर्भाव इत्याह । परुषेति । अर्थायां रसास्तर्भै रौघीभस्वी परुषो वृद्धारकरुणौ
मधुरावन्धे मध्यमाः । अथपि तेष्वपीषन्परुषौ धीमस्तभयानकापीषन्मधुरा हास्या-
नुसङ्गान्ता इति भेदोऽस्ति तथापि शुद्धभेदवैलक्षण्यमात्रविषयत्वा सर्वेषां मध्यम-
त्वोक्तिः । तेषां निरूपणाय प्रतिपादनाद्येत्यर्थः । शीताः परुषाः मसृणा मधुरा
मध्यमान्तु पूर्ववत् । तैर्वर्णैरारब्धानामित्यनेन रसोचितवर्णसंदर्भो वृत्तिरिति सामा-
न्यमक्षयमुक्तम् । तद्विशेषाः कैश्चिन्नादयः । तथा हि । अतिसुकुमारार्थसंदर्भा
कैश्चिकी । अतिप्रौढार्थसंदर्भा स्वारभटी । ईषन्मृद्वर्थसंदर्भा भारती । ईषत्वौढार्थ-
संदर्भा सास्वती । ताश्च वर्णावृत्तिनिबतात्मकतवानुप्रासभेदा एवेत्याह । तासा-
मिति । नैवैर्याभिता वृत्तयः कथं षडशालंकारेऽन्तर्भवेदुत्स्वर्षाह । अभ्युपग-
मादिति । अर्थावेक्षत्वेऽपि वर्णावृत्तिप्राधान्याच्छडशालंकारताईभानिरभ्युपगम्यत
इत्यर्थः । अथासामनुप्रासजातिरूपता तैर्दालंकारनिष्ठजातिर्कर्वैस्वं शालंकारत्वमिति
कुतोऽन्कारान्तर्भाव इत्यांशैरुक्त्याह । जातिस्तिष्ठति । जातिष्वन्तयोस्तासाम्भा-
विति नायः । तदर्थं हेतोरप्यभिचारार्थं धनेर्गुणालंकारान्तर्भावः सिद्ध इति सोप-

१ G. and M omit न. २ वृत्तयः पुनरलं T., G., M. ३ मध्यमत्वनिं T., O.,
M., G. ४ तत्रातिरिं K. ५ तत एव D. ६ परुषमध्यमेति K. ७ K. omits तत्र.
८ विषयवैषम्यं नं D. ९ तैस्ते वर्णै K. १० मन्वर्थनिष्ठा वृं K. ११ कारेष्वन्तं D.
१२ भ्यत आह K. १३ वर्णां वृत्तिं D. १४ कात्वमं D. १५ तस्यालंकारं K.
१६ अतिरिं K. १७ इत्यत आह K. १८ D. drops इति अयः.

मतो नातिरिच्यते' । तस्मादभिधाव्यापारवैशिष्ट्यानस्याच्चारुत्व-
विधायिनः संभवतोऽपि सामान्यलक्षणैरेव परिगृहीतत्वाच्चिरन्तनैः
पृथक्त्वेनाप्रदर्शितस्य गुणालंकारयोरन्यतरस्य कस्यचिद् ध्वनि-
रिति पारिभाषिकं नामान्तरं विधाय यदेतच्चिरतिशयतर्कताटङ्कित-
शेमुषीकत्वमात्मनस्ताण्डवयितुमुद्युञ्जते भवन्तस्तत्र को वेद

हासमुपसंहरति । तस्मादित्वादिना इति चेतुश्चयत इत्यन्तेन । कस्यचि-
दिति । भयंस्व प्रतीचनानत्येति शेषः । पारिभाषिकं आत्वादिप्रवृत्तिमिति सङ्ख्यं
दित्वादिबन् केवलसाङ्केतिकमित्थर्यः । ननु पारिभाषिकत्वे को हेतुस्तथाह ।
गुणालंकारयोरन्यतरस्येति । तद्वन्तर्भूतस्त्वेत्थर्यः । तथा चोपमादिबलंकार-
त्वावाप्तरञ्जातिमतः पारिभाषिकसंज्ञाकरणज्ञानकारणकनेवेति भावः । तदन्त-
र्भावे हेतुमाह । चिरन्तनैरिति । भामह्यादिभिरित्थर्यः । तेषामपृथक्करणे हेतुमाह ।
सामान्येति । सामान्यलक्षणमाह । आरुत्वविधायिन इति । नन्वभिधावाः
प्रकृतार्थे भिन्नान्नाल्लक्षणत्वाच्च मुख्यार्थबाधमन्तरेणाप्रवृत्तेर्ष्वेकमेव्यापारे च
भवतामकारुण्यत्वं मत्वन्तरस्य चासंभवाद्नाप्राप्तसत्ताकत्व ध्वनेरन्तर्भावाभिधानन-
मित्तिकाचिद्वचनप्राप्तमित्थाद्यङ्गमाह । संभवेतोऽपीति । ननु संभव एव कुल
इत्युक्तं तथाह । अत्रिधेति । इह तावदर्थान्तरप्रतीतेरुपपन्नत्वाद् व्यापारम-
न्तरेणाप्रतीतेर्वापारान्तरकल्पनायां गौरवाच्चार्थिकल्पनात्तो वरं धर्मकल्पनेति न्याय-
वाहभिधावा एव तात्पर्यान्तरकल्पनं वरमित्थभिप्रायः । ताटेऽङ्कः कर्णभूषणं तर्केण
साटङ्कितं संजातताटङ्कं तर्कालङ्कितेत्थर्यः । शेमुषी प्रज्ञा तेषां तेषां भावस्तत्त्वं
तार्किकत्वमित्थर्यः । ताण्डवयितुं ताण्डववत् कर्तुं नर्तयितुं प्रकटयितुमिति
आवत् । ताण्डवद्यव्यात् मत्वन्तात् । " तत्करोति " इति णिचि तुमुन्प्रत्ययः ।

१ C., G. and M. insert समुदायश्च समुदायिन्यो नान्यः after 'रिच्यते. २ 'मित्त्रप-
व्यापा' C., G., M. ३ 'मुञ्जुम्भन्ते G. ४ D. omits भवन्तः. ५ D. drops
इति. ६ K. drops दित्वादिबन्. ७ K. drops ननु. ८ दोषस्त' D. ९ 'जातयो
मत्ताः K. १० 'ज्ञानकलणं' K. ११ 'भ्यञ्जनं' D. १२ संभवेऽपीति D. १३ अत्रि-
धवेति K. १४ 'मतिभाया दुर्' D. १५ व्यापारकल्पनागौरवात्' D. १६ 'कल्पन्तो K.
१७ ताटङ्कं K.

किं निमित्तमिति चेदुच्यते तत् किमत्रापि न द्रुमः । गुणेषु तावन्न
ध्वनेरन्तर्भावो रसधर्मत्वात्तेषाम् । न हि धर्मं धर्मिणोऽन्तर्भावः ।
नाप्यलंकारेषु । वाक्यमात्रविभ्रान्तेषु श्लेषादिषु व्यभिचारात् ।
ननु यत्रालंकारेषु न ध्वनेः प्रतीतिस्तत्र मा मूढन्तर्भावः । यत्र तुं

प्राविष्टवद्वागह "विष्णुतीर्ण्ड" इति मनुषी लुब्धः । तत्रेति । तद्योगे किं
निमित्तं को वेदेत्यन्वयः । मूढचेष्टितानामधिन्वयेनेकत्वादिभि भावः । इति चेदु-
च्यते इत्युच्यते चेदित्यन्वयः । अथ पृथग्भाववादी साहंकारं प्रतिजानीते । तस्यै
किमिति । अत्रापि वस्तुं चर्कयत एवेति भावः । तत्र रसवत्त्वलंकारात्मना विवि-
धत्वापि ध्वनेर्गुणान्तर्भावं तांभिरत्वाति । गुणेष्विति । गुणान्तर्भावे हेतुमाह ।
रसेति । ततः किमत आह । न हीति । आत्मनि शौर्बादेव इव काव्यात्मनि रसे
शब्दादेवो गुणाः समवायवृत्त्या वर्तन्ते इति गुणोन्मेषे वक्ष्यति । अतो रसधर्मेषु
गुणेषु धर्मिणो रसध्वनेर्नान्तर्भावः संभवति । संभवे वात्मनोऽपि शौर्बादिष्वन्तर्भाव-
प्रसङ्ग इत्यर्थः । एवं गुणानां रसधर्मत्वादेव न तेषु वस्त्वलंकारध्वनोरप्यन्तर्भावः ।
अन्तर्भावे वा षट्स्य पदधर्मेष्वन्तर्भाव इत्यनुसंधेयम् । अयालंकारेष्वन्तर्भावं वा-
क्येति । नाप्यलंकारेष्विति । अन्तर्भाव इत्यनुवर्त्तते । ननु समासोत्पत्तौ वस्तु-
ध्वनेर्द्विपक्षरूपकादावलंकारध्वने रसवदादौ रसेध्वनेऽन्तर्भावान् निविधोऽप्यलंका-
रान्तर्भूत एवेति कथमनन्तर्भाव इत्याद्यहंभ्य श्लेषादिषु तावद्वाक्यमात्रविभ्रान्तत्वेन
ध्वनिगन्धस्वैवाभावात्तन्तर्भाववार्तापीत्याह । वाक्यमात्रेति । श्लेषनिचारोद्भव-
दित्यर्थः । आदिप्रहणादिवाक्यसंभेदः । श्लेषेऽपि श्लेषद्वयोरप्यन्तर्भावं गम्यते अत्रापि
तथापि तत्त्वाद्यनेर्द्वैवत्स्य वैवर्तिकत्वेनासत्त्वात्पृथीयनेरस्यैर्तन्मतेऽनङ्गीकारादङ्गी-
कृततां च प्रतिनामाद्येण वाच्यैतवैव स्थितत्वाद्भावोक्तिः । ननु अत्र नास्ति तत्र

१ किमिन्वामि° M. २ धर्मधर्मिणो° D. ३ T. drops शेषादिषु. ४ D. inserts
संभवति after तु. ५ हेतुत्वा° K. ६ दिन्यर्थः D. ७ तर्हि किं° K. ८ शक्ता इति
भाषः D. ९ K. drops तावत्. १० गुणेष्वपीति K. ११ रसादिध्वने° K. १२ व्यभि-
चारात्प्रसङ्गादि° D. १३ अह इत्यर्थः K. १४ दृष्टे D. १५ कन्वेन सम्यक् मन्वा तृती° K.
१६ भेदस्यैव तन्म° K. १७ वाक्यताया पत्र K.

समासोक्त्यादिषु स्फुटैव प्रतीतिः प्रतीयमानस्ये तत्र तदन्तर्भावो न भङ्ग इति यत् पुनरलंकारकोटिनिबिष्टत्वं वस्तुध्वनेरुद्भाषयन् भामहादयस्तदपि विचारविधुरम् । व्यङ्ग्यस्य प्राधान्ये ध्वनि-
रूपसर्जनत्वे पुनः प्रसिद्धाः समासोक्त्यादयोऽलंकारास्ततस्तेषु कथंकारमन्तर्भावोऽस्य भवतु । यदेभिरेव रूपकदीपकर्तृव्ययोगि-
तादिष्वैलंकारेषु पुनरुपमालंकारः प्रतीयमानो वाच्यस्योपस्फुटत इत्यलंकारध्वनेऽप्यलंकारत्वं शङ्कितं तदपि न विचारसहिष्णु ।
तत्रापि शुचीभूतव्यङ्ग्यतयैवोपमायाः स्थितत्वात् । रसवत्प्रिय-

ना मूयच त्वंस्ति वस्तुध्वङ्गं समासोक्त्यादौ तत्रान्तर्भाव इति भामहादयस्तु-
ज्ञावन्ति । नन्वित्यादिना भामहादय इत्यन्तेन । न भङ्ग इति यत् पुनरुद्भा-
षयन्ति कथाकथनतन्त्रात् । सत्त्वमप्राधान्येदृशायां तत्र ध्वङ्गस्य वाच्योपेक्षार-
कत्वेनालंकारत्वमुक्तं प्राधान्येदृशायां तु ध्वङ्गावितवाच्यस्य बोध्यकत्वैतितान्त्रि-
स्तत्त्व ध्वनिस्वनास्थितत्वं स्वयमलंकारत्वं काव्यात्मनः कृतोऽलंकारत्वमिति परि-
हृति । तदपीति । कुत इत्यत आह । व्यङ्ग्यस्येति । ध्वनेः त्वैतो मालं-
कारान्तर्भावोऽन्तर्भवतश्च न ध्वनित्वमप्राधान्यादित्वेवधेयमिति भावः । ना स्तु
वस्तुध्वनेरन्तर्भावोऽलंकारध्वनिस्त्वलंकार एवेति तैरेवोक्तं तर्हीपि वृषवित्तुमुद्रावन्ति ।
यदेभिरेवेति । भामहादिभिरेवेत्यर्थः । अन्तर्भावे हेतुमाह । वाच्यस्योप-
स्फुटत इति । इति घटो हेर्ल्ले । वाच्यालंकारत्वोपस्कारकत्वादित्यर्थः ।
“कृमाः प्रसिद्धये ” इति कर्मणि श्लेषे षष्ठी । वृषवन्ति । तदपि नेति । कुत इत्या-
घङ्क्य तत्रापि पूर्वोक्तमेव युक्तिमवतारवन्ति । तत्रापिःति । तत्रैवपि रूपका-

१ G inserts तस्य after प्रतीयमानस्य २ पुनरुपमं M. ३ समासोक्त्यादयः
प्रसिद्धा अलं G. ४ °स्तेषु तस्य कथंकारमन्तर्भावो भवतु T. कथमलंकारेष्वस्यान्तर्भावो भवतु
G., कथमलंकारस्यान्तर्भावो भवतु , M. ५ यदभिधेयरूपकं T. ६ °दीपकापह्नतितुल्यं
O, G. M. ७ T, O, G., and M. drop अलंकारेषु. ८ तदपि विचारसहिष्णु T.
९ °तयोपमां T, O, G. १० °घनास्ति D. ११ °पस्कार्यन्तेनां D. १२ वाचकं D.
१३ °कथां D. १४ K drops स्वतः. १५ °त्वचिरोध इति D. १६ °कर्मणि K.
१७ बोधेभिरिति K. १८ हेत्यर्थः D. १९ D. drops अपि.

ऊर्जस्विसमाहिताभिधानेष्वलंकारेष्वपि रसाभावरसाभासभावा-
भासेभावप्रशमानामङ्गत्वमेव । किं चैवमन्तर्भावामिधानं न संग-
च्छते । रसादीनामात्मस्ये प्रतिपन्नानामलंकारस्वशङ्काया अपि
दूरानिरस्तत्वात् । किं च ध्वनिगुणालंकारेभ्यो न व्यतिरिच्यते
आरुत्वहेतुत्वादिति यद्भवद्भिरभ्यधायि तदपि दुरेभिधानम् । ध्वने-
र्ध्वन्योत्पत्तया आरुत्वहेतुत्वादिति हेतोः सिद्धिपक्षत्यनर्थासः ।
एवं त्रिविधस्यापि ध्वनेरलंकारत्वं तावत् प्रत्यादिष्टम् ॥

शब्दप्रधानान्ब्रह्मात्मनेशालंकारत्वं प्राधान्यदृष्ट्यां स्वलंकारत्वमेवेति नाम्तर्भाव
इत्यर्थः । ननु रसवशाद्यलंकारेषु रसादिध्वनेरन्तर्भावः सिद्ध इत्याशङ्क्याह । रस-
स्यदिति । रसो गुणीभूतो रसवानलंकारः । भावस्तु गुणीभूतः प्रेमान् । एवं रसा-
भासो भावाभास ऊर्जस्वी । भावप्रशमः सर्माहित इति । अङ्गत्वमुपसर्जनत्वम् ।
ततः किमिच्छत आह । रसादीनामिति । अत्रापि रसादीनामङ्गत्वादेवालंकारत्वं
प्राधान्यदृष्ट्यां तु तेषामपि ध्वनिस्वाहलंकारत्वमेव । तदुक्तमलंकारसर्वस्वसं-
जीविन्याम् । 'रसादेरलंकारत्वं समातने न भवति प्राधान्यदृष्ट्यायानलंकार्यत्वात्'
इति । पूर्ववाच्युपन्वस्तमनुमानं चानूयासिद्धया दृष्यति । किं चोत्पादिना । आरु-
ताहेनोरसिद्धस्य हेतुमाह । ध्वनेर्ध्वन्यात्पत्तयेति । ध्वनिस्वादेवेत्यर्थः । अत्र-
नाशब्दः । ध्वनिरात्मा काव्यस्येत्युक्तनात्मा चानलंकार्य एवेत्यदिवाह । तथा च ध्वनि-
स्वस्वालंकार्यत्वादिनाभावात्तस्य चालंकारत्वविरोधिस्वार्त्तं तजिह्वसौ तद्व्याप्यत्व
आरुताहेतुत्वस्यैवापि निवृत्तिरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धेरसिद्धो हेतुरित्यर्थः । ध्वन्य-
भावभावमुपसङ्गति । एवमिति ।

१ 'धनादिप्ल C., G., M. २ 'भावाभासभावशान्तिभावोदयभावसंधिभावश्वलतानां C.,
G and M. have the same reading, but G. drops भावाभास and M.
भावशान्ति. ३ 'ङ्गत्वमेवं न संगच्छते D. ४ न विचारचतुरस्रम् D. ५ 'ध्वन्यात्मकतया T.,
G. M. ६ 'ध्यासात् D ७ भावाभासो रसाभासो वा K. ८ 'हितं प्रयद्गन् D.
९ किमत आह K १० एवमिति । युक्तिमाह । रसादीनामङ्गत्वादेव D. ११ 'विरोधात् K-
१२ हेतुत्वस्यापीति D. १३ अनन्तमौत्रमुप° K.

यत् पुनरनुमानतो नातिरिच्यते ध्वनिरित्याद्यद् महिममद्-
स्तदपि पलालायमानम् । अनुमानस्य चाङ्गं व्याप्तिः । अनया विना-
नुमानमपि कथंकारमात्मानमासादयितुमीशिष्यते । अथ क एव-
माह नास्ति व्याप्तिरिति । तर्हि तामेव व्याप्तिमनुमानवादिनो वद-
न्नादधतरस्तीमाकर्णयितुमुत्कण्ठाभोरमन्धरा नः भवणसीमानः ।
साध्यसामान्येन साधनसामान्यस्याविनाभावो हि व्याप्तिः । प्रकृते
ध्वनिः साध्यसामान्यं शब्दार्थौ च साधनसामान्यं तत्र च ध्वने-
रनुपलब्धिर्वा शब्दार्थयोस्तादात्म्यं वा तदुत्पत्तिर्वा सांघिका ।

वाच्यवाचकयोः प्रतीयमानं प्रतिलिङ्गत्वात् व्यञ्जनत्वानुमानोन्तर्भाव इति व्यक्ति-
विधेककारः । तन्मत्तं रूपमित्यनुभाषते । यत् पुनरिति । रूपवति । तदपीति ।
पलालायमानं पलायप्रभं निःसारमित्यर्थः । निष्कलो धाम्बनृणकाण्डः पलोर्लम् ।
'पलालोऽस्ती स निष्कलः' इत्यमरः । कुत इत्याद्यङ्गस्य व्याम्बभावादिस्वनिप्रे-
त्याह । अनुमानस्येति । परोऽन्वभिन्वमान आशिपति । अथ क इति । अस्ति
चेदुच्यतां शुभ्रुषामहे वचमित्याह सिद्धेति । तर्हीति । सिद्धान्तेव व्याप्तिरूप-
पूर्वकं पराभिनेते व्यान्वव्यापके विविनक्ति । साध्यसामान्येनेति । एवं परी-
मिततव्यान्वव्यापके विविध तयोर्व्याप्तिप्रबोजकाभावाद् व्याम्बभावेनभिन्वङ्गं
साधेतिज्ञानि प्रबोजकानि तावद्विकल्पवति । तत्र खेति । अनुपलब्धिस्तादात्म्यं
तदुत्पत्तिमेति श्रीणीह प्रबोजकानि । तत्र वचामावबोर्गम्बगमकभावो वया ज्ञाना-
भावज्ञेवाभावोस्तवानुपलब्धिः प्रबोजिका । वच धर्मिणोर्बया सिद्धवास्ववृत्तत्वबो-
स्तत्र तादात्म्यम् । वच कार्यकारणबोर्बया धूमाद्बोस्तत्र तदुत्पत्तिः । तवानुच-

. १ हि जीवितं व्यां T., C., G., M. २ अनया च विना C., G., M., ३ 'नुमानमात्मा-
नमपि T., C., G. ४ कथंकारमासां T., C., G. ५ 'भरणमन्धरवणसीमानः C., G.,
M. ६ O. omits हि. ७ शब्दार्थेन T. ८ 'सामान्यतेत्यत्र T. ९ 'लब्धिर्वा तयोश्च
शब्दां C., G., M. १० साध्यं गमयेत् T., C., G., M. ११ 'मानेऽन्तर्भां' K.
१२ K. omits पलालम्. १३ K. omits सिद्धान्ती. १४ K. drops पराभिनेत.
१५ व्यान्वभावं प्रष्टुं शां D. १६ साजान्तरसिं D. १७ धर्मिणोः D.

न तावदनुपलब्धिः साध्यं बोधयतीति शक्यतेऽभिधातुमभावरूप
साध्यैकसाधनाय प्रगल्भमानत्वात्तस्याः । यथात्र न कुम्भः । उप-
लम्भबोध्यस्य तस्यानुपलब्धेरिति । प्रकृते त्वन्यतरासिद्धो हेतुः ।
न हि वयं ध्वन्युपलम्भेन ध्वन्यभावं साधयामः । ध्वन्युपलम्भेन
ध्वनेरेवास्माभिः साध्यमानत्वात् । नापि शब्दार्थयोरनुपलम्भेन ।
न हि कुम्भोऽनुपलम्भः स्तम्भाभावं साधयितुमीष्टे । नापि तादा-
त्म्यम् । तादात्म्यं ह्ययं वृक्षः शिशपात्वात् या या शिशपा स स
वृक्षः यथा संप्रतिपक्षः शिशपा ज्ञेयं तस्माद्बृक्ष इतिवद्बुधियति ।

लक्षणे साध्यानुपलब्धिः साधनानुपलब्धिश्चेति द्वैविधे चातुर्विधमित्यभिप्रेत्याह ।
ध्वनेरिति । तदेवं चतुर्धा विश्लेष्याद्यं वृष्यति । न तावदिति । अनुपलब्धिः
साध्यानुपलब्धिः साध्यं च ध्वनिः । तस्वास्तरबोधकत्वे हेतुमाह । अभावरूपेति ।
साध्यानुपलब्धिः साध्याभावं बोधयति न तु साध्यं बोध्यानुपलब्धेरभावेकविषय-
त्वादिस्वर्यः । अत्र दृष्टान्तमाह । यथात्रेति । यथाध्यानुपलब्धेः प्रमाभान्तरत्वं प्रमा-
पक्षकारित्वं चेति ह्यपी नस्तिस्तथापि विप्रतिपक्षं प्रति लिङ्गं तथा बोधकत्वे सर्वसं-
प्रतिपक्षेऽपि विरोधः । तर्हि वदन्त्वनावनेव ध्वनेः साधकान इति पूर्वापरविस्मारिणः
कङ्कं परिहरति । प्रकृते स्थिति । प्रकृते तथा चेत्यन्यतरासिद्धो हेतुरित्यर्थः । कुत
इत्याद्यद्वयस्यास्मानिरनङ्गीकारादित्याह । न हीति । अनुपलब्धिविरुद्धाद्यानुपलब्धौ
आमर्त्यां कुतोऽनुपलब्धेरर्थावितमित्यसिद्धो हेतुरित्यर्थः । अय साधनानुपलब्धिपक्षं
प्रविशति । नापीति । साध्यसिद्धिरिति शेषः । तथापि किं ध्वनिः साध्यं
वरनाथो वा । नाद्यः । अनुपलब्धेरभावमात्रगोचरत्वात् ध्यानानुपलब्धेरुपलब्धेः साधिसिद्धि-
प्रसङ्गाच्चेति । न द्वितीय इत्याह । न हि कुम्भेति । अय तादात्म्यपक्षं पराच्छेत् ।
नापि तादात्म्यमिति । कुत इत्याद्यद्वयं प्रसिद्धं तत्र तादात्म्यान्वयानुमानमुदाहरति ।
तादात्म्यं हीति । इति वद्बुधियतीत्यन्वयः । यदि शब्दस्यार्थस्य वा ध्वनिना तादात्म्यं

१ साध्यत्वबोधं T., O., G., M. २ प्रगल्भमानं G., M. ३ 'योग्यस्तस्यां' T.
४ कुम्भकणः T., O., G., M. ५ नापि तादात्म्यम् । न हि वृक्षोऽयं शिशपां T. ६ वृक्षोऽयं
O., G., M. ७ 'नुपलब्धिः सां K. ८ 'विषयमभि' K. ९ भङ्गितया D.

साध्यसाधनयोस्तादात्म्यं व्यवस्थितयोरेव गम्यगमकभावदर्शनात् ।
यद्यपि यो यो वृक्षः स स शिशपेति नास्ति व्याप्तिश्चान्दन-
चम्पकादौ व्यभिचारात् तथापि वृक्षोऽयं शिशपात्वात् या
या शिशपा स स वृक्ष इत्यैस्त्येव व्याप्तिः । यद्यपि वृक्षाः शि-
शोपात्वं व्यभिचरन्ती व्यलोक्यन्त तथापि शिशपा वृक्षत्वं व्यभि-
चरन्ती न व्यलोक्यतेति वृक्षं गमयति । तथा प्रकृते न घटते ।
न हि शब्दोऽर्थो वा गमकत्वेन योऽभ्युपगम्यते तस्य प्रतीयमाने-
न साध्येन सह गम्यगमकभावंस्तादात्म्येन व्यवस्थितः । प्रत्युतं
शब्दार्थन्यकारेणैव तस्य प्रवर्त्तमानत्वात् । तर्हि चेरमा तदुत्पत्ति-

भविष्यत्त्वं भविष्यतीत्यर्थः । कोऽयं निबन् इत्याद्यहम्ब तथा दर्शनादित्याह ।
साध्यसाधनयोरिति । ननु तथापि वृक्षत्वस्व शिद्यपात्वेन व्याप्तिर्नास्तीत्या-
द्यहम्ब ना भूत् शिद्यपात्वस्व तु वृक्षत्वेनास्तीत्याह । यद्यपि यो य इति । उभ-
यत्र 'दर्शनादर्शने एव प्रमाणमित्योर्ह' । यद्यपि वृक्षा इति । प्रकृते तु भवमित्याह ।
तथा प्रकृत इति । भषटनानतामेव प्रकटयति । न हीति । यथा शिद्यपात्वं
वृक्षतादात्म्येन वृक्षत्वं गमयति न तथा शब्दोऽर्थो वा साधनाभिमतः साध्याभि-
मतं प्रतीयमानं तत्तादात्म्येन गमयति व्यव्यव्यञ्जकयोस्तादात्म्येऽतिप्रसङ्गात् ।
अतादात्म्ये लिङ्गमाह । प्रत्युतेति । तादात्म्यवैपरीत्येनेत्यर्थः । वैपरीत्यमेवाह ।
शब्दार्थन्यकारेणेति । स्वप्रत्यायर्त्तनाचोपक्षीणतया शब्दार्थावुपसर्जनिकृत्व
तस्य प्रतीयमानस्य प्राधान्येन स्फुरणादित्यर्थः । एवं पक्षान्तरप्रतिकेपेण तदुत्पत्तिपक्षं
परिधिनाटि । तर्हीति । तां च पराचष्टे । सा चेति । भ्रप्रतिष्ठाकारणमाह ।

१ °स्तादात्म्यम् । व्यप° T. २ नास्ति कालाञ्जनादौ व्यभि° D. ३ इत्येवं व्य° T., इत्येव
व्या° C., इत्येव च व्य° G. ४ शिशपां व्य° D. ५ वृक्षं व्य° D. ६ प्रकृते तु D.,
तथापि C. ७ नैवं D. ८ T. drops सह. ९ C. inserts तथापि before तादात्म्येन.
१० T. inserts तस्य after प्रत्युत. ११ D. drops चरमा. १२ D. drops तु.
१३ व्यभिचारदर्शनादर्शनमेव D. १४ प्रमाणम् । इह तथा प्रकृत इति K. १५ साधनाभिमतं D.
१६ प्रत्यायकं K. १७ °प्रतिकेपादुत्प° K.

रेव परिशिष्यते । सांपि विचार्यमाणा न प्रतिष्ठामधिष्ठास्यति ।
यतस्तदुत्पत्तेरिदमुदाहरणम् । वह्निमानयं प्रदेशो धूमवत्त्वादिति ।
धूमो हि बह्वेरात्मज इति कृत्वात्मनो जनकमेनमनुमापयितुमीष्टे ।
न च प्रस्तुते शब्दार्थयोरनुमानवादिना लिङ्गत्वेनाङ्गीकृतयोः
प्रतीयमानाज्जायमानत्वमनुर्मतम् । आत्मजन्मनः प्राचि काले स्व-
सामग्रीसंनिधानादेव तयोराधिर्भावदर्शनात् ॥

अथ अभिहितानामेव पदार्थानामन्वय इति मन्वानान्

यत इति । आत्मजत्वं कार्यत्वम् । ननु तयास्तु प्रकृतेऽपीत्याशङ्क्याह । न च
प्रस्तुत इति । आत्मजन्मनः प्राचि काले स्वोत्पत्तेः प्रागित्थर्यः । न हि ततः प्राग्-
त्पन्नत्वं तत्कार्यत्वं घटत इति भावः । तदेवं शब्दार्थयोर्ध्वनेन व्याप्तिप्रबोजक-
बोत्साहात्म्यतदुत्पत्तोरसंभवेन व्याप्त्यभावात्प्रामाण्यमनुमानर्पणः प्रतिष्ठां लभत इति स्थि-
त्यम् । ननु दर्शान्तरेऽन्तरेणापि तादात्म्यतदुत्पत्ती केवलमन्वयव्याप्तिरेकाभ्यामेव
व्याप्त्यवधारणं कृत्तिकोद्भवतोहिष्यासक्तिवदिति चेन्न । अथ शब्दार्थौ तत्र ध्वनिः ।
अथ ध्वनिर्न न तत्र शब्दार्थाविति व्याप्त्यभावात् । अप्यहंत्वे ध्वनिचारादिति ।
तस्मात् सिद्धं न शब्दार्थयोः प्रतीयमानं प्रति लिङ्गत्वमिति ॥

नन्वभिधेयातिरिक्तं प्रतीयमानमेव नास्ति ब्रह्मेति तदेभिधेयमेवेति मीमांसकाः ।
तथापि केचिदभिहितान्वयवादिनः केचिदन्वितान्निधानवादिनस्तत्र तावैवाद्यान्
समाह्वय इत्याह । अथेति । भेदव्याप्तिकान् न्यायवेदिनो मीमांसकानित्थर्यः ।
तेषांपि भाष्यान् प्रामाण्यान् वेत्याकाङ्क्षायां तावद्भाष्यानाह । अभिहितान्वय-
वादिन इति । ननु तेषां कथं तयात्वमत आह । अभिहितानामेवेति ।

१ सा T., सा च Com. २ इत्या साधनकमेनमनुमापयितुमीष्टे C., इत्यात्मनो जनकमेव
वर्ति साधयति D. ३ 'मानाद्भानव' D. ४ 'नुमित' D. ५ प्राकाले M. ६ 'हितानाम-
न्वय D. ७ मन्वयमानान् G., M. ८ 'भवेनाभ्यातेनांनुमान' D. ९ 'पक्षे D. १० न ध्वनिः K.
११ यदस्ति D. १२ तदयम् D. १३ तत्रादावाद्यान् वदाम K. १४ नैप्यायिकानत्र न्या' D.
१५ अत्र भाष्यान् K. १६ 'कायां भाष्यान्त्याह K. १७ अभिहितानामिति D.

प्रतीयमानं प्रति विषदमानानभिहितान्वयघादिनो नैय्याधिकान्
 वदामः । नैय्यानन्त्याद्वयमिचाराच्च विशेषान्शेषाय न प्रम-
 र्भवति संकेत इति सामान्यरूपाः पदार्थाः संकेतविषयाः । तत्र
 संकेतः पदेष्वेव । संकेतितानि च पदानि पदार्थानभिदधति ।

तेषां कुत्र विवाहस्तथाह । प्रतीयमानं प्रतीति । ध्वनिप्रतीत्यर्थः । नन्वन्तं
 न्यायविषयमभेदव्या बलनैरित्याद्यङ्गस्य किं तैरपर्यान्तरस्य प्रतीतिरेवापद्रुयते अभि-
 धेयत्वं वा तस्यान्यास्यीक्यते इति द्विधा विकल्प्य नाथः । सकलसद्वयवद्वय-
 संवादेनस्तस्य दुरपद्रुवत्वात् । द्वितीये तु किं वाक्याभिधेयत्वं पदमभिधेयत्वं वा ।
 नाथः । लक्षणावादिनां तेषामपसिद्धान्तापातात् । द्वितीये तु स्वरूपनिरूपणपूर्वक-
 नाह । नैय्यादिना का नाम चः प्रत्याशेत्बन्धेन । तत्र पदानां संकेतविषयं
 तावद्विविनक्ति । सामान्यरूपा इति । आकृष्यधिकरणन्यायादित्यर्थः । ननु
 व्यक्तियेव संकेतः किं न स्यात् तथाह । विशेषेति । विशेषा ध्वन्यर्थः ।
 आश्लेषः क्रीडीकारः । न प्रभवति न शक्नोति । संकेतः संकेतप्रसंगः । हेत्यर्थं
 इति शब्दः । अशक्तौ हेतुद्वयमाह । आनन्त्याद्वयमिचाराच्चेति । व्यक्तिसंकेत-
 पक्षे तासां वैलक्षण्यात् प्रतिपिण्डं संकेतप्रसंगः स चाद्यन्वः वैकाल्यवर्तिनां
 शेषानामनन्त्यात् । वैलक्षण्यादेव गोपिण्डान्तरवर्गगोपिण्डेष्वपि गोसङ्गप्रवृत्तिप्रसंगश्च ।
 तस्मादानन्त्यध्वमिचाराभ्यां व्यक्तिसंकेतानुपपत्तेः सामान्येष्वेव संकेतः ध्वन्य-
 वत्त्वात्पलम्भा इत्यर्थः । कुत्रेषां संकेत इत्याकाङ्क्षायां वर्णानामनर्थकत्वात्
 वाक्यवाक्यार्थयोरनियतत्वाच्च परिशेषात् पदेष्वेव संकेत इत्याह । तत्रेति ।
 संकेतफलमाह । संकेतितानि चेति । अस्वयानर्थ इति संकेतितानि गृहीत-

१ नैय्यादिकादीन् D., G., M. २ D. drops ननु. ३ व्यभिचाराद्वा M. ४ प्रवहति O.
 ५ ते संकेत्यन्ते पदेषु T.; ते च संकेत्यन्ते पदेषु O., G.; ते च संकेत्यन्ते पदेषु च M.
 ६ संकेतितानि तानि च T., O., M. ७ K. drops इति द्विधा विकल्प्य. ८ निरूपणापूर्वं D.
 ९ नैय्यादिना D. १० इति शब्दो हेत्यर्थे D. ११ संकेतप्रत्ययः D. १२ कालवर्तिनां K.
 १३ 'वदेवागोपि' K. १४ सामान्ये च संकेतः D. १५ ते चेति K. १६ D. omits
 संकेतितानि.

अभिहितानां च पदार्थानां तेषामाकाङ्क्षासंनिधियोग्यतावशा-
दभ्योम्यमन्वये जातेऽननुभूतपूर्वः कोऽप्यभूतपूर्वः पदानभिधेयो
विशिष्टरूपो वाक्यार्थः परिस्फुरति । विशिष्टे च वाक्यार्थे नास्ति

संगतिकानीत्वर्यः । ततः किमत्र आह । अभिहितानां ज्ञेति । अयैकत्वाविति
न्यावाविति भावः । तन्न्तरेणापरिपूरणमाकाङ्क्षा । संनिधिरव्यवधानेनोच्चारणम् ।
ज्ञेयता सागर्भे प्रमाणवाधविरह इति भावत् । अन्वयः संसर्गः । अननुभूतपूर्वः
प्रमाणान्तरागोचरः । अभूतपूर्वः प्रागसिद्धः । कोऽपीति पदार्थसंसर्गरूप इत्यर्थः ।
सोऽपि पदार्थ एव हेत्वाद्यङ्गमाह । पदानभिधेय इति । तत्र हेतुमाह । विशि-
ष्टरूप इति । अनेकपदार्थानुरक्तस्वरूपः स्फुरतीत्वर्यः । बर्षादुर्गृहपादाः ।

‘पदार्थैरनुरक्तेऽसौ वाक्यार्थः संप्रतीयते’ इति ।

एतदेवास्म वैशिष्ट्यनविशिष्टस्तु पदार्थ इति भावः । विशिष्टत्वापदार्थत्वे
हेतुमाह । विशिष्टे ज्ञेति । इति शब्दो हेत्वर्थे । असंकेतितार्थबोधकत्वे
वा सर्वे परं सर्वस्वार्थत्व बोधकं त्वान् । वाक्यार्थस्तु न संकेतापेक्ष इति
भावः । तर्हि वाक्यार्थे किं कारणमिति चेत् पदार्था एवेति ज्ञानः । तथा
हि । ज्ञेतिटोनादिवाक्यवत्यैः परैः स्वामिधेयत्वानाम्बाधवशात्साक्षात्काङ्क्षासंनि-
धियोग्यतावत्त्वञ्चैकवाक्यवताम्बवस्थापितकारणत्वादिष्ठाक्तिवृत्त्या निवृत्तव्यन्की-
राक्षिपद्भिः स्वार्थानिधानद्वारा तत्संबन्धितवेतरपदार्था तद्भवन्ते तत्र तत्र दीर्घ-
दीर्घतमवाक्येषु पूर्वपूर्वपरविस्मरणेऽपि वाक्यार्थसंबेदनवर्षानादनुसंधीयमानैः पदार्थै-
रेव वाक्यमन्वकारेण स्वर्गवागादिसाध्यसाधनसंबन्धरूपो वाक्यार्थोऽनेकपदार्था-
नुरक्तः प्रतिपाद्यत इति तद्वृत्ताधिकरणसिद्धान्तसिद्धोऽर्थः । यथाहुः । ‘तस्मात्
परैरभिहितैः पदार्थैर्लक्षणया वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते’ इति । तदेतत् पदार्था-
नामन्वये जाते वाक्यार्थः परिस्फुरतीत्वेन सूचितम् । अस्तु

१ तेषां पदार्थानामाकां D. २ योग्यतासंनिधिं C., M., G. ३ कोऽप्यपूर्वः T., G.;
M. omits कोऽप्यभूतपूर्वः. ४ परिशिष्यत इति विशिं D. ५ नेत्याह K. ६ यथाह D.
७ 'स्वस्थापित' K. ८ स्फुरतीं instead of परिस्फुरतीं K.

पदानां संकेत इति । यत्र स्वस्वपदार्थमात्राभिधानाय आगरूक-
व्यापाराण्यपि पदानि स्वैः स्वैः पदार्थैरारब्धमपि न वाक्यार्थ-
मभिधानुमीशते तत्रार्थान्तरभूतो ध्वनिरभिधामवगाहिस्यत इति
का नाम चः प्रत्याशा ॥

आरोह जयाय कुञ्जरमित्यादि वाक्यं प्रयोक्तारं प्रत्यक्षी-
करोति प्रथमम् । चैरममनेनास्माद्वाक्याद्यमर्थोऽधिगत इति
तदभिमुखानुसरणरूपया चेष्टयानुमिनोति । इयं प्रवृत्तिरर्था-
वधारणपूर्विका प्रवृत्तित्वात् संप्रतिपन्नप्रवृत्तिवदिति । यद्य-

प्रस्तुते किमावातं तत्राह । यत्रेति । संनिकृष्टवाक्यार्थाभिधानासमर्थानां पदानां
विप्रकृष्टध्वन्वभिधानं कैमुत्स्वन्वावनिरस्तमित्यर्थः । वाक्यार्थैव संनिकृष्टत्वे हेतु-
नाह । स्वैः स्वैः पदार्थैरारब्ध इति । तत्संसर्गरूपत्वात् तदारब्धत्वव्यप-
हेद्यः । ध्वनेर्विप्रकृष्टत्वे हेतुमाह । अर्थान्तरभूत इति ॥

सहेबमिहितान्वबवादिनः समाधावान्विताभिधानवादिनोऽपि समाधत्ते । आरोह
जयाय कुञ्जरमित्यादिना स्वीकारवैयर्थ्यापत्तेरित्वन्तेन संशेभेन । प्रथमं
तावत् तन्मतेन ध्युत्पत्तिप्रकारमाह । आरोहेति । प्रयोक्तारम् आरोहेत्वेतद्वाक्य-
प्रयोक्तारमुत्तमवृद्धमित्यर्थः । प्रत्यक्षीकरोति वयायोगं श्रोत्रेण चक्षुषा चेत्त्वर्थः ।
बाल इत्यागामी सर्वत्र कर्ता । बालोऽर्भे^३ ध्युत्प्लिस्तुः । ततः किमत आह । चैरम-
मिति । प्रत्यक्षीकरणान्तरमित्यर्थः । अनेन मध्यमवृद्धेन । अस्माद्वाक्यासारोहेति
वाक्यात् । अवमर्थः कुञ्जरारोहणरूपः । इत्यनुमिनोतीत्यन्वयः । अनुमार्पकं लिङ्ग-
माह । तदभिमुखेति । कुञ्जराभिमुखेणगमनरूपचेत्त्वर्थः । अत्र प्रयोगं दर्शयति ।
इयं प्रवृत्तिरिति । कुञ्जरारोहणचेष्टेत्त्वर्थः । अर्थावधारणेति । एतद्वाक्यार्थ-
ज्ञानपूर्विका । प्रवृत्तित्वात् एतद्वाक्यश्रवणानन्तरप्रवृत्तित्वात् । आ अद्वाक्यश्रवणा-

१ 'रभिधेयताम्' T., G. २ प्रयोक्तारमर्थं च M.; प्रयोक्तारमर्थं G. ३ परमनेनां D.
४ 'स्वाभिसरणं' O. ५ 'वाक्यार्थासमं' K. ६ वाक्यार्थसंनिं D. ७ 'तुमाचष्टे' D. ८ पदार्थै-
रिति D. ९ 'प्रकृष्टस्य हेतुं' D. १० अवाद्य इत्यादिना K. ११ संप्रहेण K. १२ K.
drops अत्र. १३ परमिति D. १४ अनुमापकलिङ्गं K. १५ 'स्वागमनमेवेत्यर्थः' K.

मुमर्थमस्माद्वाक्याभावात् तर्हि कथं तदभिमुखं चेष्टत इत्यर्या-
पत्या पुनरखण्डस्य वाक्यार्थस्य तादृशमेव वाक्यं वाचक-
मिति तयोर्वाक्यवाक्यार्थयोर्वाच्यवाचकभावलक्षणसंबन्धमवधार-
यति । ततस्तत्र व्युत्पत्तिमासादयति बालः । अनन्तरमधरोह

नन्तरा सा तदर्थज्ञानपूर्विका यथा गर्वानयनादिवाक्यप्रवणानन्तरा मदीया प्रवृत्ति-
रिति सामान्यतो ज्ञातिः । न बरेवं न तरेवं यथा घटादिप्रवृत्तिरिति व्यतिरेकी वा ।
अन्वया यथासुतसाध्यहेत्वभ्युपगमे सिद्धसाधनत्वादिषोषप्रसङ्गासीति । ततः किमत
आह । यद्यमुमर्थमिति । आरोहेति वाक्यार्थमित्यर्थः । अर्थापत्त्या संबन्धमवधार-
यतीत्यन्वयः । अर्थापत्त्यान्ययानुपपत्तिरूपथेत्यर्थः । अखण्डस्य निर्विभोगस्यैकस्वे-
त्यर्थः । तादृशमखण्डमेवेत्यर्थः । एतेन त्रिप्रमाणकं संबन्धावधारणमित्युक्तं भवति ।
यथाहुः श्लोकेन्द्रवम् ।

‘अखण्डवृत्ताभिधेवांश्च प्रत्यक्षेणापि पदयति ।

श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥

अन्ययानुपपत्त्या च बुद्ध्या शक्तिं ह्याश्रिता-

मर्थापत्त्यैव बुध्येत संबन्धं त्रिप्रमाणकम् ॥’

इति । पदवद्वाक्यमपि वाचकमेवेति शक्यां मतम् । यथाहस्तद्विदः ।

‘वाक्येनैव हि वाक्यार्थः साक्षादेवाभिधीयते ।

उपलक्षणतस्यास्य संबन्धग्रहसंभवः ॥

वाक्यं गोपदयुक्तं यत् तत् साक्षादित्थमन्वितम् ।

वाक्यार्थं वेदेतीत्येवं व्युत्पत्तिः सुकरैव हि ॥’ इति ।

कलितमाह । ततस्तत्रेति । तरेवं प्रवृत्तिवाक्ये व्युत्पत्तिप्रकारमभिधाय निवृ-

१ कथं वाभिमुखं M. २ तादृगेव D. ३ D. inserts पदवत् before वाचकम्.
४ पदपदार्थयोस्त्वि वाक्यार्थयोर्वाच्यं D. ५ लक्षणं T. ६ अनन्तप्रवृत्तिः D. ७ गवादिवाक्यं K.
८ K. drops अन्यथा. ९ साधनत्वानैकान्तिकत्वादि° K. १० निर्भागस्येत्यर्थः D. ११ D.
drops श्लोकद्वयम्. १२ प्रसिद्धं K. १३ K. inserts वाचकमपि after वाक्यमपि.
संज्ञादिमदन्वितम् D. १५ वदतीत्येव K.

कुञ्जराज्जातस्ते जय इत्यादिप्रयोगे तस्य तस्य शब्दस्य तं तमर्थ-
मवगच्छतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिमित्तस्य वाक्यस्यैव
प्रयोगयोग्यता यस्मात् तस्मात्तद्वाक्यान्तर्घातिनामेव पदानांमि-
तरेतरमाकाङ्क्षासंनिधियोग्यतावशादन्वितैः पदार्थैरन्वयं गता-
नामेव संकेतविषयत्वमिति विशेषणविशेष्यभाषापन्नः कृत्युद्देश-

सिवाक्येऽन्वतिरिच्यति । अनन्तरमिति । आदिशब्दाज्ञानान्न गां बधानेत्यादि-
वाक्यसंग्रहः । अत एव तस्य तस्येति वीप्सा च । शब्दस्येति वाक्यस्येत्यर्थः ।
आरोहेत्यादिप्रवृत्तिवाक्यवदवरोहेत्यादि निवृत्तिवाक्येऽपि श्रवणानन्तरमेव निवृत्तिरूप-
मन्वयवृत्तयेटावास्तव्यावधारणपूर्वकत्वानुमानद्वारा वाच्यवाचकभावं प्रतिपद्यते
बाल इत्यर्थः । एवं वाक्येष्वुत्पत्तिप्रकारमुक्त्वा पदेष्वुत्पत्तिप्रकारमाह । इत्यन्वय-
व्यतिरेकाभ्यामित्यादि । पदानां संकेतविषयत्वमित्यन्वयः । अभिहितान्वय-
पक्षाद्देहनाह । अन्वितैरिति । अन्वये हेतुमाह । आकाङ्क्षेति । ननु संकेत-
काले मुक्तकानामाकाङ्क्षाएव कुत इत्याशङ्क्याह । वाक्यान्तर्घातिनामे-
वेति । तथापि हेतुमाह । वाक्यस्यैवेति । एषकारः केवलपदम्भावृत्त्यर्थः ।
यस्माद्वाक्यमेव प्रयोगार्हे मे' केवलं पदं तस्मादित्यर्थः । वाक्यैरेव प्रयोगयोग्यत्वे
हेतुमाह । प्रवृत्तिनिमित्तस्येति । तस्यैव तन्निमित्तत्वे प्रमाणमाह । अन्व-
यव्यतिरेकाभ्यामिति । 'तदेव दशंबति । इतीति । 'हेति पूर्वोदाहृतारोह-
णादिप्रवृत्तिनिवृत्तिषु वाक्यस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तत्वदर्शनात् तदन्त-
र्घातिनामेव पदानामाकाङ्क्षादिबध्नामिधाविनामेव संकेतविषयत्वमित्यर्थः ।
अत एव वाक्यार्थोऽपि कार्यान्वितपदार्थस्यैव इत्याह । इतीति । इति हेतोः ।
पदार्थस्यैव एव वाक्यार्थ इत्यन्वयः । कथं समप्रधानानां नियोऽन्वयस्तथाह ।

१ तस्य शब्दस्य G. १ तमर्थं G. १ प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तस्य G., M., T. ४ 'निमित्तस्यैव
वाक्यस्य T., G. ५ 'पदानामेव M. ६ 'योग्यतासंनिधिं M. ७ 'विषयकमेवमिति D.
८ 'वधारणद्वारापूर्वकं K. ९ 'प्रवृत्तिप्रं K. १० 'वृत्तीनां K. ११ D. inserts तु
after न. ११ वाक्यार्थस्यैव K. १२ प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तस्येति K. १४ तमेव दशं
K. १५ K. omits इति.

विशिष्टः पदार्थस्यैव वाक्यार्थः । अन्वितानामेष पदार्थानां
विशिष्टत्वमित्यभिधानैरन्विताभिधानवादिभिरिहाप्यभिधानं वि-
धेयम् । यत्र संकेतनिकेतनीकृतविशिष्टरूपवाक्यार्थाभिधा-
यिनो वाक्यस्य स्ववाच्यानतिरिक्तासंकेतित्वाविशेषभूतपदार्था-

विशेषणविशेष्यभावापन्न इति । किञ्च विशेषणं किं वा विशेष्यं तथाह ।
कृत्युद्देशविशिष्ट इति । कृतिः प्रयत्नः । उद्दिश्यत इत्युद्देशो विषयः । कृते-
द्देशः कृत्युद्देशः कृतिविषयः कृतिसाध्यं कार्यमिति भावः । तद्विशिष्टस्तदन्वितस्तदु-
परक्त इत्यर्थः । शाब्दभावं विशेषणभावः कार्यस्येति न प्राधान्यभङ्गः पुरुषवृत्ति-
विषयत्वेन तस्यैव वास्तवप्राधान्याशिति । ननु परार्थाः कार्यान्विता न तु तद्विशिष्टा
इत्याद्यङ्गमाह । अन्वितानामेषेति । तदन्वितत्वमेव तद्विशिष्टत्वमित्यर्थः । अस्तु
पस्तुते किमाद्यतमत आह । इत्यभिधानैरिति । नन्वभिहिता एव परार्था
भयान्तरं च वाक्यत्वैवाभिधेयं वदान इत्याद्यङ्गस्य विशिष्टार्थाभिधायिनो वाक्यत्व
स्वार्थसंनिकृष्टपरार्थाभिधानेऽप्यसमर्थस्य कृतो विप्रकृतार्थान्तराभिधानाद्यङ्गापीति
परिहरति । यत्रोच्चारिता स्वचनीयतामित्यन्वयेन । वाक्यार्थस्य वाक्याभिधेयत्वे
हेतुमाह । संकेतनिकेतनीकृतेति । संकेतनिकेतनीकृतः संकेतविषयीकृतः संके-
तित इति भावः स चासौ विशिष्टरूपवाक्यार्थश्च तदभिधायिन इत्यर्थः । वाक्यत्व
परार्थाभिधाने प्रसक्तमाह । स्ववाच्यानतिरिक्तेति । तर्हि परार्थवाक्यार्थयोर्भेद-
व्यवहारः कथमत आह । अविशेषभूतेति । अविशिष्टः परार्थः स एव विशिष्टो
वाक्यार्थ इति स्वरूपेणाभिज्ञोऽपि विशिष्टाकारेण भिन्न इत्यविरोधः । तर्हि किमिति
परार्थो वाक्येन नामिधीयते इत्याद्यङ्गमाह । असंकेतितेति । विशिष्ट एव
वाक्यत्व संकेतो नैविशिष्टः । अविशिष्टश्च परार्थ इति न तस्मान्निषाद्यकं
वाक्यमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । संकेताभावमात्रेण परमार्थतः स्वाभिन्नपरार्था-

१ विशिष्टनादित्यभि D. २ संकेतितविशिष्ट T. ३ T. omits रूप. ४ स्ववाच्यानतिरिक्ता
T., C., G., M. ५ विशेषरूपपदार्थो T., C., G., M. ६ कृतिसिद्ध K. ७ भावः न
कार्यस्ये K. ८ स्ववाच्यानतिरिक्तस्येति K. ९ किमिति न पदार्थो वाक्येनाभिधीयते D.
१० इत्याह K. ११ नोऽविशिष्टे D.

भिधानेऽपि न सामर्थ्यं तत्रार्थान्तरभूतः प्रतीवमानः कथमिवा-
 बतरिष्यति बन्धनीयताम् । यदि पुनः सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घो
 व्यापार इति मन्वानाः शब्दप्रवणसमनन्तरं यावतोऽर्थस्य प्रति-
 मानं तावत्स्यमिधैव व्यापारः प्रगल्भत इत्यमिदञ्चति । इत्यमपि-
 द्बुधा विकर्त्थेनम् । संप्रत्यमिधिवेषीयिचति वः कुपित एषं नरसिंह-
 नरपतिः । किं च विमुञ्चत काम्दिशीकतामनुप्रविशत मामिति च
 कथयत्ययमित्यादाबन्धिलभूपाळगतत्वेनोल्लुसतां त्रासश्वासादीना-
 मपि बाध्यत्वप्रसङ्गात् । अपि च यदि न व्यापारान्तरमभिधातः
 स्वीक्रियते तर्हि कृतं लक्षणया । दीर्घदीर्घाभिधाव्यापारेष्वैव
 लक्ष्यस्याप्यर्थस्य प्रतीत्या तस्याः स्वीकारवैयर्थ्यापत्तेः । अपि च

भिधानासनर्थस्य वाक्यस्य कुतोऽस्त्वन्तमिजासंकेतितार्थान्तराभिधानसाधनमिति ।
 अथ प्रतीवमानस्य प्रकारान्तरेण वाक्याभिधेयत्वनाशङ्कते । यदि पुनरिति ।
 तदपि सोपहासं परिहरति । इत्यमपीति । अभातिप्रसङ्गसोचनाह । संप्रतीत्यादि ।
 अभिविधेजविचति अभिवेजविभुमिच्छति सेनबाभिवानुमिच्छतीत्यर्थः । 'अह
 सेनबाभिवानननरी तदभिवेजमम्' इत्यनरः । अभिपूर्वाद् सेनासञ्जाद् "सत्त्वाप-
 वाह—" इति ष्वन्ताद् सनि लट् । "उपसर्गाद् तुनोति" इत्यनुवृत्तौ "त्यादि-
 ष्वन्तासेन चाञ्जासस्व" इति धात्वन्तासकारयोः ष्वन् । "आदेशप्रत्यययोः"
 इति सर्वैः ष्वन् । काम्दिशीको भवहुतः । आसादीनामपीति । असंकेतिताना-
 नपीति शेषः । अन्वया दीर्घव्यापारवादिनामिहापत्तेरिति । किं च किंमभिधातो
 व्यापारान्तरमेव नेष्यते ष्वञ्जनव्यापार एव वेति द्विधो विकल्प्याये लक्षणापि दस-
 जलाञ्जलिः स्वादिवाह । अपि चेति । द्वितीये रूपजनाह । अपि च नास्तीति ।

- १ भिधाने न सामर्थ्यं T., भाने यदि न सामर्थ्यं G., O., M. २ T. omits प्रतीवमानः.
 ३ धंसंप्रतिमानं O., M. ४ तावत्स्यमिधाव्यापारः T. ५ कल्पनम् D. ६ त्वमिधेजयति
 O., G., M. ७ एव T., O., G., M. ८ भूपतिः T. ९ आसादीनामपि Com.
 १० लक्षणीयस्य T., O., G., M. ११ प्रतीत्यास्ताः O., G., M. १२ G. omits
 अपि च. १३ तस्य K. १४ K. drops किम्. १५ K. drops द्विधा विकल्प्य.
 १६ अपि च क्वदि नास्तीति K.

नास्ति यदि व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव इत्युच्यते तर्हि च्युतसंस्कृति-
प्रभुत्वानां दोषाणां नित्यत्वं श्रुतिकटुप्रभृतीनां त्वेनित्यत्वमिति
विभागकरणस्य कैमर्थ्यं प्रसज्यते । अपि च यदि प्रतीयमानोऽर्थो
नामविष्यत् तर्हि काव्यान्तर्निविष्टस्यासभ्यस्मृतिहेतोः पदार्था-
न्तराम्बयविरहिणः पदस्य हेयत्वं न संभपत्स्यत । अपि च यदि

च्युतसंस्कृति चलते कम्पतीत्यादौ चञ्चलाकारविरुद्धं पदम् । नित्यत्वं सर्वत्र दोष-
त्वनाशुत्वत्व नित्यत्वानपाद्यात् । एतच्चानुकरणादेव । तदुक्तं काव्यप्रकाशे ।
' अनुकरणे तु सर्वेषां दोषानामर्ध्वपुटतैव ' इति । तथा माघकाव्ये । ' ब्रजसि क
वात वसति ' इति बालभाषितानुकरणे नीरेफः प्रयोगः । श्रुतिकटु पदवाचकं परं
तत्कानित्यसोचत्वं कदाचिदुक्तत्वात् । अत एव ' रौद्रादौ रसे व्यङ्ग्ये कटुत्वं गुणः '
इति काव्यप्रकाशकारः । एतदुक्तं भवति । यदि व्यङ्ग्योऽप्यापारे नेष्यते कुंज-
पाषिष्णुने कटुत्वं दोषः रौद्रादिष्वङ्गने कटुत्वं गुणः । च्युतसंस्कारादिकं तु
सर्वत्र दोष इति व्यङ्ग्येकाग्रयो विभागो न स्यात् । निराश्रयकल्पनापत्तेः । रसार्थं
व्यङ्ग्य एव न वाच्य इति वक्ष्यते । कैमर्थ्यं वैवर्धनित्यर्थः । अथैव तर्कान्तरमाह ।
अपि चेति । असभ्यस्मृतिहेतोरिति । अमङ्गलव्रीडाजुगुप्साव्यञ्जकतया वि-
विधस्वाप्यन्तरीलत्वैत्यर्थः । यथा ।

' अभिप्रेतपरावासः कदा नः संभविष्यति ।

नीचसाधनमेतेषां परोस्तर्कैर्केजीविनाम् ॥'

इत्यन्तरीलमपि किञ्चित् कदाचिदुपादेवं स्थान् । ' स्वेत्या भवन्तु कुहराज-
शुकाः समृत्वाः ' इत्याद्यवमाङ्गल्यादिष्वङ्गैकं स्वस्यादिपरं तद्व्युत्पासार्थं विधि-
नष्टि । पदार्थान्तराम्बयविरहिण इति । पद्यते गन्धसेनेनेति परं प्रकर-

१ यदि नास्ति O., G., M. २ प्रभृतीनां नियन्त्र T., M.; प्रभृतीनां दोषाणां नियन्त्र
C., G. ३ चानित्यं C., G. ४ कैमर्थ्यं D., T. ५ संपत्स्यते T., G., M. ६ यदि
च D. ७ च्युतसंस्कृतिः K. ८ अनुकरणादेज्यत्र K. ९ K. drops अपि. १० नीरेफ-
प्रयोगः D. ११ व्यञ्जनम्यां D. १२ नेष्यते तदा शृङ्गारादि D. १३ रसस्तु D. १४ D.
omits म्या. १५ जीवन्तु D. १६ D. inserts यथा before स्वस्था. १७ व्यञ्ज-
कत्वं K. १८ पदार्थान्वयेति D.

मिथस्त्वं वाच्यप्रतीत्यन्तरमाविनी व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति कालभेदा-
दप्यनयोर्भेदः । आशयभेदाद्भेदो यथा । शब्दमात्रमाश्रयो वाच्यस्य
शब्दैकदेशतदर्थवर्णसंघटनाश्च प्रतीयमानस्य । शब्दार्थशास्त्रज्ञान-
मात्रं कारणं वाच्यस्य प्रकॅरणादिसंघ्रीचीनप्रतिमातिशयसनाथं
च तत् प्रतीयमानस्येत्यनयोः कारणभेदादपि भेदः । बुर्धबोद्धृवि-
द्भदादिभिः पदैर्व्यपदिश्यते वाच्यज्ञः सद्बुद्ध्यविदग्धप्रतिमानवैदादि-
भिस्तत्प्रतीयमानज्ञ इति । वाच्यस्यावबोधः प्रतीतिमात्रमभि-

तयोञ्चेति । स्वरूपत एव परस्परविरुद्धस्तुतिनिन्वात्मकस्वदेव भिन्नत्वमित्यर्थः ।
मतो वाच्यव्यङ्ग्यात्मनापि भेद इति शेषः । परतोषोद्घाटनं निन्वा । तद्गुणानु-
वादः स्तुतिः । अयं प्रतीतिपौर्वापर्यादप्यनयोर्भेद इत्याह । वाच्येति । आश्र-
यभेदादित्वादि । इह प्रतिपार्थप्रतिपत्तेः प्रतिपादकायत्तत्वात् प्रतिपादक-
गुणचाराश्रयश्चब्देनोच्यते । तत्र वाच्यप्रतिपत्तेः सङ्केतसापेक्षत्वात् सङ्केतर्भे शब्दै
एवेति शब्दमात्रमाश्रयो वाच्यस्येत्युक्तम् । व्यङ्ग्यस्य तु संकेतानपेक्षितया
केवलप्रकरणादिवशाद्यर्थयोगं शब्दार्थाद्याश्रयत्वं दर्शनबलादध्यवसीयत इत्यर्थः ।
तत्र 'क्रियेत चेत्' इत्यादिवक्ष्यमाणोदाहरणे शब्दाश्रयं 'कस्तवण होइ' इत्य-
श्रयार्थं च व्यक्तीकारिव्यामः । वर्णायत्तं तु मधुरोद्धतादिवर्णगोचरं वर्णोद्धत-
मधुरोद्धतादि रसव्यङ्ग्यम् । एवं संघटनाश्रयमपि मधुरोद्धतादिरचनगोचरं मधुरोद्ध-
तादिरसव्यङ्ग्यमेवेति द्रष्टव्यम् । कारणभेदादप्यनयोर्भेद इत्याह । शब्देति ।
शब्दशास्त्रं व्याकरणं ततोऽन्यत् सर्वमर्थशास्त्रम् । तदिति शब्दार्थशास्त्रज्ञानमित्यर्थः ।
अयं कार्याभेदाच्च भेदं प्रपञ्चयन् प्रतिपत्समाख्यातृरूपकार्यभेदात् तावद्भेदमाह ।
बुधेत्यादि । प्रतिपत्तिसमाख्यारूपकार्यभेदाच्च भेद इत्याह । वाच्यस्यावबोध

१ 'प्रतीत्यनुमाविनी C., G., M. २ शब्दतदर्थं D. ३ 'संघटना च C., G., M.
४ प्रकल्पसंघ्री M. ५ 'संघ्रीचीनं प्रति' T., C., M. ६ बुधबोधबोद्धुं G., C., M.
७ 'वदादिभिः पदैस्तु प्रती' G. ८ वाच्यस्येति D. ९ 'प्रतीतिः K. १० अत्र च K.
११ संकेते सापे' D. १२ संकेतशास्य D. १३ शब्देनैवेति D. १४ 'थायोगशब्दा' K.
१५ अत्र K. १६ 'विरोध इ' K.

धीयते प्रतीयमानस्य तु चमत्कार इति । वाच्यस्य संबन्धमभिधाय-
मिदं धति । प्रतीयमानस्य पुनः परामर्शमिति कार्यभेदाद्व्यवयो-
मेदः । विषयभेदेन भेदो वया ।

कस्स र्धं न होर दोसो द्दुण पिमाप सव्वणं अहरं ।

सम्ममरपदुमग्घीयिणि वारिअवामे सहसु षण्हिम् ॥

कस्स र्धं कस्य वा अनीप्यालोरापि वारिअवामे मद्दं चना-
नकीकांरिणि सहस्वेदानीमुपालम्मपरम्परामिति भावः । अत्र
काचित् स्वैरिणी केनचिदुपपत्तिना कण्डिताधरा तदुपपत्तिसिद्धि

र्हेत्यादि । स्वप्रतिपादकसंबन्धसमाख्याकपकोर्धनेसाच भेद इत्याह । वाच्यस्य
संबन्धमभिधायित्वादि । परामर्शमनिरथातीत्यनुपपत्तेः प्राण्यवः । कार्यभेदादे-
निगमयति । इति कार्यभेदादपीति । विषयभेदेनेति । उदेवनेरेनेत्यर्थः ।
कस्स वेत्यादि ।

कस्स वा न भवति दोसो द्दुा मिवावाः सम्मममधरम् ।

सम्ममरपघाग्घीयिणि वेरित्तवामे सहस्वेषानीम् ॥

अर्थाभेदेव्यवहृत्येदनुसाकरणं इष्टव्यम् । अत्र भेदुः दोसो भवतीति वक्तव्ये के-
त्वेति सामान्यनिर्देशत्वामिमावनाह । अनीप्यालोरापीति । ईप्यालोः किमु वक्तव्यमिति
भावः । अंके प्रसिद्धप्रसार्यनाह । धीरीति । मद्दं चनेति । सम्ममरं पद्यं ना गृह्य-
येति वचनमित्यर्थः । सहेः सकर्मकत्वादिवहितकर्मकारकं र्धयति । उपालम्भेति ।
भेदे वाच्यव्यवहृत्यवयोर्विषयविभागं कर्तुं प्रकरणं तावसाह । अत्र काचिदिति । तद-

१ वाच्यसंबं T. २ संबन्धमभिदधति T., G., M. ३ मभिदधते G. ४ प्रतीयमानस्य तु
पुनं G., M. ५ परामर्शं इति T., O., G., M. ६ च न D. ७ सम्ममरं D., T., O.,
G., M. ८ धारि T. ९ इधि D., षण्हिम् T. १० च D. ११ मम वचनं C., G.,
M. १२ क्रीकारकारिणि T. १३ तमुपपत्तिं T., O., G., M. १४ इति K. १५ कार्ये
भेदा D. १६ वाच्यसंबं D. १७ प्राक्षिणि K. १८ निवारितं K. १९ अर्थाभयस्य
व्यं D. २० मर्तुदोसो K. २१ कस्य वेति K. २२ अग्रसिद्धं D. २३ वारिकेयमिति D,
२४ K. drops अय.

निर्मितवति प्रियतमे तंमनवलोकमानयेव कयापि विदग्धया सख्या
तदपराधप्रच्छादनायेदमभिधीयते । इह सहस्वेदानीमिति वाच्यं
स्त्रैरिजीविषयम् । अनपराधत्वमस्या इति व्यङ्ग्यं पुनः प्रियतम-
विषयम् । सहस्वेत्यपि च तद्विषयम् । बल्लभेन सुतरामुपलभ्यमाना-
यामस्यां तद्व्यलीकर्शकितेति पुनरविनयगोपनेन तत्रत्यायनं प्राति-
वेशिकविषयम् । प्रियाया इति पदोपादानात् सौभाग्यातिशय-
प्रतिपादनं तद्विनयोपालम्भसंभूतप्रमोदसपत्नीविषयम् । अत एव
सहस्वेति प्रियतमविषयं च । प्रकटापराधप्रच्छादनेन स्ववैदग्ध्यप्र-
काशनं तदस्यविदग्धजनविषयम् । उपलभ्यमाणोपभोगविहा
पुंनरिचं न त्वया कर्त्तव्येति प्रच्छन्नकामुकविषयम् । इत्थं मयैवा-
पहृतमेतर्भं भवतीभिरित्यपरसखीविषयमित्यनयोर्विषयभेदाद्भेदः ॥

परच्छन्दनमनवलोकमानयेव सतः प्राग्जीवानवैवेत्वर्यः । भेष वाच्यत्वं विषयनाह ।
इहेति । स्त्रैरिजीविद्वेदगुण्यत इत्यर्थः । सर्वत्र चाप विषयसङ्घ उद्देशपरः । अयेद
व्यङ्ग्यं तद्विषयं च प्रपञ्चवति । अनपराधत्वमित्यारिर्भो । सहस्वेत्यपि
च तद्विषयमिति । उपालम्भं सहस्वेति वाच्यारिपरोधेवननुपालभ्येति व्यञ्जते ।
तत्र विवतनविषयमित्यर्थः । तद्व्यलीकर्शकितेति । तदपराधोत्प्रेक्षकोऽनिति
हेतोरित्यर्थः । तद्यत्वावर्तं तत्र विवस्व विन्वासोत्पादनमित्यर्थः । सौभाग्यं भेषु-
र्वाङ्मन् । विषयनेराज्ञेयं निगनवति । इत्यनयोरिति । अचानपराधर्त्वादि-
प्रतीतेः क्षेत्रार्थसन्निवृत्त्यादर्थाश्रयनेवेयं व्यङ्ग्यमिति इदम्बन्ध ॥

- १ विवतवति T. २ तन्मुल्लभनं T., O., G. ३ लोकयन्त्येव T., G., M.; लोक-
कन्त्येव O. ४ 'मुपालम्भं' G., M. ५ न तत्र T. ६ 'तद्व्यली' O., G., M. ७ प्रयायनं
O., G. ८ O., G., M. omit जन. ९ न पुनेवमिषं त्वया कर्त्तं T., G., M.
१० 'विषयपुंनं नये' O. ११ 'पहृतं न भव' T., M. १२ 'मनवलोकमानयेव' D.
१३ 'गजाङ्गयेव' D. १४ तत्र D. १५ 'मित्यादि' D. १६ 'सङ्केति' K. १७ 'भर्तृवा' K.
१८ 'पराधत्वं' D.

येऽपि' सहृदयसंबेद्यमनाख्येयमेव ध्वनिमाख्यातवन्तस्तेऽपि न परीक्ष्यवादिनः । सामान्यतौ विशेषतौ ध्वनिलक्षणस्यास्माभिः प्रदर्शितत्वात् । तथापि यदि तस्यानाख्येयत्वं तदा सर्वेष्वपि वस्तुषु तदतिप्रसज्यमानमनिर्वार्यं स्यात् । अथानयातिशयोक्त्या लोकोत्तरत्वमस्य निरूप्यते तदा सिद्धं नः समीहितम् ॥

अथ भक्तेरुपचारादागतोऽयमिति ये भाकमभिर्दधते त एवं प्रष्टव्याः । भक्तिर्व्यक्तिश्चेति न तत्त्वान्तरमिति यद्यभिसंधिस्तदा

तदेवमिद्यता प्रबन्धेन ध्वनिरिव नास्तीति प्रथमपूर्वपक्षं प्रतिनिषेवशानी-
मस्त्वनिर्वाच्य इति द्वितीयपक्षं प्रत्याचष्टे । येऽपीति । सहृदया विरग्धा-
स्तेषामप्यनुभवैकसमधिगम्यो न तु' केनापि लक्षणतो निर्वक्तुं शक्यत इति
वादिनोऽपि न विमृशवर्षादिन इत्थयः । कुत इत्यत आह । सामा-
न्यत इति । स्वरूपसिद्धौ लक्षणस्यापि सिद्धप्रायत्वात् । प्रदर्शितत्वादिति
सिद्धत्वोक्तिः । वस्तुतस्त्वनन्तरोन्मेषे भविष्यतीति भावः । तथाप्यनिर्वाच्यत्वे विश्व-
दैवोपि तथात्वमित्यतिप्रसङ्गबाधकमाह । तथापीति । अयानिर्वाच्यत्वाभिधानं
ध्वनिः प्रशंसोपरं न वास्तवं तर्हि न कश्चिदावयोर्विवाद इत्याह । अथेति । भक्ति-
शब्दोक्त्यासंबन्धे संबन्धरूपयेत्यर्थः । अनिर्वाच्यत्वासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेः ॥

अथ भान्तो ध्वनिरिति तृतीयां विप्रतिपत्तिं विषयवित्तुं भान्तपक्षनिकृतिपूर्वमुद्धा-
दवति । अथ भक्तेरिति । उपचारादारोपादित्यर्थः । अथाहुः । ' भिन्नत्वेन प्रतीबमा-
नशरीरेऽवारोपणमुपचारः अथा गौर्वाहीकः' इति । न तत्त्वान्तरं नार्यान्तरमित्यर्थः ।
तदेतद्वृथयितुं विकल्पवति । तदेति । किमिदं ध्वन्तेर्भक्त्याभिज्ञत्वं नाम तप्तौक्त्यं
विवक्षितं तद्व्यक्तिर्भवमात्रं वा तदुपलक्षितत्वमात्रं वेति विकल्पार्थः । तत्र तादात्म्यं नाम

१ ये तु T. २ विशेषतश्चास्माभिर्ध्वनिलक्षणस्य प्र° D. ३ वस्तुषु प्रसज्य° D. ४ अनिर्वार्य
D.; अनिर्वार्यमाणं M. ५ अथानया त्वतिशयोक्त्या C., G., M.; अथानयार्थशक्त्या T.
६ रूप्यते G. ७ व्यक्तिमभिदधति D. ८ दधति C., M. ९ समधिगम्यं K. १० K.
omits तु. ११ वादिनमित्य° D. १२ स्यातिप्रसङ्गबाधक° K. १३ प्रशंसा K.
१४ D. drops तर्हि. १५ तादान्यं D. १६ लक्षणकत्वमात्रं D. १७ K. drops
तदुपलक्षितत्वमात्रं वा.

अकिञ्चनयोः किं तादात्म्यमुत भेदिक्यैर्केल्लक्षणमुपलक्षणं वा । न
 अत्रतादात्म्यः । अत्रचोरप्यनयोः परस्परविद्वद्भानां भर्मापानुपलम्बसंभ-
 वात् । तथा हि मुक्त्यार्षभापानुसंधानप्रवृत्तत्वं भवेत् । अफुलोद्भव्या-
 दिवैसिद्धिपानुसंधानप्रवृत्तत्वं तु व्यक्तेः । तत् कुतस्त्वयोस्तादात्म्य-
 सहाकलङ्कारवतारः । किं च भेदसिद्धयेऽनुमानमप्यस्ति । अकिञ्चनकी
 मियोमिच्छे । मिच्छधर्मयोगिन्त्वात् । यद्विच्छधर्मयोगि तन्मियो मिच्छत् ।
 यथा अदृशदृशि । न द्वितीयः । अस्वभावाद्दृश्यमणप्रस्तत्वात् । तथा
 हि । लक्षणस्य केवलव्यतिरेकित्वादेवं किञ्चानुमानरचना । व्यक्ति-
 रितरेभ्यो मिद्यते । अकिमत्वात् । यत् पुनरितरेभ्यो न मिद्यते न
 भेदात्मत्वम् । असाधारणधर्मो लक्षणं यथा गन्धः पृथिव्याः । काराधिकं व्यावर्त्त-
 कप्रत्ययं यथा काराधिकं वृक्षेति । तत्र तादात्म्यपरं रूपमिति । न प्रथम
 इति । तत्र हेतुमाह । परस्परयेति । तत्रैव प्यनक्ति । तथो हीति । सिद्धे हेतव्य
 इत्यत्र हेतव्ये सिद्धत्वात्तत्राभापानुसंधानम् । नारिचव्याद् सादृश्यविशेषमाह । अफुलो-
 दव्यादीन्वदिस्यमान् काराधिकंमाह । इतदुत्तरोऽध्याये ध्वन्यीकरिष्यते । अत्र प्रयोगेन-
 प्याह । किं चेति । अत्र विरुद्धधर्मोक्तत्वात्तद्विच्छिन्नत्वं तदपि प्रेरानु-
 चरि अत्रवादिशेषेति विच्छिन्नेति तर्क इति भावः । लक्षणपरं रूपमिति ।
 न द्वितीय इति । तत्रैव रूपं वक्तुमाह । तथा हि लक्षणस्योत्पत्तिरिति । असाधा-
 रणधर्मत्वात्परस्परव्यतिरेकमेव लक्षणमित्युक्तत्वात्तदिति भावः । प्रयोगमाह । व्यक्तिरिति ।
 व्यापृथिव्यैवदृशो वा लक्षणत्वं प्रयोगनिवृत्तिमिच्छेत् । इतरेभ्यो मिद्यते
 इति । अत्रचोरप्येव यथासिद्धिरुपरिग्रहः । अन्वधानावात्परस्परव्यतिरेकमाह । यत् पु-

१ अकिञ्चनयोः D. २ 'मोक्षधर्मविशानप्रवृत्तं O., G., M. ३ 'स्वभावो' O., G., M.
 ४ लक्षणपरं प्रस्तत्वात् T. ५ लक्षणस्य G. ६ तदेकान्तम् K. ७ तथा हीत्यादि D.
 ८ 'निरप्यति' K. ९ प्रयोगमाह D. १० लक्षणत्वमिति K. ११ लक्षणस्यार्थ इत्यभि' K.

तद्भक्तिमत् । यथाभिधादि । तथा च सत्त्वमिधैकंमूले ध्वनौ भक्तेर-
भावाद् भागासिद्धौ हेतुः । व्यक्तेरितरेभ्यो भिन्नत्वे साध्येऽस्य
हेतोरितराभिन्ने विवेचकत्वमात्रं लक्षयति कुशलादौ रुढेऽपि^१
कश्चिद्गतत्वाद्भिरुद्धत्वमपि । अनेन हि विवेचकत्वादिमात्रं लस्यते न
तु किञ्चिद् व्यज्यते । न तृतीयः । विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ भक्त्यु-
पलक्षितत्वाभावात्तुपलक्षणत्वाभ्युपगमेऽपि^२ भक्तिव्यक्तयोरभिन्नत्वा-

नरिति । तदेतद् भागासिद्ध्या रूपमिति । तथा च सतीति । द्विविधो हि
ध्वनिप्रतिभामूलो लक्षणामूलमिति । उभयमिह पक्षः । तथाचै भक्त्यभावाद्भागासिद्धौ
हेतुरित्यर्थः । रूपान्तरमाह । व्यक्तेरिति । कुशलादौ साध्याभावं वक्तुं साध्यं
तावदाह । इतरेभ्यो भिन्नत्वे साध्य इति । अस्य हेतोरिति । भक्तिव्यक्तयोरभि-
न्नत्वर्थः । इतराभिन्न इति । इतरभेदरूपसाध्यविरहिणीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । विवेच-
कत्वमात्रं लक्षयतीति । कर्मणि कुशल इत्यादौ र्भ्रमरहणरूपावयवार्थासंभवात्किञ्च-
लक्षणया विवेचकत्वमात्रपरं ध्वज्जलत्वात्संभवाद्भ्रमरकेतरभेदरूपसाध्यविरहो बुद्धवत्
इत्यर्थः । गतत्वाद् भक्तिव्यक्तयोरभिन्नत्वस्थितत्वादित्यर्थः । विरुद्धत्वमिति । पक्षविप-
क्षकारेण वर्तमानत्वादित्यर्थः । अयोपलक्षणपक्षं प्रतिक्षिपति । न तृतीय इति । तत्र
हेतुमाह । विवक्षितेति । विवक्षितान्यपरवाच्यध्वनेरभिधामूलत्वेन भक्तेरभावा-
त्तुपलक्षितत्वाभावेन तुपलक्षितत्वरूपमप्यभिन्नत्वं न संभवतीत्यर्थः । किं
च वर्तमिति भक्तिविवक्षितवाच्यध्वनौ तथापि किं भक्तेः काराधिक्यमुच्यते
नो ना । नो चेन्नोपलक्षणत्वसिद्धिः । काराधिक्यतया भेदहेतुरूपलक्षणमिति लक्ष-
णात् । उच्यते चेद्वाचः । लक्षणामूलध्वनौ भक्तेरभावात् । तथापि तदुक्तमभ्युपेत्वं
रूपमाह । उपलक्षणजेनेति । तद्विनाभाविनस्तदभिन्नत्वं विरुद्धमिति भावः । अथ

१ 'निधायकमूले M., O.; 'निधायकं G. २ 'प्रतिभामिधै' T. ३ O. and M. insert
तस्य after रुढेऽपि. ४ 'अभिन्नत्वा' M. ५ T., O., G. and M. drop अपि.
६ D. drops अस्ति. ७ 'मूले ध्वनौ D. ८ दूषयति K. ९ उपलक्षणजेन विवक्षेति D.

संभवाच्च । उपलक्षणेन विनाप्युपलक्षणीयस्य सिद्धेऽर्थं । एतेन यत्र कुन्तकैः मन्त्रावन्तर्भावितो ध्वनिस्तदपि प्रत्याख्यातम् । यत् गुणविशिष्टपदरचनात्मिकाया रीतेः काव्यात्मत्वममानि वामनेन तदपि न साधु । माधुर्यादिगुणानतिक्रमणात् तस्याः । किं चानुमानमपि ध्वनिसाधने लब्धप्रसरमेव । तथा हि ।

मलान्तरमविदेषेन निरस्त्विति । एतेनेति । भाक्तपक्षनिरासेनेत्यर्थः । ननु सिध्यन्तु नामध्वनिः तयापि कथं काव्यात्मतासिद्धिरित्येवमन्वैरन्वयवात्याभ्याधीत्यासङ्गस्य सन्ततं रूपवितुननुभाषते । यच्चुं गुणेति । 'रीतिगत्या काव्यस्य' इति सूत्रासिति भावः । तेषूपच्यति । तदपि न साध्विति । तत्र हेतुनाह । माधुर्यादीति । गुणविशिष्टार्थैः पररचनाया भात्मत्वे केवलाया भगाल्मत्वाद् प्राप्ताप्राप्तविवेकेन गुणानानेवात्मत्वे स्ववचनविरोधः सूत्रकारस्यै । काव्यस्योभावाः कर्त्तासि सुर्वे इत्युपस्कारकस्वेवोक्तानानुपस्कार्बन्धविरोधात् । उपस्कार्बन्धोति भावः । इति पुनः सोऽन्विचोरिवेत्वादिना ध्वनिसाधनाय प्रागुक्ततर्कचतुष्टयस्वा-नुभाष्यं प्रेम्भाषं संश्रति कण्टकसोधनाभिरद्भुतं प्रवर्त्तत इत्याह । किं चानु-मानमपीति । तत्र पक्षं निर्दिशति । क्रियेतेत्यादिना एतद्भाष्यमि-त्यन्तेन । साध्यं निर्दिशति । एतद्भाष्येति । अथ साधुविभक्तिविन्ता तुजन-विनामविचारः क्रियेत चेत् तदा सा मलानिधाना ध्वक्तिर्भूतिः प्रथमानिधेया प्रथमं परिगणनीया वा ध्वक्तिः स्वौजसां स्वतेजसां विलासेष्वसिभिस्तावद्बहु प्रमृतमना-नननत्रं पदं परराष्ट्रं साधयितुं स्वायत्तीकसुं क्षमेति वाच्यार्थः । साधु सम्बन्ध विभ-क्तिविन्ता विभक्तिविचारः क्रियेत चेत् तदा सा प्रथमा ध्वक्तिः प्रथमा विभक्ति-

१ 'संभव एव T. २ उपलक्षणनेन D. ३ 'लक्षणीयसिद्धे' T. ४ संसिद्धे' G. ५ T. drops च. ६ कुन्तकेन D. ७ 'तिक्रमिणात् T., G., G.; 'तिक्रान्तत्वात् M. ८ गुणसाधने G., M. ९ कथं काव्यात्मता स यद् K. १० बन्धिति K. ११ रूपवर्ति K. १२ 'विक्रिष्टमा रचनाया D. १३ D. drops सूत्रकारस्य. १४ गुणार्थं रूपं D. प्रथमान्मद्य कण्टकं K. १५ K. omits तदा.

शिवेत चेत् साधुचिभक्तिचिन्ता

व्यक्तिस्तदा सा प्रथमाभिधेया ।

वा स्वौजसां साधयितुं विलासै-

स्तावत् क्षमानामपदं बहु स्वात् ॥

इत्येतद्वाक्यमेतद्वाक्यवाच्यातिरिक्तार्थप्रकाशकम् । वाच्य-
त्वात् । यद्यद्वाक्यं तत्तद्वाच्यातिरिक्तार्थप्रकाशकम् । यथा कालि-
दासादिवाक्यम् । वाक्यं चेदम् । तस्मादेतद्वाक्यवाच्यातिरिक्तार्थ-
प्रकाशकम् । पर्यायवाक्येऽनैकान्तिकमिति चेन्न । तस्यापि वसुको-
टिनिविष्टत्वात् । तस्मादस्ति ध्वनिः । अर्थश्च वस्त्वलंकाररसादि-
भिधेया विस्तरः । वा स्वौजसां तु भो जन् इत्येतेषां इत्यन्वयं विलासैः
प्रयोगैस्तावत्तद्वैकं वाच्यं तु कर्म परं कृतेऽधिकं साधयितुं विचारयितुं
क्षमेत्यनन्तरम् । तत्प्रकाशकत्वं पक्षे सामान्यतो वाच्यातिरिक्तार्थप्रकाशक-
त्वाच्च । साध्यविपर्ययोपस्थापकप्रमाणानामात्र बाधः । नापि सिद्धसाधता
पक्षेर्वा विप्रतिपत्तेः । अविप्रतिपत्तौ वा सिद्धं नः समीहितम् । इष्टान्तेऽपि
स्ववाच्यातिरिक्तार्थप्रकाशकमेवैतद्वाच्यातिरिक्तार्थप्रकाशकत्वात् न साध्यवैकत्वात् । विगतं
नतं न स्ववाच्यातिरिक्तार्थप्रकाशकं वाच्यानाद्योपसृष्टिकत्वात् ज्योतिष्टोता-
दिवान्त्ववसिति बाधः प्रतिपक्षो वेति चेन्न । पुंवाच्यत्वाविति हेतोर्विचक्षितत्वात् ।
तर्ह्यनैकान्तिकत्वमिति शङ्कते । पर्यायेति । समानार्थं वाक्यं पर्यायवाक्यं तच्च
तद्वाच्यतिरिक्तार्थप्रदीप्तिर्वास्तीति शङ्कितुमुपपन्नः । परिहृयति । तस्याधीति । तत्त-
न्मार्थत्वं तत्पूर्वव्यक्तिकत्वात् तत्वाच्यपर्यन्तरप्रकाशकत्वविरोधान्न पक्ष एव व्यभिचार

१ D., G., G., and M. omit the portion from वाच्यत्वात् to प्रकाशकम्
२ प्रकाशकत्वनिर्देशः D. ३ साध्यबाधः D. ४ सिद्धसाधता K. ५ तर्हि व्यभिचार
इति च शङ्कते K. ६ तुल्यसाधित्वात् K.

रूपतवा भवञ्च त्रैविध्यमस्तिवर्षते । वस्तुष्वनिरुद्धकारध्वनिः
रसादिध्वनिश्चेति ॥

इति श्रीमैहामाहेश्वरस्य कवेर्विद्याधरस्य कृतावेकार्द्वितीनाद्रयलं-
कारशास्त्रे ध्वनिव्यवस्थापनं नाम प्रथम उन्मेषः ॥

इति भाषः । परममङ्गलमुपसंहरति । तस्मादिति । अयेन विनञ्जते । अयं श्लोके ।
विश्वे विश्वः रश्मिर्भवति । वस्तुष्वनिरुद्धादि । इति ध्वनः प्रकृते ॥

इति श्रीपद्मार्क्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमद्दोषाध्यायकोलाचलमल्लिनैवसूरिभिरवि-
तायामेकावलीन्वाख्यायां तरलाख्यायां ध्वनिव्यवस्थापनं प्रथम उन्मेषः ॥ १ ॥

१ T. drops मन्त्र. २ सध्वनि T. ३ इति विश्वः परममङ्गलं D. ४ इत्यन्वयार्थं
D. ५ ईकारादि T., C., G.; ईकारादिनामन्त्रं M. ६ K. omits श्री. ७ प्रमाण-
पारावरीण D. ८ मल्लिनाथमहसूरि D. ९ D. omits तरलाख्यायां.

अथ द्वितीय उच्येवः

शब्दार्थयोरेव काव्यत्वमतस्तयोरेव स्वरूपं निरूपयन्नाह ।

यः संकेतितमर्थं साक्षाद्भूते स वाचकः शब्दः ।
संकेतितश्चतुर्धा जात्यादिर्जातिरेव वा भवति ॥१॥

ननु ध्वनिनिरूपणानन्तरं शब्दार्थनिरूपणस्य का गतिरित्याद्यैहिकस्य संजनकमाह ।
शब्दार्थयोरेवेति । ध्वनेः काव्यालत्वात् तन्निरूपणानन्तरं तच्छरीरभूत-
शब्दार्थनिरूपणं संगतमेवेत्यर्थः । वहीहः ।

‘शब्दार्थौ मूर्तिराख्याती जीवितं ध्वङ्गवैनवम्’ ।

इति । इह त्रिविधः शब्दो वाचको लक्षको ध्वङ्गकर्म । अर्थोऽपि
त्रिविधो वाच्यो लक्ष्यो ध्वङ्गव्य । तथा तद्वत्तयोऽध्वनिधातुलक्षणाध्वङ्गनाख्या-
स्तिस्र इति विभाग सिद्धवन् कुत्सेतरयोस्तन्मूलत्वाद्वाच्यवाचकौ तावन्नक्षयति ।
य इत्यादि । तर्थाध्वर्यज्ञानस्य शब्दज्ञानपूर्वकत्वात् पूर्वं शब्दनिरूपणम् । संके-
तितं गृहीतसंबन्धमित्यर्थः । संबन्धश्च वाच्यवाचकयोः शक्तिरेव । सा चोभय-
वर्तिन्येकैव वाच्यनिष्ठा वाच्यशक्तिर्वाचकनिष्ठा वाचकशक्तिरिति चोभयया
ध्वपदिशते । वयाहुः कारिकायानाचार्याः ।

‘शक्तिरेव हि’ संबन्धो भेदात्त्वा न विद्यते’ ।

इति । श्रुते प्रतिपाद्यतीत्यर्थः । अन्वया संख्येऽभिप्रेतनासंभवात्तत्प-
नसंभवि स्यात् । ‘साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः’ इति प्रत्यक्षाद्यर्थत्वेऽसाङ्गत्वात्संभ-
वनाद्यहं स्ववनेवान्वया व्याचष्टे । साक्षाद्ध्यवधानेनेति । मुख्यवृत्त्येत्यर्थः ।
तेन लक्षणादिध्वानिवृत्तिरित्यर्थः । तेन संकेतितार्थप्रतिपादकः शब्दो वाचकः साक्षा-
द्यर्थप्रतिपादकः शब्दो वाचक इति लक्षणद्वयम् । अन्वया संकेतितसाक्षात्पदयो-
रेकेनैव लक्षणादिध्ववासेऽन्वतरवैवर्थासिति । अन्विताभिधानवादे लक्ष्यार्थेऽपि संकेत

१ °स्वयमेवेव D. °स्तयोः स्वरूपं T. २ °त्यासङ्गां D. ३ यथाहुः D. ४ °कथेति K.
५ वाच्यवाचकनामं लक्षं D. ६ तन्मार्थं D. ७ च K. ८ शक्तिरिति K. ९ °भिवा
दनां D. १० °पादको वेति K.

साक्षाद् व्यवधानेन । जात्यादिर्जातिगुणक्रियाद्रव्यरूपः ।

यद्यप्यर्थक्रियाकारितया व्यक्तेरेव प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यता तथापि व्यक्तीतामानन्त्याद् व्यभिचाराच्च प्रतिव्यक्ति न शक्यते संकेतः

इत्यत्र इति तन्निरासार्थं साक्षात्परमिति वैशेष्ये तावदेव लक्षणादेरपि श्रुतासात् संकेतितपरवैबध्यं तदवस्थमेवेति लक्षणद्वयपक्षमेव ऐक्यवन्ते तद्विदः । शब्द-
 शब्देनोपपन्न चेदाश्रुतासः । संकेतार्थावधारणं विना तद्वाचकस्वरूपत्वानवधारण्यत्
 तद्विनामः कृतः संग्रहे संकेतितश्चतुर्धैत्यादिना । तत्र संकेतितशब्दो व्या-
 क्त्यातः । आदिशब्दार्थमाह । जात्यादिर्जातिगुणक्रियाद्रव्यरूप इति ।
 नोः शुद्धमिति द्वित्य इति चोदाहरणम् । नन्दर्यक्रियाकारितया पुरुषप्रवृत्ति-
 योग्यां व्यक्तिगुणैश्चान्यत्र किमिति संकेतः कियते इति शङ्कामनूयः निरासते ।
 यद्यपीत्यादि । व्यक्तिसंकेतपक्षे किं सर्वासु व्यक्तिषु संकेतः कतिपयासु वेति
 हेतुविकल्प्याद्ये रूपमाह । मानस्यादिति । द्वितीयेत्याह । व्यभिचा-
 रादिति । कतिपयसंकेते असंकेतिते नपि गोप्यवहारो न स्यात् स्वाद्येसंके-
 तितत्वाविशेषादभ्यासावपि स्यादिति व्यभिचारः इत्यर्थः । किं च व्यक्तिसंकेते
 सर्वत्र व्यक्तिरित्वेव व्यवहारः स्यात् न तु जातिगुणः क्रिया इत्यमिति विभाग इति
 रूपान्तरसमुच्चयार्थकारः । प्रतिव्यक्तीति । कतिपयासु वेति शेषः । इति-
 शब्दो हेत्यर्थः । आतिरेव विषयः संकेतस्त्रैत्यत्र आत्मादिर्जातिरेव वा विषय इति
 पठनीयम् । संग्रहे इतिरपि व्यक्तिपक्षप्रतिपदतत्रोक्तबोद्धेकत्वैवापत्तारिणाबोधादिति
 व्यक्तिपक्षाबोधाज्जैतोर्जात्यादिः संकेतस्व विषयो नरा आतिरेव विषय इत्यर्थः ।
 तत्र आत्मादिर्विषय इति वैवाकरणाः । यथाह भगवान् महाभाष्यकारः ।

‘नोः शुद्धमिति द्वित्य इत्याद्ये चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः ।’

इति । तथा नवादिशब्दानां जातौ संकेतः । शुद्धरीनां गुणे । पाकादीनां क्रिया-
 कान् । शिल्पादीनां इत्ये । गुणादयोऽपि आतिवदेकरूपा एव नपिमुकुरादिषु
 मुखनिवाश्रयभेदादिप्रसवोपलब्धस्त इति शुक्तभेषां संकेतविषयत्वमिति भावः ।

१ 'क्रियागुणद्रव्य' T., O., M. 'गुणद्रव्यक्रिया' G. १ D. drops अपि. ३ K. drops किं. ४ व्यक्तिप्रवहारः K. ५ जातिगुणक्रियाद्रव्यमिति K. ६ संकेतितस्ये D. 'तत्तत्' K. ८ 'शब्दार्थादौ' K.

कुर्वन्मिति जातिरेव विषयः संकेतस्य ॥

मुख्यं तमर्थमाहुः साक्षाद्यत्रांस्य संकेतः ।
व्यापारोऽपि च मुख्योऽभिधीयतेऽस्याभिधा-
रूपः ॥ २ ॥

अनुवाधानामर्थानां विधेयार्थपरत्वं तात्पर्यमिति व्यापारान्तरं
परैरभ्युपगतम् । यथा

इति करकौकिकारिपु प्रत्याग्नं प्रत्यक्षसिद्धतया पुरपद्मनेसयां सुभासीनाननुप-
विमितानन्तरेण संकेतविषयत्वे व्यक्तिकरकौकरीषापतिरित्यस्यैव गीर्वातकमतन-
नत्त्वते । अस्तिरेव चेति । नवादिशकानां गोत्वादिसिद्धिर्विषयः । कुक्कुदिस्यमानं
कुक्कुदिसिद्धिः । पचत्वासीनां पाकत्वादिः । टित्वासी च देशविक्रमत्वेन प्रत्यक्षं
परिभाषनेऽतः सरीत्वेरकम्पनां टित्वासापि जातिरेव विषय इति भावः ॥

मुख्यार्थानुपपत्त्यादिव्यतिरेकप्रत्यक्षत्वात्तज्जोपवीयितव्यं पूर्वोक्तस्य
वाच्यार्थस्यैव मुख्यत्वपरिग्रहात् । मुख्यमित्यादि । संकेतितार्थ एव मुख्यार्थ
इत्यर्थः । संबोधादिभिरभिधेयत्वान्निधायैवस्यैवधीमितया अभिधां च
तत्त्वमिति । व्यापारोऽपि चेत्यादि । संकेतितार्थमीश्वरः सत्यत्वात्तदोऽभिधा च एव
मुख्य इत्याद्यथावत् इत्यर्थः । एषा च बोधपूर्विका रुडिपूर्विका चेति द्विविधा ।
अथाप्यकार्णवो विरम्यः पक्षितं पद्मञ्जयवेति । इतए प्रसिद्धत्वात्प्रोक्तम् ।
इत्यभिधा ॥

अथ मुख्यप्रस्तावात् तत्त्वार्थस्यैव व्यापारान्तरमाह । अनुवाधानामि-
त्यादि । संज्ञाभक्तं पुनर्वचनमनुवाहः । अर्थः प्रबोधनं तत्त्वाभावात्तत्त्वार्थस्य
प्रसक्तसंबन्धितया विधानमिति साङ्गर्भम् । शान्तानुवाहस्य तद्वै तात्पर्यम् । यथा
इत्याहुः सुदीप्तीत्यत्र वाक्यान्तरमात्रज्ञानानुवाहस्य ज्ञेये एविसंबन्धविधानार्थत्वं तद्वै
सात्पर्यम् । तर्हि संबन्धे किमिति भोक्तम् । तत्राह । परैरभ्युपगतमिति । न
सर्वसंप्रतिपन्नमित्यर्थः । अत एवोक्तं कैचित् ।

१ संकेतितस्य D. २ साक्षाद्यत्रापि G. ३ पचनादिषु K. ४ पाकत्वादि K. ५ भते
K. ६ कल्पनात् K. ७ रुडिपूर्विका योगपूर्विका D. ८ D. omits यतितं. ९ त्त्वार्थं D.

‘उर्मा स पश्यन्नुज्जुनैव चक्षुषा प्रचक्रमे वक्तुमनुजिज्ञतक्रमः’

इत्यत्र दर्शनस्य चक्षुःकरणकत्वाव्याभिचारात्तदुपादानं तद्विशेषणार्थं तदेव चात्र विधेयं तत्परत्वमेव तात्पर्यम् ॥

‘तात्पर्योऽपि व्यवहार्य एव’

इति । स्वयं स्वभ्रुपगमसिद्धान्तन्यायानुमन्यते इति न पृथगुक्तं संभवे । उदाहरति । यथा उर्माभित्वादि । तत्रानुवाद्यविधेये विविनक्ति । इत्यत्रेति । तदुपादानं तदनुवादः । अनुवाद्यस्य चक्षुषः प्रमाणान्तरप्राप्तिमाह । चक्षुःकरणकत्वेति । अहर्षं तच्चक्षुषैवेति व्याख्या व्याप्तमित्यर्थः । अनुवादस्य प्रयोजनमाह । तद्विशेषणार्थमिति । ऋजुनेस्वार्जवविशेषणार्थमित्यर्थः । ननु विधानार्थमनुवादो न विशेषणार्थं तत्राह । तदेवेति । तद्विशेषणमार्जवनेवाद्य विधेयं विशेष्यस्य चक्षुषः प्राप्तत्वात् । यथा लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यत्र लोहितोष्णीषत्वंमिति शब्दः । अस्तु । तात्पर्यं किमायातं तत्राह । तत्परत्वमेवेति । तत्परत्वं तत्पर्यवसितत्वं तदेव तात्पर्यमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । पदार्थज्ञानानन्तरं तेषामाकाङ्क्षादिवशादन्वये पदार्थातिरिक्तो वाक्यार्थरूपो विशेषोपल्ला तात्पर्यायो बह्वलान् समुहसति तद् तात्पर्याख्यं व्यापारान्तरमस्त्येव । अत एव

‘पदार्थावगमसमनन्तरमाधिनी समन्वयशक्तिस्तात्पर्यम्’

इत्यलंकारसर्वस्वसंजीविनीकारोऽपि । एतेन तात्पर्यस्य कश्चित् व्यञ्जकत्वमपीष्टमित्यवसेदम् । अत एव तात्पर्यं निरूप्योक्तं काव्यप्रकाशे ।

‘सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते’

इति तात्पर्यम् ॥

- १ इत्यत्रास्य दर्शनस्य D. २ चक्षुःकरणत्वं T., G., O. ३ ‘व्यभिचाराद्यत्तदु’ O., M. ४ ‘पादानं तत्तद्विशेषे’ T. ५ ‘त्रेत्यादि K. ६ ‘विशेषणार्थत्वमि’ D. ७ ‘मित्यर्थः K. ८ तात्पर्यं किं D. ९ ‘वगमनसम’ D. १० ‘व्यञ्जकत्वमपीत्यवसेयम् K.

संयोगादिभिरभिधा गृह्णलिता यत्र कुण्ठतामेति ।

अर्धान्तरावगमने व्यञ्जनमेव क्षमं तत्र ॥ ३ ॥

यदाह तत्रभेदान् भर्तृहरिः ।

‘संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।

अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

सामर्थ्यमौचित्यं देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।

शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥’ इति ।

तत्र संयोगेन यथा । शङ्खचक्रधरो हरिरित्युक्ते कृष्ण एवाभिधां नियम्यते । विप्रयोगेण यथा । विना रौमं सीता इण्डकारण्यमैविशदिति दाशरथौ । साहचर्येण यथा । रामलक्ष्मणाविति तत्रैव । विरोधेन यथा । रामार्जुनगतिस्तयोरिति भार्गवकार्तवीर्ययोः । अर्थेन यथा । स्थाणुं भज भवभङ्गनायेति हरे । प्रकरणेन यथा । सर्वं जानाति देव इति युष्मदर्थे । लिङ्गेन यथा । क्रुपितो मकरध्वज इति कुसुमायुधे । शब्दान्तरसांनिध्येन यथा ।

तदेवमभिधां निरूप्य तन्मूलं व्यञ्जनं निरूपयति । संयोगादिभिरिति । संयोगादयो वक्ष्यमाणाः पदार्थनिश्चयहेतवः । गृह्णलिता प्रकृतार्थे निबन्दिता । एवकारो व्यापारान्तरव्यावृत्त्यर्थः । तद्योदाहरणे व्यक्तीकरिष्यते । संयोगादीनामभिधानिबानकत्वे वृद्धसंमतिमाह । यदाहेति । संयोगः संश्लेषः । विप्रयोगो विश्लेषः । अर्थः प्रयोजनम् । लिङ्गं चिह्नम् । व्यक्तिः स्त्रीपुंनपुंसकम् । स्वर उदात्तादिः । विना राममिति । दाशरथिसंयोगिभ्यां सीतयो विप्रयोगोऽपि

१ भगवान् T., G. २ G. omits इति. ३ 'मभिधानं T. ४ रामः T., G., C. ५ सीतां T., G., C., M. ६ 'रण्यमाविरात् T., C., G., M. ७ C., G., M. omit तत्रैव. ८ हरेः D. ९ तन्मूलव्यञ्जनं K. १० संयोगिन्याः D. ११ सीताया D.

देवस्य शृङ्गारिण इति तत्रैव । सामर्थ्येन यथा । मधुना मत्तः
कोकिल इति वसन्ते । औचित्येन यथा । पातु वो दयितामुख-
मिति सांमुख्ये । देशेन राजधानीप्रमुखेन यथा । भात्यत्र पर-
मेश्वर इति राजनि । कालेन यथा । चित्रभानुर्धिमातीति दिवा
दिवाकरे नक्तं तु वह्नौ । व्यक्तिः स्त्रीपुंनपुंसकरूपा । तथा यथा ।
मित्रं दृश्यतामिति वयस्ये मित्रो दृश्यतामिति मयूखमालिनि ।
स्वरस्तु वेद एव न काव्येऽर्थविशेषावगमाय । आदिशब्दादभिन-
यादिपरिग्रहः । तत्राभिनयेन यथा ।

‘ ईदंक्चित्ता सदा वेद्या प्रतार्यैवं कृता विटैः ।

सिद्धे कार्ये पुनस्तस्यै दत्तमेतन्न काञ्चनम् ॥ ’

अपदेशेन यथा ।

‘ इतः स दैत्यः प्राप्तधीनेत एवाहति क्षयम् ’ ।

निर्देशेन यथा ।

सैन्य न्याय्य इति रामशब्दस्य विप्रबोगाहाशरयिपरस्वनिम्ब इत्यर्थः । कुपित
इति । कोपशिङ्गस्वाचेतने ध्वजनेरेऽसंनवाहिति भावः । स्वरस्तु वेद इति ।
इन्द्रशत्रुरित्यत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण बहुव्रीह्यर्थनिम्बः । द्वादशाहीनस्वेत्यत्र द्वादश-
शब्दस्य संबन्धात्स्वरेण इन्द्रार्थनिम्बः । अहीनशब्दस्य मध्वोशात्स्वेनाहर्गणार्थ-
त्वनिम्ब इत्यादि । तदेतत् सम्बन्ध प्रपञ्चितमस्माभिः स्वरमञ्जरीपरिमलवी-
क्यायम् । अभिनवोऽर्थप्यञ्जिका चेष्टा । तदुदाहरति । ईदंक्चित्तेति । ईदं
कृतेति प्रकारविशेषसंज्ञे करतलप्रमाजंनचेष्टया निःस्वीकारणरूपोऽर्थो गन्वते ।
अभिनवाहीत्यादिशब्देनापदेशनिर्देशार्थोपलभमित्याद्येनाह । अपदेशेनेति । उप-
देशेनेत्यर्थः । इव इति सर्वनामपरामृष्टार्थसंज्ञे नेत इति कथनं निम्ब इति ।

१ ईदंक्चित्ता T., G., G., M. २ विटैः कृता G., O., M. ३ प्यञ्जका D.
४ ईदंक्चित्तेति K. ५ तत्रैव K. ६ भूतेति K. ७ योः संग्रह इ K.

अर्जुदारिके दिष्ट्या वर्षसे यदत्रैव कोऽपि कस्या अपि वर्तत
इति मामङ्गुलिर्विलासेन ख्यातवत्यः ।

इत्थं संयोगादिभिरभिधायां नियमितायां यदनेकार्थस्यै शब्द-
स्यार्थान्तरमपि यत्र कचन प्रतीतिगोचरीभवति तत्र व्यञ्जना-
व्यापार एव प्रगल्भते । यथा

‘आच्छादितायतदिगम्बरमुच्चकैर्गा-

माक्रम्य संस्थितमुद्ग्रविशालशृङ्गम् ।

मूर्ध्नि स्फुरत्तुहिनदीधितिकोटिमेन-

मुद्गीस्य को मुँधि न विस्मयते नगेशम् ॥’

अत्र तावच्च श्लेषः । केवलंप्रांकरणिकगतत्वेन केवलाप्राकरणि-
कगतत्वेन च तस्यै भावात् । नाभिधा । प्राकरणिनिर्यमितायास्तस्या
अप्राकरणिकंभिधाने सामर्थ्याभावात् । न तात्पर्यम् । सिद्धानां
साध्यार्थपरत्वं तात्पर्यमुच्यते तदुपात्त एव संभवति यथा ‘उर्मा

निर्देशोऽङ्गुल्यादिना प्रदर्शनम् । कोऽपीति । किञ्चब्दः परामृष्टार्थसंज्ञे । माध-
वश्च मालतीसंज्ञानामङ्गुलीनिर्देशेन स्वयमेवेति निश्चयः । एवं संबोधादिपदार्थे
व्याख्याय वाक्यार्थनाह । इत्थमिति । उदाहरति । आच्छादितेति । अत्र परि-
शेषप्रमाणेन व्यञ्जनं साधयति । अत्र तावदित्यादिना दुरपह्व एवेत्यन्तेन ।
प्रसक्तं तावद् प्रतिषेधति । न श्लेष इति । स्वमते केवलप्रकृतयोः केवलप्रकृ-
तयोर्वा श्लेषो न तु प्रकृताप्रकृतयोरित्यलंकारोन्नेषे वक्षति । अतो न श्लेषाच-

१ ‘मङ्गुली T., G. २ ‘विन्यासे’ G., O. ३ ‘नाख्यातवत्यः G., M. ४ ‘दनेकार्थशब्दस्य
D. ५ व्यञ्जनव्यां’ T., O., G. ६ संस्थितं D., च स्थितं G., O. ७ न भुवि D.
८ गिरीशम् T., G., M. ९ तत्र M. १० D. omits केवल. ११ ततः प्राकरं O., M.
१२ तस्याभावात् D. १३ ‘रणिकगतायां’ D. १४ ‘करणिकताभि’ G. १५ ‘पत्वात् तां’ D.
१६ T. drops उच्यते. १७ मालतीसंज्ञिनाङ्गुं D. १८ इत्थमित्यादि K. १९ आच्छा-
दितेत्यादि K.

स पश्यन्नुज्ज्वेव चक्षुषा' इत्यत्र चक्षुषः प्रमाणान्तरत एव सिद्धे दर्शनकरणत्वे विशेषणार्थमुपादानम् । नापि लक्षणा । गर्वादिपदानां मुख्यार्थवाधादिविरहात् । इत्यभिधातात्पर्यलक्षणां रूपव्यापार-त्रितयातिवैर्त्ती ध्वननद्योतनव्यञ्जनप्रत्यायनावगमनादिव्यपदेशनिरूपितं चतुर्थो व्यापारो नुरपह्व एव । ततश्च शब्दशक्तिमूला-नुरणनरूपव्यञ्ज्याभिधानस्य ध्वनेर्महिम्ना नंगेशं नगेशमिवे-त्यत्रोपमालंकारः प्रतीयते ॥

शब्दोऽयं लाक्षणिको व्यापारो लक्षणा भवेद्यस्य ।

एतल्लक्षणमस्याः सामान्यं कथ्यते पूर्वम् ॥ ४ ॥

काश्च इत्यर्थः । तदुपात्त एव संभवतीति । तन् तात्पर्यमुपात्ते विशेषण-विधानार्थमवृत्त एव संभवति नान्यत्र । न चात्र किञ्चिद्विधातुं कस्यचिदनु-वादः संभवतीति भावः । प्रसक्तं प्रतिविधान्यत् 'परिचिनष्टि । इत्यभिधेति । भेदाय प्रयोगः । विमतमर्यान्तरमभिधाद्विधितयातिरिक्तगोचरः । तद्भावे-ऽपि प्रतीवमानार्थत्वात् । वदुर्नैसाध्यं न भवति तदुक्तसाधनं च न भवति । वयानिधेकसीति च्छातिरेकी । न च विशेषणासिद्धौ हेतुः । अभिधाद्यभावस्य साधितत्वासिद्धिः । नन्वजागलस्तनायमानस्य 'सिद्धौ किं फलमत आह । तत-ऽप्येति । वाच्यच्चङ्गव्यवोर्नगेशधोरोपन्यमिह व्यङ्ग्यं तदेव फलमित्यर्थः । इत्यभिधामूलव्यञ्ज्यम् ॥

एवं सार्धं वाचकत्वेद्वैति निरूप्य संप्रति सम्मूलतया लक्ष्यलक्षकत्वेद्वैति निरूपय-

१ D. drops अत्र. २ प्रमाणान्तर एव G., D. ३ दर्शने सिद्धे D. ४ दिग्मन्त्रा-दिपदा T.; गर्वादिपदार्थानां G. ५ लक्षणानुरूपं G. ६ 'त्रयां T., O., M. ७ 'तितृत्तिच्वंनि' G. ८ व्यपदेशे निरूपितं G.; व्यपदेश इति चतुं T. ९ चतुर्थोऽपि व्यां G., O., M. १० गिरीशं गिरीशं T. ११ 'वेद्युपमां T. १२ न च तत्र K. १३ विस्मिन्ष्टि K. १४ 'निधेन्यदि K. १५ D. drops अत्र. १६ यत्तन्साध्यं K. १७ सिद्धोक्तिः फलं K. १८ नगेशमिवे K. १९ D. drops वाच्य. २० 'तद्दृचीर्नि' D. २१ 'तद्दृचीर्नि' D.

मुख्यार्थानुपपत्तौ तद्योगे रूढितोऽथवापि फलात् ।
अन्योऽर्थो यदि लक्ष्यो भवति तदा लक्षणा-
भिमतता ॥ ५ ॥

मुख्यस्यार्थस्य बाधस्तेन संबन्धः प्रसिद्धिः प्रयोजनं वा लक्षणा-
यामुपयुज्यते । ततश्च मुख्यार्थस्य बाधे तेनैव संबन्धे मुख्येनार्थेना-

न्यर्थज्ञानस्य शब्दज्ञानपूर्वकत्वात् पूर्वं शब्दं निरूपयति । शब्दोऽर्थमिति ।
लक्षणवार्थप्रतिपादकः शब्दो लाक्षणिक इति लक्षणार्थः । लक्षणवेति वाच-
कादिष्वावृत्तिः । ननु केवं लक्षणा नाम बधोगाच्छब्दस्य लाक्षणिकतेस्वाका-
ङ्क्षायां सामान्यलक्षणं तावत् प्रतिजानीते । एतदिति ॥

लक्षणमाह । मुख्यार्थेत्यादि । मुख्यार्थानुपपत्तिर्वाच्यबाधः । तद्योगो
मुख्यार्थाविनाभावः । रूढितः फलतो वेति विभागोक्तिः । रूढिः प्रसिद्धिः ।
फलं प्रयोजनम् । अन्योऽर्थो मुख्यार्थाविनाभूतस्तदादिर्लक्ष्यः प्रतिपाद्यः । तदे-
तदभिधेयं च्छब्दो व्याचष्टे । मुख्यस्येत्यादि । संबन्धानुपपत्तौ प्रसिद्धिप्रयोजनयो-
रन्वतरश्च लक्षणाप्रयोजकानीत्यर्थः । अन्ये लक्षणभागं निष्कृष्य व्याचष्टे ।
ततश्चेति । लक्ष्यत इति यत् स शब्दव्यापारो लक्षणेत्यन्वयः । च्छब्देन
लक्ष्यत इत्यत्र गुणीभूतप्रकृत्यर्थोपलक्षणं प्रतिपादनापरपर्यायं यत् तत् परावृत्तते ।
स इति । तच्छब्देनापि तदेवोच्यते । ततश्च बल्लक्षणप्रतिपादनं सा लक्षणेत्यर्थः ।
स इति विधेयलिङ्गम् । मुख्यार्थबाधे तत्संबन्धिन्वारोपितः शब्दव्यापारो लक्षणेति
निष्कर्षः । ननु किं शब्दो लक्षकोऽर्थो वा । नाद्यः । शब्दस्य स्वार्थप्रकाशनमात्रे-
णोपरतष्वापारस्य पुनर्व्यापारान्तरायोगात् । न द्वितीयः । अर्थस्य लक्षकत्वे
शब्दव्यापारो लक्षणोति कथम् । न च संग्रहे कश्चिन्मिथश्च इत्याशब्दव्यापारस्यैव
लक्षकत्वं संग्रहे विवक्षितमित्याशयेनाह । मुख्येनार्थेनेति । तर्हि शब्दव्यापार

१ 'यस्य कलः T. २ 'मिहिता T. ३ संबन्धेन T. ४ मुख्यार्थेना° D. ५ 'अमित्यादि
K. ६ लक्षणमात्रमाह. D.

मुख्यार्थो यद्धृष्यते स आरोपितः शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो लक्षणा । तत्र कुशल इत्यादौ रुढितो लक्षणा । गङ्गायां घोष इत्यादौ तु प्रयोजनात् ॥

शब्दोऽप्ययति परार्थं यद्यात्मानं तदा जहत्स्वार्था ।

इति कथं तत्राह । आरोपित इति । वाच्यधर्मस्य वाचके सारोपात् तथा व्यप-
 रेक्ष इति भावः । नन्वर्यस्यैव लक्षकत्वे कथंमजहत्स्वार्थायाः स्वार्थाद्ये वृत्तिविरो-
 धाभावः । केवलसमुदायभेदेन लक्ष्यलक्षकभेदसङ्गाविति संक्षेपः । आरोपि-
 तत्वे हेतुमाह । सान्तरार्थनिष्ठ इति । व्यवहितार्थगोचर इत्यर्थः । शब्दस्य
 स्वार्थ एव मुख्यव्यापारो न व्यवहितेऽर्थान्तरे व्यवहितार्थविषयभावमिति युक्तमारो-
 पितत्वमिति भावः । ननु संप्रहे रुढितोऽयथापि फलारिति किमर्थं यतोऽस्य लक्ष-
 णान्तःपातित्वे त्वेकैकस्य व्यभिचारात् समुदायस्यासंभवाद्भावस्वभावेन वैक-
 र्थाच्छेत्वाद्यन्वय तद्विभागपरमित्यभिप्रेत्य तदुदाहरति । तत्रेत्यादि । कर्मणि
 कुशल इत्यादौ कुशोपादानरूपावयवार्थासंभवाद्द्विवेकिनि रुढितो लक्षणा । अन्यत्र
 घोषगतपावित्रत्वादित्ज्ञानफलत्वात् फलतो लक्षणेत्यर्थः ॥

इह रुढितो लक्षणैकविधैव । फलतो लक्षणा तु प्रथमं दृष्ट्वा सारोपा साध्यव-
 साना चेति त्रिधा । तत्राद्या जहत्स्वार्थभेदेन त्रिधा इतरे तु प्रत्येकं गौणी दृष्ट्वा
 चेति द्विविधे इत्येवं फलतो लक्षणा सप्तविधेति विभागं सिद्धवत्कृत्व क्रमेण-
 तासां सप्तानामपि लक्षणोदाहरणे र्शयन्नादौ जहत्स्वार्थां लक्षयति । शब्द
 इत्यादि । शब्दो गङ्गादिशब्दः परार्थं परस्य तदादिषोपाद्यधिकरणत्वमसिद्धिर्लक्ष्यं
 आत्मानमर्पयति स्वार्थं हित्वा तदाद्यर्थे प्रवर्त्तयति तदा स्वार्थत्यागाज्जहत्स्वार्थेत्यन्व-

१ 'मुख्योऽर्थो T. २ यो ल° T., C., G., M. ३ आरोपितशब्द° G., C., M.
 ४ वाचके सामान्ये वा तथा K. ५ कथं जहत्स्वार्थायां K. ६ 'थवा फलत इति K.
 ७ फलत्वात् K. ८ शुद्धेति K. ९ लक्षणायां साप्तविध्यमिति K.

त्वत्सङ्गधारापयसि प्रवीराः

पतन्ति ये संयति संमुखीनाः ।

वसन्ति ते वीर नृसिंह देव

दुरासदायां सुरदीधिकायाम् ॥

अत्र सुरदीधिकाशब्दस्य मुख्येऽर्थे स्रोतोसि रिपुनगराधिकरणता न संभवतीति सुरदीधिकाशब्दो मुख्यार्थे स्रोतोकेपे बाधितस्त्वमर्थं हित्वा तदधिकरणतासिद्धयर्थमात्मानमतिशयितशैत्यपाव-
नर्त्वादिद्योतनाय परिसराय समर्पयति तेनेयं अहत्स्वार्था समा-
ख्याता । इयमेवाप्रस्तुतप्रशंसादेरलंकारस्य बीजम् । इयं तु लक्षण-
लक्षणेति परैरभिधीयते ॥

र्यसंज्ञेस्वर्यः । उवाहरति । त्वत्सङ्गधारेत्यादि । संमुखस्य दर्शननेषु ते संमु-
खीना अभिगृह्णा इत्यर्थः । “अयामुलसंमुखस्य दर्शने लः” इति लप्रत्ययः । वे स्वभा-
रणेऽभिमुखे इत्यास्वेषां घाश्वतिकः स्वेर्गेषाव इति तात्पर्यार्थः । लक्ष-
लक्षणं पातयति । अत्रेत्यादि । मुख्यार्थे बाधकमाह । रिपुनगरेति । अह-
त्स्वार्थतां व्यनक्ति । तमर्थं हित्वेति । प्रयोजनमाह । शैत्येति । परिसर-
ब्देन तटवाधिना लक्ष्यार्थस्य मुख्यार्थेन स्रोतसाविनाभावः सूचितः । अयास्याः
स्वशांभोपयोगमाह । इयमेवेति । सामान्यविशेषकार्यकारणस्वरूपाणामन्यतम-
स्याप्रस्तुतस्य कथनात् तेषामेवान्यतमस्य प्रतियोगिनः प्रस्तुतस्य गम्यत्वेऽप्रस्तु-
तप्रशंसा । तत्राप्रस्तुतस्याप्रस्तुतत्वादेव कथनमनुपपन्नं सत् स्वार्थत्वागेन प्रस्तुत-
माक्षिपतीति युक्तमस्या अहलक्षणाभूलत्वमिति भावः । आदिघट्टादनन्वयादिसंग्रहः ।
ननु काव्यप्रकाशकारेणैवं लक्षणलक्षणेत्युक्तं न अहत्स्वार्थत्वाद्यद्भव्याह ।
इयं त्विति । अस्या एव नामान्तरकरणान्न विरोध इति भावः । परार्थे स्वस-
मर्पणं स्वस्वागो लक्षणं तेनोपलक्षिता लक्षणा लक्षणलक्षणा ॥

१ T. drops स्रोतसि. २ रिपुगणाधिकं T., O., M., G. ३ T. drops इति.
४ मुख्येऽर्थे T.; स्वार्थकेऽर्थे D. ५ रूपेण G. ६ पावनतादिं O., M. ७ परार्थाय T.,
G., C., M. ८ T. and M. drop समाख्याता. ९ मूलम् G. १० लक्षितलक्षणेति M.
११ खण्णति K. १२ भिमुखा रणे K. १३ स्वर्गानसं K. १४ स्वशाब्दे उपयोगं K.
१५ K. drops इति भावः.

सा विपरीता यस्यां लक्षयति पदं स्ववाच्य-
विपरीतम् ॥ ६ ॥

किंमिव नापकृतमनेन । अत्रोपकारिणं प्रत्यपकृतमिति वचनं
वाचितं सदुपकृतमिति लक्षयति । इयमेव व्याजस्तुतेर्बीजम् ॥

सिद्धिं निजक्रियायाः कर्तुं यस्यां परस्य शब्देन ।
आक्षेपः क्रियते ऽसावजहत्स्वार्था समाख्याता ॥ ७ ॥

काव्यालंकारमीमांसातर्कव्याकरणागमाः ।

प्रविशन्ति तदास्यानीं नरसिंह नैरश्वर ॥

अत्र स्वार्थमजहत एव काव्यादयः स्वप्रवेशरूपक्रियासिद्धये

अस्व एव विधान्तरं लक्षयति । सेति । स्वार्थस्यानेन तद्विरुद्धार्थलक्षणा विप-
रीतलक्षणा वाच्यत्वात् जहत्स्वार्थेत्यर्थः । उदाहरति । किमिवेति । अत्रापि लक्षणं
कीज्यति । अत्रोपकारिणमिति । उपकारिणि व्याजस्तुस्था प्रद्युम्नीऽपकृत-
शब्दः स्वार्थेत्यनेन तद्विपरीतमुपकारमेव लक्षयतीत्यर्थः । अस्यां अपि स्ववाच्यो-
पक्षेणनाह । इयमेवेति । अत्र वाच्यत्वात् निन्द्या स्तुतिः स्तुत्या वा निन्दा गम्यते
सा व्याजस्तुतिः । तत्र विपरीतार्थप्रतीतिविरुद्धलक्षणाभूलेति भावः ॥

अजहत्स्वार्थो लक्षयति । सिद्धिमिति । यत्र शब्देन स्वार्थगतक्रियासिद्धये
स्वार्थपरित्यक्तनेनैव तद्विशिष्टमर्यान्तरं लक्षयते यथा कुन्ताः प्रविशन्तीत्यत्र कुन्त-
प्रवेशात् तदन्तः पुरुषा असावजहत्स्वार्था लक्षणेत्यर्थः । उदाहरति । काव्ये-
ति । अत्रापि लक्षणे लक्षणं संभावयति । अत्र स्वार्थमित्यादि । नन्वत्र स्वार्थाप-

१ किं वा M. २ पकृतमेव D. ३ यस्याः M. ४ परस्परं शब्देन D.
५ तदास्यानं M. ६ महेश्वर T. ७ काव्यालंकारादयः T. ८ K. omits विपरीतलक्षणा.
९ K. inserts विपरीतरूपा before जहत्स्वार्थे. १० अत्रापि K. ११ 'पकार' K.
१२ K. omits यत्र.

तत्संबन्धिनो विदुषो लक्षयन्ति माहात्म्यद्योतनं तु प्रयोजनम् ।
इयमेव समासोक्त्यादेर्बीजम् । इयं पुनरुपादानलक्षणेति मतान्तरे
गीयते ॥

अंशोनैकेन पुनर्जहाति नं जहाति चान्येन ।
शब्दः स्वार्थं यदि जहदजहत्स्वार्था समा-
ख्याता ॥ ८ ॥

रित्वागे स्वार्थोऽभिधा अंशान्तरे लक्षणा चेत्येकस्त्वेव शब्दस्त्वेकदा वृत्तिरुच्यपत्तिः ।
नेष शेषः । अत्रापि स्वार्थं हित्वैव तद्विधिद्वार्यान्तरलक्षणात् । किं स्वभिधातः
प्राग्देवशाब्दस्त्वेव लक्ष्यत्वेन तस्यापि स्वीकाराद्अहत्स्वार्थेति व्यपदेशः । गङ्गायां
शेष इत्यादौ तु तदपि नास्ति सा अहत्स्वार्थेति भेद इति संतोष्यम् । तदेवो-
क्त्युच्यते । तत्संबन्धिनो विदुषो लक्षयन्तीति । तेन स्वार्थेन संबन्धिन-
स्तद्विधिशानित्वार्थः । इयमेव समासोक्त्यादेर्बीजमिति । प्रस्तुतविशेषणसाम्बा-
हप्रस्तुतस्व गन्धत्वे समासोक्तिः । अथा 'उदारकीर्तिरुच्यं द्वावतः' इत्यत्र
निर्वाधरक्षितत्वोपस्कृतत्वशोहनादिविशेषणनहिता भेदिन्यां गोत्वप्रतीतिः । तत्र
शोहनक्रियासिद्धयर्थं भेदिन्याः स्वरूपानुपनर्तेन गोत्वाक्षेपाद्अहत्स्वार्थामूलत्वमिति
भावः । इयं पुनरुपादानलक्षणेति । उपादानं स्वार्थापरित्वागस्तेनोपलक्षितत्वं
लक्षणां उपादानलक्षणेत्यर्थः ॥

इह अहत्स्वार्थाअहत्स्वार्था चेति द्विधेव शुद्धेति कान्यप्रकाशकारः ।
तदुक्तम् ।

'स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसमर्पणम् ।

उपादानं लक्षणं चेतुक्ता शुद्धेव सा द्विधा ॥' इति ।

१ स्वसंबन्धि° T., O., G., M. २ चान्येन न जहाति T.; नैकेन जहाति चान्येन G.,
C., M. ३ °र्थान्तर लक्षणा K. ४ प्रच्याम्य लक्ष्यत्वेन D. ५ °प्रस्तुतत्वं D.

यत्कर्णतालप्रभवैः समीरैः

प्रतापदीपाः शमिता रिपूणाम् ।

सोऽयं तच्च न्यङ्कृतदिकरीन्द्र-

लीलायितो वीर करेणुराजः ॥

अत्र यद्देशकालविशिष्टत्वं वारणेन्द्रस्य पूर्वमासीत्तद्देशकाल-
विशिष्टत्वमधुना नास्तीति सोऽयमित्यत्र तत्तांशे जहाति स्वार्थमि-
दन्तांशे तु न जहातीति अहदअहत्स्वार्थेयम् ॥

सदन्वयाकरेण्यत्र नृतीवार्गाह । अंशेनेति । उवाहरति । यत्कर्णतालेति ।
लक्षणे लक्षणं बोधयति । यद्देशेत्यादि । इदन्तांशे तु न जहातीति । एतदेव-
कालवैशिष्ट्यस्य संभवादिति भावः । अथमाद्यः । किमिह लक्षणैव नास्तीति
विवक्ष्य द्विधेवेत्युक्तं परैस्त सत्यापि तत्रैवान्तर्भूतेति विवक्षया वा । माद्यः ।
विचारसहस्रात् । तथा हि वायता शब्देन वाचनर्थः प्रतीयते तावानेव तस्य स्वार्थो न
न्यूनो नाधिकश्च । प्रतीयते च सोऽयं वारणेन्द्र इति पदत्रयेर्णापाततत्त्वाव-
च्छत्तैस्त्वाविशिष्टं वस्त्विति तावानस्वार्थः । अर्थे तेषांशवाधे न्यूनोऽयमस्वार्थः कथ-
ननेनानिधीयते तथापि प्रतीयते इत्यकामेनापि तत्तोपलक्षितमिदन्ताविशिष्टं वस्तु
लक्ष्येति इत्याशयनीयमेवेति कथमत्र नास्ति लक्षणा । नापि द्वितीयः । न ताव-
द्विधं अहत्स्वार्था । एकांशेमात्रहान्या ननुवां घोष इतिवत् परार्थे स्वसनर्पणमा-
वाह । नाप्यजहत्स्वार्था । कुन्ताः प्रविद्यन्तीतिवत् स्वसिद्धये परानाक्षेपात् ।
किं तु स्वार्थस्वैवांशभेदेन हानाहानाभ्यामुभयवैलक्षण्यवन्वैवेति सुहृत्कं शुद्धा
त्रिचिद्येति । वेदान्तिनयैतानेवोपजीव्य महावाक्यार्थे वर्णयन्ति । किं तु सोऽयं
वेषदश्च इत्यत्र तत्तांशवदिदन्तांशस्यापि त्यागेन स्वरूपमांशपरित्यागेन चोपैत-

१ T. inserts यथा before the verse यत्कर्ण°. २ वारणस्य T. ३ तत्तांशेन T.,
G., O., M. ४ 'मिदन्तांशेन न जहाति T., O., G., M. ५ 'करणतृती' D. ६ तृतीयं
विभाम् D. ७ 'तालेत्यादि K. ८ द्विधेयु' D. ९ 'त्रयेण सा ततस्तत्तेद' K. १० तत्र
K. ११ तत्तांशदेन्यूनो' K. १२ लक्षितमि' K. १३ पकार्यमा' K. १४ विधेति K.
१५ D. drops किं तु. १६ 'मात्राया' K. १७ चोभयोफल' D.

विषयी विषयश्च यदा सारोपा स्यात्तदा द्विविधा ।

आरोप्यमाणारोपविषयौ यदानपहुतस्वरूपौ सामानाधिकरन्धेन निर्दिश्येते तदा सारोपा । इयं च द्विविधा गौणी शुद्धा चेति । तत्र गौणी गुणाध्यारोपरूपात् सादृश्यात् प्रवर्तते ।

यथा

शितं स्वरूपमात्रं लक्ष्यत इत्युक्त्वा तद्दृष्टान्तेन महार्वाक्येऽपि तत्संपर्यायगत-
विशेषत्यागेन स्वरूपत्यागेन चोपैलक्षितमेकमखण्डं वस्तु अहदजहदक्षणाया प्रति-
पाद्यत इत्येतावान् विशेष इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । अत्रायं लक्षणासंक्षेपः ।

‘स्वार्यांस्वागे समानेऽपि सह तेनान्बलक्षणा ।

अथेयमजहत्स्वार्या अहत्स्वार्या तु सं विना ॥

स्वार्यैकांशत्यागाहंछान्तरमेव लक्ष्यते अथ ।

सा अहदजहत्स्वार्या तत्त्वमसीत्यादिविषयदृश्येवम् ॥’ इति ।

एवं त्रिविधापि शुद्धोक्ता ॥

अथ सारोपलक्षणाया लक्षणं विभागं चाह । विषयीत्यादि । विषयादिपर्यायार्थ-
विभज्येव लक्षणं प्याचष्टे । आरोप्यमाणेत्यादि । एतेन साभ्यवसानातो मेह-
दक्तः । संपदे सारोपा द्विषेत्सुक्तं किं तद्विभं तचाह । इयं चेति । तत्र
गौणी गुणतः सादृश्यनिमित्ता । अयाभिर्माणवक इति । शुद्धा सादृश्येत्स-
कार्यकारणभावादिसंबन्धनिमित्ता । अया आदुर्भूतमित्यादिकेति भावः । एतेन
लक्षणायाः पृथग्भूता गौणी वृत्तिरिति तान्त्रिकसमयः परास्त इति वेदितव्यम् ।
वक्ष्यमाणरीत्या लक्षणान्तर्भावश्चेति । तत्र गौण्याः प्रवृत्तिनिमित्तमाह । तत्र
गौणीति । गुणतः सादृश्यमस्तीः प्रवृत्तिनिमित्तमित्यर्थः । अयादुराचार्यः ।

‘अभिस्वलक्षितार्याद्यत्पेङ्गस्यादि गम्यते ।

तेन भाषवके बुद्धिः सादृश्यादुपजायते ॥’ इति

१ वल्लभेनापि K. २ चोभयोफ्ल° D. ३ सांतेमाया लक्ष° D. ४ D. drops विषयद्वि.
५ विविचय K. ६ त्यादिकापिति भावः. K. ७ K. drops इति वेदितव्यम्. ८ भवसां K.

वीरश्रीस्वरसाभिसाररजनीनिर्माणकर्मान्तिक-

च्छायाकन्दलितान्धकारकलिकातापिच्छिताशाञ्चलः ।

जीयादुत्कलभूमिपाल भवतः खड्गो रणप्राङ्गणे

शत्रुक्षीणिभृताममर्त्यनगरीयात्रासु कार्तान्तिकः ॥

अत्र रिपुविषयसुरपुरप्रस्थानोपदेशकारित्वाद्यो मौहूर्त्तिकगुणा
लक्ष्यमाणा अपि प्रवृत्तिनिमित्तां भजन्ते । ताद्रूप्यप्रतीतिः प्रयो-

साहस्यनिमित्ता लक्षितलक्षणेन न तु मुद्गयार्याविनाभावमूलैत्यर्थः । गौपीयुराह-
पदि । वीरश्रीत्यादि । इह वीरश्रीरभिसारिका तस्याः स्वरसाभिसारः स्वेच्छा-
भिसरणं तस्यै रजनीनिर्माणे कर्मान्तिकया सृष्टया छायया स्वभासा कन्दलितानि-
रुपादिताभिरन्धकारकलिकाभिस्तापिच्छितास्तापिच्छवन्तस्तमालवन्तः कृताः इवा-
मलिता इत्यर्थः । तापिच्छशब्दात् “तत्करोति” इति ष्यन्तात् कर्मणि कः ।
आविष्टवद्भावे “विन्मत्तोर्लुक्” इति मनुषो लुक् । ते आशाञ्चला विगन्ता येन
स तयोक्तः । कार्तान्तिको मौहूर्त्तिकः । इह कार्तान्तिकः खड्ग इत्युदाहरणम् ।
स गौर्षी व्युत्पास्यति । अत्रेत्यादि । कार्तान्तिकशब्देन लक्ष्यमाणतद्रूपमौहूर्त्-
निमित्ता खड्गे लक्षणा गौजलक्षणा । यथाहुः ।

‘अभिधेयाविनाभूते प्रतीतिर्लक्षणेष्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्भूतेरिहा तु गौजता ॥’ इति ।

सा च विषयनिगरणभावात् सारोपैत्यर्थः । गुर्णाः स्वपरार्थसाधारण्येन लक्ष-
णीयाः । अन्यथा स्वार्थगतानामर्यान्तरप्रवृत्तिनिमित्तत्वे वैयधिकरण्यसोपः । परार्थ-
गतानां स्वार्थसंबन्धानां लक्ष्यत्वानुपपत्तिः । साधारण्ये तु नैतद्दोषावकाशः
इत्याहुः । ताद्रूप्येति । तैर्नारोप्यमाणरूपेण रूपवत्तत्पुपरक्तत्वमिति यावत् ।
न तु सासाम्यम् । विषयनिगरणविरहिण्यारोपे तदसंभवात् । गुजसारोपां लक्षयति ।

१ T., O., G. and M. omit the words रिपुविषयसुरपुर. २ मौहूर्त्तिकगतगुणा
G.; मौहूर्त्तिकगता गुणा O., M. ३ O., and M. insert ह्यपने after अपि. ४ D.
has ‘प्रतीतिस्तु प्रयो’. ५ लक्षणोच्यते K. ६ गुणस्य स्वपदान्यभवेन K. ७ ताद्रूप्ये
रूपेण D. ८ रूपस्य रक्तपटवत्तद्रूपं D.

अजम् । शुद्धा पुनरुपचारवती । सादृश्येतरकार्यकारणत्वादि-
संबन्धान्तरकारिणी वा । यथा

मदक्षीबक्षोपीपतिपरिवदायोधनमही-

अयाङ्गभीशङ्गावहगुणकिणभ्रेणिललितः ।

भ्रुवो भारं धोदुं भुजगपतिमोगप्रतिमट-

स्त्रिलोकीकल्याणं अयति तव दोरुत्कलपते ॥

अत्र कल्याणहेतुत्वात् कल्याणम् । अत्रापि ताद्रूप्यप्रतीतिः प्रयो-
जनम् । इयमेव रूपकादेर्बीजम् । उपचारश्च कार्यकारणभावादे-
र्निमित्तस्य पाञ्चविध्यात् पञ्चधा भवति । कार्यकारणभावे प्रागेवो-

शुद्धेति । अतस्वत्व तत्त्वेन व्यपदेश उपचारः । तद्वती । तद्वत्ता च सादृश्ये-
तरसंबन्धान्तरनिमित्ता न तु सादृश्यनिमित्ता । अन्यथा गौणानतिव्याप्तेरित्त्व-
निमेत्वाह । सादृश्येतरेति । आदिग्रहणादक्षनाप्यतासाख्यादिसंग्रहः । सादृ-
श्येतरसंबन्धविशेषनिमित्ता फुल्लसारोपा यथा । भावुर्ध्वनिस्वादिकमित्यर्थः । स्वव-
मुदाहरति । मदेत्वादि । क्षीवो मत्तः । क्षीवृ नर इति धातोर्निडावान् “अनुपसर्गात्
फुल्लक्षीबकुक्षोक्षावाः” इतीदोऽभावतलोपभोर्निपातनात् साधुः । अयाङ्ग अर्ध-
विद्वा श्रीर्जबश्रीरित्यर्थः । इह कल्याणं शेरित्स्वुदाहरणम् । तत्र कल्याणहेतौ
शोष्णि कल्याणसम्बन्ध प्रवृत्तिनिमित्तं कार्यकारणभावसंबन्ध इत्याह । अत्र
कल्याणेति । ताद्रूप्यं तद्रूपरक्तत्वमित्युक्तम् । स्वच्छास्त्रोपयोगनाह । इयमेवेति ।
इवं द्विविधापि सारोपलक्षणेत्यर्थः । मुखं चन्द्रः नेचानन्दमन्त्र इति चोभयद्वयत्वे-
नापि रूपकत्वोत्थानादिति । कार्यकारणभावादीत्यादिष्वहमाद्यापि संबन्धान्त-
रापि संबन्धस्तनिमित्तमुपचारं परैश्च भिनत्ति । उपचारश्चेत्यादि । उपचारभा-
वस्वत्व तत्त्वेन व्यपदेश इत्युक्तम् । प्रागेवोदाहृतमिति । कल्याणं शेरित्वचे-
त्यर्थः । अत्रैतदुज्जपालितानां निस्वेनङ्गलमस्तीति व्यङ्ग्यम् । एवमुत्तरभापि

१ T., G., C., M. have उपचारश्च कार्यकारणभावादेर्निमित्तस्य पाञ्चविध्यात् पञ्चधा ।
तत्र कार्यकारणभावेन यथा for सादृश्ये.....वा. १ T., C., G., M. drop the
words from अत्रापि ताद्रूप्यं to प्रागेवोदाहृतम्. ३ जयसब्दविद्वा D. ४ चत्
च पं D. ५ नित्यं D.

दाहृतम् । तादर्थ्यं यथा । इन्द्रार्था स्थूणा इन्द्रः । स्वस्वामिभाष-
लक्षणसंबन्धे यथा । राजकीयः पुरुषो राजा । भवयवावयवि-
भांवे यथा । अग्रहस्त इत्यत्राग्रमात्रेऽवयवे हस्तः । तौत्कर्म्यं यथा ।
अतक्षा तक्षा ॥

विषयिनिमीर्णे विषये साध्यवसाना द्विधा
ख्याता ॥ १ ॥

द्विधा गौणी शुद्धा चेति । तत्राद्या यथा । अयं पारिजात इत्यत्र
वितरणलक्षणत्वाद्यः पारिजातस्य गुणा धीरनरसिंहे लक्ष्यमाणा
अपि प्रवृत्तिनिमित्तां भजन्ते । प्रयोजनं च सर्वथैवाभिन्नत्व-

कणादिष्टार्यमहस्तामुक्तानीयत्वसान्ध्यातिष्ठकौशलविद्येया स्वहृग्वा इति इष्ट-
त्वम् । सर्व हस्तसमानसारताद्योतनाय हस्ताय एव लक्षणवा इत्यष्टव्यप्रयोगा-
इयं चासौ हस्तश्चेति समानाधिकरणसमासश्च । अत एव 'हस्तामा अमहस्ता अम-
इच्छेर्मुणगुणिनेर्मेसात्' इति वामनः ॥

अथ साध्यवसानाया लक्षणमाह । विषयीति । अने विषयिणारोप्यनापेनाम्बादिना
विषयस्वरूपपाधिष्ठानत्व भाष्यकारेर्निगणत्वन्तापलापः क्रियते यथा घृतभाष-
यकबोदिदनाशुरवनाभिरित्वादि सा लक्षणा साध्यवसानलक्षणैस्वर्यः । विभर्षेति ।
द्विधेत्कारि । अथापि पूर्ववत् साध्ययनिमित्ता गौणी संबन्धान्तरनिमित्ता च ।
अथावनाभिरित्वाशुरिति चैत्वनुसंधेयम् । सर्वथैवाभिन्नत्वप्रतीतिरिति ।
अने पारिजात इत्यनेर् संज्ञे न राजाख्यविषयपरामर्शा । तेषां सारोपत्वप्रसङ्गात् ।
किं नु तत्रवेचन्तानाथं परामृशेत् विषयिणारोप्यनायं पारिजातमेव पुरोवर्ष-

१ स्वस्वामिभाषसंबन्धे G.; स्वस्वामिसंबन्धे D. २ C. has स्वभावे after 'विभावे.
३ अग्रहस्तमात्रेऽवयवे हस्तः G., C., M. ४ तान्कार्ये D. ५ T., C., G., M. have
अत्र तादृश्य ('शुष्य M.) प्रतीतिः फल (प्रयोजनं T.)म् । इयमेव रूपकादे ('कादौ T.) बीजम्
after तथां. ६ पारिजातगुणा G. ७ नृसिंहे T., G. ८ K. omits तत्र. ९ K. omits
यत्र. १० विभजते D. ११ सर्वथैवा° K. १२ शब्दे D. १३ 'परामर्शः D. १४ तथां
K. १५ परामर्शनं K.

प्रतीतिः । अन्त्या यथा । अयमानन्द इत्यत्रानन्दहेतुत्वादानन्दः ।
इयमेवातिशयोकेर्बीजम् ॥

इत्यस्माभिर्भिदाः सप्त लक्षणायाः प्रदर्शिताः ।
संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ॥ १० ॥

भेदाध्यवसायेनेदन्तया विशिनष्टि । तद्विशिष्टविषयी पारिजातो निर्भविषवितया
हासाल्येन प्रतीयते । तद्विह लक्षणायाः प्रत्येजनमित्यर्थः । एकमयमानन्द इत्य-
न्त्यान्वहनीयम् । केवलमिह सादृश्यादध्यवसानं तर्भे तु संबन्धान्तरासिति भेदः ।
अत्रापि स्वशास्त्रोपयोगमाह । इयमेवेति । अध्यवसितप्राधान्ये स्वतिस्रयोक्ति-
रिति तर्कभङ्गासिति भावः । इयमुभयरूपापि साध्यवसानलक्षणेत्यर्थः । उपसंह-
रति । इत्यस्माभिरिति । यत्कं काव्यप्रकाशे 'लक्षणा तेन वक्षिषा' इति
तत् प्रतिपत्तिः । सस्तेति । अहस्ववार्याअहस्ववार्या अहस्वअहस्ववार्या गौणसारोपा
शुद्धसारोपा गौणसाध्यवसाना शुद्धसाध्यवसाना चेत्येवं सप्त भेदाः फलती लक्ष-
णायाः प्रदर्शिता इत्यर्थः । अस्मद्ग्रहणं विशेषदर्शित्वाभिमानसूचनार्थम् । विशेष-
आत्मनिष्ठाव्याप्यः प्राक् । अथ गङ्गायां घोषः कुन्ताः प्रविशन्ति सोऽयं देव-
हस्त इति च अहसादवस्तिन्नः । आकुर्वन्तमाशुवेदमिति च सारोपसाध्यवसाने द्वे
चेत्येवं पञ्च शुद्धाः । अग्निर्माणवक्त्रोऽयमग्निरिति द्वे गौण्यौ । तयोर्गुणयोर्गौण्येव
शुद्धाभ्यः पञ्चभ्यो भेदः । शुद्धत्वं तत्सामगौण्यमेव । आरोपसाध्यवसानाभ्यामेव
गौण्योरेतन्भेदेभेदः । सारोपसाध्यवसानशुद्धयोश्च ताभ्यामेवान्भेदोभेदः । अह-
सादिशुद्धाभ्यस्तु कार्यकारणभावाविसंबन्धनिर्बन्धनोपचाराद्भेद इति न कुत्रापि संकर-
शङ्काकैलङ्कायकासः ॥

संकरेणेत्यादि । सप्तानामेकैकस्यान्तुर्विध्यादटाविद्यतिभेदा भवन्तीत्यर्थः ।
संकलनं भेलनम् । शुद्धभेदैरसंकलितभेदैरित्यर्थः । अटाविद्यतेः सप्ताधिक्यात् पञ्च-

१ प्रतिपत्तिः D. २ अन्या D. ३ प्रकीर्तिताः T. ४ विजातीयवि° D. ५ न तु K.
६ लक्षणा° K. ७ भेदा° D. ८ पञ्चभ्योऽपि D. ९ शुद्धत्वं च तासां D. १० तयोऽन्वो-
न्य° K. ११ भेदात् D. १२ संबन्धेनोपचारा° D. १३ K. drops कलङ्क.

अस्याः संकलनेऽन्योन्यमष्टाविंशतिरीरिताः ।
 पञ्चत्रिंशत् समाख्याताः शुद्धंभेदैः समं पुनः ॥११॥
 स्वैः प्रभेदैरलंकारैर्ध्वनिभेदैश्च संगता ।
 वितन्वती चमत्कारं संख्यामत्सरिणी मता ॥१२॥

अङ्गाङ्गिभावेन संशयेनैकैकलक्षणकानुप्रवेशेन च भवन् संकरो न
 त्रिरूपतामतिवर्षते । क्रमेण यथा ।

आक्रम्य स्मरवैरिशेखरसरित्पूरैकसिंहासनं

राजानं नरसिंह पार्थिव तथाहंकारमारोक्षुरः ।

त्वत्कीर्त्तिप्रसरो हसत्ययमद्यौ शक्रस्य दन्तावलं

व्यालेन्द्रं मुंसलायुधं किमपरं देव्याश्च पञ्चाननम् ॥

अत्राहंकारमारोक्षुरस्त्वत्कीर्त्तिप्रसरो यतस्तत एव हसतीत्य-
 न्नमोः सञ्जातीययोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

विचन्द्रवाः स्फुरित्स्वर्यः । स्वैः प्रभेदैर्लक्षणाभेदैरित्स्वर्यः । संख्यामत्सरिणी असंख्ये-
 त्वर्यः । अवन्तं संकरेण त्रिरूपेणेति तद्विभजते । अङ्गाङ्गिभावेनेति । आक्र-
 म्येत्यादि । राजानं चन्द्रं नृपं च । 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे' इति विश्वः । दन्ता-
 वले दन्ती । "दन्ताधित्वात्संज्ञायाम्" इति मत्वर्थीयो बलप्रत्ययः । "बले"
 इति दीर्घः । व्यालेन्द्रो भुजगेन्द्रः घोष इत्यर्थः । देव्याश्चण्डिकायाः पञ्चाननं वाहन-
 सिंहामित्स्वर्यः । नः किल सिंहासनाकरो राजविजयी सोऽहं करोति । अहंकारम-
 स्तत्र परान् हसतीति भावः । अथ का लक्षणा कथं चाङ्गाङ्गिभाव इत्याकाङ्क्ष-
 यामाह । अत्राहंकारेति । अहंकारस्य हासहेतुत्वेन तच्छेषतया तदङ्गमित्स्वर्यः ।
 अहंकारहासयोरचेतनकीर्त्तिप्रसरोऽसंभवारहंकारघब्देन तज्जेतुः कीर्त्तिगतधावन्व-
 विषेपो लभ्यते । हासघब्देन तज्जेतुः सादृश्यं लक्ष्यत इत्यनयोक्तृतीत्याङ्गाङ्गिभावेन
 संकर इति भावः ॥

१. शुद्धभेदैः G. २ T. and D. drop च. ३ सहलायुधं D. ४ स्वपभेदै° D.
 ५ K. omnia दन्ती. ६ सोऽयं कीर्त्तिप्रसरोऽहंकार° K. ७ सादृश्यमित्य° K.

एष चिन्तामणिः किं नु किं न्वयं कल्पपादपः ।

किं वासौ कामधेनुर्वा न चेत्यागः किमीदृशः ॥

अत्र यद्येष इति विशेष्यं तदा सारोपेयम् । आहोस्विद्विशेषणं
तद्वा साध्यवसानेत्यन्यतरानवधारणात् संदेहेनायं संकरः ॥

राकातारकरोजमण्डलमहः पाण्डित्यवैतण्डिकी

कीर्त्तिस्ते विद्धाति यद्यपि जगच्छ्रेतं समन्तादपि ।

चित्रं वीर नृसिंह देव तदपि प्रत्यर्धिनामानना-

न्यालिङ्गन्ति रुचं शिखावलशिखारिञ्जोलितापिच्छयोः ॥

संदेहसंकरमुदाहरति । एष इत्यादि । अत्रापि का लक्षणा कथं च संदेह
इत्याकाङ्क्षायामाह । अत्र र्यदीति । इह चिन्तामणिरिखासौ निरतिशयवितरण-
शुण्ययोगात् सादृश्यनिमित्ता गौणी लक्षणेति तावदविवाद्म् । तत्रैष इत्यादिसर्व-
नाम्नामिदन्ताविशिष्टराज्यविशेष्यनिष्ठस्य विशेषनिगणनाभावाद्भिर्माणवक इतिवत्
सारोपा स्वादिदन्तामन्निष्ठस्य नै विषयनिगणनादवमभिरिति वत् साध्यवसानां
स्यात् । अत्रान्यतरनिश्चयकाभावेनेयमित्यं वेत्येर्कस्मिन् संदेहज्ञानविषयतया संकीर्ष-
माणत्वात् संदेहसंकर इत्यर्थः ॥

तृतीयमुदाहरति । राकेस्वादि । नक्षत्रे तारकं तारकेति चाभिधानात्
तारकस्यैव नपुंसकप्रयोगः । इह पाण्डित्यशब्देन औचित्याद्भावत्वातिशयो
लक्ष्यते तस्य वैतण्डिकी खण्डनेत्यर्थः । स्वपक्षस्थापनादीना परपक्षखण्डनवती
कथा वितण्डा तां वेदेति वैतण्डिकी । “तदधीते तद्दे” इति ठक् । शिखा-
स्यास्तीति शिखावलः शिखी केकीत्यर्थः । “दन्तशिखान् संज्ञावाह” इति
बल्च् । तस्य शिखा चूडा सैव रिञ्जोलिस्तापिच्छस्तमालस्तयोः रूपमालिङ्गन्ति
मलिनीभवन्तीत्यर्थः । अत्र सारोपसाध्यवसानलक्षणयोरैकलक्षकानुप्रवेशेन संकरे

१ किं वायं D. २ वासौ G., C. ३ नरे न्यागः D. ४ तारकमण्डलस्थितमहः G.
५ न्यालिपन्ति रुचं D. ६ यदिति K. ७ D. drops तु. ८ त्वस्मिन् K.
९ K. drops ज्ञान. १० स्थापनही K. ११ रूपमालिपन्ति D.

अत्र वैतण्डिकत्वेन कीर्त्तरारोपात् सारोपा ताद्यत्पाण्डित्यस्य शुभ्रत्वक्रोडीकारेण प्रवृत्त्वात् साध्यवसाना च । समासे सत्येकपदवद्भावादिति सहासनोपवेशिन्योरनयोरेकलक्षकानुप्रवेशेन संकरः ॥

दर्शयति । अत्रेति । तत्र सारोपां दर्शयति । वैतण्डिकत्वेनेति । कीर्त्तिवै-
तण्डिकीति विषयनिगरणं विना कीर्त्ती वैतण्डिकत्वारोपात् सारोपेयं लक्षणा
गोणीत्यर्थः । साध्यवसानां च दर्शयति । पाण्डित्यस्येति । शुभ्रत्वस्य विष-
यभूतस्य क्रोडीकारो गर्भाकारो निगरणमिति यावत् । तेन तत्र पाण्डित्याध्यव-
सानात् साध्यवसानलक्षणेत्यर्थः । तथापि कथमनयोर्भिन्नपदस्योः संकर इत्या-
द्यहन्माह । समासे सतीति । इह “समर्थः पदविधिः” इति समर्थयोः पदयोः
समासः सामर्थ्ये च द्विविधं व्यपेक्षालक्षणमेकार्थीभावलक्षणं च । तत्राद्यं विधिह-
वाक्यविषयं द्वितीयं च समासगोचरम् । तथा च पाण्डित्यवैतण्डिकीति समासे
पाण्डित्यवैतण्डिकपदयोरेकार्थीभावलक्षणसामर्थ्यात् क्षीरनीरवेकलोलीभावेनैकपद्ये
तत्रैकच समासपदे द्वयोः समावेशादेकलक्षकानुप्रवेशलक्षणः संकर इत्यर्थः ।
नन्वेकपदानुप्रवेशेऽपि समासावयवगतयोः कथमेकलक्षकानुप्रवेशस्तत्रह । एक-
पदवद्भावादिति । एकलक्षकवद्भावादित्यर्थः । अन्यथा समासस्य मुख्यैक-
पदत्वे वतिप्रत्ययानुपपत्तेः । संप्रति तु वस्तुतो भिन्नयोरपि समासपदक्रोडीकारति-
रोहितभेदयोरेकलक्षकवद्भावाइतिप्रत्ययोपपत्तिः । अत्रानुकूलं वृष्टान्तमाह । सहा-
सनोपवेशिन्योरिति । द्वयैकस्मिन्नासने सहोपविष्टयोः प्रवेशभेदेऽपि प्रवेश-
भेदात् समानदेशस्वव्यपदेशस्तद्विज्ञावयववर्त्तिन्योरप्यवयव्यैक्यादेकलक्षकानुप्रवेश-
व्यपदेशो न विरुद्ध इत्यर्थः ॥

१ सारोपणात् T., G., O., M. २ प्रवृत्तत्वेन D. ३ सत्यैकपद्यादिह T., O., G., M.
४ अत्र K. ५ पाण्डित्यस्य शुभ्रत्वस्य D. ६ K. omits विग्रह. ७ समासविषयम् K.
८ तथा च सति पाण्डित्यं D. ९ क्षीरवेदं K. १० व्यपदेश्यं K. ११ इति भावः K.

संसृष्टिर्यथा ॥

द्विर्भावः पुष्पकेतोर्विषुष्विटापिनः पौनरुक्त्यं विकल्प-

म्बिन्तारत्नस्य वीप्सा तपनतनुभुषो वासवस्य द्विरक्षिः ।

द्वैतं देवस्य वैत्याधिपमंथनकलाकेलिकारस्य कुर्व-

भानन्दं कोविदानां जगति विजयते भूपतिः भीनृत्सिंहः ॥

इयं सजातीयगौणसारोपाणां संसृष्टिः ।

सजातीयशुद्धसारोपाणां यथा ।

आयुर्दानमहोत्सवस्य विनतक्षोणीभृतां मूर्ध्निमान्

विश्रासो नयनोत्सवो मृगहशां कीर्तेः प्रकाशः परः ।

मानन्दः कलिकाकृतिः सुमनसां वीरभियो जीवितं

धर्मस्यैव महोदयो विजयते वीरः कलिङ्गेश्वरः ॥

एवमन्यासामपि लक्षणानां संकरसंसृष्टी द्रष्टव्ये । सर्वत्र चात्र
प्रयोजनं व्यङ्ग्यमेव ॥

संसृष्टिमुदाहरति । द्विर्भाव इत्यादि । द्विः प्रयोगो द्विर्भवमिति पक्षे तत्स्यैव
रूपान्तरं द्विर्भावः । एवं पौनरुक्त्यादिषु अपि तत्पर्यायाः । इह महानन्दोत्सवि-
शुंभवीगेन द्विर्भावादिषु अनां विषयनिर्गमं विना नृत्सिंहे प्रयोगात् साहचर्यनि-
मित्ता गौणसारोपा लक्षणाः सर्वा इति सजातीयसंसृष्टिरित्याचष्टे । इयं
सजातीयेति ॥

शुद्धसारोपाणां संसृष्टिमुदाहरति । आयुरित्यादि । भवानुत्सविषुष्वानां तत्रेसौ
एषि विषयनिर्गमं विना सादृश्येतरकार्यकारणभावसंबन्धनिमित्तप्रवृत्तत्वाद् शुद्ध-
सारोपाणां सजातीयानामेव संसृष्टिरिति द्रष्टव्यम् । ननु निष्प्रयोजनलक्षणाभावात्
सर्वत्र प्रयोजनं वाच्यमित्यपेक्षायामाह । सर्वत्र चेति । पावनत्वादित्थानं प्रयो-
जनं तच्च व्यङ्ग्यन्यापारैकसाध्यमिति भावः ।

१ °दलनं G. २ प्रतापः G., प्रकारः D. ३ कविताकृतिः G. ४ वीरः G., C.
५ धर्मस्यैव C., M. ६ महोत्सवो T. ७ °प्रयोगे K. ८ K. omit & लक्षणाः
९ व्यङ्ग्यानां K.

ननु सप्रयोजनमेव लक्ष्यमस्त्विति चेन्न । ज्ञानविषयाङ्गिभ्रत्वेन फलस्याभ्युपगमात् । विषयो हि नीलादिः । फलं तु प्राकट्यमिष्यते । अतो न विशिष्टे लक्षणा । किं तु लक्षिते तदादौ शैत्यपावनत्वादयो विशेषाः स्फुरन्ति ॥

शब्दं व्यञ्जकमाहुर्व्यापारो व्यञ्जनं भवेद्यस्य ।

व्यञ्जनं व्यापारवान् शब्दो व्यञ्जकः । अत्र चार्थस्यापि सहकारित्वम् ॥

तर्हि पावनत्वादिर्धर्मविशिष्टमेव तदं लक्ष्यतां किमन्तर्गुणा व्यञ्जनाद्येन व्यापारान्तरेण कल्पनागौरवकलङ्कितेनेति शङ्कते । नन्विति । एवकारो भिन्नक्रमः । प्रेक्षेज्जनं लक्ष्यमेवास्त्वित्यवधार्यो । परिहरति । नेति । कुत इत्यत आह । ज्ञानेति । सर्वत्र ज्ञानस्यान्यो विषयः अन्यत् फलमित्यविवादाभिस्यर्थः । कुमेदं वृत्तं वचाह । विषयो हीति । नीलादिर्षटादिरित्यर्थः । प्राकट्यं ज्ञातता । सा च ज्ञानं ज्ञेया ज्ञानानुमापिको विषयानिष्ठौ यत्प्रसादात् ज्ञातो घट इति विशिष्टव्यवहारो जायत इति ज्ञाततावादिनः । ततः किमत आह । अत इति । फलस्त्वविषयातिरेकवर्धनादित्यर्थः । विशिष्ट इति । फलविशिष्ट इत्यर्थः । गङ्गायां योष इत्यादौ पापनत्वादिर्धर्मो विषयज्ञानगोचरः फलत्वान् प्राकट्यवत् । अन्यथा प्राकट्यत्वापि नीलादिज्ञानगोचरत्वप्रसङ्गः । प्रयोजनस्यापि लक्ष्यत्वे तत्रापि प्रयोजनान्तरापेक्षाभावनवस्या स्थासिति च तर्क इत्यर्थः । कथं तर्हि फलज्ञानमह आह । किं स्थिति । स्फुरन्ति व्यञ्जनवृत्त्वा भौसन्त इत्यर्थः । इति लक्षणा ॥

अयं क्रमप्रार्थ व्यञ्जकं लक्षयति । शब्दमिति । व्यञ्जनावृत्त्यर्थबोधकावस्थौ व्यञ्जकं इति व्याचष्टे । व्यञ्जमव्यापारवानिति । ननु शब्दस्त्वार्थव्यतिरेकार्धनापर्यत्यैव व्यञ्जकत्वमित्याशङ्क्याह । अत्रेति । शब्दशक्तिमूले धर्मौ शब्दस्त्वैव प्राधान्यमयस्य सहकारित्वमात्रमित्यर्थः ॥

१ विषयभिन्नत्वेन G. २ लक्षिते किं तु T. ३ परिस्फुरन्ति T., C., G., M. ४ यस्या D. ५ व्यञ्जनां G., C., M. ६ तत्र T. ७ चार्थसह G. ८ K. omits धर्म. ९ व्यापारान्तरकल्पना D. १० प्रयोजनं च लं D. ११ जन्यो D. १२ भापको D. १३ कर्म्यो D. १४ प्रसादाद्भवते घटं D. १५ वृत्त्यावभासन्तं K. १६ व्यञ्जकशब्द K. १७ अचार्थस्यापीति K. १८ सहकारित्वमि D.

वाच्यो लक्ष्यो व्यङ्ग्यस्तेषामर्थो यथाक्रमं

वेद्यः ॥ १३ ॥

तेषां वाचकलक्षकव्यञ्जकानाम् ।

काव्यप्रकाशकारेण पुनरेषामर्थानामपि व्यञ्जकत्वमुक्तम् ।

यथा

“ वक्तृबोद्धव्यकाकूनां वाक्यवाच्यान्यसंनिधेः ॥

प्रस्तावदेशकालादेवैशिष्ट्यात् प्रतिभाजुषाम् ।

योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तियेव सा ॥”

एवं शब्दान् निरूप्यार्यान् निरूपयति । वाच्य इति । ननु प्रकृतस्य व्यञ्जक-
त्वेकवचनोपात्तत्वादन्यस्य चाप्रकृतत्वात् कथं तेषामिति बहुवचनोपपत्तिरित्य-
शङ्क्य वाचकादीनां त्रयाणामपीह प्रकृतत्वात् वाच्यादिप्रतियोगित्वेन बुद्धधारो-
हाच्च वाचकादिविवक्षया बहुवचनमिति व्याचष्टे । तेषामिति ॥

एवं शब्दस्य व्यञ्जकत्वमुक्त्वायस्यापि मतान्तरव्याजेनाह । काव्यप्रकाश-
कारेणेति । तदीयं वाक्यमुदाहरति । चक्रित्यादि । वक्ता वक्तृविशेषः । बोद्धव्यो
बोधयितव्यः प्रतिपाद्यो जन इत्यर्थः । अन्तर्नीतिभिर्जर्यः प्रायेणायं बुधिधानुः ।
यथा “ एकश्रुतिदूरान् संबुद्धौ ” इत्यत्र संबुद्धिशब्दे । काकुः स्वरविकारः । वाक्यं
वाक्यविशेषः । वाच्यं वाच्यार्थविशेषः । अन्यसंनिधिर्जनान्तरसंनिकर्षः । प्रस्तावः
प्रकरणम् । शेषो विविक्तादिः । तथा कालत्र । आदिशब्दादभिनयादिसंग्रहः ।
एतैः सहकारिभिर्वैशिष्ट्यात् सहकार्यस्यापि व्यञ्जकत्वमस्त्वेवेत्यर्थः । किं
च शब्दशक्तिमूले ध्वनौ अर्थस्यैवार्थशक्तिमूलेऽपि शब्दस्य सहकारित्वमित्यपि
ब्रूयम् । यथा

तथा गतायां परिहासपूर्वं

सख्यां सखी वेचयेती बभाषे ।

आर्ये ब्रजामोऽन्यत इत्यर्थेनां

वधूरसूयाकुटिलं इदर्थे ॥

१ °लक्षणिक° T., G., M. २ व्यञ्जनस्य K. ३ वाचकानां त्रयाणामपि प्र° K.
४ तेषामित्यादि D. ५ वेत्रधरा D.

व्यङ्ग्यं तु द्वेषा । गूढमगूढं च । तत्राद्यं यथा ।

क्रीडासौख्यं कलानां शरणगतरिपुहमापविभ्रमपात्रं
जायेत त्वां नृसिंह क्षितिप कवयितुं को न कण्डूजिह्वः ।
स्वान्तःसंतोषगौरीपतिविधुतशिरश्चन्द्रिकाचुम्बितोभि-
स्फारस्वःसिन्धुबन्धुः सुरयुवतिगणैर्गीयते यस्य कीर्त्तिः ॥

अत्र कण्डूलत्वं स्वार्थतिरस्कारेण स्तवनाभिलाषं लक्षयत् तत्पा-
रवश्ये विश्राम्यति ॥

द्वितीयं यथा ।

मग्नद्वारा लुलितपरिघाभूर्णिताहाः प्रनष्ट-
स्तम्भा दूरीकृतबलमयः प्रीषितालेख्यलीलाः ।

इत्यन्वगतोगमनप्रमकुटिलदर्शनरूपाभ्यामर्थाभ्यां क्रमात् सुनन्वाद्या इन्नुमवी-
षितज्ञानमिन्नुमत्याश्च तदीयस्वममोद्घाटनाभिप्रायज्ञानं च वक्तृबोद्धव्यकाकुप्रस्तावे
ष्यन्वते । एवमन्यदस्युराहार्यम् । प्रन्यकारस्तु विस्तरभयात् काठ्यप्रकाश एव
प्रपञ्चितमित्युपेक्ष्य व्यङ्ग्यं विभजते । व्यङ्ग्यं त्विति । यन्निधिवन्तं विदेग्भैक-
वेद्यमुद्घाटितं सच्चमत्करोति तद्गूढम् । यद्वाच्यव्ययमानतया बहिष्ठनिव धनं ह्यदिति
स्फुरति तद्गूढमिति विवेकः । क्रीडेत्यादि । विश्रमपात्रं विश्वासस्थानमित्यर्थः ।
स्वःसिन्धुबन्धुः स्वैर्नवीकल्पेत्यर्थः । अत्र गूढव्यङ्ग्यं विविनक्ति । अत्रेति ।
स्तवारवश्ये स्तुतिपारवश्ये इत्यर्थः । तेन च कवीनां स्तैस्या राजगोचरा रतिर्व्य-
च्यत इति भावः । अत्र लक्ष्यलक्षकयोस्तुष्टूषाकण्डूलत्वथोरनवरतजिह्वाव्यापार-
हेतुत्वसादृश्यनिमित्तत्वान्निगीर्णविषयत्वाच्च गौणसाध्यवसानलक्षणेयमित्यवसेबम् ॥

१ T. omits तु. २ रूढमरूढं च D.; शुद्धमशुद्धं च C. ३ 'विलम्ब' T., C., G.,
M. ४ कल्पयितुं C. ५ 'चालितो' M. ६ 'तिरस्कारे' D. ७ इन्त हा' T. ८ प्रोक्षि-
तले' D. ९ 'भन्यास्तदीयसंसर्गोद्घाटनाभिप्राय' D. १० D. has 'काकुप्रस्तावैः प्रदीयितम्
for प्रस्तावे व्यन्यते' -स्युपेक्ष्य. ११ विदग्धकविवेशमुद्घा' D. १२ स्वर्गदी' D.
१३ स्तुत्यपराजगोचरो रतिभाषो व्यन्यते D.

तास्ताः क्रीडाशिक्षारिषतनाम्बोदितानीडेभागा-

स्वद्विक्रान्ति रिपुवसतयः भीर्नुसिहं ब्रुवन्ति ॥

अत्र ब्रुवन्तीति यद्यपि व्यङ्ग्यमस्ति तथापि कविपरम्पराप्रयु-
ज्यमानतयातिप्रसिद्धत्वाद्बोद्धव्यायमानमित्यगूढम् ॥

इति श्रीमतो महामाहेश्वरस्य कवेर्विद्याधरस्य कृतावेकावलीनाङ्ग्य-
खंकारशास्त्रे शब्दार्थनिरूपणं नाम द्वितीय उन्मेषः ॥

अग्नेस्वाद्यगूढव्यङ्ग्यशोकाहरणेऽपि तद्वचनम् । अत्र ब्रुवन्तीति । अत्र ब्रुधास्व-
र्यस्य वचनस्वाचेतनासु रिपुवसतिष्वसंभवात् तत्कार्यज्ञापनमात्रं लक्ष्यते तेन च
रिपुंसमूलेन्मूलनं स्वार्थभानमपि सकलकविपरम्पराक्षुण्णतया वाच्यभावमित्यगूढ-
स्वमस्त्वैत्यर्थः । ईदं च स्वार्थबाधेन वचनस्य परार्थत्वादिति न्वायेन स्वार्था-
विनाशतज्ञापनलक्षणा अहस्त्वार्था । एतेन शूढागूढव्यङ्ग्यतया पूर्वोक्तकलतो
लक्षणाभेदीनां सप्तानामपि प्रत्येकं द्वैविध्ये अतुर्लक्षविधैर्बन्धित्वमुसंधेयम् ॥

इति श्रीपद्वाक्यप्रमाणपारवारपारीणमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिता-
यामेकावलीव्याख्यायां तरलाख्यायां शब्दार्थनिरूपणं नाम द्वितीय उन्मेषः ॥ २ ॥

१ क्रीडभागा M., G., O. २ T. drops कविपरम्परा. ३ परम्परा G., O., M.
४ भानतया प्रसिद्धत्वा° D. ५ द्वाच्योपमानम्° D. ६ इत्येकावल्यां D. ७ नामन्° M.,
G., O. ८ शब्दार्थस्वरूपनिरूपणं G., O., M. ९ रिपुमूले° K. १० व्यङ्ग्यतम° D. ११ इयं च
स्वार्थन्यागात् फार्थ स्वसमर्पणमिति न्यायेन K. १२ लक्षणात् K. १३ फलतो लक्षणेपादानम् ।
सप्ताना° D. १४ विधत्वमनुसंधेयम् K. १५ इत्येकावलीव्याख्यायां &c. D.

स्थाभ्यां द्विधा भवद्वाच्यमविवक्षितवाच्यमिधानध्वनिमपि द्वैवि-
ध्ये र्थापयत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यमेति ।
तत्र योऽर्थ उपपद्यमानोऽप्यनुपयोगाद्वाधितोऽर्थान्तरे परिणमति
सोऽर्थान्तरसंक्रमितस्तादृशो वाच्यो यत्र सोऽर्थान्तरसंक्रमित-
वाच्य उच्यते । व्यञ्जनव्यापारसहकारिप्रभावो णिच्वा द्योत्यते । अयं
च पदवाच्यप्रकाश्यत्वेन भवन् न द्वैविध्यं परिहरति ।

क्रमेण यथा ।

भीरमणः भीरमणः सुधांशुमौलिः सुधांशुमौलिरसौ ।

नरसिंहो नरसिंहः प्रभवति जगतामपि त्रितये ॥

अत्र द्वितीयं भीरमणादिपदं तद्गणमात्रशालित्वेन परिणमत्
तद्गुणसाकंश्यं व्यनक्ति ।

संज्ञां व्युत्पादयति । अविवक्षितमिति । तथेति । तयोक्त इत्यर्थः । द्विधेवि
विभागवचनभावं विवृणोति । येनेत्यादि । भेदवत्त्व संज्ञादत्वं निष्कृष्याह ।
अर्थान्तरसंक्रमितवाच्योऽत्यन्ततिरस्कृतवाच्यमेति । तथाचं व्युत्पादयति ।
तत्र योऽर्थ इति । अनुपयोगादिति । न तु प्रमाणविरोधवित्त्वर्थः ।
ननु संक्रमितेत्वव प्रबोजको विजयः क इत्यचाह । व्यञ्जनेति । इयार्थान्तर-
संक्रमनत्व व्यञ्जकप्रबोजनत्वाद्द्वयञ्जनव्यापार एव तत्प्रबोजकी विजय इत्यर्थः ।
स च र्थापयति । अर्थं वेति । अत्र द्वितीयमिति । प्रथमेनैव स्वार्थत्वोक्तार्थ-
धीवं परमनुपयोगाद्वाधितवाच्यमित्त्वर्थः । तद्गुणेति । तच्छब्दनिष्ठवा पठया तत्त्व-
लक्षकयोः समवायसंबन्धः सूचितः । परिणमत् संक्रामन्नक्षयवित्त्वर्थः ॥

१ °इत्यनेन G., O., M. २ व्यवस्थापयति G., O., M. ३ °सहकारी प्रभावो G.
४ °वाच्ये परि° T., O., G., M. ५ °साकत्वं° D. ६ °प्रयोजनकत्वा° K. ७ व्यञ्जनाभ्या° K.
८ °प्रयोजकेन विजयः° K.

एषा ते कथयामि सांप्रतमहं तिष्ठन्ध्वमी मन्त्रिणः

कथं यत् प्रतिभाति तत् कुर्वन्नेति बुद्ध्या विमुह्य स्वयम् ।

इत्युक्तः प्रियया रिपुक्षितिपतिस्त्वञ्चैत्रयात्रोत्सवे

स्तैमित्यं कलयन् नृसिंहनृपते तूष्णीमभूदानतः ॥

अत्र कथनादिकमुपदेशरूपतया परिणमद्वयकर्मण्यतां व्यजक्ति ॥

यः पुनरनुपपद्यमानतयैव बाधितोऽर्थान्तरप्रतिपत्तिं कृत्वा पला-
यित इव सोऽत्यन्ततिरस्कृतस्तादृशो वाच्यो यत्र सोऽत्यन्ततिर-
स्कृतवाच्यः । असावपि पूर्ववद्विधिधः ।

क्रमेण यथा ।

आयेत त्वां नृसिंह क्षितिप कवयितुं को न कण्डूलजिह्वः ।

अत्र कण्डूलत्वं स्वार्थतिरस्कारेण स्तवनाभिलार्थं लक्षयत् तत्पा-
रवश्ये विभाष्यति ।

साम्बन्धतनयान्तरसंक्रमितवाच्यमुदाहरति । एषा त इत्यादि । रुचिमिति ।
रुचिमिच्छाम् । बुद्ध्या विमुह्येति । विमर्शपूर्विकत्वा रुच्या कर्मण्यं न रुचि-
मन्नेनेत्यर्थः । अत्र कथनादिकमित्यादि । कथननामं परप्रवृत्तमुपयोगित्वा-
द्भाषितं तत्सामान्यविशेषभावसंबन्धेन कथनविशेषरूपोपदेशलक्षणत्वा परप्रवर्तकं
सत् कथितत्वावयवकर्मण्यतां व्यञ्जयतीत्यर्थः । भाषितत्वाद्बुद्ध्याविसंभवः ।
बुद्धिनामस्य विमर्शानुपयोगात् तद्विशेषभूतमेवापकबुद्धिलक्षणत्वा विमर्शत्वानपनो-
कत्वं व्यनक्तित्याहूयाम् ॥

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यं भूत्वावयति । यः पुनरित्यादि । पूर्ववदिति । पर-
वाक्यकथाप्रकल्पनेत्यर्थः । आयेतेत्यादि व्याख्यानं प्राक् ॥

१ तिष्ठन्ध्वमी D. २ विरं T., C., G., M. ३ रुचिमित्यादि K. ४ बुद्ध्या
भाविमुह्येति K. ५ °प्रामाणिक° K.

बाणैः पञ्जरिता गजाः कति कति क्षुण्णा रथा मुहुरै-
 जीवप्राहमरातयः कति ह्यैः सार्धं गृहीतास्त्वया ।
 मुक्ताः प्राञ्जलयः कर्तीति निमृतामर्षस्मिताः स्वप्रियान्
 संप्रामापसृतान् नृसिंह नृपते पृच्छन्ति वैरिस्त्रियः ॥

अत्र नैरसिंहनरेभ्यरात् समरंभुवि परिमर्षं प्राप्य निवृत्तवतः
 मरिपन्थिनः पार्थिवान् प्रति प्रथमप्रार्थिताभिक्रमनिवर्त्तनस्याचरोधे-
 ज्ञमस्येयमुक्तिः ॥

अभिधामूलोऽपि तथा विवक्षितान्यपरवाच्य

इत्युक्तः ॥ १ ॥

बाणजगतमुसङ्गरति । बाणैरित्वादि । पञ्जरिताः पञ्जरीकृताः । जीवान् प्राणतो
 गृहीत्वा जीवप्राहं गृहीताः । “समूलाकृतजीवेषु इन्द्रप्रमहः” इति जमुलप्रत्ववः ।
 कथावित्वाद्युपयोगार्थं । अमर्षप्रबुक्तं स्मितममर्षस्मितं न तु संतोषप्रबुक्तमित्यर्थः ।
 तन्निमृत्तं स्थिरं क्वासां तास्तयोक्ताः । अथ पलायितागतत्वात् पार्थिवान् प्रति परमज-
 क्षरपञ्जरीकरणदिप्रमवाक्येनात्वेन्तस्वार्थबाधान् तद्विरुद्धनिजगजाद्यपच्छेदकतायाः
 स्वोपवेद्यावधीरपकलमनुश्रुतमिति मर्षोद्घाटनं व्यञ्जते । तस्मैतस्मिन्भ्यङ्गु विषयं
 विविनक्ति । अत्र नृसिंहेति । अभिक्रमोऽभिव्यानं ततो निवर्त्तनं निवृत्तिः
 प्रथममेव प्रार्थितं येन तत्त्वेत्यर्थः ॥

तदेवं लक्षणांमूलाविवक्षितवाच्यध्वनिं जगुर्विधं चाभिधाबाधुनानिधाभूलविवक्षि-
 तान्यपरवाच्यध्वनिं प्रपञ्चयितुं तस्मान्मन्त्ररूपं तावदाह । अभिधामूलोऽ-
 पीति । ओऽभिधामूलो ध्वनिः स विवक्षितान्यपरवाच्य इत्यर्थः । संज्ञां व्युत्पादयति ।

१ कतीह T. २ नृसिंहं G. ३ समरे भुवि D. ४ ताहवाभिक्रमनिवृत्तस्यां G., M.;
 ताहवाभिक्रमनिवृत्तस्यां C.; ताहवनिवृत्तस्यां T. ५ रोधवधूजनं G., O., M. ६ पिञ्जरिताः
 K. ७ पिञ्जरीकृताः K. ८ K. drops च. ९ पलायितान् गतान् K. १० पिञ्जरी-
 कणां K.

विवक्षितमन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठं वाच्यं यत्र स विवक्षितान्यपर-
वाच्यो ध्वनिः । तथेति ग्रहणाद्यमपि द्विधा । असंलक्ष्यक्रमव्य-
ङ्ग्यः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्चेति । क्रमस्यासंलक्ष्यत्वे तु न विप्रति-
पत्तिः । न खलु विभाषानुभावव्यभिचारिण एव रसः । अपि

विवक्षितामिति । लक्षणाभूतवद्भाषाभावाद्दिवक्षितत्वं व्यङ्ग्योपसर्जनत्वं व्यङ्ग्यप-
निष्ठत्वम् । तथावाच्यार्थमाह । तथेति ग्रहणादिति । नन्वसंलक्ष्यक्रमत्वसं-
गतम् । क्रमः सन्नेव न संलक्ष्यते नास्त्येव वेति संदेहादित्याह । क्रमस्या-
संलक्ष्यत्वे तु न विप्रतिपत्तिरिति । कुत इत्याद्यङ्ग्य किमिह रसस्य विभा-
वादेरनेशात् क्रमाभावो भेदेऽपि क्रमावेर्देकप्रमाणाभावाद्देति द्विधा विकल्प्याद्यं निरा-
चष्टे । न खल्विति । विभावादिरेव रस इति न कस्यापि र्घननिवृत्त्यर्थः । तथा
हि । विभावैरुत्पादितोऽनुभावः प्रत्यायितः संचारिभिरुपचितो रामादिगतो रस-
स्वरनेपभावनया नटे प्रतीयत इत्युत्पत्तिवादिनो भट्टलोलुटादयः । रामाद्य-
भेदभाषितेन नटे तत्प्रकाशितैरेव विभावादिभिरनुनितः स्यात्तु सामाजिकैर्बर्धनानो
रस इत्यनुभितिवारी श्रीशङ्करः । काव्यनाटकशब्दभाषारसहकृतेन साधारणी-
कृतेन विभावादिकेन भावैकव्यापारेण नटादिगतत्वपरिहारेण साधारणतयानुसंधी-
यमानः स्यात्तु सत्त्वोद्रेकप्रकाशानन्वसंधिन्मयेन भोगापरनाम्ना भावनाख्यव्या-
पारेण भुज्यत इति शुक्तिवारी भट्टनायकः । लोकेप्रसिद्धैः कार्यकारणसहका-
रिभिरैव काव्ये गुणालंकारमहिम्ना नाटके चतुर्विधाभिनयमहिम्ना चालौकिकविभा-
वादिशब्दव्यपदेश्यैः साधारण्येनानुसंधीयमानैः स्वगत एव सामाजिकानां स्वानु-
भवव्यवसायसनात्मतया स्थितो रसादिकः स्यात्तु विभावादिभिरुत्पाद्यतां भूमि-
स्युत्पादात्प्रानन्दमनो रसो ध्वज्यत इति व्यक्तित्वादिनोऽभिनवगुप्तादयः । द्वितीयं
परिहरति । अपि स्थिति । उक्तरीत्या र्घनचतुष्टयेऽपि तेभ्यो रस उच्यतेऽनु-
शील्यते भुज्यते ध्वज्यते वा न तु त एव रस इति भेदः सर्ववादिप्रतिपत्तयः । भन्क-

१ तथाहि न खलु T., O., M. २ 'वेदनप्रमाणा' K. ३ K. omits द्विधा.
४ 'उत्पत्तिभावा' K. ५ भावव्यापारेण D. ६ 'नन्दविस्मयेन K. ७ लोके प्रसिद्धै' D.
८ कारणव्यर्थं D. ९ वास्तविक D. १० गतः स्वप्रकाशविदात्मा' K.

तु तेभ्य एव रस इति सतोऽपि क्रमस्योत्पलदलशतव्यतिभेद-
द्विभावादिप्रतीतावाशुभावित्वेनासंलस्यमाणत्वादसंलस्यक्रमव्य-
ङ्ग्य इत्यन्वयतामप्यसावाधयति । अस्य रसभावरसाभासभावा-
भासभावशान्तिभावोदयभावसंधिभावशैबलस्वरूपतयाष्ट प्रकाराः ।
तेष्वेकोऽपि यत्र प्राधान्यमवलम्बते तत्रालंकार्य एव । यत्र पुनर-
प्राधान्यं तत्र रसवदादिरलंकारः । तत्र रसस्वरूपमेव प्रथमं
निरूप्यते ॥

विभावैरलनादिभिरालम्बनकारणैरङ्कुरितः सितंकरकोकिलाला-
पमलयानिलकेलिकाननादिभिरुद्दीपनकारणैः कन्दलितोऽनुभावै-
र्नयनान्तावलोकितस्मितभुञ्जवह्नीवेलुनादिभिः प्रतीतिपद्धतिमध्या-

योत्पाद्योत्पादकभावार्थविधानायोगात् । स च पूर्वापरीभावनिक इति क्रम-
सिद्धेस्वराशेदकप्रमाणभावविकल्पो गर्भसावेन मत इति भावः । सत्तद्दर्शनेष्वपि
क्रियाध्याहारसिद्धये क्रियापदस्याप्रयोगः । तर्हि किमिति न संलस्यतेऽसौ
तथाह । इति सतोऽपीनि । इति प्रमाणवस्वाज्ञेतोरित्यर्थः । अथैनं विन-
क्षते । अस्येति । नन्वेषां रसवशाद्यलंकारत्वं वक्षते । ध्वनित्वेऽलंकार्यत्वं चेति-
विशेष इत्याद्युक्ताह । यत्रेति । अन्वया स्वन्वयास्वनित्वाह । यत्र पुनरिति ।
प्राधान्याप्राधान्याभ्यानुभवं व्यवस्थाप्यमित्यर्थः । तर्हि कोऽयं रस इति जिज्ञासा-
व्यानाह । तत्रेति ॥

इह रसस्योत्पन्नमुक्तिभुक्तिपकान्त्यार इत्युक्तमस्माभिः । तत्र ध्वनित्वपकं सिद्धा-
न्तव्याह । विभावैरित्यादिना रसोऽभिधीयते इत्यन्तेन । आलम्बनकारणैः
समवायिकारणैरित्यर्थः । अङ्कुरितः प्रादुर्भावितः । कन्दलितः प्रवर्षितः । पद्मवितः
परां काष्ठां प्रापितः । अनुभावानां च रसकार्यतया तत्प्राप्तावनद्वारा शेषकत्वमभि-
धेय्वोक्तं प्रतीतिपद्धतिमध्यारोपित इति । एतेन विभावासिभिः स्वपरी-

१ 'सूचि' G., O., M. २ 'प्रतिभेद' D. ३ 'शकलस्वरूपतया D. ४ 'एष्वेको'
G., T., M. ५ 'शीत' G., O., M. ६ 'भूकली' G. ७ 'पक्षि' O., M. ८ 'प्रती-
तिपदम्' G.; 'प्रतीतिपथम्' O.

रोपितो व्यभिचारिभिश्चिन्तादिभिः पङ्कवितः कदाचिदपि नानु-
भूवोऽभिधया न कर्णातिथीकृतस्तात्पर्येण न केश्यीकृतो लक्षणया
न स्वविषयं प्रापितः प्रत्यक्षेण नात्मनः सीमानमानीतोऽनुमानेना-
परिशीलितसरणिः स्मरणेन नाक्रान्तः कार्यतया न ज्ञातो ज्ञाप्य-
तया विगलितवेद्यान्तरत्वेन परिमिताबनधीती ध्वननाभिधानाभि-
व्यव्यापारपरिरम्भनिर्मरतयानुकार्यानुकर्तृगतत्वपरिहारेण सामा-
जिकानां वासनात्मतया स्थितः स्थायी रत्यादिको भाव एव

शासीनसंबन्धपरिहारेण साधारणव्यानुसंधीयमानः सामाजिकावां ननस्वनिष्कक
इत्युक्तमित्कनुसंधेयम् । तस्य व्यङ्गपरवसिद्धवे व्यापारान्तरविषयत्वं विशेषणमु-
खेन निराचष्टे कदाचिदपीत्यादिना । नानुभूत इत्यादौ सर्वत्र लक्षणीकृत
इत्यर्थो ब्रह्मन्वः । तृतीयान्तात् ताः सर्वाः कर्षयां ब्रह्मन्वाः । विभावाध्यव्यव-
सिरेक्रानुविधानात् कार्वां एव इत्याद्यङ्गपाह । नाक्रान्तः कार्यतयेति ।
कार्त्तवे चटादिबद् विभावादिभिमिचताद्येऽपि रसानुवृत्तिप्रसङ्ग इति भावः । न
भास्वात्मैकिकत्व स्वप्रकाशानन्वात्मकत्व लौकिकप्रमाणगम्बत्वमित्याह । न ज्ञात
इति । तस्य निरतिशयानन्वात्मकत्वं सूचयति । विगलितेति । विगलिताभि
वेद्यान्वरापि जस्मिद् तस्य भावस्वत्वं देनोपलक्षितः । निरतिशयानन्वात्मकत्व
विश्वस्यविषयवस्फुरणपरिहारेण स्वयमेवादितीव्रभावेर्भावभासमान इत्यर्थः । तस्य
ब्रह्मत्वकवानेर्दं सूचयति । परिमिताविति । अनधीती अपरिचिती अपरि-
मित इति भावत् । अधीतमनेनाधीती । “इटादिभ्यश्च” इतीनिप्रत्ययः । “कृत्ये-
न्निषयस्व कर्मण्युपसंख्यानम्” इति सप्तमी । ननु प्रेत्येवादिप्रमाणाविषयत्वे
कयमत्वकयमास इत्यत आह । ध्वननेति । ध्वननाभिधानो व्यङ्गनास्त्वो बोऽभि-
नयोऽपूर्वो व्यापारस्तस्य परिरम्भो विषयभावस्तस्य निर्मरतवा संख्येनाव्यभिचा-

१ कदापि T., C., G., M. २ नाकिल्लीकृतो T., M.; न ल्लीकृतो G., C. ३ प्राप्तः
G., C., M. ४ प्रतिसीमानमनीतो D. ५ परिशीलित आगमसरणिस्मरणेनाक्रान्तः
C., M. ६ इत्युक्तमुसंधेयम् D. ७ कदापीत्यादिना K. ८ सर्वत्र विषयीकृत इ° K.
९ विभावादिभिमिचतारोपितरसानुवृत्तिप्रसङ्ग° D. १० भावेन भासमान इ° K. ११ प्रत्यक्षा-
दिप्रमाणविषयत्वे कथमस्यानवभास इ° D. १२ दीर्घेणाव्यभिचारयेत्यर्थः D.

विभावादिजीवितावधिः पानकरसम्यायेन चर्च्यमाणश्चर्च्यमाणतेक-
प्राणः समुल्लसन् ब्रह्मास्वादसंब्रह्मचारी लोकोत्तरचमत्कारकारी
शृङ्गारादिको रसोऽभिधीयते ॥

रेनेत्वर्यः । समुल्लसन्निति व्यवहितेनान्वयः । अलौकिकेन व्यञ्जनाध्यापारेण
प्रतीचनान इत्वर्यः । भट्टलोलुटादिनतं निरस्वति । अनुकार्यानुकसृगत्-
त्वपरिहारेणेति । अनुकार्यत्व एतादृशीतत्वात् । अनुकसृगत्त्वस्याभिनर्षसमारम्भ-
नधनाद्यर्जनाद्यभिनिविष्टमस्कतया रसास्वादासंभवात् । संभवे वा तस्यापि सामाजि-
कत्वमेवेति भावः । तर्हि किनाशब्दोऽसावत आह । सामाजिकानामिति ।
किं तेषूपच्यते । नेस्वाह । वासनात्मतयेति । तेषां स्वयं रसाद्यनुभवेन वा
वासना संस्कारस्वरात्मकतया स्थित इत्वर्यः । स्याची रसादिको भाव एव
शृङ्गारादिको रसोऽभिधीयत इत्वन्वयः । स्याद्येव विभावादिभिः स्वादुत्तमानाती
रस इत्युच्यत इत्वर्यः । तर्हि विभावादीनां रसव्यतिरिक्तत्वे पृथग्भावमासः किमिति
नास्तीत्यत आह । पानकरसम्यायेनेति । यथा पानकरसास्वादेन नानार-
सोऽपि न पृथग् विभाच्यते किं तु सर्वोऽपि पानकरस इत्येव शृण्यते तद-
रथापि सर्वोऽपि रस इत्येवाभिमन्यत इत्वर्यः । तस्यालौकिकत्वमाह । चर्च्य-
माणतैकप्राण इति । अनुभवैकजीवित इत्वर्यः । ननु सर्वे सुखनीदृगेव ज्ञातैक-
रसेत्वात् एतावता कथमलौकिकत्वमित्याशङ्क्याह । ब्रह्मास्वादसंब्रह्मचा-
रीति । ब्रह्मास्वादकल्प इत्वर्यः । यथा योगिनां निर्देशितोऽपि ब्रह्मानन्दो
धारवाहिनो ध्यानसन्ताने स्वेयं प्रकाशते न प्रागुर्ध्वे च तया रसोऽपि निस्सि-
द्धात्मानन्दसंरोहोऽस्मा काव्यार्थानुसंधानचतुरचेतसां व्यञ्जनाध्यापारसहकृतान्तःकरण-
वृत्तिनिरस्तापरणतया विर्गोलितवेद्यान्तरः स्वयमेव भासते । न चैवं लौकिकं सुख-
मिति कथं मौलौकिकभावः । किं च ब्रह्मानन्द एवायमन्वययोगगन्धः । अथ तुं
विभावाद्यनुसंधानगन्ध इतीद्यान् भेदः । किं च लोकोत्तरचमत्कारकारितया सकल-
सहृदयसहृदयसंवेदनसाधिकेयं रसप्रतीतिः न केनापि दुरपहृद्येभ्योऽभिप्रायेणाह ।
लोकोत्तरचमत्कारकारीति ॥

१ D. omits विभावादिजीवितावधिः २ °मणः O., M. ३ समुल्लसन् T.
४ 'मिनय' D. ५ K. drops भावः ६ रसाद्यनु° K. ७ 'दात्मतया K. ८ प्राण-
भासः K. ९ 'मेतादृगेव K. १० 'रसत्वात् तावता K. ११ निम्नसन्धो ब्रह्मा° D.
१२ 'सन्ताने सति स्वयं D. १३ 'संदोहकाव्या° D. १४ गलितवेद्या° K. १५ कथं
नालौकिकमिति भावः K. १६ K. omits तु.

अयं च स्वप्नेऽपि परिहरति वाच्यताम् । तथा हि । वाच्यो भव-
अयं स्वशब्देनोच्यतां शृङ्गारादिशब्देन वा । इदमुभयमपि न
संभवास्पदम् । रसादिशब्दाप्रयोगेऽपि विभावादिप्रतिपादनद्वारैव
तस्य प्रतीतिपथपर्यधिकत्वात् । रसादिशब्दप्रयोगेऽपि विभावाद्य-
प्रयोगे तस्य प्रतीतिपथानधिरोहाच्चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावा-
द्यभिधानद्वारैव प्रतीतिपञ्चतिमध्यास्त इति प्रतीयमानतामेवाहति ॥

उत यदि तात्पर्यगोचरतामवतरति रस इति भ्रमन्मनसि निवि-
शते तदपि न विचारचारु । रसस्याभिधेयत्वानधिकरणत्वादिभि-
हिते च तात्पर्यस्य प्रगल्भनात् । विधेयानुवाद्यसमभिव्याहारेण
विधेयार्थमनुवाद्यमुपादीयते । अप्राप्तं तु विधेयम् । यथा लोहि-

अत्र अनुक्तमभिधातात्पर्यादिविषयत्वं रसस्य नास्तीति तदेकैकनेवोपपाद्यन्न-
विधेयत्वं तावदुपपाद्यति । अयं चेति । स्ववाचकः शब्दः स्वशब्दे रसशब्दः
शृङ्गारादिशब्दस्तद्विशेषवाचकस्तेन सामान्यशब्देन विशेषशब्देन वेत्यर्थः । काव्या-
र्यानुसंधानवतां तावदन्तरेणापि रसप्रतीतेस्तद्विरहिणां तु सहस्रशस्तच्छब्दाभ्यासेऽपि
रसाप्रतीतेर्न तद्वन्वेषं प्रतीतिरिति परिहरति । इदमुभयमपीति । यद्यपि
षटादिशब्दैस्तदर्थवद्गसशृङ्गारादिशब्दैरपि संगतिग्रहणशालिनां परोक्षा रसप्रतीति-
रस्त्वेव किं तु काव्यार्यानुसंधानसमनन्तरभाविनी ब्रह्मानन्दसंज्ञोदरी वेद्यमानन्द-
प्रकाशरूपा प्रतीतिस्तस्या एवायमभिधातात्पर्यादिविषयतानिषेध इत्यविरोधः ॥

तात्पर्यस्यापारविषयत्वं निरस्यति । उत यदीति । कुत इत्यत आह । रस-
स्येति । अनुपपत्तेवानभिधेयत्वस्योक्तत्वाविति भावः । ततः किमिव्याघादक्य
तात्पर्यविषयं सोदाहरणमाह । विधेयेत्यादि । विधेयार्थमिति । भूतं मध्या-

१ 'प्रतीतिषोदनद्वारैरेव T. २ प्रतीतिपथिकत्वात् T.; प्रतीतिपदपथिकत्वात् G. ३ प्रयोगपथा
D.; प्रतीतिपदानारोहा G., O., M. ४ 'भिधाद्वारेणैव O., M.; 'भिधानुसारेणैव T.;
'भिधानद्वारेणैव G. ५ प्रतीतिपदम' O., M. ६ तावन्मनासि D. ७ 'वेत्यर्थः T.
'अवन्तरेणापि for तावदन्तरेणापि D. ९ 'नन्दस्वादसोदरी K.

तोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यत्र ऋत्विक्प्रचरणे प्रमाणान्तरतः प्राप्ते लोहितोष्णीषत्वमप्राप्तं विधेयम् । एवमन्यत्रापि यावदप्राप्तमभिहितं च तावति शब्दस्यार्थं तात्पर्यं नाम व्यापारः प्रगल्भते । न पुनः प्रतीतिमात्रे । यदि प्रतीतिमात्रेऽपि तात्पर्यं प्रमथिष्युतामासादयति तदा पूर्वां धावतीत्यादावपराद्यर्थेऽपि तात्पर्यं पर्यवस्येत् । अपरोऽपि धावतु धा न धा न तत्र तात्पर्यम् ॥

अथ यदि लक्षणियो रसस्तदपि न क्षोदक्षमम् । मुख्यार्थवाचादिरहितैरेव विभाषादिभिर्स्यामिष्यज्यमानत्वात् ॥

प्रत्यक्षप्रमाणप्राप्तो रस इति चेत्तर्हि प्रत्यक्षेण गृह्यमाणो रसः किं निधिकल्पेन गृह्यते सविकल्पेन वा । न तावन्निधिकल्पकज्ञानगोचरः । विभाषाद्यनुसंधानेनैवास्य सत्तासांधनसमर्थत्वात् ।

बोपदिहवते इति न्यायारिति भावः । उक्तमन्वधान्प्रतिदिशति । एवमन्यत्रापि । यथा इध्ना जुहोतीत्यत्र इध्नः करणत्वमात्रं रक्तं पटं वसेत्यत्र इष्वगुणक्रियाणामेकं इयं ययं वा यावदप्राप्तमदृग्दहनन्यायेन तावन्नाशविधौ तात्पर्यमित्यर्थः । रसस्तु व्यञ्जितो न स्वभिहित इति न तात्पर्यगोचर इत्याशयेनाह । न पुनः प्रतीतिमात्र इति । विपक्षे बाधकनाह । येदि प्रतीतिमात्रेऽपीति । इहापि परिहरति । अपरोऽपीति ॥

लक्ष्यत्वं निराचष्टे । अथेत्यादि ॥

तद्यप्यरोक्षावभासित्वात् प्रत्यक्षो रस इति शङ्कते । प्रत्यक्षेति । तदपि विकल्पवृत्तयति । तर्हीति । विभाषाद्यनुसंधानेनैवेति । विशिष्टार्यानुसंधानलक्ष्य-

१ 'साप्तान्तरमात्रे G., O., M. २ 'एवमात्रमात्रमा' O., M. ३ तात्पर्यनामा C., G. ४ प्रतीतिमात्रे T.; प्रतीतिमात्रे D. ५ प्रतीति T. ६ T. drops अपि. ७ अपरो हि D., T., C., M. ८ विभाषादिभिर्भ्यम् T. ९ T. drops प्रमाण. १० 'सादन' C., M. ११ न पूनरिति D. १२ अदि प्रतीति K.

अंशेषविशेषपरहितवस्तुमात्रपरिच्छेदरूपं हि निर्विकल्पकम् । तर्हि सविकल्पकज्ञानविषय इति चेन्न । निर्विकल्पकस्यानन्तरमुप-
जायमानत्वात् सविकल्पकस्य । यदि च कारणाभावेऽपि कार्यस्य
जन्म तदा कारणानुसंधानप्रयासः कश्चिदपि नानुभूयेत ॥

ननु सीतादिसंयोगवियोगजनितसुखदुःखवशंवदरामादिर्भाव-
नटनपेट्टनटप्रकटिततद्भावविच्छोकनाविर्भूतानुभूततत्तत्स्वगतभाषा-
नुचिन्तनानुमितया तया रामादिस्थयावस्थयात्मानं सामाजिकः

स्वरूपस्य विशिष्टानन्वात्मनो रसस्य स्वरूपमाचार्यगाहिनिर्विकल्पकविषयत्वावो-
गादिस्वर्यः । द्वितीयमाद्यकृते । तर्हीति । यत्र निर्विकल्पकं नास्ति न तत्र
तत्कार्यस्य सविकल्पकत्वोत्पानमिति कुतस्तद्विषयत्वप्रस्थाप्येवाह । नेत्यादि ।
कारणं विनापि कार्योत्पादे लोके कुलालादीनां कारणकलापसंपादनप्रवृत्तिर्न
स्यादिति तर्कमाह । यदि चेति । अपरोक्षभावसिद्धं तु रसस्य लोकोत्तरान-
न्दानुभूतिस्वभावस्य निस्वापरोक्षविज्ञानम्ब्रह्मस्वरूपामिन्नस्वालोकिकम्ब्रह्मज्ञानापास्त-
समस्तावरणस्य स्वब्रमकाशतानिबन्धनमित्यनुसंधेयम् ॥

अनुभवेवत्पक्षमाद्यकृते । ननु सीतादीत्यादि । सुखदुःखवशंवदस्वत्वरवश
इत्यर्थः । “ शिववशे वरः सच्च ” इति लक्ष्मि मुनागमः । भाविर्भूतं वदनुभूतं तत्तत्स्व-
गतभाषानुचिन्तनं पूर्वं स्वब्रमनुभूतनाभावावस्मरणं तदनुमितया तद्गृह्यान्तेनानुनि-
श्चयेत्यर्थः । सुखाकरोति दुःखाकरोति च सुखं दुःखं चानुभाववतीत्यर्थः । “ सुख-
मिच्छामुल्लोम्बे दुःखात् प्राबिलोम्बे ” इति च ङाप्प्रत्ययः । रामः पराकाशगतसु-
खदुःखपरवशो भविनुमर्हति तादृग्विभावाधिकारणयोगित्वात् च एवं स एवं

१ अविशेषविशेषपरहितं O., M. २ निर्विकल्पाकर्तृ T.; निर्विकल्पकज्ञानान्तरं G.,
O., M. ३ नानुभूयेते D., O., M. ४ भावेन नटं D. ५ O. and M. drop
नटनपट्ट. ६ भाषानुमितया G. ७ तथा तथा M. ८ रामादिस्थयान्मानं G., O., M.
९ भाषानुचिन्तनानुमितया K. १० तर्ह्यसाविति K. ११ सच्चप्रत्ययः । मुनागमः । K.

सुखाकरोति दुःखाकरोति धेत्यनुमेयोऽस्तु रस इति चेत् तदपि न । लोकप्रसिद्धव्याप्तताप्रयोजकीभूतकारणत्वादिपरिहारेण स्थायिर्न प्रति विभावादीनां प्रत्यायकत्वमात्रेण लिङ्गत्वासिद्धेः रसं प्रति विभावादेः कारणत्वादि निवर्त्तमानं स्वध्यासां लिङ्गतामादायैव निवर्त्तते । लोके तु कारणकार्यसहकारीण्येवामिधीयन्ते न विभावानुभावव्यभिचारिणः ॥

यथाहमिति रामस्य रसवचाननुमाय तेनानुमीयमानेनापि लोकोत्तरत्वादुत्थनापत्तया स्वाद्यमानेन सामाजिकः स्वयं सुखायते इत्यनुमेयवादी मन्यते । अयेन पक्षं पराचष्टे । तदपि नेति । कुत इत्याद्यङ्क्य किं विभावादीनां कार्यकारणादिरूपेण लिङ्गत्वमुत् विभावादिरूपेणेति द्वेषा विकल्प्याद्यं वृषयति । लोकप्रसिद्धेति । प्रत्यायकत्वमात्रेण व्यञ्जकत्वमात्रेणेत्यर्थः । नाचद्यद्दः कारणत्वव्यावृत्त्यर्थः । तथा हि कार्ये कारणसंयोगिसमवायिविरोधि वेति शास्त्रे कार्यादीनां लिङ्गत्वमुक्तम् । यथा धूमाज्जमध्वजानुमानं नभस्वज्जमनामनभस्वत्संगमानुमानमित्यादि । विभावादीनां तु व्यञ्जकत्वाभिमत्तानां लोकप्रसिद्धकारणत्वादिध्यावृत्त्या तद्व्याप्तलिङ्गत्वादिध्यावृत्तेर्न रसानुमापकत्वमित्यर्थः । द्वितीयं वृषयति । लोके त्विति । लोके विभावादीनामप्रसिद्धत्वाच्च तद्रूपेण लिङ्गत्वमसिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः । एतेन शास्त्रे कार्यादिमहणमुपलक्षणम् । अन्वयव्यतिरेकावेव ध्याप्तेः प्रेक्षोक्तौ तेनाकारणत्वेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवैषां रसलिङ्गत्वमित्वापि निरस्तम् । लोकतोऽप्रसिद्धानामन्वयव्यतिरेकबोधि दुर्महत्वादि । किं चातिसुन्दरत्वापि वस्तुतोऽन्वगतत्वानुमीयमानस्यान्वयन्तपरोक्षत्वादात्वादापरोक्षावभासित्वलोकात्तरणैवत्कारकारित्वादिक्लपनापि साहसमेवेति प्रामाणिकानां परिहरणीय एवावर्त्तनुमेयपक्ष इति तात्पर्यम् ॥

१ 'स्ति रस' G. २ व्याप्ततया प्रयो' T. ३ 'कारणतादि' G., C. ४ रसं प्रति हि विभा' T. ५ स्वध्याप्यां D.; स्वध्याप्यालि' C.; स्वध्याप्यान्मलि' M. ६ विभावादीनां रूपे' D. ७ 'कारणत्वव्यावृ' D. ८ 'लिङ्गत्वव्यावृ' D. ९ 'मप्रसिद्धि' D. १० व्याप्तिप्रयोजकौ D. ११ 'मत्कारकारित्वक्लपना' K. १२ K. drops अनुमेयपक्षः

स्मरणगोचरत्वमपि रसस्य कथमस्तु । वस्तुविषयस्तावदात्म-
न्यनुभवपूर्वमिन्द्रियसंनिर्कर्षादिना अन्यते । जनितेन संस्कार
आधीयते । आहितेन च तेन कालान्तरे स्मृतिरुत्पद्यते । संस्का-
राधानद्वारा स्मृतिं प्रत्यनुभवस्य कारणत्वम् । अनुभवस्तु वस्तुतो
रसे नास्ति विभावादिगतस्य रसगतत्वेनोपचर्यमाणत्वात् । किं च
रसस्यानुभूयमानत्वाभ्युपगमे व्यङ्ग्यत्वविरोधः । तस्मादनुभवा-
भावे स्मृतेरप्यभाव इति स्मृतिविषयो न रसः किं तु व्यङ्ग्य एव ॥

यत् पुनरिहाकार्यत्वमुक्तं रसस्य तन्नटगतविभावाद्यनुत्पाद्यत्व-

स्मृतिपक्षं प्रतिक्षिपति । स्मरणेति । कथमस्तु न कथंविषयस्त्वित्यर्थः ।
कुत इत्याद्यङ्गव्यानुभवाभावाहिति प्रक्रियापूर्वकमाह । वस्त्वित्यादि । इन्द्रि-
यसंनिर्कर्षादीत्यादिर्घञेन घञ्बलिङ्गादिसंग्रहः । अस्त्वनुभवसंभवात् स्मृतिः
रसोऽप्यनुभूयत इति स्मृतिगोचरीभविष्यतीत्याद्यङ्गव्याह । अनुभवस्त्विति ।
तथा व्यपदेशस्त्वौपचारिक इत्याह । विभावादादगतस्येति । मुख्यत्वेऽनिह-
र्माह । किं चेति । समीचीनोऽसमीचीनो वेन्द्रियलिङ्गादिसमुत्पद्यः प्रत्ययोऽनुभवः ।
तत्संस्कारमात्रमुत्पद्यतु स्मृतिः । तदुभयविलक्षणं तु व्यञ्जनमिति भावः ॥

अत् प्राक् प्रतिज्ञातं नाक्रान्तः कार्यतयेति तद्विदृणोति । यत् पुनरिति । विभावे-
हत्पादितोऽनुभावैर्ज्ञापितः संचारिभिरुपचितो रामादिगतः स्याथी ताद्रूपभावनाया
मते प्रतीयत इति केचित् । तन्निषेधाभिप्रायं तदित्यर्थः । नटगतविभावादीति ।
कारणविशेषाभिधानं तु परेषां प्रक्रियाभिधानमात्रपरं न त्वन्योत्पाद्यत्वाभ्यनुज्ञा-
नपरमुख्यचरेवानङ्गीकारान् । तदङ्गीकारे घटादिवान्निमित्तानिवृत्तावापि रसानुवृत्तिप्र-
सङ्गः कार्यद्रष्टव्ये तथा नियमादित्युक्तम् । रस उत्पद्यत इति प्राथिकव्यपदेशस्त्वा-
स्वावनाधर्मस्वास्वाद्योऽप्युपचारात् । अत एव चर्वणानिव्यपस्था तस्य निव्यपत्तिरुप-

१ संनिर्कर्षेण G. २ जनितेन तेन T., G., O., M. ३ T. drops च. ४ इति
संस्कारं T., G., M. ५ वस्तुनि रसे G. ६ नास्ते D. ७ गतस्य तस्य रसं T., G., M.;
गतस्य तस्य तस्य रसं O. ८ ष्देन K. ९ मुख्यत्वं निष्कर्षमाह K. १० प्रक्रियामात्रपरं K.

मभिसंधाय । यदपि रसस्याज्ञाप्यत्वमिधानं तदपि रामस्य
रतेरतीतत्वात् संनिहितदेशवर्त्तमानकालेन्द्रियसंनिकर्षाद्यज्ञाप्य-
त्वाभिप्रायेण ॥

अतः कारकत्वज्ञापकत्वव्यावृत्तौ विभावादिचर्चणोपयोगित्व-
मात्रेण हेतुरलौकिको भवन्नलौकिकत्वमेव रसस्याभिध्वनक्ति ।
यदुक्तम् ।

चर्चत इति काव्यप्रकाशकारः । ननु रसस्य विभावादिष्वङ्गत्वं नाम तज्ज्ञा-
प्यत्वमेवेति कथनज्ञाप्यत्वं प्रतिज्ञातं प्रागित्वाद्यङ्गत्वं तदपि विवृणोति । यद-
पीति । तदप्यलौकिकत्वाद् रसस्य लौकिकप्रत्यक्षादिज्ञाप्यत्वप्रतिषेधमिदं न
तु ज्ञाप्यत्वमात्रनिषेधपरं तेनालौकिकत्वज्ञानगम्यत्वाविरोधः । आदिष्व-
ङ्गत्वलिङ्गत्वसंबन्धः । रामस्य रतेरतीतत्वाविति । अनैन्द्रियत्वत्वनाथे वृष्टान्त-
र्यमुक्तम् । अतीतरतिचर्चणानामपि नेन्द्रियादिज्ञाप्येति व्याख्येयम् । अन्यथा
व्याप्त्युत्तार्यस्वीकारे चर्चणान्त्येन्द्रियादिज्ञाप्यत्वाच्चानुज्ञाने पूर्वोत्तरसकलसंज्ञाभि-
रोधोऽतीतरतेः शब्दलिङ्गज्ञाप्यत्वबाधश्च । तस्माद् रसत्वाज्ञाप्यत्वमिधानं लौकिक-
प्रमाणमात्राभिप्रायमित्येव व्याख्यानमुचितम् । एवं विभावादे रसस्य चालौकिक
एवायं हेतुहेतुमत्तावः सिद्ध इति ॥

फलितमाह अत इति । उक्तरीत्या रसस्याकार्वाक्यादज्ञाप्यत्वाच्चेत्त्वर्थः । उत्प-
त्तिज्ञाप्तेरहेतोर्विभावादेः कुच हेतुत्वं तथाह । चर्चणेति । मात्राद्यङ्गः कारकत्व-
ज्ञापकत्वव्यावृत्त्यर्थः । विभावादिगतव्यञ्जनव्यापाराख्यालौकिकमहासहायक-
त्वबलान्तःकरणवृत्तिविशेषनिरस्तसमस्तावरणस्वात्मानन्वसागरत्वैव रसव्यपरे-
द्यत्वं च 'लोकोत्तरचमत्कारकारिणः सकललौकिकप्रमाणनिरपेक्षैः स्वयंप्रकाशत्वा
विगलितवेद्यान्तरस्फुरणविशेषचर्चणं स्वादनमिति व्याख्यायते । उक्तरीत्या

१ D. drops तदपि. २ संनिहिते D. ३ 'चर्चणान्तेन्द्रियं' G. ४ 'व्यावृत्तौ रसं प्रति
विभावा' G., O., M. ५ 'भिप्रायकं' K. ६ 'गम्येति' D. ७ 'न्द्रियज्ञाप्यं' D.
८ 'पूर्वोत्तरसकलं' K. ९ 'व्यपदेशस्य' D. १० 'लोकान्तरं' D. ११ 'निरपेक्षत्वर्थं' K.

‘यो लौकिकोऽप्यतिजनः कारकसिद्धोऽप्यकार्यभूतश्च ।
सविकल्पोऽप्यविकल्पः स रसः केनोपमीयेत ॥’

ननु

‘तत् प्रेक्ष्य पश्यतां भाव्यं सम्यग् भाषयतां हृदि ।
अलौकिकसुखास्वादो रस इत्यभिधीयते ॥’

तैतश्च करुणादीनां दुःखरूपत्वात् कथंकारमुपपद्यते रसत्वमिति
श्रेयः । विगलितवेद्यान्तरत्वमानन्दस्य रूपम् । तद्यदि विभाषानु-
भाष्यमिच्छारियथोचितौपनिबन्धमहिम्ना काव्यभक्षणसमसमय-
मेव समुल्लसति तर्हि करुणादावपि कुतस्त्वं दुःखसंवेदनम् ॥

रन्नापोपबोगाज्ञेतुल्यम् । एतदेवेषां व्यञ्जकत्वं व्यङ्ग्यत्वं च रसत्वेति सर्वमलौ-
किकमेवेत्यर्थः । अलौकिकत्वे संमतिमाह । य इत्यादि । लोकविरितत्वालौ-
किकः । “तत्र विरितः” इत्यस्मिन्नर्थे लोकसर्वलोकाभ्यां ङम् । लोकोत्स-
रुहृदयैकसंवेद्यत्वात्कैकिकेत्वाह । अतिजन इति । विभाषाविद्यव्यपदेश्य-
कारणसाध्यत्वात् कारकसिद्धत्वरपि व्यञ्जते न तूत्पाद्यत इत्यकार्यभूतश्च । विभा-
षाविद्येवपि विद्यितरूपत्वात् सविकल्पः । तथापि स्वसंवेदनत्वादविकल्पो विक-
ल्पाविषयत्वेत्यप्रतिभोऽव्यभिचार्यः । करुणादीनां दुःखात्मकानामानन्दैकरसत्वं कथ-
मिति शङ्कते । नन्विति । कथंकारं कथमित्यर्थः । “अन्वयैवंकथमित्यंसु
सिद्धाप्रबोगश्चेत्” इत्यनर्थकादेश करोतेः कथंपूर्वाण्णमुल्लुप्रत्ययः । परिहरति ।
नेति । कुत इत्यत आह । विगलितेति । काव्यनिबद्धविभाषाविद्यञ्जकमहिम्ना
श्रेयोचरेण भाषकम्भापारेण सर्वोऽपि स्थायी तदानीमानन्दात्मकतयैव समुल्ल-
सति । अन्वया कथं सामाधिकानां करुणाद्यभिनयेऽपि महात्ममानन्दमन्वभूव-
विति पञ्चाङ्गानन्दात्मकताप्रतिसंधानं भूयोऽपि तत्र प्रवृत्तिश्चेति भावः ॥

१ अलौकिकः T., U. २ ततः G. ३ ‘व्योदितो’ G. ४ काव्ये भ्रक्त्वं T., U., M.
५ कुतो दुःखं G. ६ ‘मानन्दात्मकरसालकत्वं K.

स्वादः काव्यार्थसंभेदादात्मानन्दसमुद्भवः ।

विकासविस्तरक्षोभविक्षेपैः स चतुर्विधः ॥

विकासः कुसुमस्येव पादपस्येव विस्तरः ।

क्षोभोऽग्धेरिव विक्षेपो मारुतस्येव चेतसः ॥

तत्र विकासोपाधिकः शृङ्गारः । विस्तरोपाधिको वीरः । क्षोभो-
पाधिको रौद्रः । विक्षेपोपाधिको बीभत्सः । उपाधिभूमिकाभ्रय
इति यावत् । हास्याद्भूतकर्षणभयानकेष्वपि विकासादिरेवोपा-
धिरित्येभिः सह मित्रता शृङ्गारादीनां न तु कार्यकारणभावः ।
तेषां प्रत्येकं विभावादिकारणभेदस्य दृष्टत्वात् । ननु तदाद्यावेव
रसा भवितुमर्हन्ति न तु नवमः । ततः कोऽयमभिनवो नाम
शान्त इति चेन्न । मुनिनास्य विभावाद्यप्रतिपादनाल्लक्षणाकर-

तरेवं रसस्वरूपं निरूप्य तत्स्वरूपं निष्कृष्य दर्शयति । स्वाद् इति ।
स्वाद्यत इति स्वादो रसः यतो रसशब्दं निवृत्ते । रसतेः स्वारनाय-
त्वाद्भवन्त एते रसा इति । काव्यार्थः काव्यस्य वाच्यार्थो विभावादिः तस्य
संभेदादप्युक्तत्वेन संबन्धासत्त्वैवानन्दः तस्य समुद्भवः समुत्तिराविर्भावः काव्या-
र्थानुसंधानसंभव आत्मानन्दरसो यः स स्वासापरनामा रस इत्यर्थः । तस्य-
शृङ्गारादिभेदाभ्रयणेन विकासाद्युपाधिकं चातुर्विध्यमाह । विकासेत्यादि ।
इह शब्दविषये विस्तारशब्दभिन्यः । शृङ्गारादिचतुष्टयोक्तं चातुर्विध्यं हास्यादिचतु-
ष्टयेऽतिदर्शयित्वा इयानामपि यथासंख्यं द्वयोर्द्वयोरेकोपाधिनिबन्धनार्थं मियो विच-
तेत्याह । हास्येत्यादि । कार्यकारणनिबन्धनेषां भेदीति केचित् । तान् निरस्तवति ।
न त्वाति । कार्यकारणभावस्यैवाभावात् कश्चिद्भावेऽप्यननुगमाम्न तन्निबन्धनेत्यर्थः ।
नन्वेवं इन्द्रकरणादृष्टो रसा इति शान्तो नवमो न स्यादिति शङ्कते । ननु तदेति ।
शान्तो नामेत्यन्वयः । अत्रैकदेशी परिहरति । नेति । नास्ति शान्त इत्यर्थः । तत्रो-
पपत्तिमाह । मुनिनेति । रागद्वेषानुच्छेदे शान्तस्याधिना निर्वैदस्याभावात् कुतः शान्त

१ विस्तारो D. and Com. २ भयानकरूपेण D. ३ नव नवमस्तु रसः कोऽयं T.
४ नन्दप्रकाशो K. ५ दर्शयन् तेषां K. ६ निबन्धनात् K. ७ तेषां शब्दक्याह K.
८ तयोति K.

पात्र । अनादिकालप्रवाहायातस्य रामद्वेषादेरत्यन्तमुच्छेसुमद्यः
 फ्यत्वाच्च । अपरे पुनरेवमिह विषदन्ते । यथा तथास्तु नाम
 शान्तो रसः । सर्वथा नाटकादाबभिनयात्मनि स्थायित्वमस्य
 निषिध्यतेऽस्माभिस्तस्य सकलन्यापारोपरमरूपस्याभिनयायोगात् ।
 एतच्च विचारविकलम् । अमङ्गलरूपस्यापि निर्वेदस्य शान्तरस-
 स्थायित्वप्रकाशनायैव मुनिना व्यभिचारिषु प्रथमं निर्दिष्टत्वात् ।

“रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साही मयं तथा ।

जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभाषाः प्रकीर्षिताः ॥

निर्वेदग्लानिद्यङ्गाख्यास्तथासूयामदभ्रमाः ।

मालस्यं चैव दैम्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्भृतिः ॥

श्रीडा अपलता हर्ष आभेगो जडता तथा ।

गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्रापस्मार एव च ॥

ह्रस्वं प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यसहित्यमथोग्रता ।

मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥

आसन्नैव चित्तकेश चिन्नेया व्यभिचारिणः ।

त्रयस्त्रिंशदमी भाषाः समाख्यातास्तु नामतः ॥”

इति स्थायिव्यभिचारिमध्येऽस्य पैठनादुभयरूपत्वमस्यार्मि-

इत्यर्थः । तस्येऽपि शान्तस्य तत्स्थायिनो निर्वेदस्य नाब्धानुषोणित्वादिह स्थायित्वे-
 नाच्च निबन्धो निषिध्यत इत्येकदेशान्तरमतमाह । अपरे पुनरिति । अस्येति ।
 निर्वेदस्त्वर्थः । उग्रजनन्त्रपद् मुनिनाम्बस्य स्थायित्वसूचनादिति परिहरति ।
 पैठनेति । कण्ठतोऽनुक्तिस्तु सूचकाराणां भूषणमेव । वया कथादशब्दोऽत्र
 मुस्तादिभूषणशब्दं समुच्चिन्नायेतिनादः । प्रथमनिर्वेदानभिन्नङ्कुं सूत्रं पठति ।
 एतिरिच्छादि । सूचतात्पर्यं ध्वनक्ति । स्थायीति । अयं भावः । संचारिणाच्च-

१ अक्षरं G., C., M. २ शोद्धो भृतिः स्मृतिः T. ३ परिपठनां D. ४ 'स्यानुमत'
 T., G., C. ५ 'एतच्चेत्यादि K. ६ समुच्चकारे K. ७ विविनक्ति K.

मतमिति मुनेराशयस्य लक्ष्यमाणत्वाच्च । तस्मादस्ति शान्तो रसः ।
अतश्च नवैव रसा इति नः संमतम् ॥

राजा तु शृङ्गारमेकमेव शृङ्गारप्रकाशे रसमुररीचकार । यथा

“ वीरान्द्रुतादिषु च येह रसप्रसिद्धिः

सिद्धा कुतोऽपि वटयक्षवदाधिभाति ।

लोके गतानुगतिकत्ववशादुपेता-

भेतां निवर्त्तयितुमेष परिश्रमो नः ॥

शृङ्गारधीरकरुणाद्भुतहास्यरौद्र-

बीभत्सवत्सलभयानकशान्तनाम्नः ।

आम्नासिषुर्दश रसान् सुधियो वर्यं तु

शृङ्गारमेव रसनाद्रसमामनामः ॥ ”

रसानां लक्षणानि क्रमेण यथा ।

स्त्रीपुंसमाल्यादिविभावा स्तम्भस्वेदाद्यनुभावा जुगुप्सालस्यो-
प्यर्ध्वर्ज्यव्यभिचारिका रतिः संमोगविप्रलम्भात्मा शृङ्गारः ।

विकृतवेषादिविभावो नयनविकासाम्बुपाताद्यनुभावो लज्जादि-
सहकारी हासो हास्यः ।

पितृषिपसिप्रभृतिविभावो दैवोर्पालम्भाम्बुप्रभृत्यनुभावो दैन्या-
दिसहकारी शोकः करुणः ।

पाठभावेण संचारित्वसिद्धावपि अमङ्गलतया प्रायम्भानर्हत्वापि निर्वैश्व प्रायम्य-
करणं स्यादिसान्निध्याह स्यादित्वसिद्धपर्यनेवेति कण्ठोक्तिं विनापि स्यादित्व-
सिद्धिरित्यर्थः । उपसंहरति । तस्मादिति ॥

भोजराजमतनाह । राजा त्विति । तत्रपि भरतोदिद्याकाविरोधादितिर्बलतत्रै-
वोपेक्षैव प्रतिशेष इति नत्वा रसानां विशेषलक्षणान्वाह । रसानामित्वादि ।

१ विवर्त्तयितुं G., D. २ °द्रमरणव्यतिरिक्तव्यभि° G., O., M. ३ °व्यभिचारी T.
४ °वोपेक्षमा° D. ५ भरतशाब्द° K.

असुहृदर्शनादिविभावः स्वेदनिर्मत्सर्नाद्यनुभावोऽप्रर्षादिव्यमि-
चारी क्रोधो रौद्रः ।

प्रतिमल्लुधिलोकनादिविभावो रोमाञ्चकृपाणकम्पनाद्यनुभावो
हर्षादिमिर्व्यमिचारिरुपचित उत्साहो वीरः ।

प्रतिभट्टेदर्शनादिविभावः कम्पकातराक्षिविलोकनाद्यनुभावः दै-
म्यादिव्यमिचारि भयं भयानकः ।

पूतिपरसुदर्शनादिविभावा नासापिधानवैवर्ण्याद्यनुभावा मो-
हादिव्यमिचारिणी जुगुप्सा बीभत्सः ।

विधिप्रवस्तुदर्शनादिविभावः स्तम्भस्फारनेत्रविलोकनाद्यनु-
भावो वितर्कादिव्यमिचारी विस्मयोऽद्भुतः ।

मवमङ्कुरताविभावनादिविभावः पुलकनयननिर्स्तरङ्गताद्यनुभावो
भ्रूत्यादिव्यमिचारी निर्वेदः शान्तः ।

अत्र कामस्य सकलजीवलोकानन्दकन्दलनक्षमतया सर्वान् प्रति
इष्टतेति तन्मूलः पूर्वं निर्दिष्टः शृङ्गारः । तदनुगामितया हास्यः । ततो
निरपेक्षमांघत्वात् तद्विपरीतः करुणः । ततस्तन्निमित्तमर्थप्रधानो
रौद्रः । अथ कामार्थयोर्धर्ममूलत्वाद्धर्मप्रधानो वीरः । तस्य भीता-
भयप्रदानसारत्वाद्भीरानन्तरं भयानकः । तद्विभावसाधारण्यसंभ-
वाच्च तद्धेतुस्ततो वीभत्स इति । यद्वीरेणाक्षिप्तं वीरस्य पर्य-
न्तेऽद्भुतः फलमिति तदुपादानम् । ततस्त्रिवर्गात्मकप्रवृत्तिधर्मविप-
रीतनिवृत्तिधर्मात्मकोऽपवर्गफलः शान्तः ॥

निगद्व्याख्यानमेतत् । अथ रसानां क्रमनिष्पत्तिकाः संगतीराह । अत्र कामस्यो-
त्सादि । इत्यपि निगद्व्याख्यानमेव ॥

१ हर्षादिव्यमि २ प्रतिभयं D. ३ 'ह्यवले' G. ४ चित्रवस्तु T. ५ हुतरसः O.
६ 'निस्तरता' T. ७ हृदयमिति O., G., M. ८ पूर्वं G., D. ९ निर्दिष्टं D.
१० निरपेक्षभावात् G.; निरपेक्षकारिणात् T. ११ फलमिति ततस्तदुपा T.

चाटुषु प्रभुविषयस्य रत्याख्यस्य कविभावस्य प्राधान्यं भविष्य-
तीति रसादिध्वनेः प्राधान्यप्रकाशनाय परकीयौष्येवास्माभिः पद्या
न्वयं क्रमेणोदाहरियन्ते । तत्र रसो यथा ।

‘ममासनाथं भव मण्डनं ततः

प्रिये मनुत्सङ्गविभूषणं भव ।

अमान्कमादालपमङ्ग मृष्यतां

धिना ममोरः कतरत्तवासनम् ॥’

धीर नरसिंह नृपते तव विरहे भाति पाण्डुता वपुषि शृणम् ।

तस्या हृदयगतस्य त्वम्बुलवम्बुस्य चन्द्रिकोभरमधुप ॥

अत्र सखी वक्त्री ।

‘उत्कासे कण्ठदाहः प्रक्षुरघृतपथःपानमामज्वरार्ते

रका कृष्टिः कृशानामुदरभयहैरा कर्कटी सक्तुमिधा ।

पथ्या पथ्यातिसारे दृशि सक्तु पुनः क्षारचूर्णप्रयोग-

स्तत्पथ्योपचारैस्तरुणयति यमाहम्बरं अन्तुकेतुः ।’

अथ रसादिध्वनेरन्वयस्योक्तानुदाहरिष्यन् ‘ करोमि नरसिंहस्य चाटु-
श्लोकानुदाहरन्’ इति स्वकृतप्रतिज्ञामङ्गशेषं परिहरति । चाटुष्विति ।
रसभावादिभेदादसंलक्ष्यक्रमध्वनिरटविध इत्युक्तं तथाप्यस्य रसध्वनेः शृङ्गारादिभेदेन
नवविधस्यापि क्रमेणोदाहरणानि वक्तुमाह । तत्र रसो यथेति । ममेत्यादि ।
संभोगशृङ्गारोदाहरणं परकीयम् । धीरनृसिंहेति विप्रलम्भशृङ्गारोदाहरणं स्वकीयम् ।
तत्र पूर्वोक्तप्रभुविषयस्यैवाख्यभावध्वनिघट्टान् परिहरति । अत्र सखी वक्त्रीति ।
न तु कविरिति शेषः । तथा चोक्तघट्टानवकाश इति भावः । अथ सर्वत्र स्त्रीपुंवे-
त्थादिलक्षणानि बोध्यानि । उत्कास इति । कर्कटी उर्षावः । उर्षावः कर्कटी स्त्रियात्

१ परकीयान्येव D. २ तत्र शृङ्गाररसो यथा T., G., M. ३ तत्र D.; मम G.,
G., M. ४ ननु T., G. ५ चन्द्रिकेव सुमधुप T. ६ अणुत्सो T., G. ७ अदृष्ट
T., G., C., M. ८ इत्यादि K.

‘ हृदये वससीति मंत्रियं
यद्बोचस्तद्वैमि कैतवम् ।
उपचारपदं न चेद्विदं
त्वमनङ्गः कथमस्तदा रतिः ॥ ’

‘ केयं माता पिशाची क ईष स जनको आतरः केऽत्र कीटा
बभ्योऽयं बन्धुवर्गः कुटिलबिर्दसुहृच्छेष्टिता ज्ञातयोऽपि ।

हस्तौ निर्णयीक्य

भागर्म यावदेषां कुलमिदमंजिलं नैव निर्दशेषयामि
स्फूर्जन्तः क्रोधवह्नेर्दधति न विरतिं तावदङ्गे स्फुलिङ्गाः ॥ ’

‘ क्षुद्राः संत्रासंमेनं विजहित हरयः क्षुर्णशक्रेमकुम्भा
युष्मद्रात्रेषु लज्जां दधति परममी सार्यका निष्पतन्तः ।
सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमंसि न हि रेषां नन्वहं मेघनादः
किञ्चिद्भूमङ्गलीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ॥ ’

‘ ग्रीवामङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने र्दंत्तदृष्टिः
पद्मार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयान्जुयसा पूर्वकायम् ।
दमैरर्धावलीढैः भ्रमविष्टतमुच्चान्शिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योद्ग्रन्थुतत्वाद्वियाति बहुतरं स्तोफमुर्व्यां प्रयाति ॥ ’

इत्यनरः । पथ्या हरीतकी । ‘हरीतकी पथ्या’ इति विश्वः । पथ्या हिता । अन्तुकेतुर्नाम
कैशिरग्वहस्तौ वैद्याभासस्तद्विबन्धनेवम् । ग्रीवामङ्ग्लेत्यादि । पद्मार्धे पद्मार्धं चरम-
कावः । पृषोत्पदिस्वास्ताधुः । स्वमते तिर्थंगतस्यापि रसत्वानाभासत्वात् सारङ्गत-

१ ये भिषं D. २ इति G. ३ विपुलसुदं D. ४ निष्पिष्य D. ५ कुलमतिविमलं D.
६ निम्नेष्यामि D. ७ भेते T. ८ यो भिज्जं T., G., O., M. ९ यकाः संपतं T.,
G., O., M. १० त्वमपि T. ११ ह्यो T., G., O. १२ वददृष्टिः G., O., M.
१३ कथन दग्धं K.

‘दसमाणुसमांसभालके
कुम्भसहस्सवशाहिं शंभिवे ।
अणिसं च पिबामि सोणिदं
बलिशशदं समले मवीयदु ॥’

‘पद्य कञ्चन चकोरलोचने
लोचनाविषयमैन्द्रजाळिकम्
इक्षुरिष्वसनमङ्कुराः शरा
लस्यमेतदखिलं चराचरम् ॥’

कदा वाराणस्याममरतटिनीरोचसि वसन्
वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ।
अये गौरीनाथ त्रिपुरहर शम्भो त्रिनयन
प्रसीदेत्याक्रोशमिषमिव नेष्यामि दिवसान् ॥’

अत्र भाषितीव्रनरकयातनानुचिन्तनादिभिर्धिभावैर्जनितः कौपीन-

भबोवाहरपमित्थनुसंधेयम् । दसमाणुसेत्यादि । समरसीमि वसात्कृन्नांसनपावाः
कस्याधिद्वाक्षस्या अपभ्रंशभाषेयम् ।

दद्यान्नुषमांसभाराः कुम्भसहस्रवसाभिः सञ्चिताः ।

अनिशं च पिबामि शोणितं वर्षघतं समरो भवसु ॥

पद्येत्यादि । अथात्वन्ताघटमानार्थघटनवर्षनादनुतः । कदेत्यादि । इह
सामान्बलक्षणप्रस्तावोक्तान्वापि विभाषादीनि पुनर्विप्रतिपत्तिनिरासराख्यायैमुद्गाप-
वति । अत्र भाषितीव्रेति । एतेन नित्यानिस्त्ववस्तुविवेक इहामुच्चार्यफलभोग-
विरागः क्षमदमादिसाधनसंपत्तिर्मुमुक्षुत्वं चेति साधनचतुष्टयसंपत्तिरुहीपिकेत्सुकम् ।

१ इदमाणुशर्मशभाषणे कुम्भसहस्रवशाभि शंभिवे

अणिसं च पिबामि शोणितं बलिशशदं शमले मविभदु ॥ D.

२ ‘शुक्राण्डधनुरङ्ग’ D.

धारणशिरोऽञ्जलिपुटघटनादिमिरनुभावैरभिव्यक्तः कदेतिपदसू-
चितेन चिन्ताख्येन व्यभिचारिभावेन पुष्टः स्वात्मावमानलक्षणो
निर्वेदः स्थायी शान्तरसरूपतां विभ्रद्विभ्रान्तिधौम । विभावास्त्व-
त्राक्षेपलभ्याः ॥

शृङ्गारादिरसभेदाः पुनः शास्त्रान्तरसुलभनिरूपणा इति नेह
प्रपञ्चिताः ॥

भावो यथा ।

भावो हि नाम देवद्विजगुरुंपुत्रमित्रादिविषया रतिर्विभावाधार्-
पूरितो व्यभिचारी च कान्ताविषयाया रतेः शृङ्गारत्वेनाङ्गीकारात् ।
तत्र देवविषया यथा ।

‘ छिन्ते ब्रह्मशिरो यदि प्रथयति प्रतेषु सख्यं यदि

श्रीबः क्रीडति मातृभिर्यदि रतिं धत्ते स्मशाने यदि ।

सृष्ट्वा संहरति प्रजा यदि तथापार्धाय भक्त्या मन-

स्तं सेवे करवाणि किं त्रिजगती शून्या सं प्वेश्वरः ॥ ’

नन्वे विभावाः श्लोकेनोक्ता इत्याद्यङ्ग्याह । विभावास्त्विति । कौपीन-
धारणादिकाबोधेवा इत्यर्थः । ननु शृङ्गारादीनामवान्तरभेदाः किमिति नोदाहि-
केतेऽत्र ग्राह । शृङ्गारादीति । अस्माकं स्वेतावतैव ध्वनिस्वरूपनिरूपण-
सिद्धेरसमिति भावः मित्रादीर्त्सोदि । भाविद्यद्वयद्वन्द्वनृपादिसंग्रहः । श्रीपू-

१ 'मानक' T., O. २ 'रूपनिर्वे' T. ३ 'धामा' T. ४ 'भावास्तत्रा' G.
५ 'द्विजगुरुनादि' D. ६ 'वानुभावाङ्कु' G., O., M. ७ भिन्नं G.; छिन्नं O., M.
८ 'प्यादाय' T. ९ किं नु जगती O., M. १० 'शून्यायवा' सेश्वर G., O., M.
११ 'न्ते तत्राह' K. १२ 'पुत्रा' K. १३ अङ्कुरित K.

अत्र भगवद्विषया रतिः प्रतीयते । एवं द्विजातिविषयाप्युदा-
हार्या । पुत्रविषया तु रतिर्बत्सलो रस इति कैश्चिदुच्यते ॥

यद्यपि सकलमेव काव्यं रसेनैव जीवति रसञ्चैकधर्मेणम-
त्कारात्मा तथापि कापि व्यभिचारिणः सकाशादधिकञ्चमत्कारो
भवतीति सोऽपि विभाधानुभावप्रकाशितो भाव उच्यते । यथा

‘ किमसुमिर्गलितैर्जड मन्यसे

मयि निमज्जतु भीमसुतामनः ।

मम किल श्रुतिमाह तदर्थिकां

नलमुखेन्दुपरां विबुधः स्मरः ॥’

रित उपपित इत्यर्थः । एवं द्विजातीति । तत्र द्विजाविषये ‘अथे क्रियाः
कानदुर्धाः क्रतूनाम्’ इत्यादि । गुरुविषये रघुवंशे ‘ससेन्वयान्वगाश्रयम्’
इत्यादि रामे रतिं भरतवृत्तान्तः । पुत्रविषये ‘भालश्चदन्तमुकुलान्’ इत्यादि
शाकुन्तले । मित्रविषये तु ‘अथैतं सुखदुःखयोरनुगतम्’ इत्यादिकं चोदा-
हार्यमित्यर्थः । भादिघञ्जादृष्वर्णपतिविषया भाष्याः । तत्र स्वचाटुस्तोक एवोदा-
हरणमिति भावः । पुत्रविषयारतिर्वत्सलोनाम इदमो रस इति केचित् । न तस्त्वमत-
मित्याशयेनाह । कैश्चिदिति । तस्वाः पृथगसत्ये देवद्विजादिविषयाणामपि पृथ-
गसत्वप्रसङ्ग इति भावः । ननु रसस्य लीकौत्तरचमत्कारकारित्वाद् धर्मित्वमस्तु
व्यभिचारिणः कथं तथात्वमिति शङ्कामनूद्य विभावादिनहिता कदाचित्
सोऽपि तथेत्याह । यद्यपीति । किं तस्य रसत्वमपि नेत्याह । भाव उच्यते
इति । किमित्यादि । गलितैरुत्कामितैः । तदर्थिकां मृतममसां चन्द्रमसि
धिलम् इत्येवमर्थपरानिर्णयः । इह विरहवेदनया चन्द्रातपमसहमाना ममन्ती
चन्द्रमुपालभते । एषा मृता भवेति मममया बधिष्यति । ‘यत्रास्य पुरुषस्य मृत-

१ तु वल्लो T., G., O. २ ‘धने चम’ D. ३ ‘मकाशते O. ४ ‘रुषिते’ D.
५ अत्र क्रियाः K. ६ ‘दुषा इत्यादि. ७ रामरत’ K. ८ ‘कारित्वानि’ K. ९ तथैवे’ K.
१० मृतापि मन्मना D.

अत्र शशिनं प्रत्यसूया दमयन्त्याः प्रतीयतेऽतिरेकेणेति विप्रल-
म्बेऽप्यसूयास्यव्यभिचारिचमत्क्रियाप्रयुक्त आस्वादातिशयः ॥

रसाभासो यथा ।

‘ब्रह्मस्रग्भ्ययनस्यै नैष समयस्तूर्णी बहिः स्थीयतां
स्वल्पं जल्प बृहस्पते जडमते नैषा समा वज्रिणः ।
वीणां संहार नारद स्तुतिकथालापैरलं तुम्बरो
सीतार्यल्लकमल्लमग्नहृदयः स्वस्थो न लङ्केश्वरः ॥’

अत्र न कथमपि मिथिलाधिराजतनयायाः प्रेमभाजनं भवति

स्वामि वागन्वेति वातं प्राणश्चक्षुरादित्त्वं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाका-
शमालौकधीर्लोगानि वनस्पतीन् केषा अप्सु लोहितं च रेतश्च निधीयते इति
श्रुतिप्रामाण्यवदिति यदि तेऽभिमानस्तदपि ‘व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः’ इति
न्यायेन विद्वैत्कामदेवव्याख्यानात्तलमुखेन्दुपरमेव श्रुतेरिति इत्याद्यो भवानित्यर्थः ।
इत्येतेह ईलैकपरामा मम परमापि तस्मान्मुञ्चयेवेति व्यञ्जयते तेन रतेः स्यादित्त्वं-
चेति स्थिते सत्याह । अत्रेति । अपकारिणि चन्द्रे मन्नुप्रमुक्ता तत्पाण्डित्या-
सहकरपासुवेर्णापराशक्तो नावो व्यञ्जयत इत्यर्थः । ‘परोत्कर्षाक्षनेष्वां स्यादौर्ज-
न्यान्मन्कुतोऽपि वा’ इति लक्षणम् । अत्र विप्रलम्भप्रतीते रसधनौ जृम्भमाने कुतो
भावभ्यनिरित्वाद्यहङ्कव तस्संभवेऽप्युद्भूतत्वाद्यमद्भाष्य इत्याह । अतिरेकेणेति ।
अत्र परकीयापकारादयो विभावा निन्दानावरभूभङ्गादयोऽनुभावा इत्यनुसंधेयम् ॥

ब्रह्मस्रगिति । सीतावहकः सीताविरहः । अत्र रावणस्य सीतायां विप्रलम्भ-
दृष्टाः प्रतीयते । ईत्वाभासत्वं व्यक्तम् । अत्रेति ।

‘एकैवानुरागश्चेत् तिर्यङ्मलेच्छगतोऽपि वा ।

योषितो बहुसन्निभेऽसाभासश्चिधा नतः ॥’

१ °कले व्यतिरेकेण T., G., C., M. २ °प्रलम्भसंभवे° T., C., G., M. ३ °व्यय-
न्य T. ४ तुम्बुरो T., G., C., M. ५ °वहम्° D. ६ °तनयाया भाजनं D.
७ तद्विद्वन्मा° D. ८ नैलैकप्रताया D. ९ मे K. १० तस्याभास° K.

रामभद्रेतरस्ततः सर्वथा तस्यामनौचित्येन रतिः प्रावर्त्तत रावणस्यै
रसाभासः समञ्जनि विप्रलम्भशृङ्गारः । इदमत्र तात्पर्यम् । यत्र पर-
स्परानुकूल्यकल्लोलितः प्रवर्त्तते स्थायी तत्र रसः । यत्र पुनरेकतरा-
नुरागस्तत्र स्थायिनोऽनौचित्येन प्रवृत्तत्वात् तदाभास एव । अपरे
तु रसाभासं तिर्यक्षुं प्रचक्षते तन्न परीक्षाक्षमम् । तेष्वपि विभाषादि-
संभवात् । विभाषादिज्ञानशून्यास्तिर्यङ्घो न भार्जनं भवितुमर्हन्ति
रसस्येति चेन्न । मनुष्येष्वपि केषुचित्तथाभूतेषु रसविषयभावा-
भावप्रसङ्गात् । विभाषादिसंभवो हि रसं प्रति प्रयोजको न विभाषा-
दिज्ञानम् । ततश्च तिरश्चामप्यस्त्येव रसः ।

यथा

‘द्वौ सरःपङ्कजरेणुगान्धि
गजाय गण्डूषजलं करेणुः ।
अर्धोपभुंकेन बिसेन जायां
संभावयामास रथाङ्गनामा ॥’

इत्युक्तत्वात् तिर्यङ्गतोऽपि रसाभास इति केचिद् । तन्मतमुपन्वत्स्ये निरस्यति ।
अपरे त्विति । तिरश्चां विभाषादिसंभवेऽपि तदनुसंधानवैधुर्वात् रसाश्रयत्वमिति
चक्षते । विभाषादिज्ञानेति । समाधत्ते । नेति । कुत इत्याद्यहस्य किमेषां
विभाषादित्वेन ज्ञानं प्रयोजकं स्वरूपमात्रज्ञानं वेति विकल्पार्थं प्रतिबन्ध्या समा-
धत्ते । मनुष्येष्वपीति । रसविषयभावो रसाश्रयत्वम् । द्वितीयं स्वैवाप्यस्ती-
त्याद्येनाह । विभाषादीति । संभवः स्वरूपज्ञानसंभवः । न विभाषादिज्ञानं
विभाषादिव इति विशेषज्ञानमित्यर्थः । अन्यथा ज्ञानमात्रनिषेधेऽस्वन्तानुपलभ्य-
मानानामपि तच्चेटादीनामृषीपकत्वप्रसङ्गः । उपसंहरति । तैर्तद्व्येति । उदाहरति ।
र्द्धेदाविति ॥

१ प्रवर्त्तते T., M. २ °स्येन्याभासः T., G., O., M. ३ °शृङ्गारस्य O., M. ४ °भे-
दपर्यम् T., G., O. ५ प्रवृत्तत्वेनाभास° G.; प्रवृत्तत्वादाभास° T., O., M. ६ तिर्यक्षेव G.
७ °ङ्घोऽपि T. ८ भाजनीभवि° G. ९ °विषयीभावा° T., O., M., G. १० °र्धोपयुकेन
T., O., M. ११ °फन्यस्यति D. १२ द्वितीयं तत्राप्य° D. १३ तत्त्वं चेति K.
१४ °वित्यादि K.

अत्र गजेनालम्बनविभावेन जनिता वसन्तादिभिरुद्दीपनविभावै-
रुद्दीपिता सुरभिगण्डूषजलदानानुभावप्रकाशिता हर्षादिभिर्मूर्च्छभि-
न्धारिभिरुपचिता करेणोः संभोगशृङ्गारितां प्रतिपद्यैव रतिः । एवं
रथाङ्गविषयोपि ॥

भावाभासो यथा ।

‘ अस्मद्विक्रमचेष्टितानि निखिलत्रैलोक्यहेलाजय-
प्रह्वीभूतसुरासुराणि भवतो भूमेः सुता शृण्वती ।
पत्यौ द्वेषकषायितेन मनसा स्निग्धा मयि स्यास्यति
स्त्रीणां प्रेम यदुत्तरोत्तरगुणप्राप्तस्पृहाञ्चञ्चलम् ॥ ’

अत्र रावणस्यौत्सुक्यमनौचित्येन प्रवृत्तम् ॥

रसस्य मुख्यत्वे सत्यपि राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवत् कदा-
चिद्विक्रित्वमनुभवन्ति भावशान्त्यादयः ॥

तत्र भावशान्तिर्यथा ।

‘ पश्यामः किमियं प्रपद्यत इति स्थैर्यं मया लम्बितं
किं मां नालपतीत्ययं कालु शठः कोपस्तयाप्याभितः ।
इत्यन्योन्यविंशोल्लङ्घित्चतुरे तस्मिन्नवस्थान्तरे
सव्याजं हसितं मया धृतिहरो वार्षपस्तु मुक्तस्तया ॥ ’

ननु रसाङ्गश्रुतानां भावशान्त्यादीनां धनित्वेऽङ्गित्वं चेति विरोधमाद्यङ्ग-
कृतान्तेन निराचष्टे । रसस्येति । अथा राजानुगतभृत्यवत् राजशेषत्वेऽपि विवा-
होपाधिना सं प्रत्येव वाश्लिकं शेषित्वं न विरुद्ध्यते तथैषामपि कृत्वितात्पर्येण
प्रतिपादनेन शेषित्वमविरुद्धं प्रस्तुत रसोद्दीपकं सतुपकारकमेवेत्यर्थः ॥

पश्याम इति । अथ कश्चित् कानी स्वप्रियासंभोगनरहस्यं यवस्त्राव
कथयति ॥

१ हर्षादिव्यं T. २ शृङ्गारतां T., G. ३ प्रपद्येव G. ४ विषयेऽपि T., G., O., M.
५ भृत्यवदङ्गित्वं कदाचिदनु T. ६ नो मयि किं G. ७ विंशोल्लं T., G., O., M. ८ मुक्तस्तु
वापस्तया G.; वापय्य मुक्तस्तया O. ९ प्रतिपादनेऽपि K. १० रसस्योद्दीपं K. ११ K.
drops समागम.

अत्रेर्ष्याकृतस्य नायिकायाः कोपस्य शान्तिः । विशिष्टस्यापि
कोपस्य कोपत्वानवगमात् ॥

भावोदयो यथा ।

‘ तद्य विश्वेभ्य द्यालुरेधि मे
दिनं निनीषामि भवद्विलोकिनी ।
अर्दांश पादेन विलिख्य पत्रिणा
तवैव रूपेण समः स मत्प्रियः ॥ ’

अत्र नलं प्रति दमयन्त्या औत्सुक्यरूपस्य भावस्योदयः ॥

विरहयोर्भावयोः परस्परस्पर्धिभावेनोपनिबन्धो भावसंधिः ।

यथा ।

‘ अर्धे चेतसि जानकी न विरमत्यर्धे च लङ्केश्वरः
किं चार्धे विरहानलः कवलयत्यर्धे च रोषानलः ।
इत्थं दुर्विधिवैशसव्यतिकराद्वाहे समेऽप्यर्धयो-
रेके वेर्षिं तुषामिदग्धमपरं दग्धं करीषामिना ॥ ’

तदंघेति । इन्द्रसंदेशहारिणमाविष्कृतनिजाकारं नलं प्रति तत्स्वरूपं जिज्ञास-
मानायास्तशालोकनकौतुकाकृष्टेधिसाया दमयन्त्या वचनमेवम् । पक्षिणा पूर्वं
नलप्रहितेन हंसेनेत्यर्थः ॥

अर्धं इति । दुर्विधिवैशसव्यतिकराद्दृष्टवैवप्रातिकूल्यमेलनादित्यर्थः । विद्यसति
हिनस्तीति विद्यसो हिंस्रः । शसु हिंसायामिति धातोः पचायच् । तस्य
भावो वैद्यसं क्रौर्ये प्रातिकूल्यमिति भावत् । अवादिस्वाद्यन् प्रत्ययः । अमेरिन्धन-
विशेषाहाहकत्वविशेषः प्रसिद्धः । तद्विह तुषामिः सद्यत्वं करीषामेरसद्यत्वं चेति
विश्वसित्वोक्तम् । एकं वेर्षीत्यादि । ‘ धान्वत्वेर्के विशुषास्तुषः ’ ‘ गोर्विदे’ गोमर्षेर्-
श्रियां तंशु शुष्कं करीषोऽञ्जी’ इति चामरः ॥

१ विष्णुष्टस्या° D. २ कोपत्वानवगमात् D. ३ विश्राम्य G., M. ४ औत्सुक्य-
भावस्य D. ५ परस्परविभावे° D. ६ न G., C., M. ७ ित्यर्थे D. ८ न O., M.
९ वेदि T. १० तदेत्यादि K. ११ काविष्ट° K. १२ करीषा° K. १३ वेदीन्यादि K.
१४ तथि तुषः पुमान् K. १५ िर्विद्या D. १६ गोमयेऽश्रियाम् D. १७ तद्विशुष्कं D.

अत्र रतिक्रोधयोः संधिः शर्वणास्पदम् ॥

बहूनां भावानां पूर्वपूर्वोपमर्देनोपनिबन्धो भावशाषल्यम् ।

यथा

‘ काकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणामुपशान्तये श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुञ्चम् ।

किं वस्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धोस्यति ॥

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्तानां शबलता
विभ्रान्तिधाम ॥

केत्यादि । एतच्छकुन्तलायामज्ञाताभिजनविशेषायामासक्तस्य राज्ञो दुष्बन्तस्व
ब्राह्मणीशङ्काकलितचेतसो वचनम् । तत्राष्टभिर्वाक्यैः क्रमेणाष्टौ वितर्कादयो
गार्था ध्वन्यन्ते । तत्र

‘ तर्को विचारः संदिहाद्भूलताङ्गुलिनर्चकः ।’

‘ कालाक्षमत्वमौत्सुक्यम् ।’

‘ तस्वमार्गानुसंधानाद् तस्वनिर्धारणं मतिः ।’

‘ स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते ॥’

‘ अनिष्टाभ्यागमोपेक्षा शङ्का ।’

‘ संस्वत्यागादनौद्धत्यं ऐन्धं कापर्ण्यसंभवम् ।’

‘ धृतिभित्तस्य नैःस्पृह्यं ज्ञानानीष्टागमादिभिः ।’

‘ ध्यानं चिन्तेहितानातेः शून्यताश्वासतापकृन् ।’

एवमसंलक्ष्यक्रमव्यूह्यभवनिरपेक्षा निरटङ्कितः ॥

१ °पमर्दोपनिबन्धो T.; °पमर्दकभावेनोपनिबन्धो G.; °पमर्दभावेनो° O., M. २ °र्ण
मस्य नः T., M.; °र्णं पस्यमाय मे G., O. ३ श्रुति° G. ४ पास्यति C. ५ धृति-
विभावनां D. ६ K. omits भावा. ° स्वत्यागा° K.

संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्तु त्रिधा । शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्योऽर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्य उभयशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यगभेति । तत्राद्यस्तावदलंकारस्य वस्तुनो वा व्यज्यमानत्वेन भवन् प्रथमं द्विधा भवति । द्विविधोऽपि पदवाक्यप्रकाश्यः स्यादिति चतुर्विधः ।

क्रमेण यथा

नरसिंह धरापाल के वर्यं तव वर्णने ।

अपि राजानमाक्रम्य यशो यस्य विजृम्भते ॥

अत्र राजपदेनेन्दोर्विषयस्य प्रस्तुतत्वे विषयिणो नृपस्याक्रमणादिप्रकृतोपयोगिनः प्राधान्येन प्रतीतेः परिणामो व्यज्यते ।

अयं संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनि विभजते । संलक्ष्येति । वीणादिवादनानन्तर-
भाषी यो निस्वानस्तदनुरणनं तस्त्वेव रूपं बन्धु सौऽनुरणनरूपव्यङ्ग्यः । अत
एवोक्तं काव्यप्रकाशे ।

‘अनुस्वानामसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितित्तु बः ।

शब्दशयोभयद्यत्तन्नुस्यस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः ॥’ इति ।

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्तु स्वकारणविभाषासिद्धिबन्धितत्वेव प्रतीतेर्नानुरणनरूप इति भावः । तत्र शब्दशक्तिमूलं चतुर्धा विभजते । तत्राद्य इति । पदगत-
शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपसंलक्ष्यक्रमालंकारध्वनिः पदगतशब्दशक्तिमूलानुरणनरूप-
संलक्ष्यक्रमवस्तुध्वनिः । एवं वाक्यगतौ द्वौ भेदावित्येवं चतुर्विध इत्यर्थः । आद्योदा-
हरणेऽलंकारध्वनिमुच्चारयति । अत्र राजपदेनेति । विषयिण आरोप्यमाणस्त्वे-
त्यर्थः । आरोप्यमाणस्त्व प्रकृतोपयोगित्वे परिणाम इति लक्षणम् । आरोप्यमाणस्त्व
नृपस्त्व स्वतादात्म्येन प्रकृतस्त्वेन्दोराक्रमणीयत्वापादनेनोपबोधात् परिणामालंकारो
राजपदमहिम्ना ध्वन्यत इति पदगतशब्दशक्तिमूलत्वम् । तस्त्व ध्वनित्वे हेतुमाह ।

१ °पव निरुक्तं काव्य° K. २ प्रतीयते । तत्र D. ३ तादृग्भूतवस्तुध्वनिः K.

आक्रम्य स्मरवैरिशेखरसरित्पूरैर्कांसिहासनं
राजानं नरसिंहं पार्थिवं तथाहंकारमारोद्धुरः ।
त्वत्कीर्तिप्रसरो हसत्ययमसौ शक्रस्य दन्तावलं
व्यालेन्द्रं मुसलायुधं किमपरं देव्याश्च पञ्चाननम् ॥

इह करकलितमुसलतया भगवतः सीरपाणेः समरंधुरंधरत्वकूपं
वस्तु मुसलायुधपदेन व्यज्यते ।

हिरण्यकशिपुक्षेत्रदानदर्शितविस्मयः ।

न कस्य श्लाघनीयोऽसि नरसिंह जगत्पते ॥

अत्र राजानि प्राकरणिकत्वेनाभिधाया वियन्त्रितत्वाद्प्राकरणिक-
नृसिंहलक्षणद्वितीयार्थाभिधाने कुतः शक्तिः । सकृदुच्चारितस्य
शब्दस्यैकार्याभिधान एव सामर्थ्यं न द्वितीयार्थाभिधाने । अधाने-

प्राधान्येनेति । अन्यथा गुणीभूतव्यङ्ग्यं स्वाशिति भावः । आक्रम्येत्त्वादि ।
गतमेवत् । अत्र वस्तुभानिमुद्रावयति । इहेति ।

अयं वाक्यगतशब्दशक्तिमूलमलंकारध्वनिमुद्राहरति । हिरण्येति । हिरण्यस्य
कशिपुनोऽर्जाच्छादनस्य क्षेत्रस्य भूमेश्च दानेन वितरणेनान्यत्र हिरण्यकशिपोरसुरस्य
क्षेत्रदानेन गात्रखण्डनेन दर्शितविस्मयः । अत्र हिरण्यादिवितरणाद्भुतो राज्ञेति प्रकृतो
वाच्यार्थः । असुरगात्रखण्डनाद्भुतो भगवान् वैवो नृसिंह इत्यप्रकृतो व्यङ्ग्यार्थः । सोऽ-
प्यन्वव्यतिरेकाभ्यां शब्दशक्तिगम्य एवेति वाक्यगतः शब्दशक्तिमूलोऽलंकारध्वनि-
रिति भावः । नन्विह न कश्चिदलंकारः प्रतीयते प्रत्युत वाक्यस्यासंबद्धार्यप्रतिपादकत्वं
प्राप्तमिति प्रत्यवतिष्ठते । अत्रेत्यादिना यदभिधीयत इत्यन्तेन । कथमसंबद्-
धमित्वाद्यङ्ग्याभिधासंबन्धं तावन्निरत्वति । राज्ञीति । तद्व्यभिधान्तरमस्ति-
त्वाद्यङ्ग्याह । सकृदिति । अनेकार्यत्वापि शब्दस्यैकोच्चारणे एकैवाभिधा-
शक्तिचेष्टते इतरा तु विद्यमानाप्यप्रकृतत्वाद्वास्तु इत्यर्थः । तस्यैकैव शक्ति-
र्यान्तरेऽप्यनुवर्त्ततामित्याद्यद्येन शङ्कते । अथेति । परिहरति । नेति । कुत

१ ° दुर्धरत्वं T., O., M.; दुर्धरत्वं वस्तु G. २ प्राकरणिकगतत्वं G., O., M.
३ ° नरसिंहं T. ४ ° कशिपोः शयनाच्छादनस्य D. ५ ° रित्यर्थः K.

कार्योऽयं शब्दस्तावन्न विरमति यावन्नं द्वितीयमर्थमभिधत्त इति चेन्न । अनेकार्थस्य शब्दस्यैवाभावात् । यत् पुनरेकस्यैव शब्दस्यानेकार्थत्वंमिव क्वचन प्रतीतिसरणिमनुसरति स महिमा सादृश्यनिबन्धनस्य भ्रमस्य । ततोऽस्य वार्थ्यस्यासंबन्धार्थाभिधायकरवमेव प्रसक्तम् । अतो निष्फल एवार्थं त्रिष्टुब्धान्वेषणप्रयासः कवेरिति यदभिधीयते तदमीमांसितरमणीयम् । नरसिंह इव नरसिंह इत्युपमाया वार्थ्येन प्रतीयमानत्वात् ।

यथा वा

गौडगुर्जरकर्णाटलांटमालवसेवणाः ।

नरसिंहनूपे दृष्टे भवन्ति करहाटकाः ॥

इत्याद्यङ्गुप विरम्य व्यापारोपेत्तेरिति परिहारे स्थिते पक्षान्तरावलम्बनेन मूले कुठारमारोपयति । अनेकार्थस्येति । एकस्य शब्दस्यैक एवार्थ इति न्यायासिति भावः । तद्व्यनेकार्थताप्रतीतेः का गतिरिति शोध्यममूढ गतिमाह । यत् पुनरित्यादि । वचनिकार्योऽयमेकः शब्द इति प्रतीतिर्जायते तथाप्येकस्य शब्दस्यैक एवार्थ इति न्यायादर्थभेदाच्छब्दभेदे सस्वपि सावृत्त्येकत्वधमः कारणमित्यर्थः । ततः किमत आह । तत इति । एकत्वानेकार्थत्वाभावादित्यर्थः । ततोऽपि किमत आह । अत इति । भलंकारध्वनिस्तु दूरापास्त इति भावः । सर्वलोकप्रसिद्धस्थानेकार्थत्वस्य दूरपहवसावविचारितरमणीयमुक्तमिति समाधत्ते । तदिति । भ्रान्तत्वाभ्रान्तत्वचिन्ता तु किं नः कवीनामिति भावः । किं त्वभिधायाः कुण्डलाद्वधङ्ग्यस्वमुच्यते असंबद्धत्वं च नास्त्यौपम्यपदैवसानादित्याह । नरसिंह इवेति । तस्माद्यमलंकारध्वनिरिति भावः । अङ्गिष्टमुशाहसुंमाह । यथा वेति । गौडेति । करे शट्कं येषामिति करहाटकाः सुवर्णोपायनपाणयो भवन्तीत्यर्थः । करहाटको नाम देशविशेषोऽप्यस्ति तथा च कयं गौडादयः करहाटका इति

१ भावद् द्वितीं T. २ द्वितीयार्थं T. ३ 'नेकार्थमिव D. ४ D. omits कचन; क्व कचन G., O., M. ५ अतो T., G., O., M. ६ वाच्यस्या D. ७ ततो T. ८ स नर T. ९ वाच्येन D. १० 'कलिमालव' D. ११ 'सेवणाः C. १२ व्यापारपत्ति' D. १३ गौडेत्यादि K.

अभिप्रभृतेर्विरोधाभिधायिनः शब्दस्यात्राभावाद्दृश्यैव
विरोधो वाक्येन व्यज्यते । यद्यप्ययं क्वचन वाक्यार्थे पुंस्त्वलंकार-
भावमुपमादिरूपतयानुभवप्राप्तीत् संप्रति पुनरलंकार्यतामवलम्बते
तथापि प्रत्यभिज्ञानबलाद्दलंकारदशापरित्यागेऽप्यलंकारध्वनिरि-
त्यभिधीयते ब्राह्मणभ्रमणन्यायेन । तद्वृत्ताभावेन त्वंपलक्षितं वस्तु-
मात्रमुच्यते । मात्रग्रहणमिह रूपान्तरनिराकरणाय । तत्तु यथा

सत्त्वसागर नृसिंह भूपते

तावकैरलममीभिराशुगैः ।

वैरिणामसव एव यद्भव-

न्याशुगाः कलितकार्मुके त्वयि ॥

विरोधालंकारः सद्यस्तथा वाक्येन ध्वन्यते । ननु यद्यपि विरोधो व्यवहृतः क्व तर्हि
वाच्य इत्याद्युक्त्वाह । अपिप्रभृतेरिति । यत्र विरोधार्थस्याप्यादेः प्रयोगस्तत्र
विरोधस्य परिस्फूर्तिकत्वादिरोधो वाच्यः । अत्र तु वैपरीत्याद्व्यङ्ग्य इति भावः ।
नन्वलंकारस्य ध्वनित्वेऽलंकार्यत्वे सतः कथमलंकारपदेशः प्राधान्याप्राधान्यबो-
रेकत्र विरोधादित्याद्युक्त्वाह । यद्यपीति । यद्यप्यलंकार्यतामवलम्बते तथापी-
त्यन्वयः । ब्राह्मणभ्रमणन्यायेनेति । भ्रमणः सवरः । यथा ब्राह्मणः सवरस्व-
नागतोऽपि भूतपूर्वगत्या ब्राह्मण इति व्यपदिश्यते तद्वदित्यर्थः । वस्तुतस्तु तदपि
वस्त्वेषेति द्रष्टव्यम् । तर्हि वस्तुध्वनिः कीदृगत आह । तद्वृत्तेति । भूतपूर्वालंकार-
त्वरहितं बहस्तु तद्वस्तुमार्थमित्युच्यते तद्वध्वनिर्वस्तुध्वनिरित्यर्थः । रूपान्तरं भूत-
पूर्वालंकारभावः । स्वस्वत्वादि । आशुगा वाजाः शीघ्रमेगैर्यस्वराश्च । अत्र व्यवहृत-

१ पुनरलं T., G.; पुणरालंकारं O., M. २ तद्गवाभावेन D. ३ भावेनोपलक्षितं तु
T.; अलंकाररूपाभावेनोपलक्षितं O., M. ४ इत्यर्थः D. ५ स्यात्ततः K. ६ लंकार्यम् K.
७ भ्रमणम् K. ८ ब्राह्मणन्यपदेशमाह K. ९ तद्वृत्तेति D. १० वस्तुमात्रमुच्यते K.
११ शीघ्रनिर्गतत्वाच्च K.

अत्र तव धनुर्धरणमात्रेणैव समरप्राङ्गणेषु सत्वरमेष भवन्ति गत्वराः पर्यिन्धिनां प्राणा इति वस्तु शब्दशक्तिमहिम्नैव वाक्येन व्यज्यते ॥

अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्ये त्वर्थस्य स्वतःसंभवी कवि-
प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नश-
रीरश्चेति त्रयो भेदाः । तेषु त्रिष्वपि भेदेषु वस्तुना वस्त्वलंकारो
वालंकारेणापि वस्त्वलंकारो वा व्यज्यत इति अनुष्णकारतयास्या-
र्थशक्तिमूलस्य ध्वनेर्द्वादश प्रकाराः संभवन्ति । एते च पदधा-
क्यप्रबन्धप्रकाश्यतया प्रत्येकं त्रिधा भवन्तः षट्त्रिंशद् भवन्ति ।
एकाक्षर्यवगतेन भूषणेन कामिनीषु पदप्रकाश्येनापि व्यङ्ग्येन भारती
भवति अमत्काराण्य सङ्घटयानाम् । तत्र पदप्रकाश्यत्वेनोदाहर्यन्ते ।

वस्तु ध्वनन्ति । अंशेति । आद्युगादिशब्दशक्त्यैवोक्तवस्तुमतीतिरयं वाक्यगत-
शब्दशक्तिमूलः संलक्ष्यक्रमवस्तुध्वनिरित्यर्थः । एवं शब्दशक्तिमूलवस्तुर्थां शक्तिः ॥

अयार्थशक्तिमूलं विभजते' । अर्थशक्तीत्यादि । ननु पदगतेन ध्वनिना काव्यै-
कदेशवर्तिना अमत्कारः कियानित्वाद्यङ्गुपाह । एकाक्षर्यवगतेनेति । अय
नासाभलमेन मुक्ताफलेनेति भावः । तत्र पदप्रकाश्यत्वेनेति । तत्र षट्त्रि-
ंशतो भेदानां मध्ये इत्यर्थः । तत्र द्वादश पदगता द्वादश वाक्यगता द्वादश प्रबन्ध-
गताश्च । तत्र पदगतास्तावदुच्यन्त इत्यर्थः । तेषु स्वतःसिद्धार्थशक्तिमूला वस्तुना
वस्त्वलंकारध्वनी अलंकारेण च वस्त्वलंकारध्वनी इति अत्यारः । एवं कविप्रौढो-
क्तिसिद्धार्थशक्तिमूलाः कविनिबद्धार्थशक्तिमूलाश्चेति विवेकः । एवं वाक्यगतप्रबन्ध-
गतेष्वपि द्रष्टव्यम् । तत्र पदगतस्वतःसिद्धार्थशक्तिमूलकं संलक्ष्यक्रमे वस्तुना

१ T. drops तव २ T. drops शक्ति. ३ रूपे तु व्यङ्ग्ये T. ४ अर्थतः संभवी O.
५ अंशेनेन वं L., G. ६ अनुष्णकारं D. ७ अमत्कारिणी O., M. ८ पदगतप्रका.
९ उदाहर्यते G., M. १० अन्वयेत्यादि K.

नृसिंह वसुधाधिप त्वयि रणोन्मुखे धावतः

प्रतीपपृथिवीपतेः पथि पथि प्रदीप्तक्षुधः ।

चिरादगुरवन्ध्यतां कुरवगाहविन्ध्याटवी-

पलाशिषिदपाञ्चलाहृतफलार्पणेन द्विपाः ॥

अत्रावन्ध्यतामगुरित्यादिना वस्तुना गजगतं युद्धवन्ध्यत्वरूपं वस्तु चिरादिति पदेन व्यज्यते ।

नृसिंह स्मापाल त्रिदशतटिनीवीचिर्तुलिते

यशःपूरे कुरासव जगदिदं पूरितवति ।

समुन्मीलत्कालांगरुबहुलधूमप्रणयिनी-

स्तमस्तोमस्ताम्यन् विशति कबरीः पक्षमलदशाम् ॥

अत्र प्रवेशनादिरूपेण वस्तुना त्वद्यशोधवलिते जगति पक्षमल-
दशां कबरीष्वेव श्यामिकेति परिसंख्यालंकारः कबरीपदेन व्यज्यते ।

समरवसुन्धरासु नरसिंह धराधिपते

रिपुनृपमौलिनीलमणयस्तव पादयुगे ।

सरसविकस्वरारुणसरोरुहलोमलग-

न्मधुकरमण्डलीललितडम्बरमाद्भवते ॥

वस्तुधनिमुदाहरति । नृसिंहेति । पलाशिषिदपाञ्चलाः वृषपास्ताम्नापि । विन्ध्या-
टवीमध्यं वृषपातामस्यौजस्यद्योवनार्यम् । चिरादिति पदेनेति । तदर्थं सत्तयेस्वर्थः ।
पक्षव दु तत्सहकारित्वम् । एवमुत्तरभाषि ब्रह्मम् । वस्तुनालंकारधनिमुदा-
हरति । नृसिंहेत्यादि । कबरीः केशपाशान् । “जानमह—” इत्यादिना ङीप्-
प्रत्ययः । कबरीष्वेवेति । कबरीष्वन्वय च प्राप्तायाः श्यामिकत्वात् कबरीष्वेव
शिवमनात् परिसंख्या । ‘एकस्थानेकत्र प्राप्तावेकत्र निबन्धने परिसंख्या’ इति
ल्लापादित्त्वर्थः । अलंकारेण वस्तुधनिमुदाहरति । समरेत्यादि । अत्र निदर्श-

. १ वसुधा^२ G., O., M. २ °रुणयस्तु D. ३ °ललिते D. ४ °गुहं G. ५ °वहलं T.
६ °धूपं M. ७ °नीतमणयं D. ८ नृसिंहेत्यादि K. ९ पलाशं K.

अत्र निदर्शनालंकारेण रणस्रोणीषु क्षणमपि तर्षं चरणप्रणामा-
द्विरमस्ति न त्राणार्थिनः प्रत्यर्थिन इति वस्तु लगदिति पदेन
व्यज्यते ।

पूर्वं पयोधेरुदरे स्थितासि

ततः सुधे त्वं हृदये सुधांशोः ।

मुखे कलिङ्गाधिपतेरिदानीं

यथोत्तरं धाम तवाभिरामम् ॥

अत्र पर्यायालंकारेण वाक्सुधयोर्भेदेऽप्यभेद इत्येवंरूपातिशयो-
क्तिर्मुञ्च इति पदेन व्यज्यते । एषूदाहरणेषु स्वतःसंभविनोऽर्थस्य
व्यञ्जकत्वम् ॥

हेमाद्रेः केन्द्रायां रतिरमणरणाटोपविच्छिन्नहार्-

व्यस्तं मुक्ताफलानां तमसि तत इतः स्तोममन्वेषयन्त्याः ।

कस्याभित् स्वस्तरुण्या निकटगतनिजप्राणनाथोपगीता

कीर्त्तिज्योत्स्ना त्वदीया क्षणमकृतं मुदं भीनृत्सिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्र वस्तुना तमस्यैपि प्रकाशं कृतवती भवतः कीर्त्तिरिति वस्तु
मुद्मिति पदेन प्रकाश्यते ।

नेति । मन्वत्त्वाम्बधर्मस्वीकारासंभवात् उम्बरमिव उम्बरमिति सादृशबाधेपादस्तु-
संबन्धरूपा निदर्शनेत्वर्यः । विरामे लग्नत्वासंभवाद्लग्नत्वात्स्व व्यञ्जकत्वमित्तर्यः ।
अलंकारेणालंकारध्वनिमुदाहरति । पूर्वमिति । अपैकत्वाः सुधाया उदाहरणेका-
धारवृत्तिनिबन्धनात् क्रमेणैकत्वानेकत्र वृत्तिरूपः पर्वाभेदः । तस्य च मुखे
मुद्वस्तुधानुपपत्तेः वाचि सुधात्वाद्भवसानमन्तरेणानिर्वाहान्मुखपरार्थंघत्तवा तद्व्य-
ञ्जकत्वमित्तर्यः । स्वतःसिद्धार्थंशक्तिमूलाभत्वारो भेदा शक्तिता इत्याह । एष्विति ॥

अथैवं कविप्रौढोक्तिसिद्धार्थंशक्तिमूलानपि अनुरो भेदात् क्रमेणोदाहरति । हेमा-
द्रेरिति । रतिरमणरं सुरतस्त्रीया । अत्र वस्तुनेति । भेदकारणरूपेणेत्यर्थः ।

१ ऋणिषु T. २ T. and M. drop तव. ३ केन्द्राणां D. ४ षते D. ५ D.
drops अपि. ६ मिन्यादि K.

अम्भोजभूखन्द्रकलावतंस-

कंसद्विषः कुत्र पदं लभन्ताम् ।

यशभियस्ते महिमा समन्ताद्

व्याप्तोत्पथं वीर नृसिंह देव ॥

अत्र वस्तुना त्वद्यशोधवलिते जगति पुण्डरीकप्रभृतयो न शक्यन्ते विभावयितुमिति महिमेति पदेन सामान्यालंकारः प्रकाश्यते ।

तनौ दत्त्वा पाकोन्मुखशरसर्षी कामपि रुचिं

रिपुस्त्रीभ्यस्तासां कलयसि कलिङ्गक्षितिपते ।

प्रभां ताटङ्गानां भ्रवणकुसुमानां विलसितं

स्मितानामालोकं स्तनमलयजानां भ्रियमपि ॥

अत्र परिवृत्यलंकारेण त्वत्पलायितारितरुणीतनौ विरहपाण्डिमा समुद्धृम्भत इति वस्तु पाकोन्मुखशरसर्षीमिति पदेन प्रकाश्यते ।

अम्भोजेत्वादि । कुत्र पदं लभन्तामिति । स्वाश्रयपुण्डरीकहिमाग्निशीरा-
ब्धीनां बशोनप्रतया दुर्महत्वात् कुचापि परलभ इत्यर्थः । अत्र वस्तुनेति ।
बधोप्यातिक्रमेणेत्यर्थः । पुण्डरीकप्रभृतय इत्येव पाठः । क्वचिद् भूद्यत्नः प्रानादिकः ।
अन्वया सामान्यालंकारमुत्थानाम् । 'सामान्यं गुणसाम्येन यच्च वस्त्वन्तरेकता'
इति वल्लभाजम् । न च पुण्डरीकप्रभृतीनामिव पुण्डरीकप्रभृतीनां गुणसाम्येन
यच्चैक्यं संभवति । अन्वया श्लोके परमहर्षं बाधेत । प्रभृतिशब्देन हिमाचलपदा-
पातवारयोः संभवः । तनावित्वादि । शरसर्षी शरसदृशीमित्यर्थः । स्वपर-
पक्षार्थविनिमयः परिवृत्तिः सा चेह न्यूनाधिकस्वीकाराभ्यूनपरिवृत्तिरिति विशेषः ।

१ पुण्डरीकप्रभृतयो D. २ विभावयितुं न शक्यन्त इति T. ३ कलयति D. ४ क्षितिपतिः
D. ५ विकसितं G. ६ त्वद्वयपत्न्यं T., G., U., M. ७ प्रकाशते G.

त्वत्कङ्कधारः समरे पतन्ती
 मूर्ध्नि त्रिषां वीर नृसिंह देव ।
 विलोक्यतां झालयति क्षणेन
 तदङ्गानां स्तनपत्रमङ्गान् ॥

अत्रासंगत्यलंकारेण नवजलंधाराविलक्षण्येयं तव करवालधारेति
 व्यतिरेकालंकारो विलोक्यतामिति पदेन प्रकाश्यते । एषु कवि-
 प्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरस्यार्थस्य व्यञ्जकत्वम् ॥

भुवः केलीतल्पं जयति नरसिंहक्षितिभुजो
 भुजः शौर्यक्रीडाडमरसमरारम्भलंडहः ।
 नवप्रेयोलाभप्रमुदितसमस्ताम्बरचरी-
 चिकीर्षैर्मन्दारैर्धिततमुपहारं भजति यः ॥

अत्र वस्तुना समराभिमुखानशेषानपि सर्वथा निहन्त्येव रिपू-
 यमिति वस्तु नवप्रेयोलाभेनेत्यादिना पदेन द्योत्यते ।

धूर्त्ताघोरण देव घासव कथं पङ्केन लिप्तः करी
 पातुं तोयमुपागतः सुंरनर्दी तत्रास्ति पङ्कः कुतः ।
 सर्वाशाधिजयोत्सवं प्रति कृतोद्योगे कलिङ्गेश्वरे
 स्फार्यन्ते कंरिकर्णतालपवनोद्धृताभ्रमूरेणवः ॥

त्वद्वित्वादि । अत्र कार्यकारणयोः कालनधारापातयोर्मिन्नदेशत्वारसंगत्वकर्त्तारः ।
 उपनेवस्व करवालधाराया धारान्तपक्षुपभावासाधिसम्प्रतीतेर्ब्यतिरेको ध्वन्वस
 इत्यर्थः । कुनूहलपदेत्त्वेनेन श्लोके विलोक्यतामित्त्वच कुनूहलाविति पाठ उभेदः ।
 अय कविनिबद्धार्थघनिकमूलांभनुरो भेषान् क्रमेणोवाहरति । भुव
 इत्यादि । उमरो भवंकरः । लडहः प्रौढः । अत्र वस्तुनेति । वि-
 शिष्टमन्सारोपहारभजनरूपेणेत्यर्थः । धूर्त्तैत्यादि । स्फारयन्ते संमूर्च्छन्तीत्यर्थः ।

१ भूप D. २ कुनूहलात् is also noticed in the Com. ३ नवजलधाराप
 O., M. ४ D. omits अर्थस्य. ५ लमटः D.; लडहः C. ६ मन्दारैः स्तिमितं G.
 ७ T. omits अशेषान्. ८ स च नदी M. ९ स्फारयन्ति D. १० द्विपर्णं D.

अत्र वस्तुना सुरनद्याश्चमूरेणुभिरसंबन्धेऽपि संबन्धः कृत इति स्फायन्तं इति पदेनातिशयोक्तिरलंकारो द्योत्यते ।

मायोधनेषु रमसादधिरूढवत्या
 घीरभिषयः स्तननितम्बभरातिभारात् ।
 हन्तुं नृसिंह नृपतेर्न भुजः कथंचित्
 पादोपकण्ठपतितान् क्षमते विपक्षान् ॥

अत्र जीवन्त एव परिपन्थिनो मुका इति कार्ये पृष्टे नृसिंहनृपति-
 भुजः कथमपि न हन्तुं क्षमते इति कारणाभिधानरूपाप्रस्तुतप्रशं-
 सोपजीवनप्रवृत्तप्रतीयमानर्हेतुत्प्रेक्षानुप्राणितेन व्याजस्तुत्यलंका-
 रेणानवरतक्षात्रधर्माचरणप्रवर्णत्वरूपं वर्णनीयविषयं वस्तु पादो-
 पकण्ठपतितानित्यनेन पदेन द्योत्यते ।

अत्र वस्तुनेति करेणुभिः पङ्कलेपरूपेणेत्यर्थः । आयोधनेष्वित्यादि । इहाम-
 स्तुतप्रशंसोद्येक्षायाञ्जस्तुतीनामङ्गाङ्गिभावेन संकरः । तेन राज्ञो वित्त्वविज्जित्वं वस्तु
 व्यन्यते इत्यलंकारेण वस्तुभनिरिति व्यनक्ति । अत्रेत्यादि । कार्यकारणसामान्य-
 विशेषसकरूपाभामन्यतनत्वाप्रस्तुतस्य कथनात् तत्प्रतिशोभिनः प्रस्तुतस्य गम्यत्वेऽ-
 प्रस्तुतप्रशंसा । अत्र हन्तुनक्षमत्वरूपकारणाज्जीवनामोचनरूपकार्यावगमेन कार-
 णात् कार्योचनरूपप्रस्तुतप्रशंसा । पृष्ट इत्यनेन कार्यत्वेऽप्रस्तुतत्वमुक्तम् । तद्धि-
 यत्प्रशंसामत्वेऽस्तिभारविधेति हेतोरुद्येक्षणादुद्येक्षावास्तुपजीवनप्रवृत्तत्वं व्यङ्ग्य-
 काम्येणाह प्रतीयमानत्वम् । विन्द्या स्तुतेः स्तुत्या वा निन्दाया गम्यत्वे
 ष्याञ्जस्तुतिः । अत्राक्षमत्वरूपया निन्दया राज्ञः शरणागतबाणपराम्रणत्वपर-
 मकार्षणिकत्वनिषेधभीदत्वादिकरूपस्तुतिप्रतीतिव्याजस्तुतिभेदः । स चाक्षमत्व-
 निर्वाहकोक्तोद्येक्षासापेक्षत्वाह तदनुप्राणितः 'क्षात्रधर्मोऽपि विजयः क्षत्रि-

१ स्फायन्तीति D. २ योत्पलंकारो T. ३ व्यन्यते T. ४ दृष्टे D., T. ५ क्षम
 इति G. ६ 'वस्तुने' G. ७ 'प्रेक्षणानु' T. ८ 'प्रकलात्वरूपं G. ९ 'जीविता' K.
 १० कार्यन्ता' K. ११ कार्यम्' K.

बाहुस्ते नरसिंह देव विजयभीकेलिसौधध्वज-

स्तत्रापि प्रलयामिधूमरुचिना कङ्गेन सख्यं गतः ।

निर्मर्यादधिशीर्यमाणविशिकप्राग्भारशात्कारिणि

प्राक्रीडत् समरे सपत्नहरिणाक्षीणां ह हा हा विधिम् ॥

इह कारणाभिधानरूपाप्रस्तुतप्रशंसानुगृहीतेन काव्यलिङ्गेन सप-
त्नहरिणाक्षीणां दशा वचनगोचरतामपि नेतुं न शक्यत इति
भणितनिषेधेन वक्ष्यमाणविषयं आक्षेपाळंकारो ह हा हा विधिमिति
पदेन द्योत्यते । एषु कविनिबद्धकृत्यप्रौढोकिमात्रनिष्पन्नशरीरस्या-
र्थस्य व्यञ्जकत्वम् ॥

वाक्यप्रकाश्यत्वेन यथा ॥

बन्धु इति जीवितम् इति तद्वृत्तिस्मरणविति भावः । बाहुस्तेत्यादि । त्वद्बाहुभि-
सर्गजित्तरस्तत्रापि खड्गभाही रणे प्रवृत्तः किल तद्वारिनारीणां विधिं पुरैषां हा धिक्
विधिः किमुच्यते इत्यर्थः । “भमितः परितः—” इत्यादिना हा शब्दबोधे
द्वितीया । अत्र प्रस्तुतवारिनारीविधिज्ञानाच्च तस्कारणभुञ्जन्निधानादप्रस्तुत-
प्रशंसामेवे तद्विषयभूतत्वं महिम्नो भुञ्जन्विषयभानुप्रवेद्यनारीदुर्दशाज्ञानहेतुत्वेन
पदार्थहेतुककाव्यलिङ्गोत्थापकत्वात्तनुगृहीतं तदिति तत्संकीर्णकाव्यलिङ्गनिह वा-
च्योऽलंकारः । ‘हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्’ । तेनाक्षेपो ध्वञ्जत
इत्यलंकारेणालंकारध्वनिरित्यर्थः । प्रकृतस्योक्तत्वं वक्ष्यमाणत्वं वा निषेधाभावात्
आक्षेपः । तत्र द्वितीये उक्तनिषेध एव वया । ‘सा नूनमाः किमयथा हतजीवितेन’
इति । उक्ताः पदगताः ॥

अथ वाक्यगतानपि पूर्ववद्वाच्यभेदानुवाहर्त्तुमाह । वाक्यप्रकाश्यत्वेनेति ।

१ ‘विकार्यमाण’ D. २ ° क्षीणामपि G. ३ ° गोचरतां नेतुं G. ४ इति निषेधे वक्ष्य’ T.
५ ‘विषयाक्षेपा’ D. ६ ‘संकीर्ण’ K. ७ पूर्ववद् वाक्यदशमे’ K.

एतास्ताराः समन्ताद्दिशि दिशि नभसि प्राप्य धाम स्वकीयं
निःसापत्न्यप्रकर्षप्रकटनपट्टतां नाटयन्त्यः स्फुरन्तु ।
किं चन्द्रः कुत्र तिष्ठत्ययमियमधुना तस्य धार्त्तापि ह्युता
कीर्त्तौ विस्फूर्त्तिमत्यां शुभचरितनिधेः श्रीनृसिंहस्य राक्षः ॥

अत्रैतास्ताराः स्फुरन्त्विति विधिरूपेण वस्तुना न स्फुरन्त्विति
निषेधरूपं वस्तु व्यज्यते । विधिनिषेधौ हि भाषाभावरूपतया वि-
रुद्धाविति न कस्यापि विमतिः । अनयोस्तु वाच्यत्वं तावन्न
यौगपद्येन । असंभवात् । नापि क्रमेण । विरम्य व्यापाराभावात् ।

संघर्षोत्कर्षरिङ्गत्प्लवनकपिकुलोन्मूलितोत्तालशैल-

प्राग्भारैः सेतुबन्धो दशवदनशिरश्छेदनाय व्यधायि ।
पूर्वं तावत् त्वयासौ महति जलनिधौ सांप्रतं तत्र सेतुं
कं वा जेतुं नृसिंह क्षितिप रचयसि स्वैर्यशश्चन्द्रकान्तैः ॥

अत्र रावणवधाय वारिधौ सेतुस्त्वया बद्ध इत्येवंरूपेण वस्तुना
त्वमेव राम इति रूपकं व्यज्यते ।

ततः स्वतःसिद्धार्यशक्तिमूलेषु वस्तुना वस्तुध्वनिमाह । एता इत्यादि । अत्र
चन्द्रोऽपि तत्र स्फुरति न ताराः स्वयं स्फुरन्तु नामेति काका तासां कुतः
स्फुरन्त्विति निषेधो व्यज्यत इत्याह । अत्रेति । नन्विह विधिनिषेधयोर्द्वयोरपि
वाच्यत्वं किं न स्वादिस्थाशङ्क्य तयोः परस्परपरिहारात्मकत्वं तावदाह ।
विधिनिषेधाविति । ततः किमित्वाशङ्क्य नानयोर्द्वयपत् क्रमाच्च न वाच्य-
त्वमित्वाह । अनयोरित्थादिना । वस्तुनालंकारध्वनिमाह । संघर्षेत्यादि ।
संघर्षोत्कर्षः स्पर्शातिरेकः तेन रिङ्गत्प्लवनैः प्रवृत्तप्लवैः कपिकुलैरुन्मूलिता

१ परतां T. २ वार्त्ता विलुप्ता T., G. ३ कान्तौ D. ४ स्फुरन्तीति G. ५ यौगपद्ये
त्समं T. ६ संकर्षो T. ७ रिङ्गित्यबलकपि T., G., C., M. ८ नावाप्यत्वं K.
९ वस्कर्लकारं K.

पृथ्वीभारावतारं कृतवति भवतो दोष्णि हर्षेण दूतः

शेषेण प्रेषितोऽसौ निवसति भुजगः कोऽपि संवादहेतोः ।

कुर्भ्यत्कालीकटाक्षद्युतिदलनकलाकेलिकारस्त्वदीये

पाणौ नायं कृपाणः शुभचरितनिधे भीन्नासिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्रापहुत्या सकलैरपि विपक्षैर्बुगिरीक्ष्यस्त्वत्कौक्षेयक इति वस्तु
व्यज्यते ।

सेनारजोभिस्तव तिग्ममानु-

राच्छादितोऽसौ नरसिंह देव ।

विरोधिशुद्धान्तमृगेक्षणानां

वक्त्रेन्दुरासीन्मलिनप्रकाशः ॥

इहासंगत्यलंकारेण ध्वजिनीसमुद्धूतधूलीश्यामलितनमोमण्डला-
षलोकनसमकालमेव रिपुभूर्पालाः पलायन्त इत्यतिशयोकिरलं-
कारो व्यज्यते । उत समरपराङ्मुखत्वममजन्त भूभुज इति कार्ये
प्रस्तुते रजःपुञ्जपिञ्जरितगगनतलनिर्भालनानुमितस्याप्रस्तुतस्य

उत्पादिता उत्ताला उन्नता चै शैलप्राग्भाराः शैलराघवस्तौरित्स्वर्यः । पृथ्वी-
स्वादि । संवाद एव हेतुस्तत्र तदर्थमित्स्वर्यः । “पृथ्वी हेतुमद्योगे” इति
पृथ्वी । अत्रापहुत्येति । भुजङ्गोऽयं न कृपाण इत्यारोन्वापह्नवरूपवेत्स्वर्यः ।
कुक्षौ नवः कौक्षेयकोऽसिः । “कुलकुक्षिमीषाभ्यः आस्वलंकारेषु” इति शेषिको
दकश्चस्त्ववः । सेनेति । अत्र भानौ रजश्छादनं वक्त्रेन्दोर्नालिन्यनिति कार्बकारण-
कोमिन्नरेषस्वरूपोऽनसंगत्वालंकारो वाच्यः । तेन बहुषोऽलंकारो व्यज्यन्त इत्याह ।
इहासंगत्यलंकारेणेति । अतिशयोकिरिति पलायनावल्लोकनयोः समकालमे-
वेत्वेककालत्वोत्तया कार्बकारणपौर्वापर्यविभ्रंसनरूपेत्स्वर्यः । उतेति । अयवेत्स्वर्यः ।

१ दोषेण D. २ प्रेषितो G. ३ कुम्भ्यन् D. ४ रीक्षस्ते कृपाण T., G., O., M.
५ प्रभावः M. ६ अत्रा O. ७ भूलि T., M. ८ भूपाण T. ९ भूपत्य G., O., M.
१० विभावना D. ११ त्यादि K. १२ कारेणेत्यादिना K.

सेनाबाहुद्वयरूपस्य कारणस्याभिधानादप्रस्तुतप्रशंसा । उतस्वि-
द्विषादाद्यनुभावत्वेनोपनिबन्धाद्विरोधिवधूवदनमालिन्यलक्षणात्
कार्यात् प्रस्तुताज्जटिति रिपुसुभटरणापसरणादिरूपस्य कारणस्य
प्रस्तुतस्यैव प्रतीतेः पर्यायोक्तम् । पशूदाहरणेषु स्वतःसंभविनोऽ-
र्थस्य व्यञ्जकत्वम् ॥

सुराङ्गनाभ्यो मलये त्वदीयं
श्रुत्वा बशो धीर नृसिंह देवं ।
जिह्वाञ्चलान्युल्ललयन्ति दुग्ध-
मृणाललोभादुभयेऽपि नागाः ॥

अत्र रसनाञ्चलोल्लोलनरूपेण वस्तुना विशिष्टचैतन्यशून्याना-
मपि चमत्कारं करोति यशस्त्वदीयमिति वस्तु व्यज्यते ।

वियोगिनो बिभ्र्यति वैरिवीरैः
कौतूहलीमश्रुवते चकोराः ।
त्वत्कीर्त्तिमालोक्य कलिङ्गनाथ
विजृम्भमाणां बहुलेऽपि पक्षे ॥

निभालनमीक्षणम् । निभालयत ईक्षत इति मद्दमल्लः । अप्रस्तुतप्रशंसेति ।
कारणकथनात् कार्यावगमरूपेत्यर्थः । प्रस्तुतकार्योक्त्या प्रस्तुतस्यैव कारणत्व
गन्धत्वे पर्वायोक्तम् ॥

अथ कविप्रौढोक्तिविज्ञाप्यैर्घाक्तिप्रलानाह । सुराङ्गनाभ्य इति । दुग्धं क्षीरम् ।
उभयेऽपि नागाः सर्पा गजाश्च । अत्र वस्तुना वस्तुध्वनिमुक्तावयवति । अत्रेति ।
अर्षं नागानां बधसि दुग्धमृणालभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलंकारः । तेन बधसो दुग्ध-
मृणालौपम्यं गन्धत इत्थलंकारेपालंकारध्वनिर्भास्ति तथापि व्युत्क्रम इति नोक्ता-
वितः । वियोगिन इत्यादि । कुतूहलमेव कौतूहली । चानुर्बन्धादित्यात्

१ 'निबन्धविरोधि' D. २ मूपा D. ३ 'मूपाः G., C., M. ४ कौतूहलं संदधते T.,
G., C.; कुतूहलं संदधते M. ५ बहुलेऽपि G. ६ निह्वानं K. ७ निह्वान्यत K.
८ 'त्यादि K. ९ K. omits अत्र. १० 'व्यनिरस्ति D.

अत्र वस्तुना भ्रान्तिमदलंकारो व्यज्यते ।

उद्गीयमानमनिशं सुरसुन्दरीभि-

र्दानं निशम्य भवतो नरसिंह भूप ।

म्लानेषु निर्जरतरोर्नवपल्लवेषु

शक्या तथैव यशसा विहितोऽवतंसः ॥

अत्र परिणामेन निरतिशयं तव वितरणमिति वस्तु व्यज्यते ।

पृथ्वी पूर्वापरगिरिघनोत्तुङ्गवक्षोजनभ्रा

भूषा बाहोरजनि भवतः श्रीर्नृसिंह क्षितीन्द्र ।

बाहुध्वास्याः सुरगजकरस्थूलदीर्घः समभ्रां

कार्न्ति पुष्पात्यघटघटनाचातुरीयं विधातुः ॥

अत्रान्योन्यालंकारेणोपमेयोपमा न्यज्यते । एषु कविप्रौढोक्तिर्मात्र-
निष्पन्नशरीरस्यार्थस्य व्यञ्जकत्वम् ॥

स्वार्थे व्यञ्जकत्वः । “विद्गौरादिभ्यश्च” इति ङीप् । अत्र वस्तुनेवि ।
विद्योगिनां चकोराणां च कीर्त्तिलोकनहेतुकभयकुरुहलप्राप्तिरूपेणैस्वर्यः । तस्य
व्यसि चन्द्रिकाभ्रान्तिनिबन्धनस्याद्भ्रान्तिमदलंकारव्यञ्जकत्वमित्यर्थः । उद्गीय-
मानमित्यादि । अत्र व्यसार्थितंसं विहितमिति व्यस्यारोप्यनापस्वावतंसस्य
स्वताशब्देन प्रसाधकत्वसाधकत्वेन तदुपकारकत्वात् परिणामः । पृथ्वीत्यादि ।
न घटत इत्यघटो दुर्घटः । पचाद्यजन्तेन नञ्समासः । तस्य घटना । अत्र
पृथ्वीबाहोरन्योन्यघोमाजनकत्वादन्योन्यालंकारः । ‘तदन्योन्यं मियो बधोत्पा-
द्योत्पादकता भवेत् ।’ तेनानयोर्न्योन्यमेकैकस्त्वैव क्रमेणोपमानोपमेवकपताकपो-
पमेवोपमालंकारो व्यज्यते । ‘पर्यायेण द्वयोस्तास्मिन्नुपमेवोपमानता’ इति ॥

१ °भिः श्रुत्वा यशस्तु भव° T. २ रचितो° G., O., M. ३ हे नृसिंह M. ४ G. drops
मात्र. ५ D. drops शरीर. ६ यशसां वतंसत्वं K. ७ °कारकत्वेन K.

कस्त्वं भद्र घनेचरः कथय नः कुञ्जं कमप्युद्धट-
ध्वान्तं साध्वसमीदृशं तव कुतो जातं कलिङ्गेश्वरात् ।
गीतैस्तस्य यशोभिरस्ततमसः कुञ्जास्ततः किं मया
कार्यं मा भव कातरः स हि सदा जागर्ति वीरव्रते ॥

अत्र वस्तुना वाक्यार्थरूपेण भीतं पलायितमरण्यवासिनं हन्ति
किं भवन्तमिति नरसिंहनरपतिविषयमनवरतक्षत्रधर्माचरणप्रवृत्त-
त्वरूपं वस्तु व्यज्यते ।

युक्ता विपक्षेषु कृपा न कर्तु-
मेते विकुर्वन्ति हि कार्यकाले ।
इत्याहवे वीक्ष्य कलिङ्गनाथं
नाथन्त्यमी प्राञ्जलयः सपत्नाः ॥

अत्र वस्तुना तद्वृषणावसरे न वर्यं शत्रव इति ध्वन्यते । निषेध

अथ वाक्यगतानेवं कविनिबद्धार्थशक्तिमूलांशुतोऽपि भेदानाह । कस्त्वमित्यादि ।
इहाटप्रभोत्तरवाक्यानि । वीरव्रतमपरावृत्तहननं तत्र जागर्ति ततो न प्रमाद्यति ।
अतस्त्वानेष न हन्तीति भावः । अथ व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वे विविनक्ति । अत्र वस्तु-
नेति । वाक्यार्थेनेति । वीरव्रतजागरणरूपेणेत्यर्थः । हन्ति किं न हन्त्येव ।
'न भीतं न पलायितम्' इति निषेधादितिभावः । क्षात्रधर्मो धर्मविजयित्वम् ।
वस्तुनालंकारध्वनिमाह । युक्तेत्यादि । आहवे सपत्नाः कलिङ्गनाथं वीक्ष्य स्वामिन्
विपक्षेषु कृपा न युक्ता हि यस्मात् ते कार्यकाले विकुर्वन्त्यपकुर्वन्तीति नायन्ति
वाचन्त इत्यन्वयार्थो । अत्र केन वस्तुना कोऽलंकारो व्यञ्जित इत्याकाङ्क्षाया-
नाह । अत्र वस्तुनेति । शत्रवो नानुकम्प्या इति वाञ्छारूपवाक्यार्थेनेत्यर्थः ।
तद्वृषणावसरे एते विकुर्वन्तीति शत्रुवृषणसमय इत्यर्थः । तेन स्वयमेव स्ववृषणादो-

१ किमप्यु^१ T. २ वाक्यात्मरूपेण G. ३ D. drops प्रवण. ४ च D. ५ इति
भावः K.

एवायमिति किं हृदयम् । न हि न हि । स्वयं शत्रुभिरेव शत्रुत्वनिषे-
धस्य कृतत्वात् । ततश्च एष निषेधो बाधितः शत्रूणां निर्विकारत्व-
सततहितकारित्वादिविशेषं व्यनक्तीत्युक्तविषय आक्षेपो व्यज्यते ।

प्रागासीन्मकरन्दपिच्छिलतले पद्मस्य गर्भे ततः

शौरेः कौस्तुभकान्तिपूरसुभगाभोगे भुजाभ्यन्तरे ।

आवासस्तव लक्ष्मि संप्रति पुनर्निर्व्याजमूर्च्छत्कृपा-

स्रोतःशीतलिते नृसिंहसुधानायस्य नेत्राञ्जले ॥

अत्र पर्यायाळंकारेणोन्नतपदप्राप्तिकृतार्थीकृतात्मनो लक्ष्म्याः
कलिङ्गेश्वरं प्रति प्रेमातिशयरूपं वस्तु व्यज्यते ।

गादात्मनि शत्रुनिषेधप्रतीतेराक्षेपालंकारो व्यङ्ग्य इत्यर्थः । शूराभिसन्धिः परः
पृच्छति । निषेध एवेति । मुख्यनिषेध एव किमित्यर्थः । एवकारो निषेधा-
भासप्यावृत्त्यर्थः । निषेधस्य मुख्यत्वे तदाभासात्मक आक्षेपो न संभवतीति भावः ।
ज्ञातपरामिसंधिरुत्तरमाह । न हीति । न मुख्योऽयं निषेध इत्यर्थः । अमु-
क्तत्वे हेतुमाह । स्वयमिति । अप्रादुष्णत्ववद् प्रमाणसिद्धत्वाैव शत्रुत्वनिषेधा-
दित्यर्थः । ततः किमत आह । ततश्चेति । ततश्चोष्णत्वनिषेधैवराभास इत्यर्थः ।
निषेधाभासस्य फलमाह । शत्रूणामिति । निर्विकारत्वमेते विकुर्षन्तीत्युक्तरोष-
रहितत्वम् । फलितमाह । इतीति । न शत्रवो वयमिति शत्रुत्वानुवादेन निषे-
धादुक्तविषय आक्षेप इत्यर्थः । उक्तस्य वक्ष्यमाणस्य वा प्रकृतस्य निषेधाभास
आक्षेप इत्युक्तम् । अलंकारेण वस्तुध्वनिमाह । प्रागिति । व्यङ्ग्यव्यञ्जके विधि-
नक्ति । अत्रेति । पर्यायाळंकारेणेति । क्रमेणैकत्वानेकाधारवृत्तिकरूपेणेत्यर्थः ।

१ 'निर्विकारत्वात् तदहितं' T. ; 'निर्विकारत्वात् तदहितं' C., M. २ 'पिच्छिलतले' D.;
'पिच्छिलतले' M. ३ 'पुच्छं' G. ४ 'निषेधस्येवा' D. ५ 'निर्विकारत्वात्' D. ६ D. drops
इत्यर्थः ७ प्रागित्यादि K. ८ व्यङ्ग्यव्यञ्जकत्वे D.

का त्वं मीरु बधूः प्रसूनधनुषः किं कर्तुमागाः पुनः
स्नातुं कुत्र मुने निसर्गधिमले मन्दाकिनीस्रोतसि ।
मा गास्तत्र नृसिंहपार्थिवकरमृगघासमाकर्षण-
म्हानस्वस्तदशीर्णपर्णपटलीपाँतैः कषायं पयः ॥

अत्रातिशयोक्त्यानिर्तरसाधारणं नृसिंहभूपतिवितरणमिति स्व-
तिरेको व्यज्यते । एषु कविनिबद्धवक्त्रपौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीर-
स्यार्थस्य व्यञ्जकत्वम् ॥

यद्यपि शब्दार्थयोः प्रत्येकं व्यञ्जकत्वमुक्तं तथापि यत्र शब्दस्य
व्यञ्जकत्वं तत्रार्थस्यापि सहकारित्वम् । यत्र पुनरर्थस्य व्यञ्जकत्वं
तत्र शब्दस्व ॥

मलंकारेपालंकाराभ्वनिनाह । का त्वमित्यादि । अथ कस्मश्चिद् मुनेः कामत्व
वधाच्च प्रमोसरवाक्यानि पूर्वार्धे बद् । तत्र स्नातुं कुनेति चागमनाक्रियानुपपत्ताह
पृथग्वाक्यवद्भवत् । कषायं गन्धवृषितमित्यर्थः । अत्रातिशयोक्त्येति । मन्दा-
किनीपत्रसोऽपि विशिष्टगुण्धासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरसंबन्धे संबन्धरूपवेत्यर्थः ।
व्यतिरेक इति । उपनानात् कल्पतरोरुपमेयस्य एतद् आधिभयासाधिक्यवर्षण-
रूप इत्यर्थः ।

ननु शब्दस्य व्यञ्जकत्वेऽर्थस्य वैयर्थ्यं तयार्थस्य व्यञ्जकत्वेऽपि शब्दस्यैवा-
द्यत्वात् । यद्यपीति । शब्दस्य ह्येवमिति शेषः । सर्वत्र शब्दार्थबोध्यन्तरस्य
प्राधान्यमन्वत्स्य तत्सहकारित्वं न तु वैयर्थ्यमित्यर्थः । उक्ता वाक्यगताः ॥

१ 'जीर्ण' T. २ 'पुष्पैः' D. ३ 'नेतर' D. ४ G., O. and M. have the
following before यद्यपि—अयेदानीं मध्यकाव्यं निरूप्यते । अगूढमपरस्वाङ्गं वाच्य-
सिद्धवद्भवत्सुदृढम् । संविन्धसुल्बप्राधान्ये काकासिद्धमसुन्दरम् ॥ यद्यपि ध्वननं नाम
शब्दव्यापारः and D. has the following :—यद्यपि ध्वननं नाम शब्दव्यापारः.

प्रबन्धप्रकाश्यत्वेन यथा श्रीमहाभारते गृध्रगोमायुसंवादे

‘अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसंकुले ।

कङ्कालबहले घोरे सर्वप्राणिमयंकरे ॥

न चेह जीवितः कश्चित् कालधर्ममुपागतः ।

प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी ॥’

अत्र बन्धुषु निवृत्तेषु ममोपभोगाय भवत्वर्थं शव इति दिवा-
बलोकितो गृध्रस्य गोमायुवञ्चनाभिलाषरूपं वस्तु वस्तुनैव प्रब-
न्धेन व्यज्यते ।

‘आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत सांप्रतम् ।

बहुविघ्नो मुहूर्त्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥

अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् ।

गृध्रवाक्यात् कथं मूढास्त्यजध्वमविशङ्किताः ॥’

अत्रापि रात्रौ भ्रमैवायमुपभोगाय संपत्स्यत इति पुरुषव्यावर्त्त-
नपरस्य गोमायोर्गृध्रप्रतारणामिप्रायरूपं वस्तु वस्तुनैव प्रबन्धेन
द्योत्यते । एवमपरेऽप्यर्थशक्तिमूलस्य ध्वनेरेकादशप्रबन्धप्रकाश्य-
भेदाः प्रबन्धान्तरेषु द्रष्टव्याः ॥

अथ प्रबन्धगतार्थशक्तिमूलानपि वक्तुमाह । प्रबन्धेति । तत्रापि स्वतःसिद्धार्थ-
शक्तिमूलेषु वस्तुना वस्तुध्वनिमाह । अलंमिति । वस्तुनैवेति । प्रबन्धार्थरूपेने-
त्वर्यः । भेदान्तरेषुि स्वैकादशापि प्रबन्धगतानि स्वयमूहानि । विस्तरभवाज्जोहा-
द्विबन्त इत्याह । एवमपरेऽपीति ॥

१ D. omits श्री. २ भवत्यर्थं D. ३ G. drops वस्तु. ४ अननैव वस्तुना T. ५ द्योत्यते
T., G., O., M. ६ ममायं T.; वयमेव ममोपभोगाय G. ७ उपभोगाय D. ८ G.
drops वस्तु. ९ मूलध्वने D. १० G. drops प्रबन्धान्तरेषु. ११ मित्यादिना K.
१२ न्तराप्येकादशा K.

उभयशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यस्तु वाक्य एव संभवति ।

यथा

सञ्चक्रनन्दकः श्रीमान् महात्यागदयान्वितः ।

महानुभावः केन त्वं नरसिंह न सेष्यसे ॥

अत्र नरसिंह इव नरसिंह इति वाक्येनोपमाळंकारो व्यज्यते ।
अत्र सञ्चक्रादौ शब्दशक्तिमूलत्वं महानुभाव इत्यादावर्यशक्ति-
मूलत्वम् । एषां ध्वनिभेदानामङ्गाङ्गिभावेन संदेहेनैकव्यङ्गकानुप्र-
वेशेन च संकरस्त्रिविधो भवति संसृष्टिस्त्वेकविधैव ॥

इति श्रीमतो महामाहेश्वरस्य कवेर्विद्याधरस्य कृतावेकावलीनाम्य-
लंकारशास्त्रे ध्वनिभेदनिरूपणं नाम तृतीय उन्मेषः ॥

अथोभयशक्तिमूलध्वनेः स्वरूपमुदाहरणं चाह । उभयेत्यादि । बभौनाभ्यां
सञ्चक्रस्यशक्तिभानेकोऽर्थो व्यञ्जते स उभयशक्तिमूलानुरणनव्यङ्ग्यवाक्यो ध्वनिरि-
त्यर्थः । सै च प्राक्वगत एव न परगतः प्रबन्धगतो वा । असंभवास्त्वित्यर्थः ।
सञ्चक्रोति । हे नरसिंह नरसिंहभूप सञ्चक्रस्व सौधुजनमण्डलस्व गन्धक जानन्धकरः ।
नह उस्तवः त्यागो वितरणं इत्या कृपा ताभिरम्बितः । महानवाङ्मनसगोचरोऽनुभावः
वाचसन्धिर्यत्त्वं स त्वं केन न सेष्यसे । राज्ञानपि सेष्य इति वाच्योऽर्थः । व्यङ्ग्यस्तु
हे नरसिंह भगवन् नृसिंहावतार सैती चक्रं सुदर्शनं गन्धकः गन्धकनामा खड्गः ते
व्रत्सवः । श्रीर्मा तव्या सवेतः । महानुभावोऽधिष्ठितवशिमा त्वं केन न सेष्यसे सर्व-
श्लोकप्रभोऽसीत्यर्थः । वाक्यास्वासंगतार्थत्वं परिहरति । अत्र नरसिंह इषेति
श्रौर्षेण्यर्षवसिद्यार्थव्यङ्ग्यत्वात्संगतार्थत्वमित्यर्थः । संकरसंसृष्टिप्रमुखावन्तर-
वेशस्तु ध्वन्यान्तरे इष्टव्या इत्याद्यवेनाह । एषामिति ॥

इति श्रीपद्माक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमङ्गिनायसूरिविरचि-
तायामेकालीव्याख्यायां तरलाख्यायां ध्वनिभेदनिरूपणं नाम तृतीय उन्मेषः ॥

१ ध्वनेर् T. २ महानुभावादार्यं T. ३ इत्येकावल्यां D. ४ अर्थे च D. ५ सुजनं K.
६ महान् जनागोचरो D. ७ सञ्चक्रं सुदर्शनं नन्दकः खड्गश्च D. ८ श्रीमात्र मासमेतः D.
९ सर्वश्लोकस्वापीत्यर्थः D. १० उपमापर्यवसितं D. ११ इत्येकावलीं D. १२ K. omits
ध्वनिभेदनिरूपणं. १३ तृतीयोन्मेषः D.

अथ चतुर्थ उन्मेषः ।

तरुणीकुचमण्डलमिव गूढं यस्माच्चमत्कुरुते ।
वाच्यायमानमस्माद् व्यङ्ग्यमगूढं गुणीभूतम् ॥१॥

यथा

गण्डैरस्थिरपत्रखण्डरचनैः कर्णैरतालीदलै-
रङ्गैरच्छुरिताङ्गरागपरुषैर्नेत्रैर्दृष्टाञ्जनैः ।
वक्षोऽैरनुपासमौक्तिकसरैः शंसन्ति ते पौढं
निःसीमं नरसिंह देव भुवने प्रत्यर्थिवामसुषः ॥

उक्ता उत्तमकाष्ठस्य धनेर्नेत्रा अथ मध्यमकाष्ठस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदा
उच्यन्ते । ते चाटावगूढाश्च । तसुक्तं काव्यप्रकाशे ।

‘अगूढमपरस्वाङ्गं वाच्यसिद्धव्यङ्ग्यमस्फुटम् ।

संविन्धतुल्यप्राधान्यं काकासिद्धमसुन्दरम् ॥

व्यङ्ग्यमेव गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वाद्यौ निराः स्फुटाः ।’ इति ।

तथायं निरूपयति । तरुणीति । सर्वमभर्हितवृद्धं प्रच्छादनपेक्षत इति
न्यायेन व्यङ्ग्यमङ्गनास्तनमण्डलवद्गूढमेव प्रियं सचमत्कुरुतेतरामिति गूढमेव प्रधानं
भनिरिति च व्यपदिश्यते । अगूढं तु प्रसिद्धत्वाद्वाच्यवत् प्रकाशमानतया न
तथा चमत्करोतीति गुणीभूतमित्यर्थः । के पुनरिमे गूढत्वागूढस्ये । उच्येते । ईह
व्यङ्ग्यस्य द्रुतविलम्बितमध्यमेनैव वेधा प्रतीतिः । तत्र बहु द्रुतं प्रसीयते सद्गूढं
द्रविलम्बितं तद्स्फुटं जन्म्यं तद्गूढमिति विवेकः । उदाहरति । गण्डैरिति । पौरुषं
शंसन्ति ज्ञापयन्तीत्यर्थः । संसिधार्यस्य कथनत्वात्संभवात् तस्कार्यं ज्ञापनमात्रं

१ °भङ्ग° O., G., M. २ °रनात्ताञ्जनैः D. ३ गुणीभूतं D. ४ प्रञ्जन° K. ५ D.
drops च. ६ K. drops इह. ७ °रित्यादि K. ८ °धात्वर्थकथन° D.

अत्र शंसनस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्यातिप्रसिद्धत्वाद्गूढत्वम् ॥

वाच्यस्य रसादेर्वा वाक्यार्थस्यापरस्य यत्राङ्गम् ।

व्यङ्ग्यं भवति तदेतत्तज्ज्ञैरपराङ्गमाख्यातम् ॥२॥

यत्रानुरणनरूपं व्यङ्ग्यं वाक्यार्थीभूतस्य वाच्यस्यापरस्याङ्गं
तादृशस्य रसादेरपरस्यापरं रसादि वाङ्गम् ।

क्रमेण यथा

तत्तद्गीर नृसिंह भूप भवतो दानापदानं मुहुः

श्रुत्वा सिद्धपुरन्धिगीर्तनरचनाशिल्पेषु कल्पद्रुमः ।

नाम्निष्ठो लतया न पल्लवपुटैः पुष्पाति रागोद्गमं

पुष्पैर्नोद्गिरति स्मितं मधुकरध्वानैर्न आभाषते ॥

तद्व्यक्ते तेन प्रत्यर्थित्वं व्यञ्जते । एवं स्थिते सत्याह । अत्र शंसनस्येति । शंसन-
व्यङ्ग्यत्व प्रत्यर्थिपररूपत्वैस्त्वर्थः । तस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वं अहमस्यानुल्लेखात् ।
तस्य प्रसिद्धत्वा प्रयोगप्राप्तुर्वेन वाच्यमानतया द्रुतप्रतीतेरगूढमित्यर्थः ॥

अपराङ्गत्वं द्वितीयमेवमाह । वाच्यस्येति । अपराङ्गमित्येवापरस्येनाङ्ग-
निर्णीकते । स चेह वाक्यार्थीभूतो रसादेरन्वो वाच्यो रसादिर्वा तथानूत इति द्विविधः ।
अङ्गं च व्यङ्ग्यत्वं द्विविधमनुरणनरूपं रसादिषु तयोस्ताभ्यामङ्गि-
त्वं संख्यं संख्ये द्विविधमपराङ्गमिति संप्रहार्यं व्याचष्टे । यत्रेति । तादृशस्य
वाक्यार्थीभूतत्वैस्त्वर्थः । तत्राद्यभेदोपाहरणं तैस्तद्विति । दानापदानं दानानुत्तम् ।
गीतारचनाशिल्पेषु गीतप्रबन्धनिर्माणे इत्यर्थः । व्यङ्ग्यं तत्रैव संभावयति ।

१ वाच्यस्य च रसादे° D. २ ° परस्य यत्राङ्गं O., G., M. ३ बहु T. ४ ° गीति° D.
५ प्रसिद्धत्वात् K. ६ अपराङ्गत्वमिदं K. ७ वाक्यार्थीभूतत्वादे° D. ८ तादृशस्य च K.
९ तत्रादिन्यादि K.

अत्र समासोक्तिस्तावदलंकारः । तत्र च प्रतीयमानेनानुवक्तस्य वाच्यस्य प्राधान्येनाश्वित्वम् । आरोपितनायिकागायकमिथुनधर्म-
योर्लंताकल्पद्रमयोरेव वाक्यार्थत्वात् ।

यथा वा

नरसिंह देव नै वयं कवयो नास्माकमीदृशो धर्मः ।

एष वचसां विलासः केवलमुपहारकुसुमतां व्रजतु ॥

अत्रोक्तस्य कवित्वरूपस्य वस्तुनो निषेधः कृतः सद्यत्र राजनि-
सर्वेषामपि गुणानां विद्यमानत्वात्तदधिकगुणारोपणासंभवाच्चिर-
तिशयनरसिंहनरपतिगुणानुवाद्मात्रपर्यवसायि काव्यमिदमिति
कमपि विशेषमभिव्यनक्ति । स च वाच्यस्यैवोपस्कुरुत इति वाच्या-
ङ्गमेवैतत् ॥

अत्रेति । प्रस्तुतविशेषणसाम्बाहप्रस्तुतत्वं गन्धत्वे संभासोक्तस्ततोऽस्ति व्यङ्ग्य-
मिति भावः । तस्मात्परङ्गत्वं च्यनक्ति । तत्र श्लेति । भावकमिथुनरूपत्वं प्रती-
यमानस्य वाक्यार्थीभूतलताकल्पद्रुमवाच्यस्वीपस्कारकत्वात् तदङ्गत्वमित्यर्थः । मिथु-
नधर्मं आश्लिष्टत्वादिः । अत्रैवोदाहरणान्तरमौह । नरसिंहेति । अत्राङ्गाङ्गिनौ
विबिनक्ति । अत्रोक्तस्येति । एतेनोक्तप्रस्तुतविषय आशेषालंकारभेदोऽयमित्युक्तम् ।
अधिकगुणारोपणासंभवात् अक्षेपभुजाधारे तस्मिन्मारेपितगुणवर्णनात्मकस्य कवि-
त्वस्यैवार्थत्वात्संभवादित्यर्थः । इत्येवंरूपं विशेषमित्यन्वयः । स च विशेषो
वाच्यस्य पूर्वोक्तनिषेधानासरूपस्त्वेत्यर्थः । वाक्यार्थीभूतत्वोति घोषः । तदुपस्का-
रकत्वेन तच्छेषात्तदङ्गमित्यर्थः ॥

१ 'मानेनाशेनानुगत' C., G., M. २ प्राधान्येन व्यङ्ग्यत्वं C., M. ३ कवयो न वयं D.
४ विद्यमानतया तद् C., G., M.; निरामाकतया तत्तद् T. ५ 'वृपति' G. ६ अस्मा-
त्पराङ् K. ७ D. drops आह. ८ 'गुणाकरे' K. ९ इत्येवंरूपविशेष D.

यथा वा

भ्रूमः किं पद्मनाभं वसति यदुदरे विश्वमेतत् समस्तं

किं वा नागाधिराजं स्वपिति मुक्कमसौ यत्र लक्ष्म्या समेतः।

किं वा चन्द्रार्धचूडं यदुपरि भजते सोऽपि हारस्य लक्ष्मी-

माघत्ते सोऽपि चित्ते तत्र वसतिरक्षिं गाङ्गवंशाघतंस ॥

अत्र प्रभुविषयस्य रतिभावस्याङ्गमद्भुतः ।

स्तोतव्यस्तिग्मरोचिसिन्धुवनभवनप्राङ्गणं लङ्कते य-

ञ्चक्षुर्यस्यायमासीत् स भवति जगति स्थाघनीयो मुकुन्दः ।

देवः सोऽप्येष यस्याः कलयति कुचयोभ्रुचुकाङ्घ्रैतलक्ष्मीं

लक्ष्मीं भीमवृत्सिंह क्षितिप रमयते तामपि त्वत्कटाक्षः ॥

अत्र तिग्मरोचिःप्रभृतिविषयो रत्याक्यो भावः प्रभुविषयस्य रतिभावस्याङ्गम् ।

त्वत्प्रत्यर्धिवसुन्धरेशरमणीः संत्रासतः सत्वरं

यान्तीर्वीर विलुण्ठितुं संरमसा याताः किराता वने ।

तिष्ठन्ति स्तिमिताः प्ररूढपुलकास्ते विस्मितोपक्रमा-

स्तासामुत्तरलैः स्तनैरतितरां लोलैरपाङ्गैरपि ॥

अयं रसाद्यप्यङ्गमदविषं च क्रमेणोदाहर्तुमाह । यथा वेत्सादि । तत्र रसनप-
राङ्गमुदाहरति । भ्रूम इत्यादि । वसतिरक्षिं निवासेच्छान् । अभाङ्गाङ्गिनौ विविनक्ति ।
अत्रेति । अद्भुतवस्तुदर्शनोत्थोऽद्भुतरसोऽङ्गमित्थर्यः । यद्यपीह रसनावादीनामदाना-
न्यनिबन्धेन मिथोऽङ्गाङ्गिभावो भवति तथापि चाद्भुत कविभावस्त्वेव प्राबल्यः प्राधा-

१ 'मादत्ते T. २ सरमसं याताः O., G., M. ३ विस्मितोपक्रमां O., M. ४ लोलैः
कटाक्षैरपि G., M. (M. notions अपाङ्गैरपि also, 'रपाङ्गैरिति वा'). ५ 'दर्शनोऽद्भुत-
रसो' K.

अत्र रसाभासः प्रभुविषयस्य रतिभावस्याङ्गम् ।

त्वयि लोचनगोचरं गते

सफलं जन्म नृसिंह भूपते ।

अजनिष्ट ममेति सादरं

युधि विज्ञापयति द्विषां गणः ॥

अत्र भाषाभासः प्रभुविषयस्य रतिभावस्याङ्गम् ।

नृसिंह भवतो दानं निशम्य निभृतेक्षणाः ।

विह्वस्तहस्ताः कान्तारेष्व्वासते राजकुञ्जराः ॥

अत्र मदाख्यस्य भावस्य शान्तिरङ्गं प्रभुविषयस्य रतिभावस्य ।

समालोक्यालेख्यस्थितमपि मृगाख्यः फणभृतं

प्रकम्पन्ते धैर्यं त्वदरितरुणीनां त्वनुपमम् ।

यदेतास्त्वच्छाट्यामधिरजनि यान्त्यः फणभृतां

फणारत्नं हस्तैः पिद्धानि दृढं धीर विपिने ॥

न्यात् तत्त्वैव सर्वत्राङ्गित्वं निबद्धमित्यनुसंधेयम् । अत्र रसाभास इति । अनौ-
चित्यप्रवृत्तत्वाविति भावः । त्वय्यीत्यादि । अत्र शरणार्थिनां द्विषां नरसिंहसिंहो-
त्पहर्षत्त्ववीत्यादिना वागारम्भेण व्यञ्जते । स च न धीरधर्म इत्यनौचित्यप्रवृत्तत्वा-
देव भाषाभासः पूर्ववदङ्गमित्याह । अत्र भाषाभास इति । नृसिंहेत्यादि । शनं
लण्डनं मरुत् । राजान एव कुञ्जरा इति रूपकसमासः । शानादिलिङ्गात् । निभृतेक्षणा
निबलासाः । विह्वस्तहस्ता विह्वस्ताभिन्तानिर्वैशाभ्यामिति भावः । एतेन मरुत्सौ व्य-

१ सादरमिति G. २ विव्रस्तं D. ३ 'तरुणीनामनुपमम् D. ४ फणभृतः C., M.
५ 'दित्यर्थः K. ६ 'दसंनोभ्यो हर्षः K.

इह रिपुभूपालभामिनीभयरूपस्य भावस्योदयो नैरसिहनरपति-
विषयस्य रतिभावस्याङ्गम् ।

एकाभूत् कुसुमायुषेषुधिरिव प्रैव्यकपुङ्गावलि-
जैतुं मङ्गलपालिकेव पुलकैरन्या कपोलस्थली ।
लोलाक्षी क्षणमात्रभाविधिरहङ्गेशासहां पश्यतो
द्रागाकर्णयतश्च क्षीर भवतः प्रौढाहवाडम्बरम् ॥

अत्र लोलाक्षीप्रेमसमरौत्सुक्ययोः संधिः प्रभुविषयस्य रतिभा-
वस्याङ्गतया स्थितः ।

सौभाग्यं तस्य चित्रं तदधि चपलता कापि मद्भीरलक्ष्म्याः
पश्यत्सु श्लाघते या रणभुवि नृपतिष्वद्भुतं तद्भुजाय ।
चिग्धानुः प्रातिकूल्यं मयि बलमतुलं तस्य कस्य ब्रवीमी-
त्याचक्ष्णो विरोधी भयति गिरिवनं धीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

कथते । स च पूर्ववदङ्गमित्यर्थः । बान्धवो धावन्त्यः । भावसंधिमाह । एकैति । एका
भवतः कपोलस्थलीत्यन्वयः । मङ्गलपालिका मङ्गलार्थमङ्गुरपापम् । इयोस्तुभ्यबलबो-
र्विरुद्धबोर्भावोः समावेशः संधिः । बहूनां पूर्वपूर्वोपमर्णेन समावेशः चपलता । तां
चाह । सौभाग्यमिति । सौभाग्यं सौम्यत्वं चित्रमद्भुतं तत्तस्मादधिचपलताधि-
कचारैलम् । नृपतिषु पश्यत्सु पश्यतो नृपतीननादृष्ट्वेत्यर्थः । “ बडी चानादरे ”
इति चकारात् सप्तमी । भुजाव श्लाघते भुजानभिलषतीत्यर्थः । “ श्लाघद्भुह—”

१ नृसिंहं G. २ प्राग्व्यकं D. ३ मान्द्रुं T. ४ नृपतिष्विकतस्तद्भुजायाम् D.
५ तद्भुजायाः G. ६ 'त्येवं संसत् D. ७ पक्षेत्यादि K. ८ 'मालिका D. ९ 'मित्यादि
K. १० 'चापल्यम् K.

अत्र स्मृतिनिर्वेदमेतिचिन्तानां शक्यता पूर्ववद्भ्यम् । एत यैव
रसवदाद्योऽलंकाराः ॥

वाच्यस्य सिद्धिहेतुं कृतिनः कथयन्ति वाच्य-
सिद्धयङ्गम् ।

पत्रावलीकवलनान्यरिभूमिपाल-
लीलावतीस्तनतटेष्वलमादधाना ।
शङ्कातरङ्गधवलानि यशःपर्यासि
तुग्धे धरातिलक धीर तवासिधेनुः ॥

इत्यादिना संभ्राननत्वाच्चतुर्थी । अत्रेति । रणात् पलायनान्त्व घञोरिति स्मृत्वा-
रवधत्वारो भावाः क्रमात् सौभाग्यभुञ्जन्त्यापैनादिवनिन्दाबलप्रसंसावाक्येषु ध्वञ्जन्ते
तेषां घञलला पूर्ववद् कविभावस्वाङ्गमित्यर्थः । नन्वेव रसादीनां प्राधान्ये ध्वनित्व-
नप्राधान्ये गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमेवं च सति रसवशाद्यलंकारानां कोऽपकाद्य इत्या-
द्यङ्गत्वाद् । एवं चेति । गुणीभूता एवेत्यर्थः । तथा च सर्वस्वकारः सूच-
नां चकार । 'रसभावतशाभासभावप्रसन्नानां निबन्धे रसवत्प्रमेयकर्मस्विसनादितानि
भावोदयभावसंधिभावस्यललाय पृथगलंकाराः' इति^१ । रसस्वाङ्गत्वेन निबन्धे रस-
वान् । भावस्वाङ्गत्वे प्रेयोऽलंकारः । तदाभासत्वे कर्मस्वी । भावप्रसन्नानस्वाङ्गत्वे सना-
दितम् । भावोदयभासदीनां तथा निबन्धने तु सन्नानकाद्यैः पृथगलंकारा इति सूचार्थः ।
तृतीयं मेवं लक्षयति । वाच्यस्येति । बहिना वाच्यं न सिध्यति तदाव्याप्ति-
प्रसङ्गमित्यर्थः । अतः प्रचार्यत्व इत्येवतादिवद् कारपक्षरीपनिर्वर्षकतया संनि-
वस्योपकारकाङ्गत्व वाच्योपस्कारमात्रकारितया प्रवाजाश्रिवशादुपकारकाव्यपङ्ग-
मेवः । पत्रावलीक्यादि । पत्रावलीकवलनानि मकरिकापरलुण्ठनानि पर्णपुञ्ज-
मेसनकानि च स्तनतटेषु गिरिप्रत्येध्विति च प्रतीयते । भैरवधाना कुर्वाणा ।

१ T. drops मति. २ हि T. ३ आपनदं D. ४ K. omits ननु. ५ इति च
D. ६ प्रसन्नान्ते D. ७ निबन्धेन D. ८ पत्रलुण्ठनानि D. ९ प्रसन्नानि D.
१० K. omits च. ११ D. inserts च after तटेषु. १२ आददामा K.

अत्रासिधेनोर्धेनुत्वं व्यङ्ग्यं यशसः क्षीरत्वरूपकलक्षणस्य
वाच्यस्य सिद्धिमादधाति ।

यथा वा

धाराविषं त्वदसिकालभुजङ्गमस्य
दृष्ट्वा सुदुःसहतरं समरे नरेन्द्राः ।
मूर्च्छां भजन्ति नरसिंह वसुन्धरेश
किं चोद्वहन्ति वपुराभितवर्णभेदम् ॥

पत्रांसि क्षीराणि । असिधेनुच्छुरिका । 'छुरिका चासिधेनुका' इत्यनरः ।
लक्ष्मणार्यमत्र दर्शयति । ईदमेति । वाच्यव्यङ्ग्ययोरसिधेनुधेनोरनेशाप्यवसानादिति
भावः । विषवविशेषे किञ्चिन् मीमांसितुमुदाहरणान्तरमाह । धारेत्यादि । धारा
शब्दमुत्सं जलसंततिश्च । विषं तोषं गरलं च गम्यते । 'धारास्त्राभाम्बुसंतत्योर्विषं
नरलक्षोवयोः' इत्यभिधानात् । असिरेव कालभुजङ्गमः कृष्णसर्प इति रूपकम् ।
नरेन्द्रा राजानो विषवैद्याश्च । 'नरेन्द्रो विषवैद्योऽपि' इति वैजयन्ती । मूर्च्छा
वैद्यान्तःकरणानां सन्निविधातः । वर्णभेदो वैदर्भ्यम् । नरेन्द्राणामपि तथापि
दर्शनादेव विषवेगाविर्भाव इति विरोधश्च ध्वन्यते । अत्रासिकालभुजङ्गमस्य धारा-
विषमित्त्वञ्च चतुर्धा संशयः । किं विद्वन्मानसेत्यादिवाक्छिद्रपरम्परितरूपकम् ।
किं वा श्लेषवशादेव सविषत्वसाधर्म्यान् कालभुजङ्गम इवासिरिच्छुपमितसमासाश्व-
यथापुपमा । आहोस्त्रिभिरवकाशतया सर्वालंकारसंकोचको मूर्च्छादिकार्षविधे-
द्योत्यापितगरलार्यमतिभोक्षसितो विषमिति श्लेष एव सजिर्वाकतया तु तदङ्गमसि-
मुजङ्ग इति रूपकम् । जहा विषपद्व्यङ्ग्येन गरलेनासिमुजङ्गमस्येति वाच्यरूपक-
सिद्धेर्वाच्यसिद्धयर्थं नाम गुपीभूतव्यङ्ग्यमेव इति । तत्र व्यङ्ग्यपदसं सिद्धान्तादिभ्यं-

१ दृष्ट्वापि दुःखं C., G., M. २ किं चोद्वहन्ति D. ३ K. drops च. ४ तथैति K.

५ व्यसतायादिति K. ६ वाचाभ्यन्तरकरणं K. ७ 'हासितो D. ८ 'व्यङ्ग्यं च K.

९ व्यङ्ग्य भेदे D.

अत्र धाराविषमिति विषशब्देन सलिलमभिधीयते । तस्यैव
 वाक्यार्थत्वात् । न तावद्विद्ं निष्ठशब्दनिबन्धनं परम्परितम् ।
 विषशब्दादाविर्भवन्त्या गरलार्थप्रतीतेः प्राक् कृपाणस्य फणित्व-
 रूपणासिद्धेः । अत्र हि प्रकरणादिनाभिधाम्भसि नियमिता ।
 अम्भस्तु कृपाण एव संभवति न भुजङ्गमे तस्मादम्भःसंभव एव
 रूपके बाधकं प्रमाणम् । नाप्युपमा । भुजङ्गमेऽम्भःसंभवाभावेन

स्तदुपबोधितत्वा विषपर्यवस्येह वाच्यार्थे तावदाह । अत्र धारेति । गरलं तु च्छङ्ग-
 मिति भावः । सलिलार्थत्वे हेतुनाह । तस्यैवेति । प्रकरणादिना तस्यैव वाच्य-
 र्थान्वयित्वादित्यर्थः । ननु च्छङ्गपक्षे वृत्तिद्वयाश्रयणं गरीबः । अतोऽभिधेकमूल-
 श्लिष्टपरम्परितरूपकाश्रयणमेव श्रेय इति प्रयत्नं पूर्वपक्षमुत्पाद्य निरापद्ये । न
 तावदिति । रूपकहेतुकं रूपकं परम्परितरूपकम् । कुक्तिनाह । विषश-
 ब्दादिति । विषमेव विषमिति श्लिष्टरूपकादित्यर्थः । यथा विद्वन्मानसहस्रेष्वेव
 वर्णस्व प्रभोर्हसस्वरूपं मानसमेव मानसमिति श्लिष्टरूपकहेतुकं तद्वद्वेः फणित्व-
 रूपं विषमेव विषमिति श्लिष्टरूपकहेतुकं न भवति । ततः प्रागेव भीषणत्वादिनापि
 तस्मिन्नेतिनाह । प्रागिति । एतेन साधकप्रमाणभाव इत्यः । भय बाधकं प्रमाणं
 वक्तुमाह । अत्र हीति । तद्गुणभोरम्भस्त्वनिमित्तनेवास्तु रूपकमितीनां शङ्कां परि-
 हरति । अम्भस्त्विति । ननु कृपाणेऽपि कुतोऽम्भःसंभव इति चेज्जाराहारेति हूनः ।
 धाराशब्दवाच्यशङ्कामुखे प्रतीबमानसलिलसंपर्यवेदाध्यवसायेनाम्भःसामान्यसंभ-
 वादिति । फलितमाह । तस्मादिति । रूपके श्लिष्टपरम्परितरूपकेऽम्भसः प्रकर-
 णादिना गरलाभिधानिवारकत्वेन तत्संभव एव बाधकमित्यर्थः । द्वितीयं पक्षं
 परिहरति । नाप्युपमेति । भुजङ्गमेऽम्भःसंभवाभावेनेत्युपपत्तयः करवाले गरलाभा-
 वाच्चेति इत्यम्भम् । ननु श्लेषमहिम्ना सविषत्वं साधर्म्यमुपमाप्रयोऽकनस्तीति शङ्कते ।

१ वाक्यस्यार्थत्वात् T.; वाच्यार्थत्वात् D. २ निबन्धनपरम्परितं D. ३ T., G., C.,
 and M. drop हि. ४ दिनाम्भस्यमिधा नियमिता T. ५ पदस्यैतिहायार्थं D. ६ परम्-
 रितमुच्यते D. ७ शब्दवाच्ये शब्द K. ८ परिहरन्नाह K.

साधर्म्याभावात् । विषयशब्दस्य स्थित्येन साधर्म्यमस्येवेति चेत् तर्हि श्लेषः कारणमुपमाया इति वाच्यम् । तच्च विचारविकल्पम् । कृपाणस्य वाक्यार्थत्वेऽम्मस्यभिधानियमनेन श्लेषस्यैवानुदयात् । तस्माद्विषयशब्देन शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपव्यङ्ग्यमहिम्ना गरलं व्यङ्ग्यं कृपाणभुजङ्गमस्येति रूपकस्य वाच्यस्य सिद्धिं करोतीति वाच्यसिद्ध्यङ्गम् ॥

यत्र न सदपि व्यङ्ग्यं स्फुटतां भजते तदस्फु-
टाभिख्यम् ॥ ३ ॥

नृसिंह भूप भवतः संख्यामत्सरिणो गुणाः ।

त्रिविक्रमपदैरेव मितमेतज्जगन्नयम् ॥

अत्र यद्यप्यनन्तानां गुणानां त्रिविक्रमपदत्रयमिते जगति समावेशो न घटत इत्यस्ति व्यङ्ग्यं तथापि झटिति न प्रतिभासत इत्यस्फुटम् ॥

विषयशब्दस्येति । अत्र श्लेष एव न संभवति कुतस्तत्र तन्मूलसाधर्म्यसंभावनेति परिहृयति । तर्हीति । वाक्यार्थत्वे इति प्राकरणिकत्वकथनम् । अम्मसि धाराम्मसीत्स्वर्यः । अत्र एव नः केवलश्लेष एवाविति तृतीयः पक्षः स सु-
लोपादेवाहत इत्याद्येन पुरीषो व्यङ्ग्यपक्ष एवेति निगमयति । तस्मादिति ।

अस्फुटव्यङ्ग्याद्यं नेहान्तरमाह । यत्रेति । झटिति न प्रतिभासत इति । किन्तु विरलम्बतः प्रतिभासते अतोऽस्फुटव्यङ्ग्यमनतस्वर्यः ॥

१ वाक्यार्थत्वे D. २ नियमेन D. ३ व्यङ्ग्यवस्तुना O., M.; व्यङ्ग्यमहिम्ना च गरलं D. ४ सिद्धमितः K.

यदि वाच्यं व्यङ्ग्यं वा मुख्यतया निश्चितं न भवेत् ।
संदिग्धप्राधान्यं तत्तु सुधीभिर्विनिर्दिष्टम् ॥ ४ ॥

त्वामोरुढं मदगजपतिस्कन्धमार्धृतकङ्क-

च्छायाविद्युद्वलयितभुजं वीस्य युक्ते नृसिंह ।

दूरोदञ्चत्पुलकपटलीर्वर्मिताङ्गस्तुरङ्गे

दत्ते दृष्टिं विदितरभसे न्यङ्क्तेभः सपत्नः ॥

अत्र वेगवत्तरतुरङ्गावलोकनेन किं पलायितुमचकमतेति व्यङ्ग्यं
प्रधानं किं वा दत्ते दृष्टिं तुरङ्ग इति भयानुभावरूपं वाच्यं प्रधान-
मिति संदिग्धम् ॥

संदिग्धतुल्यप्राधान्ये इत्यत्र संदिग्धप्राधान्यं तुल्यप्राधान्यं चेति द्वौ भेदौ विवक्षि-
तौ तत्राद्यं लक्षयति । यदीति । मुख्यतया प्रधानतयेत्यर्थः । संदिग्धं प्राधान्यं
अत्र तत्तयोक्तम् । त्वामित्यादि । छाया लोहभासः तामिरेव विद्युर्निर्वलयितः
संज्ञातवलबो भुजो बन्ध तम् । पुलकपटलीर्वर्मिताङ्गत्वं नृसिंहपीक्षणात् पूर्वं रणोत्सा-
हान् पश्चात्तु भयादित्वनुसंधेयम् । विदितरभसे प्रसिद्धवेगे । अचकमतेति ।
अकामतयेत्यर्थः । कर्मणि क्तिन्वाहात्मनेपदम् । लुङि “ निष्ठी—इत्यादिना
प्लेञ्जकारिणः ॥

१ 'मारुढोन्मदं' T., O., G. २ 'मारुढखङ्क' T., G., M. ३ 'पेटिताङ्गं' T.;
'वेक्षिताङ्गं' O., G., M. ४ वेगवत्तरङ्गां T., O., G., M. ५ दृष्टिं दत्ते M.

यस्मिन्ननयोः साम्यं तुल्यप्राधान्यमिष्यते तदिदम् ।

अस्पृष्टाञ्जनसंपदः स्मृतिपथावस्थायिणीलास्मिताः

प्रत्याख्यातघतंसदामरचनास्त्यक्ताङ्गरोगभियः ।

दूरोद्भूतकुरङ्गनाभिमकरीमङ्गास्तरङ्गभुवः

संजाता नरसिंह पार्थिव भवत्प्रत्यर्थिपृथ्वीभुजाम् ॥

अत्र रिपुर्नृपकान्ताकर्चुकस्याञ्जनस्पर्शाभावरूपस्य कार्यस्य वा-
च्यस्यारिर्नरपतिमरणरूपस्य कारणस्य व्यङ्ग्यस्य च समं
प्राधान्यम् ॥

आक्षिप्तं यत् काका काकाक्षिप्तं तदाख्यातम् ॥५॥

सर्वाधिनामर्थितपूरणार्थं

परिस्फुरत्यागमहोत्सवेऽत्र ।

त्वयि स्थिते वीर नृसिंह भूष

न लज्जते संप्रति पारिजातः ॥

तुल्यप्राधान्यं लभयति । यस्मिन्निति । अनयोर्वाच्यव्यङ्ग्ययोः । साम्यं
समप्राधान्यम् । निमित्तमिति शेषः । तुल्यं तुल्यत्वेन निमित्तं प्राधान्यं यत्र
तत्तयोक्तम् । अस्पृष्टेति । अत्र पर्वाबोक्तमलंकारः । तथाञ्जनादिपरिहार-
रूपं प्रस्तुतं कार्यं वाच्यं तत्कारणं प्रस्तुतमेव नर्चुमरणं व्यङ्ग्यं तबोधनत्कारसाम्यात्
समप्राधान्यमित्याह । अत्रेति ॥

काकाक्षिप्तं लभयति । आक्षिप्तमिति । काकुः स्वरविकारः । सर्वेत्कारि ।
इह न लज्जत इत्यत्र न लज्जते किमिति काका लज्जत एवेति व्यञ्जत इत्याह ।

१ 'दामभियः' G. २ 'नृपतिकान्ता' C., G., M. ३ 'नृपतिमरण' T. ४ देव T.

अथ पञ्चम उन्मेषः ।

अङ्गिनि रसे स्थिता ये बिभ्रत्युत्कर्षहेतुतां सततम् ।
आत्मनि शौर्यादय इव ते नामैते गुणाः
कथिताः ॥ १ ॥

आत्मनि शौर्यादय इव समवायवृत्त्याङ्गिनि रसे स्थिताः सन्त
उत्कर्षहेतवो भवन्ति माधुर्यादयो गुणाः । अलंकारास्तु हारादय
इव कण्ठादीनां संयोगवृत्त्या वाच्यवाचककरूपाणामङ्गानामतिशय-
मादधाना रसमुपकुर्वन्ति । अत एव माधुर्यादयो रसधर्माः समु-

त्तरेषुसममध्यमकाव्यनिरूपणानन्तरं बह्व्यङ्ग्यं त्रिधाख्यमर्धमकाव्यं तन्निर-
ूपणं प्रौढावसरमपि काव्यगजुत्वात्प्रातीवोपबुद्धते वावदुपबुद्धते तावदलंकारम-
स्तावे भविष्यतीत्याद्येनोपेक्ष्य संप्रति काव्यात्मनिरूपणानन्तरं तद्वर्णनिरूपणमेव
संगतमित्यभिप्रेत्य गुणानिरूपणंस्तेषां सामान्यलक्षणं तावदाह । अङ्गिनीति ।
बहुत्कर्षहेतुत्वमलंकारेष्वतिव्याप्तमित्याद्यहं च व्याचष्टे । आत्मनीति । अलंका-
रास्तु नैवमित्याह । अलंकारास्त्विति । काव्यात्परससमवेतास्तदुत्कर्षहेतवो
धर्मा गुणाः काव्याङ्गसंयुक्तास्तदुत्कर्षहेतवोऽलंकारा इति भेद इत्यर्थः । वाच्यवाच-
करूपाणां शब्दार्थरूपाणामित्यर्थः । शब्दार्थौ वपुरित्युक्तम् । रसमुपकुर्वन्ती-
ति । लोके वपुषि भूपितेऽहं शूर इतिवदेवाहं भूपित इत्येव्यभिमानवर्धनारङ्गसंघि-
निरलंकारैरङ्गिनो रसस्यापि तद्वाच्येकारभ्यन्तकारतिशयवर्धनार्थेवसेवः । रसाभावे
त्वङ्गोपकार एव । गुणाल्लु रसं विना न सन्त्येव तद्वर्धनत्वात्तेषामित्यर्थः । माधुर्यादि-
गुणानां सुकुमारादिवर्णान्वयव्यतिरेकानुविधानं तु तैश्चाङ्गत्वनिबन्धनं न तु
तद्वर्धनत्वनिबन्धनमित्याह । अत एवेति । केषांचित्तद्वर्धनताहुञ्जित्तु आन्तिरे-

१ G., O., and M. drop तु. २ ऽमभं काव्यं D. ३ प्राप्तमपि K. ४ ऽदवधेयः K.
५ तत्तद्व्यङ्ग्यं K.

चित्तैर्बर्जेर्ष्यज्यन्ते । यथा प्रांशुतममवलोक्याशूरेऽपि शूरोऽयमिति
शूरत्वबुद्धिं विदधत्यविभ्रान्तबुद्धयस्तथा मधुरादिरसधर्मव्यञ्जक-
त्वदर्शनात् सुकुमारेषु वर्णेऽपि माधुर्यादि व्यवहरन्ति । वस्तुतस्तु
रसस्य धर्मा गुणा गुणालंकाराणां समवायवृत्त्या स्थितिरिति
गङ्गुरिकाप्रवाहेण ।

‘युवतेरिव रूपमङ्ग काव्यं

स्वदत्ते शुद्धगुणं तदप्यतीव ।

विहितप्रणयं निरन्तराभिः

सदलंकारविकल्पकल्पनाभिः ॥

वेति संदृष्टान्तमाह । यथा प्रांशुतममित्यादि । अविभ्रान्तबुद्धौऽर्थात्मतवः ।
वस्मादप्रिसमवेता गुणा अङ्गसंयुक्तास्त्वलंकार इत्युक्तम् । उन्मेषां भेदो लोकवदेवेत्यु-
पसंहरति । वस्तुतस्त्विति । वनु लोके तथास्तु काव्ये तु गुणालंकाराणां इवानामपि
समवायवृत्तिरेवेति मतं न समीक्ष्य भाषितमिति वृषयति । गुणालंकाराणा-
मिति । गङ्गुरिकाप्रवाहेणेति । गङ्गुरिका भेषी । लोके भेष्यामेकस्वामिकेण पयां
प्रयोऽर्ज्वं विनैव गच्छन्त्यामितरा अपि भेष्यस्तयेव तेनैव पयां र्भक्षन्ति स गङ्गुरि-
काप्रवाहो गतानुगतिरन्धपरम्परेति भाषयत् । बुक्तिरुक्तैवेति भावः । रचनाधर्मा गुणा
अत एव काव्यव्यवहारहेतवः । अलंकारास्तु सन्नि चेत्तदिति शयाभावका इति
भोजधामनौ । तन्मतं वृषयितुमनुभाषते । युवतेरित्यादि । अलंकारविकल्प-
कल्पनाभिरलंकारविशेषसृष्टिभिः । विहितप्रणयं कृतसख्यं तद्युक्तमित्यर्थः । अयान्वय-

१ प्रांशुत्वमालोक्य T.; प्रांशुत्वमवलोक्य G., O., M. २ T. drops धर्मः रसस्य व्यञ्ज-
G., O. ३ सुकुमारादिषु G., O., M. ४ दृष्टान्तं K. ५ प्रांशुत्वमित्यादि K.
६ 'विगाढ' K. ७ 'लंकारा इति K. ८ D. drops तु. ९ K. drops यत्.

वदि भवति वचनभ्युतं गुणेभ्यो

वपुरिष यौवनवर्ण्यमङ्गमानाम् ।

अपि अनदयितानि दुर्मगत्वं

नियतमलंकरणानि संशयन्ते ॥ १

इति भोजः । 'काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहे-
तवस्त्वलंकाराः' इति वामनोऽप्याह । तत्र विचारितरमणीयम् ।
तथा हि यद्येते काव्यव्यवहारप्रयोजकीभवन्तः संभूय काव्यव्यव-
हारं प्रयोजयन्ति तदानीमसमग्रगुणयोगींशीपाञ्चाल्योः काव्याना-
त्मत्वप्रसङ्गः । अथ कतिपये तदा गुणमात्रसंभवेऽपि काव्यव्यव-

ग्रहणा प्यतिरेकनाह । र्थहीति । रूपवति । तत्र विचारितेति । किं सर्वे गुणाः संभूय
काव्यलक्षणं कतिपये वेति हेधा विकल्पार्थं रूपवति । यद्येत इति । शुभप्रसिद्धपर-
वनात्मिका रीतिरात्मा काव्यत्वेति तेषां मतम् । ताव तिको वेदर्मी गौडी पाञ्चाली
वेति । तत्र 'समग्रगुणा वेदर्मी' इत्युक्तेकम् 'भोजःकान्तिमती गौडीया माधुर्ब-
शौकुनार्थपना पाञ्चाली' इति । तत्र गुणसाकत्वत्वं काव्यलक्षणत्वे गौडीपाञ्चाल्यो-
रप्याप्तिः स्थावित्पर्यः । द्वितीये त्वतिप्याप्तिरित्याह । अथेति ।

'अत्रापच प्रेतेवलत्वमित्येः

प्राक्चः प्रोद्यत्तुत्तवलत्वेपे धूमः ।'

इत्यादावप्योजःप्रभृतिगुणसत्तानाद्येण काव्यत्वापत्तिः । अथ स्वमर्त निगमवति ।

१ 'भुतं D., C., G., M. २ 'मङ्गनायाः D. ३ जनयति तानि C., M. ४ भोजराजः
T., G. ५ प्रयोजकीमृता भवन्तः T., प्रयोजकीमृताः संभूय C. ६ 'प्रसङ्गात् G. ७ D.
omits काव्य. ८ बहीत्यादि K. ९ K. omits काव्य. १० D. omits स्यात्.
११ प्रवृत्तमिति K. १२ 'त्येव धूमः K.

हारप्राप्तिः । तस्मादलंकार एव काव्यव्यवहारप्रयोजकः । गुणस्तु
वस्तुतोऽस्त्येव तस्य रसधर्मत्वात् । किन्त्वलंकारस्तं नापेक्षते तत-
स्तच्छ्रुता शोभैव नास्ति कुतस्तरां तदतिशयोऽलंकारजन्य इति ॥

संक्षेपेणाधुना लक्ष्म गुणानां प्रणिगद्यते ।

आनन्दस्यन्दिता तज्ज्ञैर्माधुर्यमभिधीयते ॥ २ ॥

संभोगे करुणे विप्रलम्भे शान्ते च तत् क्रमात् ।

काष्ठां पुष्यति चित्तस्य विलीनत्वमिवार्पयत् ॥३॥

ओजो दीप्त्यात्मविस्तारकारणं परिकीर्तितम् ।

क्रमेण वीरबीभत्सरौद्रेष्वेतत् प्रकर्षति ॥ ४ ॥

तस्मादिति । शोभैव नास्तीति । अव्यभिचारिणीति शेषः । स्वबनेषोल्कर्षहेतव
इत्युक्तत्वात् ॥

तदेवं गुणानां सामान्यलक्षणमभिधातुं संभ्रंति प्रतिज्ञापूर्वकं विशेषलक्षणान्बाह ।
संक्षेपेणेति । तत्र माधुर्यमोजः प्रसादयेति अथ एव गुणा इति सिद्धान्तमनिसन्धा-
यासौ नापुर्वे लक्षयति । आनन्देति । आर्द्राद्वैकनबलमित्यर्थः । स च शुक्लारकरुण-
धानानां धर्म इत्याह । संभोग इति । चित्तत्वं विलीनत्वं ब्रवत्यम् । ओजो लक्ष-
यति । ओज इति । शीतिः प्रकवलनं तद्रूपो च आत्मविस्तारप्रतिविकासस्तत्का-

१ 'यस्तं नापेक्षन्ते O.; 'यस्तं नापेक्षन्ते M.; 'यस्तन्नापेक्षन्ते T. २ D. omits संभ्रंति.
३ आनन्दस्वन्दितेति K. ४ आनन्दे' D. ५ इत्यादि K. ६ इवभावमिषेति यावत् K.

किं च मग्नमनोवृत्ति स्वभावेऽपि भयानके ।
 दीप्तत्वेन विभावस्य भजत्योजः परां भुवम् ॥ ५ ॥
 यश्चित्तं व्यश्रुतेऽह्नाय शुष्केन्धनमिवानलः ।
 स प्रसादो मतः सर्वरससाधारणस्थितिः ॥ ६ ॥
 श्लेषः समाधिरौदार्यमपि स्वीकृतमोजसा ।
 अर्थव्यक्तिः प्रसादाच्च कथंचिन्नातिरिच्यते ॥ ७ ॥
 समता दोषराहित्यमात्रं स्यान्न पुनर्गुणः ।
 सौकुमार्यं च कान्तिश्च भवेद्दोषविपर्ययः ॥ ८ ॥

रामित्स्वर्यः । न केवलं शीतराश्विबावं गुणः किं तु भवानकेऽपीत्याह । किं चेति ।
 ननु मनोमग्ननात्मके तत्र कुबो शीतरेवकाश्च इत्यासङ्ग्याह । दीप्तत्वेनेति ।
 विभावस्य भीषणालोकनाद्युदीपनविभावस्वेत्स्वर्यः । प्रसादं लक्षयति । य इति ।
 अन्तर्भवसिति रौद्राद्यभिप्रायेण सुहृत्पारिपु तु स्वच्छान्द्रवसिति इष्टव्यम् । अत
 एवोक्तं काव्यप्रकाशे ।

‘शुष्केन्धनाग्निवत् स्वच्छजलवत् सहसैव च ।

ध्यामोत्सन्धन् प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ॥’ इति ।

ननु श्लेषादयो इत्य गुणाः । तदुक्तम्

‘श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥

इति वैदर्भमार्गस्व प्राणा इत्य गुणाः स्मृताः ॥’ इति ।

तत् कथं न च एवोक्ता इत्यासङ्ग्य सत्त्वमेपां केषांचिदेष्वेधेयान्धर्माणात् केषांचिद्दो-
 षविपर्ययरूपत्वाच्च त्वत्वं सिद्धमित्याह । श्लेष इति । अन्तर्भावाद्यभिप्यक्तये श्लेषा-

१ किं त्वसजं D. २ वृत्तेः G. ३ साधारणं स्थितः T. ४ विपर्ययात् T., M., C.
 ५ K. omits तु. ६ विजितस्थितिः K. ७ इत्यादि K.

पदानामेकपदवङ्गासमानत्वं श्लेषः । आरोहावरोहक्रमरूपः समाधिः । विकटत्वमौदार्यम् । एषामन्तर्भाव ओजसि । श्रुतित्यर्थ-प्रतिपत्तिहेतुरूपाथव्यक्तिः प्रसादात्परा । मार्गभेदरूपा समता दोषाभावमात्रं न गुणः । अपादप्यरूपं सौकुमार्यं श्रुतिहेतुकस्य दोषस्य विपर्ययः । पदानामौज्वल्यरूपा कान्तिप्राम्यस्य ॥

त्रीनभिधाय गुणान् वयमधुना रीतीः

प्रचक्ष्महे तिस्रः ।

वैदर्भीपाञ्चालीगौडीयेत्यत्र संक्षेपात् ॥ ९ ॥

अकृतसमासस्पर्शा समग्रगुणगुम्फितादिमा तत्र ।
एकैव जयति रीतिर्विदलितवीणाभिमानसर्व-
स्वा ॥ १० ॥

ओजःकान्तिविहीनामाहुः श्लथसंविबंधुरां कवयः ।
पञ्चषपदसमुदञ्चलितसमांसां च पाञ्चालीम् ॥ ११ ॥
ओजःकान्तिकरम्बितसकलोद्धतपदविराजिताम्
वृत्तिम् ।

इतिरूपनाह । पदानामिति ॥

अयं गुणत्रयसङ्गह इति शिष्टरचनात्मिका रीतिरिति प्रतिज्ञायाः संगति सूचयत्
रुक्तवति । त्रीनित्यादि । ननु सन्त्वेव रीत्स्वन्तरान्वयि कथं तिस्र एवेत्युक्तं

१ °कटुरूपस्य T. २ विपर्यासः G. ३ °समासात् T. ४ °लोपितं G., O., M.
५ °मित्यादि K.

बिभ्राणा रीतिज्ञैर्गौडीया रीतिराज्ञाता ॥ १२ ॥

एतासामेव साङ्ख्य्याद्भवन्त्यावन्तिकादयः ।

पार्थक्येन ततोऽस्माभिर्नाभ्यधीयंत ताः पुनः ॥ १३ ॥

तल्लक्षणं राशोकम् । यथा

‘अन्तराले तु पाञ्चालीवैदर्भ्योर्यावतिष्ठते ।

सावन्तिका समस्ता स्याद् द्वित्रैस्त्रिचतुरैः पदैः ॥

समस्तरितिष्यामिन्ना लाटीया रीतिरुच्यते ।

पूर्वरीतेरनिर्वाहाद् अण्डरीतिस्तु मागधी ॥’

दर्शनान्तरे स्वेता वैदर्भीपाञ्चालीगौडीया चेति तिस्रो रीतयो
मधुरमध्यमपरुषघर्णारब्धत्वान्मधुरा मध्यमा परुषा चेति वृत्तयो
रसविषयव्यापारत्वेन कथ्यन्ते । यदुक्तमलंकारसर्वस्वकारेण ।
‘वृत्तिस्तु रसविषयो व्यापारः’ इति ॥

इति श्रीमतो महामाहेश्वरस्य कवेर्विद्याधरस्य कृतावेकावलीनाम्न्यसं-
कारशास्त्रे गुणनिरूपणं नाम पञ्चम उन्मेषः ॥

तथाह । एतासांमिति । अथ मतान्तरमाह । दर्शनान्तरेष्विति ।
तत्र संमतिमाह । यदुक्तमिति । इत्यनुप्राससंज्ञनिर्वचनप्रस्ताव इत्यर्थः ॥

इति श्रीपद्माक्ष्यप्रमाणकराचारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचि-
तायामेकावलीनाम्न्यां तरलाख्यायां गुणनिरूपणं नाम पञ्चम उन्मेषः ॥

१ D. drops तिस्रो. २ मया D., M. ३ व्यापारत्वे D. ४ इति विद्याधरकृतै-
कावली D. ५ एतासामेवेत्यादि K. ६ इत्येकावलीनाम्न्यायां गुणनिरूपणं नाम
पञ्चमोन्मेषः D.

अथ बह्व उन्मेषः ।

न विधेयप्राधान्यं वृत्तिर्वक्तुं प्रगल्भते यस्मात् ।

अविमृष्टविधेयांशस्तस्मादस्यामुदीर्यते दोषः ॥१॥

परस्परसव्यपेक्षप्रधानोपसर्जनभावापन्नविध्यनुवादरूपावयववृद्धि-
तयच्छालि तावद्वाक्यम् । अज्ञातज्ञापनं विधिः । प्रमाणान्तरसिद्ध-
स्व पदार्थस्य प्रयोजनान्तरेण स्वरूपकीर्तनमनुवादः । यथा गौरयं
पदा न स्पष्टव्य इत्येव गौरयमित्यनुवादभागः पदा न स्पष्टव्य इति

विधेयमुपादेयतया शिक्षासिता गुणा उक्ता अथ हेतुतया शिक्षासनाया शेषाः
प्रदर्शयन्ते । तत्र काव्यापकर्षहेतवो शेषा इति सामान्यलक्षणम् । ते चान्यत्र पद-
वाक्यार्थगतत्वेन विविधा अपि बहुधा प्रपञ्चिताः । ते च तत्रैव इष्टव्या इत्या-
द्यनेन तेषु बहुवक्तव्यानविमृष्टविधेयांशप्रमृतीन् पञ्चपाद् व्याकुर्वन् पदवाक्यग-
तत्वेन द्विभेदेऽविमृष्टविधेयांशे भाष्यं भेदं लक्षयति । नैत्यादि । वृत्तिः संसर्गः
सा च कृतज्ञितसमासरूपेण विधेया तया विधेयप्राधान्यं यत्र न्यक्कृियते स पद-
गताविमृष्टविधेयांश इत्यर्थः । कथं वृत्तेः प्राधान्यतिरोधावकत्वमित्यासङ्क्य
विधेयास्वरूपनिरूपणपूर्वकं तदर्थंयति । परस्परेत्यादि । अवयववद्विद्वन्वान्तर-
वाक्यवद्वं तच्छालि तावद्वाक्यं तदुक्तं महावाक्यमित्यर्थः । एकवाक्यत्वे हेतुमाह ।
परस्परसव्यपेक्षेति । सापेक्षत्वे हेतुमाह । प्रधानेति । तथापि हेतुर्विध्य-
मुपादेवेति । तत्र विधिष्वर्थमाह । अज्ञातेति । अनुवादस्वरूपमाह । प्रमाणा-
न्तरोति । प्रमाणान्तरेत्वनेन पौनस्त्यपरिहारः । उदाहरति । गौरित्यादि ।

१ विधेयांशं तं D. २ द्रव्यं D., C., M. ३ रोद्रेणेन T., C., G., M. ४ स्वरूप-
संकीर्तनं O., G., M. ५ T. omits इति. ६ शिक्षासिता K. ७ बहुविधाः K.
८ पञ्चदोषानुसृत्य व्याकुर्वाणः K. ९ त्रेधा D.

हिं विधीयते । अत्र च विधेयस्यार्थस्य प्राधान्यमनुवाचस्य पुनर-
प्राधान्यम् । स चार्थं विधेयानुवाचयोः प्रधानोपसर्जनभावो वा-
क्यात् प्रतीयते न वृत्तेः । वृत्तिमासाद्य प्रधानोपसर्जनभावस्य
निमज्जनप्रसङ्गात् । तत्र समासेषु कर्मधारये यथा

तत्र प्रधानप्रधाने विविनक्ति । अत्र चेति । ननु किमिदमुच्यते विधेयत्व प्राधान्य-
मप्राधान्यमनुवाचस्येति । एवं चेद्वा जुहोतीत्यत्रापि विधेयत्व एव प्राधान्यमनु-
वाचस्य हीनत्वप्राधान्यं चापद्येत । किं च वाजपेयाधिकरणपूर्वपक्षे वाजपेयेन
स्वाराज्यकानो बजेतेत्यत्र धार्यत्व बजेतन्मेव गुणफलसंबन्धे विस्मयिकद-
वापत्तिं वदता सिद्धान्तिना विधेयत्व गुणत्वमनुवाचस्य प्राधान्यं चोक्तम् । तथा
च वात्तिकम् । 'ततः स्वफलेनोपादेयविधेयगुणभूतबागमहानुनेन चोदेय-
नुवाचप्रधानभूतापेक्षापातन्वत्त्वाभावात्' इति । तथा च संग्रहः ॥

'उपादेयविधेयत्वगुणत्वानि बजेः फले ।

उदेयत्वानुवाचत्वप्राधान्यानि गुणान्वये' ॥

इति । इहोद्देशो गान्धी विवक्षा । उपादेयत्वमनुदेयत्वम् । तत्र सिद्धत्वोद्देशः
साध्यत्वानुष्ठानमिति सिद्धसाध्यभावानुद्देशत्वोपादेयत्वयोर्विरोधः प्राप्ताप्राप्त्यरूपत्वाद्-
नुवाचविधेयत्वयोर्गुणप्रधानत्वयोस्तत्त्वादेवेत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्त्या । तदेतत् सम्ब-
न्धविधितमस्माभिस्तन्त्रवार्त्तिकटीकायां वाजपेयाधिकरणे । तस्माद्विधेयत्व प्रा-
धान्यमप्राधान्यं चानुवाचस्येति न मीमांसानां सलं वच्य इति प्रतीयते । नैच शेषः ।
इह विधेयत्व प्राधान्यं नाम तात्पर्यविषयत्वमात्रमप्राधान्यं चानुवाचत्वात्तद्विषयत्व-
मात्रं न तु इधिहोमयोरेव पारार्थ्यहेतुकः शेषशेषिभावलक्षणो गुणप्रधानभाव इति ।
अस्तु प्रस्तुते किमावातमत् आह । स चार्थमिति । तत्रेति । वृत्तिवर्धनञ्जे

१ T. omits हि; इति व्यपदिश्यते G. २ तत्र T., G. ३ चाप्राधान्यम् G. ४ D.
omits तत्र. ५ समासेऽपि षट् प्रकारः G.; समासेऽपि कर्म O., M. ६ तत्र चेति K.
७ संबन्धोक्तौ तत्र D. ८ त्रितयमप्ये K.

आते धीर नृसिंह भूप चलतस्त्वत्सैन्यपाथोनिधे-
 न्यञ्जद्रूतलमारमङ्कुरफणोत्सङ्गोरगाधीश्वरे ।
 बाणोत्सङ्कितलोचनं कुचतटीविन्यस्तहस्ताञ्जळं
 तस्यान्तःपुरसुभ्रुवामुद्चरन् हाकारगर्भा गिरः ॥

अत्र न्यञ्जद्रूतलमारमङ्कुरफणोत्सङ्कत्वं तावद्विधेयम् । तञ्जोरगा-
 धीश्वरेणानुवाचेन समं समासतेया न्यग्भाषमानीतम् । 'फणो-
 त्सङ्के भुजङ्गेश्वरे' इति संमुचितः पाठः ।

बहुव्रीहौ यथा

त्यागभीहसितेन्द्रकेळिविपिनक्षोणीरुहाहंङ्कृतिः
 कीर्त्तिव्रीहितकार्तिकेन्दुमहिषीगण्डस्थलीपाण्डिमा ।
 हेळाताण्डवितप्रतापलहरीनिर्धूतकल्पानलः
 केषामेष न वर्णनीयमहिमा धीरः कलिङ्गेश्वरः ॥

अत्र कल्पद्रुमाहंकारादिनानुवाचेन समं हसनादि वेद्ययत्वात्
 प्रधानया विचक्षितं समासेन गुणीभूतम् ।

'त्यागेनोपहसन् महेन्द्रविपिनक्षोणीरुहाहंङ्कृति
 कीर्त्यापत्रपयन् सुधांशुमहिषीगण्डस्थलीपाण्डुताम् ।
 निर्धुन्वन् प्रबलप्रतापलहरीनृत्थेन कल्पानलम्

इति निर्देवद्यः पाठः ।

इत्यर्थः । न्यग्भाषमानीतमिति । विधेबांश्च समासे गुणभावेन प्राधान्यं
 तिरोहितमित्यर्थः । एवं 'नैर्षी द्वितीयानिव कामुकत्व' इत्यत्र द्वितीयनौवी-
 निति पाठेऽप्यं शेष इत्याह्वयम् । त्यागेत्यादि । इन्दुमहिषी चन्द्रिका । समं

१ देव T. २ चलिङ्गे G.; चलिङ्गे C., M.; भरतस्व T. ३ 'निधौ न्यञ्ज' C., M., G.
 ४ 'मुदमवन् T., G., M., O. ५ समासवशात् T., G., O., M. ६ युक्तः D. ७ T.
 drops समं. ८ गुणीभूतम् D. ९ निर्धुन्वन् T., G., O., M. १० 'नृत्थेन T., G.,
 C., M. ११ निरवकरः C., G.

द्विगौ यथा

विधुन्तुद् ममाधुना बत करिष्यते किं भवा-
निति स्फुरदहंकृतिस्तुहिनदीधितिर्निर्भयम् ।
विधाय तव कीर्तिमिर्निजवपुःसहस्राण्यसौ
कलिङ्गवसुधाधिप त्रिषु जगत्सु विद्योतते ॥

अत्र संख्यायाः संबन्धेषु जगत्सु निरवशेषतावगमैकप्रयोजनम-
तिशयमाध्वानायाः प्राधान्यमामिमतं तच्च त्रिजगत्यामिति समा-
सेनोपसर्जनत्वमानीयते ।

तत्पुरुषे यथा

यदिह ककुमां सीञ्जि व्योम्नः स्थलेऽप्यमितं यश-
स्तव कथमपि ज्योत्स्नागौरं नृसिंह नरेभ्यश्च ।
तदिदमखिलं चित्रं पञ्चाशता परमक्षरैः
कृतपरिकरे वाग्व्यापारे निवेशयते कविः ।

समासेनेति संबन्धः । हसनादीति विच्छेदः । विधुन्तुर्देति । विधुं नुवतीति विधु-
न्तुषो राष्ट्रः । “विध्वरुषोस्तुहः” इति खड्ग प्रत्ययः । “भरुर्द्विषद्—” इत्यादिना
मुमागमः । नन्वत्र द्विगुरेव नास्ति कथमिदं द्विगुराहरणमित्वाद्यहृत्त्व प्रत्युदाहरण-
मेतदुदाहरणं तु त्रिजगत्यामिति व्यतिरेकादुभेवमित्वाद्येनाह । अत्र संख्याया
इति । प्राधान्ये हेतुमाह । निरवशेषतोति । अन्वया जगत्स्विति बहुवचनेन
चित्त्वसंबन्धायाः पौनरुक्त्यादिति भावः । त्रिजगत्यामिति “तद्विगतार्थं—”
इत्यादिना समाहारे द्विगुः । यदिहेत्यादि । कृतपरिकरे कृतपरिचारे कृतसहाय
इत्यर्थः । अत्रामितमिति नञ्समासस्तत्पुरुषस्तेन विषयस्य निवेशस्य प्राधान्यं न्वक्त-

१ निर्भयः T., G., C., M. २ ममिहितं T., G. ३ ‘सर्जनतामा’ G., M. ४ ज्यो-
त्स्नागौर T. ५ महीश्वर T. ६ हसनादि K. ७ छेदः D. ८ ‘न्यादि K.

अत्रामितमिति निषेधस्तावद्विधेयत्वेनाभिधित्सितः । ज्ञानं पुनर-
नुवाद्यत्वेन । अनयोः समासेनाभिधानमनुचितम् । समासे
विध्यनुवादगतत्वेन विवक्षितयोः प्राधान्याप्राधान्ययोर्विपर्ययप्र-
सङ्गात् । अंतश्च

‘यदिह न दिशां लीङ्नि व्योम्नः स्थलेऽपि मितं यशः’
इति पाठः परिणमयितव्यः । यत्र तु विध्यनुवादभावो नाभिम-
तस्तत्र समासः स्यादेव । यथा ‘निधिरखननायाससुलभः ।’

यथा वा

आक्रम्य स्मरवैरिशेखरसरित्पूरैकसिंहासनं
राजानं नरसिंहं पार्थिवं तथाहंकारभारोद्धरः ।
त्वत्कीर्त्तिप्रसरो हसत्ययमसौ शक्रस्य दन्तावर्लं
व्यालेन्द्रं मुसलायुधं किमपरं देव्याश्च पञ्चाननम् ॥

अत्र प्रलयघनघटारदितपट्टुतरहुङ्कारपेरिपीतहरिदन्तदन्तावर्ल-
मद्भ्योतस्तयानितरकेसरिसाधारणत्वं पञ्चाननस्याभिधानुमभिमर्तं
तावद्भगवत्याः पार्थिव्याः संबन्धित्वेनेति देव्याः प्राधान्यं पञ्चाननेन
समं समासमकुर्वता नोपसर्जनतां नीतम् । समासे हि पञ्चाननस्य
प्राधान्यं न तु देव्याः । तत्पुरुषस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् । एवं
कृत्तद्विद्ययोरपि वृत्तिर्नादरणीया ।

कृतमित्याह । अत्रेति । अनौचित्ये हेतुमाह । समास इति । एवं तर्हि नञ्प्रसासो
निरवकाश इत्याद्यहंभ्याह । यत्र तिबिति । तत्पुरुषान्तरं ध्वतिरेकोत्प्रेषमाह ।
आक्रम्येति । एवं विधेयत्व समासे गुणीभावो शेषावेत्युक्तं तद्व्यन्तरेऽन्वति-
रिहति । एवं कृत्तद्विद्ययोरपीति । तत्र कृत्तेः प्रत्युदाहरणमाह । सर्वमिति ।

१ गतत्वेनापि G. २ ततश्च T. ३ नुवादत्वमो T. ४ पटुतप्पङ्कारं D. ५ परि-
पीतं T., G., O., M. ६ D. omits पार्थिव्याः. ७ भवेत्यादि D. ८ भिन्यादि K.

सर्वं कथति न केचामेषां समरेषु विद्विषां गर्भम् ।

काळीव दानवानां वीर कृपाणी तत्र स्थिता पाणी ॥

अत्र कथनस्य कर्मत्वेन सर्वमिति गर्भविशेषणमुत्कर्षप्रकाशन-
परतया प्राधान्येन विवक्षितम् । सर्वकथेति कृद्घृस्या न गुणता
नीतम् ।

न कस्य कर्णयोर्हर्षमेवा वर्षति भारती ।

कथित्वतस्वनिष्ठस्य नरसिंहस्य भूपतेः ॥

अत्र नरसिंहसंबन्धित्वेन भारत्याः प्रकर्षो वक्तुमिष्ट इत्यस्याः
प्राधान्यं नारसिंहीति तद्धितवृत्त्या न म्लानिमान्नीतम् । विमत्तय-

सर्वकथेति प्वत्तिकेण कृद्नेर्देशहरणोक्तिः । ननुपपत्समासत्वं सनासहृ-
सिरेवेवं किं न स्यात् । समासात् पूर्वमेव “सर्वकृत्प्रकृषेडु कथ” इति सर्वो-
पपदेन सत्त्वा समासात् पूर्वभाविना विधेयत्वं सर्वस्यार्थस्य प्राधान्यन्वक्कारे
पश्चात् सनासोत्पत्तेरिति । तद्धितवृत्तेरपि प्रत्युदाहरणमाह । नेति । अत्रापि नार-
सिंहीति प्वत्तिकेणोदाहरणोक्तिः । अथा वैभ्रदेव्यानिसेव्यव वैभ्रदेवीस्यत्वं
तद्धितप्रत्ययसामर्थ्यादेवताविशिष्टत्वपरत्वं तथा नारसिंही भारतीत्युक्ते नरसिंह-
संबन्धभारतीपरत्वं प्रतीयते न तु नरसिंहपरत्वं प्रकृत्यर्थप्राधान्यन्वक्कारेण प्रत्य-
येन स्वार्थप्राधान्यप्रकृत्यवधारित्वर्थः । ननु नरसिंहस्तेति च नारसिंहीति च वहीस-
द्धितयोः संबन्धमात्रविहितयोः को विशेषो भेदैक्य विशेषणप्राधान्यमन्वय विशेष्य-
प्राधान्यं चेत्सासकृन्माह । विमत्तीति । विमत्तिर्हि प्रातिपरिकादुत्पन्ना तद-
र्थस्य विशेषतः सामान्यतो वा संबन्धं बोधयन्ती न तस्य विधेयत्वं प्राधान्यं
तात्पर्यविषयताकर्म तिरोधत्ते । तद्धितस्तु तत्त्वैवमिति तत्संबन्धित्वपर्यान्तरे विहि-
तस्तस्यैव प्राधान्यं गमयन् प्रकृत्यर्थप्राधान्यं र्भावन्तीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामव-
गम्यत इत्यर्थः । ननु नरसिंहस्य भारतीति विभक्तिप्रयोगेऽपि नरसिंहस्य विशे-

१ शेषान्तरेषु D. २ वृत्त्या T. ३ कर्षति D. ४ कथिविहृत्पनिष्ठस्य O. ५ नरसिंहमही-
पतेः D. ६ हृदहरणम् K. ७ जेत्वादि K. ८ व्यहरती K. ९ विभक्तिः कर्मयोगेऽपि K.

न्ययव्यतिरेकानुविधायिनी विशेषणानां विधेयतावगतिः । विशेष्ये-
षूत्कर्षापकर्षविधायिनामेषां शब्दे गुणभावोऽन्वार्थं प्राधान्यं विशेष-
णानां शब्दे प्राधान्येऽप्यर्थो गुणभावोऽनूयमानत्वात् । समासे तु
समुदितार्थामिधायितया नोत्कर्षः प्रतीयतेऽपकर्षो वा ।

अव्ययीभावे यथा

नाथः काकोदराणां कथयति लिखति ह्मापतिः कार्त्तवीर्यो

मेलानन्दो जलानां निधिरच्छपतिलेखनी भ्योम वन्नम् ।

संख्या पारेपरार्थं यदि भवति पुनः किं च वैरिञ्चमायुः

संख्येयत्वं तदानीं दूधति तत्र गुणाः श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

वपत्वादेवाप्राधान्यं विशेष्यत्वादेव भारव्यः प्राधान्यं च गन्वते कुवस्तेन
नरसिंहस्य प्राधान्यनिष्पाद्यक्याह । विशेष्योऽप्यिति । अकलङ्कं मुखं कल्ह्वी
चन्द्र इति प्रयोगे सवसादन्वयात्सेऽपि विशेष्यमुखचन्द्रगतोत्कर्षापकर्षहेतुत्वेन
सद्विशेषणयोः सकलकृत्वाकलङ्कत्वञ्चोर्विधेयत्वात् प्राधान्यं तात्पर्यविषयत्वकथं
विशेष्यबोर्मुखचन्द्रबोरनूयमानबोरप्राधान्यं चायाद्विध्यनुवाहसामर्थ्यरूपावगम्यत
इत्यर्थः । वृत्तौ तु नैवमित्याह । समासेति । समासः संसर्गविधापि वृत्ति-
रिति आबद् । समुदितार्थो विधिद्वयः । पुनः सिंहावलोकनेन समासवृत्तिमेवाह ।
अव्ययीभावे वयेति । नाथ इत्यादि । फणिपतेः सहस्रमुखत्वात् कथक-
त्वं कार्त्तवीर्यत्वं सहस्रकरत्वाद्धेखकत्वं चेति भाषः । मेलानन्दो मयीपापम् । अचल-
पतिर्दिनाग्निः । लेखनी लेखयत्किं । परार्थत्वं पारे पारेपरार्थम् । “ पारे मध्ये षष्ठ्या

१ विधायिनी द्वे द्विरे° O. २ विधेयतावगतिः C., G., M. ३ विशेष्योत्कर्षापकर्षानुया-
गिर्ना T. ४ D. omits अपि. ५ मेलानन्दो T., C., G., M. ६ वैरिञ्चमा° D.
७ ददाति D. ८ भावत्या विशेष्यत्वादेव प्राधान्यं K. ९ मेलानन्दो K.

अत्र प्रभोः प्रकर्षप्रकाशनं प्रस्तुतं तच्च गुणबाहुल्यप्रतिपादनेना-
भिमतम् । तत् पुनर्गुणानामगणनीयतया क्रियते । सा च संख्याया
अभावादेवाभूत् । अत एव संख्याधिक्याशंसनं कृतम् । इहाल्पी-
यसी संख्या परार्धरूपा तथा गुणगणनं कर्तुमशक्यम् । अतः
पारे इत्यस्याभ्ययार्थस्य विशेष्यस्यानूद्यमानत्वाच्च प्राधान्यम् ।
परार्धस्य तु विशेषणस्य विधेयत्वात् प्राधान्यम् । तच्च न्यग्भाषितं
समासेन । तर्तच्च 'संख्या दूरे परार्धात्' इति न्यौप्यः पाठः ।
द्वन्द्वस्य विशेष्यविशेषणभावाभावेऽपि यदा प्रत्येकं क्रियासंबन्धो-
र्षलक्षणं प्राधान्यमभिमतं तदा न समासः कर्तुमुचितः । उपसर्ज-
नत्वप्रसङ्गात् ।

वा" इत्यम्बुबीभावः । को नु शेष इत्याद्यङ्गुपाह । अत्रेत्यादि । अत्र परिसम्भार्य-
प्रतिबोनिस्त्वेन परार्धत्वेव विधेयत्वात् तत्त्व च पूर्वपदप्रधानेऽम्बुबीभावे उत्तरपदार्थभा-
वेन प्राधान्ये विरोधानाद्विगृह्यविधेयांशोऽयं शेष इत्याह । अतः पार इत्यादि ।
इन्द्रेऽन्यत्वं शेषस्य कश्चिद्वकाशं संपादयति । द्वन्द्वस्येति । अत्र द्विदेष्येषु
ईशोर्वैतयोरिव मिलितयोः क्रियासंबन्धो विवाहितस्तथैव इन्द्रे न शेषः । अथा

'स निर्विह्वल अथाकामं तटेष्वालीडचन्द्रनौ ।

स्तनाशिव दिशस्तत्त्वाः शैलौ मलयवर्षुतौ ॥'

इत्थञ्च मलयवर्षुरभोः स्तनौपम्यसामर्थ्यान्मिलितयोर्निर्वेद्यनाक्रियाकर्नत्वेन इन्द्रः
कृतः ।

'नवविभिर्नवे राशि सरसस्योपदर्शितम् ।'

इत्थञ्च सरसतोः प्रत्येकनेत्रोपदर्शनक्रियाकर्नत्वान् इन्द्रो न कृतः । अत एवो-
पदर्शितमित्येकत्रचनप्रयोगमेत्थर्यः । उपसर्जनत्वप्रसङ्गादिति । इन्द्रकारणे

१ 'धिक्याशासनम् T. २ इत्यभ्ययार्थस्य C., M. ३ 'नूद्यमानतया न D. ४ ततः D.
५ पाठे न्यौप्यः T. ६ 'लक्षणप्राधान्यं T. ७ 'मिहितं T. ८ पूर्वपदार्थप्राधान्ये K.
९ द्विदेष्येषु K. १० 'द्वैतयो' D.

प्रत्युदाहरणं यथा

गर्जद्गर्जयशमुसैन्यजलधेमन्थाय विद्वज्जना-

भीष्टानां परिपूरणाय वसुधावहृन्मदानाय च ।

राजन् धीर नृसिंह देव भवतः सृष्टे भुजे वेधसा

व्यर्थः संप्रति मन्दरः सुरतरुः सर्पाधिपञ्चाभवत् ॥

अत्र भवनक्रियायां मन्दरादीनां प्रत्येकं सम्बन्धः प्राधान्येनाभि-
धातुमभिमतो न समासेनावसादितः ॥

अनुवाद्यविधेयांशावुक्तौ स्यातां विपर्ययेण यदा ।

अविमृष्टविधेयांशो भवति तदानीं तु वाक्य-

गतः ॥ २ ॥

यथा

कलानिधे धीर कलिङ्गनाथ

प्रायस्त्वमिन्दोरपरावतारः ।

त्वां पश्यतामेव मुदः स्फुरन्ति

यदुत्तरङ्गाः कविकैरवाणाम् ॥

अत्र त्वामनुद्य चन्द्रावतारत्वं विहितम् । यदि पुनरस्य पद-

उक्तलक्षणप्राधान्यन्यकारप्रसङ्गादित्यर्थः । गर्जदित्वादि । अत्राभवदित्येकवचन-
प्रयोगान्नुदवहृवचनमन्वक्तोपसर्जनताहेतुत्वाद्धेयमित्त्वनुसंधेयम् ॥

वाक्यगताविमृष्टविधेयांशं लक्षयति । अनुवाद्येति । अत्र त्वामिति 'अनुवा-
द्यमनुत्तवेव न विधेयमुदीरयेत्' इति न्यायादिति भावः । विपरीतोपन्यासे तु ध्वत्त्वा-
सेनोद्देश्यविधेयांशत्वप्रसङ्गादयं शेषः स्यादित्वाह । यदि पुनरिति । धर्मिण-

१ त्वमित्यनूय T., C., G., M. २ त्वमित्यनु° K. ३ विवक्षितोप° K. ४ व्यन्यासेऽ-
विमृष्टविधे° D.

द्वयस्य वैपरीत्येनोपादानमकरिष्यत्तदा निर्विवादमिदं दूषणम-
भविष्यत् । धर्मिणमुद्दिश्य धर्मो विधीयत इति सिद्धस्योद्देश्यत्वं
साध्यस्य च विधेयत्वम् । तयोर्विपर्ययेनोपादाने तार्किकैरपि नित्य-
माकाशमित्यादावप्राप्तकालस्य निग्रहस्थानस्याभ्युपगतत्वात् ।

यथा वा

लोकत्रयेऽपि चरितैस्तव कोऽपि तुल्य-
स्तैस्तैर्बभूव प्रथितास्ति च किं न वेति ।
आलोकनाय नृपते नरसिंह नूनं
देवैः सुधाकिरणमौलिरभूत् त्रिनेत्रः ॥

अत्र सुधाकिरणमौलित्वमनूद्य त्रिनेत्रत्वं विहितमिति नार्य
शेषः । विपर्ययोपादाने भवत्येव ।

यथा

उत्कण्ठाभारताम्यत्कुबलयनयनार्मानसाम्भोजमानु-
श्रिन्तासंतापमीलत्कविकुलकुमुदव्यूहनक्षत्रनाथः ।
ईर्ष्यासंवर्धमानप्रतिनृपतिकुलाम्भोधिकुम्भोद्भवश्च
ख्यातः सर्वत्र योऽसौ जगति विजयते श्रीनृसिंहः क्षितीन्द्रः ॥

अत्र यद्ः प्रयोगो नोचितः । यत्र हि यत्तदोरम्यतरस्य निर्देश-

मिति । सिद्धं धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मो विधीयत इति न्यायादिति भावः । अप्राप्त-
कालस्येति । 'अथयवविर्षर्वासवचनमप्राप्तकालम्' इति लक्षणसूत्रम् । अथ वच-
च्छब्दबोरमुदाहरणविधेयपरबोः प्रयोगव्यवस्थातिक्रमेऽप्यवनेव शेष इति वक्तुमुदाह-
रति । उत्कण्ठेति । कोऽत्र शेषस्तथाह । अत्र यद्ः प्रयोगो नोचित इति ।

१ D. drops च. २ ०भ्युपगमात् T. ३ नरसिंह नराधिनाथ D. ४ जातः सुधाकर-
कालकिलकत्रिनेत्रः D. ५ सुधाकरकालकिलकन्मनूद्य D. ६ लोचनसम्भोज T. ७ नृसिंह-
क्षिती T., O., G. ८ ०विपर्यये K. ९ ०त्यादि K. १० प्रयोगोऽनुचितः K.

स्तत्रे तत्प्रत्ययमर्शना तदितरेणोपसंहारो न्याय्यः । तयोरनुवाच-
विधेयार्थत्वेनाभिधातुमभिमतयोः परस्परसव्यपेक्षत्वेन संबन्धस्य
नित्यत्वात् । स पुनरुपक्रमोपसंहारक्रमो द्विविधः शाब्दार्थ-
श्चेति । तत्र द्वयोरुपादाने शाब्दः ।

यथा

हिमकरकलामीलिः कृष्णः सरोरुहसंभवः

फणधरकुलं गालं बोधुं नृसिंह नरेश्वर ।

यदमरघुर्ना बुग्धाम्भोधिं मरालमहीश्वरं

स कलु महिमा विभ्वाख्यातस्तवैव यशःश्रियः ॥

अत्र यदित्युक्त्वा स इत्युक्तम् ।

एकतरोपादाने त्वार्थः । तदितरस्य सामर्थ्येनावसीयमानत्वात् ।
तत्र केवलस्य तद् उपादाने संत्यार्यो न त्रैविध्यमतिक्रामति । प्रकृत-

बोऽसावित्यं सर्वत्र कैवात इति पूर्वस्मिन्ननुवाचवाक्ये बच्छब्दं प्रबुक्त्वाऽनुत्तरस्मिन्
विधेयवाक्ये स विभवत इति तच्छब्दस्यावश्यप्रयोक्तव्यत्वात्प्रबुक्तत्वादिति भावः ।
कोऽयं निर्बन्ध इत्याद्यङ्गव न्यायफलमाह । यत्र हीति । वससोः परस्परसापे-
क्षार्थबोधकत्वेन नित्यसंबन्धित्वात्तदितरेणोपक्रमे तदितरेणोपसंहारो न्यायसिद्धतया
दुर्बार इत्यर्थः । हिमकरेति । अथ इत्यवश्यत्वात्तदपि गङ्गासीमित्युत्तरेण
बोधुं गालमिति अत् स ते वसःश्रियो महिमेत्यन्वयार्थो । अथ वससोर्द्वयोर्उपादाना-
च्छाब्दोऽयं क्रम इत्याह । यदिति । भार्यं क्रमं निकृपयति । एकतरेति । एक-
तरोपादान इत्युपलक्षणम् । उभयानुपादान इत्यपि ब्रह्मवत् । यथा च
केवलतच्छब्दोपादानात् केवलतच्छब्दोपादानादुभयानुपादानाद्येत्वर्थ्यात् त्रिविध
इत्यर्थः । तत्रान्वाच्यत्रिविध इत्याह । तत्र केवलस्येति । तिस्रो

१ D., G., and M. omit तत्र. २ T. omits सति. ३ व्याख्यात° K. ४ न्यादि
K. ५ वन्दोत्तर° D. ६ आर्थक्रमं D. ७ उपादानाद्येत्यर्थः K.

न्तप्रसिद्धानुभूतविषयतयोपकल्पितसंनिधिना यच्छब्देन तच्छब्द-
स्याभिसंबन्धात् ।

क्रमेण यथा

लोकेऽस्मिन् नरसिंहदेवनृपतिर्दाता न कल्पद्रुम-
स्तेजस्वी स न पश्चिमीसहचरः कान्तः स नो चन्द्रमाः ।

गङ्गीरः स न बाहिनीपरिवृढस्तुङ्गः स नो मन्दरः

शिल्पज्ञः स न पद्मभूः किमपरं वाम्नी स नो वाक्पतिः ॥

अत्र तेजस्वी स इत्यादौ प्रकान्तेऽर्थे तच्छब्दः ।

सा किं दत्तवती कदा बत शिला कस्मै स शास्त्री पुनः

कस्यालोकपथं गतो निर्विशते कस्यान्तिके सा पशुः ।

पर्याया नरसिंह पार्थिव तत्र प्रख्यातिचिन्तामणि-

मन्दारो दिविषद्ग्रीषी त्रिभुवनश्लाघ्याः समस्ता अमी ॥

इह निरतिशयवितरणचणतया प्रसिद्धा या शिलेति प्रसिद्धेऽर्थे
तच्छब्दः ।

विषौ दर्शवमार्यत्वं समर्यं च्छे । प्रकान्तेति । लोक इत्यादि । परिवृढः प्रभुः ।
“प्रभो परिवृढ” इति परिपूर्वाद्देर्धातोर्निष्ठान्तो निपातः । अथ सर्वत्र तच्छब्देन
नृसिंहदेवनृपतिरिति प्रकान्तस्व नृपतेः परामर्शान् प्रकान्तगोचरोऽयं भेद इत्याह ।
अत्र तेजस्वीति । सा किमित्यादि । निर्विशत इति । “नेर्विशः” इत्यात्मने-
पदम् । दिविषदां गौरिविषद्ग्रीषी कामधेनुः । “गोरतद्वितलुकि” इति समासा-
न्तदृष्टम् । “दिङ्गान्त्र—” इत्यादिना ङीप् । अथ सा शिलेत्यादितच्छब्देन
प्रसिद्धचिन्तामण्यद्विपरामर्शात् प्रसिद्धार्थगोचरोऽयं द्वितीयो भेद इत्याह । इहेति ।
वितरणचणतया शानविसतमेत्यर्थः । “तेन विसम्भुञ्जुप्चणपो” इत्यादिना चणप्-

१ °स्याभिधानसंबन्धात् D. २ प्रकान्तार्थे D. ३ वसति सा धेनुश्च कस्यान्तिके G., O.,
M. ४ प्रख्यातचिन्ता M.; प्रख्यान्ति चिन्ता T. ५ °प्रवीति भुवि न झा C.; °इवीति
भुवन T., G., M. ६ प्रसिद्धार्थे M. ७ D. has अपि before विधा. ८ °इहेतेर्ज्ञतो D.

त्वत्प्रत्वर्यीं गिरिषरगजस्याङ्गके देसदृष्टि-
स्तस्मिस्तस्मिन् स्मरति मधुरं तत्तदङ्गं मियायाः ।
कुम्भामोगे गुरुकुचतटं दन्तयोगण्डलहमी-
मुरु हस्ते गतिषु च गतिं भीमृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्र तत्तदित्यनेन पदेनानुभवैकगोचराः प्रकाश्यन्तेऽर्था इत्य-
नुभूतेऽर्थे तच्छब्दः ।

यच्छब्दस्तत्तरवाक्यगतत्वेनोपात्तः सामर्थ्यात् पूर्ववाक्यगतत-
च्छब्दस्योपादानं नापेक्षते ।

यथा

भीमन्मृसिंह नृपते कविकाव्यशय्यां
त्वत्कीर्तिरेति भुवनत्रयगर्मभारात् ।
वस्याः प्रभा भजेति दौर्दृष्टपाण्डुभावं
श्रीडीभवत्यसिमिषेण च रोमराजिः ॥

प्रत्ययः । सदृशदर्शनादयो विरहिणां विनोदा इति स्थिते सत्याह । त्वदित्त्वारि ।
कुम्भामोग इत्यादौ सर्वत्र दत्तदृष्टिरित्वनुपङ्गः । सदृशदर्शनाह स्मृतिर्जायते
इति भावः । तद्वत्त्वापि । तथा तच्छब्दस्य पूर्वानुभूतपरामर्शित्वात्तनुभूतार्थगोच-
रोऽयं नृतीको भेद इत्याह । अत्रेति । अथ केवलतच्छब्दोपादानाद्यः क्रमस्तमाह ।
यच्छब्दस्तिष्ठति । अत्र भेदस्य संभावनार्थं विषयमाह । उत्तरवाक्यगत-
त्वेनेति । श्रीमदित्त्वारि । शय्या पदनेत्री तल्पं च । भुवनत्रयस्य गर्भत्वं कीर्त्त-
स्तच्छब्दोदीकारेण वृत्तेः । दोर्दृष्टं गर्भिणीमनोरथस्तेन चः पाण्डुभावः पाण्डुता तामि-
त्यर्थः । एवं तच्छब्दस्य पूर्ववाक्यगतत्वेनाप्यर्थे भेदान्तरमस्तु तथा च बोऽसावि-

१ दत्तदृष्टं D. २ तत्र M. ३ °गतस्य तच्छं T. ४ °शब्दोपादानं G. ५ वहति D.
६ °दसेनादौ D. ७ रूप्यः K. ८ नुभूतार्थपरमार्थं D. ९ °कल्पाद्वृत्तेः D.

प्रागुपात्तस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं विना साकाङ्क्षः ।

यथा

यत्र द्वीपस्तुषारक्षितिभृदुडुगणो मौक्तिकानां निकायः

शैवालं व्योम शङ्खः कुमुदकुलगुरुर्धाम सान्ध्यं प्रवालः ।

यूथं दिक्कुञ्जराणां करिमकरकुलं किं च कृष्णः कृपाण-

स्वत्कीर्त्तक्षीरैर्षाद्विः स जयति जगति भीर्नुसिंह क्षितीन्द्र ॥

इह स जयतीति यदि न क्रियेत तदा यच्छब्दस्य साकाङ्क्षत्वम् ।

यासामम्बुधिरालवालवलथं चक्राचलेन्द्रो वृत्तिः

कुल्याः सद्यकलिन्दविन्ध्यतनया मुख्या महानिम्नगाः ।

भेदः संश्रयभूरुहो मधुकरालापाः कवीनां गिर-

स्ताः प्रीतिं जगतां नृसिंह दधति त्वत्कीर्त्तयो धीरुधः ॥

अत्र ताः प्रीतिमिति यदि न क्रियेत तदा यच्छब्दसाकाङ्क्षत्वम् ॥

कचित्पुनरुपात्तवस्तुविषयतयोपकल्पितयोरुभयोरपि सामर्थ्या-
दाक्षेपः ।

यथा

न भवसि कथंकारं श्लाघ्यः कलिङ्गपुरन्दर

स्मर इति वरारोहाः साक्षान्मुकुन्द इतीन्द्रा ।

सुरतरुरिति त्वां सेवन्ते निरन्तरमर्थिनो

भरतमुनिरित्यार्यास्तौर्यत्रयीनिपुणा अपि ॥

स्वादिप्रयोगोपपत्तिरित्वाद्यङ्गत्वं तत्र संभवतीत्याह । प्रागुपात्तस्त्विति ॥

अथोभक्तनुपादानाद्यस्तृतीयो भेद उद्दिष्टस्तमाह । कचित् पुनरिति । वस्तु-
रनुपादानेऽपि तद्विषयोपादानसामर्थ्यादेव तन्नाम इत्यर्थः । उदाहरति नेति ।

१ प्रवालम् C. २ क्विसिन्धुः C., G., M. ३ क्रियते T., M. ४ वृत्तिः D.
५ ददति T., C. ६ क्रियते T., C. ७ यच्छब्दस्य G.

अत्र ततः कथं न श्लाघ्यो भवति यतस्त्वां सेवन्त इति । एवं तु योऽसावित्यत्र तच्छब्दोपादानं विना साकाङ्क्षत्वम् । असाविति तच्छब्दार्थ एवेति यद्यभिर्लङ्घिस्तत्र बन्धुरम् ।

कधिकुवलयप्रालेयांशुर्जगन्नयपावने-

भवति न गुणैः कस्य श्लाघ्यः कलिङ्गपुरन्दर ।

हिमरुचिरसौ कीर्त्या यस्य प्रकामपराजितः

स्मरहरशिरःस्रोतस्विन्यां निमज्जाति लज्जितः ॥

अत्रादःशब्दस्य तच्छब्दार्थप्रतीतिपथानधिरोहात् । अत्र तच्छब्दार्थप्रतीतिपद्धतिमध्यास्त एवेति यदि यौष्माकीणमाशयमधिवसति तदा

इह वक्तव्योर्यसिद्धिं ध्वनक्ति । अत्रेति । इतिशब्दः प्रकारवचनः । इत्वेवं वक्तव्योर्यसिद्धेरार्योऽबन्धुपक्रमोपसंहारक्रम इत्यर्थः । अस्तु योऽसावित्यत्र किनायातं तथाह । एवं तिवाति । उक्तरीत्यास्व भेदस्व उक्तसकलभेदाहिर्भावादित्यर्थः । तर्हि नः श्लाघ्योऽसौ विजयत इत्यदःशब्दस्त्वैव विध्यन्वयेन तच्छब्दार्थेतेति शक्यते । असाविति । नैतद्युक्तम् । अदःशब्दत्रयणे तच्छब्दार्थप्रतीत्यनुववाहित्वात्साहचयेन परिहरति । तौष्मेत्यादिनां । अदःशब्दस्येति । हिमरुचिरसावित्यत्वेत्यर्थः । नन्वादःशब्दात्तच्छब्दार्थ एव न प्रतीयत इति शक्यते । अत्र तच्छब्दार्थेति । अदःशब्द इति शेषः । यौष्माकीणं युष्मदीबम् । “युष्मदस्मदोरन्वतरत्वां लज्ज” इति लज्जप्रत्ययः । “तस्मिन्नपि च युष्माकास्माकौ” इति युष्माकादेशः । “अद्कुप्वाह—” इत्यादिना पत्यम् । आशयमधिवसति । आशये कस्यचित्यर्थः । “उपान्वभ्याह्वसः” इति कर्मत्वम् । तदा तद्वसोः सहप्रयोगो न स्वासिति परिहृति । तदेति । अपि च योऽसाविति तच्छब्देन सह प्रयोगादपि

१ C. omits ततः. २ T., C., and G. drop तु. ३ दानमन्तरेण T. ४ भिक्षितं त्तं G. ५ C., G., and M. drop the word प्रतीति. ६ तत्रेति D.

कति कति भुवः कोणे कोणे क्वचित् क्वचिद्विहितै-

धितरणगुणैः प्राप्ताः क्यातिं न सन्ति नराधिपाः ।

मलमधरयज्ञेतानिन्दुभिया स्वयशःभिया

स जयति महीमन्दारोऽसौ नृसिंहनरेश्वरः ॥

अत्रादस्तच्छब्दयोः प्रयोगे 'पौनरुक्त्यं दुष्परिहरं स्यात् । किं
च्चादःशब्दस्तच्छब्दार्थमाहेति यदुच्यते तत्तुच्छम् । तच्छब्दस्य
यच्छब्दसंनिध्यमध्यासीनस्य प्रसिद्धपरामर्शित्वात् ।

यथा

यत्तदुत्तीर्णमयादं नरसिंह नमस्तलम् ।

कीर्त्तैस्तव तदप्यासीत् कस्तुरीतिलकं मुञ्चे ॥

अत्र यत्तदपीत्युक्तम्

यथा वा ।

यत्तद्वैरिवसुन्धरेशरमणीताटङ्गुलीलायित-

स्तेयारम्भनिरङ्कुशं तव धनुस्तत् केन न श्लाघ्यते ।

मौर्धीशुम्भितकोदिना जलनिधिभ्यालोलकाञ्चीगुणा

जाता येन नृसिंह देव समरे समृधिलासा मही ॥

नारस्तच्छब्दव्यर्थत्वनिष्ठाद्येनाह । किं चेति । तच्छब्दस्वाप्त्येवं किमु वाच्यनभ्ये-
षानित्वापि चकार्यः । एवं चच्छब्दयोगिनस्तच्छब्दस्य प्रसिद्धिमात्रपरत्वमुदाहृत्या-

१ क्यातीर्णं T. २ अत्यपरयं D. ३ नृसिंहमहीश्वरः G.; नृसिंहमहेश्वरः ४ प्रयोगपौनरुक्त्यं
C., M. ५ तच्छब्दस्यापि D. ६ नमस्तलम् T., O., G., M. ७ यत्तदुत्तीर्णं तदपीत्युक्तम्
C., M.; यत्तदुत्तीर्णमयादं तदपीत्युक्तम् G. ८ भूप T. ९ मन्वेषामपीत्यपि K.

अत्र यत्तद्विषयमिषाय तद्वित्यभिहितम् । एवमिदमदसाद्यपि यच्छब्दसंनिधाने प्रसिद्धिं परामृशतः । इतरथा तु प्रत्यक्षायमाण-मर्थम् । तस्माद्योऽसाद्विषयत्र यच्छब्दसामिष्यमभ्यासीनस्यादः-शब्दस्य प्रसिद्धिपरामर्शित्वात्तच्छब्दाकाङ्क्षनं न विरमति । अतस्त-च्छब्देन भवितव्यम् । ततश्च जगति स जयतीति पाठः परिण-मयितव्यः ॥

न्वचान्वतिदिशति । एवमिदमिति । एतद्योऽप्युपलक्षणमेतत् । तथा च 'अवेत्स्-स्वानुतदं विनाति' 'योऽनमभ्यः पताकेनम्' 'अत्र विटपनमुं इत्स्व तस्यै' इत्यादि । 'अ एपोऽन्तर्हृदय आकाशः' 'यदिसं किं च' 'योऽसौ तपन्नुदेधि' इत्यादौ सर्वत्र लोकवेदयोः तदेतद्विदमदसां यच्छब्दयोगिनां प्रसिद्धिपरत्वमेव दृष्टम् । अन्व-योत्तरवाचनेषु पुनस्तच्छब्दानुपपत्तेरित्त्वतिदेशार्थः । तयान्वनङ्गीकारे बाधकमाह । इतरथेति । परमप्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति । ननु 'एष निष्कण्ठकः पन्या वच संपूज्यते हैरिः' 'पवनाभिसनागनो ह्ययं सहितं ब्रह्म ब्रह्मतेजसा' 'अनु कृष्णते लोकानसौ पुंस्त्वान्करोति नाम्' 'एतच्चाग्निः म्रियं धानं बद् घृतम्' 'अयं वा-च ऋ कृष्णे सोऽग्निर्नाधिकतः' 'अनुना सह निरर्थगच्छ योऽस्मात् हेदि' इत्यादौ लोकवेदयोरेतद्विदमदसानपि तच्छब्दार्थत्वं दृश्यते कथं योऽसाद्वित्यत्र तच्छब्दं विना साक्षात्कृतं तथाह । यच्छब्दसामिष्यमभ्यासीनस्येति । अत्र यच्छ-ब्दस्य व्यवधानेनैषां प्रयोगस्तत्र तयास्तु । अत्र स्वव्यवधानं तत्र तेषां प्रसिद्धिपर-त्वमपीदेषुर्वारत्वात् तच्छब्देन भवितव्यमित्यर्थः । एवं तच्छब्दयोगिनामन्वेषां प्रसि-द्धिपरत्वमेवेत्यनुसंधेयम् । 'सैषा स्यात्त्री अत्र विचिन्वता स्वाम्' 'मृत्वीक्षेनतरं बहु-शब्दे तद्विदं मन्यन् दृश्यते त्वनि' 'सैषा भार्गवी वारुणी विद्या' 'ता मिनाममसा-हाव' 'तद्वचन्नमति कृष्णम्' इत्यादिलोकवेदप्रयोगदर्शनात् । इत्यथिमृष्टवि-धेयांशः ॥

भवति प्रक्रमभङ्गः प्रक्रान्तं यत्र भज्यते वस्तु ।

प्रक्रमस्य प्रस्तावस्य भङ्ग इति कृत्वान्वयार्थाभिधानोऽयम् । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावः प्रक्रमस्य विषयः । उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावाभावविषयं च पौनरुक्त्यम् । अयं च प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गविभक्तिबन्धनकालकारकलिङ्गसर्वनामविशेषणपर्यायवाक्यसमासाखंकारगतत्वेन भवन्ननेकधा भवति । क्रमेण प्रत्युदाह्रियते ॥

उीयात् पार्षणरोहिणीशकिरणश्रेणीसमालिङ्गित-

क्षीराम्भोधितरङ्गलङ्कितयशोरशिः कलिङ्गेश्वरः ।

आश्चर्यं समरे निमज्य सहस्रा यत्स्वङ्गधाराम्मसि

प्रोन्मज्जन्ति समन्ततः प्रतिमटाः स्वर्षाहिनीस्रोतसि ॥

अयं प्रक्रमभङ्गं लक्षयति । भवतीत्यादि । प्रक्रमत्वं प्रक्रान्तत्वं भङ्गे बलिनत् एव प्रक्रमभङ्ग इति व्याचष्टे । प्रक्रमस्येति । ननु प्रक्रान्तत्वं भङ्गः प्रक्रमनङ्गोऽभङ्गे पौनरुक्त्यं तथा चैकं संधिस्वरपरं प्रबन्धवत् इति न्यायापात इत्याद्यङ्गबन्धनबोर्विषयबन्धवत्यां दृश्यते । उद्देश्येति । उद्देशो निर्देशः । निर्विद्वत्स्यैव शब्दस्य प्रबोधजनकत्वात् पुनर्निर्देशः प्रतिनिर्देशः । तत्र सर्वथा तत्स्यैव शब्दस्य सर्वनामो वा प्रबोधः कर्तव्यः । अन्वया पदार्थप्रबोधेऽपि तदर्थप्रत्यभिज्ञातिरोधानात् प्रक्रमभङ्गः । अथ तूद्देश्यप्रतिनिर्देश्यभावो नास्ति तत्र तत्स्यैव प्रबोधे पौनरुक्त्यत्वापकाच्च इत्य-

१ उद्देशं प्रतिनिर्देशः प्रक्रमस्य T., G.; उद्देश्यं प्रति प्रतिनिर्देशः प्रक्रमस्य C., M.
२ आध्यः कस्य न रोहिणी° T., G., C., M. ३ °जाङ्गिकयशो° T. ४ संधामेषु निमज्य यस्य सहस्रानिर्दिशभारापय-T., G., C., M. ५ स्युन्मज्जन्ति सम° T., G., C., M.

अत्र निमज्ज्येत्यस्य स्थाने निपत्येति यथर्केरिष्यत तदा प्रकृतिप्र-
क्रममङ्गः समपत्स्थत ।

लोके विक्रमितुं त्रिविक्रमपदादातुं सुरस्मादहा-
द्दार्त्री धातुमहीश्वरात् प्रभवितुं पत्युश्च नाकौकलाम् ।
तत्तत्कीर्त्तविकासवासितनमःसीद्मां गुणानां निधिः
को वा वीर नृसिंह देव भूपतिस्त्वामन्तरेणाधिकः ॥

अत्र दानाय कल्पद्रुमादिति पाठे प्रत्ययप्रक्रममङ्गो भवति ।

दयायै इक् कर्णः सरसकविस्त्रुकाय वदनं
सरस्वत्यै पृथ्व्यै भुजशिक्षरमीशाय हृदयम् ।
इति प्रस्तास्तावत् स्वयमवयवा अप्यधिरतं
प्रदेयं किं कस्मै न तव नरसिंह क्षितिपते ॥

अत्र प्रस्ता इत्यभिधाय प्रदेयमित्यभिहितम् । इतरथीपसर्गप्रक्र-
ममङ्गप्रसङ्गः ।

नबोर्विषयविभाग इत्यर्थः । अत्र निमज्ज्येति । लोके निमज्ज्येवोन्मज्जनमिति
स्थितिः । निपत्येत्सुक्ते सङ्घभेदनहिम्ना निमज्जनापर्यान्तरप्रतीतेरुक्तस्थितिभङ्गावधे
शेषः । तत्र नञिजप्रकृतेरेवोच इत्यपेक्षणासदभावे प्रकृतिप्रक्रममङ्ग इत्यर्थः ।
एवमुत्तरंवापि सर्वभोक्तुम् । लोक इत्यादि । परावित्वासे सर्वत्र "पञ्चमी विभक्तेः"
इति पञ्चमी । प्रत्ययप्रक्रममङ्ग इति । शानावेत्सुक्ते तुमुत्प्रत्ययत्वे प्रक्रमन्तस्त्व
मन्त्रत्वादित्यर्थः । प्रस्ता इति । प्रपूर्वाहसतेः कर्त्तुं क्तः । "अथ उपसर्गात्तः"

१ °कल्पिन्वदा O., G., M. २ भवति त्वा? M., G., O., T. ३ भवति D. ४ °सर्गकन-
मङ्ग° D. ५ K. omits अत्र.

मदान्धास्त्वन्नागाः प्रतिमटपुरं वीर सहसा
 घनाक्रीडं क्रीडाशिकारिकमनीयं जगृहिरे ।
 ददुस्तेभ्यः कल्पद्रुमपरिगतोद्यानसुमगं-
 भविष्णुन्नाजिष्णुत्रिदशगिरिगीर्वाणनगरम् ॥

अदुरिति पाठे त्वत्र विभक्तिप्रक्रमभेदः ।

वीर नृसिंह कवित्वं चम्पकसौरभ्यमिन्दुसौम्यम् ।
 गङ्गाजलमाधुर्यं कस्य न भुवनेषु सर्वदा मान्यम् ॥

अत्रैकवचनं निर्भ्युदमिति न वचनप्रक्रमभेदः ।

सूत्रामा गोत्रभेदं रचयति भजते दृष्टिवैषम्यमीशो

हीनं कृष्णोऽधिदेशेते क्षिर्पति सुमनसो मार्गान् पुष्पचापः ।

इन्दुदोषाकरत्वं कलयति कुमुदं मन्दयत्यंशुमाली

पश्यामस्ते नृसिंह क्षितितलतिलक कापि नैवोपमानम् ॥

इति इत्तकारादेशः । इतरथेति । देवमित्त्वोक्त इत्यर्थः । मदान्धा इति ।
 न्यूनमहवेनाधिकशानान्मशान्धत्वमिति भावः । अत एवाधिकपरिवृत्तिरत्तकारः ।
 घनाक्रीडं निरन्तरोद्यानम् । असुमगं सुमगं भवतीति सुमगंनविष्णुः । “कर्षति
 नुपः सिष्णुच्छुक्रजौ” इति सुमगोपपदान् भवतेः सिष्णुच्छप्रत्ययः । आञ्जवशीलो
 याजिष्णुः । “भुवन्” इति चकारादिष्णुच् । स विदशगिरिर्बस्मिन् तयोक्तम् ।
 अदुरिति पाठे त्विति । लुहविभक्तदुपादाने जगृहिरे इति लिङ्गिर्नक्तिप्रक्रमभेदः
 इति भावः । सूत्रामेत्यादि । गोत्रभेदं पर्वतभेदं कुलभेदं च । दृष्टिवैषम्यं चिन्ने-
 वत्वमनुल्बहसित्वं च । अहीनमहिपार्ति हीनं सुभ्रं च । सुमनसः पुष्पाणि विदु-
 वन् । दोषाकरत्वं निर्दोषाकरत्वं दोषानामाकरत्वं च । कुमुदं कैरवं कौमुद्यो मुदं

१ अत्रादुरिति पाठे विभक्तिं C., M. २ भद्रमसङ्गः T., C., G., M. ३ चम्पकसौर-
 भ्यमिन्दुं T. ४ निर्भ्युदं न वचनं C., M. ५ भद्रप्रसङ्गः T. ६ क्षिपति सुमनोमार्ग-
 नान् G. ७ पुष्पचापः T., G. ८ इत्यादि K. ९ विभक्तेः प्रक्रमभङ्गादिति D. १० चन्द्रत्वं
 K. ११ भ्रमंमुदं K.

अत्र वर्तमानस्य कालस्य प्रक्रान्तस्य निर्वाहान्न कालप्रक्रमसङ्गः ।

तद्य क्रियन्ते करुणाकटाक्षैः

श्रियः कवीनां नरसिंह देव ।

तामिधिकासा मनसः पुनस्तैः

सूकानि तैस्त्वद्गुणवर्णनानि ॥

ईहानुकस्य कर्तुः प्रक्रान्तस्य निर्वाहान्न कारकप्रक्रममेङ्गः ।

विष्यं चन्द्रमसः कलङ्कमयते धत्ते विकारं पयः

कुण्डं म्लानिमुपैति किं न कुरुते मैत्रीं मृणालं जलैः ।

माळिन्यं मज्जते हरित्करिमदस्यग्देन मन्दाकिनी-

श्रोतो वीर नृसिंह भूप भवतः केनोपमेयं यशः ॥

अत्र नपुंसकमेव प्रतिकर्तृगतत्वेनोपनिषद्मिति न लिङ्गप्रक्रम-
मङ्गप्रसङ्गः ।

ल्लोकेऽस्मिन्नरसिंहदेवनृपतिर्दाता न कल्पद्रुम-

स्तेजस्वी स न पद्मिनीसहस्ररः क्रान्तः स नो चन्द्रमाः ।

गम्भीरः स न वाहिनीपरिवृढस्तुङ्गः स नो मन्दरः

शिल्पव्यः स न पद्मभूः किमपरं वाग्मी स नो वाक्पतिः ॥

अत्र तच्छब्देनैव प्रक्रान्तेन निर्वाहात्प्रस्त्येव सर्वनामप्रक्रममेङ्गः ।

प्रागासीन्मकरन्दपिच्छिलदंले पद्मस्य गर्भे ततः

शौरेः कौस्तुभकान्तिपूरसुभगामोगे भुजाभ्यन्तरे ।

च । अनुक्तस्य कर्तुरिति । कदाचैरित्वाद्यनभिहितकर्तुरित्त्वर्थः । तद्य

१ इत्यनुक्तकर्तुः G. २ मङ्गप्रसङ्गः D. ३ च कुरुते C., G. ४ T., G., C., M. drop
पव. ५ 'सिद्धेयादि । अत्र T. ६ D. drops पव. ७ निर्वाहो नास्त्येव D. ८ 'मङ्गप्रसङ्गः
T., G., C., M. ९ 'पिच्छिल' D., C., M., G. १० 'तले C., M., G.

आद्यासस्तव कश्चि संप्रति पुनर्मिष्यात्प्रभूर्च्छत्तृष्णा-
श्रोतःशीतलिते नृसिंहवसुधानायस्य नेत्राञ्चले ॥

अत्र सविशेषणस्य विशेष्यस्याभिघातुं प्रक्रान्तस्य निर्वाहाच्च-
विशेषणप्रक्रमभङ्गः ।

किमेतासामन्तःपुरपरिसरे केषलमभू-
दसूर्यपश्यत्वं त्वदरिसुहृशासुत्कलपते ।
इदानीमप्येता गिरिगहनगेहप्रणयिनी-
रसूर्यपश्यत्वं सततमुपबध्नाति किमिदम् ॥

अत्र द्वितीयस्यासूर्यपश्यत्वंमिति शब्दस्य स्थाने 'अनर्कालो-
क्तिवम्' इति यदि क्रियते तदा पर्यायप्रक्रमभङ्गः ।

संत्यज्य पुष्पसमर्थं कुसुमामिवृद्धिं
ज्योस्त्नाविजृम्भितमपास्य तुषारभानुम् ।
मुक्ताफलोल्लसितमम्बुनिधिं विहाय
कीर्तिस्तव स्फुरति धीर कालिङ्गनाथ ॥

"कर्तृकरणबोत्सृतीया" इति तृतीयाविधानात् । किमेतासामिति । सूर्ये न
पश्यन्तीत्वसूर्येपद्वा राजारत्वात्तया गुप्ता इत्यर्थः । असमर्थसनासोऽवन् । अत्रो
वृद्धिना सह संबन्धात् । पूर्वमैश्वर्येवोसूर्येपश्यत्वं संप्रति तु मन्थारिति नावः ।
इतः परमेतैर्दोषदोषः स्वार्थः ॥

१ वसन्तीचामन्तःपुरभवनगर्भे चित्तम् T., C., G., M. २ त्वदहितमहीपालसुहृशाम् T.,
C., G., M. ३ 'मप्यासीद्विद्वितवसतीनां गिरिगुहा-T., C., G., M. ४ स्वसूर्यपश्यत्वं
निरुप्य नृसिंह कितिपते T., C., G., M. ५ 'मित्यस्य शब्द' D. ६ क्रियेत C., M., G-
७ 'भङ्गप्रसङ्गः D. ८ कुसुमामिवृद्धिं T. ९ नृसिंह देव C., G. १० मित्यादि K. ११ मैश्वर्या-
दसूर्यं K. १२ इतः परं स्पष्टार्थम् D.

अत्र वाक्येन वक्तुं प्रक्रान्तं निर्वाहं प्रापितमिति न वाक्यप्रक्रमभङ्गः ।

काश्मीरपांसुंरुचिरांशुकचारुहारै-
र्यां प्राग्बभौ कुचतटी रिपुंसुन्दरीणाम् ।
सैबाद्य भाति कुपिते त्वयि वीर भूभृद्-
धातुच्छटातरुणपल्लवरक्तसूत्रैः ॥

अत्र समासस्य निर्व्यूढत्वाच्च समासप्रक्रमभङ्गः ।

त्यागस्तावत् सुरतदयशःकौमुदीकालमेघः
शौर्यं कुन्तीतनयचरितश्रुत्यनध्यायपर्व ।
कान्तिः पुष्पायुधवपुरहंभावद्रावलोकः
कस्ते वक्तुं प्रभवति गुणान् श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्र रूपकस्य निर्वाहाभ्रालंकारप्रक्रमभङ्गः ।

अत्र प्रकृतिप्रत्ययपर्यायादीनां प्रक्रान्तानामर्थभेदाभावेऽप्येकर-
सायाः प्रतीतेः परिस्खलनं प्रतिभातीति न शब्दभेदमाद्रियन्ते
कवयः ॥

यद्वाच्यस्य वचः स्यादवाच्यवचनं तु तद्ग-
दितम् ॥ ३ ॥

ननु प्रकृत्वादिप्रक्रमभङ्गेऽपि अर्थप्रतीतेरविघातात् कोऽयं निर्बन्धो बह्व् प्रक्रान्तत्व
न भङ्गः कार्य इत्याद्यद्वयाह । अत्र प्रकृतिप्रत्ययादीनामिति । एकरसावा
एकरुपावा इत्यर्थः ॥

अयावाच्यवचनं नाम शेषान्तरं लक्षयति । यद्वाच्यस्येति । उदाहरति ।

१ प्राप्तमपि C., M. २ भङ्गप्रसङ्गः T., C., G., M. ३ पांसुं D. ४ सुसु-
न्दरीणाम् D. ५ भङ्गप्रसङ्गः D. ६ कुन्तीतनुजचरितं T. ७ भङ्गप्रसङ्गः T., C., G., M.

मिःशेषमिर्जरनमस्कृतपादपत्रं

यं नीलपूर्वमिह लोहितमामनन्ति ।

देवः स एव भवतः शशिसण्डमौलिः

श्रेयः शिर्यं दिद्यतु वीर नृसिंह देवैः ।

इह नीललोहित इति प्रसिद्धायाः संज्ञाया विशेषणविशेष्यभावे-
नाभिधानमनुचितम् । विरोधात् । संज्ञायाः संक्षिप्तत्वेनैव विशेष-
णत्वमुचितं न स्वगतत्वेन । किं चायमभिधानानुकारः । स पुनर-
भयप्रकारः शाब्दार्थत्वभेदात् । तत्र शाब्दो यत्रेतिनावच्छेदः
क्रियते । यथात्रैव 'यं नीललोहित इति स्फुटमामनन्ति' इति पाठे ।
अर्थो यत्रेतिना नावच्छेदः । यथात्रैव 'यं नीललोहितमिति स्फुट-

निःशेषेति' । नीलपूर्वं लोहितं नीललोहितमित्यर्थः । अत्र शेषाद्यं रचयति ।
इहेति । नीलपूर्वं लोहितमिति विशेषणविशेष्यभावेन निर्वेद्यो न युक्त इत्यर्थः ।
तत्र हेतुमाह । विरोधादिति । को विरोधस्तथाह । संज्ञाया इति । संज्ञा हि
संक्षिप्तं विक्षेपयती तस्यैव विशेषणं स्यात् न तु स्वत्व । स्वत्वैव स्वविशेषकत्वे
आत्मान्भवसङ्गात् । न ह्युत्पलनीलिनापि नीलिना व्यावर्त्तते । ननु नात्र संज्ञायाः
संज्ञाविशेषणत्वमुच्यते किं तु तदेकदेशत्वैकदेशान्तरविशेषणत्वमसौ नात्मान्भव
इति चेत् सत्यं किं तु नीलपूर्वं लोहितं इत्युक्ते नीलशब्दपूर्वं लोहितशब्द इत्युक्तं
स्यात् । अर्थस्य तत्पूर्वकत्वासंनयात् । तथासंगतत्वाद्वाच्यमेवोच्यत इत्यवाच्य-
वचनमेवेदं सिद्धम् । अथैव युक्त्यन्तरमाह । किं चेति । अभिधानानुकारो नाम-
धेयानुकरणम् । इतिनावच्छेदः क्रियते इति शब्देनाभिधीयत इत्यर्थः । एवं नाव-
च्छेदः क्रियत इत्यत्रापि नाभिधीयत इत्यर्थः । एवं च पूर्वत्र प्रथमा उत्तरत्र
द्वितीया । अत एव 'निपातेर्भाष्यमिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः' इति वामनः ।

१ श्रेयः परं T. २ भूप D. ३ स पुनः शब्दार्थभेदाद्भयप्रकारः G. ४ शब्दान्वाय-
त्वभेदात् D.; शब्दार्थभेदात् C., M. ५ तत्रार्थो यत्र T., C., M. ६ चेत्यादि K.
७ विरोधस्तथाह D. ८ संक्षिप्तं विक्षेपयति तस्यैव विशेषणत्वात् D. ९ K. drops अपि.

मामनन्ति' इति पाठे । प्रकृते तावदभिधानं नीललोहित इति न तु नीलपूर्वो लोहित इति । अतोऽभिधानेतरानुकरणस्यावाध्यस्य वचनं दोषः ।

चमत्कारं गौरीसहस्ररतनुस्पर्धि न कथं
विधत्ते भूयांसं भुवि तव कलिङ्गेश्वर यशः ।
यदन्तः कालिन्दीतटरुहतमालपुति नमः
सुघामानुक्रोडस्थितहरिणकेलिं कलयाति ॥

अत्र तनुतटरुहस्थितपदान्यवाच्यानि । तस्मात् परिस्पर्धिका-
लिन्दीपरिसरक्रोडीकृतेति पठनीयम् ॥

कारणाधारसंबन्धैर्व्यभिचारो न दृश्यते ।
यत्र तस्य प्रयोगे स्याद्वाच्यवचनं यथा ॥ ४ ॥

अथा

इदा इष्यति जानाति ध्यायत्यप्येति विधत्ते ।
विलोकयति नेत्रेण भवणेन शृणोति च ॥
चित्रं चेतसि चिन्तेर्ष्याहर्षेच्छाक्रोधविस्मयाः ।
मनसि प्रमदोत्साहमर्यज्वरमैदात्ययाः ॥

अल्पवचनानि नामधेयानुकार एवेत्याद्यहन्माह । प्रकृते तावदिति । कलितमाह ।
अत इति । अस्त्वैव प्रकारान्तरमाह । चमत्कारमित्यादि । अथावाप्यांसं हर्ष-
वसि । अत्रेति । तद्वचनेऽपि तदर्थस्य सामर्थ्यालम्बत्वादिस्वर्यः ॥

पुनर्नम्रपन्तरमाह । कारणेत्यादि । कारणाप्यभिचारमुदाहरति । इदेत्यादि ।

१ तदेतत् कालिन्दी° D. २ कणा T., C., G. ३ T. and C. drop यथा. ४ म-
नसः D., C., G., M. ५ प्रमदोद्बोधमदस्वरमयत्रयाः C., M. ६ 'मदस्वर' T., G.
७ 'भयात्ययाः' T., G.

द्विकृक्षिमर्दिभिः कठोरकरंभीकर्णप्रभामासुरै-
 चित्रं वीर नृसिंह भूप तुरगोत्कीर्णैः परागोत्करैः ।
 त्वत्सेनाविजयोत्सवव्यतिकरे व्याप्तं वियन्मण्डलं
 हस्मीरक्षितिपालधेतसि परं मालिन्यमुन्मीलितम् ॥

अत्र तुरगखुरोत्कीर्णैरिति नोक्तम् । उत्किरणस्य खुरकरणेत्वे
 व्यभिचाराभावात् ।

दारिद्र्यस्य दयालुत्वं नृसिंह नृप किं स्तुवे ।
 यन्मत्वापि निजं नाशमस्माभिस्त्वामदर्शयत् ।

अत्र दृशोः परस्मैपदे प्रयोज्यकर्तुः कर्मत्वविधानादस्माभिरित्य-
 स्यावाच्यस्य वचनं दोषः । ' मां भवन्तमदर्शयत् ' इति पठनीयम् ।

भाषाराध्यभिचारमुदाहरति । चित्रमित्यादि । संबन्धाध्यभिचारमुदाहरति । द्विगि-
 र्त्वादि । कृषीन् विभति पूरयन्तीति कृक्षि भरवस्तेः । " फलेमक्षिपलंनरिच " इति
 चकाराभिपातः । अथ मालिन्यपरागोत्कीर्णैर्व्यधिकरणव्यासंगस्मलंकारः । उत्कि-
 रणस्येति । तुरगकर्तृकत्वेति शेषः । निदान्तरनाह । दारिद्र्यस्येति । नत्वापि
 निमित्त्वापीत्वर्यः । यः स्वोच्छेदमविगणयत्य परदुःखग्रहाने प्रवर्षते तस्य दवां कः
 परिच्छेत्स्वतीत्वर्यः । तथा चैतद्वर्षिणामर्थिनां सद्यो दारिद्र्यविमुक्तिरिति भावः ।
 अथाप्यवाप्यांघमुदाहरति । अत्र दृशेरिति । प्यन्तत्वेति शेषः । प्रयोज्यक-
 र्त्तरिति । अपि कर्तुरित्त्वर्यः । कर्मत्वविधानादिति । दृशेर्दृश्यर्थत्वाद् " गति-
 बुद्धि— " इत्यादिना परस्मैपदे निस्त्वामपि कर्तुंर्षन्ते कर्मत्वाविधानादित्त्वर्यः ।
 भाषानेपदे तु " अभिवादिदृशोरात्मनेपद उपसंख्यानम् " इति कर्मसंज्ञाविकल्पः ।
 अत एव ' दृशेर्दृश्यर्थत्वाभित्थमात्तौ पक्षे निवर्त्तत ' इति कैयटः । अस्माभिरि-

१ करिणी° G. २ °कण्ठभा° T., G. ३ °विजये जयम्पतिकरे T. ४ °मुन्मीलति
 O., M. ५ °करण्यभिचारा° T. ६ °प्रयोन्यस्य कर्तुः D., T., O., G. ७ वक्तव्यम् G.
 ८ द्विगिति D. ९ °परागकार्यकारणयोर्वैयधिकारण्या° D.

अस्मिन् पुनः पाठे किं स्तुष इत्येकत्वेनात्मानं निर्दिष्ट्वास्माभिरिति बहुत्वेन निर्देशाद्वचनप्रक्रमभङ्गोऽपि नास्ति ।

यद्वाच्यस्यावचनं वाच्यावचनं तदुच्यते चतुरैः ।

निजचरणसंविधनिपतनपरमपि पुर एव धीक्ष्य हम्मीरम् ।

राजन् नृसिंह समरे तिष्ठति तूष्णीमसौ ब्रह्मः ॥

इह निजेत्यनेन नृसिंहनृपतिसंबन्धे चरणयोरभिमते ब्रह्मसंबन्ध-
प्रतीतिरित्येतन्न वाच्यम् । अङ्गवन्मतयोगमितीदं मतान्तरे प्रसि-
द्धम् । तथेति समुचितः पाठः । अन्यस्यालंकारस्य विषयेऽलंकारा-
न्तरोपनिबन्धो यत्र तत्रापि वाच्यावचनमेवं ॥

त्यच्चाच्यस्येति । उक्तरीत्या कर्तृत्वेनाप्रयोक्तव्यत्वेत्वर्यः । पाठान्तरे लाभान्त-
रन्वाह । अस्मिन् पुनरिति ॥

एवमवाच्यवचनमुक्त्वा तद्विपर्ययाद्वाच्यावचनं नाम दोषान्तरमाह । यद्वाच्य-
स्येति । उवाहरति । निजेत्यादि । पुर एव धीक्ष्यापीत्येपरन्वयः । तूष्णीं तिष्ठ-
तीति । चरणपागतवधनिषेधासिति भावः । एतेनास्य कारुणिकत्वं व्यज्यते । अथ
कवेः प्रमाणात्वेत्करोषाद्वा प्रथमपादो मात्राहीनः । अतो निपतनेति सोपसर्गः
श्राडः कार्यः । अथ चरणयोर्नृपे संबन्धो वाच्यः स नोक्त इति वाच्यावचनमेत-
दित्याह । इहेति । अथवप्रविद्यमानो मतयोग इष्टसंबन्धो अस्मिन् सोऽभवन्म-
तयोगः । इष्टयेह चरणयोर्नृपयोगः स नास्तीत्यन्वयैवं संज्ञा । विषयान्तरेऽध्य-
क्षे संचारयति । अन्यस्येति । 'नृगीपरिभवो व्योम्बामित्यवेहि स्ववा कृतम्'
इत्याशयेकवाक्यतया निर्देशनाविषये वृष्टान्तोक्तौ तदवचनाद्वाच्यावचनम् । न चे-
नवाच्यवचनमेवेति वाच्यम् । वृष्टयोक्ताववाच्यवचनं देवपूर्वं गिरिमित्वासौ । अन्यथा
वाच्यावचनमेव पुरः स्फूर्तिकत्वाद्वाच्यम् । एवं 'स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तम्'
इत्यासौ सप्तवृष्टवप्रतीतिव्यतिरिक्तनिमित्तसृताबलंकारान्तरविषये स्मरणोक्तावपि सं-
वत्तोऽलंकारान्तरस्यावचनाद्वाच्यावचनमेवोद्वाच्यमित्याशूद्यम् । वाच्यावचनम् ॥

१ 'अङ्गप्रसङ्गोऽपि T., C. १ 'तविधपतन' D. ३ 'नृपसंबन्धे C., G. ४ 'मेव वाच्यम् D.
५ व्याख्यां मन्वये हि तया कृतम् D. ६ सुप्तम् D.

दोषोऽर्थपौनरुक्त्यं प्ररूढमभिधीयते बहुधा ॥ ५ ॥

यथावभासनं तथैवार्थस्य विभ्रान्तिः प्ररूढत्वम् । शब्दपौन-
रुक्त्यस्य न दोषत्वम् । तस्यानुप्रासाद्यलंकारत्वेनाङ्गीकारात् ।
बहुधा प्रकृत्यादिविषयत्वात् ।

तत्र प्रकृतिविषयत्वं यथा

करटविलुठहानस्रोतस्विनीसुरभीकृत-
त्रिभुवनपुटप्रेङ्खत् पुष्पन्धयध्वनिद्विण्डिमः ।
समयकुतुकं दृष्टः पौरैः कलिक्रपुरन्दर
प्रथयतितरां कस्यानन्दं न ते गजतागणः ॥

अत्र गजतेति समूहार्थायाः प्रकृतेर्गणस्य च पौनरुक्त्यम् । 'क-
रिणां गणः' इति पाठः परिणमयितव्यः ।

प्रत्ययविषयं यथा

अर्धमङ्गमुपगूढवल्लभं
बिभ्रदधर्ममपि भस्मभासुरम् ।

अथ पौनरुक्त्यं लक्षयति । दोष ईत्यादि । किमिदं प्ररूढत्वमत आह । यथेति ।
अन्ययासिद्धत्वं प्ररूढत्वमित्यर्थः । अर्थग्रहणस्य प्रयोजनमाह । शब्देति । कुतो
बहुधात्वं तदाह । प्रकृतीति । करटोति । पुष्पाणि धवन्तीति पुष्पन्धवाः पुष्प-
लिङ्गो मधुपा इत्यर्थः । "नाडीमुटपोष" इति षकाराद्गुक्तसमुच्चयार्थाद्धेटः
पुष्पोपपदात् खण्डप्रत्यये मुमागमः । गजानां समूहो गजता । 'गजाश्चेति वक्त-
व्यम्' इति समूहार्थे तल्लक्ष्यम् । प्रकृतेः सुप्रत्ययप्रकृतेरित्यर्थः । प्रत्ययविषयं
यथेति । इहान्प्रदेशीयेषु कोषेषु प्राचीनः प्रार्कृतराजानामाङ्कित उदाहरणश्लोकः
प्रमाशद् भद्रः । अर्धमङ्गमित्यादिरेन्दुघोस्वरविषयस्तु केनापि प्रक्षिप्तः । पौन-

१ तथैव विभ्रान्तिः T. २ °मुपनम्रवल्लभं T. ३ इति D. ४ 'टेत्यादि K. ५ °विषयमिति
D. ६ प्रकृतिनामाङ्कित उदा° K.

एक एव सुहृदिन्दुशेखरो

रागिणामपि विरागिणामपि ॥

अत्र विरागिणांमिति मत्वर्थीयस्य पौनरुक्त्यम् । बहुव्रीहिणैव तद-
र्थावगतेः । कर्मधारयर्गभिदान्मत्वर्थीयाद्बहुव्रीहिरेव धरमपरथा प्र-
क्रियागौरवापत्तेः । भूमनिन्दार्थानामप्यस्त्यर्थानुयायित्वाच्च पौनरु-
क्त्यपरिहारः शक्यक्रियः ।

उभयविषयं यथा

दुर्घारैस्ते यशोभिः सकलमपि मम ध्वान्तमाखान्तमेतत्
तत् किं कुर्यामिदानीमिति तव गदितुं भीमसिंह क्षितीन्द्र ।
लोकालोकेन पाथोधरनिवहनिभाः प्रेषिताः पश्य भान्ति
प्राप्ताः प्रत्यन्तपृथ्वीभृत इव गजता द्वारदेशोपकर्ण्डम् ॥

स्तैर्बाधं र्घ्यवति । अत्रेति । पुनरुक्तत्वे हेतुमाह । बहुव्रीहिणैवेति । ननु मा
भूहि बहुव्रीहिः कर्मधारयार्थं मत्वर्थीय इत्याद्यह्वय्याह । कर्मधारयर्गभिदा-
द्विष्वादि । मत्वर्थीयादिति पाठः । बहुव्रीहिरिति तु प्रामादिकोपात्तः । बहुव्रीहि-
रेव धरमिति । न कर्मधारयान्मत्वर्थीय इति निषेधादिति भावः । सर्वधनीत्वांक्षी
त्पिनन्तो बहुव्रीहिरिति स्थितेगतिः । विपक्षे बाधकमाह । अपरथेति । तर्ह-
स्त्वर्थं बहुव्रीहिर्मुनाष्ये मत्वर्थीय इति न पौनरुक्त्यमित्याद्यह्वय्याह । भूमेति । भूमा-
दिष्वपि “तद्व्याख्यास्त्वस्मिन्—” इत्यस्त्वर्थ एव मत्वर्थीयविधानाद्बहुव्रीहिरप्यस्त्वर्थत्वाद्
दुर्घारं पौनरुक्त्यमित्यर्थः । प्रकृतिप्रत्ययोभयपौनरुक्त्यनुसारादिति । दुर्घारैरिति^२ ।
किं कुर्यामिति । किं प्रियं कुर्यामित्यर्थः । गदितुं प्रियं वक्तुमित्यर्थः ।

१ विरागिणामपीति मत्वर्थीय° T. २ °गर्भगतान्मत्वर्थीया° M.; गर्भत्वान्मत्व° D.
३ D. drops अपि. ४ °विषयो T. ५ °स्तैर्यशोभिः D. ६ °कण्ठे D, G., G., M.
७ पौनरुक्त्यं D. ८ तत्र हेतुमाह K. ९ कर्मधारयेति D. १० °दाविनन्तो बहुव्रीहिरिति तु
D. ११ स्थितिगतिः K. १२ °रित्यादि K.

अत्र समूहार्थायाः प्रकृतेर्बहुवचनस्य च पौनरुक्त्यम् । 'प्राप्ताः
प्रत्यन्तशैला इव मदकारिणः' इति पाठः परिषमथितव्यः ।

पदेपौनरुक्त्यं यथा ।

देवस्यास्य विराय मत्प्रभुकुलैराप्यस्य गौरीपते-
रेषा नैव कदाप्यनुग्रहकथालक्ष्मीधुरामर्हति ।
इत्यालोच्य रुषेव केतकदलद्रोणीमिषं निन्दति
स्वैरं धीर नृसिंह देव भवतः कीर्तजंगजाङ्घ्रिकी ॥

अत्रालोचनार्थस्य पौनरुक्त्यम् । इतिशब्देनैव तदवगतेः ।

प्रत्युदाहरणं यथा

पलायनपरस्य मे नियतमन्तरायो महा-
नियं भवति दुर्बहा वसुमती भुजालम्बिनी ।
इतीव विरहस्य तामजनि जैत्रयान्नोत्सवे
विरोधिगृपतिर्लघुस्तव नृसिंह पृथ्वीपते ॥

अत्रालोच्येति न कृतम् । यां क्रियां प्रत्यसाधारण्येन प्रसिद्धो
वः कर्ता तस्योपादाने सा न वाच्या । अत एव

देवस्येति' । अनुग्रहकथालक्ष्मीधुरामनुग्रहातिशयमित्थ्यः । "कृत्पुर—” इत्या-
दिना समासान्तोऽत्रप्रत्ययः । नार्हति न भजति । 'नाक्षतैः पूजयेद्विष्णुं न केतकस्य
महेश्वरम्' इति निषेधस्मरणादिति भावः । जङ्गलां वरतीति आङ्घ्रिकी । "वरति ”
इति ढक् । "दिङ्गणम्—” इत्यादिना ङीप् । विरहस्येति । स्वत्तवेत्थ्यः ।
"स्यपि लघुपूर्वात्” इत्यवारेषः । सा न वाच्येति । वस्वां क्रियायां वः कर्ता
प्रतिनिवृत्तस्तदुक्त्यैव तस्या अपि सम्बन्धनत्वात् सा क्रिया पृथक् न वाच्या । उक्ते

१ अर्थपौनरुक्त्यं T. २ 'प्रभुकुलैराप्यं' O. ३ 'दलद्रोणीमिषं' D., G. ४ D., G.,
and M. omit यथा. ५ 'स्तेन्यादि' K. ६ सदाशिवं K. ७ K. drops अपि, ८ ढक् K.

उत्कण्ठाभारताम्यत्कुवलयनवनामोनसाम्भोजभानु-

श्रिन्तासंतापमीलत्कविकुलकुमुदन्यूहनक्षत्रनाथः ।

ईर्ष्यासंवर्धमानप्रतिनृपतिबलाम्भोधिकुम्भोजवध

ख्यातः सर्वत्र योऽसौ जगति स जयति श्रीनृसिंहक्षितीन्द्रः ॥

इत्यत्र मानसाभोजादिषु विकासादिक्रिया नोपांत्ता ।

वीराः प्राक् कति नात्र तैरहमसावित्थं न संवर्धिता

न प्राता न च लालितेति भवतः प्रत्यायनं कुर्वती ।

त्वत्कीर्त्तिः कलहंसकम्बुरजनीजानिच्छलेन स्पृश-

त्वम्भोजासनकंसशासनपुरारातीन् कलिङ्गेश्वर ॥

अत्र शासनपदस्य पौनरुक्त्यम् । अरातिपदेनैवाभिमतार्थावंग-
मात् । कंसशासनश्च पुरारातिश्चेति द्वन्द्वाभयणमिह नोचितम् ।

वा पौनरुक्त्यमित्यर्थः । नोपात्तेति । भान्वादिः कर्तुरुपासनाविति घोषः । वीरा
इति । संवर्धिता पोषिता । प्राता भयहेतुभ्यो रक्षिता । प्रातेः कर्मणि क्तः ।
लालिता उपलालिता । प्रत्यायनं विश्वासनं शपथमिति यावत् । रजनी जाया
यस्य स रजनीजानिभ्रन्त्रः । “जायाया निहू” इति समासान्तो निडादेशः । इह
कलहंसासीनामभोजासनादितिङ्गत्वात् तस्पर्श एव तत्सहेवतास्पर्शः । ‘हेवता-
पादसंस्पर्शस्तद्विङ्गस्पर्शनं तथा’ इति वचनादित्यभिप्रेत्याह । छलेनेति । अभि-
मतेति । कंसपुरशब्दयोरेव द्वन्द्वे तर्हन्ते भुतस्वारातिष्वस्व प्रत्येकसंबन्धे कंसा-
रातिः पुरारातिश्चेत्यवगमादित्यर्थः । ननु द्वन्द्वान्तराश्रयणेषुपि तदव्यावगति-
रत्येवेत्याहृत्त्वाह । कंसशासनश्चेति । ननुभववापि द्वन्द्वलक्षणस्य चार्थस्य

१ 'श्रेयनाभोज' T. २ 'नृपतिकुलम्भोधि' T., O., M. ३ नोक्ता T. ४ 'पदेनै-
केनैव' T. ५ 'वगमनात्' T. ६ तदन्तस्वाराति' D.

उपायलाघवासंभवात् । कंसपुरयोररातीति तत्पुरुषे पुनराश्रीय-
माणे कतरोऽपि न विरोधः । तंत्रोपायलाघवसंभवात् प्रतीतिः
प्रधानमिति सैवानुसरणीया । न लक्षणमात्रम् । प्रतीत्यर्थमेव लक्ष-
णस्याश्रीयमाणत्वात् । 'अम्मोज्ञासनकैटभारिगिरिशानेषा कलि-
ङ्गेश्वर' इति पाठे नार्यं दोषः । सर्वनामपरामर्शयोग्यस्यार्थस्य
पुनः स्वशब्देनाभिधानं कथितपदापरपर्यायं पुनरुक्तमेव मन्तव्यम् ।
इवशब्देन यत्रैकेनैव दीपकत्वात् कर्तृकर्मादीनामप्युपमानोपमेय-
भावः प्रतीयते तत्र द्वितीयस्येवशब्दस्य प्रयोगो न योग्यः । पदपौ-
नरुक्त्यप्रसंगात् ।

संभवे कुतोऽन्यतरपक्षपातोऽन्यतरदोषवेत्याद्यहं क्वाह । उपायेति । अन्वय-
लाघवं रक्षति । कंसेति । ननु लक्षणमुपेक्ष्य लाघवे कः पक्षपातस्तथाह ।
प्रतीतिरिति । लघुप्रतीतिरित्यर्थः । सैवेति । लघुप्रतीतिरेवेत्यर्थः । प्रतीत्यर्थं
लघुप्रतीत्यर्थम् । सर्वनामपरामर्शयोग्यस्येत्यादि । अथा

'शुचि भूषयति श्रुतं वपुः प्रथमस्तस्व भवत्बलंक्रिया ।

प्रथमानवरणं पराक्रमः स नवापावितसिद्धिभूषणः ॥'

इत्यत्र प्रथमानवरणमिति प्रथमस्त्व पुनः स्वशब्देनोपादानं पुनरुक्तम् । अन्वय-
सर्वनामैव परामर्शान्न दोषः । नन्वेतन्मतान्तरेऽपि कथितपदं नाम शेषान्तरमुच्यते
तद् कथं पुनरुक्तमत आह । कथितपदापरपर्यायमिति । अनेकेवोपमां केषि-
साहः । अथा

'ततः प्रतस्ये कौबेरीं भास्वानिव रघुर्विद्यम् ।

शरैरुसैरिवोशीष्मानुद्धरिष्वन् रसानिव ॥'

इति स्वमते तथापि पुनरुक्तमेवेत्याह । इवशब्देनेति । पौनरुक्त्यन्तराण्याह ।

१ अत्रो T., O., G., M. २ T. omits इति. ३ D. and G. omit पुनः.
४ यद्वेकेनैव T.; इवशब्देनैकेनैव यत्र C. ५ पौनरुक्त्यस्य प्रसंगात् T. ६ 'न्यत्र दोष' K.
७ 'धर्मिन्यर्थः' K. ८ परामर्शान्नायं दोषः K. ९ अनेकवोपमां D.

विशेष्यस्याभिधाने तु सामान्योक्तिर्न युज्यते ।
 यथा मेरुगिरिः श्वासमरुच्चन्दनपादपः ॥ ६ ॥
 और्वो वह्निर्मणिर्मुक्ता शेषोऽहिः पुष्पमम्बुजम् ।
 वसन्तर्तुः शरत्कालः कल्पान्तसमयादि च ॥ ७ ॥
 मदाम्भोऽश्रुजलं स्वेदसलिलं पचनादिषु ।
 विधिव्यापारकर्मादि प्रयोज्यं न कदाचन ॥ ८ ॥

प्रत्युदाहरणं यथा

संगीतादिविचारवार्धितरणे सांयात्रिकः कस्य न
 श्लाघ्यो धीर कलिङ्गपार्थिव भवान् भूलोकचिन्तामणिः ।
 रेखाळांश्छितकैतवेन सुकृती पद्माभिधानो निधिः
 साक्षाद्यस्य करे कुबेरनगरीसर्वस्वमुज्जृम्भते ॥

अत्र तरणव्यापार इति नोक्तम् । तरणस्य व्यापारे व्यभिचारा-
 भावात् ॥

इति श्रीमतो महामाहेश्वरस्य कवेर्विद्याधरस्य कर्तावेकावलीनाम्रय-
 लंकारशास्त्रे दोषनिरूपणं नाम षष्ठ उन्मेषः ॥

विशेष्यस्येत्यादि । पचनादिष्विति । पचनविधिः पाकव्यापारो भोजन-
 कर्मेत्यादि पुनरुक्तमित्यर्थः । सुंगममन्यत् ॥

इति पदैवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिता-
 यामेकावलीव्याख्यायां तरलाख्यायां 'दोषनिरूपणं नाम षष्ठ उन्मेषः ॥ ६ ॥

१ मेरुगिरिश्वासमरुच्चन्दनपादपाः T. २ शेषाहिर्मांलतीपुष्पमौर्वोऽग्निर्विद्रुमो मणिः T., O., M.
 ३ पचनादिषु T. G.; भोजनादिषु O., M. ४ कथंचन T., O., G., M. ५ 'लच्छन'
 T., G., O., M. ६ व्यापारत्वे D. ७ इति विद्याधर° D. ८ कर्तावेकावलीं दोषनिरूपणं
 षष्ठोन्मेषः D. ९ विश्लेष्येति D. १० भोजनव्यापार इत्यादिकं K. ११ K. omits सुगममन्यत्.
 १२ इत्येकावलीव्याख्यायां तरलाख्यायां D. १३ K. omits दोषनिरूपणं नाम.

अथ सप्तम उन्मेषः ।

अथ दोषव्यावृत्त्यालंकारः कथ्यतेऽधुनास्माभिः ।
पुनरुक्तवदाभासो भवति प्रमुखावभासनं द्वेषा ॥१॥

यद्यपि शब्दालंकारनिरूपणानन्तरभर्यालंकारनिरूपणमुचितं त-
थाप्यर्थपौनरुक्त्यस्यैव प्रकृतस्य दोषत्वेनाभिधानात् तद्विपर्यय-
स्यालंकारत्वदर्शनाय व्युत्क्रमेणात्र कथनमेतस्य । प्रमुख आपा-
ततः प्रतिभासनं न पुनस्तत्रैव विभ्रान्तमर्थैक्यम् । अन्यथा पर्याय-

भ्यालंकारनिरूपणाय संगतिमाह । अर्थेति । दोषनिरूपणानन्तरं तद्वति-
बोगितशब्दालंकारनिरूपणं संगतमित्यर्थः । तत्र पुनरुक्तवदाभासो नान्य कश्चिदर्थालं-
कारस्तर्भासै लक्षयति । पुनरुक्तवदाभास इति । अपुनरुक्तोऽपि अत्र अर्थ
आपाततः पुनरुक्तवदाभासते स पुनरुक्तवदाभासो नामालंकार इत्यर्थः ।
द्वेषत्वस्य विभागाकथनं नामालंकारगतत्वेनेति दोषः । मन्वर्थालंकारोऽयं कथन-
प्रस्तावि निरूप्यत इत्याद्यङ्कस्य पिरन्तनप्रसिद्धयेति पूर्वेषां परिहारे स्थिते स्वयं
परिहारान्तरमाह । यद्यपीति । अर्थपौनरुक्त्यस्यैवेत्येवकारः शब्दपौनरुक्त्यव्यर्थच्छे-
दार्थः । प्रकृतस्यैव कृतव्यवच्छेदः । तद्विपर्ययस्येति । प्रकृतार्थपी-
नरुक्त्यविपर्ययस्याप्रकृतपौनरुक्त्यस्येति भावत् । प्रमुखशब्दार्थमाह । आपातत
इति । आरम्भ इत्यर्थः । प्रतिभासनं दोषवृत्तात्यर्थमाह । न पुनरिति । ननु तत्रैव
विभ्रान्तिः कथं न भविष्यतीत्याद्यङ्कमाह । अन्यथेति । अर्थान्तरस्वीकारमन्त-

१ कथ्यतेऽस्माभिःधुना G. २ T. drops कथनमेतस्य. ३ प्रमुखत आपाततः T.;
प्रमुखमापाततः G. ४ प्रतिपादनं T. ५ K. drops अथ. ६ अर्थेत्यादि K. ७ °स्त-
माह । पुनरुक्त° K. ८ °व्यवच्छेदार्थं इति K. ९ °शब्दस्य तात्पर्य° K. १० °भविष्यती-
त्याह D. ११ अन्यथा पर्यवसानवशादिति K.

स्ववशाच्छब्दान्तरस्यार्थान्तरवृत्तेरसंभवात् । तद्वेधा नामाख्यात-
गतत्वेन । क्रमेण यथा

अभ्यस्ताशेषविद्याभरगुरुधिषणं विद्विषद्रूपान-
क्रीडानिर्दिशखङ्गं विरचितवसुधाचक्ररक्षाविभूतिम् ।
किं आलोकप्रभावक्षापितबुधविषद्वह्वान्तमुद्रायति त्वां
तुङ्गे शृङ्गे सुमेरोः सुरयुवतिगणः श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्र गुरुधिषणयोर्निर्दिशखङ्गयो रक्षाविभूत्योरालोकप्रभवयोर्ना-
ञ्चोः पुनरुक्तवदाभासनम् ।

तान् निर्माति करोति हस्तितरिपून् युञ्जेषु ते विक्रमान्
यैर्लोको भरते विभक्तिं कुतुकं रामेऽपि न प्रस्तुते ।

किं चाभ्यर्थेनदुष्कृतानि शमयस्याकर्णयस्येकदा
यथाकृष्टसुधारसं सुमनसां सूक्तं कलिङ्गेश्वर ॥

अत्र निर्माति करोतीत्यादिकयोराख्यातयोः ।

रेणानुपपत्तेरित्यर्थः । विभजते । तद् द्वेधेति । अभ्यस्तेति । गुरुधिषणं
भरितबुद्धिमित्यर्थः । निर्दिशखङ्गं निर्दिश्यखङ्गम् । 'निर्दिशो निर्दिश्ये खङ्गे' इति
विश्वः । वसुधाचक्रत्वरक्षा रक्षणं विभूतिरैश्वर्यं च विरचितं वेन तम् । आलोक-
प्रभावो दृष्टिमहिमा । कुम्भेह पुनरुक्तवदासनं तदाह । अत्रेति । 'गीष्पतिर्धिष-
णो गुरुः' । 'विभूतिर्भूतिरक्षयोः' । 'तेजः प्रभाव आलोकः' इत्यभिधानैः पर्मा-
वत्वप्रतीतेरित्यर्थः । द्वितीयमुदाहरति । तानिति । कर इति श्लेषः । अतिहस्ति-
तरिपून् क्षिप्तवसुधम् । वैदिकमैर्भरते भरताख्ये शाकुन्तलेभ्ये राज्ञि रामे साधारण्यो
प्रस्तुते प्रसृते । अभ्यर्थेनदुष्कृतानीति श्लेषः । आञ्चादुःखानीत्यर्थः । इह पुनरुक्त-
वदाभासनमुदाहरति । अत्रेति । आदिशब्दाद् भरतेविभक्तिस्येनयोर्निर्दिशयस्याक-
र्णयसीत्यनयोश्च संभवः ॥

१ 'वदवभासनम्' T. २ 'आस्यार्थेन' T. ३ T. adds पुनरुक्तवदाभासनम् after 'राख्या-
तयोः' । ४ 'अभ्यस्तेत्यादि' K. ५ 'निर्दिश्यः खङ्गः' D. ६ 'अभ्येत्यादि' K. ७ 'इत्याद्यभिधानैः' K.
८ 'पर्मावप्रतीते' K. ९ 'तानित्यादि' K. १० 'रिपून्तिर्क्षित' D.

पुनरुक्तवदाभासं कथयित्वाथैकनिष्ठमपि ।

अथ शब्दालंकाराः प्रस्तूयन्ते त्रयोऽधुना-

स्माभिः ॥ २ ॥

शब्दस्य पौनरुक्त्यं व्यञ्जनसमुदायमाश्रितं

यस्मात् ।

स छेकानुप्रासः संख्यानियमे समुल्लसति ॥ ३ ॥

द्वयोर्द्वयोर्भ्यञ्जनयोर्भयोः कयोश्चिदभ्योम्यमसकृत्सादृश्यं सं-
ख्यानियमः । छेका विदग्धास्तैः प्रयुक्तोऽयमनुप्रास इत्यन्वर्थः ।

कलाकलापं दधतुज्वलोज्वलं

मुहुस्तमस्तोममपाकरोति यः ।

अथ संनतिकथनपूर्वकं शब्दालंकाराद् प्रस्तौति । पुनरुक्तवदिति । अर्थात्-
कार्तृत्वेऽन्वर्भयोर्भयोर्भयोः कयोश्चिदभ्योम्यमसकृत्सादृश्यं सं-
ख्यानियमः । छेका विदग्धास्तैः प्रयुक्तोऽयमनुप्रास इत्यन्वर्थः ॥

इह शब्दपौनरुक्त्यं शब्दालंकारीऽनुप्रासात्त्वः । स च विविधः । छेकानुप्रासो वृत्तानु-
प्रासो लयानुप्रासश्चेति । तथाप्यं लक्षयति । शब्दस्येति । तत्र शब्दपौनरुक्त्यं वि-
विधं व्यञ्जनमात्रपौनरुक्त्यं स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यं च । तत्र व्यञ्जनमात्रपौ-
नरुक्त्यं सति संख्याविशेषनिबन्धे छेकानुप्रास इत्यर्थः । नियतसंख्याविशेषं दर्श-
यति । द्वयोर्द्वयोरिति । अर्थे 'सोऽनेकत्वं सकृत्पूर्वः' इत्यादिना सकृत्-
व्यञ्जनानुप्रासोऽप्यनुप्रासः । असकृत्तदावृत्तिर्द्वयानुप्रास इत्याह काव्यप्र-
काशकारः । अलंकारसर्वस्वकारस्तु तद्विपर्ययं सिद्धान्तवाचककार । तन्मता-
बलम्बेनाह । असकृत्सादृश्यमिति । उदाहरति । कैलेति । अथ छेकानु-

१ यत् स्यात् G., M. २ व्यञ्जनयोः G. ३ 'वित्यादि K. ४ 'काल्पे तर्ध' D.
५ K. drops अत्र. ६ कलेत्यादि K.

न कस्य हर्षे वसुधासुधाकरः
करोत्ययं धीरनृसिंहभूपतिः ॥

संख्यानियमाभावे भवति पुनर्वृत्त्यनुप्रासः ।

केवलव्यञ्जनसादृश्यं सकृद्व्यञ्जनसादृश्यं श्वादीनां व्यञ्जनाभा-
मितरेतरसादृश्यं संख्यानियमाभावः । वृत्तिस्तु रसविषयो व्या-
पारस्तत्समुचिता वर्णरचनेह वृत्तिः । तदुपलक्षितोऽयमनुप्रास
इत्यन्वयाभिष्योऽपि । क्रमेण यथा

श्रीमन्नृसिंह नरनाथ कथं यशस्ते
कृत्तारिकण्ठरुधिरारुषितात् कृपाणात्
कैलासकाशकरकाकुमुदेन्दुकुन्द-
मन्दारमौक्तिकमृणालमनोज्ञमासीत् ॥

प्राप्ते व्यञ्जनमात्रपौनरुक्त्यत्वेदत्वात् कमाकलासुधासुधेभ्योस्ते स्वरव्यञ्जनसमु-
त्तवपौनरुक्त्याद्यमकमेरेनात्वेन्नाभिधानलक्षणः संकरः ॥

द्वितीयेनेह लक्ष्यति । संख्येत्यादि । संख्यानिबन्धानाव इत्येतद्विदुषीति ।
केवलमेति । केवलमसमुदितस्वम् । सादृश्यं पौनरुक्त्यम् । सकृद्व्यञ्जनेत्यत्र व्यञ्ज-
नद्वयसादृश्यं विवक्षितम् । एवं च सत्यसकृदेकैकव्यञ्जनपौनरुक्त्यं सकृद्व्यञ्जन-
द्वयपौनरुक्त्यं भिन्नमुपदिष्व्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यं चेत्वर्यः । अलंकारसर्वस्व-
कारोक्तरीत्या वृत्तमुपलक्ष्यं निर्दिष्टम् वृत्तिरसव्यत्य तावत्सुकुलं सुखकार्यमाह ।
वृत्तिस्तिव्यति । इह तद्वती वर्णरचना वृत्तिरूपचातुर्यवत् इत्याह । तत्समु-
चितेति । क्रमेणेति । प्रथमोदाहरणे केवलव्यञ्जनपौनरुक्त्यं व्यक्तं द्वितीयोदाहरणे
यथा नायमिति सकृद्व्यञ्जनद्वयपौनरुक्त्यं तृतीये अगति अगतीति व्यापारिसादृश्यम् ॥

१ कथितोऽयं वृत्त्यनुप्रासः T. २ व्यञ्जनद्वयसादृश्यं G. ३ न्यादि K. ४ निर्दिष्टं K.
५ न्यादि K.

युक्ता विपक्षेषु कृपा न कर्तुं-

मेते विकुर्वन्ति हि कार्यकाले ।

इत्याहवे धीस्य कलिङ्गनाथं

नाथन्यमी प्राञ्जलयः सपत्नाः ॥

जगति गजगतिर्नन्दतु श्रीनृसिंहः ।

इदमेव स्वरसहितं व्यञ्जनसमुदायमाश्रितं

यमकम् ॥ ४ ॥

अत्र क्वचिद्भिन्नार्थकत्वं क्वचिदनर्थकत्वं क्वचिदेकस्यानर्थकत्वम-
न्यस्य सार्थकत्वमिति संक्षेपतः प्रकारत्रयम् । क्रमेण यथा

कलिङ्गनाथ यस्मात् त्वं प्रभवः सर्वसंपदाम् ।

अतस्तव तुलां प्राप्तुं प्रभवः केऽपि नांपरे ॥

अत्र प्रभवः प्रभव इत्यभिहितयोर्भिन्नार्थकत्वम् ।

भाग्यसौभाग्यसौजन्यनिधिं नरहरिं स्तुमः ।

चतुरं चतुरम्भोधिमेकलावनिपालने ॥

अत्र भाग्यसौभाग्यसाधित्यनयोरनर्थकत्वम् । प्रथमस्य चतुर-
मित्यस्य सार्थकत्वमपरस्यानर्थकत्वम् ।

एवं व्यञ्जनभाषणौनरुत्तये ठेकानुभासवृत्तनुभासाणुक्त्वा सञ्चनाषणौनरुत्त-
साम्नात् स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुत्तयाश्रितं यमकाख्यं संक्षालंकारान्तरमाह ।
इदमेवेति । इममिति पौनरुत्तयं परामृश्यते । निवृतसंख्याकस्वरव्यञ्जनपौन-
रुत्तयं यमकमित्यर्थः । तत् शेषा विभज्यते । अत्र क्वचिदिति । भाष्यमेव-
ञ्चोरिति शेषः । अत्र प्रभव इति । प्रभवत्वस्मादिति प्रभवः कारणम् । " क्वचो-

१ जगति जगति नित्यं नन्दतु D.; जगति जगति नन्दति श्रीनृ° M.; दृष्यद्दुर्वरैरिच्छित्तिपति-
वनितालोचनाम्भोहरेन्दुः । श्रीदासौधं कल्पनां जनयति जगदानन्दनः श्रीनृसिंहः G. १ °भिन्नार्थत्वं
D. ३ °दनर्थत्वं G. ४ कृपां T. ५ नो परे C. ६ °भिन्नार्थत्वम् O., G. ७ नुमः T., C.
८ °मित्येतस्य T., C. ९ T. drops अपरस्यानर्थकत्वम्. १० शब्दालंकारमाह K.

प्रायशो यमके चित्रे रसपुष्टिर्न दृश्यते ।

दुष्करत्वादसाधुत्वमेकमेवात्र दूषणम् ॥ ५ ॥

रलयोर्दलयोस्तद्वल्लयोर्योर्बवयोरपि ।

नमयोर्नणयोश्चान्ते सविसर्गाविसर्गयोः ॥ ६ ॥

सबिन्दुकाबिन्दुकयोः स्यादभेदेन कल्पनम् ।

यमकं तु विधातव्यं कथंचिदपि न त्रिपात् ॥ ७ ॥

वर्णानामथ पद्माद्याकृतिहेतुत्वमुच्यते चित्रम् ।

कर्णशङ्कुव्यवच्छिन्नाकाशसमवेतैः ककारादिभिरभेदेन ग्रहणा-
ल्लिप्यक्षरेष्वप्ययं ककार इत्यैक्यप्रतीतेः शब्दालंकारत्वमत्रौपचा-

ए” । प्रभवन्तीति प्रभवः समर्थाः । “विप्रसंभ्यो वृसंज्ञायाम्” इति दुप्रत्ययः ।
इत्सुमयोः पार्यक्यमित्यर्थः । ननु केयनास्या कवीनां नीरसयोश्चिचवमकयोर्द्वि-
घट्टक्याह । प्रायश इति । वैचिष्यवद्यादेव चमत्कारकारित्वसंभवात् न रसा-
पेक्षा प्रेक्षावतामित्यर्थः । तर्हि कथं न सर्वाहरस्तथाह । दुष्करत्वादिति ।
अक्षकानामनाद्ये न तु अक्षकानामिति भावः । तत्र वच्योवज्जे र्धवति । रल-
योरित्वादिना । न त्रिपादिति । त्रिपादवृत्तिवमकं स्वमताभिधानम् । मता-
न्तरे तु तदप्यस्त्वेष । ‘एकद्विचिचनुष्पादयमकानां विकल्पना’ इत्यादिना
द्विचिना लक्षणोदाहरणाभ्यां बहुधा प्रपञ्चितत्वाविति ॥

तदेवं वमकमुक्त्या स्वरसहितव्यञ्जनावृत्तिमस्वसाधर्म्यात् तदन्तरं चिन्नाख्यं
शब्दालंकारविशेषं लक्षयति । वर्णानामित्यादि । नन्वशब्दालम्बित्वकारगताका-
रविषयस्य कथं शब्दालंकारतेर्याद्यहक्याह । कर्णेति । अद्यब्देवपि लिप्बल-

१ लब्धयोस्तद्दुल्लयो C. २ ‘ननयो’ D.; ‘नमयो’ G. ३ ‘क्षेवं’ D. ४ ‘मस्यौपचा-
रिक्तम्’ T., C., M. ५ ‘रित्यादि’ K. ६ चित्राख्यशब्दां D.

रिकम् । कर्णिकाप्रमुखस्थानविशेषैर्मिष्टानां वर्णानां पुनः पुनरावृ-
त्तिव्यावृत्तिभ्यामादानादक्षरसंकोचश्चित्रम् ॥

अत्र यद्यपि बन्धचित्रमाकारचित्राद्भिन्नं मन्थमानैरपि चिरन्त-
नैर्न किञ्चिद्भेदकमुक्तं तथापीश्वरकर्तृकत्वे सत्यपि यद्भेदककर्तृकतया
प्रसिद्धं तत् पद्मशैलादिकमाकारचित्रम् । यत्तु द्विकर्तृकं हस्तमु-
सलमुरजगोमूर्त्रिकाचापञ्चक्रादि तद्बन्धचित्रमित्यनयोर्भेदः कल्प-
यितुं शक्य एवास्माभिः । तथापि न कल्पितः । आकारचित्र इषेह
बन्धचित्रेऽपि वर्णानामाकारोल्लासकत्वात् पद्मादिरूपतयाक्षराणां

रेपु गन्धगमकयोरभेदोपचारात्तयात्वमित्यर्थः । चित्रमाचर्ष्यापकलक्षणं निष्क-
प्यह । कर्णिकेति ॥

अथ बन्धचित्रगतिचित्रस्थानचित्राणामप्याकारचित्र एवान्तर्भावं कर्तुं-
मनन्तर्भाववादिभिरनुक्तमपि बन्धचित्राकारचित्रयोश्चोच्छेदापरिकल्पितमेव भेदेक-
मुपन्यस्यति । अत्र यद्यपीति । चिरन्तनैर्नोक्तं चेत् कोऽन्यो वक्ष-
तीत्याद्यहम्भाह । तथापीति । ईश्वरकर्तृकत्वे सत्यपीति । कस्तस्त्व
जगत इति शेषः । एककर्तृकतयेति । ईश्वरमात्रकर्तृकतवेत्यर्थः । द्विकर्तृ-
कमिति । ईश्वरकर्तृकमस्मादिकर्तृकं चेत्यर्थः । अस्मादिकर्तृकेऽपीश्वरस्त्व
सर्वोत्पत्तिमिति तत्त्वेन कर्तृत्वस्य दृष्टान्तिज्ञाभ्यामङ्गीकारादिति भावः । तर्हि
तथैवास्त्वत्त्वत आह । तथापि न कल्पित इति । कुत इत्यत आह ।
आकारेति । आकारोल्लासहेतुत्वाविशेषादाकारचित्र एवान्तर्भूते बन्धचित्रमपी-
त्यर्थः । 'आचर्ष्यापकलक्षणम्' इत्यमरः । तत्रालेख्यार्यत्वमाश्रित्य चित्रक-
ल्पत्वेह प्रवृत्तिमिति तमाह । पद्मादिरूपतयेति । चित्रसप्तृष्टत्वाच्चित्रमित्यर्थः ।
तर्काकारोल्लासहेतुत्वाभावात्प्रतिचित्रेऽर्धमसर्वसोमप्रादापञ्चासिरेत्वात्कल्प्य चित्र-

१ कर्णिकामुखं T. २ मिशेषामिष्टानां D. ३ पीश्वरकर्तृके D. ४ यदेककर्तृकतया T.
५ D. drops तत्. ६ यत्र O. ७ व्यापकं लक्षणं K. ८ वक्तुं K. ९ चित्रयोः सापेक्षां K.
१० भेदमुप K. ११ नोक्तमेवाव्यो वक्ष्यतीति D. १२ सर्वोत्पत्तिमिति तत्त्वेन D. १३ अप्यापि D.

लिप्यमानत्वेन चित्रसाहस्याच्चित्रमिदमुच्यते । अहो येन क्रमेण
गता वर्षपङ्क्तिस्तेनैव क्रमेण प्रत्यागतेत्याश्चर्यकारित्वाद्वा चित्रमि-
त्यन्वर्थबलाद्दर्शानामाकारानुल्लासकत्वेनाभ्यासावपि गतप्रत्यागता-
र्थज्ञमसर्वतोमद्गुणेनुप्रभृतिगतिचित्रमत्र संगृहीतम् । अभिनवपद-
पदार्थपर्यालोचनेन मन्दबुद्धीनां चित्तो ज्ञानस्य प्राणाद्वा चित्रमि-
त्यन्वर्थमाहिज्ञा निष्कण्ठ्यनिरोद्धयानिस्तालभ्यादिस्थानचित्रं च स्वी-
कृतम् । एतच्च काव्ये गद्गुभूतमिति नेह प्रतायते । यत् पुनः स्वर-
चिरहितव्यञ्जनमात्रसाहस्यप्रयुक्तं वर्षचित्रमपरैरभ्यस्यति तद-
स्मिन् दर्शने वृत्त्यनुप्रास एव । यथा

कलङ्किकङ्काकोलकुले कलकलाकुले ।

कङ्कलिकलिकालोल किं का कोकिल काकली ॥

इत्यस्माच्चर्यर्यस्यचक्षणेन तत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तं संभावयति । अहो येनेति^१ ।
गलनताभ्यां चित्रत्वादाचर्यत्वाच्चित्रमिति गतिचित्रेऽपि नाभ्याप्तिरित्यर्थः । तर्हि
नतप्रत्यागतरहिते स्थानचित्रे निरोद्धपाक्षव्यव्याप्तिरित्वाद्यरूप्य कठिं विहाय चित्तो
ज्ञानस्य प्राप्ताच्चित्रमिति योगान्तरणेन तत्रापि चित्रस्यैव प्रवर्तयति । अस्मि-
न्वचोति । निरोद्धयनिष्कण्ठपाद्यपूर्वार्थपरिशीलनेनेत्यर्थः । अन्वर्थेति । चित्तं संविदं
पावत् इति चित्रं व्युत्पत्तिविशेषहेतुरिति यावत् । “आतोऽनुपसर्गे कः ।” इदं
चित्तं निरोद्धपादिस्थानचित्रेऽन्वर्त्सति न कुचाप्यव्याप्तिरित्यर्थः । ननु चित्रत्व
किमुदाहरणमत आह । एतच्चेति । गद्गुभूतं दुर्गन्धिरित्यर्थः । नेह प्रतायते न
प्रतन्व्य इत्यर्थः । “तनोतेर्यकि” इति विकल्पादनुनासिकस्वाकारादेशः । इत्यस-
त्त्वस्यस्यचित्रचित्रमनुप्रासेऽन्तर्भावयति । यत् पुनरिति । तत्र इत्यस्यमुदाहरति ।
कलङ्कित्वादि । कलकलाकुले कोलाहलसंकुले कलङ्कितो वृष्टा ये कङ्का लोहपृष्ठाख्याः

१ आहोदित्येन T., O., G., M. १ °यन्मक T., O., M. ३ पतत्तु T.; पतत् काव्यस्य
स्युं O., M. ४ चित्रं परैः T. ५ तदस्मदङ्कने O., M. ६ °प्रासपदे एव D. ७ केवेन्यादिना
K. ८ योगान्तरणेन K. ९ अभिनवेत्यादि K. १० °सर्वपरिशीलने° D. ११ गद्गुभृत्थि K.

स्वरचित्रं तु बन्धशैथिल्यकारितया दोष एवेति नालंकारतया
स्वीकृतम् । यदाह राजा

उरुगुं उरुगुं युत्सु बुबुधुस्तुष्टुः पुर ।

लुलुवुः पुपुषुर्मुत्सु मुमुडुस्तु मुडुर्मुडुः ॥

शब्दार्थपौनरुक्त्यं प्ररूढमभिधीयते दोषः ॥ ५ ॥

अस्यार्थपौनरुक्त्येनैवं गतार्थत्वाद्त्रामिधानं शब्दार्थपौनरुक्त्य-
लक्षणतृतीयकस्यागतालंकारनिरूपणैकप्रयोजनम् ।

तात्पर्यभेदयुक्तं लाटानुप्रास इत्यदः कथितम् ।

पक्षिविषेधाः काकोला शोणकाकास्तेषां कुले सहे हे कोकिल कङ्कलबो लताविषे-
धास्तासां कलिकासु लोल सनृष्ण काकली स्वरीवः कलस्वरः का कि कापि कि-न
कापीत्यर्थः । उरुगुर्मिति । उरुर्महती गौरवञ्जं बन्ध तमुरुगुं बज्रहस्तमित्थर्थः ।
युमुर्दं दिवस्पतिमिन्द्रं युत्सु युज्येषु बुबुधुः सारवत्तया विविधुः । बोधतेर्भौवादि-
काकिति परस्मैपदम् । पुर प्रभूतं तुष्टुवुरस्तुषन् लुलुवुः लुर्नन्ति स्म मुत्सु मोक्षेषु पुपुषुः
पुष्टिं गताः मुमुडुर्मुडुन्ति स्म ॥

केवलार्थपौनरुक्त्यं दोषः केवलशब्दपौनरुक्त्यमनुप्रास इति चोक्तम् । अयोमब-
पौनरुक्त्यमपि प्रकृतं चेदोष एवेत्याह । शब्दार्थेति । अन्वत्वाप्यर्थद्वारकत्वा-
दर्थपौनरुक्त्येन गतार्थत्वेह पुनरभिधाने प्रयोजनमाह । अस्येति । उभयपौन-
रुक्त्योपजीविनो लाटानुप्रासश्चैतस्माद् भेदेन लक्षणार्थमित्थर्थः । तथा तं लक्षयति ।
तात्पर्येति । अह उभयपौनरुक्त्यमित्थर्थः । अन्वया दोष इति भाषः । तात्पर्यपदा-

१ लुलुपुः C., M.; रुरुदुः T. २ 'नैवावगतार्थ' T. ३ कलः स्वरः D. ४ 'मिन्यादि K.
५ लुलुपुः K. ६ लुम्पन्ति K. ७ रुक्त्येष्टो दोषः K. ८ 'पौनरुक्त्यं वृत्त्यनुप्रास इति K.

सात्पर्यमन्व्यपरत्वं तदेव भिद्यते न शब्दार्थस्वरूपम् । नायमन-
न्वयः । पौनरुक्त्यस्य सात्पर्यमात्रभिन्नस्यात्र प्रयोजकत्वात् । अन-
न्वये चार्थमात्रगतयुगपदुपमानोपमेयभावस्योपयुक्तत्वात् । शब्दै-
क्यस्य पुनरौचित्यशेन प्रसङ्गसङ्गतत्वात् । तस्मान्निष्प्रविषयत्व-
मनयोः ।

प्रतिभटकान्ताकुचतटमकरीलुण्टाकषापटङ्कारः ।

वीरनृसिंह इवाजी वीरनृसिंहधिरं अयति ॥

इत्यादावेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः स्यात् ।

उदाहरणं तु

ताला जाभन्ति गुणा जाला दे सहियएहि धेपन्ति ।

रहकिरणानुगगहिआ इहोन्ति कमलाइ कमलाइ ॥

र्थमाह । अन्यपरत्वमिति । नन्वनन्ववार्यालंकारादस्य भेदो न स्वात्तयाह ।
नायमिति । उभयोर्भेदकमाह । पौनरुक्त्यस्येति । उभयपौनरुक्त्यं लाटानुप्रासे
प्रयोक्तृकानन्वये स्वर्ग्यपौनरुक्त्यं तावतैवैकस्व युगपदुपमानोपमेयभावसिद्धेरित्यर्थः ।
किनर्थे तर्हि तत्र शब्दैक्यं कुर्वन्ति कवयो निबन्धनेत्वाद्यद्वयमाह । शब्दैक्य-
स्य पुनरिति । औचित्यशेनेति । उद्देशप्रतिनिर्देशबोरैकरूप्यमिति न्याय-
वलेनान्वया पर्यायप्रक्रमभङ्गापत्तेर्न तु लक्षणस्वेनेत्यर्थः । एवं सत्यन्वोन्वसापेक्ष-
शब्दार्थपौनरुक्त्यं लाटानुप्रासोऽनन्वये स्वर्ग्यमात्रपौनरुक्त्यमिति विषयभेद इति
निगमयति । तस्मादिति । एवं चानन्वयेऽनबोरैकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकर
इति उदाहरणमाह । प्रतिभट्टेति । लुण्टाको निवर्त्तक इत्यर्थः । “अल्प-
निस—” इत्यादिना वाक्यप्रत्ययः । लाटानुप्रासस्य प्रसिद्धोदाहरणमाह ।
तालेति ।

१ न तु शब्दार्थं T. २ 'मेयभावस्यैवोपयुक्तं' T. ३ 'रौक्त्वियवशेन M. ४ 'लुण्टकं D.
५ T. has यथा for उदाहरणं तु. ६ O. and G. drop तु. ७ 'भट्टेत्यादि K.
८ लुण्टको D. ९ तालेत्यादि K.

अत्र प्रथमः कमलशब्दो घस्तुमात्राभिधायी । द्वितीयस्तु सौर-
भसौकुमार्यकान्तिमस्वसंभाषितकान्ताषदबोपमावत्त्वादिधर्मरूपायै
इत्यस्त्येव तात्पर्यमेवः ।

पञ्चैते ऽलंकारा निर्णीताः पौनरुक्त्यकक्ष्यांयाम् ॥ ६ ॥

इति श्रीमतो महामाहेश्वरस्य विद्याधरस्य कवेः कृतावेकावलीना-
म्र्यलंकारशास्त्रे शब्दालंकारनिरूपणं नाम सप्तम उन्मेषः ।

तदा आचन्ते गुणा वरा ते सहस्रैर्गुणान्ते ।

रविकिरणानुगृहीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि ॥

अत्र तात्पर्यमेवं दर्शयति । अत्र प्रथमेत्यादि । बुद्धिसौकर्याय पौनरुक्त्यमूल-
लंकारसंख्यामाह । पञ्चैत्यादि । केवलार्यपौनरुक्त्यमूलः पुनरुक्तवशाभासः । अन्व-
यधानेनासकृद्व्यञ्जनद्वयपौनरुक्त्याश्रित-^२छेकानुभासः । अनियमेनैकद्विव्यादिव्यञ्ज-
नमात्रपौनरुक्त्याश्रितो वृत्त्यनुभासः । स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्याद्यमकम् ।
शब्दार्थोभयपौनरुक्त्याद्वादानुभासः । इत्येवं पौनरुक्त्यरूपाः पञ्चालंकारा निर्वृत्ता
इत्यर्थः । तत्रायोऽर्थालंकारः । अन्ये चत्वारः शब्दालंकाराः । त्रिसं च वञ्जनः
शब्दालंकार इति विवेकः ।

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमलिनाचमूरिबिरचित-
यामेकावलीव्याख्यायां तरलाभितायां शब्दालंकारनिरूपणः सप्तम उन्मेषः

१ प्रथमकमल° T. २ °कक्षायाः D.; °कक्षायाम् O., G. ३ इति श्रीविद्याधरकृता-
वेकावल्यां D. ४ K. omits शब्दालंकारनिरूपणः. ५ सप्तमोन्मेषः D.

अथाहम उन्मेषः ।

अर्थालंकरणानि प्रकटीकुर्मोऽधुना तु तत्रापि ।

ब्रूमः प्रथमं भेदाभेदप्राधान्यतस्तावत् ॥ १ ॥

विलसति सति साधर्म्ये स्यादुपमानोपमेययोरु-
पमा ।

द्विधाभ्यधायि कविभिः पूर्णालुंसाविभेदेन ॥ २ ॥

उपमेति लक्ष्यनिर्देशः । शेषस्तु लक्षणम् । समानो धर्मो ययोस्ते
साधर्मणी अर्थादुपमानोपमेये इन्दुवदनादिके तयोर्मोचः साधर्म्ये
कविसमयप्रसिद्धं कान्तिमस्वादि न तु वस्तुत्वप्रमेयत्वादि प्राह्यम् ।

सर्वेषु घट्यालंकारानुबन्धा सम्प्रत्ययालंकारानिरूपणाय संगतिमाह । अर्थालं-
करणानीति । तुघट्टः प्रस्तावमेवकः । पूर्वं प्रतीतावन्तरङ्गत्वाच्छट्ट्यालंकारा
उक्ताः । अधुना स्वर्णालंकारा लक्ष्यन्त इत्यर्थः । आदावुपमानिरूपणत्वं कार-
णमाह । तत्रापितीति । अर्थालंकारेष्वपीत्यर्थः । मुख्यमेव चन्द्रः मुख्यचन्द्रः मुख्यं
चन्द्रम् सोमते मुख्यं वा चन्द्रो वा न मुख्यं किन्तु चन्द्र इत्यादिसावृद्धविच्छित्ति-
शेधे रूपकशीपकाद्यनेकालंकारबीजतयोपमायाः प्रथमं निरूपणमित्यर्थः । सावृद्ध-
मूलत्वाविशेषादस्वाः को भेद इत्याहङ्ग्माह । भेदाभेदेति । इह सावृद्धमूले-
ष्वलंकारेषु केचिद् भेदप्रधाना यथा च्यतिरेकादवः । केचिद्भेदप्रधाना यथा
रूपकादवः । इत्वं मूलप्रधानोति सर्वालंकारोत्तीर्णोऽर्धमलंकार इत्यर्थः । एवं सं-
तिमुक्त्वा लक्षणं विभागं चाह । विलसतीति । इह षडपन्तस्य लक्ष्यपदसंबन्ध-
घट्टानिरासार्थं लक्ष्यलक्षणांशौ विविनक्ति । उपमेति । सावृद्धकार्यताप्रतीत्यर्थ-
साधर्म्यशब्दं व्याचष्टे । समान इति । किं तत् साधर्म्ये तदाह । कविसम-
येति । अन्यथा पर्वतपरमाण्वोरप्यौपम्यप्रसङ्ग इत्यभिप्रायेणाह । न तिष्ठति । ननु

१ द्वेषः O. २ लुंसाविभेदेन O., G., M., D. ३ समयसिद्धं G. ४ स्वानन्तर्यादर्थः
K. ५ इत्याह K. ६ यमुपमालंकारं K. ७ तीत्यादि K.

अत एवोपमानोपमेययोरुपादानमिह कविसमयार्द्धिभूतोपमानो-
पमेयनिरसने पर्यवसितम् । इतरथा कुमुदमिध मुञ्चं कारणमिध
कार्यमित्यादावप्युपमा स्यात् । कार्यकारणयोः साधर्म्यमेव कुत-
स्त्यमिति चेन्न । कारणगुणप्रक्रमेण कार्यं गुणारम्भ इत्यनयोरपि
साधर्म्यस्य संभवास्पदत्वात् । ननु भेदाभेदप्राधान्यवचनमिह न
समीचीनमिति चेदुच्यते । तन्न चतुरचेतसां विचारधुरमधिरोहति ।

नावनयो लक्षणक्षरेषु प्रतीयते इत्याद्यहंस्वाह । अत एवेति । वेनाधिकगु-
णेन सहोपनीयते तदुपमानमप्रकृतं चन्द्रादिकं बन्तु न्यूनगुणं सहोपनीयते तस्तु-
स्वतन्वा वर्धते तदुपमेवं प्रकृतं मुखादिकं तयोरित्यर्थः । इहोक्तलक्षणोपमानोप-
मेवैकनियतसाधर्म्यमहणसाधर्म्यादेव तद्वगमे पुनस्तयोः स्वैशब्दोपादानं सिद्धे
सत्कारम्भो नियतार्थ इति न्यायान् पूर्वोक्तनियमपर्यवसितमिति तात्पर्यम् । विपक्षे
बाधकमाह । इतरथेति । तत्र कार्यकारणयोः साधर्म्यप्रसक्तिरेव नास्तीति
शङ्कते । कार्येति । कार्यगुणानां कारणगुणपूर्वकत्वात्तद्योगुणतः साधर्म्यमस्तीति परि-
हरति । नेति । भेदाभेदप्राधान्ये उपमानोपमेययोः साधर्म्यगुणनेति लक्षणं तत्र
भेदाभेदप्राधान्यमिति विशेषणं प्यर्थं व्यावर्त्तानुपलम्भादिति शङ्कते । नान्विति ।
रूपकव्यतिरेकादिसकलौपम्यगर्भालंकारव्यावर्त्तकत्वान्न वैधर्म्यमिति परिहरति ।
सुच्यते 'इति । भेदो विशेषः । भेदः सामान्यम् । तदुभयात्मकं हि सादृ-
श्यम् । यथाहः । 'अत्र किञ्चित् सामान्यं कश्चित् विशेषः स विषयः सदृशतायाः'
इति । तत्र कश्चिद् भेदस्य प्राधान्यं कश्चिद्भेदस्य । इहोभयोः प्राधान्यं तेन
भेदाभेदप्राधान्य इत्यनेनान्यतरप्रधानसादृश्यमूलरूपकव्यतिरेकादिसर्पोपम्यगर्भ-
लंकारव्यावृत्तिः । साधर्म्यादनौपम्यगर्भालंकारव्यावृत्तिः । उपमानोपमेवमहणं तु
कविसमयविरुद्धसाधर्म्यनिवृत्त्यर्थमित्युक्तम् । तेन सर्वालंकारोत्तीर्णमनुपमेति सुच्यते

१ °पमेययोरुपादानं D. २ °निरसनपर्यवसि° G., D. ३ कार्यगुणां O., M.
४ D. has साधर्म्यसंभवास्पदत्वात्. ५ भेदाभेदतुल्यवचनं D.; भेदाभेदतुल्यप्राधान्यं O.,
M. ६ °धुरामधि° T.; °धुरामरोहति O. ७ स्वशब्देनोपादानं K. ८ कारणपूर्वकं K.
९ ननु भेदाभेदेति K. १० इत्यादि K.

साधर्म्यं सति प्रकारत्रयस्य संभवात् । तथा हि क्वचिद् भेदप्राधान्यं
इह यथा व्यतिरेके । क्वचिद्भेदप्राधान्यं यथा रूपके । क्वचित्
पुनर्द्वयप्राधान्यं यथास्यामेव । तत्रेदत्र नोपादीयेत तदा व्यतिरे-
करूपकयोरपि विषयभिर्धमाक्रामेत् । साधर्म्यं तु गुणक्रियारूपमनु-
गतमिह भवेदेकेनैव श्लिष्टेनाश्लिष्टेन वा शब्देनोपादानमर्हति ।
श्लिष्टशब्दोपादानेऽप्यत्र न श्लेषः । तस्य धर्मरूपतयाङ्गत्वात् ।
श्लिष्टशब्दोपात्तयोर्वस्तुतो भिन्नयोरेव धर्मयोरिहैकरूपतावगतिः
भेदे सत्यभेद इत्येवंरूपातिशयोक्तिमहिम्नेति श्लेषप्रतिभोत्थापिता-
तिशयोक्तयनुप्राणितेयमुपमेति मन्तव्यम् । उपमानोपमेयसाधारण-
धर्मोपमावाचकानामुपादाने भवन्त्येषा पूर्णा स्यात् । एषामुपमा-
नादीनामन्यतमस्य द्वयोरुभयाणां वा लोपे भवन्ती लुप्तेति योगोऽप्य-

भेदाभेदप्राधान्य इति । समानधर्मनिर्देशं द्वेषा रक्षयति । साधर्म्यं त्विति ।
ननु समानधर्मस्य श्लिष्टशब्देनोपादाने श्लेष एव स्यान्नोपमेयाद्यङ्गत्वात् । श्लिष्ट-
शब्देति । न श्लेष इति । प्रधानमिति श्लेषः । भेदाधान्ते हेतुमाह । तस्येति ।
श्लेषः परार्थत्वाविति न्यायेनोपमापेक्षितसमानधर्मसंपादकतया तादर्थ्यात्तदङ्गत्वं
वयावर्थात्तादर्थ्यागोपाधिकतत्पुलाहिनिस्यादनेन आचार्यत्वात्तदङ्गत्वं तदेतदाह ।
धर्मरूपतयेति । धर्मं समानधर्मं रूपयतीति संपादयतीति धर्मरूपस्तस्य भाव-
स्तथा तत्रेत्यर्थः । ननु श्लिष्टशब्दोपात्तयोर्धर्मयोर्वस्तुतो भेदात् कार्यं श्लेषस्य
साधर्म्यसंपादकत्वं तथाह । श्लिष्टशब्दोपात्तयोरिति । भिन्नयोरप्यभेदाध्य-
वसायात् साधर्म्यसिद्धिरित्यर्थः । सा च पूर्णा लुप्ता चेति द्विविधेत्कम् । 'द्वेषेत्त्वादि
विनाशवचने । तयोः स्वरूपमाह । उपमानेति । उपमावाचकाः सादृश्यवाचका इवा-

१ D. omits यथा. २ C. drops पुनर्. ३ °द्वयोः प्राधान्यं O. ४ तदत्र D.
५ नोपादीयते D. ६ D. drops इयम्. ७ °रूपतया गतत्वात् C., M. ८ °प्रतिमानोन्था
पिता D.; °प्रतिभोत्पत्तिसमुन्थापिता T. ९ भवत्येषा G., M., D. drops पञ्च.
१० भवति C., G., M. ११ अप्राधान्यहेतुं K. १२ °घातादेर्वा गोपयि D. १३ द्विविधे K.

नयोः संभवति । पूर्णा द्विविधा भ्रौती भार्यी चेति । इषादबस्तु
 यत्पराः शब्दास्तस्यैवोपमानत्वमिति यद्यन्वुपमानमेव विशिष्यन्ति
 तथापि श्रुतेर्महिम्ना षष्ठीवत् संबन्धं द्योतयन्तीति तैत्सद्भावेनान्वि-
 तार्था भ्रौती । तेन तुल्यमित्यादाद्युपमेय एव तत्तुल्यमस्येत्युपमान
 एव इदं च तच्च तुल्यमित्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विश्रान्तिः
 साँम्यपर्यालोचनया तुल्यताप्रतीतिरिति तत्र साधर्म्यस्यार्थत्वात् ।
 तुल्यसदृशसनाभिसक्तिमसंकाशनीकाशसहचरसोदेरादिपदोपादा-

रवः । तत्र पूर्णानपि द्विधा विभजते । पूर्णोति । साक्षात् सादृश्यप्रतिपादका इवपद्मा-
 यथाशब्दाः तत्प्रयोगे भ्रौती धर्मिष्ववधानेन सादृश्यप्रतिपादकास्तुल्यादिशब्दास्त-
 त्प्रयोगे स्वार्थीत्वर्थः । ननु किमिवादिशब्दाः साँदृश्यपर्यवसायिनस्तद्विशिष्ट-
 धर्मिष्ववसायिनो वा । आद्ये चन्द्र इव मुखमित्युक्ते चन्द्रसादृश्यं मुखमित्युक्तं
 त्यादित्यसंबन्धोक्तिरेव । द्वितीये तुल्यादिशब्दवदुपमानविशेषकत्वाविशेषे सर्वा-
 न्वाध्यैवेति कैद्यभार्यी भ्रौती चेति विभागप्रत्याशेत्याशङ्क्याह । इवाद्य-
 स्त्विवति । यथा राहः पुरुष इत्यादौ संबन्धार्थे विधानात् षष्ठी श्रुत्या संब-
 न्धमेव बोधयन्ती संबन्धिनि पर्यवस्यति तद्वदिवादीनामप्यर्थात् सादृश्यपर्यवसानं
 श्रुत्या तु सादृश्यगमकत्वमेवेति तत्प्रयोगे भ्रौतीत्वर्थः । तुल्यादिशब्दानां तु श्रुत्या
 सादृश्यपर्यवसानं तु सादृश्यपर्यवसानमिति तेषां प्रयोगे स्वार्थीत्वाह । तेन तुल्यमि-
 त्यादाविति । अयानयोर्वाक्यसमासतद्धितगतस्वेनैकैकस्वाकौषिष्ये षाड्विध्याह ।

१ पूर्णापि D. २ षष्ठीव T., G. ३ तत्सद्भावेऽन्वितायां D.; तत्संभावितार्थं G.
 ४ तान्पर्यालोचनया O., M. ५ 'सहोदरादि' O., M. ६ सादृश्यमानपर्यवसायिन् K.
 ७ इयभार्यीयं भ्रौती चेति का विभागप्रत्याशयोऽशङ्क्याह D.

ने सार्थकामिधानेयमार्थी । एवमित्यं श्रौती चार्थी धेति द्विवि-
धापि पूर्णा वाक्ये समासे तद्धिते च भवन्ती न षट्प्रकारमतिक्रा-
मति । क्रमेण यथा

महीमण्डलमन्दार नरसिंह नरेश्वर ।

यशः पीताम्बरं भाति तव विष्णोर्धपुर्यया ॥

इयं वाक्ये श्रौती पूर्णा । यथाशब्देन समं समासस्याभावात् ।

कृपाणस्तव विष्वस्तविश्वामित्रमनोरथः ।

नरसिंह धरानाथ वसिष्ठ इव राजते ॥

इयं समासे श्रौती पूर्णा । इवशब्देन समं समासस्य संभवात् ।

वाहिनीश्वरता लक्ष्मीशालिता भूरिसत्त्वता ।

अकूपारवदाभाति नृसिंह नृपते तव ॥

इयं श्रौती पूर्णा तद्धिते । अकूपारस्येवाकूपारवदिति संबन्ध
इवार्थे धेतोर्विहितत्वात् ।

एवमिति । महीति । पीताम्बरं तितोहिताकाशं पीतेवञ्च च । अतः ग्लिट-
विशेषणत्वाच्छ्लेषप्रतिभोत्यापिताभेदातिशयोक्त्यनुप्राणितेश्चमुपमा । एवमनन्तरो-
दाहरणेऽपि द्रष्टव्यम् । कृपाण इति । विश्वेषाममित्राणां मनोरथा इत्येकच
विष्वस्व मित्रं विश्वामित्रः काँश्चिकः । “मित्रे चर्षी” इति शीर्षः । तस्य
मनोरथा इत्यन्वयः । समासस्य संभवादिति । ‘इवेन सह समासो विभक्त्य-
लोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च’ इत्युपसंख्यानार्थिति भावः । वाहिनीति । वाहिन्यो
नद्यः सेना च । लक्ष्मीः पद्मा संपन्न । सत्त्वा अन्तवः सत्त्वं बलं च । इवार्थ
इति । “तव तस्येव” इति सापृष्टव्यार्थविहितत्वात्सिति भावः । तस्येवेति पठपर्ये

१ च D., O. °येवं M. २ °प्रकारत्वं T., O. ३ धेतोर्विधानात् T., O., M.
४ महीत्यादि K. ५ पीतकण्वञ्च K. ६ इत्यादि K. ७ °नीत्यादि K. ८ °दित्यर्थः K.

नृसिंह भूप भवतः कराय श्लाघते न कः ।

दानवारिस्थितिर्यत्र भाति सागरवत् सदा ॥

इयमपि भ्रौती पूर्णा तद्धिते । सागर इव सागरवद्विस्थधिकरण
इषार्थे वर्तेर्विधानात् ।

हेल्लेयैव विनिर्धूततारापति यशस्तव ।

सदृशं भाति रामेण नरसिंह नरेश्वर ॥

इयमार्थी पूर्णा वाक्ये ।

नरसिंह महीपाल समस्तोऽपि रिपुस्तव ।

पारावारसमानत्वं दधाति स्वपदच्युतः ॥

इयमार्थी पूर्णा समासे । पारावारसमानत्वमिति समासस्य
विद्यमानत्वात् ।

अयं तव यशोराशिरुच्चैरावणजित्वरः ।

इह रामवदाभाति नरसिंह महीपते ॥

अत्र रामेण तुल्यं वर्त्तत इते तुल्यार्थे वर्तेर्विधानादियमार्थी पूर्णा
तद्धिते दर्शिता । एवमियं षोढा ॥

वतिमुदाहृत्य तत्रेवेत्यधिकरणार्थेऽप्युदाहरति । नृसिंहेति । कराय भुजाय ।
“श्लापहुह—” इत्यादिना संप्रदानत्वाच्चतुर्थी । दानवारि शानोदकं दानवाना-
नदिविष्णुश्च तस्य स्थितिः । हेल्लेयेति । तारापतिभन्त्रो बालिश्च । नरसिंहेति ।
स्वपदच्युतः स्वस्यानभ्रतः स्वपदच्युतो विष्णुर्यस्मिन् स इति च । अयमि-
त्यादि । उच्चस्योन्नतस्यैरावणस्येन्द्रवारणस्य जित्वरस्तद्वद्वल इत्यर्थः । भन्त्रो-
चेरितिच्छेदः । रावणो दक्षकण्ठः । तुल्यार्थे इतिः । “तेन तुल्यं क्रियाचेदितिः”
इति सूत्रेण विधानादित्यर्थः ॥

१ संप्रत्येव G. २ °हेत्यादि K. ३ ‘हुहस्यासप—’ K. ४ ‘जेत्यादि K.
५ ‘हेत्यादि K.

सुप्तापि द्वेषा श्रौती चार्थी चेति । तत्र धर्मानुपादाने श्रौती सुप्ता वाक्ये समासे चेति द्वेषा । तद्धिते त्वेषा न संभवती । इवार्थे संभवतोऽपि धर्मानुपादाने वतेरसंभवात् । कल्पवादेरिवार्थे विधा-
नाभावाच्च । भार्थी तु वाक्ये समासे तद्धिते च भवन्ती द्विधा भवति । तेनेयं पञ्चधा । क्रमेण यथा ।

अङ्गो यथोरगपतिस्तव कौमुदीव
कीर्त्तिर्युगान्ततपनेन समः प्रतापः ।
वाक्यं पचेळिमरसालफलानुकारि
बाहुस्तु धीर नरसिंह सुमेरुकल्पः ॥

अत्र अङ्गो यथोरगपतिरित्यादौ क्रूरत्वादेर्धर्मस्वानुपासत्त्वादियं सुप्ता पञ्चप्रकाराप्येकस्मिन्नेव श्लोके दर्शिता ।

उपमानानुपादाने वाक्ये यथा

साहित्यार्थवर्णधार करुणापीयूषपाथोनिधे
विद्वद्भातकवारिषाह कमलापर्यङ्कपद्मेरुह ।

अथ सुप्ता विभजते । लुप्तैति । इयमेकलोपे द्वितीये चिलोपे च वक्षते ।
तपैकत्वेने वरा धर्मलोपस्तदा श्रौती द्विधा भार्थी तु विधेति पाञ्चविध्याह ।
तत्र धर्मानुपादान इति । द्विधत्वे हेतुमाह । तद्धिते तिष्ठति । असंभवे
को हेतुरित्याह कल्प किं च तद्धित इवार्थो वतिः कल्पवाद्यो वेति-
द्वेषा विकल्पार्थं परिहरति । इवार्थ इति । द्वितीये न श्रौतीत्याह । कल्प-
वादेरिति । सुगममन्वत् । उपमानानुपादाने श्रौती न संभवति भार्थी च वाक्य-
समासगतत्वेन द्विधैव । तानुपाहरति । साहित्येति^१ । इहोपमाननिधेयसाम्बाह-

१ D. drops अपि. २ द्विधा O., G.; द्विधा T. ३ तद्धिते समासे M. ४ D. and
G. omit च. ५ सुप्तापीति K. ६ द्वयोर्लोपे D. ७ 'त्येन्यादि K.

त्वां केनोपमिमीमहे त्रिजगति प्रातप्रकर्वैर्गुणै-

स्तुल्यं ते नरसिंह पार्थिव वयं कुत्रापि न प्रामुमः ॥

अत्र तुल्यशब्दोपादानादार्थी वाक्ये । तुल्यशब्देन समासाकरणात् । त्वस्तुल्यमिति पाठे त्वेवैव समासे भवति । अत्रोपमानस्य सत्तायाः संभाव्यमानत्वादनन्वयालंकारो न शङ्कनीयः । अत्र न प्रामुम इत्यनेनोपमानस्याप्राप्तिरुक्ता नै त्वभावः ।

वाचकानुपादाने यथा

समसमयसमुद्यद्द्वादशादित्यशङ्का-

चकितजगदसोढप्रौढतापे प्रतापे ।

शिशिरयितुमशेषं गाङ्गवंशावर्तस

प्रभवति तत्र कीर्तिर्दुग्धवीचीसमीची ॥

अत्र दुग्धवीचीष समीची व्यापिनीति वाचकलोपः ।

यथा वा

पृथुलकुचमारमुत्कटमदर्न तरलाक्षमाकुलश्वसनम् ।

अन्तःपुरीयति वनं यवनाचनिबल्लभो नृसिंह नृप ॥

नन्ववाचनेदमाहृक्त्वाह । अत्रोपमानस्येति । संभाषणां रचयति । अत्रेति । अनन्वये उपनेतृत्वैरोपमानत्वकथनादुपमानत्वात्स्वन्तमभावः प्रतीयते । अत्र तु प्राप्तिनाचनिबेधात् स्वरूपसत्ता संभाव्यत इति भेद इत्यर्थः । सादृश्यवाचके-
वाद्यनुपाशनेऽपि कतिचिद्वेदानाह । र्धाचकेति । वाचकलोप इति गेम्बमान-
स्वामबोग एव लोप इति सर्वत्र ज्ञेयम् । पृथुलकुचेति । पृथुलकुचानां भारी न-

१ 'भकर्वै गुणै' T., G. २ न त्वसंभवः T. ३ 'त्यन्तमवाधः प्रती' K. ४ वाचका-
नुपाशन इत्यादि K., ५ गम्पमानाथस्याप्रयोग K.

अत्रान्तःपुरमिवाचरतीति वाचकलोपः ।

तत्र धीर कलिक्लेश रूपान्नः पन्नगायते ।

पानक्रीडास्तु यस्याञ्चै रिपुकीर्तिः पयायते ॥

अत्र पन्नग इवाचरति पय इवाचरतीति वाचकलोपः ।

यथा वा

पश्यन्नवघनदर्शी तत्र धीर नृसिंह निर्लिङ्गम् ।

वङ्गः सङ्गरसीमनि संचरति मरालसञ्चारम् ॥

अत्र नवघनमिव वृद्धा मराल इव संचरतीति वाचकलोपः ।

द्विलोपे यथा

तुलामालम्बते यस्य नृसिंह नृपते भवान् ।

न व्यलोकि न चोभाषि स कश्चन महीतले ॥

अत्र यस्येत्युपमानस्य शौर्यादेर्धर्मस्य च लोपः ।

स्मिन् तद् । 'लक्ष्मो लिक्षो लिहः' । पृथुलः कृचमारो बस्मिन्निस्त्वन्वच । मदनः स्मरो धूर्धुरश्च । श्वसनो मदनद्रुमो निम्बासश्च । 'श्वसनो मदनद्रुमो मदनस्मरधूर्धुराः' । इत्यादि विन्धः । अतो विनीतकृष्णः भक्ति चक्षुरिति च । पक्षे " बहुव्रीहौ सक्थ-श्चोः— " इति चच् । वनमन्तःपुरीवाति अन्तःपुरमिवाचरति । " उपमानादाचारि " इति उपमाने कर्मणि चच् । " च्वचि च " इतीकारः । तैवेति । पन्नग इवाचरति पन्नगायते । पयः क्षीरमिवाचरति पयायते । " कर्तुः चच् सलोपश्च " इति कर्त्तरि चच् । ' भोजसोऽम्बरसो नित्यं पयसस्तु विभाषवा ' इति विकल्पान् सकारलोपः । पश्यन्निति । नवघनमिव वृद्धा घनदर्शी मराल इव संचरति मरालसंचारम् । " उपमाने कर्मणि च " इति कर्मण्युपमाने चकारान् कर्त्तव्युपमाने च कर्माहुमन्वच चमलप्रत्ययः । कथादित्वाहुमन्वचानुप्रयोगश्च । तुलामिति । अथ

१ द्विलोपो C. २ न चाकायि D. ३ लक्ष्मो इमः D. ४ धर्तुरश्च D. ५ स्मरो K. स्मरधूर्धुरा D. ६ D. omits च. ७ तवेत्यादि K. ८ चच् सलोपश्च D. ९ कित्पादि K.

त्रिलोपे यथा

समालोफ्यालेभ्यस्थितमपि मृगास्यः फणभृत्
प्रकम्पन्ते धैर्यं त्वदरितदृणीनां त्वनुपमम् ।
यदेतास्त्वद्वाढ्यामधिरजनि यान्त्यः फणभृतां
फणारत्नं हस्तैः पिद्घति दृढं धीर विपिने ॥

अत्र मृगस्याक्षिणी इव आयते अक्षिणी यासां ता मृगास्य
इत्युपमानवाचकधर्माणां लोपः ॥

इयं च कश्चिद्वस्तुप्रतिबस्तुभावेन भवति । यथा
पैराध्यमणिकेयूरस्तव धीर भुजार्गळः ।
यत्ते फणामणिस्त्राच्यां फणिनाभीशितुः भ्रियम् ॥

शौर्बाधैर्धर्मस्वानिर्देशात्पुपमानस्य च तस्य तुलनालम्बते स न कश्चेति प्रसक्ति-
नायेन सर्वनामान्मूय निषेधः कृतः न तु कृद्गर्भादिकतया कस्वधिनिर्देश इत्यन-
योर्लोपः तव तुलानिस्त्रुपमेववाचकयोर्निर्देश इति द्विलोपः । त्रिलोपं ज्वनक्ति ।
अत्र मृगस्येति । अथ वाचकस्त्वेषाम्बस्व गन्धनानार्थत्वात्प्रयोग एव लोपः ।
धर्मस्य चावतत्पत्त्व सामर्थ्यलक्ष्यत्वात्प्रयोग एव लोपः । उपमानस्य तु प्रथमासि-
द्धस्य 'सप्तमुपमानपूर्वपदस्य बहुव्रीहिसाध्य उत्तरपदलोपश्च' इति लोपः । अथ
कान्ताशमोर्ध्वगाक्षिणी उपमानं तदवयवत्वान्मृगोऽनुपमानमुच्यते । एवं स्थिते
मृगस्याक्षिणीति षष्ठीसमास उपमानपूर्वपदः । तस्य "अनेकमन्वपसार्ये" इत्यु-
त्तराक्षिद्धयेन सह बहुव्रीहौ पूर्वोक्तषष्ठीसमासोत्तरपदस्य पूर्वाक्षिद्धस्य लोपो
भवतीति सूचार्थः ॥

एवं कतिचिद्भुक्तानुत्त्वा भेदान्तराणि स्वबन्धुग्राहीत्युपेक्ष्य संप्रति समानधर्मनि-
र्देशप्रकारमाह । इयं खेति । समानधर्मः कश्चिदेक एव साधारण्येनोपमानानुगमितस्य
सकृन्निर्देशयते यथा रागर्थादिव संपृक्कावित्त्व संपृक्तत्वम् । कश्चिद्पुनः सार्यक्येन

१ परार्थकेयूरमणिर्नरसिंह भवद्भुजः T., C., M. १ प्राक्षिका K. १ लोपे D.
४ स्त्रेयादि K.

अत्र परार्थत्वं श्लाघ्यत्वं चेत्येक एव धर्मः कथितपदस्य पुंसस्वा-
भिधावात् पर्यायशब्देनोपविबद्धः । एकस्यैव धर्मस्य चारद्वयमुपा-
दानं वस्तुप्रतिबस्तुभावः । क्वचित् पुनर्विम्बप्रतिबिम्बभावेन यथा

वक्षस्यली तत्र नृसिंह घराधिनाथ

विन्यस्तनिस्तलतरङ्गिततारहार ।

चामीकरक्षितिधरस्य तटीव भाति

मन्दाकिनीसलिलवेणीविटङ्कितभीः ॥

अत्र विन्यस्तनिस्तलतरङ्गिततारहारत्वं मन्दाकिनीसलिलवेणि-
विटङ्कितभीत्वं च वस्तुतो भिन्नावेव धर्मावभिन्नतयातिशयोक्त्या-
ध्यवसितौ साधारण्यं भजतः । भिन्नयोरेव धर्मयोर्द्विधादानं वि-
म्बप्रतिबिम्बभावः ॥

निर्दिश्यते । स च वस्तुप्रतिबस्तुभावेन विम्बप्रतिबिम्बभावेन चेत्येव । तत्राद्यनुरा-
हृषि । परार्थेति । अत्र क्वचिनामीक्षितुः शिबमिति निर्देशनात् तत्रनिबिस्तुपनोपजी-
विन्नां परार्थत्वं साधारणो धर्म एक एव श्लाघ्य इति शब्दान्तरेण पृथक् निर्दिष्टः स
वस्तुप्रतिबस्तुभाव इत्यर्थः । शब्दान्तरेणोपादाने कारणमाह । कथितेति । शेषोन्मेषे
शौनस्यप्रस्ताव इति शेषः । वस्तुप्रतिबस्तुभावस्य लक्षणमाह । एकस्यैवेति ।
चारद्वयमिति । एकस्यैव धर्मस्यैकरोपनेने वस्तुत्वेन निर्देशः पुनरुपनानेऽपि प्रति-
वस्तुत्वेन प्रतिबोध्यत्वेन शब्दान्तरेण निर्देशो वस्तुप्रतिबस्तुभाव इत्यर्थः । न
चार्यशौनस्यमत्र शङ्कनीयत् । धर्मिभेदेन भिन्नस्य तस्य प्रत्युत वैशिष्ट्यादिति ।
विम्बप्रतिबिम्बभावमुदाहरति । चर्द्दःस्थलीति । नन्वत्र भिन्नबोधर्मयोः कथं
समानधर्मत्वं तत्राह । अत्रेति । हारसलिलयोरत्वन्तन्निन्नयोरपि सादृश्याद्विम्ब-
प्रतिबिम्बवदवस्थितयोरनेवाश्ववसाद्यपुनयानुगतैकधर्मत्वानिमानान् समानधर्मत्वसि-
द्धिरित्यर्थः । विम्बप्रतिबिम्बभाव लक्षणमिति । भिन्नयोरेवेति । भिन्नयोरेव वस्तु-
नोरत्वन्तसदृशबोधर्मवर्धर्मत्वेन पृथक् निर्देशो विम्बप्रतिबिम्बभाव इत्यर्थः ॥

१ धर्मस्य शक्यद्वयेन वारं G. २ भाग G. ३ भावत्वं G. ४ साधर्म्यं T. ५ ध्वेन्यादि K.
६ स्थलीत्यादि K. ७ हर्मस्य धर्मं K. ८ निर्देशादिम् D.

यत्रोपमानगतानेकधर्मसंबन्ध उपमेयस्याभिधातुमभिमतस्तत्र साधारणमुपमावाचकं पदं वाच्यमेव कर्त्तव्यं न तु धर्माभिधायि-
पदोपादानेन प्रतीयमानम् । यथा

कलिङ्गस्मापाल त्रिदशतटिनीवीचिबुलिते

यशःपूरे कूरात् तव जगदिदं पूरितवति ।

समुन्मीलत्कौलागरुषहलधूमप्रणयिनी-

स्तमस्तोमस्ताम्यन् विशति कषरीः पस्मलदशाम् ॥

अत्र त्रिदशतटिनीवीचिबुद व्यापकत्वमपि यशःपूरस्याभिमत-
मतो वीचिबुलित इत्युक्तं न तु वीचिधवल इति । धवल इत्युक्ते
धवलत्वसहचरितंधर्मान्तरमपि प्रतीयत इति चेन्न । अतिप्रसङ्गात् ।
यत्र शब्दशक्तिमूळानुरणनरूपव्यङ्ग्यमहिम्नैवोपमाप्रतीतिस्तत्र वा-
च्या न कार्या पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । यथोदाहृतं प्राक्

हिरण्यकशिपुक्षेत्रदानदर्शितविस्मयः ।

न कस्य न्नाघनीयोऽसि नरसिंह जगत्पते ॥

वाचकोपादाने विशेषमाह । यत्रोपमानेति । साधारणमित्थनेकधर्मसाधारणं
तत्पत्त्यावनक्षनमित्थर्थः । उपमावाचकं सादृश्यवाचकं तुल्यवादिपरमित्थर्थः । धर्मा-
भिधावि साधारणधर्मविशेषवाचकमित्थर्थः । न प्रतीयमानमिति कर्त्तव्यमित्थनुपपन्नः ।
अथ तुलित इति सादृश्यवाचकप्रयोगात् वीचिगतानेकसमानधर्मवतीति स्यात् ।
धवल इत्युक्ते तु धावन्वत्त्वेन प्रतीतिः स्थानान्वत्त्वेति वाचकनेवोक्तमित्थर्थः ।
ननु धर्माभिधाविपरप्रयोगेऽपि तस्सादृश्यवान् धर्मान्तरप्रतीतिः संभवतीति सङ्कोचे ।
धवल इति । अतिप्रसङ्गेन परिहरति । नेति । 'तथा स पूतश्च विभूषितश्च' इत्यत्र
पूतत्वविभूषितत्वबोरन्यतरौपादानवैधर्म्ये स्वाहित्थर्थः । अथ नूपमाया प्वाहृग्वत्त्वं
न तत्र वाचकप्रयोगः कार्य इत्याह । यत्र शब्दशक्तीति । अथ प्रागुक्त-
साधारणं स्मारयति । रथेति । हिरण्येत्वादि । प्वाहृग्वत्त्वात्तार्थमेतत् । अथ भग-
वान् नृसिंह इव नृसिंहैर्नृप इत्युपमा प्वाहृग्वत्त्वान्न वाच्या कार्या पौनरुक्त्याहित्थर्थः ।

इत्युपमा ॥

१ एकधर्माभिधावि° M. २ °कालागुरु° T. ३ °धूप° O., G., M. ४ °सहचरितं धर्मान्तर° T.,
C., M. ५ वाचयति D. ६ यथोदाहृतमिति K. ७ नृसिंह इत्युपमा K. ८ K. omits इत्युपमा.

यद्युभयोः पर्यायात् स्यादुपमानोपमेयत्वम् ।
सन्निहितवाक्यभेदे सत्युपमेयोपमा द्विविधा ॥३॥

अत्रोपमेयस्योपमानत्वकरणमुपमानान्तरनिरसनैकप्रयोजनम् ।
द्विविधा धर्मस्य वस्तुप्रतिवस्तुतया निर्वेद्ये साधारण्ये चेति ।
क्रमेण यथा

भ्रूसला साधर्म्यादुपमानान्तरमुपमेयोपमां लक्षयति । यद्युभयोरिति । उभयोर्-
पमानोपमेययोः । इह सर्वोपमेयगुह्योपमानं विधीयते । वन्मुक्तं तत् कमल-
निधेति । तत्सोदेवविधेयभावस्य सिद्धसाध्वमवगान्तरिचकतया कुगपदेकत्र वि-
रोधादुक्तं पर्यायादिति । स च पदोऽनेकस्मिन् वाक्ये संभवतीत्यत उक्तं
वाक्यभेदे सतीति । ननु वाक्यभेदे एकं वाक्यमुपमा स्यात् मुक्तं पद्यनिवे-
त्यपरं प्रतीपनेहः स्यात् पद्यं मुक्तनिवेत्येवमलंकारद्वयमापद्येतेत्याद्युक्त्याह । सन्नि-
हितेति । सन्निहितत्वमेकवाक्यता । अन्वयः । अत्रोपमेयोपमेयोर्विध्वंस्यवाह-
कोरिव सन्निहितयोराकाङ्क्षाकालिकाक्यता तत्रोपमेयोपमा । अत्र तु व्यवहितयो-
रनयोर्द्वयोर्विध्वोरिव मियो निराकाङ्क्षाया तत्र पूर्वोक्तमलंकारद्वयमुपलब्ध इति ।
तथापि विरुद्धधर्मसंसर्गाद्वाक्यत्वाप्रामाण्यमापत्तिरित्याद्युक्त्याह । अत्रोपमेय-
स्येति । विरोधे गुणवाहः स्यादिति न्यायादादित्यो रूपो यजमानः प्रस्तर इत्यादि-
वह प्रसंसापरत्वेनाविरोधाप्रामाण्यमित्यर्थः । एतेन विरुद्धधर्मसंसर्गित्वाविरो-
धेऽप्यनन्वये पदेकवाक्यता । इह तु वाक्यैकवाक्यत्वेत्यादिभेदोऽनुसंधेयः । विभा-
गवचनं न्यायते । द्विविधेति । द्वैविध्यमेव दर्शयति । धर्मस्येति । वि-
श्वप्रतिविम्बभावे तु प्रायेणैकैकवाक्यत्वानावाज वैविध्यमिति नावमस्य

१ द्विधा T., C., M. २ D. drops भ्रूसला साधर्म्यात्. ३ सिद्धसाध्यभावान्तराधिक°
D. ४ K. omits स च. ५ वाक्यैकवाक्यतेति भेदानुरूपविभागवचनं D.

लोचनमधुकरमधुरं मधुकरलोचनमनोहरं भवतः ।

कमलमिवावनमाननमिव कमलं भाति वीर नरसिंह ॥

अत्रैकस्मिन् वाक्ये तावदाननमुपमेयम् । तत्र च लोचनं संभवति न मधुकरः । ततो लोचनं मधुकर इव लोचनमधुकरः । कमले तु लोचनासंभवाद्धोचनमिव मधुकरः लोचनमधुकरस्तेन मधुरमित्युपमासमासः । अपरत्र तु कमलमुपमेयम् । तत्र मधुकरः संभवति न तु लोचनम् । ततो मधुकरो लोचनमिव मधुकरलोचनम् । आनने तु मधुकरासंभवान्मधुकर इव लोचनं मधुकरलोचनं तेन मनोहरमित्यत्राप्युपमासमास एव । ततश्चार्थभेदादिर्ह धर्मभेद इति चेन्न । भेदे सत्यभेद इत्येवंप्रतीतिशयोक्तिमहिम्ना

विषय इति भावः । लोचनेति । अत्र लोचनमधुकरमधुरत्वमेकत्र समानधर्मः । अपरत्र मधुकरलोचनमनोहरत्वम् । तद्वोरुपमेयसंबन्धे उपमितसमासाश्रयणादुपमानसंबन्धे उपमासमासाश्रयणाच्चार्थभेदे समानधर्मत्वं न संभवतीति प्रसवतिष्ठते । अत्रेत्यादिना खेदित्वात् । एकस्मिन्निति । कमलमिवावनमिति वाक्ये इत्यर्थः । लोचनमधुकर इत्युपमितसमास इति शेषः । अपरत्रेति । आननमिव कमलमित्यस्मिन् वाक्ये इत्यर्थः । मधुकरलोचनमित्युपमितसमास इति शेषः । फलितमाह । ततश्चेति । ततः समासभेदादित्यर्थः । लोचनमधुकरमधुरमित्युपमितसमासे मधुकरसदृशल्लोचनमधुरमित्यर्थः । उपमासमासे लोचनसदृशमधुकरमधुरत्वमर्थः । एवं मधुकरलोचनमनोहरमित्युपमासमासे लोचनसदृशमधुकरमनोहरत्वमपरत्र मधुकरसदृशल्लोचनमनोहरत्वं चेत्यर्थभेदः । ततो धर्मभेद इत्यर्थः । सत्यम् । तस्यान्वनवोरभेदाच्चवसावावशेष इति परिहरति । नेति ।

१ भाति नरसिंह नृपते वदनं कमलमिव वदनमिव कमलम् T., C., M. २ अत्र T., C., M. ३ न तु मधु T., C., M. ४ तत्र च मधु C., G. M. ५ वदने तु T.; वदनेषु C., M. ६ मनोहरमित्युक्ता D. ७ D. drops एव. ८ T. omits इह. ९ विविधैः D. १० 'नेत्यादि K. ११ 'हपमेये संबन्धे K.

इह दोषः केलीतल्पत्वेन रूपणाद्भ्रुवो नायिकात्वेन रूपणं गम्यते ।
परम्परा जातास्वेति परम्परितं त्रिष्टुशब्दनिबन्धनं केवलं यथा ।

किं वर्च्यसे धीर कलिङ्ग भूप
विद्यासिनीमानसराजहंस ।
भवन्ति यत्कान्तिसुधापयोधेः
पयो मनुष्या मलकूबराद्याः ॥

अत्र धीरनरसिंहभूपस्य राजहंसत्वेन रूपणं भग्नसः सरस्त्वेन
रूपणं प्रति निमित्तम् । तच्च मानसमेव मानसमिति त्रिष्टुनेव
शब्देन कृतमिति त्रिष्टुशब्दनिबन्धनं परम्परितमिदम् । केवलमे-
कवारमेव रूपणात् ।

तस्यैव नायिकाद्यजनधर्मकत्वात्त्वयविकरूपणात्त्वयवकूपणं गम्यत इत्यभिप्रायेवा-
नाह । इह दोषः इति । उपलक्षणमेतत् । 'विगलम्भध्रुवतकुलाशुजलं
न्यमिनीलवृञ्जनवनं नलिनी ॥' इत्यन्वाञ्जनवनाद्यवयवकूपणात्तलिनीनायिके-
त्वयविकरूपणं गम्यते । तथा 'निरकासवद्भिमपेतवसुं विवहालवात्परदिग्ग-
यिका ॥' इत्यत्र विवहालवात्परदिग्गयिकेत्ववावयवविकरूपणाद्भिमपेतव्य-
विकरूपणान्तररूपणं गम्यत इत्यस्युच्यते ॥

अथ परम्परितमेवात् निरूपयितुं परम्परितशब्दार्थमाह । परम्परेति । तार-
कारित्वादितात्पर्यत्वः । अत्र रूपकद्वयं हेतुहेतुमत्त्वात्वेन स्थितं तत् परम्परितं
तद्यदि त्रिष्टुशब्देन सकृत् कृतं तथा त्रिष्टुकेवलपरम्परितमित्यर्थः । तदुदाहरति ।
किमित्वादि । अत्र राज्ञो राजहंसत्वेन रूपणस्यान्वयानुपपत्तेर्मानसमेव मानसमिति

१ कीदृशत्वं G. २ नायिकान्तरूपणं T. ३ नय T. ४ नृसिंहं T., C, M.
५ केन्ययविकरूपणं K. ६ इन्द्राय D. ७ परम्परा सञ्जातेति K. ८ प्रत्यय
इति भावः K.

उपमाङ्गानामित्युपमानोपमेयोपमावाचकसाधारणधर्माणाम् । द्वै-
कस्य रूपमानोपमेवत्वादिषिदशधर्मसंबन्धः सदृशान्तरनिषेधष्व-
ननाय । अत एवास्यान्यसंबन्धघन्यत्वादन्यत्वर्थत्वम् । ८५५

प्रतिभटकान्ताकुचतटमकरीर्लुण्टाकवापटङ्कारः ।

धीरनुसिंह इवाजौ धीरनुसिंहश्चिरं जयति ॥

अत्रोपमेयस्योपमानत्वं क्रियमाणमुपमानमेव नास्त्यस्येति चि-
मपि लोकोत्तरं वस्तु व्यनक्ति ॥

सदृशं सदृशानुभवाद्यत्र स्मर्येत तत् स्मरणम् ।

नेदमनुमानम् । सदृशमनुभूय सदृशमेव स्मर्येत इति नियमा-
भावात् । सदृशादर्शनेन विसदृशास्यापि स्मरणसंभवात् । अत्र तु
सदृशं दृष्ट्वा सदृशमेव स्मर्यते तत्र स्मरणमलंकारः ।

यथा

वृषिः । इहापि पूर्ववदेव विकल्पधर्माण्वासे निरसनीय इत्यह । एकस्येति ।
उदाहरति । प्रतिभंदेति । लुण्टाको व्याख्यातः । इहालंकारेण वस्तुपनिष्ठा-
इवति । अत्रेति ॥

अनन्वयः ॥

अथ सादृश्यप्रस्तावात् तदेकानिबन्धनं स्मरणालंकारं लक्षयति । सदृशमिति ।
अनुमानेऽन्तर्भावनाद्यहस्याह । नेदमिति । निबन्धाभावात् सादृश्यदर्शनात् सदृ-
शत्वैवस्मृतिरिति व्याञ्जनावादिस्वर्थः । तर्ष हेतुनाह । सदृशस्येति । उदाहरति ।

१ °वाचकधर्माणाम् D. २ एकस्योपमानोप° D. ३ °वास्यानुसंबन्ध° T., °वास्य संबन्ध°
D., G. ४ लुण्टाक° D. ५ °अदेत्यादि K. ६ लुण्टाको D. ७ K. omits अनन्वयः
८ अत्र D. ९ सादृशादर्शनेन विसदृशास्यापीति D.

त्वत्प्रत्थ्वीं गिरिचरणजस्याङ्गके दत्तदृष्टि-
 स्तोस्मिस्तस्मिन् स्मरति मधुरं तत्तदङ्गं प्रियायाः ।
 कुम्भाम्बुगे गुरुकुचतटं दन्तयोगण्डलस्मी-
 भ्रूक हस्ते गतिषु च गतिं श्रीर्वासिह सितीन्द्र ॥

अथ कुम्भाम्बुगाद्यनुभवात् पीनस्तनतटादेः स्रष्टव्यैव स्मरण-
 मुषनिषद्धम् । सादृश्येतरकारणाङ्कुरिता तु स्मृतिर्नास्पालंकारस्य
 गोचरः ।

अहो स रणदुन्दुभिः क नु गतं तदा तैवैल-
 रहो स पुरविप्लवः क अलु सा कुरङ्गेशणा ।
 अहो तदपि दुर्दिनं क नु गतः कुमारो मवे-
 दिति ज्ञमति ते रिपुगिरिवनं कलिङ्गेश्वर ॥

अत्राहो इति वागारम्भानुभावेन सूचिता सैन्यवियोगादिजनिता
 स्मृतिर्व्यभिचारिभाव एव ॥

संप्रति कतिचिदभेदप्राधान्येऽलंकृतीर्ब्रूमः ॥ ५ ॥

तद्वदिति । गतमेतत् । स्मृतिभावस्य स्मरणालंकारत्वसङ्गां वारयति । सादृश्येति ।
 सादृशी स्मृतिमुदाहरति । अहो इति । पुरविप्लवः पुरविप्लवः । दुर्दिनं अरदुर्दिन-
 मित्यर्थः । अथ सर्वे परिस्वज्ज पलायितस्य रिपो रणदुन्दुभिर्महतीनां स्मृतिस्त-
 दिवोद्योत्यन्तादिहेतुका न सादृश्यहेतुकेत्याह । अत्रेति । भाव एवेति
 न तु स्मरणालंकार इत्यर्थः । प्रयोऽलंकारस्य तु विषय इति भावः ॥

स्मरणालंकारः ॥

एवं सादृश्यान्प्रबन्धिन भेदाभेदतुल्यत्वं उपमाशीघ्रतुरोऽलंकाराधिक्यस्य संप्रत्यभेद-
 प्राधान्येनालंकारान् प्रस्तौति । संप्रतीति । अभेदप्राधान्येऽपि केषिदास्योपमूत्रः

१ 'स्तस्मिन् दृष्टे O. २ गतीः श्री? M. ३ 'कुच तु D. ४ पुरविप्लवः D. ५ तद.
 विदुर्दिनं T., M., O. ६ 'दित्यादि K. ७ सादृश्येति D. ८ इत्यादि K. ९ K.
 drops स्मरणालंकारः १० 'जुल्लभेन K.

इह रत्नविह्वदाङ्गदसंबन्धः पादे संभवतीत्युपमां प्रत्यनुगुणतां
मज्जते । अम्बुजे तु न संभवतीति न रूपकं प्रत्यनुगुणता । बाधकं
यथा

शोषिताशेषदुर्वारवैरिस्त्रीजनमानसः
नृसिंह भूपते भाति प्रतापतपनस्तव ॥

अत्र शोषिताशेषदुर्वारवैरिस्त्रीजनमानसत्वलक्षणसाधारणधर्मो-
पादानमेव प्रतापस्तपन इधेत्युपमायाः शङ्कामपाकरोति ।
“उपमितं व्याघ्रादिभिः—” इत्यादिना सूत्रेण सामान्याप्रयोग एव
तस्याः प्रावृर्भावात् ।

रूपकपरिग्रहे साधकं यथा

यस्यानिशं दिविषदम्बरणारविन्द-

मुत्तंसयन्त्यमितभक्तिभरावनम्राः ।

देवः सुधाकरकिशोरकचार्चूहः

स भेयसेऽस्तु भवतो नरसिंह देव ॥

अधोत्तंसनमरविन्देन क्रियते न पुनम्बरणेनेति रूपकपरिग्रहे
उत्तंसनमेव साधकं प्रमाणम् ।

सहेति तयोक्तम् । अथ पादान्मुञ्जमित्युपमास्वीकारे साधकमुञ्जिनति । इहेति । तेनेह
व्याघ्रादीनामाकृतिगणत्वान् “उपमितं व्याघ्रादिभिः—” इत्यादिनोपमितसमास आश्रय-
णीय इत्यर्थः । उर्षमाबाधकमुदाहरति । शोषितेति^१ । मानसं मनः सरोविद्येयम् ।
बाधकमुदाहरति । अत्रेति । समानधर्मोपादानस्य बाधकत्वे हेतुमाह । उपमि-
तमिति । व्याघ्र इव घूर इति प्रत्युदाहरणादिति भावः । यस्येति^२ । स्पष्टम् ।

१ नृपते O., M. २ व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” इति सूत्रेण T. ३ भूप T., O., M.
४ रूपकत्वपरिग्रहे O., M. ५ D. omits अत्र. ६ उपमाया बाधकं K. ७ तेत्यादि K.
८ स्वेत्यादि K.

परम्परितं चेति प्रथमं त्रिधा । तत्रार्थं केवलं मालया चेति द्विधा ।
द्वितीयमपि समस्तवस्तुविषयमेकदेशविर्वाप्तिं चेति द्विधा ।
तृतीयं तु मिठ्ठान्निष्ठशब्दनिबन्धनत्वेन द्विविधम् । तत्तु प्रत्येकं
केवलं मालया चेति चतुर्विधम् । तदेवामिह भेदाष्टकमेवोद्भूतम् ।
व्यस्तसमस्तत्वादिकथने वैचित्र्याभावात् । तत्रावयवतो निष्क्रान्तं
निरवयवं केवलं यथा

हेमाद्रेः कन्दरायां रतिरमणरणाटोपविच्छिन्नहार-

व्यस्तं मुक्ताफलानां तमसि तत इतः स्तोममन्वेषयन्त्याः ।

कस्याश्चित् स्वस्तरुण्या निकटगतनिजप्राणनाथोपगीता

कीर्तिज्योत्स्ना त्वदीया क्षणमकृतं मुदं भीर्नृसिंह क्षितीन्द्र॥

इदं निरवयवं केवलमेकवारमेव निरूपणात् । निरवयवं मालया
यथा

कलानामालम्बः कुसुमविशिष्यस्य प्रतिष्ठतिः

क्षितेः क्षेमं लक्ष्म्याः शरणमरणिः क्षात्रमहसः ।

‘ भगवद्भूतरूपस्य विषयस्त्योपरञ्जनम् ।

नवेद्विषयिणा वच रूपकं तत् प्रधीर्ष्वते ॥ ’

तद्विनञ्जते । इदं त्रिविधं । निरवयवविस्तृताः स्वयमेव व्युत्पादाविष्यति ।
न न्यन्तेऽपि समस्तव्यस्तादिभेदाः सन्ति कथमदौ मिट्टकृता इत्याद्यहन्वाह ।
व्यस्तेति । अथ संज्ञाव्युत्पादनपूर्वमेकैकस्य उदाहरणान्वाह । तत्रैति ।
वशावकत्वेन रूप्यते नावयवास्तानिरवयवम् । तदेकं चोभिरवयवकेवलरूप-
कमित्यर्थः । हेमाद्रेरित्यादि । गतमेतत् । अथ कीर्तिरेव ज्योत्स्नेत्येक-
वारनवयविन एव रूपणाभिरवयवकेवलमित्याह । इदमिति । कलानामिति ।
कल्पनां विद्यानामालम्ब आधारः । प्रतिष्ठतिः प्रतिनिधिः । क्षेममिति । क्षे-

१ देवा द्विविधं तु D. २ तदेवमेव भेदां T. ३ त्रावयवेभ्यो T., O., M. ४ रूपणात्
T. ५ प्रतिनिधिः T., O., M. ६ कल्पनइत्याम् D. ७ नित्यादि K. ८ तत्रावयववत्
स्वादि D. ९ निरवयवं D. १० गतार्थम् D. ११ अवयवं D. १२ नित्यादि K.

विद्यासो भारत्याः सुकृतपरिपाकः प्रथयिनां

खलूरी सौख्यानां जयति नरसिंहक्षितिपतिः ॥

इदं निरवयवं मालया । एकस्यानेकधा निरूपणात् । सम-
स्ताभि वस्तूनि विषयो यस्येति समस्तवस्तुविषयं सावयवं यथा ।

यत्र द्वीपस्तुषारक्षितिभृदुदुगणो मौक्तिकानां निकायः

शैवालं व्योम शङ्खः कुमुदकुलगुरुधाम सान्ध्यं प्रवालः ।

यूयं दिक्कुञ्जराणां करिमकरकुलं किं च कृष्णः कृपाण-

स्त्वस्कीर्त्तिह्रीरवाधिः स जयति जगति श्रीनृसिंहक्षितीन्द्र ॥

इदं सावयवम् । वार्ध्यवयवानामपि द्वीपादीनां रूपणात् । एक-
देशे विशेषेण वर्त्तत इत्येकदेशविवाचितं सावयवं यत्रैकं रूपकं कृतं
सदकृतमपि रूपकान्तरं सामर्थ्याद्गमयति । यथा

भुवः केलीतल्पं जयति नरसिंहक्षितिभुजो

भुजः शौर्यक्रीडाडमरसमरारम्भलटहः ।

नवप्रेयोढामप्रमुदितसमस्ताम्बरचरी-

विकीर्णैर्मन्दारैर्विततमुपहारं भजति यः ॥

द्वरे सेमत्सोपचारः । शरणं गृहम् । अरुणिरभिन्मन्यनराह । क्षात्रमहसः सा-
वतेजसः प्रतापामेदित्थयः । प्रथयिनामर्थिनाम् । खलूरी भौषधमर्दनशिला । अथ
क्षितिपतेरवयविन एवैकस्यानेकधा निरूपणानिरवयवमालारूपकमित्याह । इदं
निरवयवं मालयेति । वभावव्यवववाथ कास्त्वेन रूपन्ते तत् समस्तवस्तुविषयं
सावयवरूपकमित्याह । समस्तेति । यत्रेत्यादि । स्पष्टम् । कृष्णो विष्णुः । विवाचितं
विपरिणामीति शङ्खं वारयति । विशेषेण वर्त्ततइति । एतेरेव व्यन्क्तिः । यत्रैकमिति ।
वभावववाथवविनामन्वतनरूपणारम्भत्वं रूपकं गन्धे तदेकदेशविवाचितं
सावयवरूपकमित्थयः । भुव ईति । लटहः प्रौढः । गतनेतत् । अथ केली-

१ खदृतिः D. १ रूपणात् T., G. १ विषयोऽस्येति D. ४ अत्रैकं T., C., M.
५ सामर्थ्याद्गमयति T. ६ खदृतिरीषधं D. ७ इत्यादि K.

इह दोष्णः केलीतल्पत्वेन रूपनाश्रुवो नायिकात्वेन रूपर्णगम्यते ।
परम्परा जातास्वेति परम्परितं त्रिष्टुशब्दनिबन्धनं केवलं यथा ।

किं वर्यसे वीर कलिङ्ग भूप
दिल्लासिनीमानसराजहंस ।
भवन्ति यत्कान्तिसुधापयोधेः
पयो मनुष्या मलकूबराद्याः ॥

अत्र वीरनरसिंहभूपस्य राजहंसत्वेन रूपर्णं मनसः सरस्त्वेन
रूपर्णं प्रति निमित्तम् । तच्च मानसमेव मानसमिति त्रिष्टुनेव
शब्देन कृतमिति त्रिष्टुशब्दनिबन्धनं परम्परितमिवम् । केवलमे-
कवारमेव रूपणात् ।

तस्यैव नायिकासजनधर्मकत्वादवयवविकरूपणादवयवरूपर्णं गम्यत इत्यभिप्रायवा-
नाह । इह दोष्ण इति । उपलक्षणमेतत् । 'विगलम्भधुव्रतकुलाशुजलं
न्यमिनीलदृङ्जनयनं नलिनी ॥' इत्यथाऽजनयनाद्यवयवरूपणात् नलिनीनायिके-
त्यवयवरूपर्णं गम्यते । तथा 'निरकासब्रविनपेतवसुं विवहालवात्परदिग्ग-
यिका ॥' इत्यत्र विवहालवात्परदिग्गयिकेत्यत्रावयववयवविकरूपणात् नयिमित्यत्र
विदमित्यवयवान्तररूपर्णं गम्यत इत्यस्युच्यते ॥

अथ परम्परितमेवाम् विकरुषितुं परम्परितस्यैवार्थनाह । परम्परिति । तात्-
कादिस्वादित्पर्यवयवः । अथ रूपकद्वयं हेतुहेतुमन्त्रावेन स्थितं तत् परम्परितं
तद्यदि त्रिष्टुशब्देन सकृत् कृतं तथा त्रिष्टुकेवलपरम्परितमित्यर्थः । तदुदाहरति ।
किमित्यादि । अथ राज्ञो राजहंसत्वेन रूपणस्यान्यथानुपपत्तेर्मानसमेव मानसमिति

१ कीडातल्पं G. २ 'नायिकात्वरूपर्णं T. ३ अथ T. ४ 'नृसिंहं T., C, M.
५ 'केम्पयविकरुषणं K. ६ इत्युच्यते D. ७ परम्परा सज्जातेति K. ८ 'प्रत्यय
इति भावः K.

त्रिष्टुशब्दनिबन्धनं परम्परितं मालया यथा
 रविः पद्मोल्लासे कुबलयविकासे हिमकरः
 क्षमाभृत्पक्षालीदलनपरिहासे हरिद्वयः ।
 अद्याम्यहानाम्भःप्रसरणाविलासे करिपति-
 र्न केषामासेव्यः स भवति कलिज्ञेश्वर भवान् ॥
 अत्र राज्ञो रवित्वादिरूपणं पद्माया उल्लास एव पद्मस्थोल्लास
 इत्योदिरूपणकारणम् ।

अत्रिष्टुशब्दनिबन्धनं परम्परितकेवलं यथा
 वीर नरसिंह भूप प्रतिभट्टविषधरगरुमता भवता ।
 एष कमलासहायश्चित्रं हृदयेन धार्यते भगवान् ॥
 अत्र वीरनरसिंहस्य गरुमत्स्वरूपणहेतुकं प्रतिभटानां विषधरत्वं-
 रूपणमित्यत्रिष्टुशब्दनिबन्धनमिदं केवलं सङ्गदेव निरूपणात् ।

अत्रिष्टुशब्दनिबन्धनं मालया यथा
 यशस्त्रिदशवाहिनीहिमगिरिः प्रतापातप-
 प्रथाप्रथमभूषरः प्रतिबलाग्धिमन्थाबलः ।

त्रिष्टुशब्दप्रवृत्तिहेतुत्वादिदं त्रिष्टुपरम्परितरूपकं तस्यैकाकित्वात् केवलं
 चैत्वाह । अत्रेति । त्रिष्टुमालापरम्परितमुदाहरति । रविरिति । पद्माया उल्लासः
 स एव पद्मस्थोल्लासः । कुबलयं भूबलयं तदेव कुबलयमिन्दीवरम् । क्षमाभृत्पक्षा
 राजवर्गास्त एव क्षमाभृत्पक्षाः पर्वतगरुतः । परिहासो विनोदः । क्षान् इच्छप्रसिद्धमनं
 तदम्भ एव हानाम्भो मतोदकम् । भवैकत्वैव राज्ञोऽनेकधा त्रिष्टुपरम्परितरूपणा-
 त्रिष्टुमालापरम्परितमित्वाह । अत्र राज्ञ इति । अत्रिष्टुकेवलपरम्परितमु-
 दाहरति । वीरेत्यादि । हृदयेनेति । न तु स्क्रन्धेनेति स्वतिरेक इति भावः ।
 अत्रिष्टुमालापरम्परितमुदाहरति । यश इति । प्रताप एवातपस्तस्य प्रथा प्रथमभावि-

१ इतिरूपणं T., इत्यादिरूपणं M. २ केवलं परम्परितं T., C., M. ३ 'जुर्तिहस्य
 G., M. ४ विषधररूपणं D, ५ T. drops इदम् ६ 'रूपणात् O., M. ७ प्रति-
 भटाग्धिं T. ८ तस्यैकाकिं K. ९ अत्रेत्यादि K. १० इत्यादि K.

पराक्रममहामदश्चिरदकेकिविन्ध्यश्चिरं

शुषौघमजिरोहणो विजयते कलिनेश्वरः ॥

इदमस्त्रिदशशब्दनिबन्धनं मालया । अनेकशो रूपणात् ।

इदं तु वैधर्म्येणापि संभवति ।

त्यागस्तावत् सुरतरुयश इत्यादि ॥

यत्र व्यस्तं रूपकं तत्र न विप्रतिपद्यामहे । यत्र समस्तं तत्रोपमा-
रूपकयोः साधकसाधकप्रमाणसङ्गात् एवान्यतरनिश्चयकारणम् ।
तत्रोपमायाः परिग्रहे साधकं यथा

शरासनमिदं नमस्तव विलोक्य लोकोत्तरं

पिनाकमिष दानवास्तुहिनरदिमन्धूडामणेः ।

अमी रिपुमहीभृतो युधि कलिङ्गपृथ्वीपते

सरत्नचिह्नदाहृदं तव नमन्ति पादाम्बुजम् ॥

नर्वस्वत्वाः प्रथमशुभर उदवाङ्गिः । परं तु स्वप्नेष । तदेवं प्रवर्तकविषयत्वेन परम्प-
रितमुक्तम् । कश्चिन्निवर्तकविषयत्वेनापि इत्येत इत्याह । इदं त्विति । वै-
धर्म्येण च्छिरेकैनेत्यर्थः । त्याग इत्यादि । अक्षोमङ्गादिप्रवर्तकत्वेन हिनगिरि-
त्वादिरूपकं कृतं प्राग्वत् तु असाःकौमुद्यादिनिवर्तकत्वेन त्यागादीनां कौलमेध-
त्वादिना रूपणानीति वैधर्म्येणैत्युक्तम् ।

तदेवं रूपकमदथा निदृश्य संप्रति प्रसङ्गान् समस्तरूपके किञ्चिन्मीमांसितुमा-
हमते । यत्र व्यस्तमिति । समस्ते तु समासत्वोपबसाधारणरूपत्वाद्युपमाकर-
कत्वेत्येव साधकं प्रमाणमस्ति तस्य परिग्रहोऽर्थादितरस्य त्यागः । अत्र तु साधकं तस्य
परित्यागोऽर्थादितरस्य स्वीकार इत्याह । यत्र समस्तमिति । तत्रोपमास्वीकारे
साधकमुदाहरति । शरासनमिति । रत्नचिह्नितं बहिरसाहृदं विरसाङ्गितकटकं तेन

१ C. inserts यथा before त्यागस्तावत् २ कालमेघादिरूपणं D. ३ वैधर्म्येणैत्युक्तम् D.
४ 'निन्द्यादि K. ५ 'दितत्यागः K. ६ 'नित्यादि K. ७ 'नित्यादि K.

इह रत्नविरुदाङ्गदसंबन्धः पार्श्वे संभवतीत्युपमां प्रत्यनुगुणतां
भजते । अम्बुजे तु न संभवतीति न रूपकं प्रत्यनुगुणता । बाधकं
यथा

शोषिताशेषदुर्वारवैरिस्त्रीजनमानसः

नृसिंह भूपते भाति प्रतापस्तपनस्तव ॥

अत्र शोषिताशेषदुर्वारवैरिस्त्रीजनमानसत्वलक्षणसाधारणधर्मो-
पादानमेव प्रतापस्तपन इषेत्युपमायाः शङ्कामपाकरोति ।
“ उपमितं व्याघ्रादिभिः—” इत्यादिना सूत्रेण सामान्याप्रयोग इव
तस्याः प्रादुर्भावात् ।

रूपकपरिग्रहे साधकं यथा

यस्यानिशं दिविषदम्भरणारविन्द-

मुत्तंसयन्यमितभक्तिभरावनम्राः ।

देवः सुधाकरकिशोरकचारुचूडः

स भेयसेऽस्तु भवतो नरसिंह देव ॥

अधोत्तंसनमरविन्देन क्रियते न पुनश्चरणेनेति रूपकपरिग्रहे
उत्तंसनमेव साधकं प्रमाणम् ।

सहेति तयोक्तम् । अथ पाशाम्बुजमित्युपमास्वीकारे साधकमुक्तिरिति । इहेति । तेनेह
व्याघ्रादीनामाकृतिगणत्वान् “उपमितं व्याघ्रादिभिः—” इत्यादिनोपमितसमास आश्रय-
णीव इत्यर्थः । उर्षमाबाधकमुदाहरति । शोषितेति । मानसं मनः सरोविशेषम् ।
बाधकमुदाहरति । अत्रेति । समानधर्मोपादानस्य बाधकत्वे हेतुमाह । उपमि-
तमिति । व्याघ्र इव शूर इति प्रत्युदाहरणादिति भावः । यस्येति । स्पष्टम् ।

१ नृपते C., M. २ व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे” इति सूत्रेण T. ३ भूप T., O., M.
४ रूपकत्वपरिग्रहे C., M. ५ D. omits अत्र. ६ उपमाया बाधकं K. ७ त्त्यादि K.
८ त्वेत्यादि K.

यथा वा

तल्पेषु कल्पद्रुमपल्लवानां
निषेदुषीभिः सुरसुन्दरीभिः ।
त्वत्कार्त्तयो वीर कलिङ्गनाथ
मनःकुरङ्गं रजयन्ति गीताः ॥

इह रञ्जेरनुषङ्गलोप एव रूपकं प्रत्यनुकूलतामालम्बते न तूपमां प्रति । तस्यैतां प्रति प्रतिकूलत्वात् । यदाह दुर्गसिंहः । रञ्जेर्मृगर्मण इत्यनुषङ्गलोपः । यत्र पुनरन्यतरपरिग्रहे साधकबाधकप्रमाणधिरहस्तत्र संदेहसंकरः । यत्रारोपविषयं विनैव रूपणं क्रियते तत्र दोष एव । यथा

एतत्तत् समरस्थलं कलयत श्लाघ्यं कलिङ्गेधितुः
सैन्यैर्यत्र पुनश्च पाण्डवचमूसंरम्भसंमाधनाः ।

रूपकसाधकत्वैवोदाहरणान्तरमाह । तल्पेष्विति । सुरसुन्दरीभिर्गीतास्वस्कीर्त्तव इत्येवमेतद्वचः । अत्रापि रूपकसाधकमुदाहरति । इह रञ्जेरिति । अनुषङ्गलोपोऽनुनासिकलोपः । तस्यैतां प्रतीतिः । तस्वानुषङ्गलोपस्य एवानुपमां प्रतीत्यर्थः । प्रतीतिमुच्ये हेतुमाह । यथा हीति । अनुषङ्गलोपमाहेत्यन्वयः । इह मृगरमणे इत्यनुषङ्गलोप उक्तः । तत्र मन एव कुरङ्ग इति रूपके मृगरमणं भवति । कुरङ्ग इव मन इत्युपमितसमासे तु मगोरमणं स्यात् मृगरमणमित्यनुषङ्गलोप एव नोपमां सहेते । ततो "मङ्गलसंकाशवच" इति रूपकसमास आश्रयणीयः । तेषामाकृतिगणस्वादिस्वर्यः । रूपके बाधकं तु 'मुकुलितनयनैर्मुखारविन्दैर्धनमहतामिव पद्मनां भरेण' इत्यत्र मुखैरेवारविन्दैरिति रूपकपरिग्रहे मुकुलितनयनैरिति विशेषणं बाधकम् । अरविन्दानां नयनसंबन्धाद्योगात् । ततः पारिषोष्यात् व्याघ्रादित्वाद्गुणमितसमास इत्याशूश्रयः । अत्र स्वल्पतरुनिश्चायकप्रमाणानुपस्थानं संदेहसंकरः । अथा 'पाणिपल्लवविधूननमन्तः' इत्यादावित्यभिप्रेत्याह । यत्र पुनरिति । अत्र रूपके निर्विषयारोपः क्रियते स दोष एवेत्याह । यत्रारोपेति । एतदिति । कलयतेति श्लेहे लोह । अत्र समरस्थले सैन्यैः कर्तृभि-

१ रञ्जेर्मृगं T. २ रमणे उपसंख्यानमित्यं T. ३ कलयतः T., O., G., M., D. ४ अथा वा तल्पेष्विति K. ५ इत्यन्वयः K.

दिक्कान्ताकुचकुम्भकेलिपुलकैर्बाणैः कृपाभैरपि
 श्रीडाकृष्टकरालकालरजनीचकैश्चिरं चक्रिरे ॥

इह कुचकुम्भविषयो गोपासः ।

यत्र त्वारोप्यमाणस्य विषयिण एकत्वेऽपि बहुत्वं तत्र न दोषः ।
 विषयेषु प्रत्येकमारोपात् । यथा मुखेन्द्व इति ॥

तं परिणामं द्विविधं कथयन्त्यारोप्यमाणरूपतया ।
 परिणमति यत्र विषयः प्रस्तुतकार्योपयोगाय ॥७॥

बाणैः कृपाभैरपि कारणैः पाण्डवचमूसंरम्भसंभावनाचक्रिरे इत्यन्वयः । अथ दोषां
 अनुष्णाद्यति । इह कुचकुम्भेति । दिक्कान्तानां प्रसिद्धकुचासनकान् ।
 कपिष्ठीलारिविषये कुचकुम्भत्वमारोप्यत् । न चेह कश्चिद्विषय उपास इति दोष-
 प्रायमित्यर्थः । लोके प्रसिद्धैकाकिनापत्वाप्यनेकेष्वारोप्यमाणत्वैकत्वं वस्तुमीदृ-
 श्कत्वेन विधेयो न दोषः । आदिटलिङ्गत्ववत्प्रतिष्ठसंख्याकत्वनिबन्धनात्प्रसिद्धाह ।
 यत्र स्थितिः । अशेषत्वे हेतुमाह । प्रत्येकमिति । न हि मुखेन्द्व इत्यत्र
 मुखसमुदाये चन्द्रत्वारोपः किं तु प्रतिमुखं ततो विषयबहुत्वारोपः । विषयिणि
 बहुत्वपरिधेयो न विद्वन्ते प्रतिनाचन्द्रवत् । बुद्धिपूर्वकत्वं तु विशेष इति भावः ॥

रूपकम् ॥

सद्वेवमारोपश्लेषु प्रकृतोपरकृतत्वा रूपकं निरूप्य तद्वैधर्म्येण प्रकृतोपयोगि-
 त्वा परिणामं लभ्यति । तस्मिन्त्वादौ । यत्र प्रकृतकार्योपयोगित्वा विषयो
 विषयत्वात्पना परिणमति स परिणामालंकारः । स च वक्ष्यमाणमङ्ग्या द्विविध
 इत्यर्थः । ननु विषयत्व विषयमारोपनाविशेषात् को विशेषो रूपकपरिणामयो-

१ दोष प्रयामित्यर्थः D. २ लोकेप्रसिद्धे D. ३ 'नेकेष्वारोप्य' D. ४ परिणमते K.
 ५ विषय्यारोप्यार्थं D.

एष न रूपकम् । आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपरञ्जकत्वे रूपकस्य जागरूकत्वात् । यत्रारोपविषयः प्रकृतकार्यसिद्धयर्थमारोप्यमाणात्मतया परिणमति तत्र यथार्थमिच्छानः परिणामः । सामानाधिकरण्यावैयधिकरण्याभ्यां भवन्न द्वैविध्यमतिक्रामति ।

यथा

अमरनगरीसौधोत्सङ्गाधिरोहंमहोत्सव-

व्यतिकरधुराधौरेयाणामरातिमंहीभुञ्जाम् ।

मरकतमयी निभेणिस्त्वत्कृपाणलता कवीन्

कति न कुर्वते स्लाघाप्यमान् कळिङ्गपुरन्दर ॥

अत्रारोप्यमाणनिभेणिरूपतया परिणमन्ती कृपाणलता प्रकृतममरनगरीसौधोत्सङ्गाधिरोहणं कार्यं प्रत्युपयोगितां भजते ।

रिव्द्यसङ्गमाह । एष न रूपकमिति । कुत इत्याद्यस्य रूपके भेदेमाह । आरोप्यमाणस्येति । परिणामे विशेषमाह । यत्रारोपविषय इति । आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपरञ्जकत्वे रूपकं प्रकृततारात्त्वेन प्रकृतोपबोधित्वे परिणाम इत्यर्थः । यथाह सर्वस्वसंजीविनीकारप्रकवर्षी

‘विषय्याकारमारोप्य विषयस्यगर्भं वरा ।

रूपकत्वं तदा तत्र रञ्जनेन समन्वयः ॥

वरा तु विषये रूपात् स्वस्मारमञ्चतो भवेत् ।

उपबुक्त्यै पराकारः परिणामस्तदा नतः ॥’ इति ।

पूर्वोद्दिष्टं द्वैविध्यं रक्षयति । सामानाधिकरण्येति । अमरेति । व्यतिकरुपसंपर्ककारः । ‘कङ्कूर-’ इत्यादिनां अमरत्वव्यवहारात्तः । धुरं वहतीति धौरेवः । “जुष्टो वदुको” इति उक्तमन्वयः । स्लाघाप्यमान् प्रशंसोस्तुकात् । लक्ष्णे लक्ष्णे पातयति ।

१ रञ्जनेन T., O. २ रोहसदुत्सव° D. ३ महीभुताम् T. ४ निभेणि T. ५ निभेणि T., ६ K. omits एष. ७ भेदकमाह K. ८ संजीविनीकार° K. ९ हेत्यादि K. १० दिना समासन्तः K. ११ णमापातयति K.

राजन् नृसिंह भवतः समरोत्सवेषु

धूलिभिरन्धतमसं लपदि व्यधाधि ।

बिर्दिशाकृतशिरसाममण्यभाजां

स्वर्गाङ्गनासुरतकेलिषु घात्रवाणाम् ॥

अत्रारोप्यमाणान्धतमसरूपतया परिणतानां धूलीनां प्रस्तुत-
सुरतोपयोगित्वम् ॥

किंसलयति कविः प्रतिभावशतः प्रकृतार्थ-
भित्तिकं यत्र ।

संशयमप्रकृतेऽर्थे संदेहोऽयं समाख्यातः ॥ ८ ॥

यत्र सादृश्यदर्शनात् स्वप्रतिभावशेन वर्णनार्थं कविः संदेह-
मुपनिबध्नाति तत्र प्रकृतस्य संदिह्यमानत्वाद्बन्धार्थोऽयमलंकारः ।
न तु स्थाणुर्वा स्यात् पुरुषो वा स्यादितिषत् स्वरसप्रवृत्ते संदेहे
इत्याशयेनाभिहितं प्रतिभावशत इति ।

अत्रेति । द्वितीयमुदाहरति । राजश्रित्ति । अन्धं तनोऽन्धतमसं गाढेध्वान्तर ।
“अवसमन्धेभ्यस्तमसः” इति समासान्तोऽष्टप्रत्ययः । धूलीभिरन्धतमसं व्यधाधि
धूल्योऽन्धतमसत्वेन परिणता इत्यर्थः । धूलिभिरिति वैधधिकरण्यम् । अत्रापि
लक्षणार्थं बोधयति । अत्रेति ॥

परिणामः ॥

अयारोपप्रस्तावावभेदमाधान् एव संदेहलंकारं लक्षयति । किंसल्यतीति ।
कविप्रतिभोत्यापितसादृश्यनिबन्धनः प्रकृताप्रकृतगोचरः संदेहः संदेहलंकार-
इति लक्षणार्थं इत्याह । यत्रेति । प्रतिभावशत इति विशेषणस्य व्यावर्त्यमाह ।
न त्विति । अत्रं तु विविधः निश्चयान्तः शुद्धः निश्चयमन्धयेति । तत्राप्य-

१ कलयति T. २ दर्शनवशात् D.; वर्णनात् O., M. ३ स्वस्तप्रवृत्तसंदेहे O; स्वस्तप्रवृ-
त्तनेन संदेहे T.; स्वस्तप्रवृत्तसंदेहे M. ४ जिन्यादि K. ५ गाढं ध्वान्तम् D. ६ ण्वे D.
७ प्रस्तावावत्तदभेदं K. ८ तीत्यादि K.

येथा

कान्तः किं कैरविष्याः कलयति कमलोद्भासने नैष शक्तिः

नाथः किं वासराणामुदयति कुमुदे नैष लक्ष्मी वितन्वन् ।

किं कृष्णो न द्विजानामधरयति पतिं भूयसोक्तेन किं वा

ज्ञातः पद्माशृसिंहक्षितितलतिलक त्वं विचित्रैश्चरित्रैः ॥

अत्र चन्द्रादिरूपतया संदिष्टा ज्ञातस्त्वमिति निश्चयः कृत इति निश्चयान्तः संदेहः । किं चैष निश्चयसाधककमलोद्भासनादिपद-
द्योतनीयव्यावर्त्तकांशगतश्लेषमूलाभेदाभ्यवसायरूपातिशयोक्त्यनु-
प्राणितोऽत्र वर्त्तत इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । भूयसोक्तेन

मुदाहरति । कान्त इति । कमलाया उद्भासनं कमलस्योद्भासनं च । कुमुदे
कोर्भुवो मुदे मोशय अन्वय कुमुदे कैरेव । कृष्णी विष्णुर्द्विजानां पतिं ब्राह्मणोत्तमं
पतिराजं च । अधरयत्यधरयत्यधिरोहति च । किं भूयसोक्तेनेति अलमति-
बहूक्तेनेत्यर्थः । विचित्रैश्चरित्रैरन्वेष्यसंभावितैरसाधारणैर्गुणैरित्यर्थः । इह संदेह-
स्व निश्चयान्तत्वं ध्वनक्ति । अत्रेति । अभ्युदयत्वेनालंकारविशेषमिहोद्गायति ।
किं चेति । इह संदेहेनेत्य निश्चयान्तत्वेन विच्छित्तिविशेषस्तावद्विधत्तः । नि-
श्चयान्तत्वं च सति निश्चये । स च व्यावर्त्तकधर्मायतः । स चेह कमलोद्भास-
नादिः । अथ कमलस्योद्भासनं चन्द्राद् व्यावर्त्तकं । तच्च प्रकृते राज्ञि न संगच्छति ।
अथ संगच्छति कमलाया उद्भासनं न तद् व्यावर्त्तकम् । तथापि तस्य व्यावर्त्त-
कभेदाभ्यवसायरूपातिशयोक्तिमहिम्ना व्यावर्त्तकत्वे सती निश्चयान्तिश्चयान्तः संदेह
इत्यस्यानङ्ग श्लेषमूलातिशयोक्त्या ब्रह्मदेवतावद् संनिपत्क्षोपकारितवाङ्गाङ्गिभावेन
संकर इत्यर्थः । न केवलं संकरः किं तु संसृष्टिरपीत्याह । भूयसेति । साम्य-
विषये किञ्चिच्चन्द्रादिकमुक्त्वा वक्तव्यान्तरस्यादृश्या निषेधाईक्ष्यमाणविषयेऽ-
निषेधांशोक्तावधान्तरनिषेधरूप आक्षेपभेदस्तेन सहास्य संसृष्टिरित्यर्थः । इहालं-

१ D. drops यथा. २ चरित्रैर्विचित्रैः T., O., M., G. ३ किं चायं G.; किं च निश्चयं D.
४ 'श्लेषमूलातिशयोक्तय' T. ५ अलमतिबहूक्त्या K. ६ 'दृश्यमाणविषयांशोक्तावधान्तरनिषेध' D.

किं वेति वाक्याभिहितेनाक्षेपालंकारेण सह संसृष्टिरपि । द्वेन
 आक्षेपालंकारेण निर्दिष्टेष्वन्येषु वा त्रिविधेष्वपि कोऽपि न तेऽस्ति
 तुल्य इति व्यतिरेको व्यज्यते । अयं च संदेहः शुद्धोऽपि संभवति
 यत्र संशय एव पर्यवसानम् । क्वचिदारोप्यमाणानां मित्राभ-
 यत्वेऽपि दृश्यते । यथा

किं निम्नेषु समीकृता वसुमती शैलाः किमुत्सारिताः

किं प्रक्षालितमम्बरं धवलिताः किं वा वनभेष्यः ।

अप्येताः कषलीकृताः किमु दिशः सर्वाः किमेकीकृताः

कीर्त्या वीर नृसिंह भूपं भवतः सतापि पायोधयः ॥

अत्रारोपविषयभूतायां कीर्त्यादारोप्यमाणानि समीकरणादीनि
 वसुमतीप्रभृतिमित्राभयगतत्वेनोपनिबद्धानि ॥

कारेपालंकारेणनिम्ब्याह । तेन वेति । अयं दृश्यतेत्याह । शुद्धोऽपीति ।
 एवं धर्मिणि धर्मन्तरारेण वेधा संशय इत्यः । अथैकस्मिन् धर्मिणि
 नानाविषयानेकक्रियारोपेण भेदान्तरमाह । क्वचिदारोप्यमाणानामिति ।
 किमित्यादि । कषलीकृता निशीकृता एकलोलीकृता इत्यर्थः । अत्रारोप-
 णानां मित्राभयत्वं व्यनक्ति । अत्रेति । इह कीर्त्यां विषयभूताद्यमारोप्यमा-
 णानां कीर्त्यैककर्तृकायां समीकरणाद्यनेकक्रियायां वसुमत्याद्यनेककर्मकल्पनेह
 मित्राभयत्वम् । अयं भावः । प्रायेण क्रियेभेदे कारकैस्त्वं वया 'सुता किं
 नु मृता नु किं नसि मे लीना विलीना नु किम्' । तथा कारकभेदे नु क्रियेभेदं
 वया 'अस्तद्यैतगहनं नु विषयानाविशेष अल्पि नु नर्ही नु' इत्यादि ।
 अथ नृपव्यपि निजनिति विशेष इति ॥

संदेहः ॥

१ किं वाग्मुदभेणयः C., M. २ देव C., M. ३ T. inserts तव before कीर्त्यां.
 ४ क्रियाया भेदे K, ५ °गहनानि नु भास्यानाविषेय D, ६ K. omits संदेहः.

वस्त्वन्तरप्रतीतिर्विलसति सादृश्यहेतुका यत्र ।

तं भ्रान्तिमन्तमेतं ब्रुवतेऽलंकारपारदृश्वानः ॥९॥

अतस्मिस्तदिति प्रत्ययो भ्रान्तिः । सां विद्यते यस्मिन्निति भ्रान्तिमान् । नायं स्मरणम् । तत्तांशस्पर्शिज्ञानरूपतया स्मरण-स्याङ्गीक्रियमाणत्वात् । नापि संदेहः । विरोधस्फूर्तिपुरःसर-तया परस्परविरुद्धकोटिद्वयनिविष्टज्ञानरूपत्वेन संदेहस्याभ्यु-पगम्यमानत्वात् । न चैवमतिव्याप्तिः । प्रकृताप्रकृतत्वेन मियो-विरोधिनी जानामीत्यादिवाक्यस्यालंकारतयानां द्वियमाणत्वात् । इदन्तांशावच्छिन्नं ज्ञानं हि भ्रान्तिमतो विषयः ।

असम्बन्धानप्रत्यावाद् संघबानन्तरे भ्रान्तिमन्तनाह । वस्त्वन्तरेति । कवि-कल्पितसादृश्यनिबन्धना भ्रान्तिर्बोद्धिह कृतिविशेषे विधीते स भ्रान्तिमन्तलंकार इत्यर्थः । भ्रान्तेर्लक्षणनाह । अतस्मिन्निति । मत्स्येयनाह । स्रोति । मन्-सामिच्छटार्यगोचरा सादृश्यनिबन्धना स्मृतिरेवेयमिति स्मरणालंकारादनेहमासङ्ग-सत्ताकाचोद्धोखिनी प्रतीतिः स्मृतिरिदन्तेद्धोखिनी तु भ्रान्तिरित्स्वनयोर्भेद इत्याह । नायमिति । तर्हिदन्तोद्धोखित्वाविद्येपात् संदेहेऽतिव्याप्तिरित्याशङ्क्याह । नापीति । इदमिदं वेत्स्वनवधारणात्मा विरुद्धकोटिद्वयावलम्बी विमर्शः संघवः भ्रान्तिरित्स्वनवेत्स्वनवधारणात्मिका निध्याप्रतीतिरिति भेद इति भाषः । एवं च सति हे इने विरुद्धे इत्यादिज्ञानेषु संदेहप्रकृत न कार्त्वेत्याह । न चैवमिति । तस्मात् संदेहस्मरण-भां विविक्तविषय एव भ्रान्तिनानिरुद्धाह । इदन्तेति ।

१ 'मेव C., M.; 'मेव D. २ स T. ३ यस्मिन्नयं M.; यस्मिन्नसौ O., G. ४ 'मन्-मान्कम् D. ५ प्रकृताप्रकृत्ये मियो D. ६ 'नाप्रीयमाणत्वात् O., M. ७ 'ल्लिज्ज्ञानं M. < O. and M. omit हि ९ भगिति विशेषे K. १० K. omits विद्यते. ११ मन्-यंमाह D. १२ 'ल्लेखनी D. १३ 'ल्लेखनी D.

यथा

सुराङ्गनाभ्यो मलये त्वदीयं

श्रुत्वा यशो वीर नृसिंह भूप ।

जिह्वाञ्चलान्युल्ललयन्ति दुग्ध-

मृणाललोभादुभयेऽपि नागाः ॥

सादृश्येतरकारणाङ्कुरिता चं भ्रान्तिर्नास्यालंकारस्य गोचरः ।

कल्पान्तश्रुभ्यदम्भोभरतरलतरोदन्वदुचुङ्गारिह्वत्-

कल्लोलभ्रेणिहल्लीसकवलितमिष प्रेक्ष्यते क्षोणिचक्रम् ।

त्वत्कङ्कोत्कृत्तवक्षःस्थलधिवरवलत्प्राणवायुप्रयाण-

भ्राम्यन्तेतोमिराजौ प्रतिभटसुभटैः भीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्र गाढतरमर्मप्रहारः कारणं भ्रान्तेः । संदेहानन्तरं तु भ्रान्ति-
मतो निरूपणमसम्यग्ज्ञानत्वसाधर्म्येण ।

तत्तन्निमित्तभेदादेकमनेकैरनेकधा यत्र ।

उल्लिख्यते स धीरैरुल्लेखः कथ्यतेऽन्वर्थः ॥ १० ॥

इदमिति निध्यावधारणमित्यर्थः । उदाहरति । सुराङ्गनाभ्य इति । उभये
नागाः सर्वा गजाश्च । तेषां यद्यसि सावृद्वादिदं दुग्धमिदं मृणालमिति च
भ्रान्तेरिह वर्णनाद्भ्रान्तिमवलंकार इति ज्ञेयम् । कल्पान्तेति । हल्लीसकं मण्ड-
लाकारवृत्तविशेषः । 'बन्तुत्वं मण्डलाकारं तज्जल्लीसकमुच्यते' इति लक्षणम् ।
अथ भ्रान्तिकारणमुद्भावयति । गाढतरेति । एतेनेदं रजतमित्वादिशेषज-
न्मनामलंकारत्वं निराकृतमित्यनुसंधेयम् । अस्व संदेहानन्तरं कारणमाह ।
संदेहानन्तरमिति ॥

भ्रान्तिमान् ॥

अतस्मिन्स्तद्वद्विसाम्बाद्भ्रान्तिमदनन्तरमुल्लेखं लक्षयति । तंस्तदिति । एक-

१ जिह्वाञ्चलं चञ्चलयन्ति D. २ T., O., and M. drop च. ३ T., O., and M.
drop तु. ४ 'मसत्यज्ञानं' T. ५ कथ्यतेऽयमन्वर्थः C., M. ६ D. omits इह ७ 'न्तेत्यादि
K. ८ K. omits भ्रान्ति. ९ K. omits भ्रान्तिमान्. १० तत्तदित्यादि K.

अस्य न रूपके तावदन्तर्भावः । वस्तुनस्ताद्रूप्येऽस्य प्रगल्भ-
मानत्वात् प्रकृतोपरञ्जकत्वमात्रेण रूपकस्य अरितार्थत्वात् ।
नापि भ्रान्तिमति । अतद्रूपस्य तद्रूपताप्रतिभासेऽप्यनेकधोल्लेखल-
क्षणं विच्छिन्नस्यन्तरमुररीकृत्यास्य प्रवर्तमानत्वात् । नाप्यभेदाध्य-
वसायरूपायामतिशयोक्तौ । एकस्यानेकप्रतिपत्तृकर्तृकत्वेनानेकधो-
दृष्टितत्वात् । सर्वथा रूपकादेर्धिमक एवास्य विषयः । यदि पुनः
कचन तत्प्रतिभासस्तदानीमपि न विरोधः कश्चन । रूपकादिना
संहास्यैकवाचकानुप्रवेशलक्षणस्य संकरस्याभिमतत्वात् । तस्मा-
द्यत्रैकस्यानेकधोल्लेखः क्रियते तत्रोल्लेखालंकारः । अनेकधोल्लेख-

स्थानेकनिमित्तबोर्गादिनेकैरनेकधोल्लेखनमुल्लेख इत्यर्थः । अन्वयस्यान्वयेन रूपपाद्गु-
कनेवेदमित्वाद्यहकवाह । अस्येति । भेदकमाह । वस्तुन इति । विषयत्वारोभ्रमाप-
तासल्लभनिमित्तवैभिन्नमुल्लेखः रूपके तु तदुपरन्ततामात्रनिमित्तमिति भेद इत्यर्थः ।
तद्वत्त्व भ्रान्तिमत्त्वन्तर्भाव इत्याद्यहकवैकधानेकधोल्लेखनाभ्यामनबोर्गेह इत्याह ।
नापि भ्रान्तिमतीति । तर्हि भेदेऽभेदरूपातिसंबोक्तावन्तर्भावः स्वावित्वाद्यह-
स्य प्रहीतुभेदानेसाभ्यामनबोर्गेह इत्याह । नाप्यभेदेति । अनन्तर्भावं निगमयति ।
सर्वथेति । तादृग्विच्छित्तिविशेषसंभवादिति भावः । एवं च सति बच
रूपकादेरप्यवभासस्तत्र संकरः न तु सर्वयास्वाभावः । अन्वय विविक्तवि-
षयसंभवादित्वाह । यदि पुनरिति । विविक्तविषयमेव निष्कृत्वाह ।
तस्मादिति । एकस्थानेकधोल्लेखने बोधवता कथमत्र आह । अनेकधोति ।
अनेकेषामप्यारोप्यैमापानां ये धर्मा असाधारणगुणास्तेषां संबन्धः सत्त्वावः ।
स एवास्त्रैानेकधोल्लेखनबोधवतापादक इत्यर्थः । तथापि किमर्थमुल्लेखन्तीति

१ तद्रूपपत्तिभावे C., तद्रूपत्वापत्तिभावे M. २ 'रूपातिशयोक्तौ' T. ३ 'नेकधोदृष्टितात्
T, G, ४ सहेक' T. ५ 'स्थानेकैरनेकधो' C. ६ 'दनेकैरनेकैरनेकधो' D. ७ 'तीन्यादि
K. ८ 'हेन्यादि K. ९ एवं सति K. १० रूपकादेरप्यन्तर्भाव' D. ११ 'रिन्यादि K.
१२ अनेकेषामारोप्य' D. १३ 'स्थानेकोल्लेखन' K.

निमित्तं त्वनेकधर्मसंख्यः । तत्र दृष्यार्थित्वव्युत्पत्तयो यथाबोर्ग
प्रयोजिकाः । ततश्च यथासंभवं प्रवर्त्तमानदृष्यार्थित्वव्युत्पत्तिर्भूयु-
क्तानेकधर्मसंख्यरूपनिमित्तवशादेकधर्मैकैरेकधर्मोद्भिद्यत इति
यौगिकत्वमप्यस्य संभवति ।

यथा

न मधसि कथंकारं श्लाघ्यः कलिङ्गपुरन्दर
स्मर इति वरारोहाः साक्षान्मुकुन्द इतीन्दिरा ।
सुरतरुइति त्वां सेवन्ते निरन्तरमर्थिनो
भरतमुनिरित्यार्थास्तौर्यत्रयीनिषुणा अपि ॥

अत्रैक एव कलिङ्गपुरन्दरस्तत्तत्सौन्दर्यादिगुणयोगात् स्वराद्य-
नेकरूपतया निरूपितः ॥

कलयति विषये ऽपह्नवमारोप्यं यत्र भासते सुतराम् ।
आहुरपह्नुतिमेतां बन्धच्छाया त्रयी चास्याः ॥ १ ॥

येविपत्तिप्रवृत्तिप्रबोधकापेक्षावानाह । तत्रैति । इषिरनुरागः अर्थित्वं लिप्सा
व्युत्पत्तिः स्रष्टार्यसंगतिमहः भासां च इच्छादीनां समासेन व्यासेन वा यथासंभवं
प्रबोधकत्वमिति दर्शयन् लक्षणार्थं निष्कम्भाह । ततश्चेति । बन्धर्थं इत्युक्तं
संभवे तद् व्यनक्ति । उल्लिख्यत इत्यादि । उदाहरति । नेति । अथ स्मर-
कुन्त्सोद्वेखनयो इषिर्निमित्तं सुरतरुसोद्वेखनेऽर्थित्वं भरतमुनिसोद्वेखने व्युत्पत्ति-
रित्स्वनुसंधेयम् । तद्वे लक्षणं पातयति । अत्रैति ।

उल्लेखः ॥

अयारोपगर्भेषु परिषेषात्पह्नवत्व लक्षणं विभागं चाह । कलयतीति । विष-

१ तत्र तु इच्छं D. २ ° प्रयुक्तत्वानेकं D. ३ ° मनेकसोद्विख्यत T., O., M. ४ ° रने-
कतयोद्विख्यत D. ५ ° भवृत्तिमयोजकां K. ६ अत्रैति K. ७ K. omits उल्लेखः.

अत्र प्रक्रान्तापहृत्ववैधर्म्येण विरूपणमेतस्याः । रूपकमारोप्या-
रोपकस्यागतालंकारविचारः प्रस्तुत इति । विषय आरोपस्य ।
अस्याश्च प्रयी बन्धच्छाया । तथा हि कश्चिदारोपविषयमपहु-
त्यारोप्यते विषयी । कश्चिद्विषयिणमारोप्यारोपस्यापहृयते विषयः ।
कश्चित् पुनरसत्यत्वाभिधायिभिः छलादिभिः शब्दैरपहृत्वो निर्दि-
श्यते । तत्राद्यभेदद्वयं वाक्यभेद एव संभवति । तृतीयभेदे त्वेकवा-
क्यत्वम् । क्रमेण यथा

अध्रान्तस्यन्दमानोद्गुरमदलहरीसौरमोन्मेषहर्ष-

श्रेणोलषञ्चरीकप्रकरपरिकरं दिग्गजाः किं वहन्ति ।

किं तूदग्रं कलिङ्गेश्वर तव भुजयोश्चण्डिमानं बिलोक्य

द्वीर्डाचिन्तावनम्रान् स्फुटमसितपदैश्छाद्यन्ति स्वहस्तान्॥

वेऽपहृदं कलकति भजति अपहृते सतीति वावत् । अचारोन्मेषारोपविष-
यपहृतेनप्रभासनं सापहृतिः । सा च विधा निबध्यत इत्यर्थः । अस्याः
संगतिमाह । अत्र प्रक्रान्तेति । प्रक्रान्ता रूपकादयो नापहृतविषयाः ।
एषा स्वपहृतविषयेति वैधर्म्यलक्षणा संगतिरित्यर्थः । नन्वेषु विषयापहृतस्व कः
प्रकृतः अत्र अहम् । रूपकमारोप्येति । आरोपप्रत्यावाद् विषयापसरत्य प्रस-
न्नित्वातीत्यर्थः । इति शब्दो हेत्वर्थः । संग्रहे विषय इत्युक्तं कस्येत्याकाङ्क्षावाताह ।
विषय आरोपस्येति । संग्रहस्य विभागभागं विषयीतुमाह । अस्यार्थोक्ति^२ ।
अपहृत्यारोपः आरोप्यापहृतश्छलादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादनं चेति विविधोऽर्थो
बन्ध इत्यर्थः । अध्रान्तेति । चञ्चरीका भृङ्ग वहन्ति किं न वहन्तीत्यर्थः ।

१ T., O. and M. insert अचितम् after पतरस्याः २ 'मारस्य संक्रान्तारोप' T., O.,
M. ३ 'कलागता' D. ४ 'दारोपस्य विषय' D. ५ 'भिधायिच्छलादि' O., M. ६ 'छला-
दिशब्दै' T. ७ तत्राद्यं भेद' O. ८ द्वीलचिन्ता' T. ९ 'स्थारोपस्य विषया' D. १० D.
has पूर्व before प्रक्रान्ता. ११ विभाग' D. १२ 'श्रेण्यादि' K. १३ 'स्यां संबन्ध' K.

अत्रापहवपूर्वक आरोपः । मधुकरकुलमिदं न भवतीत्यपहव्यं
विधाय नीलपटाद्यगुण्ठनरूपतयारोपस्य कृतत्वात् ।

पृथ्वीमारावतारं कृतवति भवतो दोषिण हर्षेण कृतः

शोषेण प्रेषितोऽसौ निवसति भुजगः कोऽपि संवादहेतोः ।

कुप्यत्कालीकटाक्षधुतिदलनकलाकेलिकारस्त्वदीये

पाणौ नायं कृपाणः सकलगुणनिधे श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्रारोपपूर्वकोऽपहवः । फणधरपतिप्रहितोऽयं दूतभुजग इत्या-
रोपं विधाय न भवति कृपाण इत्यपहवस्य कृतत्वात् । किं चात्राप-
हृत्या सकलरिपुवधूवैधव्यमधिरेण रणे भवता करिष्यत इति कस्तु
प्रतीयते ।

वीरश्रीसिंहकान्ताविहरणकनकस्माधराकारबाहो

कीर्त्तिज्योत्स्नासुधांशो गुणमणिजलधे श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ।

प्रत्यग्रोदप्रजाग्रहवदहनघनज्वालमालापदेशा-

देशाः शोकं वहन्ते निजपतिविरहाद्दुःखितास्त्वद्रिपूणाम् ॥

अत्रापदेशशब्देनापहवनिर्देशः कृतः । एकस्मिन्नेव वाक्येऽपहवा-
भिधायिभिश्छलादिशब्दव्यतिरिक्तैर्षुर्भक्तिनामादिभिः शब्दैरपह-
वनिर्देशो द्रष्टव्यः ॥

अर्षवः सुगमम् । वीरेति । वीरवीरेव सिंहकान्ता सिंहाङ्गना । देशा जनपदाः ।
निजपतिविरहात् स्वस्वामिनाद्यात् । इह लक्षणार्थं बोधवति । अत्रेति । छलादि-
शब्दैरपहवनिर्देश इत्युपलक्षणम् । वपुर्भक्त्यादिशब्दैरपहवनिर्देशेऽप्येव भेदः
स्वादेवेत्याह । अपहवाभिधायिभिरिति ॥

अपहवतिः ॥

१ पूर्वं आरोपः T, M., 'पूर्वारोपः C. २ 'वकुलं' T., C., M. ३ दूते भुजग T.
४ विहितत्वात् T., C., M. ५ 'केसरिण्या विहरणं' T., C., M. ६ D. omits भक्ति
७ 'निर्देशोऽन्यत्र द्रष्टव्यः' T., C., M. ८ इतः परं K. ९ 'रेत्यादि K. १० लक्षणं D.
११ निर्देश इत्यंश इत्यु' K. १२ K. drops अपहवतिः.

अप्रकृतत्वेन स्यादध्यवसायो गुणाभिसंबन्धात् ।
साध्यः प्रकृतस्य यदा कथितोत्प्रेक्षा तदा तज्ज्ञैः १२

आरोपादध्यवसायस्य प्रकृष्यमाणत्वाद्त्र निरूपणं समुचितमे-
तस्याः । अभिन्नत्वेन प्रतिभासनमध्यवसायः । सँ द्विविधः
सिद्धः साध्यश्च । यत्र लक्ष्यमाणगुणसंबन्धाद् विषयिणो

तदेवमनेकप्रधानेष्वलंकारेष्वारोपमूलास्तावदुक्ताः । अथाध्यवसायमूर्लीमुख्येक्षां ताव-
द्भक्षवति । अप्रकृतत्वेनेति । अप्रकृतगुणक्रियामिसंबन्धात् प्रकृतस्याप्रकृतत्वेन
संभावनमुख्येत्वेत्यर्थः । संगतिमाह । आरोपादिति । अप्रकृतगुणक्रियामिसंब-
न्धाद्यमस्कारविशेषकारित्वं प्रकर्षः । अभ्यवसायस्य लक्षणमाह । अभिन्नत्वेनेति ।
विषयनिगरेणेति शेषः । मन्वयारोपेऽतिव्याप्तेः । अत एव 'विषयनिगरेणना-
मेकप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽभ्यवसायः' इति सर्वस्वकारः । इदं तावद्विवेकव्ययम् ।
अभ्यवसायो निश्चयज्ञानं स च सम्बद्ध् मिथ्या चेति द्विप्रकारो लोके यथा शुक्लाद्येव
शुक्तिरिदमिदं रजतमिति च । स द्विक्रपोऽपि नालंकारः । चमत्काराभावात् । किं
तु शुक्तिपूर्विक्रियेयमसमिस्तदुच्चिरन्यधर्मसंबन्धनिबन्धना अयं पारिजात इत्यादि ।
सोऽजमलौकिकोऽपरोऽभ्यवसायं इहालंकारमूलत्वेन विषयितस्तस्यैव लोकोत्तरच-
मत्कारकारणत्वात् । तं विभजते । स द्विविध इति । तत्र सिद्धाध्यवसायस्य
स्वरूपमाह । यत्र लक्ष्यमाणेति । विषयगतत्वेनेति । अयं पारिजात इति
पुरोवाचिविषयताशब्देनेत्यर्थः । मन्वयस्यदृष्ट्यान्वयप्रयोगे कः संबन्धोऽत आह ।
लक्ष्यमाणगुणसंबन्धादिति । लक्ष्यमाणा ये गुणा वितरणाद्यस्तद्योगादियं
पुनर्लक्षितलक्षणेत्यर्थः । विवेचितं चैतद् द्वितीयोन्मेषे । ताशास्व्यारोपणस्य फलमाह ।

१ अप्रकृतत्वेनान्यत्राप्यव° D. २ 'सायोऽयं गुणा° D. ३ निरूपणमेतस्याः T.; निरू-
पणमुचितमेतस्याः O., M. ४ स च द्वि° M. ५ साध्यचेति T., M. ६ 'मूलप्रस्तावे तत्र
साशास्व्यवसायमूलायुमेकां K. ७ K. omits अप्रकृतगुणक्रियामिसंबन्धात् ८ 'संबन्धेन अयं
D. ९ 'किञ्चोऽप्यव° १० 'अध्यवसायः स इहा° D. ११ K. omits तं.

विषयगतत्वेनारोप्यमाणत्वाद्भिन्नस्यापि विषयिणो विषयक्रोडी-
कारेण प्रवृत्तत्वाद्भिन्नत्वेन प्रतीतिस्तत्राध्यवसायः सिद्धः ।
एतदाभयेणातिशयोकेः प्रथमः प्रकारः कथयिष्यते । यत्र पुन-
रुवाचविषयत्वाद्भिन्नविषयो भिन्नत्वेन प्रतिभानं तत्र व्यञ्जनव्या-
पारेणाभिन्नत्वप्रतीतेः साध्यमानत्वात् साध्यः । एतद्वलम्बनेन
प्रवर्त्तमानायाः पुनरस्याः संभाषनमभिमानस्तरक ऊह्येति
पर्यायाः ।

भिन्नस्यापीति । कथं भिन्नत्वाभिन्नतया प्रतीतिसंभवस्तथाह । क्रोडीकारेणेति ।
विषयस्य क्रोडीकारो निगरणमनुपादानमिति यावत् । यत्र विषयत्वोपादानं तथाभ्यव-
सायः साध्य इति वक्ष्यति । यत्र तु तस्यानुपादानं तत्र विषयिण एवोपादानमहिम्ना
वत्त्व वस्तुतोऽसत्त्वापि सत्त्वताप्रतीतेः विषयस्य तदात्मनाभ्यवसित्वात्साध्यवसित-
प्राधान्ये ज्ञातो घट इत्यत्र घटे प्रति ज्ञानस्वैवाभ्यवसायत्वात्साध्यवसितं प्रत्युपसर्जनत्वं
वरीयते । एतदेवाभ्यवसायस्य सिद्धत्वं नाम । तदेतदाह । तत्राध्यवसायः
सिद्ध इति । सिद्धाभ्यवसायत्वोपयोगमाह । एतदाभयेणेति । प्रथमः प्रकार
इति । भेदेऽभेदरूप इत्यर्थः । इतरेषु भेदेष्वभेदाभ्यवसायासंभवासिति भावः ।
अलंकारसर्वस्वकारस्यु तेष्वपि स्वतःसिद्धकविप्रौढोक्तिसिद्धातिशयबोधभेदाभ्य-
वसायसंभवाभाव्यातिरिक्त्वाह 'अत्र चातिशयाख्यं यत् फले प्रयोजकत्वामिसं-
तत्राभेदाभ्यवसायः' इत्यादिना संसर्गेण । अयं साध्योऽभ्यवसायस्वरूपमाह । यत्र
पुनरित्यादि । अभिन्नत्वप्रतीतेरभ्यवसायस्वेत्यर्थः । साध्यमानत्वात् प्राधान्येन प्रति-
पाद्यमानत्वान् साध्योऽयमभ्यवसाय इत्यर्थः । साधकमाह । व्यञ्जनव्यापारेणेति ।
अभिधायाः किं प्रतिबन्धकं तदाह । भिन्नत्वेन प्रतिभानमिति । तथा प्रतिभाने
हेतुमाह । उपासेति । यत्र विषयविषयिणोर्द्वयोपपादानं तत्र भेदवैद्व्यभासाद्भेदो
भावभासते । विषयिणोऽसत्त्वताप्रतीतेः । तथापि विषयस्य तथा व्यपदेशतद्दर्शनयो-
गित्वाभ्यामभेदोऽभ्यवसीयते संभाष्यत इति व्यापारप्राधान्याभ्यवसायः साध्य-
इत्यर्थः । भेदोपेक्षादिषुऽवप्रवृत्तिमिति तत्त्वोपयोगमाह । एतद्वलम्बनेनेति ।

१ 'क्रोडीकरणप्रवृत्त' T. २ प्रतिभासनं D, M. ३ C. and M. have द्वाहरणम् after
पर्यायाः ४ साध्याभ्यवसायस्य D. ५ भेदत्वभासाद् D. ६ 'दोष्यसीयते K. ७ तस्यो° D.

अमिच्छसिह नृपते भवतो यशोभिः
क्षीरार्णवं स्वधितरं परिभूयमानम् ।

इत्यहवतः सितकरस्य कुरङ्ग एव
शोकाग्निधूम इव भाति तदात्मजस्य ॥

अत्र धूमस्वेनोत्प्रेक्षणे कुरङ्गस्य प्रवृत्तिनिमित्तं इयाम्स्वं गुणो
लक्ष्यमाणः । तदभिन्नत्वप्रतीतिः साध्या प्रयोजनम् । उपमोपक-
मादुत्प्रेक्षा यथा

स्वःसिन्धौ विबुधेभ्यविभ्रमवने को हाटकाद्रौ दिशां
कण्ठे धीर नृसिह इव भवतः कीर्त्तैः परिस्फूर्त्तयः ।
डिण्डीरप्रकरन्ति कुल्लुकलिकामारन्ति तारावधू-
मार्यांशुप्रसरन्ति निर्झरसारित्पूरन्ति हारन्ति च ॥

इवं च व्यङ्ग्येकाविद्यव्यवहारे वाच्यम् । तद्व्यवहारे प्रतीयमाना चेति प्रयत्नं द्विविधा ।
द्विविधाया अपि गुणः क्रिया वा निमित्तं तत्र कश्चिदुपासं कश्चिदनुपासं च ।
विषयोऽपि जातिगुणक्रियाव्यवहारावकूपेणाद्विविधः । स च स्वकूपेण हेतुत्वेन
कालत्वेन च यथायोग्योत्प्रेक्षते । तद्विधे' निमित्तविषयविशेषवाचनानेसाद्रुधा
प्रपञ्चितेवमुत्प्रेक्षावच । अत्र तु विद्वन्नाममुदाहरति । अमीमदिति । अत्र
स्वधितरमित्यनेनेवात्मजस्य प्रतीयमाने पुनैरात्मजमर्षणं शोकातिघ्नव्योत्पन्नार्थम् ।
उत्प्रेक्षाया विषयमाह । अत्रेति । निमित्तमाह । प्रवृत्तीति । धूमसदस्य
लक्षितलक्षणवा कुरङ्गे प्रयोगं विवेकमाह । गुणो लक्ष्यमाण इति । एतेने-
वमुपासगुणनिमित्ता जातिस्वरूपोत्प्रेक्षेति इत्यव्यय । लक्षणप्रयोजनमाह ।
तदभिन्नत्वप्रतीतिरिति । सिद्धाभ्यवसायव्युत्सासार्थमुक्तं साध्येति । उपमोपक-
क्रमो अस्वां शोपमोपक्रमा । स्वैरिति । डिण्डीरप्रकरन्ति डिण्डीरप्रकर
इवाचरन्ति । " सर्वप्रतिपदिकेभ्यः " इत्युपमानासाधार्यं क्विप् । " सना-

१ धूमस्वेनोत्प्रेक्षणे O., M. २ अमिच्छसि T., M., O. ३ कर्णे O., M. ४ तदिदं K.
५ विषयविशेषविशेषवाचनम् K. ६ दिव्यादि K. ७ K. drops पुनर् ८ प्रत्यर्थं K.
९ निवृत्तमाह K. १० सरित्यादि K.

अत्रोपमानत्वेनोपनिबद्धस्यापि डिण्डीरप्रकरादेः स्वःसिन्धु-
प्रमुखेषु स्थानविशेषेषु संभवौचित्यादभिन्नत्वेन प्रतीतेरुत्प्रेक्षया-
मुपमायाः पर्यवसानम् । धर्मिणि धर्मारोपणे तु व्यङ्ग्या । तत्र
गुणस्योत्प्रेक्षणं हेतुत्वेन । क्रियायाः फलत्वेनापि ।

यथा

कैलासान् कीर्तिरेषा सृजति कति न ते दत्ततिग्मांशुयात्रा-
भङ्गांस्त्यागस्तु शृङ्गाञ्चलदलितनभःपर्वणः स्वर्णशैलान् ।
इत्थं मन्दाक्षचिन्ताप्रसरविधुरधीरात्मभूरात्मगुह्यै
लीनो वैकुण्ठनाभीसरसिजकुहरे भीमसिंह क्षितीन्द्र ॥

द्यन्ता धातवः" इति धातुसंज्ञायां वर्त्तमाने लट् । एवं सर्वत्र । अत्र स्वः-
सिन्धादिभिर्दिण्डीरप्रकरादीनां यथासंख्यमन्वयाद्यथासंख्यालंकारे तत्संकीर्ण-
बहुपनोपक्रमोत्प्रेक्षा । उपक्रमत्वं ध्वनक्ति । अत्रेति । उक्तानुशास-
नप्राबल्यान्मुखतो डिण्डीरप्रकरादेरुपमानत्वावभासेऽपि कीर्तिस्फूर्तीनां स्वःसि-
न्धादिषु डिण्डीरदिरूपतानिबन्नाभावो न संभवौचित्यात् । संभावनमात्रत्व
न्यायत्वात् डिण्डीरप्रकराः किमित्यनेषां ध्ववसावे पर्यवसानादिबहुप्रेक्षै-
वत्यर्थः । इह कश्चिद् धर्मिणि धर्मन्तरारोपः यथोदाहृतं प्राक् । कश्चिद्धर्मस्वा-
रोपः । यथा वक्षति । तत्र विशेषमाह । धर्मिणीति । व्यङ्ग्येति ।
उच्यते इति शेषः । अत्र धर्मो गुणः क्रिया च तयोः स्वरूपोत्प्रेक्षावान-
विवाहः । हेतुकलोत्प्रेक्षयोर्द्विशेषमाह । तत्रेति । गुणस्य हेतुत्वेनैवोत्प्रेक्षा
क्रियावास्तुं स्वहेतुत्वेन फलत्वेन चेत्यर्थः । तत्र गुणहेतुत्प्रेक्षामुदाहरति ।
कैलासानिव्वादि । तत्रात्मभुवो लीनत्वं प्रति चिन्ताविधुरधीहेतुत्वो-
त्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्तगुणहेतुत्प्रेक्षेवं व्यङ्ग्यप्रायोगाद् गम्बेस्वभिप्रेत्याह ।

१ 'मानवोपनिबद्ध' C. २ 'निबद्धस्य डिण्डीर' C., M. ३ धर्मारोपेण C., M. ४ 'प्रेक्ष-
णं तु हेतुत्वेन T. ५ 'मुत्प्रेक्षेत्यर्थः. D. ६ 'रोपेणोदाहृतं D. ७ D. drops तु.
८ D. drops तत्र ९ 'हेतुकलोत्प्रेक्षणात् D.

अत्र विधुरधीत्वं गुणो हेतुः ।

त्वत्तः कोऽप्यपरः कदापि पुरुषश्चित्तेऽपि न स्थापित-
स्त्वञ्चिन्तापरया मयेति भवतः प्रत्यायनां कुर्वती ।

तन्वी दुःसहपञ्चबाणदहनोत्सङ्गं प्राविष्टा सती

पाण्डिस्रा विरहोत्थितेन सुभगा व्याख्याति शुद्धिं निजाम् ॥

अत्र प्रत्यायनाकरणं शुद्धिप्रकाशनहेतुः

त्रैलोक्यप्रथमानवीरपरिषद्भ्यावृत्तवीरायित

श्रीमन् वीर नृसिंह देव भवतः कर्तुं वतंसं यशः ।

यत् पूर्वं भवणावतंसपदवीं नीतं धरित्रीभुजां

तत्कम्पेन निरन्तरेण शिरसः प्रमंशयन्ते बुधाः ॥

अत्र वतंसीकरणं फलम् । यत्र सचेतनधर्मस्याचेतनगतत्वेना-
रोपणात् सादृश्यं प्रतीयते तत्र तदभिधायिन इवादेरुपादानं
न कार्यम् । पौनरुक्त्यापत्तेः । यथा

ननु मृगाङ्गमृगस्य तृणैर्विना

कथममुष्य भविष्यति जीवितम् ।

इति मृगाङ्गद्वयः कुरुते तृणं

तद्य कृपां कलिङ्गपते यशः ॥

अत्रेति । क्रियाहेतुत्वेषामुदाहरति । त्वत्त इति । एषा च क्रियानिमित्तक्रिया-
स्वरूपोत्प्रेक्षा पूर्ववत् गम्येत्याह । अत्र प्रत्यायनेति । क्रियाफलोत्प्रेक्षामुदाहरति ।
त्रैलोक्येति । वीरायितं वीरकर्म । अत्र शिरःकम्पस्य यशोवतंसीकरणार्थ-
त्वोत्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्तक्रियाफलोत्प्रेक्षयमित्याह । अत्र वतंसीति । विज्ञे-
षान्तरं वक्तुमाह । यत्रेति । अत्रापि विषयव्याप्यर्थमुदाहरणचतुष्टयमाह । नन्वेति ।
इह तृणकरणमनावरकरणम् । तद्घाससंपादनेनाभेदाध्यवसायात् कृपालुत्वगुणरूप-

१ प्रत्यायनं T. २ प्रस्थाति T. ३ प्रत्यायनकरणं T. ४ 'कल्पमग्निशुद्धिं' C., M.
५ 'प्रकाशने हेतुः' T. ६ वीरपुरुषव्यावृत्तं C. ७ 'व्यावृत्तिं' D. ८ श्री श्रीमन् नृसिंहदेव भवतः
C., M. ९ T. drops यथा. १० दयालु T. ११ 'कथेन्यादि' K. १२ नन्विद्वयादि K.

कान्त्यामया तव तुलातपनीयराशि-
 मन्वीकृतसुतिरवाञ्चति लज्जमानः ।
 किं चांमुनाधिभवनेषु निधीकृतेन
 जाता नृसिंह नृपते वसुधा यथार्था ॥
 मरुत्पाथोबह्विभ्यतिकरसुतीक्ष्णेन तपसा
 तुलामभ्यारूढं तव तदपि कान्त्या जितमहः ।
 इति ज्ञात्वा दानाम्मसि तव नृसिंह क्षितिपते
 सुवर्णं निर्विघ्नं विरचयति तीर्थेषु वसतिम् ॥
 विक्रमातकैः सह स्पर्शं भ्रामितः प्राप्य शुद्धये ।
 पुष्करं गाहते कीर्तिर्नृसिंह नृपते तव ॥

अध्यवसितिसिद्धत्वं प्रकृतस्यान्यत्वकल्पनं यद्वा ।
 संबन्धासंबन्धौ तद्व्यत्यासे भवेदतिशयोक्तिः ॥१३॥

हेतुलक्षणां निमित्तमिति श्लेषमूलाभेदातिशयोक्तिप्रापितक्रियानिमित्तगुणहेतुल्ये-
 वत् । तत्र कृपालुत्वस्य चेतनधर्मत्वाच्चेतने वद्यसि विरोधात् कृपाल्वेत्सुल्येक्षा-
 गनकत्वान्नेवादिशब्दप्रयोगावकाश इत्याशयः । कान्त्ये^१ति । अथ तुलातपनी-
 यराशेरवाञ्छनस्य लज्जाहेतुकत्वोत्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्तगुणहेतुल्येक्षा । लज्जमान
 इवेत्सुल्येक्षाक्षेपकत्वं तुल्यमिति व्याख्यातम् । मरुदिति । धमनतापनसेकैः
 घोषितमेव सुवर्णं हेवमिति भावः । तुलामभ्यारूढमिति । तुलापुष्पदाननि-
 स्थाशयः । तीर्थेषु पात्रेषु गङ्गादिषु च । भेषापि सुवर्णस्य तीर्थवसतेर्निर्वेह-
 हेतुकत्वोत्प्रेक्षणात् क्रियानिमित्तगुणहेतुल्येक्षेव । निर्विघ्ननिवेत्सुल्येक्षालौभः पूर्व-
 वत् । दिगिति । मातङ्गा गजार्थाण्डालाव । भ्रान्तिः पर्यटनं व्यामोहश्च । पुष्क-
 रमन्वरं तीर्थविशेषश्च । अप्ण्डालस्यैर्दिगेषु च शुद्धपर्यं तीर्थमवगाहन्त इति भावः ।
 इहापि शुद्धये इति फलोत्प्रेक्षा । पुष्करावगाहनक्रियानिमित्ता श्लेषमूलाभेदातिश-
 योक्त्युत्पापितेति संकरः । फलत्व लिप्यालक्षणत्वाद् अचेतनायां कीर्तौ विरोधा-
 त्कृत्तव इवेति सादृश्याक्षेपादिर्घोषणपेक्षा ॥

उत्प्रेक्षा ॥

तदेवमभवसावप्राधान्येनोत्प्रेक्षां लक्षयित्वा संप्रत्यभ्यवसितप्राधान्येनातिशयोक्तिं
 विभागपूर्वकमाह । अध्यवसितितीति । अभ्यवसितिरभ्यवसावः । तस्याः सिद्धत्वं

१ 'मुनाध भवनेषु' 1. २ कान्त्येयादि K ३ 'क्षेपकत्वं तु लज्जायाः कृपया व्याख्यातम् K.
 ४ मरुदित्यादि K. ५ भेषापि च ६ 'लाभश्च पूर्ववत् K. ७ दिगि-वादि K.
 ८ 'अपण्डालाव K. ९ 'स्पर्शिनो हि K. १० 'दिवानपेक्षा K. ११ K diopa व्येक्षा.

अध्यवसितिसिद्धत्वमिति भेदे सत्यभेदः । प्रकृतस्यान्यत्वक-
ल्पनमित्यभेदे भेदः । तद्भव्यत्यासे संबन्धासंबन्धादित्यसंबन्धे संब-
न्धः संबन्धे त्वसंबन्ध इति चतुर्धा भवत्यतिशयोक्तिः । अतिशय-
स्योक्तिरिति यौगिकत्वमस्याः । क्रमेण यथा ।

सिद्धरूपता अभवसितप्रधान्यमिति भावत् । एतेनाध्यवसायप्रधानोत्प्रेक्षाभ्यावृत्तिः ।
एतच्च प्रथमभेदे एव न भेदान्तरेष्विति दर्शयन् भेदान् विहायवति । अध्यवसि-
तिसिद्धत्वमिति । अनेरप्रतिपक्षेरध्यवसायस्यार्थत्वाविति भावः । चतुर्थेति ।
एतन्प्रस्ताव निरूप्य भेदाभिप्रायम् । भेदान्तरस्यापि कार्यकारणपौर्वापर्यभङ्गव्यत्य
अलंकारसर्वस्वकारोक्तच्छाबोसंगतिवशेन कार्यकारणभावमूलालंकारप्रस्तोव
पक्षमापत्वात् । काव्यप्रकाशकारस्तु भेदेऽभेदेः अनेर भेदः वधार्य-
चदप्रयोगादसंभावितार्यान्तरकल्पनं कार्यकारणपौर्वापर्यभङ्गव्यत्येवं चानुविध्यं सि-
द्धान्तवाच्यकार । तदपि चिन्त्यम् । तथा हि तन्मते संबन्धासंबन्धाद्यौ नालं-
कारावतः पृथग्भूतौ वा शोक्तभेदान्यतमान्तभूतौ वा । नाद्यः । विच्छित्तिसिद्धेयसङ्गा-
वान् । न द्वितीयः । भेदकानिरूपणात् । न तृतीयः । प्रथमभेदबोधार्थितासाम्यविधिनि-
वेधात्मनोः संसर्गमात्रविधिनियेधात्मकत्वेनानशोरन्तर्भावायोगात् । चतुर्थे स्वप्रस-
क्तिरेव । तृतीयभेदे तु किमनद्योस्तत्त्वान्तर्भावस्तस्य यानद्योरिति विमुद्भवताम् । तथा हि ।

‘पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्युमम्यम् ।

ततोऽनुकर्त्तुर्बाह्यदृश्य तत्त्वास्तास्रोष्ठपर्यस्तदर्थः स्मितस्य ॥’

‘राकाद्यानकलङ्कं चैवमृतांशोर्भवेद्वपुः ।

तत्त्वा मुखं तथा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥’

इत्यादिकं हि तत्त्वोदाहरणम् । तत्राद्येऽसंभावितोऽर्थः पुष्पप्रवालबोर्मुक्ताफलवि-
द्युमद्योः संबन्ध एव बहिःशब्देन संभाव्यते इत्यसंबन्धे संबन्धभेद एवायम् । द्वितीये
तु भकलङ्कं चैविति कलङ्कासंबन्ध इत्योच्छेदशब्देन संभाव्यत इति संबन्धेऽप्यसंबन्ध-
भेद एवायम् । एवं स्थिते सामान्ये विशेषस्यान्तर्भाव उचितः विशेषे वा सामान्यत्व
सदृशभवन्त एव विहांकुर्वन्तु । तस्मादस्मदुक्तः पञ्चधा विभाग एव न्याय्य इत्यलम् ।
अर्हि किमचानुगतं सामान्यरक्षणम् । ‘अध्यवसितप्रधान्ये स्वतिशयोक्तिः’ इति
सर्वस्वकारोक्तभेदेति ह्यनः । न चाध्यासिः । स्वतःसिद्धकविप्रौढोक्तिसिद्धाति-
शयोक्त्योः फलभूतयोरनेराध्यवसानस्य सर्वभेदव्यापकत्वात् । यथाह संजीविनीकारः

‘अनेराध्यवसायो हि फलेऽतिशयनामनि ।

न पुनः फलितोऽस्त्वन्न भेदोऽभेदे न सिध्यति ॥’ इति ।

‘फलितविशवाभेराध्यवसायो न व्याप्नोतीत्यर्थः । एतन्नस्यविशयव्येव
सामान्यसंज्ञां प्लुत्पादवति । अतिशयस्योक्तिरिति । तथैतन्नश्रमेणातिशयोक्त्येः

१ ‘आपाय संगति’ D. २ ‘संबन्धाख्यभेदेनालंकारे’ K. ३ ‘पुष्पगुत्तौ’ D. ४ ‘चानयो’ D.
५ ‘तस्फुट’ D. ६ ‘इच्छित्तिस्य’ K. ७ ‘संबन्ध एवा’ D. ८ ‘प्यसंबन्ध एवा’ D. ९ ‘न्याया-
नियमं प्रपञ्चेन’ K.

पल्लवतः कल्पतरोरेष विशेषः करस्य ते वीर ।
 भूषयति कर्णमेकः परस्तु कर्णे तिरस्कुर्वते ॥
 अत्र कर्णशब्दवाच्ययोरर्थयोर्भेदेऽप्यभेदनिर्देशः ।
 अशेषभोगाधारं त्वामक्रमात्तबलिभ्रियम् ।
 कलिङ्गेश्वर जानामि नूतनं पुरुषोत्तमम् ॥
 अत्रापि पुरुषोत्तमशब्दवाच्ययोरर्थयोर्भेदेऽप्यभेदो निर्दिष्टः ।
 इदमन्यत् सारस्वतमन्यद्गाम्भीर्यमन्यदौदार्यम् ।
 त्वं नरसिंह नरेश्वर न भवसि पैतामही सृष्टिः ॥
 अत्र सारस्वतादीनामभेदेऽप्यन्यत्वेन भेदः ।
 स्थाने स्थाने कुलशिखरिषु त्वद्यशो गीयमानं
 सिद्धद्वन्द्वैस्तटतलताकेलिदोलाधिगडैः ।

प्रथमः प्रकारः कथविष्वत इति कथमुक्तं प्राक् । फलिताभेदाभ्यवसान-
 विवक्षयेत्यविरोधः । तस्माभिष्कण्टकमेतत् सर्वयेति संतोष्यम् । पल्लवत
 इति पल्लवादिष्वर्थः । कर्णे श्रोत्रं राधेयं च । एकः पल्लवो भूपयस्ववतंसतया ।
 अन्यः करस्तिरस्कुर्वते वितरणेनेत्यर्थः । मन्ययं व्यतिरेको न स्वतिद्यद्योक्तिरित्याद्य-
 क्त्याह । अत्र कर्णशब्दवाच्ययोरिति । श्लेषमूलातिद्यद्योक्त्युत्थापितो
 व्यतिरेकसंकर इति भावः । अस्त्वैवोदाहरणान्तरमाह । अशेषोति । अशेषाणां
 भोगानामाधारः शेषशरीरशायी न भवतीति तयोक्तम् । अक्रमेण बौगपद्येनासा
 बलिनां प्रबलद्विषां श्रियेन तं क्रमेण पाद्व्यासेनात्ता बलेरसुरस्य श्रियेन स न भवतीति
 तयोक्तम् । पुरुषोत्तमं पुरुषश्रेष्ठं हरिं च । अत्र व्यतिरेकश्लेषमूलातिद्यद्योक्त्यु-
 त्थापिता नूतनपुरुषोत्तमत्वोत्प्रेक्षा । तत्रातिद्यद्योक्त्यंशं दर्शयति । अत्रेति । द्वितीय
 भेदमुदाहरति । इदमन्यदिति । नृतीयं भेदमुदाहरति । स्थान इति । औपवाद्ये
 राजवाद्ये । यद्यपि 'राजवाद्यस्त्वौपवाद्यः' इति कुञ्जरभेदेष्वनस्तथापि कुंजके उपच-
 रते । मन्दावन्ते मन्दाभवन्ति । "भृष्टादिभ्यो भुव्यच्चेर्लोपश्च हलः" इति क्वब्रह्मत्वव्यवः ॥
 अतिशयोक्तिः ॥

१ कर्णवाच्ययो M., C. २ त्वां विक्रमात् O., M. ३ पुरुषोत्तमवाच्ययो T. ४ डोल्फ
 T., O., M. ५ सर्व संतोष्यम् D. ६ इत्यादि K. ७ 'केयादि K. ८ 'न्यादिन्यादि K.
 ९ इत्यादि K. १० तुरङ्गे K. ११ K. drops अतिशयोक्तिः.

श्रुत्वा हर्षात् प्रमुषितगतावौपवाद्ये कुरङ्गे

मन्दायन्ते मलयमरुतः भीर्नुसिह क्षितीन्द्र ॥

अत्र कुरङ्गेण मलयमरुतामसंबन्धेऽपि संबन्धः ।

त्वयीत्थं सर्वेभ्यो वितरति कलिङ्गेश्वर सदा

न दानप्रस्तावो दिविचरतरूणां समजनि ।

यदि स्यादेतेषामपि विषमकण्डूविनयन-

क्षणारम्भेभ्रैरावणकरंटकाषड्यतिकरैः ॥

अत्रामरतरूणां वितरणसंबन्धेऽप्यसंबन्धः ॥

इत्थमलंकारद्वयमध्यवसायाश्रयेण निर्णीय ।

अधुनालंकृतिवर्गं गम्यौपम्याश्रयं ब्रूमः ॥ १४ ॥

औपम्यगम्यतायां प्रकृतानां तुल्यधर्मसंबन्धे ।

अप्रकृतानामथवा चतुर्विधा तुल्ययोगिता ज्ञेया १५

तुल्यधर्मेण योगो जातोऽस्यामित्यन्वर्थनामा तुल्ययोगिता ।

धर्मस्तु द्विविधो गुणः क्रिया च । ताभ्यां सह प्रत्येकं प्रकृतानामेवा-

प्रकृतानामेवाभिसंबन्धादियं चतुर्धा । क्रमेण यथा

अयालंकारान्तरनिरूपणाय संगतिमाह । इत्थमिति । औपम्यगमे-
ष्वपि पदार्थवाक्यार्थगतत्वेन द्वैविध्ये वाक्यार्थस्य पदार्थपूर्वकत्वात् पूर्वं पदार्थ-
गतमलंकारद्वयं न्याय्यं तत्रापि समासस्य व्यासपूर्वकत्वात् प्रकृताप्रकृतसमा-
साश्रवणीपकात् पूर्वं व्यासाश्रितां तुल्ययोगितां लक्षयति । औपम्येति ।
औपम्यगम्यतायामित्यधिकारकयनम् । केवलप्रकृतानां केवलाप्रकृ-
तानां वा तुल्यधर्मयोगे तुल्ययोगिता । सा च वक्ष्यमाणमङ्गवा चतुर्वि-
धेस्वर्यः । संज्ञां व्युत्पादयति । तुल्यधर्मेणेति । तारकादिस्वाहितचप्रत्यय-
न्तेस्वर्यः । धर्मस्वरूपनिरूपणपूर्वकं चतस्रो विधा दर्शयति । धर्म इति ।

१ °कटकषायत्तिकैः C., M. २ व्याख्यास्यामः D. ३ भवति T., C.; भाति M.
४ व्यासमाश्रित्य D. ५ °म्भेत्यादि K. ६ °प्रत्यय इत्यर्थः D. ७ धर्मस्त्वित्यादि K.

प्रत्यर्थिपृथ्वीपतिमानमर्दनं
 सेवासमायातनुपालपालनम् ।
 कात्यायनीपादसरोजपूजनं
 नैसर्गिकं ते नरसिंह भूपते ॥

अत्रारिमर्दनादीनां प्रकृतस्य राज्ञो धर्मत्वात् प्रकृतस्वम् । नै-
 सर्गिकत्वं गुणः । अत्रैव विद्योतत इति पाठे क्रिया ।

गर्जद्गर्जयशत्रुसैन्यजलधर्मन्धाय विद्वज्जना-
 भीष्टानां परिपूरणाय वसुधावष्टम्भदानाय च ।
 भीमश्रुत्कलभूमिपाल भवतः सुष्टे भुजे वेधसा
 व्यर्थः संप्रति मन्दरः सुरतरुः सर्पाधिपश्चामवत् ॥

अत्र मन्दरादीनामुपमानत्वाद्प्राकरणिकस्वम् । व्यर्थत्वं गुणः ।
 अत्रैव निन्द्य इति पाठे क्रिया ।
 श्लेषप्रतिभोत्थापिताप्येषा संभवति ।

यथा

अलंकारावबद्धानि काव्यान्यरिकुलान्यपि ।
 नरसिंह महीपाल कीर्त्तिं पल्लवयन्ति ते ॥

अतःपरं सुगमम् । अलंकारैर्त्ति । अलंकारैरुपमादिनिरवबद्धानि संनद्धानि ।
 अन्वचालमस्वन्तं कारावामवबद्धानि निगलितानि । अभेदाभ्रवसावेन स्वलंकाराव-
 बद्धत्वं काव्यानामरिकुलानां च केवलप्रकृतानां समानधर्मः । एवमप्रकृतत्वेना-
 प्युदाहार्यम् ॥

तुल्ययोगिता ॥

१ °शामवत् T. २ मन्दरा? T. ३ °प्रतिवद्वापि M. ४ °रित्यादि K. ५ K. drops
 तुल्ययोगिता.

मिलितानां तु तथैषां दीपकमित्युच्यते षोढा ।

एतदलंकृतियुगलं कथितं तावत् पदार्थगत्वेन ॥१६॥

अत्रोपमार्गमत्वे सत्यपि वाच्यालंकारमुखेनैव चारुत्वम् । अतो न ध्वनिरवेन व्यपदेशः । किं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेन । एषां प्रकृता-
नामप्रकृतानां प्रकृताप्रकृतानां च । तथेति ग्रहणं गुणक्रियायोग
इत्याद्यनुवृत्त्यर्थम् । संभूय वर्तमानानि प्रकृताप्रकृतान्यत्र प्रयोज-
कानि । अत एवोपमानोपमेयभावस्य वास्तवत्वम् । इवादेरनुपादा-
नादीपम्यस्य गम्यत्वम् । परमार्थतो वाक्यार्थगतत्वेनास्यालंकार-
स्य संबधेऽप्येकया क्रिययानेकवस्तुनो भिन्नस्य संबन्धादौचित्ये-

एवं प्रकृताप्रकृतव्यासाश्रयणेन तुल्ययोगितामुक्त्वा तस्मान्स्वाश्रयणे शीपकं
निरूपयति । मिलितानामिति । तुल्यवस्तुल्ययोगितावैलक्षण्यार्थः । व्यासे
तुल्ययोगिता शीपकं तु मिलितानां समस्तानामेषां प्रकृताप्रकृतानां तुल्यधर्मसं-
बन्धे संपद्यते । तच्च वक्ष्यमाणरीत्या षड्विधमित्यर्थः । इहोपम्यस्य गम्यमा-
नत्वाद् ध्वनिरित्यर्थं किं न स्यादत आह । अत्रेति । इह विद्यमानमपि
व्यङ्ग्यमोपम्यरूपं वाच्यालंकारोपस्कारकतया स्थितत्वात्परामुद्रिताया गुणीभू-
तव्यङ्ग्यमेवो भवन्न ध्वनिव्यपदेशमर्हतीत्यर्थः । समस्तानां प्रयोजकत्वे फल-
माह । अत एवेति । तुल्ययोगितायां हि केवलं प्रकृतानामुपमेव केवलाः
प्रकृतानां नूपमानत्वमेवेति वैयक्तिक एवोपमानोपमेयभावः अत्र तुभयेषां साम-
स्त्वान्मुख्य एव गम्यत इत्यर्थः । गम्यत्वे हेतुमाह । इवादेरिति । ननु
समानधर्मत्व प्रत्यर्थसंबन्धे वाक्यार्थगतत्वमेवास्य तत् कथं पदार्थगतत्वमत
आह । परमार्थत इति । वस्तुतो वाक्यार्थगतत्वेऽपि सर्वत्र संबन्धमानैक-
धर्मत्व पदार्थस्यात् तद्दृष्ट्वा पदार्थगतत्वोपचार इत्यर्थः । किंवाग्रहणं गुणस्था-

१ पदार्थगतत्वेन D., M. २ °गमित्वे T. ३ इत्याद्यर्थम् D. ४ °मिन्यादि K.

५ संबन्धित्वात्पर्यर्थं K.

वशेन पदार्थगतत्वेनाभिधामम् । प्रकृताप्रकृतान्यतरसांनिध्यमधि-
तिष्ठन्नपि साधारणो धर्मः प्रसङ्गेनान्यदापि दीपयतीति दीपकम् ।
ययुकं बिम्बलंकारे क्वचिचक्रवर्तिना हरिहरेण

‘ यः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्धर्मे कुत्रापि संगतः ।

समानो धर्म ईकोऽन्यदीपयेत्तस्य दीपकम् ॥’

इति । साधर्म्यस्य तु वाक्यादिमध्यान्तगामित्वादेतत् षट्प्रका-
रम् । क्रमेण यथा

पुपलक्षणम् । प्रवृत्तिनिमित्तमाह । प्रकृताप्रकृतेति । कथमेकवाचस्त्यत-
एवानेकप्रकारकतेस्वाद्यङ्क्याह । प्रसङ्गेनेति । अन्यायमनुष्ठितस्यान्वोपका-
रकत्वप्रसङ्गः । यथा पशुध्यानुष्ठितप्रवासाशीनामिष्टपुपकारकत्वम् । यथा वा
लोके देवसमीपे स्थापितस्य दीपस्य कुम्भस्तम्भाद्युपलम्भोपकारकत्वं तथा
बनपक्षेकच स्थितः सर्वे दीपयतीति दीपकमुच्यते इत्यर्थः । अत्राभिबुक्त-
संगतिमाह । र्यदिति । विभागं ईशयति । साधर्म्यस्य त्विति । साधर्म्ये समानधर्मो
गुणक्रियाकारणो द्विविधः । तस्यैकस्वैवादिमध्यान्तगतत्वेन त्रैविध्ये त्रैविध्य-
मित्यर्थः । वाक्यादिमध्यान्तगामित्वादिति । वाक्यानामादिमध्यान्तवाक्यानां
यथासंख्यं च आदिमध्यान्तास्तत्प्रतत्त्वादेत्यर्थः । एवं च वैश्वीविशेषोद्दिष्टि-
त्तिविशेषत्वान्नः । आदिमध्यान्तवाक्येर्गतत्वमात्रेणाप्यबनलंकार इत्यत एव ।

१ °गत्वामिधानं C., M. २ विद्वदलंकारे D., C. ३ एकोऽस्य दीपये° T. ४ क्रमेणो-
दाहरणं यथा D. ५ °ष्ठितस्याङ्गस्यान्यत्राप्यनुषङ्ग उपकारप्रसङ्गः D. ६ K. omits.
लोके देवसमीपे ७ °पकारत्वं K. ८ च इत्यादि K. ९ विशदयति K. १० D. omits
च ११ वैश्वीविश° D. १२ K. omits वाक्य.

करोति न मुदं कस्य नरसिंह नरेश्वर ।
राकाचन्द्रमसो विम्बं पुण्डरीकं यशस्तव ॥

क्षीरोद्वीची कमलासन्धेन
प्रकाशते भानुमता दिनश्रीः ।

द्यौः पारिजातेन कलिङ्गनाथ
निशा शशाङ्केन मही त्वया च ॥

वीर नृसिंह कवित्वं चम्पकसौरभ्यमिन्दुसौन्दर्यम् ।
गङ्गाजलमाधुर्यं कस्य न भुवनेषु सर्वदा मान्यम् ॥

एवं गुणयोगेऽपि ॥

वाक्यार्थगतत्वेन स्यात् सामान्यं पृथग्विनिर्दिष्टम् ।
येस्यां द्वेषा तज्ज्ञैः सा प्रतिवस्तूपमा समा-
म्नाता ॥ १७ ॥

पदार्थगतालंकारनिरूपणानन्तरं वाक्यार्थगतालंकारनिरूपणाव-
सरः । पदार्थारब्धत्वाद्वाक्यार्थस्य । वस्तुशब्दस्य वाक्यार्थाभिधा-

तव क्रियायोगे भेदवचं क्रमेणोदाहरति । करोतीत्यादि । गुणयोगे भेदवस्तुवाचु-
दाहरणमुदाहरति । एवं गुणयोगेऽपीति ॥

दीर्घकम् ॥

अथौपम्यगणेषु पदार्थगतालंकारनिरूपणानन्तरं वाक्यार्थगतालंकारप्रस्तावे सामा-
न्यधर्मस्व सकृन्निर्देशेन दीपकमुक्त्वा तद्वैधर्म्येणासकृन्निर्देशेन प्रतिवस्तूपमानाह ।
वाक्यार्थगतत्वेनेति । यद्योपमानोपमेयवाक्ययोरैके एव समानधर्मः पदार्थगतत्वेन
पृथक् निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा सा च साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्विविधेत्वर्यः । संगति-
माह । पदार्थगततेति । वाक्यार्थस्य पदार्थसंसर्गात्मकत्वात् तदारब्धत्वव्यपदेशः ।
संज्ञां व्युत्पादयति । वस्तुशब्दस्येति । प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमुपमा समानधर्मोऽ-

१ महीश्वर T. २ यस्माद् द्वेषा D. ३ पदार्थत्वा C. ४ वाक्यस्य T. ५ गुणयोगे तु D.
६ K. omits दीपकम्. ७ द्वैधर्म्यः D. ८ गतेत्यादि K.

यित्वात् प्रतिवाक्यार्थमुपमेति सार्थकताभिधानेयं द्विधा । साध-
र्म्येण वैधर्म्येण च । क्रमाद्यथा

दातारः कति न प्रभाकरकरक्रीडासखीनां दिशां
चक्रे किं तु नृसिंहपाथिवतुलामेकोऽपि नारोहति ।

अध्यास्ते न परोऽपि कञ्चन मणिश्चिन्तामणिप्रक्रिया-
मग्निः क्षीरपयोधिभङ्गिमचलः कैलासहेलामपि ॥

अत्रारोहणमध्यासनं चेत्येक एव धर्म उपमेयवाक्ये उपमान-
वाक्ये च पर्यायपदेनोपनिबद्धः ।

याञ्चादन्यपराङ्मुखी भवतु वो जिह्वा नृपेष्वर्धिनः
सर्वस्यापि कलिङ्गभूपतिरिह क्षेमकरः सेव्यताम् ।

तत्तादृक्फलभारवैभवनमञ्जीरन्ध्रशास्त्राभरे
मन्दारे पुरतः स्थिते किमपरैर्लक्ष्येण वृक्षैरपि ॥

अत्र मन्दार एव सेव्यतामिति प्रतीतिरस्तीत्येक एव साधारणो
धर्म उभयत्रापि वर्तते ।

संतोषकरणनिपुणो नरसिंह नरेश्वर त्वमखिलस्य ।

नानन्ददानचर्तुरश्चिन्तामणिमन्तरेण कोऽप्यस्ति ॥

स्वामिति प्रतिवस्तूपमेत्यर्थः । दातार इति । दिशां चक्रे सिद्धमण्डले परराष्ट्रस्य
मण्यद्भ्यश्चलैः प्रत्येकं संबन्धः । कश्चित् समानधर्मस्यैकत्रैव प्रयुक्तत्वापरच
नम्यत्वेऽप्येषा संभवतीत्याद्येनोदाहरणान्तरमाह । याञ्चेति । क्षेमं करोतीति
क्षेमकरः । “क्षेमप्रियमद्वेऽण् च” इति खच्प्रत्ययः । अत्रोपमेयवाक्ये प्रयुक्तं
सेव्यत्वमुपमानवाक्येऽपि प्रतीयत इत्याह । अत्रेति । वैधर्म्योदाहरणमाह ।
संतोषेति ॥

प्रतिवस्तूपमा ॥

१ सार्थकताभिधाने° T., M. २ भिधाने द्विधा C. ३ D. omits च. ४ क्रमेण यथा T., M.
५ साधारणधर्मः T. ६ निपुण° T., C., M. ७ इत्यादि K. ८ केत्यादि K. ९ K. omits
प्रतिवस्तूपमा.

अत्र व्यतिरेकमुखेनाभिधानाद्वैधर्म्यम् ॥

बिम्बप्रतिबिम्बत्वं यद्युपमानोपमेययोर्भवति ।

धर्मस्यापि तदानीं दृष्टान्तः कथ्यते द्विविधः ॥१८॥

अत्र दृष्टान्तालंकारमहिम्नैव बिम्बप्रतिबिम्बभावेन प्रतीयमानुपमानोपमेयभावमनाहत्य दृष्टान्तोदाहरणनिर्देशनरूपाः शब्दाः कविना न प्रयोक्तव्याः । पौनरुक्त्यापत्तेः । दृष्टोऽन्तो निश्चयो यत्रेति यथार्थाभिधानम् । साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां भवञ्जुमयथा भवति । क्रमेण यथा

त्वमसि रिपुनराधिनाथर्मोथ-

प्रकटभुजागलविक्रमो नृसिंहः ।

मदकरटिकठोरकुम्भपीठी-

दलनदुरन्तनखाङ्कुरो मृगेन्द्रः ॥

अपि संहजमनोहरं कवित्वं

भवति नृसिंहगुणान्वितं मनोज्ञम् ।

एवं सुखसामान्यनिर्देशेन प्रतिपन्नूपमानुक्त्या संप्रति बिम्बप्रतिबिम्बभावेन वाक्यभेदाश्रितं दृष्टान्तमाह । बिम्बेति । न केवलं धर्मिणोः किं तु धर्मत्वापि बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्देशो यत्र स दृष्टान्तः । स च पूर्ववत् साधर्म्यवैधर्म्यभ्यां द्विविध इत्यर्थः । दृष्टान्तादिवाचकप्रयोगे तु नायमलंकार इत्याह । अत्रेति । भिन्नबोरेव वस्तुनोरत्यन्तसदृशयोरुभयत्र पृथक् निर्देशो बिम्बप्रतिबिम्बभावः । संज्ञां स्तुत्यावबति । दृष्ट इति । दृष्टान्तिके संदिग्धस्यार्यस्याच निश्चयवर्धनाय दृष्टान्त इत्यर्थः । त्वमित्यादि । अपारिमयनकरिमयनबोर्भुजनखरबोध बिम्बप्रतिबिम्बभावः । अपीति । अत्र नृसिंहगुणाङ्कितत्वकुञ्चकलघसंगतत्वयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावः ॥

१ D. has दृष्टान्तालंकारमहिम्नैव after 'रूपाः शब्दाः' २ 'निदर्शनं' C. ३ 'भिधानः T. ४ 'भाषि' C, M. ५ 'पाटी T., C., M. ६ 'सुजनमनो' C. ७ 'म्बेत्यादि K. ८ 'पीत्यादि K.

अकुचकलशासंगतं तरुण्याः

कलयति मौक्तिकदाम तुर्भंगत्वम् ॥

प्रतिबिम्बनस्य करणं संभवता यत्र वस्तुयोगेन ।
गम्यमसंभवता वा निदर्शना सा द्विधाभिमता ॥१९॥

पूर्वत्र प्रतिबिम्बनस्य प्रक्रान्तत्वादिद्वैव लक्षणमुचितमेतस्याः ।
वस्तुयोगेन वस्तुसंबन्धेन । द्विधा संभवद्वस्तुसंबन्धासंभवद्व-
स्तुसंबन्धा च । क्रमेण यथा

यद्यप्येकाकिन्यो यद्यपि रमणीया युवतय-

स्तथापि स्वच्छाञ्छेदयति जगति श्लाघनधुराम् ।

इहार्थे प्रामाण्यप्रकटनपरा कीर्त्तिरनिशं

भुजङ्गानां लोके चरति नरसिंह क्षितिपते ॥

अत्र स्वच्छत्वाद्भुजङ्गलोकं भ्रमन्त्याः कीर्त्तितकार्यप्रामाण्यप्रक-
टनपरत्वेन संबन्धः प्रतिबिम्बनमाक्षिपति ।

दृष्टान्तः ॥

अथ बिम्बप्रतिबिम्बभावे वाक्यभेदेन दृष्टान्तमुक्त्वा तदभेदेन निदर्शनां दर्शयति ।
प्रतिबिम्बनस्येति । यत्र वस्तुसंबन्धेन प्रतिबिम्बनं गम्यते सा निदर्शना । सा च
संभवद्वस्तुसंबन्धासंभवद्वस्तुसंबन्धा चेति द्विविधेत्यर्थः । संगतिमाह । पूर्वत्रेति ।
संभवन् बाधरहितः सन्नेव वस्तुसंबन्धः स्वसामर्थ्यात् प्रतिबिम्बनं कल्पयति यत्र सा
संभवद्वस्तुसंबन्धा । यत्र स्वसंभवन् बाधितः सन्ननुपपत्त्या प्रतिबिम्बनमाक्षिपति सा
स्वसंभवद्वस्तुसंबन्धेत्यर्थः । यद्दीर्घं । इहार्थे स्वच्छानां सर्वत्र श्लाघ्यत्वकार्ये ।
भुजङ्गाः सर्पा विटाश्च । संभवद्वस्तुसंबन्धत्वं दर्शयति । अत्रेति । प्रामाण्यप्रकटनपरत्वे
तत्प्रतिपादनपरत्वं तेन संबन्धः संभवन्नोति शेषः । कारीषोऽभिरुष्यापवतीति-
वत् तत्समर्थाचरणरूपतया संभवात् । प्रतिबिम्बनमाक्षिपतीति । कीर्त्तिप-

१ तुर्भंगत्वम् O., M. २ प्रतिबिम्बितस्य T., O., M. ३ संबन्धेनेति D. ४ K.
omits दृष्टान्तः ५ द्वैधेत्यर्थः D. ६ पीत्यादि K.

दृष्यदुर्वारवैरिक्षितिपतिघनितालोचनाम्भोरुहेन्दुः

श्रीडासौर्ध कलानां जगति गजगतिर्नन्दतु भीर्नृसिंहः ।

यत्कीर्षिक्रोडलीनं कलयति गगनं क्षीरनीराकरान्त-

निर्द्वाणस्य स्रवन्तीसहचरतुहितुः प्राणनाथस्य लीलाम् ॥

अत्र भगवतः श्रीकृष्णस्य लीलया संबन्धः कथमपि गगनस्य न संभवतीति लीलामिव लीलामवगमयति । एषा पदार्थवृत्तिरुद्घा-
हृता । वाक्यार्थवृत्तिर्यथा

वीरनरसिंहतेजः स्तुतिवर्त्मनि यः प्रणेतुमभिलषति ।

अभिनवकमलकलाचीकुहरे विनिवेशयेत् स वडवाग्निम् ॥

अत्र ईष्टान्तालंकार इति चेन्न । परस्परनिरपेक्षवाक्यार्थगतत्वेन तस्य प्रगल्भमानत्वात् । अत्र पुनः परस्परसापेक्षत्वं वाक्यार्थयो-
रिति निदर्शनैव भवितुमर्हति । इयं पुनः प्राकराणिकधर्मस्याप्राक-

मिद्रतबोरिषि भावः । दृष्यदित्यादि । स्पष्टम् । धौरेति । कलाची पात्र-
विशेषः । अत्र वदेतत्तेजःस्तुतिकरणं तत् कमलक्रोडे वडवाभिनियेषानमिति
सामानाधिकरण्येन संबन्धः प्रतीयते । स च विरोधादसंभवंस्तद्गुणकारमिति वाक्या-
र्थयोः प्रतिबिम्बनमाक्षिपतीति वाक्यार्थवृत्तिरियं निदर्शनेति भावः । उदाहृतमे-
वेऽस्य दृष्टान्तावभेदमाद्यहृत । अत्रेति । परिहरति । नेति । भेदकमाह । परस्परैति ।
अत्र परस्परनिरपेक्षार्थत्वेन वाक्यार्थभेदस्तत्र दृष्टान्तः । अत्र सापेक्षार्थत्वेन विध्य-
र्थवावबोरिव वाक्ययोरेकवाक्यता तत्र निदर्शनेति भेदः । सापेक्षत्वं धोक्तरीत्या
वाक्यार्थे वाक्यार्थसमाप्तौपाविति भावः । एवं पूर्वार्थात्पुनःपुनःपुनःपुनःपुनःपुनःपुनः-
वेऽसंभवादिभ्यं निदर्शनोक्ता । वस्तुतस्तुपुनःपुनःपुनःपुनःपुनःपुनःपुनःपुनःपुनःपुनः-
इयं पुनरिति । तथाचभेदः प्रागुदाहृतोऽपि स्फुटार्थं पुनरुदाहृत इत्याद्येनाह ।

१ कथंचिदपि M. २ नृसिंहं O., M. ३ कुहरेऽपि निवेशं M. ४ दृष्टान्तोऽलंकार M.
५ परस्परपेक्षत्वं O.; परस्परव्यपेक्षत्वं T. ६ T. drops पुनः. ७ वीरनरसिंहेत्यादि K.
८ स्ववाक्यार्थं K.

राधिकगतत्वेनासंभवे निरैचायि चिरन्तनैः । वस्तुतस्तु विपर्ययेऽपि
संभवति । उभयथापि संबन्धानुपपत्तेः समानत्वात् । क्रमेण यथा

या चण्डांशुमयूखमण्डलमहाहंकारसर्षङ्कषा
ख्याता वीर नृसिंह देव जगति प्रौढिः प्रतापस्य ते ।
त्वद्दाटीचकिताः पलाय्य विपिने वासं परःकोटयः
कुर्वन्तोऽनुभवन्ति संततमिमां दावानले विद्विषः ॥

अत्र प्रतापः प्रकृतस्तद्धर्मस्य प्रौढेरप्रकृते दावानले कुतः संभव
इत्युपमानोपमेयभावः प्रतीयते ।

यः कैलासनिर्वासधूर्जटिजटाकोटीरतारापति-
ज्योत्स्नाशुम्भितसिद्धसिन्धुलहरीगर्भत्विषां विभ्रमः ।
उद्वेलाम्बरचूडकालिमकथानिर्मन्थनोत्कन्धरः
सोऽयं वीर नृसिंह देव नृपते त्वत्कीर्तिषु प्रेक्ष्यते ॥

अत्र सिद्धसिन्धुलहरीगर्भत्विषोऽप्रकृतास्तद्धर्मस्य विभ्रमस्य
प्रकृतासु कीर्तिष्वसंभवादौपम्यं गम्यम् ॥

क्रमेणेति । 'येति । सर्वे कपतीति सर्वङ्कषा । "सर्वकूलाभकरीषेषु कषः "
इति खप्प्रस्ववे मुमागमः । कोटेः परं परःकोटयः अपरिमिता इत्यर्थः । "पञ्चमी "
इति श्लेषविभागात् समासः । राजदन्तादिस्वात् कोटेः परनिपातः । पारस्करा-
दिस्वात् सुडागमः । शेषं सुगमम् ॥

निर्दर्शना ॥

१ 'संभवेन निरैचायि M. २ विरैचायि D. ३ पराः कोटयः T., C., M. ४ 'कले-
ऽपिद्विषः T. ५ 'स्तस्य T. ६ 'निवासि' T., M. ७ व इत्यादि K. ८ K. omits
निर्दर्शना.

उपमानादुपमेयं यत्राधिक्यस्य गोचरीभवति ।
सति भेदप्राधान्ये व्यतिरेको ऽयं समाख्यातः ॥२०॥

भेदो वैलक्षण्यम् ।

पवित्रसद्गोत्रमुदीरयन्ति
त्वामुत्कलाधीश विडौजसं च ।
इयान् विशेषो युवयोर्यदेष
नापारिजातस्त्वमपारिजातः ॥

अधोपम्यगर्भेषु भेदप्राधान्यात् व्यतिरेकं लक्षयति । उपमानादिति ।
अधोपमानादुपमेयत्वस्याधिक्ये अल्पत्वे वा हेतुः व्यतिरेकः इत्यलंकारस्यैव-
कारः । तथाचभेदे न विचारः । द्वितीये तु

‘कीनः क्षीणोऽपि क्षीणो भूयो भूयोऽनिवर्धते सत्त्वम् ।

विरम प्रसीद सुन्दरि यौवनमनिवर्तिं वारं तु ॥’

इत्येवमुदाहृत्य चन्द्रादुपमानादुपमेयत्वञ्च यौवनत्वञ्च आतत्त्वानिवर्तितत्वात्पल्पत्वमिति
प्राक्त्यातं तत् काठ्यप्रकाशकारेणात्यैर्बन्धानिर्वाप्तत्वमाधिक्यमेव नाल्पत्व-
निर्वेकत्वमेव न हेतुमिति प्रत्याख्यातम् । नै चान्यदस्योदाहरणं दृश्यते बुज्यते वा ।
अस्मात्सम्भवेनैव स्वबन्ध्याह । आधिक्यस्येति । आधिक्यं अधोपमेयत्वोत्कर्षहेता-
दुपमानत्वापरुषहेतौ च सति संभवेत्तत्र द्वयोर्हेत्वोक्तौ द्वयोरमुक्तौ एकैकोक्तौ च
अन्वयोऽस्य भेदाः । ते पुनरिवादिशब्दप्रयोगात् सद्गुणादिशब्दप्रयोगादर्याक्षेपाच्च सा-
ध्वत्वार्यत्वाकृतत्वेः सादृश्यवैविध्येन वैविध्ये द्वादशभेदाः । ते च श्लेषाश्लेषाभ्यां
द्वैविध्यं चतुर्विधविरत्व भेदाः । तत्र विदूमाचमुदाहरति । पवित्रेति^१ । पवित्रं पावनं

१ ०मिति कथमेतद् द्वैविध्यमिति K. २ न चान्यं K. ३ विद्वेष्यादि K.

अत्र श्लेषप्रतिभोत्थापितदीपकानुप्राणितो व्यतिरेकः ॥

श्रीमशुक्लभूमिपाल भवतो दानाम्बुकल्लोलिनी-

मेतां पूरपवित्रितावनितलां दृष्ट्वापगानां पतिः ।

शिप्रां नेच्छति नर्मदां न मनुते गोदावरीं नेक्षते

कालिन्दीं न धिनोति सिद्धतटिनीं नांश्लिष्यति प्रागिद्य ॥

अत्रेतराभ्यो दानाम्बुकल्लोलिनी सौभाग्येन विशिष्यत इति
व्यतिरेकः ॥

प्राधान्येन निबद्धं यद्युपमानोपमेययोरेकम् ।

अन्यत् सहार्थसहितं भवति सहोक्तिस्तदा

ख्याता ॥ २१ ॥

सच्छोभनं गोचं कुलं नाम वा यस्य तम् । अन्यत्र पर्वेर्वात् न सन्तस्तस्यन्तो गोचा
अत्रयो यस्य तम् । 'गोचं नामकुलाश्रिपु' इति विश्वः । एष विद्वीजा अपगतपरिजातं
वर्षे सौऽपारिजातः निःसपत्नो न निस्वमसुरोपद्रुतत्वात् । स्वं स्वपारिजात इच्छुपमा-
नादाधिक्यनुपमेयत्वम् । अपारिजातः पारिजातरहितो नेति च प्रतीयते । अयं च द्वयोर्हो-
त्वोरुक्तावाक्षिप्तसादृश्यः श्लेषाश्रितो भेदः । स च पवित्रेत्यादिप्रकृताप्रकृतसमानधर्म-
त्वावाक्यगतत्वादीपकभेदेनापि संकीर्ण इत्याद्येनाह । अत्र श्लेषेति । श्रीम-
श्लिष्यादि । अयं तु द्वयोरनुक्तावाक्षिप्तसादृश्योऽश्लेषाश्रितः । इतरानादरकरणादाधिक्यं
प्रतीयत इत्याह । अत्रेति ॥

व्यतिरेकः ॥

अथ भेदप्राधान्येनैव सहोक्तिं लक्षयति । प्राधान्येनेति । इहोभयोः प्रकृतस्वा-
रुपमानोपमेयभावो वैवक्षिकः । तत्र सहार्थनिर्दिष्टत्वाप्राधान्यादुपमानस्वमर्यादे-
तरस्य प्राधान्यादुपमेयत्वम् । अत्रोपमानोपमेययोरेकस्य शाब्दः क्रियासंबन्ध इतरस्य

१ न श्लिष्यति D. १ D. omits सौभाग्येन. २ 'नाम्नि कुले चादौ' K.
३ यस्यासावपां K. ५ K. omits व्यतिरेकः.

यथा

संप्रामाङ्गणभूषणस्य भवतः कर्णावतंसीभव-

ज्यावल्लीवलयोद्धरेण धनुषा मुकैः समं मार्गणैः ।

पतैस्तैः प्रतिमल्लभूमिपतिभिः स्पर्धानुबन्धादिवं

श्रीमन् धीर नृसिंह देव संहसा दिक्चक्रमुल्लङ्घितम् ॥

अत्र मार्गणानां प्रतिमल्लपलायनं प्रति निमित्ततामातन्व्यतामपि समसमयत्वेनोपनिबन्धः । रिपुगतादिक्चक्रलङ्घनं शब्दे बाणगतं तु सहार्थसामर्थ्यात् प्रतीयते ।

सहार्थनिर्देशान्बन्धः सा सहोक्तिरित्यर्थः । सा च नियमेनातिशयोक्तिमूला सती कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययकपातिशयोक्तिमूला श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूला चेति द्विधा । तत्राद्यानुशाहरति । संप्रामेति । अत्र मूलभूतामतिशयोक्तिं तावदर्शयति । अत्रेति । लक्षणार्थं च बोधयति । रिपुगतेति । रिपूणां क्रियासंबन्धः शाब्दः । अत एव तेषां प्राधान्यम् । बाणानां तु सहार्थसान्दर्भगम्य इत्यप्राधान्यम् । “सहयुक्तेऽप्रधाने ” इत्यप्राधान्ये तृतीयाविधानासिति भावः । अर्थात् गुणप्रधानभावः शाब्द एव । वस्तुतस्तु कालोपलक्षणत्वादुभयेषां सनप्राधान्यमेव दिक्चक्रोद्धरणे शाखाप्रस्तरयोरिव प्रहरणे । यथा सह शाखा प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र प्रस्तरप्रहरणस्य प्रक्षेपालनः कृष्णविषाणप्रासनवत्पुत्र्युक्तसंस्कारस्य प्रतिपत्तिकर्मत्वेन हविरासादनादिप्रयुक्तप्रस्तरवदेव वत्सापाकरणादिप्रयुक्तशाखायामपि विनिश्चयविनिबोधप्रसङ्गेनाप्रबोजकत्वात् प्रस्तरवच्छाखाया अपि तत्र प्राधान्यमेव नाङ्गत्वमिति निर्णीतं अतुर्यपद्योस्तृतीयेऽङ्गत्वं चोक्तमिति चेन्नैष शेषः । तत्र हि सूक्तवाक्येन प्रस्तरं प्रहरतीत्यत्र तृतीयामुक्त्वा सूक्तवाक्यस्य साधनत्वावगमान्मान्नात्रवर्षिकदेशतासंबन्धेन निर्वापालम्बनादिवद्यजिकल्पनायां प्रहरणोपलक्षितेऽर्धैतानमस्कारार्थे होमे प्रस्तरस्तस्याङ्गत्वमुक्तम् । इह तु प्रहरणभावे प्रस्तरस्यापि प्राधान्यमे-

१ °दितः M. २ भवता दिक् T. ३ °मुल्लभितम् T. ४ °नित्यादि K. ५ °पत्रकेते तत्रेष्ट K. ६ °देवतासंस्कारार्थे D. ७ परस्याङ्ग D. ८ K. omits उक्तम्.

स्वेषमिक्तिकाज्यवसायमूला यथा

रणे धीरनृसिंहस्य सिंहनादेन तर्जिताः ।

मदं मुञ्चन्ति मातङ्गैः सहैव परिपन्थिनः ॥

अत्र मदयोर्भेदेऽप्यभेदः ॥

ब्रूमोऽधुना सहोक्तिप्रतिभटभूतं विनोक्त्यलंकारम् ।
एकेन विना किञ्चिद्यत्रान्यत् स्यात् सतोऽसतो
यद्वा ॥ २२ ॥

सतः शोभनादस्यदशोभनम् । असतोऽशोभनादस्यच्छोभनम् ।
क्रमेण यथा

मं त्वद्वैरिवधूषकं विना काम्त्वा विराजते ।

ज्योत्स्नया न विना चन्द्रमण्डलं क्षितिमण्डलम् ॥

वेत्स्वविरोधः । अत्र न सहाय्यनिर्देशः कालोपलक्षकस्तत्र वास्तवोऽपि गुणप्रधान-
भावोऽस्ति । यथा श्वेन राजपुत्रैः सहाभ्यर्तुः सहालंकारैर्गौरैर्वेत्त्वासे राजपुत्र-
गुणकत्वमध्यवर्तैर्लंकारगुणकत्वं गोचेति । ततः शास्त्राप्रस्वरवोरिव धरणावबन्धोपि
साध्य एव गुणप्रधानभाव इति सिद्धम् । शिखीवामुदाहरति । रणे इति ।
मदयोरिति । सनाहंकारवोरित्यर्थः । अन्वह सर्वं पूर्ववत् ॥

सहोक्तिः ॥

विनोक्तेः संगतिमाह । ब्रूम इति । लक्षणमाह । एकेनेति । अत्र केव-
चिद्विना कस्वचिदशोभनत्वं शोभनत्वं वा सा विनोक्तिर्द्विवेत्स्वर्तः । अत्र शोभ-
नत्वाशोभनत्वनिवृत्त्योरन्वयवृत्तिर्निमित्तत्वव्यापनाय तदन्वयाकथनम् । जैति ।
अत्र काम्तिज्योत्स्नवैर्धिनाभावद्विरिवर्णचन्द्रमण्डलवर्णेन विराजत इत्यशोभनत्वं शोभ-

१ प्रतिमटरूपं D. २ न ते रिपुवधुं O., M. ३ एव इत्यदि K. ४ 'काररूपयो' D.
५ K. omits सहोक्तिः ६ विनोक्तिर्मति D. ७ 'विनोक्त्या' K. ८ वेत्स्वदि K.

विना पश्चात्कारो प्राह्यम्भनं भुङ्गतीर्षिणः ।

विना भाति बह्वैर्वा नृदिह भवतः समा ॥

साधारणधर्मवशाद्गम्येनाप्रस्तुतेन चारुत्वम् ।

प्रस्तुतमुपैति वाच्यं यस्यामेषा समासोक्तिः ॥२३॥

व्यङ्ग्येऽपि रूपके प्रस्तुतोपरञ्जकत्वमेवाप्रस्तुतस्य । यत्रारो-
प्यमाणपदार्थत्वेनारोपविषयस्य प्रतिभासनादप्राधान्यं तत्र
परिणामः । यत्र पुनरारोप्यमाणपदार्थधर्मविशिष्टत्वेन प्रति-

नत्वनिवृत्तिरुक्ता । विनेति । अथ प्राहासिविनाभावात् पश्चात्परीक्षां भातीति
घोमनत्वमघोमनत्वनिवृत्तिरुक्ता ॥

विनोक्तिः ॥

अथ विशेषणविच्छिन्नाश्रयणेनालंकारद्वयमुच्यते तत्रौपम्यगर्भत्वसाम्बाहिनो-
क्त्वानन्तरं समासोक्तिमाह । साधारणेति । यत्र प्रस्तुतविशेषणसाम्बाहणस्तुतं
गम्यते सा समासोक्तिरित्यर्थः । नन्वेतदेकदेशविषयिकरूपकेऽतिव्याप्तमाद्यङ्गत्वं तस्यौ
नेवमाह । व्यङ्ग्येऽपि रूपक इति । व्यङ्ग्यरूपकेऽपीत्येवमाह । एक-
देशविषयिकरूपक इत्यर्थः । तस्यैकदेशविषयानान्त्यैकारेशान्तरे व्यङ्ग्यत्वादिस्तुप-
रञ्जकत्वं रूपकत्वं त्वेन रूपेण परकपाच्छादकत्वमिति भावत् । एकदेशे तूपर-
ञ्जकत्वेन प्रशान्तत्वादिशान्तरमप्यपरञ्जकत्वमेव व्यङ्ग्येति । समासोक्तौ तु
विशेषणमाद्यङ्गत्वात्प्रस्तुतस्य प्रस्तुतावच्छेदकत्वमात्रं न तूपरञ्जकत्वमिति भेद
इत्यर्थः । तर्हि रूपकपरिणामकोः को नेवत्वमाह । यत्रेति । अथरनुवच्य स्व-
साहाय्येन प्रस्तुतोपबोधित्वं परिणामे नोपरञ्जकत्वमित्यर्थः । तदुभयविचिन्ना-
समासोक्तौ स्वकपमाह । अत्र पुनरिति । विशेषणसाम्बाहणमन्वत्वेन रूपकमापो-

१ पदार्थधर्मविशिष्टत्वेनारोपे U., M.; 'पदार्थस्य विशिष्टत्वे' T. २ विनेत्यदि K.
३ K. oaktis विनोक्तिः ४ साधारणैक्यदि K. ५ यत्र च प्रस्तु D. ६ 'कदेशे
वर्तमानं' D. ७ परकपाच्छेदकत्वं D.

भासनादारोपविषयस्य प्राधान्यं तत्रैयम् । अतस्तु प्रस्तुताद्या-
द्यादप्रस्तुतस्य प्रतीयमानत्वे संक्षेपेणार्थयोः कथनमित्यन्वयार्था
समासोक्तिः । निमित्तमन्तरेण प्रस्तुतादप्रस्तुतस्य गम्यत्वेऽतिप्रसङ्गः
स्यादित्यत्र निमित्तं साधारणो धर्मः । स द्वेषा गुणः क्रिया च ।
गुणो यथा

गुणप्रणयिनी मुष्टिप्राह्यमभ्या सुवंशजा ।

नरसिंहधनुर्वल्लीं करोति भवतो मुदम् ॥

अत्र श्लेषोपपादितस्य गुणप्रणयित्वादिगुणरूपस्य धर्मस्य साधा-
रणत्ववशादपरित्यक्तस्वरूपाया एव धनुर्वल्याः स्त्रीत्वधर्मविशिष्ट-
त्वप्रतीतिः ।

यथा वा

विशालवल्मीभुजान् लघुविशीर्णलूतागुण-

प्रतानवसनभ्रियः स्फुटसुधाविलासस्मितान् ।

पाषाणप्रस्तुतस्य विषयावच्छेदकत्वमात्रं न तु तौशाल्वेनावच्छेदकत्वमेवेति
सर्वोत्कारोत्तीर्णं समासोक्तिरित्यर्थः । संज्ञां धृत्यादयति । अत इति । कथं
प्रतिपादनं तेनोभयोरवाच्यत्वेऽन्वयोपः । अत्र विशेषणं गमकमित्युक्तं कीदृशस्य
संज्ञं गमकत्वं कस्य वा विशेषणत्वं कतिविधं वेत्यपेक्षावामाह । निमित्तमिति ।
गुणेति । गुणो मौर्वी रूपलावण्यादिश्च । मध्ये लस्तकः अवलम्बं च । वंशो
वेपुरन्दवश्च । अत्र को गुणः कथं च तस्य साधारणं तद् दर्शयन् लक्ष्मे लक्षणं
पातयति । अत्रेति । साधारणत्ववशादिति । श्लेषमूलभेदाभ्यवसावसाव-
दित्यर्थः । अत्र व्यवहारसमारोपो न रूपसमारोप इति बहुक्तं तद्व्यपत्तिः ।
अपरित्यक्तैति । इह नवी विशेषणगतिः । श्लेषनौपम्यगर्भं साधारणं चेति ।
तत्राद्यमुक्तम् । द्वितीयमाह । विशालेति । लूता तन्मुखावकीटः । तस्या

१ तत्र सेयम् D. २ वल्मीमुजा T. ३ तादान्मयाच्छादकत्वं वेति K. ४ D. drops-
तस्य ५ मित्यादि K. ६ जेत्यादि K. ७ त्त्यादि K. ८ त्त्यादि K.

नृसिंह वसुधाधिप त्वदरिवीरलीलागृहान्
विशङ्कमुपगृहते विपिनपावकज्वालिका ॥

अत्र बलमी भुजेव बलमीव भुजेत्याद्युपमासमाससामर्थ्योप-
जातगुणसाधारणत्वमाहात्म्याद्गृहाणां पावकज्वालायाश्च नाय-
कतास्यधर्मविशिष्टत्वप्रतीतिः ।

क्रिया यथा

विभ्रानैस्तेः परिभूयमानः
कल्पद्रुमो वीर कलिङ्गनाथ ।
लतोपगूढोऽपि न भृङ्गनादै-
रभाषते न स्मयते च पुष्पैः ॥

अत्रामाषणादिक्रियारूपधर्मसाधारण्याल्लताकल्पद्रुमयोर्नार्यकत्व-
प्रतीतिः ।

गुणप्रदानः तन्नुवितानः । सुधा लेपद्रव्यविशेषः । अत्रापि विशेषणत्व साधारण्य-
मापावकं लक्षणं योजयति । अत्रेति । बलमी भुजेवेत्युपमितसमासः । बलमीवह
गृहेति मरुत्सकादिः । एवं लतागुणप्रदानो वसनभीरिव सुधा विलासस्मितमिवे-
त्यादि योज्यम् । इक्तसमासद्वयविवक्षयाह । उपमासमासेति । गुणो विशाल-
भुजत्वादिः तस्य साधारणत्वमभेदाध्यवसायादिति भावः । नायकयोर्भावो नायकता
तदाख्यधर्मविशिष्टप्रतीतिरित्यनेन व्यवहारसमारोप एवात्र न रूपसमारोप इति
सूचितम् । क्रियेति । स्पष्टम् । औपम्यगर्भविशेषणे ब्रह्मोपमासमासस्तत्र
समासोक्तिरित्युक्तम् । ब्रह्मोपमारूपकसमाससंकरस्तत्रापि समासोक्तिरस्तीत्याह ।

१ D. has बलमी भुजेव बलमीभुजेन्युपमा^०; T. has बलमी भुजेव बलमीभुजेत्याद्युपमा^०
२ विभ्रानैस्ते T. ३ 'नायिकानायकत्व' T., C., M. ४ क्रियेत्यादि K.

घाटीं वीर नृसिंह देव अक्षतः सुत्वा यन्मन्तं भिक्षा
यान्तीनां रमसादरातिशुद्ध्यां शास्त्राभुजैः शक्तिभिः ।
आकर्षन्ति कक्षान् हरन्ति सिन्धुयं सुद्वन्ति गण्डस्थलीः
निष्पद्यन्ति स्तनयोः स्पृशन्ति जघने शुद्धान्ति कण्ठे मुहुः ॥

अत्र शास्त्राभुजैरित्युपमारूपकसंदेहसंकरसमासोत्थापिता समा-
सोक्तिः ।

रूपकगर्भत्वे पुनः समासान्तराभयत्वात् साधारणधर्मत्वं संभव-
दपि न समासोक्तेश्चरः । एकदेशविद्युत्तत्त्वरूपकमुखेनैवार्थान्तरस्य
व्यज्यमानत्वेनास्याः कैमर्ध्यप्रसङ्गात् ।

धावन्तीर्नरसिंह देव रमसाद्रीस्य प्रसूनेक्षणै-
स्तासां बाहुलतासहोदरतया वात्सल्यनिष्ठा इव ।
आहारोऽस्तु फलैरिति प्रतिघनं पादे लग्नस्यो लता
यावन्ते त्वदरातिराज्रमणीः पुष्पन्धयानां वतैः ॥

घाटीमिति । विनापि विनाभूतेत्यर्थः । सिन्धुयं वक्षत् । संकरं रचयति ।
अत्रेति । उभयपान्थाकर्षणाशिक्रियागिर्वाहात् संदेशः । अथ पुना रूपकनिधयः
न अथ समासोक्तेरवकाश इत्याह । रूपकगर्भत्वेनेति । कैमर्ध्यं देवर्ध्यम् ।
धावन्तीरित्यादि । सहोदरता साहचर्यमेकौदरता च । वात्सल्यनिष्ठाः प्रेम्प-
रसन्ता इत्यर्थः । पुष्पाणि धवन्तीति पुष्पन्धयः भृङ्गाः । “नाडीमुहयोव ”
इति चकाराजेटः स्वश्रुत्यन्ते गुणावनः । अथ लता वात्सल्यनिष्ठाः सन्त्यो रमणी-
र्वाचन्ते इवेति चेतनधर्मः प्रार्थनश्रुत्येवते । तस्मिन्धयर्धनचेतनासु लतासु लक्ष्मी-

१ 'स्वर्ध' O., M. २ रूपकगर्भितत्वे T., O. ३ कैमर्ध्यं T. ४ विना विनाभूतेत्यर्थः D.
५ कैमर्ध्यं K. ६ चेतनधर्मः D.

अत्र विलोकनानुगुण्यात् पुण्याणां नयनतन्त्रेण रूपणसिद्धौ लतानां
सखात्वरूपर्ष प्रतीतियथमवतरदुस्त्रेहाया निमित्ततामातनुते ।

विधुरीकुर्वन् कवरीं लुम्पन् मकरां विशुन्नयन् हारम् ।
धीर विरोधिमृगीदृशि खेलेति कामीव ते खङ्गः ॥

अत्र विधुरीकरणादिसाधारणधर्मसामर्थ्यादेवाप्रस्तुतस्य कामिनः
प्रतीयमानत्वादुपमायाः पौनरुक्त्यमिति समासोक्तिविषय उपमा
न कार्या । तस्मात् 'हस्मीरमानमर्वन् खेलेति खङ्गस्तवारिनारीषु'
इति पाठः परिणमयितव्यः ॥

विलसति विशेषणानां प्रतीयमानार्थगर्भता यत्र ।
सहृदयहृदयाह्लादी परिकरनामा स निर्दिष्टः ॥२४॥

त्वद्विन्द्याद्या । तत्र निमित्ततयैकदेशविद्यतिरूपकसमासोक्तयोः प्रसक्तौ रूपक-
स्व प्राबल्यमाह । अत्रेत्यादि । प्रसूनेक्षणैरित्यथोक्तसाधकबलात् रूपकसिद्धौ
प्रकान्तप्राबल्यादेषान्तरेऽपि तदेव प्रवृत्तं सन्निमित्ततां भजतीति न समासोक्तेरव-
काश इत्यर्थः । एवं समासोक्त्येकदेशविद्यतिरूपकयोः समावेशे रूपकं बलीय
इत्युक्तम् । उपमासमासोक्तिसमवाये नु समासोक्तिरेव बलीयसीति रक्षयन्
साधारणविशेषणश्रितां समासोक्तिं चोदाहरति । विधुरीति । विधुरीकुर्वन्
विरहितं कुर्वन् कवरीं केशपाशम् । "जानपद—" इत्यादिना ङीप् । विसृज-
यन् विच्छिन्नम् । ननु कामीवेत्युपमेवैयं न समासोक्तिरित्याद्यहं क्व सत्यं तां
वराकां वाच्यतयोपस्थापितां निष्कासयाम इत्याह । अत्रेति । तथापि कुतः
समासोक्तिरत आह । तस्मादिति । अस्याः प्रपञ्चस्त्वलंकारसर्वस्वे
श्रवणः ॥

समासोक्तिः ॥

विशेषणविच्छिन्निसाम्यात् समासोक्त्यनन्तरं परिकरं लभयति । विलस-
तीति । प्रतीवनानार्थगर्भतायान्तरप्रत्यायकत्वमित्यर्थः । साभिप्रायविशेषणत्वं परि-

१ कवरी O., M. २ प्रकान्तबलादेकदेशान्तरेऽपि K. ३ विधुरीत्यादि K. ४ का-
मिनी सेन्नुप° K. ५ K. drops समासोक्तिः ६ °सतीत्यादि K.

नरसिंहनरेन्द्रेण मन्दनद्रुमबाहुना ।

धनेशांशावतारेण धन्याः केनार्थिनः कृताः ॥

तादृक् किमपि विशेष्यं साभिप्रायत्वमश्रुते यत्र।
स परिकराङ्कुरनामालंकारःकीर्तितःकविभिः॥२५॥

परिकरवैपरीत्येनास्य प्रवृत्तेरिहामिधानम् ।

नरसिंह महिपाल कीर्तिस्त्रिपथगा तव ।

न कस्य भविता म्हाप्या पुनाना भुवनत्रयम् ॥

अत्र त्रिपथगेति त्रिभुवनपवित्रीकरणायोपपत्तिरूपमभिप्रायम-
भिष्यञ्जयन् वाच्योन्मुखीभवतीति नायं ध्वनेर्धिषयः । कश्चित् पुनः

कर इत्यर्थः । समाप्तोक्तौ प्रस्तुतविशेषणानां साधारण्यप्रस्तुतविशेष्यगमकत्वं
परिकरे तु प्रस्तुतगतविशेषप्रख्याबनेन तदुपस्कारकत्वमिति मेदः । नरसिंहेति ।
अत्र कल्पद्रुमादनुसारः कुबेरदम्बाभ्य इति विशेषणानिप्रायः ॥

परिकरः ॥

विशेषणविच्छिन्नाश्रयणार्थलंकारद्वयनभ्रधावि । अयं विशेष्यविच्छिन्नाश्रयणार्थ-
कमलंकारं परिकराङ्कुरनामानं लक्षयति । तादृगिति^१ । तादृक् संयादृष्टमित्यर्थः ।
साभिप्रायविशेष्यत्वं परिकराङ्कुर इत्यर्थः । संगतिनाह । परिकरेति ।
नरसिंहेति^२ । विशेष्यत्वं साभिप्रायत्वं विवृणोति । अत्र त्रिपथगेति ।
भिभिः पथिनिर्गच्छतीति ध्रुवस्या भोगबलात् त्रिभुवनानिष्पापकषासनत्वं
गम्यते । गङ्गादिषुब्दैस्तु नैवमिति भावः । वाच्योन्मुखत्वं वाच्योपस्कारकत्वम् ।
अतो न ध्वनिशङ्केत्याह । इति नायमिति । कश्चिद्योगमनपेक्ष्य प्रसिद्धेरेव
ध्वञ्जकत्वमित्याह । कश्चित्पुनरिति । अत्र ध्वङ्गदध्वञ्जने विवृणोति ।

१ D. drops गत २ हेत्यादि K. ३ K. drops परिकरः ४ ऽगित्यादि K.
५ तथातुल्यमि^० D. ६ हेत्यादिना K. ७ ध्वनित्यशङ्के^० D. ८ नावमिति D.

प्रसिद्धत्वाद्दिशेष्यमतयामृतं प्रयुक्तमपि तथाभूतमभिप्रायमभिव्य-
नक्ति । यथा

नाथः काकोदराणां कथयति लिङ्गति स्मापतिः कार्त्तवीर्यो
मैलानन्दो जलानां निधिरचलपतिर्लैखनी व्योम पत्रम् ।
संख्या दूरे परार्थाद्यदि भवति पुनः किं च वैरिञ्चमायुः
संख्येयत्वं तदानीं दधति तत्र गुणाः श्रीनुसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्र काकोदरनायादीनि विशेष्याणि सहस्रमुखत्वादिरूपमभि-
प्रायमभिव्यञ्जयन्ति ॥

यत्र विशेष्यविशेषणसाम्यं स श्लेष एष तु द्वेषा ।
किं चास्मिन् वाच्यत्वं विशेष्ययोस्तुल्ययोरेव ॥२६॥

नार्य समासोक्तिः । विशेषणमात्रसाम्यस्य तां प्रति प्रयोजकत्वात् ।
विशेष्यविशेषणसाम्यमधिकृत्य चास्य प्रवृत्तत्वात् । नाप्यर्थं तुल्य-
योगिता । विशेष्यगतत्रिष्ट्वस्य तस्यामभावात् । अर्थं तुल्ययोरेवेति

अत्रेति । काकोदरनायादीनां सहस्रमुखत्वादिरूपेवैव प्रसिद्धत्वादिति भावः ॥

परिकराङ्कुरः ॥

विशेषणमात्रविच्छिन्ना समासोक्तिपरिकराङ्कुरौ विशेषणमात्रविच्छिन्ना परि-
कराङ्कुरालंकारः । अर्थोन्मेषविच्छिन्नाश्रयनेन श्लेषमाह । विशेषणोत्पादि ।
विशेषणविशेष्यनिष्ठं शब्दमात्रसाधर्म्यं श्लेषः । स केवलप्रकृतगोचरः केवलाप्रकृत-
गोचरश्चेति द्विविध इत्यर्थः । उभयगोचरस्तृतीयोऽपि भेदोऽस्तीति केचित् ।
तन्निराधार्यमाह । किं चेति । अतस्तुल्ययोरेव विशेष्ययोर्वाच्यत्वं नास्तुल्ययोरेवो
द्विविध एवावमित्यर्थः । समासोक्तितुल्ययोगित्तयोः क्रमेणातिध्वान्ति निरस्त्विति ।
नाथमिति । द्वितीयार्थं तृतीयभेदानिरासपरत्वेन व्याचष्टे । अर्थं तुल्ययोरेवेति ।

१ °दिशेष्यं प्रयुक्तमतयाभूतमपि तथाभूतमभिप्रायं D. २ नाथः काकोदराणामित्यादि T.
३ मैलानन्दो C., M. ४ लैखिनी O., M. ५ प्रवृत्तमानत्वात् T. ६ K, drops परिकराङ्कुरः,
७ नाकनित्यादि K.

व्यक्तसामर्थ्यात् प्राकरणिकयोरेव धाप्रकरणिकयोरेव कर्मिभ्य-
यत्त्वेन भवन्न द्वैविध्यमतिक्रामति । क्रमेण यथा

कन्दर्पोदयमाश्रयन्निरलसैः कान्तारसंप्रापितैः
शश्वत्सानुचरैः प्रभूतकनकोत्सुकक्षयैर्भूषितैः ।
राजन् वीर नृसिंह देव भवतोमित्रैः समस्तैरपि
प्राप्यन्ते ननु चित्रमत्र युगपत्तास्ताः पराभूतवः ॥

अत्र त्यागशौर्ययोर्वर्ष्यमानत्वान्मित्रामित्राणां प्राकरणिकत्वम् ।
निजकरकलितस्वाहं काष्ठाश्लेषोपनीतमाहात्म्यम् ।
हस्मारमानमर्दन भवतस्तेजो विभावसुं जयति ॥

केवलप्रकृतयोःकेवलाप्रकृतयोर्वा विषयेषुयोः प्रकृतत्वाप्रकृतत्वयोरविशेषावभिधाया
विदम्बुनद्यन्त्याहाश्चत्वं संभवति । प्रकृताप्रकृतयोस्तु प्रकृतनिबन्धनप्रकृतप्रती-
तेर्ध्वमित्येव वैविध्यासंभवात् द्वैविध्यमेवेत्यर्थः । तयोः पृथक्पृथक्निर्देशो मूपमासी-
पकायलंकारान्तरेर्बाध इति भावः । कन्दर्पोति । कन्दर्पोदयं कामोत्रेकानन्वय
कुस्वितवर्षोत्रेकमित्यर्थः । कान्तारसं कान्तारागमन्वय कान्तारं वर्त्मदुर्गमम् ।
सामुच्चैरनुचरसहितैः प्रस्थचरैर्ष्व । कनकैः सुवर्णैर्भूषितैः । उत्सुकक्षयै-
स्तुङ्गभवनैः प्रबलनाद्यैश्च । भूषितैरलंकृतैर्भूषितैः शयानैश्च । भवतोमित्रैरि-
त्यर्थमिषैरनिषैरिति श्लेषः । समस्तैर्मिलितैः समन्ततः क्षितैश्च । परा उत्कृष्टवः भूतवः
संपदः । अन्वय पराभूतवः पराभवाः । अथ कनकवर्णं सर्वत्र शब्दश्लेषः ।
निजेति । 'बलिहस्तांशवः कराः' इत्यनरः । करेण राजपदेन बलिना कलिताः
स्वाहाः स्वान्वहानि संप्रानि यस्य तत् कलितस्वाहं करदानफलीकृतजीवितकाल-
मन्वय इत्यनुशीतस्वाहादेवीकं तयांशुकृतनिबन्धनं च । स्वान्वहानि स्वाहाः ।
प्रतिमासं दिनकरभेदात् स्वद्यम् । काष्ठाश्लेषः प्रकर्षप्रतिरिन्धनसंबन्धो दिग्ब्या-
सिध तेनोपनीतमाहात्म्यं प्राप्तप्रभावम् । तेजः प्रतापः । विभावसुमग्निर्कं च ।

१ मित्रैर्मित्रैरपि D. २ कन्दर्पोत्यादि K. ३ सप्तैः D. ४ भूषितैः D. ५ निजे-
त्यादि K.

अत्र विभावसुशब्दवाच्ययोर्दहनतपनयोरुपमानत्वाद्प्राकरणीक-
त्वम् । विशेष्यविशेषणसाम्येन पुनर्यत्र प्रकरणादिना प्रकृतार्थं यत्र
शृङ्खलितायामभिधायामप्रकृतार्थाभिधानाय सामर्थ्यविधुरत्वेऽपि
शब्दस्याप्रकृतार्थोऽपि प्रतीतिसरणिमनुसरति तत्र शब्दशक्तिमू-
लानुरणनरूपव्यङ्ग्यो ध्वनिः । यथा

हिरण्यकशिपुक्षेत्रदानदर्शितविस्मयः ।

न कस्य श्लाघनीयोऽसि नरसिंह जंगत्पते ॥

अयं च प्रयत्नादिभेदात् प्रातीतिक एव शब्दान्यत्वे अनुकाष्ठन्या-
येन स्वयमेव शब्दयोः श्लिष्टत्वाच्छब्दगतः । अत एवास्य समरूपद-

भवं तु शब्दश्लेष एव । प्रकृताप्रकृतगोचरे तूभयसाम्ये ध्वनिरेव न श्लेष
इत्याह । विशेष्येति । ननु विशेष्ययोः पृथक्किंशो विशेषणमात्रसाम्ये प्रकृता-
प्रकृतश्लेष इत्यन्यैरुक्तं किं नेष्यते । तत्रोपमाशीपक्राद्यलंकारान्तरावरोधे श्लेषस्व
प्रतिभासमात्रसारत्वात् । ननु गुणक्रियासाम्यवच्छब्दसाम्यमुपमायां प्रयोजकनापि
रूपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेष एवायम् । अन्यथापि विविक्तविषयालाभात् सर्व-
भेदात् बाधः स्यात् ततो निरवकाशत्वात् सर्वालंकारापवाशोऽयमित्यलंकारस-
र्वस्वकार इति चेन्न । पूर्वोक्तभेदद्वयेऽत्यावकाशत्वात् । न च तथापि तुल्य-
योगिताद्युक्तवकाशः । तत्र विशेष्यश्लेषाभावात् । तस्माद् द्विविध एव श्लेष इति
सिद्धम् । द्विविधोऽन्वयं पुनः शब्दगतोऽर्यगतमेति द्विविध इति ब्रुवन्नायं रक्षयति ।
अयं चोति । प्रातीतिकैः प्रतीतिसिद्धे न त्वोपपत्तिक इत्यर्थः । यत्र प्रबल-
स्वरादिभेदादस्तुतो निम्नयोरेव शब्दयोः नियःसंश्लेषभेदाऽऽनुकाष्ठवदेकत्वे-
नावभासः शब्दश्लेष इत्यर्थः । अत एवेति । शब्दभेदादेवेत्यर्थः । समपह्नवत्त्व

त्वम् । यत्र पुनः प्रयत्नादिभेदाभावाच्छब्दैष्ये सत्येकनालावलम्बितफलद्वयन्यायेनार्थयोः श्लिष्टत्वं तत्रार्थगतः । अत एवात्रामङ्गपदत्वम् । शब्दपरिवर्त्तनसहिष्णुत्वमर्थश्लेषस्य विषय इति पुनः कौट्यप्रकाशकारस्य सिद्धान्तः ॥

नयावभासवेलाभामिति शेषः । द्वितीयां निरूपयति । यत्र पुनरिति । वचनार्थभेदाच्छब्दभेद इति वर्त्तने प्रत्यर्थं शब्दभेदस्तथापि तत्सोत्पत्तिकत्वात् प्रत्यर्थं शब्दभेदो ज्ञान्यत इत्युपपत्तिगम्यत्वाद्भेदस्य तु प्रतीतिसिद्धत्वं वुरपदवत्वाच्छब्दैक्यमेव युक्तमिच्छामिप्रत्याह । शब्दैष्ये सतीति । अत एव शब्दैक्यादेवेत्यर्थः । बभेकवृत्तफलद्वयवदखण्डैकशब्दे अर्थद्वयसंश्लेषः सोऽर्थश्लेष इत्यर्थः । इहालंकारालंकारभावो लोकगम्यः । अथा लोके कण्ठगतः कण्ठालंकारः कर्णगतः कर्णालंकार इत्यादिष्वपरेषुस्तथा शब्दगतः शब्दालंकारोऽयंगतोऽर्यालंकार इत्युभयकृतः श्लेषः । स उभयोऽन्वयश्लेषद्वारसंगत्यार्यालंकारप्रस्ताव एवालंकारसर्वस्वकारमतेनात्र निरूपितः । कौट्यप्रकाशकारेण त्वलंकारालंकारभावस्यान्वयव्यतिरेकावसेयत्वात् भास्वनकरेखादावमङ्गपदत्वेऽपि भास्वरहस्तसूर्वाकिरणरूपार्थद्वयस्य भास्करशब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानाच्छब्दाश्रयत्वाच्छब्दश्लेष एवेति द्वितीयोऽपि शब्दालंकारप्रस्तावे निरूपितस्तर्हि तन्मते कोऽर्थश्लेषस्य विषय अत आह । शब्दपरिवर्त्तनेति । अथाह । 'अर्थश्लेषस्य स विषयो यत्र शब्दपरिवर्त्तनेऽपि न श्लेषस्वखण्डना' इति । यत्र शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानं विनैवार्थयोः स्वमहिम्नैव श्लिष्टत्वं सोऽर्थश्लेष इत्यर्थः । अयोदाहृतं तेनैवं ।

स्तोकेनोन्नतिमावाति स्तोकेनावास्वधोगतिम् ।

अहो सुसवृष्ठी वृत्तिस्तुलकोटेः खलस्य च ॥

इत्युच्यते ननावनमनयोरोद्धत्वानौद्धत्वोवाभ्यार्थयोस्तुलखलवर्तिनोः शब्दपरिवर्त्तनेऽपि श्लिष्टताप्रतीतिः ॥

ऋषेः

१ काव्यभक्तिकाव्याकरस्य T., M. १ उदान्तः T., C., M. २ अर्थभासवेत् K. ३ तद्वितीर्षि K. ५ न्याय्य इत्यु° K. ६ शब्देत्यर्थद्वय° K. ७ तेन D. ८ K. drops श्लेषः.

सामान्यविशेषत्वे सारूप्ये कार्यकारणत्वे च ।

अप्रस्तुतप्रशंसा निर्दिष्टा प्रस्तुतस्य गम्यत्वे ॥२७॥

इहाप्रस्तुतस्याप्रस्तुतत्वादेव वर्णनमनुचितमपि प्रस्तुतपरत्वेनौ-
 धितीमालम्बत इति प्रस्तुतं व्यङ्ग्यमप्रस्तुतस्य वाच्यस्य सिद्धि-
 मादधातीति वाच्यसिद्धयङ्गमिदं गुणीभूतव्यङ्ग्यम् । अत एवाप्रस्तु-
 तस्य प्रशंसा कथनमित्यन्वर्थताभयणसामर्थ्यादप्रस्तुतस्य वाच्य-
 त्वमत्र सूत्रेऽनुपात्तमपि लभ्यते । संबन्धेन विना पुनरप्रस्तुताप्रस्तु-
 तावगतावर्तिव्याप्तिः स्यादित्यर्थान्तरप्रतिपत्तिनिमित्तेन भवितव्यं
 संबन्धेन । संबन्धे तु भवन्ती सामान्यविशेषत्वकार्यकारणत्वसारू-
 प्यरूपसंबन्धत्रयोल्लङ्घनजंघालतां नावलम्बते । सामान्यविशेषत्वे

प्रस्तुताप्रस्तुतप्रतीतौ समासोक्तिरुक्ता तद्वैपरीत्येनाप्रस्तुताप्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तु-
 तप्रशंसायाह । सामान्येत्वादि । परिकरादीनां तु प्रयाणां विशेषणविच्छित्तिप्रस-
 ङ्गान्मभ्यप्रवेशः । अथ सारूप्यादिसंबन्धबान्धतमवशेनाप्रस्तुतकथनात् प्रस्तुतं
 गम्यते सौप्रस्तुतप्रशंसेत्वर्यः । ननु प्रस्तुतमुपेक्ष्याप्रस्तुतस्य कथने कोऽलंकारः ।
 प्रस्तुत वाच्येवधारद्वर्णनवत् परिहासहेतुरथं शेष एवेत्याद्यङ्गमनूय प्रस्तुतावगम-
 कत्वात् शेष इति परिहरति । ईहेति । प्रस्तुतावगमे कोऽवमतिशय इत्यत आह ।
 प्रस्तुतमिति । ननु न्बन्धेन लक्षणमप्रस्तुतस्य कथनमित्यनुक्तेरित्याद्यङ्गव्य संज्ञा-
 निर्वचनान्तम्भवत इत्याह । अत एवेति । संबन्धापेक्षायाः प्रवोजनमाह ।
 संबन्धेनेति । अन्वया सर्वे सर्वेण गम्यत इत्यतिप्रसङ्गः स्वादित्याह । अति-
 व्याप्तिः स्यादिति । अर्तः परमासमाप्तेरत्वाः स्पष्टोऽर्थः श्लोकात् गताः

१ 'कियमालम्बते O.; 'कियमवलम्बते T., M. २ 'वतिप्रसङ्गः स्यादि°D. ३ संबन्धेन
 तु T. ४ भवन्ती न T. ५ जंघालतामलम्बते T. ६ सारूप्यादिनियमवलयं K.
 ७ सेयमप्रस्तुतं K. ८ इहेत्यादि K. ९ 'अथ अत आह K. १० D. omits ननु
 ११ न्यूनलक्षणं D. १२ इतः परं D. १३ स्पष्टार्थाः श्लोकाः प्रायेण गतार्थाः D.

सामान्याद्विशेषस्य विशेषाद्वा सामान्यस्य प्रतीयमानत्वे द्वैतं कार्य-
कारणत्वेऽपि कार्यात् कारणस्य कारणाद्वा कार्यस्य व्यज्यमानत्वे
द्वैविध्यं सारूप्ये त्वेक एव प्रकार इत्यस्याः पञ्च प्रकाराः । तत्र
सामान्याद्विशेषस्य प्रतीतौ यथा

दद्यायै हृक् कर्णः सरसकविस्तुक्ताय वदन्
सरस्वत्यै पृथ्व्यै भुज्जशिकरमीशाय हृद्यम् ।
इति प्रस्तास्तावत् स्वयमवयवा अप्याविरतं
प्रदेयं किं कस्मै न तव नरसिंह क्षितिपते ॥

अत्र मनोरथपथातिशायि तव धितरणमिदं येन कृतार्थीकृतोऽ-
हमिति विशेषे प्रस्तुते किं कस्मै न त्वया प्रदीयत इति सामान्यमु-
क्तम् । तेनात्र सामान्यादप्रस्तुताद्वाच्यात् प्रस्तुतो विशेषः प्रती-
यते । विशेषात् सामान्यप्रतीतौ यथा

नृसिंह वसुधाधिप त्वयि रणोन्मुखे धावतः
प्रतीपपृथिवीपतेः पथि पथि प्रदीप्तध्रुवः ।
चिरादगुरवन्ध्यतां दुरवगाहविन्ध्याटवी-
पेलाशिविटपाञ्चलाहतफलार्पणेन द्विपाः ॥

अत्र रणाय स्पृहयति नरसिंहक्षितिपतौ कति कति न दुरवस्या-
मन्वमवन्नरपतय इति सामान्ये प्रस्तुते प्रतीपपृथ्वीपतेरिति विशेषः
कथितः ।

कार्यात् कारणप्रतीतौ यथा

क्षीरोदो लघणोदवत् कुमुदिनी नीलोत्पलिन्याकृति-
ज्योत्स्ना ध्वान्तमलीमसा मलयजः कालागरुश्यामलः ।

प्रायेण व्याख्याताम् । इह व्यवहृतस्य प्रस्तुतस्य स्वयं वाच्यसिद्धयङ्गत्वमुक्तमन्वैस्तु-

१ पल्लवविटपं O., M. २ नृसिंहं O. ३ मन्वमवन्नरपतय D. ४ कारणगुणप्रतीतौ O.
कारणगुणप्रतीतिर्यथा T.

हंसाः क्रीञ्चसहोदराः किमपरं मुक्ताञ्च नीलोपमाः

भीमन् धीर नृसिंह देव भवतः कीर्त्तैः स्फुरन्त्यग्रतः ॥

इह क्षीरोदप्रभृतीनामुपमानत्वेनोपनिबद्धानामप्रस्तुतत्वं कीर्त्तै-
ओपमेयत्वेनोपात्तायाः प्रस्तुतत्वम् । ततः क्षीरसागरादिगतेन
ऋवणार्णवत्वादिसंभावनावशोन्मिषितेनाप्रस्तुतेन मालिन्यरूपेण
कार्येण लोकोत्तरं किमपि कीर्त्तितगतमवदातत्वं प्रस्तुतमेव प्रतीयते ।
कारणात् कार्यप्रतीतौ यथा

बाहुस्ते नरसिंह देव विजयभीकेलिसौधध्वज-

स्तत्रापि प्रलयाग्निधूमरुचिना जग्नेन सख्यं गतः ।

निर्मर्याद्विंशैर्यमाणविशिखप्राग्भारशात्कारिणि

प्राक्कीडत् समरे सपत्नहरिणाक्षीणां ह हा हा विधिम् ॥

अत्र सपत्नहरिणाक्षीणां कीदंशी दशा वर्त्तत इति राज्ञा कार्ये
पृष्टे केनापि कारणमुद्दीरितम् । सारूप्ये यथा

पणभ्रैणी शशकपरिषच्छल्यकानां कुटुम्बं

केकिव्यूहः ध्रयति सुखितां यत्र कुत्रापि कुञ्जे ।

कोऽसौ घन्यः कथय सुकृती पादपोऽम्रलिहभी-

र्यस्य च्छायामयमनुसरत्यातपार्त्तः करीन्द्रः ॥

अत्र सरूपादप्रस्तुताद्वाच्यात्तरोः सरूप एव प्रस्तुतो महान्तमपि
रक्षितुं क्षमो नरसिंहमहीपतिः प्रतीयते । अभिनवगुप्ताचार्याः
पुनरस्यां वाच्यव्यङ्ग्ययोः सममेव प्राधान्यमाहुः ॥

स्वप्राधान्यमुक्तं सोऽपि गुणीभूतव्यङ्ग्यमेव एवेत्याह । अभिनवगुप्तेदि ॥

अप्रस्तुतप्रशंसा

१ नीलोपमाः D., G. २ 'विक्रियमाण' D., G. ३ दशा कीदृशी वर्त्तत T. ४ पणभ्रैणिः
D. ५ K. omits अप्रस्तुतप्रशंसा.

सामान्येन विशेषः सामान्यं वा यदा विशेषेण ।
कथितः समर्थ्यतेऽर्थो भवति तदार्थान्तरन्या-
सः ॥ २८ ॥

अर्थ्यत इत्यर्थः प्रस्तुत इति यावत् । इहाप्रस्तुतप्रशंसाप्रसङ्ग-
संगतत्वेनास्य निरूपणम् । अपूर्वत्वेन प्रतीतेरविद्यमानत्वादनु-
मानवैलक्षण्यम् ।

लक्ष्मीस्ते परिचारिका दश दिशो दास्यस्तवाज्ञापयः
पृथ्वी ते करदायिनी तव गिरां देवी विनोदास्पदम् ।
गाढं धीर नृसिंह देव निखिलप्रत्यर्थिलक्ष्मीर्मुदा
त्वामालिङ्गति मन्त्रशक्तिमहतां का वा न वदयाः स्त्रियः ॥

अत्र मन्त्रशक्तिमहतामिति सामान्येन लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गतीति
विशेषः समर्थितः ।

धीरः सर्वानपि नरपतीञ्छौर्यगाम्भीर्यभाजः
शक्तो जेतुं निशितविशिष्टैः कार्मुकाणां कदम्बैः ।

सामान्यविशेषभावप्रसङ्गादर्थान्तरन्यासमाह । सामान्येनेति । यत्र प्रस्तुतस्व
सामान्यस्व विशेषस्व वा पूर्वं पश्चात् निर्दिष्टत्वं तदितरेण समर्थनमर्थान्तरन्यास
इत्यर्थः । संप्रहकारः समर्थशब्दं प्रस्तुतसामर्थ्यपरत्वेन व्याचष्टे । अर्थ्यत
इति । संगतिमाह । इहेति । अनुमानात् भेदमाह । अपूर्वत्वेनेति । अप्रतीतप्र-
त्यायनमनुमाने प्रतीतत्वं समर्थनमथेति भेद इत्यर्थः । अद्यापि कार्मुकारणभाषमूल्ये च
हो भेदावस्थाघलकारसर्वस्वे तथापि तयोः काव्यलिङ्गान्तर्भाव इति काव्यप्रका-
शकारसिद्धान्तावलम्बनेन भेदद्वयमेव लक्षयित्वासाहरति । लक्ष्मीरिति । स्प-

१ प्रसंगत्वेनास्य C., प्रसङ्गपरत्वेनास्य M. २ अपूर्वकत्वेन C., M. ३ अनुमानत्वेन वैल-
क्षण्यम् C., M. ४ धीराः G., D. ५ शक्ता G., D. ६ लक्ष्मीरित्यादि K.

पतत् सत्यं भुवनभवनाभोगसाम्राज्यलक्ष्मी-

शिक्षादक्षो जयति नृपतीनुत्कलक्षोणिपालः ॥

अत्र सकलधीरवृत्तान्तः सामान्यरूपो विशेषरूपेण नरसिंहन-
रपतिवृत्तान्तेन संमर्थितः । अयमत्र प्रतिफलितोऽर्थः । सामान्य-
विशेषयोर्वाच्ययोर्वाच्यत्वेऽर्थान्तरन्यासः । सामान्ययोरेव विशेष-
योरेव वा वाच्यत्वे इष्टान्तः । अत्र धीप्सासमानफलं बहुवचनम-
वश्यं प्रयोक्तव्यं सर्वादिशब्दो वा यथा सर्वोपसंहाररूपा व्याप्ति-
र्व्यज्यते । इतरथा वाच्यावचनं स्यात् ॥

यत्र व्यङ्ग्यस्य सतो हेतोः कार्याभिधानभङ्गीभिः।
स्यादभिधानं सुधियः पर्यायोक्तं विदुस्तदिदम् ॥२९॥

अत्र प्रतीयमानप्रस्ताव एषास्य निरूपणकारणम् । ध्वन्यमानत्व-
मनुभवत एव कथं वाच्यत्वानुभव इत्यभिधानस्य व्याघातः

दोऽर्थः । अस्व इष्टान्तादिपदं विविनक्ति । अयमत्रेति । अत्येव विशेषान्त-
रमाह । अत्रेति । बहुवचनादिप्रबोगस्व फलमाह । यथेति । अन्वया वाच्या-
वचनाच्चे शेषः त्वादित्साह । इतरथेति ॥

अर्थान्तरन्यासः ॥

अयाप्रस्तुतप्रसंगानन्तरं सामान्यविशेषभावप्रसङ्गादर्थान्तरन्यासमुक्त्वा गन्धप्रस्ता-
वात् पर्यायोक्तं लक्षयति । यत्रेत्यादि । हेतोः कारणत्वेत्वर्यः । अत्र प्रस्तुत-
कार्यकथनात् प्रस्तुतमेव कारणं गन्धते तत्र कार्यद्वारा कारणत्वेव पर्यायेण मह्य-
न्तरेपीकृत्वात् पर्यायोक्तमित्यर्थः । संगतिमाह । अत्रेति । कार्याभिधानेत्यादिवि-
शेषणवैबर्धनाद्यहृक्च यद्भुत्तरमाह । ध्वन्यमानत्वमिति । व्याघाताभावं ध्वनक्ति ।

स्यादित्याशयवानाह । कार्याभिधानमङ्गीभिरिति । कार्यो-
पनिबन्धनद्वारेण यत्र कारणमभिधीयते तत्र पर्यायोक्तम् ।
नेदमप्रस्तुतप्रशंसा । अत्रोभयोः प्रस्तुतत्वात् । तस्याः पुनरप्रस्तुत-
कार्यात् प्रस्तुतस्य कारणस्य गम्यत्वमित्यनयोर्नैकविषयत्वम् । यत्
पुनरिह कार्यस्यैव वर्णनं तत्कारणापेक्षयास्य चमत्कारातिशयका-
रित्वात् । यथा

अस्पृष्टाञ्जनसंपदः स्मृतिपथावस्थायिलीलास्मिताः

प्रत्याख्यातवर्तसद्दामरचनास्त्यक्ताङ्गरागभियः ।

दूरोद्धूतकुरङ्गनाभिमकरीमङ्गास्तरङ्गभुवः

संजाता नरसिंह पार्थिव भवत्प्रत्यर्धिपृथ्वीभुजाम् ॥

अत्रारिभूपालकलत्रगताञ्जनवर्जनादिरूपकार्यमुखेन विरोधिवधल-
क्षणं कारणं पर्यायेणोक्तम् । किं चात्रनृसिंहनृपप्रभावस्तावद्वर्ण्यते ।
स च रिपुकुलकदनलक्षणात् कारणादिव वैरिधंधूवृत्तान्तरू-
पात् कार्यादपि वर्णितो भवतीत्युभयोरपि वर्ण्यमानराजप्रभावज-
न्यत्वेन प्रस्तुतत्वाद्धर्णनमुचितमेव । तथापि यदत्र कार्यस्यैव

कार्येपिनिबन्धनोति । अङ्गबन्धसतः साक्षादभिधानं व्याहृतं न तु अङ्गन्तरेणा-
भिधानमिति भावः । ननु कार्यात् कारणप्रतीतिरूपाप्रस्तुतप्रशंसाप्रभेदास्व को भेद-
स्तथाह । नेदमिति । प्रस्तुतादिवकार्यात् प्रस्तुतकारणप्रतीतौपर्यायोक्तमप्रस्तुताप्रस्तु-
तप्रशंसित्वनयोर्नैक इत्यर्थः । नन्विह कारणं साक्षादेवाभिधीयतां किं अङ्गन्तरेणेत्थत
भाह । यत् पुनरिति । अस्पृष्टेत्यादि । स्पष्टम् । इह लक्षणार्थं योजयति । अत्रेति ।
नन्विह कार्यवत् कारणस्यापि प्रस्तुतत्वेन वर्णनाईत्वात्तदेव किं न वर्ण्यते अत भाह ।

१ गम्यमानत्वं T. २ तत्कारणां O. ३ अस्पष्टं D., G. ४ कार्येण T. ५ O., M.,
and D. drop कारणं ६ पर्यायोक्तम् T. ७ T. and G. omit वधु ८ कार्यस्य T.

वर्षणं तत् कारणापेक्षयास्यै चैतत्कारातिशयकारित्वात् । यदि पुनरिह प्राधान्येन प्रीतिभाति व्यङ्ग्यं तदा भवतु ध्वेनावस्यान्तर्भावः । न तु ध्वनेरत्रान्तर्भावः । अङ्गित्वेन महाविषयत्वेन च ध्वनेः स्थितत्वात् ॥

यत्र प्रक्रान्तायां स्तुतौ कथंचित् प्रतीयते निन्दा ।
निन्दायां स्तुतिरथवा सेयं व्याजस्तुतिर्द्विविधा ॥३०॥

किं चेत्यादि । कारणापेक्षयेति । कारणस्य साक्षाद्दर्शनात् कार्यमुखेन वर्षनेन चमत्कारातिशय इत्यर्थः । मन्वयं घान्तिकर्मणि वेतालपयो यद् व्यङ्ग्यविशेषात्मकत्वाद्भवन्नेरलंकारान्तर्भाव इत्याशङ्क्याह । यदि पुनरिति । सत्त्वं ध्वन्मोर्पञ्जीव्येवायमलंकारः । किं स्वालोचनायां व्यङ्ग्यत्वं प्राधान्ये ध्वनिरेवायमलंकारो मा भूत् अप्राधान्ये स्वयमलंकारः । प्राधान्याप्राधान्ये अगूढापराङ्गत्वादिगुणीभावहेतुसद्भावपर्यालोचनाचतुरचेतसां सुलभः संवाद् एवेति भावः । अलंकारान्तर्भावे हेतुमाह । अङ्गित्वेनेति । अलंकारत्वेनेत्यर्थः । तद्व्यलंकारोऽलंकारत्वेन शेषो न तु विपरीतम् । तथा च प्रधानालंकार्यानुरोधादलंकारस्वैवान्वयाभावो युक्तः । अथेन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र द्वितीयाभिर्देशात् प्रधानगार्हपत्यानुरोधेनाप्रधानत्वं ऐन्द्रीद्यव्यस्यान्वयानवर्नं तद्वदिति भावः । हेत्यन्तरमाह । महाविषयत्वेन चेति । बहुविषयत्वाद्येत्यर्थः । सर्वत्र लक्ष्यात्मकत्वाच्च प्राधान्यसंवेहनाच्च कुरपद्भवत्वादिति भावः ॥

पर्यायोक्तम् ॥

मन्वयविच्छिन्तिप्रस्तावात् व्याजस्तुतिमाह । यत्रेति । यत्र प्रक्रान्तया तुल्याप्रस्तुतत्वाद्वाहितया प्रस्तुता निन्दा निन्दया वा साहचर्या सादृशी स्तुतिः प्रतीयते

१ T. omits अस्य. २ चमत्कारवद्भावात् T., O., M. ३ T. drops प्रतिभाति.
४ ध्वनाकन्तर्भावः T. ५ °मवि आयात इत्या° D. ६ °पजीष्य पवा° K. ७ °प्राधान्ये त्रगूढा° D.
८ °गार्हपत्यानुरोधेना° D. ९ K. omits पर्यायोक्तम्

कथंचित् प्रमाणान्तराद्धाधितत्वेनेति यावत् । अत्र निन्दायां प्रस्तुतायामप्रस्तुता स्तुतिः प्रारभ्यमाणा प्रमाणान्तराद्धाधमनुभवन्ती निन्दापर्यवसायिनी भवति । एवं स्तुतौ प्रस्तुतायामप्रस्तुतनिन्दा प्रक्रम्यमाणा प्रमाणान्तराद्धाधमश्नुवाना स्तुतौ पर्यवस्यति । इयं च स्तुतिनिन्दात्मकविच्छित्तिविशेषावलम्बनेन प्रवृत्तेत्यप्रस्तुतप्रशंसायाः पार्थक्येन स्थिता । अलीकत्वाद् व्याजरूपा स्तुतिः व्याजेन निन्दामुखेन वा स्तुतिरित्यन्वर्थताद्वैविध्यमधितिष्ठन्ती न द्वैविध्यमतिवर्त्तते ।

क्रमेण यथा

प्राणेश्वर स्वजनतुल्यसुखस्त्वमेवं

त्वय्यभ्युपेतबहुवल्लभताविलासे ।

सा व्याजस्तुतिरित्यर्थः । कथंचिच्छब्दविवक्षितमर्थमाह । कथंचिदिति । ज्ञभवच्च बाधत्वे हेतुमाह । अत्र निन्दायामिति । भन्वप्रस्तावे प्रकान्तत्वनेबोभवच्च बाधहेतुरित्यर्थः । भन्वप्रस्तुतात् प्रस्तुतावगतेरविशेषात्प्रस्तुतप्रशंसावोऽस्त्वाः को भेद इत्याक्षरक्याह । इयं चोति । यच्च स्तुतिनिन्दबोरेवैकत्वं र्थमकत्वं सतिरस्त्व गन्धत्वं तथैवं व्याजस्तुतिः । ततोऽन्वयात्प्रस्तुतप्रशंसोति भेद इत्यर्थः । संज्ञानिर्बचनमुखेनास्या द्वैविध्यमाह । अलीकत्वादिति । व्याजरूपत्वाहित्यत्वं व्याख्यानेतत् । व्याजत्वेन वा व्याजेन वा स्तुतिरस्यामिति व्याजस्तुतिरिति द्वेषाच्चुल्यत्वा स्तुतिनिन्दा निन्दास्तुतिश्चेति द्विविधेत्यर्थः । तथायामुदाहरति । प्राणेश्वरे-त्वादि । सखिसमाचाराः कामुका इति स्थिते सत्त्वाह काचित् हे प्राणेश्वर त्वं स्वजने तुल्यसुखस्तुल्यवृत्तिरसीत्यर्थः । कुतः । अद्यास्मादेव त्वच्चभ्युपेतबहुवल्लभमर्ताभिलाषेऽङ्गीकृतबहुवाञ्छाभ्यपदेशे सति भवसाननबन्धुत्वबन्धुत्वसख इन्द्रपि पूर्वेषुः

१ प्रारम्भमाणात् T. २ प्रस्तुता निन्दा O, M. ३ प्रक्रम्यमाणा T, G.; प्रकल्पमाणा M. ४ गमकत्वे K. ५ प्रशंसोतिभावः K. ६ सखीसमाचारात् कामुका K. ७ यतः K. ८ ताभिलाषे D.

यन्निर्विवेश रजनीरमणीः सहस्रं
पूर्वेषुरेष भवदाननवन्धुरिन्दुः ॥

अत्र भवान् स्वजनतुल्यसुख इति स्तुतिः प्रक्रान्तान्यासको
भवानिति निन्दामभिव्यनक्ति ।

दिङ्मातङ्गाः कनकशिखरी सप्तयः सप्तसते-
भिन्तारत्नं दिविचरतरुः श्रीनृसिंह क्षितीन्द्र ।
अद्याप्येतत् सकलमङ्गया नार्थिसादित्यपार्थ-
स्तेनायं ते वितरणकलाकौशलेनावलेपः ॥

इह परिगणितपदार्थातिरिक्तमखिलमप्यार्थिसात् कृतवानिति
वस्तु वस्तुना व्यज्यते । तेन च व्यज्यमानेन वाच्यमेवोपस्क्रियत
इत्यस्योपसर्जनत्वम् ॥

**कमपि विशेषं वक्तुं प्रकृतस्योक्तस्य वक्ष्यमाणस्य ।
यः प्रतिषेधाभासः कथितः सोऽयं द्विधाक्षेपः ॥ ३ १ ॥**

रजन्व एव रमण्यस्तासां सहस्रं निर्विवेश । यद् वृद्धा सोऽपि बहुवक्त्रोऽभूदित्थर्यः ।
एकैव सा रजनी सहस्रकल्पाजनीति भावः । स्तुतिनिन्दां व्यनक्ति । अत्रेति ।
निन्दास्तुतिमुदाहरति । दिङ्मातङ्गा इत्यादि । गतमेतत् । अत्र दिङ्मातङ्गा-
दिवितरणनिषेधरूपया निन्दया विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानमिति न्यायादेतदतिरिक्त-
मखिलमर्थिसात् कृतमिति स्तुतिर्ब्रह्मवत् इत्येषा निन्दास्तुतिरित्याह । इहेति । न
चाप व्यनिघङ्गा कार्त्तव्याह । तेन चेति । अपराङ्गनामा गुणीभूतव्यहङ्गवशोऽयं
न धनिरिति निरदुष्टोऽयमलंकार इति भावः ॥

व्याजस्तुतिः ॥

प्रस्तुतगन्धर्वे व्याजस्तुतिरुक्ता तद्विशेषगन्धर्वेर्नाक्षेपमाह । कमपीत्यादि ।
वक्तुमनिषेधाभासस्तद्गतविशेषप्रतिपत्त्यर्थं भाषेपः । स चोक्तविषयो वक्ष्यमाण-

१ परिगणितव्यातिरिक्त° O.; व्यतिरेकपरिगणित° M. १ कृतमिति T., C., G., M. ३ °प-
स्कार्यते T. ४ K. omits व्याजस्तुतिः ५ °गन्धर्वे इहा° K.

इह प्रकृतस्यार्थस्य प्रकृतत्वादेवाभिधातुमभिमतस्य क्रियमाणः प्रतिषेधो बाधितः सन्नाभासे पर्यवस्यन् विविधाक्षिपति । स चाभासमानो निषेध उक्तवक्ष्यमाणप्राकरणिफगतत्वेन द्वैविध्यमधिति-
ष्टन्नाक्षेपमपि द्विविधमुत्थापयति । उक्तविषये च कचिद्भस्तु निषि-
ध्यते कंचन वस्तुनः कथनमित्ययमपि द्विधा भवति । वक्ष्यमाणवि-
षये च कथनमेव निषिध्यते । तत्रापि कचन सामान्येन कथयितुम-
भ्युपगतस्याभिमतस्य भणितिप्रतिषेधो भवति । कचन पुनः क्रिय-
न्तमप्यंशमभिधाय कियतोऽप्यंशस्य प्रतिषेधः स्यादित्ययमपि
द्विधा भवति । ततश्चतुर्धायमाक्षेपः । तत्रोक्तविषयो वस्तुप्रति-
षेधो यथा

नाहं वृती भवामि प्रथितपृथुगुण भानुसिंह क्षितीन्द्र

द्रुमः भेयस्करं ते शृणु हरिणदृशो जृम्भमाणेऽङ्गतापे ।

उङ्कुलं पुण्डरीकैः कुमुदकुवलयैर्मिलितं चक्रवाकैः

संतुष्टं किं च जातं ज्वलदनलशिखा भासुरैः सूर्यकान्तैः ॥

विषयमेति द्विविध इत्यर्थः । अत्र च लक्षणं विभागं च विविर्त्तन् व्याचष्टे । इहे-
त्यादि । तत्रोक्तनिषेधो वस्तुनिषेधस्तत्कथननिषेधमेति द्विविध इत्याह । उक्तवि-
षये चेति । वक्ष्यमाणविषये तु वस्तुनोऽनुक्तत्वात् कथननिषेध एवेत्याह ।
वक्ष्यमाणोति । सोऽपि सामान्येन वक्तुमिष्टस्योक्तिमात्रनिषेधोऽघोक्तावधान्तर-
निषेधमेति द्विविध इत्येवं चतुर्धायमाक्षेप इत्यर्थः । नाहमित्यादि । स्पष्टम् ।

१ पर्यवस्येद्विधिं T. २ तत्रापि कचन कथनं T. ३ D. omits भणिति ४ अत्रोक्तं
T., G. ५ उद्भूतं M. ६ विविच्य D.

अत्रोक्तस्य द्वृतीस्वरूपस्य वस्तुनो निषेधः कृतः सन्नसृषाभाषि-
त्वादिरूपं कमपि विशेषमभिव्यनक्ति । स च वाक्यस्यैवोपस्फुटते ।

वस्तुकथनप्रतिषेधो यथा

किं त्वां म्रमः कृपालुं यदरिभृगदशां दृश्यो वास्पदिग्धाः .

किं सद्भृसं रमन्ते त्वदुरसि यदरिस्माभुजां वीरलस्यः ।

आहा किं ते सुबांशोः श्रियमंपहरति त्वद्यशः किं मनस्ते
दिसाशून्यं त्वयास्मिञ्जगति कृपणतोन्मीळिता श्रीनृसिंह ॥

अत्र कृपालुमित्यादिचचनस्योक्तस्य निषेधः कृतो निरतिशयशौ-
र्षादिरूपं विशेषमभिव्यनक्ति ।

वक्ष्यमाणविषयः सामान्याभ्युपगतस्य भणितिनिषेधो यथा

क्षणं प्रतीक्षस्व वियोगकातरं

विधाय यावत् प्रिय सुस्थिरं मनः ।

अयं जनः किञ्चिदुदीरयिष्यति

अजायवा तावदुदीरणेन किम् ॥

किमित्यादि । स्त्रीश्लोककारिणः पराङ्गनारतस्व चोरनिवारणासनर्यस्व स्त्रीहन्तुः
कुन्तः कृपालुत्साहासिज्जषादिसा इति तात्पर्यम् । अत्र किं म्रम इति कृपालुत्सा-
दिकथननिषेधस्वोक्तविषयस्य विशेषगनकत्वमुत्पादयति । अत्रेति । क्षणमि-
त्यादि । वियोगकातरं मनः सुस्थिरं विधावेत्यनेन महानुपद्रवो वर्जित इति सूचितम् ।
किञ्चिदुदीरयिष्यतीत्यभिधार्तुमुद्यतस्य वक्ष्यमाणस्य किमुदीरणेनेति कथननिषेधो

१ द्वृतीस्वरूपस्य C.; द्वृतीस्वरूपस्य G.; द्वृतीरूपस्य T. २ °मपहरेते D, G.; °मपि
इपति T. ३ °विषये C. ४ °मुद्यतं विवक्ष्यमाणस्य D.

अत्र सामान्येनाभिधानुमंशुपगतस्य भवितिनिषेधः कृतः संज्ञि-
जनिधाननिश्चर्यात्मानं विशेषमभिव्यक्तिके ।

अंशप्रतिषेधो यथा

कान्तः किं कैरविषयाः कलयति कमलोद्भासने नैष शक्ति
नाथः किं वासराणामुदयति कुमुदे नैष लस्मी वितम्बन् ।
किं कुण्डो न द्विजानामधरयति पतिं भूयसोकेन किं वा
जातः पद्माशुसिंह क्षितितलतिलक त्वं शरित्रैर्विचित्रैः ॥

अन्यैरपि दुर्लभं भवतः साम्यमतः कियद्भिधास्यामह इति
चन्द्रादिरूपतया कियानुप्यंश उक्तः किंवापि निषिद्धम् । अशक्य-
वचनीयत्वरूपस्तुतिविशेषो व्यङ्ग्यः । अयमत्र फलितोऽर्थः । यत्र
प्रतिषेधेन विधिराक्षिप्यते तत्राक्षेपः । यत्र तु विहितः प्रक्षिप्यस्तत्र
नायमलंकारः । यथा

जटावन्धं बलकार्धरणमपि तीव्रातपकृत-
स्थितिं कुर्वन् कल्पद्रुम सुचिरमुग्रं चर तपः ।
अयेद् मा चारीः कथमपि कदाचिन्न भविता
नृसिंह क्षोभिन्दोरिव वितरणं हन्त भवतः ॥

जीवितसंज्ञकत्वं विशेषं नमवतीत्याह । अत्रेति । कान्त इत्यादि । गतनेत्त्वं ।
अथ चन्द्राकार्दिकत्वेन किंचिद्रूपानांशमुपस्था किं भूयसोकेनेत्युपमाभावात्तरस्य
निषेधस्यनशोक्त्यन्तरानिवेध इति दर्शयन्तव्यङ्ग्यं विशेषं दर्शयति । अन्यैर-
पीति । अथास्य विषयं विधिनक्ति । अथ विधिपर्यवसायी निषेध आभासो भवति
व आक्षेपस्य विषयः । अथ तु निषेधस्य स्वार्थ एव विश्रान्तिर्न तत्राक्षेप इत्याह ।
यत्र प्रतिषेधेनेति । जटेश्वादि । अथ पूर्वार्धे नृसिंहसमवितरणसिद्धये तप-

१ श्युपगतस्य T. २ स निज D. ३ यामकं O., M. ४ विशेषं व्यनक्ति T. ५ कुण्डोऽयं
T., O., M., G. ६ वस्तुविषयो व्यङ्ग्यः T., वस्तुविशेषो व्यङ्ग्यः G. ७ बलकार्धणं D. M.

इह विहितस्य तपसः प्रतिषेध उक्तः ।

अपरस्त्वनिष्टविध्याभासस्तस्याभिधीयते भेदः ।
यत्रानभिमतपिशुनो विधिर्निषेधं प्रकाशयति ॥३२॥

तच्चानिष्टस्यानिष्टस्वादेव विधिर्काचितः प्रतिषेधमाक्षिपतीत्यन्व-
र्थाभिधानोऽयम् । अनिष्टविध्याभासो यथा

एवं वेदच्छक्ति गच्छ सिध्यतु तच्चाभीष्टं मृधे क्लृप्त
अस्वातं तव को न वेद भुज्वोरप्याजमोजप्रयितम् ।
किं चैतत् कथनीयमस्ति भुवनोत्तुङ्गः कलिङ्गेश्वरः
संप्राप्तेऽभिमुखान् निहन्ति न पुनर्धैःशुस्यमाद्येदुषः ।

अज्ञानभिन्नतमेव प्रियतमप्रस्थानं यदा प्रमुक्त एवानुमन्यते तदा-
प्रमविष्टविधिराभासे पर्यवस्यति । आयोध्वान्मुञ्चदियेऽभिष्ट-
विधानं पुनर्गमननिषेधमेव पिशुनयति । अयं चाक्षेपसमानन्याये-
नात्र निरूपितः ।

अपि विहितस्य तपसः उक्तस्यै तपसामि तस्मै शैलभ्यान्माचारैरिति निविष्टस्य
विधिपर्वसामं विनैव राज्ञो लोकीत्तरधितरप्यस्यकतया विधिपालनैव चमत्करणा-
जातेष्वनित्यनिष्ठावधानाह । इह विहितस्येति ॥

अथेतिनेधानास आक्षेपसंस्कारस्त्वानिष्टविधानासआक्षेपसंस्कार एवेति त्वमि-
भेदं प्रसिद्धापूर्वकं लक्ष्यति । अपरस्त्वित्येत्यादि । यत्र प्रकृतस्त्वानिष्टस्य विधि-
शुच्यस्यमानस्ताभिषेध पर्ववद्वन्ति सोऽनिष्टविधानासो नानाक्षेपवेद इति श्याचष्टे ।
तत्रेति । त्वमित्यादि । स्पष्टम् । संगतिमाह । अयं चेति ॥

आक्षेपः ॥

विलसद्विरोधगर्भं ब्रूमोऽलंकारवर्गमधुना तु ।

स्फुरति विरोधाभासे भवति विरोधाभिधो

दशधा ॥ ३३ ॥

इष्टनिषेधस्यानिष्टविषेध बाधितत्वादाक्षेपे विरुद्धत्वाद्नुप्रवेशेन विरोधगर्भालंकारनिरूपणस्य संप्रति प्रस्तावः । आत्यादीनां अनुपूर्वा पदार्थानां मध्ये संजातीयाभ्यां विजातीयाभ्यां वा परस्परसंबन्धे विरोधः । स च यथा प्रमुक्त एवाभासते तथैव यदि विभ्राम्यति तदा प्रकृतो विरोधो दोष एव । यदि तु समाधानमस्ति तदा प्रमुक्त एवावभासमानत्वाद्विरोधाभासः । तत्र

जातेर्जात्यादिभिः सार्धं चतस्रः पथमं भिदाः ।

जायन्ते ताः पुनस्तिस्त्रो गुणस्य च गुणादिभिः ॥३४॥

क्रियायाः क्रियया सार्धं द्रव्येण च भिदा द्वयम् ।

द्रव्यस्य तु भिदैकैव द्रव्येणेति भिदा दश ॥ ३५ ॥

गतौ गन्धप्रधानालंकारवर्गप्रस्तावः । संप्रत्याक्षेपालंकारगतेष्टनिषेधानिष्टविधिषु विरोधप्रसंगाद्विरोधगर्भालंकारवर्गं वक्तुं प्रतिजानीते । विलसदिति । तत्र विरोधालंकारमाहो लक्षयति । स्फुरतीति । विरोधाभासो विरोधालंकारः । स इष्ट-विष इत्वर्यः । संगतिनाह । इष्टनिषेधस्येति । विरोधाश्रयं दर्शयति । आत्यादीनामिति । ननु विरोधोऽलंकारश्चेति व्याहृतमित्वाद्यहम्ब्राह । स खेति । प्रकृतो विरोधो दोषः अप्रकृतस्त्वालंकार इति न किञ्चिद्व्याहृतमित्वर्यः । इद्यापि मेवाद्य श्लोकेन संगृह्याह । जातेरित्वादि । अयोराहरणाम्ब्राह ।

१ संजातीयविजातीयाभ्यां O., M.; T. drops वा. २ परस्परभासते T., G. ३ एव भासमानं O., M. ४ दर्शयति K.

क्रमेण यथा

यशोनिधे धीर नृसिंह देव
करोऽपि कर्णोऽजनि तावकीनः ।
किं चारिनारीजनतापकारी
धाराधरस्ते करवाल एषः ॥

अत्र पूर्वार्धे करकर्णयोर्जातयोर्धिरोधः । उत्तरार्धे धाराधरत्वता-
पकारित्वयोर्जातिगुणयोः ।

अभ्रान्तविभ्राननकेलिकौतुकः
काम्यो न कस्यैष नृसिंह भूपतिः ।
शौर्योद्धेयस्य चिराय दन्तिभिः
दिग्दन्तिनोऽष्टावपि धामनीकृताः ॥

अत्र दिग्दन्तिधामनीकरणयोर्जातिक्रिययोः ।

शौलाः सर्वेऽपि कैलासाः सिन्धवः सुरसिन्धवः ।
नरसिंह महीपाल संजातास्तव कीर्त्तिभिः ॥

अत्र जातिद्रव्ययोः ।

परदारपरोऽपि त्वं परदारपराङ्मुखाः ।
नरसिंह महीपाल विचित्रचरितो भवान् ॥

अत्र परदारपरत्वपरदारपराङ्मुखत्वयोर्गुणयोः ।

यश इत्यादि । कर्णः श्रोत्रं राधेयश्च । वामनो बाम्बदिग्दन्ती इत्यत्र । परदा-
रपरः परदाररतः शत्रुविदारणपरश्च । शेषं सुगमम् । अथास्व विषयं विद्विनक्ति ।

१ कस्येह O., M. २ शौर्योद्धेयस्य किरोधि° O., M.; कौतुकं यस्य चिराय D.
३ °क्रिययोर्विशेषः D. ४ T. drops गुणयोः. ५ शत्रुविदारणपरः पराङ्गनारतश्च K.

चापस्थितगुणस्यापि गुणैस्तव जगत्त्रयम् ।
ध्याप्यते स्म जगद्गीर नरसिंह नरेश्वर ॥

अत्र गुणक्रिययोः ।

कर्पूरहारनीहारपटीरविशदोऽपि सन् ।
तव वीर यशोराशिः कथं पीताम्बयेऽमकम् ॥

अत्र विशदत्वपीताम्बरत्वयोर्गुणद्रव्ययोः ।

सजयति वीर नृसिंहः प्रतिभद्रहृपशौककोटिप्रासकोटिः ।
यो रञ्जयन्नपि गुणैः सततमुदारं न रञ्जयति ॥

अत्र रञ्जनारञ्जनयोः क्रिययोः ।

विस्मयमसौ नृसिंहः करोति वरिपन्थिगण्ठनजसिंहः ।
यस्य प्रतापतपनः कुमुदमुदञ्चयति सर्वतोदिङ्गम् ॥

अत्र कुमुदोदञ्चनतपनयोः क्रियाद्रव्ययोः ।

आयोधनारम्भविजृम्भमाण-
क्षोणीरजोगत्वरशत्रुलोकः ।
उग्रोऽपि कृष्णस्तव अङ्ग एव
विराजते वीर नृसिंह देवं ॥

अत्रोपकृष्णयोर्द्रव्ययोः ।

एष च तत्र प्रगल्भते यत्र विषयस्याभिन्नत्वम् । भिन्नविषयत्वे
त्वैसकृतिप्रमुखाणां जागरूकत्वात् ॥

एष चेति । अत्र धर्मज्ञोः सामानाधिकरणनिबन्धो विरोधः स्फुरति तत्र विरोध-
लङ्कारः । अत्र तु वैधेधिकरणनिबन्धो विरोधस्तथासद्रस्याशिरित्यर्थः ॥

विरोधः ॥

१ बहुधातं तदिदं चिन्तं D. २ भूप D. ३ वाक्यवृत्ती T., *उपसकृति* O., K.
४ वैधेधिकरण्ये विरोधं K. ५ K. drops विरोध.

असति प्रसिद्धहेतौ कार्योत्पत्तिर्विभावना भवति ।

इह कारणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात् कार्यस्य कारणभावे कार्यस्याप्यभाव इति कारणमन्तरेणोपनिबन्धयमानायां कार्योत्पत्तौ परिस्फुरतो विरोधस्य परिहाराय प्रसिद्धेतरकारणगतत्वेन वस्तुतोऽस्तित्वमपूरयन्ती प्रसिद्धकारणविरहोपनिबन्धनरूपा नियमेन भङ्गिरङ्गीकरणीया । अपरथा विरोधस्य परिहर्तुमशक्यत्वात् । अत एव विशिष्टतयास्यां कार्यस्य विभावनादन्वयार्थाभिधाना विभावना । किं चात्र कारणविरहेणोपक्रान्तत्वात् कार्यमेव बाध्यत्वेन प्रतीतिगोचरीभवति । न पुनरनेन कारणविरह इत्यस्याः परस्पर-

विरोधानन्तरं तन्मूलेषु प्रसिद्धत्वात् कार्यकारणरूपां विभावनामाह । अस्त्यतीति । प्रसिद्धकारणं विना कार्योत्पत्तिर्विभावनेत्वर्यः । प्रसिद्धविशेषणस्य प्रयोजनं दर्शयन् व्याचष्टे । इहेति । उक्तनिवनामङ्गीकारे बाधकमाह । अयद्यथेति । संज्ञान्वेवनेवान्वयैत्वाह । अत एवेति । प्रसिद्धकारणविरहोपनिबन्धनिकम्पदेत्वर्यः । विशिष्टतया भावनापुत्पादनादिभावनेत्वर्यः । ननु प्रसिद्धकारणभावनिबन्धनस्य विरोधस्याप्रसिद्धकारणभावेनाभासीकरणाद्विरोधालंकारद्वयान्वित्वाद्यहंकेह व्यवस्थितवाच्यबाधकभावानुप्राणितो विरोधो विरोधालंकारे नु परस्परबाधकत्वानुप्राणित इति भेदकमाह । किं चात्रेति । कारणविरहोपक्रान्तत्वादित्यन्वयव्यतिरेकः । इह कारणभावकार्ययोर्हि विरोधः । तद्यन्तुतेर्जाताधिकारः स्थापिति न्यायादन्वयप्रतिभेदित्वाद्याद्यानुपसंजातविरोधितकोपक्रमगतवलीवत्त्वेन कारणभावात् एव बाधकः कार्यमेव बाध्यं नान्वयथा । तदेव अन्वयतरबाधकत्वोपलक्षितो विरोधो विभावनायां विरोधालंकारे नु विशेषाभावात् न्यौन्वयबाधकत्वोपलक्षित इत्यनयोर्भिन्नविषयतेति । अयं विभावनोक्तमयं विशेषो-

१ कारणस्याभावे O. २ कारणस्यान्तत्त्वेन T. ३ वस्तुनो वस्तुत्वं O., M.; वस्तुतोऽस्तितत्वं G. ४ भाग्यन्ती O., M., G.; मुदीर्यन्ती T., O. ५ रूपनियमेन O., M. ६ विषयत्वमिति K.

बाधकत्वानुप्राणितो विरोधः कथमिष विषयापहारमाचरति । एवं
बलवत्या कार्यानुत्पत्त्या कारणसत्तायामेव बाध्यमानायां भवन्ती
विशेषोक्तिरपीतरेतरबाधकत्वलब्धस्वरूपाद्विरोधाद्विभक्तविषयत्वे-
न स्थितिमातनुते । उदाहरणम्

अयञ्चः स्वर्लोकः सुकृतमतपःक्लेशसुभगं

सुधासारोऽनघ्नः फलमकुसुमभीसहचरम् ।

अशौर्यं साम्राज्यं निधिरखननायाससुलभो

दुर्लभो ह्योणीन्दो नयनपथमस्माकमगमः ॥

अत्र स्वर्लोकादेः प्रसिद्धयन्नादिकारणाभावो निरतिशयसुखज-
नकत्वेनोपनिबद्धः । यथा वा

भूत्या भासय सर्वतोऽपि विदुषो मुञ्च द्विजिह्वान् वृषं

स्वात्मन्येव निवेशय प्रकटय ज्ञाने तृतीयां दशम् ।

क्लावन्वतिदिशति । एवमिति । अद्यापि परिदृश्यमानत्वा कार्यानुत्पत्त्या कारण-
सानन्धेव बाध्यते कार्वाभावाभावयोः सामग्रीभावाभावव्याप्तत्वात् । अतः प्रतिनिवतत्वा-
ध्यबाधकभावोपपन्नो विरोधो विशेषोक्तौ विरोधालंकारे तु विशेषाभावावुभयोः परस्पर-
बाधकभावापन्न इत्यनयोरपि भिन्नविषयत्वमेवेत्यर्थः । सा च विभावना मालत्वा कैवल्येन
च विधा । तथाद्यानुदाहरति । अयञ्च इत्यादि । अत्र कारणाभावं ध्यानक्ति ।
अत्रेति । तदुपनिबन्धे निमित्तमाह । निरतिशयेति । एतच्च निमित्तमनुक्तम-
प्युनीयत इति भावः । एतेनोक्तनिमित्तानुक्तनिमित्ता चेति द्विविधा विभाजना
तद्येवमनुक्तनिमित्तोक्तनिमित्ता तु स्वयमुदाहाराद्येवमुसंधेयम् । द्वितीयानुदाहरति ।
भूत्येत्यादि । ' भूतिर्भस्मनि संवदि ' इत्यमरः । तद्योभेदाध्यवसायः भूत्या
विदुषो भासय न स्वीश्वरवदाल्मानमिति भावः । द्विजिह्वान् सर्पान् पिष्टुमान् ।
वृषो धर्मो वृषमथ तं स्वात्मन्येव निवेशय । ईश्वरस्तु वृषे स्वात्मानं निवेशय-
तीति भावः । ज्ञाने इति । न तु ललाटे इति भावः । इदं दृष्टिं शास्त्रं च ।

१ 'बाधकत्वेनानु' T. २ भवतीति G., D. ३ 'बाधकत्वस्वरूपविरोधा' T. ४ 'द्विविक्त-
विषय' C. ५ स्वर्लोक इत्यादि T. ६ विदुषान् C., M. ७ 'भास्मापन्नो D.

दुर्गान्श्लेषरसं जहीहि जहिहि प्रीतिं च दोषाकरे

लोकोत्तुङ्ग कलिङ्गनाथ तदपि ज्ञातो भवानीश्वरः ॥

अत्र परगतत्वेनोपात्तं भूतिकरणकं भासनमीश्वरज्ञानं प्रति न भवति कारणं तथापीश्वरज्ञानमभूदिति विभावनेयम् । श्लेषप्रति-
भोत्थापितातिशयोक्तिप्रभाषितेति संकरः ॥

यदि कारणसाकल्ये कार्यासिद्धिस्तदा विशेष-
षोक्तिः ॥ ३६ ॥

इह यदि विद्यमानापि सामग्री न कार्यमाविष्कुरुते तदा साम-
ग्र्येव कथमपि न भवति । अथ कमपि विशेषं प्रकाशयितुं सत्याम-
प्येतस्यां कार्यानुत्पत्तिरुपनिबध्यते तदा विशेषप्रतिपादनायोक्ति-

दुर्गानाम्श्लेषः प्राप्तिरन्यत्र दुर्गाया आश्लेषस्तत्र रसनुरागम् । दोषापानाकरो
दोषाकरो बुद्धः । दोषा करोतीति दोषाकरो निष्ठाकरश्च । तत्र प्रीतिं जहिहि स्वप्न ।
“आच हौ” इति चकारादन्यतरस्यानिकारविधानाद् द्वैरुच्यम् । तदपि तथापीत्यर्थः ।
ईश्वरविरुद्धधर्मोऽपीश्वर इति ज्ञातोऽसीति तात्पर्यार्थः । अत्रापि कारणानाबं दर्श-
यति । अत्रेति । स्वाङ्गभूतिनासुरीकरणदिकारणानावेऽपीश्वरत्वज्ञानोत्पत्तेर्विना-
बनेत्यर्थः । अत्रा-श्लेषत्वेन विशेषमाह । श्लेषेति । एषा वृत्तनिमित्ता लोको-
त्तुङ्गत्वस्यैव निमित्तत्वोक्तत्वादिति ।

विभावना ॥

विभावनाविपर्ययेण विशेषोक्तिं लभयति । यदीत्यादि । सामग्रीसङ्गावेऽपि
कार्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिरित्यर्थः । ननु सामग्रीसङ्गावेऽपि कार्यं नोत्पाद्यतीति
व्याहृतार्थनिबन्धात्मनो विशेषोक्तेः कथमलंकारत्वमित्याद्यहं च यथेत्तया व्याचष्टे ।
इहेत्यादि । सत्त्वमयं व्याहृतोऽन्वयो विशेषघोतनार्थमुच्यतेऽस्त्वामिति विशेषोक्ति-

रिति यौगिकत्वमभ्यसावाभयति । इयं च निमित्तस्योक्तत्वानुक्त-
त्वाभ्यां भवन्ती न द्वैविध्यातिवर्षिणी । तत्रोक्तनिमित्ता यथा

अयं स ते वीर नृसिंह देव
प्रतापमानुः प्रथितोद्यमोः ।
चित्रं न दत्ते रिपुसुन्दरीणां
विकासलक्ष्मीं नयनाम्बुजेभ्यः ॥

अत्र तपनोदये कारणे सत्यम्बुजविकासलक्ष्मीलक्षणं कार्यं ना-
भूदिति विशेषोक्तिः । रिपुसंबन्धित्वं च निमित्तमुपासम् । किं
त्वियं रूपकोपजीवनेन प्रवृत्तेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । आम्ब-
र्यस्य रूपकं प्रति साधकत्वात् ।

अनुक्तनिमित्ता यथा

उत्तिष्ठ कन्दकननाय गृहाण चापं
गाहस्व काननमिति प्रहितोऽपि वध्वा ।
आकारितोऽपि सहकेलिसकैः किरातै-
रद्रे न वीर विजहाति दंष्ट्रीमरिस्ते ॥

रत्न्यानिधानेकनित्त्वर्थः । एषा चोक्तनिमित्तानुक्तनिमित्ता चेति द्विविधेत्वाद् ।
इयं चेति । अयमित्वादि । स्पष्टम् । ननु नयनाम्बुजेभ्य इत्युपनिमित्तसमा-
साश्रवणे कृतो रूपकसंकर इत्याद्यहम्भ रूपकसाधकमाह । आम्बर्यस्येति । भागी-
रम्बुजविकासामहागमाश्रयं न तु नयनविकासामहाश्रयं तच्च रूपकाश्रवणे उत्तरपक्षार्थ-
प्राधान्यादम्बुजानामेव समासार्थत्वात् संभवतीति चित्रत्वमेव रूपकसाधकनित्त्वर्थः ।
कश्चिन् संदेहसंकरमाह । उत्तिष्ठेत्वादि । गतम् । ईषानुक्तनिमित्तमुद्घाटकति ।

१ 'तिलङ्घिनी T. २ अयं च ते T. ३ लक्ष्मी नयना' M., D. ४ 'संबन्ध D.
५ दंष्ट्री रिपुस्ते C., M. ६ अत्रानुक्तं निमित्तं D.

अत्र प्रस्थापनाद्धानेयोर्धनगमनं प्रति कारवत्त्वेऽपि तदनुत्पत्तौ जर्तसिंहकार्मुकस्मरणविजृम्भमाणभयविह्वलितत्वमनुकमपि निमित्तं प्रतीयते । इह च कार्यासिद्धिः कार्यविद्वत्सिद्धिमुद्येन कथि-
तुपनिबध्यते विभावनायामिह कारणविरहः कारणविद्वत्समुद्येन ।
तयो सति

ये पतन्ति तव हस्तसीकराः

पाणिशुक्तिविवरे द्विजम्भनाम् ।

उत्कलेभ्रु नवमौक्तिकावली-

स्तत्कलत्रहृदये सृजन्त्यमी ॥

इत्यत्र किं विभावना विशेषोक्तिर्वा । तथा हि स्वात्यम्भःकणानां
मौक्तिकोत्पत्तिं प्रति कारणत्वं प्रसिद्धम् । अभावेऽप्येवामेषा-

अत्र प्रस्थापनेत्यादि । अयं विभावनाविशेषोक्तिविशेषयोः कथित् संदेहसंकरनाह ।
इह खेत्यादि । तत्र विशेषोक्तिविशेषत्व स्वरूपनाह । कार्येति । कार्यासि-
द्धिः कार्यानुत्पत्तिः । सिद्धिरुत्पत्तिः । कारणसङ्गाये कार्यानुत्पत्तिर्हि विशेषो-
क्तिस्तत्रानुत्पत्तिर्धया साक्षात्निबध्यते तथा कथित् कार्यविरहोत्पत्तिमुद्येनापि
निबध्यते । इत्यनेकेका विशेषोक्तिः । विभावनाविशेषं च वृष्टान्तर्षदाचष्टे ।
विभावनायामिद्येति । कारणाभावे कार्यानुत्पत्तिर्विभावना । तथापि कारणा-
भावो यथा साक्षात्निबध्यते तथा कारणविरहमुद्येनापि निबध्यते सापि विभा-
वनेत्यर्थः । अनयोः संकरं वक्तुमुदाहरति । ये पतन्तीत्यादि । हस्तसी-
कराः करसीकरा शनोसविम्बव इत्यर्थः हस्तनसचनवा वयोर्विन्दवश्च । ते च
द्विजपाणिशुक्तिपु पतित्वाः तत्कलत्रहृदयेषु मुक्तावलीः सृजन्तीति वाक्यार्थः । अत्र
विभावनां सावनुदाहरति । स्वात्यम्भःकणानामिति । स्वैतिवर्षविम्बु-

१ 'नयोर्गमनं D. २ 'जृत्सिंहं T., O. ३ 'स्मत्वे जृम्भमाणं D. ४ कार्यासिद्धिः
विरहमुद्येन D. ५ तथा च सति T., O. ६ 'सीकराः T., O., M. ७ इत्यनेका K.
८ 'वदत्राचष्टे K. ९ 'लीकं K. १० स्वातीं K.

श्रोपनिबन्धेति कारणाभावे कार्योत्पत्तौ विभावना तावत् कारणा-
भावश्च हस्तसंकीकरा इति कारणविद्वद्मुखेनोपन्यस्तः । हस्तसं-
कराणां मौक्तिकोत्पत्तिं प्रत्यकारणत्वात् । हस्तशब्दस्य द्वैविध्येऽ-
प्यत्रामेदाध्यवर्त्तयोऽतिशयोक्त्या सा चास्यामव्यभिचारिणी । किं
चात्र हस्ताम्भःकरणानां मौक्तिकानुत्पत्तिं प्रति कारणत्वे सत्यपि
मौक्तिकानुत्पत्तिर्नाभूदिति कारणसद्भावे कार्यानुत्पत्तिरिति विशेषो-
क्तिरपि । कार्यानुत्पत्तिश्च मौक्तिकानि सृजन्तीति कार्यविरो-
धोत्पत्तिमुखेन द्योतिता । अत एवानयोरस्फुटत्वम् । उभयोरपि
साधकबाधकप्रमाणविरहिण्योः संदेहेन संकरः । असंगत्या च स-
हाङ्गाङ्गिभावेन ॥

नामित्यर्थः । एषां स्वात्मम्भःकरणानामित्यर्थः । एषा मौक्तिकोत्पत्तिरित्यर्थः ।
एषं विभावनास्वरूपं प्रसङ्गं तत्रोक्तकारणाभावत्वे कारणविद्वद्मुखेनोपनिबन्धं
व्यनक्ति । कारणाभावोत्पत्त्यादि । हस्तसंकीकराणां कारणविद्वत्त्वे हेतुमाह ।
हस्तसंकीकराणामिति । हस्तनक्षत्रोत्पत्तिर्नामित्यर्थः । ननु प्रकृते हस्तशब्दः
करवाची न तु नक्षत्रवाच्यसंभवादित्याद्यत्कञ्च श्लेषमूल्यभेदाभ्यवसायातिशयोक्त्या
संभवतीत्याह । हस्तशब्दस्येति । अर्थवर्त्तनीया चेन्नमिहातिशयोक्तिरित्याह ।
सा चेति । अय विशेषोक्तिं चोद्भावयति । किं चेत्यादि । हस्तसंकीकरूपकार-
णसद्भावेऽपि मौक्तिकानुत्पत्तिरूपकार्यत्वात्तुल्यसामौक्तिकोत्पत्तिमुखेनोक्तत्वादिश्ले-
षोक्तिविशेषभावात् प्रतिभासीत्यर्थः । न चेहान्यतरावधारणं सक्रममित्याह । अत्र
एद्येति । विद्वद्मुखेत्वाद्येवेत्यर्थः । कलितमाह । उभयोरिति । संकरान्तरमाह ।
असंगत्या चेति । अनयोरेवं मियः संदेहसंकरः । अनयोरसंगत्यासहाङ्गाङ्गिभा-

१ 'निबन्धा चेति D. २ 'शीकर' T., C., M. ३ 'शीकरणां T., C., M. ४ 'साया-
तिशयोक्त्या T. ५ नास्तीति T. ६ विशेषोक्तिर्भवति D. ७ 'शीकरणां K. ८ 'शीक-
रणामिति K. ९ प्रकृतहस्त' K. १० 'शीकर' K.

अनयोः समसमयत्वे पौर्वापर्यस्य वा विपर्ययसि ।
कार्याशुभावगमिका द्विविधातिशयोक्तिराख्या-
ता ॥ ३७ ॥

इह कार्यकारणयोर्नियतोत्तरपूर्वकालभावित्वे सत्यप्येतद्-
पान्यथाकरणं कार्यस्याशुभावित्वलक्षणविशेषप्रकाशनैकप्रयोज-
नम् । यथा

कोशशुद्धचिरनिषण्णा रिपुनृपलक्ष्मीर्निजासिलतिका च ।

उत्कलभूपाल कथं युगपद् भवता समाकृष्टा ॥

अत्र रिपुभ्रीसमाकर्षणं प्रत्यसिलतासमाकर्षणं कारणमैकका-
स्येनोपनिब्रूयम् ।

द्वितीया यथा

कवीन्द्राणामासन् प्रथमतरमेवाङ्गणभुब-

ञ्जलभृङ्गासङ्गाकुलकरिमदामोदमधुराः ।

वसंकर इत्यर्थः । द्विजपाणिमुक्तिपु इत्ससीकरपाते तत्कलचदृश्येषु मौक्तिकात्प-
सिरिति कार्यकारणयोर्निबन्धेद्यत्वात्संगतिरिति शेषम् । इत्ससीकरान्मौक्तिकोत्प-
त्तिरिति विरोधमेति शेषः ॥

विशेषोक्तिः ॥

अथ लक्षितानामतिशयोक्तौ कार्यकारणपौर्वापर्यविभ्रंसरूपं तत्रेदमिह कार्यकारण-
भावमूलकारप्रस्तावे संगतिवद्येनाह । अनयोरिति । अनयोः कार्यकारणयो-
रित्यर्थः । अथ कार्याशुभावप्रतीत्यर्थे कार्यकारणपौर्वापर्यनियमविभ्रंसो निबन्धते
सातिशयोक्तिः । सा च तद्योगपद्यनिबन्धना तद्विपर्ययसनिबन्धना चेति द्विविधे-
त्यर्थः । कोशेश्यादि । कोशोऽर्यागारमसिपिधानं च । कवीत्यादि । क्षीरमु-

१ °स्त्रलङ्कारां T., G., M. २ °शीकरं K. ३ °रापते K. ४ °शीकरं K.
५ K. omits विशेषोक्तिः.

अस्याप्यत्र विरोधावसर एव निरूपणकारणम् । इदं तु त्रिवि-
धम् । अत्र विरूपयोः सर्वथाननुरूपयोर्घटनादेकं विषमम् ।

यथा

क तव नृसिंह देव भुवनत्रयलङ्घि यशः

क च कविता मम स्वरसबलितफल्गुपदा ।

इह दिवमारुहधुरहमस्मि तुषारमहः-

किरणपरम्परासु रचितैः पदच्छक्रमणैः ॥

अत्र सर्वथाननुरूपयोर्यशःकवितयोः संघटनं कृतम् ।

कारणगुणप्रक्रमेण कार्ये गुणारम्भः कारणानुविधायित्वात्
कार्यस्येति स्थितौ सत्यामपि यदि कयापि भङ्गान्यथाभाव
उपनिबध्यते तदा विसदृशकार्योत्पत्तिर्द्वितीयं विषमम् ।

यथा

राकागर्धितशर्बरीसहचरप्रस्तावसौवस्तिकैः

क्षीराम्मोधितरङ्गकान्तिळहरीवैवर्ण्यकर्णेजपैः ।

त्रिभ्रं धीर नृसिंह देव भवतः कीर्त्तौधिलासैः कृतः

स्वैरं वैरिबधूमुखे कथमहो मालिन्यमुद्रादरः ॥

संगतिमाह । अस्यापीति । विरूपघञ्कार्यमाह । अननुरूपयोरिति । अद्य-
क्यसंघटनबोदित्वर्थः । क्लेश्यादि । स्वरसबलितानि स्वसक्तिर्बुक्तानि फल्गु-
पदानि निःसारपदानि सत्याः सा । तुषारमहाभन्मः । पदच्छक्रमणैः पादन्वासैः ।
मस्कवितया स्वद्यसोविषयीकरणमिन्द्रकिरणश्रेणीभिःश्रेण्वा गगनारोहणमाव-
नधिकसाध्यासिद्धेरित्वर्थः । कार्यगुणानां कारणगुणपूर्वकत्वे प्रमाणमाह ।
कारणानुविधायित्वादिति । कार्ये शुक्लच्छुक्लं नीलामीलमित्यादि
कारणगुणानुवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । राक्तेत्यादि । चन्द्रस्व प्रस्तावे प्रेमस्वे सौव-
स्तिकैः स्वदितप्रमकरैस्त्वस्सनामैरिति जावत् । स्वैस्ति पृच्छति सौवस्तिकः ।

१ स्वरसबलितं T. २ भद्रुचानि D. ३ कारणगुणदर्शनं D. ४ मुखे D. ५ स्व-
स्तौत्याह सौवस्तिकः D.

इह धवळतरयशःपूरकर्तृकतया मास्त्रिम्यस्य विसदृशस्यैव
कार्यस्योत्पास्त्रिरभेदाध्यवसायसामर्थ्यादुपनिबद्धा ।

कथमप्यभिमतमर्थे निष्पादयितुं यतमानस्य तदनवाप्तिस्ताव-
दास्तां यावदनर्थान्तरमपि परापतति तृतीयं विषयम् ।

यथा

उदितवाति प्रतापतपने तव वैरिबधू-
वदनसरोरुहं भवति वीर कलिङ्गपते
अपि कलया कयापि न विकासाविलासमुपै-
त्यपि तु विवर्णतां नयनतापकरिं भजते ॥

अत्र सत्यपि प्रतापतपनोदये वैरिबधूवदनसरोरुहस्य विकास-
विलासलाभो नाभूदिति तावत्सिद्धतु प्रत्युत नयनतापकरिविवर्णता-
लक्षणोऽनर्थः प्रादुरासीत् ॥

अस्य प्रथमभिदायाः सममिति कविभिर्विपर्यये
कथितम् ।

सुस्तावत्पित्वात् ठम् । द्वारादित्वाद् वृज्जनात् देजागमत् । वैवर्णस्य कर्णे-
जवेः कृष्णैस्त्वतोऽपि भवतेरिति भावः । कर्णे अपतीति कर्णेजपः । “स्त्वम्बक-
र्णको एभिजपोः” इत्यम्बस्त्वम्बः । “इलदन्ताह सप्तम्बाः संज्ञावान्” इत्यलुक् ।
अस्त्रिम्बं वैवर्णं नीलिमा च तदोरनेदाभनवसावः । तृतीयेभेदं इत्युत्पादवति ।
कथमपीति । इत्युत्पन्नम् ॥

विषयम् ॥

संगतिवृत्तनापूर्वकं समं लक्षयति । अस्यैस्त्वादि । संगतिं वदन्किं ।

विषमवैचर्म्यादिहास्यामिधानम् । अस्य विषमस्व विरूपसं-
घटनारूपायाः प्रथममिदाया विपर्ययोऽनुरूपसंघटनारूपश्चास्व-
हेतुत्वाद्दलंकारत्वेन गणितः । इतरमेद्वयविपर्ययस्य तु तदभावा-
द्दलंकारत्वम् । अनुरूपसमागमस्तु प्रस्तूयतेऽनेति समम् ।

यथा

कौमुदीव तुहिनांशुमण्डलं
जाह्नवीव शशिकण्डमण्डनम् ।
पश्य कीर्तिरनुरूपमाभिता
त्वां विभाति नरसिंह भूपते ॥

कारणविपरीतफलोत्पत्तौ यत्नो विचित्रमित्यु-
क्तम् ॥ ३९ ॥

यथा

मलिनयितुं अलवदनं विमलयति जगन्ति देव कीर्तिस्ते ।
मित्राद्वाहं कर्तुं मित्राय वृद्धाति प्रतापोऽपि ॥

विषमेति । ननु संग्रहे विपर्ययमहणाद्विषमविपरीतं सममिति लक्षणं भवति ।
तथा च समविपरीतं विषममित्यपि सुवचत्वाद्दन्वोन्वाभ्रवता त्वात्संभवि च
लक्षणं द्वितीयतृतीयमेवविपर्ययासांसंभवादित्वाद्यद्द्वयं प्याभटे । अस्येत्यादि ।
प्रथममेवमात्रविपर्ययत्व विवक्षितत्वात्सांसंभवो नाप्यन्वोन्वाभ्रवता विपर्यय-
शास्त्रस्य संगतिसूचनार्थत्वादनुरूपसंघटनं सममित्येतद्वक्ष्योपलक्षकत्वादित्य-
त्पर्यः । ननु प्रथममेवविपर्ययवदितरमेवविपर्ययवोऽपि किं नात्कार इत्याद्यद्-
व्याह । इतरिति । संज्ञां प्लुत्वादिति । अनुरूपेति । शेषं सुगमम् ॥

समम् ॥

विरोधप्रस्तावादेव विचित्रं लक्षयति । कारणेत्यादि । कारणविपरीतकार्यो-
द्योगो विचित्रमाभ्यर्थहेतुत्वादित्यर्थः । उदाहरति । विमलयितुमिति । लक्ष्णे

१ T. notices कथितः also. २ K. omits समम्.

अत्र विमलीकरणलक्षणस्य कारणस्य मलिनीकरणरूपं कार्यं विपरीतमेव प्रयत्नाविषयत्वेनोपासम् । यदि मलिनयितुमभिरु-
षति किमिति विमलयतीति कारणप्रतिषेधद्वारात्र कार्यवैपरी-
त्यप्रतीतिः । यदि धवलं कारणं तर्हि कथं जनयति मालिन्यमिति ।
कार्यवैपरीत्यप्रतीत्या कारणप्रतिषेधस्तु विषयो विषमालंकारस्य ॥

अधिकमिदं गदितं तद्यत्रानुरूपताश्रयाश्रयिणोः।

अत्र विरोधस्य प्रक्रमन्तस्वमेवैतन्निरूपणकारणम् । अत्रानानु-
रूप्ये हि विरोधस्य जागरूकत्वात् ।

लक्षणं पातयति । अत्रेति । एवं मित्रसंतापकारिणो मित्रहोहस्य तद्विपरीतकार्यमि-
च्छाद्वाहः प्रयत्नगोचर इति बोध्यम् । नन्वस्य विरुद्धकार्यजननरूपात् द्वितीयविषय-
भेदान् को भेद इत्याद्यद्वयभेद कारणप्रतिषेधमुखेन कार्यवैपरीत्यप्रतीतिः विषयभेदे
तु कार्यवैपरीत्यप्रतीत्या कारणप्रतिषेध इति भेद इत्याह । यद्दीत्यादि । इह हि
विपरीतकार्यनिष्पादनप्रबल्लोपलक्षणं तत्र मलिनीकृतं धवलीकरोतीत्युक्ते प्रवृत्त्यव-
स्थाबानेव भेदं मालिन्यकारणमिति कारणनिषेधः प्रतीयते पञ्चानेह धावत्यकार्यमिति
कार्यवैपरीत्यं प्रतीयते । विषये तु विपरीतकार्यजननस्यैव सिद्धावस्थस्य
लक्षणत्वात् धवलेन मलिनीकृतमित्युक्ते कथं कृतमिति कार्यवैपरीत्यं प्राक्
प्रतीयते पञ्चाह धवलस्य कारणत्वप्रतिषेध इति विषयद्वैषम्यमित्यर्थः ॥

विचित्रम् ॥

अथ विरोधप्रस्तावादेवाधिकं लक्षयति । अधिकमिति । आधाराधेयबोरना-
नुरूप्यमधिकमित्यर्थः । संगतिमाह । अत्रेति । को विरोधस्तथाह । अना-
नुरूप्ये हीति । तत्र द्विविधनाधेयाधिक्यादाधाराधिक्याचेति । तत्राद्यमुदाहरति ।

१ लक्षणकारणस्य T. २ तत् किमिति C., M. ३ धवलं कारणं D.; धवलीकरणं C., M.
४ अतदानुरूप्ये T. ५ K. omits विचित्रम्.

यदिह न दिशां सीमिन् ध्योम्नः स्थलेऽप्यामितं यश—

स्तव कथमपि ज्योत्स्नागौरं नृसिंह नरेऽम्बर ।

तदिदमखिलं शिब्रं पञ्चाशता परमक्षरैः

कृतपरिकरे वाग्ध्यापारे निवेशयते कविः ॥

अत्र यथा दिगन्ताद्याधारादाद्येयस्य यशसो महस्वमुपनिबद्धं
तथा वाग्ध्यापारस्य पारिमित्येऽपि यशसो महस्वम् ॥

भवति क्रियोपजननं यद्यन्योन्यं तदान्यो-
न्यम् ॥ ४० ॥

परस्परस्य क्रियाजननस्य विद्वत्त्वाद्वा निरूपणावसरोऽस्या-
लंकारस्य ।

पृथ्वी पूर्वापरगिरिघनोत्तुङ्गवक्षोजनघ्रा

भूषा बाहोरजनि भवतः भीनृसिंह क्षितीन्द्र ।

बाहुभ्यास्याः सुरगजकरस्थूलदीर्घः समग्रां

कान्ति पुष्पास्यघटघटनाचातुरीयं विधातुः ॥

यदिहेत्वादि । यदिगन्तादिष्वप्यमितं तदतिमिते वक्षसि निवेशयते तदङ्गुल्यमे
करिकूप्यघटं वसतीतिवक्षिन्नमित्यर्थः । भवधिवाधिक्त्वं दर्शयति । अत्रेति । क्षितीबं
तु स्वबनूद्यमिति भावः ॥

अधिकम् ॥

विरोधप्रस्तावाद्भ्योन्बालंकारं लक्षयति । भवतीत्यादि । भ्योन्बक्रियाप्यति-
हारोऽन्बोन्बालंकार इत्यर्थः । संगतिमाह । परस्परेति । पृथ्वीत्यादि । स्पष्टम् ।

अत्र भुजस्य भूमिरभवद्भूषणं तस्याश्चायमित्यनयोर्भूषणक्रियां
प्रत्यन्योम्यजनकत्वमुक्तम् । अत एवोपमानोपमेयभावः प्रतीयते ।

मेदास्तु सरस्वतीकण्ठाभरणे द्रष्टव्याः ॥

आधेयमनधिकरणं युगपद्यद्येकमप्यनेकत्र ।

यदसंभावितवस्त्वन्तरकरणं च त्रिधा विशेषो-
ऽसौ ॥ ४१ ॥

इह विरोधावसर एवास्य निरूपणमुचितम् । त्रिधा क्रमेण यथा

निपीतोऽयं धीर क्षणमपि विलासस्तव गिरा-

महो यावज्जीवं मनसि विदुषां पल्लवयति ।

रसालानां स्वादं कुषलयदलानां परिमलं

प्रसादं ज्योत्स्नानामपि च शरदारम्भसुहृदाम् ॥

अत्र गिरां विलासस्याधारस्य भवणाञ्जलिपुटपानानन्तरक्षणेऽ-
वस्थानासंभवेऽप्याधेयानां प्राप्पुर्यादीनां गुणानामवस्थितिदृक्ता ।

रणद्वीर्षाणस्त्रीवलयतुमुलोभेयसुभट-

स्वर्यप्राहोद्वाहाद्द्रुतमपगतो धीर समरात् ।

साक्षादन्वोन्वजननत्वासंभवेऽपि क्रियाद्वारा न विरोधः । क्रिया चाप भूषण-
रूपेत्वाद्वा । अत्रोति ॥

अन्योन्यम् ॥

पूर्विकवैव संगत्वा विशेषार्थकारं लक्षयति । आधेयमित्यादि । आधारमन्त-
रेणापेक्षस्थितिकथनं परिमितस्वैकत्व वस्तुनो युगपदेकभावस्यानमस्यवस्तुकरणं
चेति विविधो विशेष इत्यर्थः । निपीत इत्यादि । सुगमम् । रणादित्यादि ।

१ असौ त्रिधा O., M. २ रसानामास्वादं O., M. ३ गुणानां स्थितिं O., M. ४ K.
omits अन्वोन्वम्.

समस्तोऽप्येष त्वां भयविधुरधीरध्वसु बने

बने शैले शैले पुरि पुरि च पश्यत्यरिजनः ॥

अत्रैकस्याप्याधेयस्य धीरस्य यौगपद्येन मार्गादिध्वनेकेषु
स्थितिरुपनिबन्धा ॥

मन्दारमालोकयितुं गृहीत-

व्रतं मदीयं नयनं यदासीत् ।

तत् साम्प्रतं धीर नृसिंह देव

त्वदीक्षणेनाजनि पूर्णकामम् ॥

अत्र त्वां पश्यता मम नयनेन सुरतरुर्दृष्ट इति प्रतीतेरसंभावित-
मेव तद्दर्शनं कृतम् ॥

किञ्चित् केनापि यथा विहितं तद्वस्तु तत्ततोऽन्येन ।

क्रियतेऽन्यथा तथैव व्याघातोऽयं समाख्यातः॥४२॥

बलवर्तुमुलः कङ्कणरवस्तेनोत्रैवः सुभटानां स्वयङ्गाह एवोद्गाहो यत्र तस्मात् सम-
राट् । लक्षणार्थं बोधयति । अत्रैकस्येति । धीरस्येति । श्लोके धीरेति ।
संबुद्धिनिर्दिष्टस्य राज्ञो नरसिंहस्येत्यर्थः । अनन्तरोदाहरणेऽत्यन्तासंभावितंमन्सार-
दर्शनं कृतमित्युक्तवस्तुकरणमित्याह । अत्र त्वामिति ॥

विशेषः ॥

तत्रैव संगत्या व्याघातं लक्षयति । किञ्चिदित्यादि । यत्र केनचित् कर्त्ता केन
साधनेन यद्वस्तु यथा कृतं ततोऽन्येन कर्त्ता तेनैव साधनेन तदेव वस्तु ततोऽन्यथा

येनोपायेन यत् किमपि कार्यं कोऽप्येकः करोत्यपरः पुनस्तेनै-
धोपायेन तदन्यथा कुरुते तदा कृतस्य कार्यस्य व्याघातहेतुत्वा-
द् व्याघातनामालंकारः ।

यथा

तेजसा जगतस्तापं कृतं किरणमालिना ।

नरसिंह महीपाल तेजसैव निरस्याति ॥

अत्र तेजोरूपेण येनोपायेन किरणमालिना तापः कृतस्तेनैव
त्वैयापहत इति कृतस्य कार्यस्य व्याहृतत्वादयं व्याघातः ॥

सौकर्येण निबद्धा कार्यविरुद्धा क्रिया भवेद्यत्र ।

रूपांतो ऽभिमतव्याहृतिहेतुर्व्याघात एषोऽपि ॥४३॥

किमपि कार्यं कर्तुं यत् संभावितं भवति कारणं तद्यदि तत्कार्य-
विरुद्धकार्यकारित्वेन सौकर्यादुपपाद्यते तदा संभाव्यमानकार्य-
व्याहृतिहेतुत्वादयमपि व्याघात एव । कार्यविरुद्धक्रियायाश्चात्र

क्रियते स व्याहृन्वते कृतं कार्यमनेनेति व्याघातो नामालंकार इति व्याचष्टे ।
येनेति । उदाहरति । तेजसेत्यादि । स्पष्टम् ॥

व्याघातः ॥

व्याघातान्तरमाह । सौकर्येणेत्यादि । कस्यचित् कार्यस्य निष्पत्तये संभा-
वितत्वे कारणविधौषस्य सौकर्येण तद्विरुद्धकार्यनिष्पादनं यत् सोऽपि संभाव्य-
मानकार्यव्याहृतिहेतुत्वाद् व्याघात इति व्याचष्टे । किमपीत्यादि । ननु का-
र्मान्तरत्वं कथं हेतुकरत्वमत आह । कार्यविरुद्धेति । नन्वस्य नृतीयाद्विषय-

१ व्याघातो नामा° O., M.; 'व्याघातनामामयमलं° T. २ त्वय्य पठितं° T., O., M.
३ व्याघातदयं° T. ४ संभाव्यकार्यव्याहृति° O., M. ५ 'कार्यस्य विरुद्धं°
O., M. ६ K. omits व्याघातः. ७ सुकरतत्त्वं° D.

सौकर्यं कारणस्य सुतरां तदनुगुणत्वात् । अभिमतेतरस्य पुनरिह
कारणस्य सुकरतयोपपद्यमानत्वाद्भिमत्कार्यानुत्पत्तावनभिमत्-
प्रादुर्भावे च भवतो विषमालंकाराद्भिन्नविषयत्वेन स्थितः ।

यथा

जटाबन्धं बेलकाधरणमित्यादि ।

अत्र नरसिंहदेववितरणसदृशस्य लाभकरणं यत्तपः संभावितं
तल्लामविरुद्धमलाभं प्रति सौकर्यादुपपादितम् । यथा वा

जयभियं प्राप्तुमकामयन्त

नृसिंह युद्धात्तव वैरिधीराः ।

त्वया तुं चक्रीकृतकामुंकेण

सुरभियं संगमितास्ततस्ते ॥

इत्थं निरूप्य कतिचिद्विरोधगर्भानलंकारान् ।

कथयामो वयमधुनालंकारान् शृङ्खलाका-

रान् ॥ ४४ ॥

प्रवेशात् को भेदस्तथाह । अभिमतेतरस्येति । अनभिमत्स्वेत्यर्थः ।
कार्यस्येति पाठः । इह संभावितकार्यत्वे कार्यत्वे हि सौकर्यादनयेतरकार्यकारित्वं
विषये तु कार्यस्थानुत्पत्तिरनयोत्पत्तिश्चेति भेद इत्यर्थः । अनभिमत्प्रादुर्भावोऽनयो-
त्पत्तिः । उदाहृत्य बोधयति । जटेत्यादि । उदाहरणान्तरमाह । जयेत्यादि ।
अत्र अबन्धीभ्रातिकार्यं प्रति संभावितकारणत्वं युद्धस्य सौकर्यात् तद्विरुद्धसुरभीसं-
गमकपानयेतरकार्यान्तरजनकत्वमुक्तम् ॥

व्याघातः ॥

अथोत्तरालंकारसंदर्भस्य संगतिमाह । इत्थमित्यादि । तत्र प्रथमं कारणनालं

१ क्लामरण° D. २ वितरणस्य लाम° D.; वितरणसदृशत्वप्रभाय कारणं क्वच संभा°
T.; वितरणसदृशस्य वितरणस्य G. ३ जयभियः T., C., M. ४ त्वयाशुभकी° D.
५ सुरभियः T; सुरभियः C., G., M.

यद्यत्पूर्वं तत्तद्यथोत्तरं चेत् क्रमेण संश्रयति ।
हेतुत्वं भवति तदा कारणमालेत्यलंकारः ॥ ४५ ॥

वितरणे करुणा तव कारणं
वितरणं सुकृतस्य निबन्धनम् ।
सुकृतहेतु यशो यद्यसा न किं
भवति वीर नृसिंह महीपते ॥

यत्र विशेषणभावं पूर्वं पूर्वं प्रति क्रमेणैव ।
भजति परं परमेषालंकृतिरेकावली कथिता ॥ ४६ ॥

राज्ञां सभाः सकवयः कवयो निस्सर्ग-
सारस्वतप्रसरनिमित्तरम्यकाव्याः ।
काव्यानि घणितभवत्तरितान्यतीव
चित्राणि वीर भवत्तरितानि भान्ति ॥

निरूपयति । यदित्यादि । पूर्वपूर्वत्व क्रमादुत्तरोत्तरं प्रति कारणत्वेन कारणमा-
लेत्स्वर्यः । वितरण इत्यादि । सुकृतस्व निबन्धनं सुकृतहेतुकमित्यर्थः । किं
न भवति । सर्वे सिम्बतीत्यर्थः । भव करुणा वितरणं प्रति कारणं तन् सुकृतं
प्रतीत्यादि बोध्यम् । कार्यकारणक्रम एवात्र चमत्कारहेतुः ॥

कारणमाला ॥

कार्यकारणभावाभिरां कारणमालामुक्त्वा संप्रति तद्वैधर्म्येन विशेषणविशेष्य-
भावाभिरात्तानेकावलीमाह । यत्रेत्यादि । बभौत्तरोत्तरस्व पूर्वपूर्वोपस्कारकत्वं स
एकावलीलंकारः । राज्ञामित्यादि । भवत्तरितान्यतीव चित्राणि भान्ति
चित्रतया भाव्यीत्यर्थः ॥

एकावली ॥

उत्तरोत्तरोपस्कारकत्वेनैकावलीमुक्त्वा तद्वैधर्म्येन पूर्वपूर्वत्वोत्तरोत्तरोपस्कारकत्वेन

यत्रोत्तरोत्तरगुणावहत्वमुल्लसति पूर्वपूर्वस्य ।
तदिदं मालादीपकमित्याम्नातं विपश्चिद्भिः ॥४७॥

मालारूपविच्छित्तिविशेषावलम्बनेन दीपकप्रस्तावं त्याज्य-
त्वास्य लक्षणमिह दर्शितम् ।

तव क्रियन्ते करुणाकटाक्षैः
धियः कवीनां नरसिंह भ्रूप ।
ताभिर्धिकासा मनसः पुनस्तैः
सूक्तानि तैस्त्वद्गुणवर्णनानि ॥

अत्र कटाक्षादिभिः क्रमेण श्रीप्रभृतीनामुत्कर्षः करणक्रिया-
निबन्धनं च दीपकम् ॥

वस्तुस्पृहणीयत्वे विश्रान्तिं चेद्यथोत्तरं तनुते ।
सारो नाम तदानीं कथितोऽलंकारसारज्ञैः ॥४८॥

मालादीपकमाह । यत्रोत्तरोत्तरमित्यादि । अत्र पूर्वत्वोत्तरोत्तरोपस्कारकत्वं
निबध्यते तन्मालादीपकमित्यर्थः । दीपकप्रस्तावातिक्रमेणैह निरूपणे कारणमाह ।
मालारूपेति । तवेत्युदाहरणे लक्षणार्थं योजयति । अत्र कटाक्षेति । दीप-
कांशं दर्शयति । करणक्रियेति । तव क्रियन्त इत्याख्यातनिर्दिष्टकरणक्रिया-
निबन्धनं मालादीपकमित्यर्थः ॥

मालादीपकम् ॥

मालाविच्छित्तिप्रस्तावाह सारालंकारं निरूपयति । अस्तिवत्यादि । अत्र पूर्व-

१ O. and M. have यथा वा before तव क्रियन्ते°. २ देव T., O. ३ मनसः क्रिय-
न्ते D. ४ T. drops क्रमेण. ५ 'मुत्कर्षं पकक्रिया' T.; 'मुत्कर्षकरणमेकक्रिया' O., M.

एके अन्द्रकलावचूडमपरे मौलौ तदीये स्थितां
स्वर्गज्ञामितरे तदाभितपदाम्मोजं मधुर्ध्वसिनः ।
सर्वे तन्मनसि स्थितां भियमनुष्यायन्ति सैषापि यद्-
भूमङ्गैकवशांबदा स जयति भीमान् नृसिंहो नृपः ॥

इह भगवतः अण्डेनुचूडस्यापेक्षया सुरसिन्धोरुत्कृष्टत्वं तद्-
पेक्षया परमपुरुषस्य तद्पेक्षया लक्ष्म्यास्तदपेक्षया भीमंतो नृ-
सिंहदेवस्य ।

यथा वा

अन्तर्धिष्णोस्त्रिलोकी निवसति फणिनामीश्वरे सोऽपि शेते
सिन्धोः सोऽप्येकदेशे तमपि चुलुकयां कुम्भयोनिश्चकार ।
घृते अघोतलीलामयमपि गगने भीनृसिंह क्षितीन्द्र
त्वत्कीर्त्तः कर्णनीलोत्पलमिदमपि च प्रेक्षणीयं विभाति ॥

वाक्यार्थो यदि हेतुर्भवति पदार्थो विशेषणद्वारा ।

द्विविधं कथयन्ति तदालंकारं काव्यलिङ्ग-

मिति ॥ ४९ ॥

पूर्वापेक्षोत्तरोत्तरस्व सारत्वं निबध्यते स सारालंकार इत्यर्थः । एक इत्यादि ।
निगदन्त्याख्यातम् । अन्तरित्वादि । अथ बैलोक्यादिपूर्वपूर्वापेक्षोत्तरोत्तरस्व सार-
त्वकथनात् कीर्त्तः सर्वोत्तरत्वसिद्धिः । “ कृञ्ज्ञानुप्रसृज्यते लिटि ” इत्यनानुप्रसृज्यत्व
प्यवहितप्रयोगविन्ध्यः । कालिदासादिनहाकविप्रयोगप्राचुर्यादनुभाष्यः ॥

सारः ॥

एवं वृक्षलाविच्छिन्नाभितानलंकारान् निरूप्य सर्कान्यायमूलालंकारद्वये काव्य-
लिङ्गं सावदाह । वाक्यार्थ इत्यादि । अत्र हेतुः कारणं वाक्यार्थगत्वा परार्थगत्वा

१ भूपरे T., O., M. २ स्थितां भियमनु° D. ३ T., O., and M. drop श्रीमतः.
४ नृपस्य T., O. and M. ५ नमसि T., O., G., and M. ६ वभुव D., G.

नेदमनुमानम् । ज्ञाप्यज्ञापकभावाभावात् । समर्थसमर्थक-
भावेऽप्यत्र नार्थान्तरन्यासाविर्भावः । समर्थवाक्यार्थस्य समर्थक-
वाक्यार्थं प्रति सापेक्षत्वात् । यत्रेतरनिरपेक्षस्य वाक्यार्थस्य
हेतुत्वं तत्रार्थान्तरन्यासः । ततश्च सामान्यविशेषरूपवाक्यार्थगत
एवार्थान्तरन्यासो भवितुमर्हति यत्र संभवतीतरनिरपेक्षत्वम् ।

नापि दृष्टान्तः । सामान्यरूपयोरेव विशेषरूपयोरेव वाक्यार्थ-
योरेव परस्परनैरपेक्षेण हेतुत्वे तस्य संभवात् । यदि तु कार्य-
कारणरूपयोरेव तयोः परस्परसव्यपेक्षत्वेन हेतुत्वं तदा तावदेकं

वा विशेषणद्वाराङ्गत्वेन निबन्धते इह द्विविधं काव्यलिङ्गं वाक्यार्थहेतुकं पदार्थहेतुकं
चेत्स्वर्थः । अत्यानुमानान्नेदमाह । नेदमिति । हेतुमाह । ज्ञाप्येति । व्याप्त्य-
पेक्षया अप्रतीतप्रत्याख्यानभावादिस्वर्थः । तर्हि प्रतीतसमर्थकत्वाद्यन्तरन्यासादभेद
इत्याशङ्क्याह । समर्थसमर्थकभावेऽपीति । अन्वोपपत्तिमाह । समर्थ-
वाक्यार्थस्येति । समर्थसमर्थकवाक्यार्थयोः सापेक्षत्वे काव्यलिङ्गं निरपेक्षत्वे त्व-
र्थान्तरन्यास इत्यर्थः । कलितमाह । ततश्चेति । सामान्येन विशेषसमर्थनं विशेषेण
सामान्यसमर्थनं चेति द्विविध एवार्थान्तरन्यास इत्यर्थः । कार्बेण कारणसमर्थनं
कारणेन कार्यसमर्थनं चेति द्वौ भेदावित्युक्तः । तन्निगदासाधैवकारः । कुत इत्यत
आह । यत्रेति । निरपेक्षत्वस्य तथैव संभवात् तत्रत एवार्थान्तरन्यासः कार्यकारण-
गतं तु काव्यलिङ्गमेवेति भावः । तर्हि दृष्टान्तेऽतिव्याप्तिरित्यत आह । नापि
दृष्टान्त इति । केवलसामान्यरूपयोः केवलविशेषरूपयोर्वा निरपेक्षयोर्हेतुत्वेन
दृष्टान्त इत्यर्थः । प्रकृते किमाद्यातमत आह । यद्विधाति । कार्यकारणरूपयोर्वाक्य-
ार्थयोः सापेक्षयोर्हेतुत्वे वाक्यार्थहेतुत्वे काव्यलिङ्गमित्यर्थः । अर्थात् विवेकः ।
प्रत्याप्यप्रत्याखकभावेऽनुमानं समर्थसमर्थकभावे तु सामान्यविशेषरूपवाक्यार्थ-

१ सापेक्षत्वम्. २ ° हेव वा T. ३ T., O., M. omit एव. ४ प्रतीतसमर्थकत्वाद्यन्तरं K.
५ तन्निगदासार्थमनैवकारः D. ६ निरपेक्षत्वस्यैव K. ७ अन्वयव विवेक D.

वाक्यार्थवृत्ति काव्यलिङ्गम् । अत्र च वाक्यार्थ एव हेतुरतस्तद्वा-
चकस्य हिशब्दादेरुपादाने पौनरुक्त्यम् । यदा पुनः पदार्थस्य
हेतुत्वं तदा यदि तृतीयान्तं पञ्चम्यन्तं वा पदमुपादीयते तदा
हेतुत्वमात्रं नालंकारः । यदा तु विशेषणद्वारा कारणोपनिबन्धस्तदा
पदार्थवृत्ति काव्यलिङ्गम् । एवमिदं द्विभेदम् ।

क्रमेण यथा

अलं भोः पौलोमीसहचरपुरीवारमहिलाः

कुचामोगे कालागडभिरफलस्थासकविधिः ।

कलिङ्गेन्दोः कीर्त्तिक्रिदशपरिषद्गीतमहिमा

समन्ताद्गार्त्रं वः सरसमनुलिम्पत्यविरलम् ॥

अत्र कालागडस्थासकविधेरफलत्वे साध्ये कलिङ्गेन्दोरित्यादि
वाक्यार्थो हेतुत्वेनोपात्तः ।

बोर्निरपेक्षतांस्तादस्थेन हेतुत्वेऽपर्यान्तरन्यासः । केवलसामान्ययोः केवलविशेषयोर्वा
निरपेक्षयोरेव हेतुत्वे वृष्टान्तः । कार्यकारणरूपवाक्यार्थयोस्तु सापेक्षबोर्हेतुत्वे
वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमिति । अत्रापरे विशेषमाह । अत्र चेति । आकाङ्क्षाव-
शेन वाक्यार्थस्य हेतुत्वे सिद्धे हेत्वर्थसम्प्रयोगः पौनरुक्त्याह इत्यर्थः । पदार्थ-
हेतुकेऽपि काव्यलिङ्गे कश्चिद्विशेषमाह । यदा पुनरिति । पदार्थस्य विशेषणगत्या
हेतुत्वे चनत्कारकारिहेत्वर्थविभक्तिप्रयोगे तदभावान्नालंकारत्वमित्यर्थः । द्वितीय-
भेदस्य स्वरूपमाह । यदा स्थितिः । पदार्थस्येति शेषः । अत्र पदार्थो विशेषणद्वारा
हेतुत्वेन निबन्धते सत् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमित्यर्थः । अलमिति आदि । स्पष्टम् ।

१ O and M. omit च. २ वाक्यार्थस्य च हेतुरततिस्ततस्तद्वाचकं T.; वाक्यार्थ एव हेतुर्नि-
हितस्तद्वाचकं G. ३ पौनरुक्त्यं स्यात् G. ४ मुदीयते T. ५ कारणोपनिबन्धं T.

त्वद्वैरिक्षितिपालसौख्यलमीरिच्छोलिशालामधु-

च्छत्रोद्गीनसरोषघोरसरघादंशयथाभ्याकुलाः ।

मन्दाः स्यन्दनवाजिनः प्रतिपथप्रस्थानदौःस्थ्यं मुहुः

क्षोणीपालनृसिंह देव नितरां कुर्वन्ति भासां प्रभोः ॥

इह रश्मिरथनुरगगमनान्तराये साध्ये मन्दा इति विशेषणरूपः
पदार्थो हेतुतया निर्दिष्टो मन्दायाश्च त्वद्वैरीत्यादिविशो-
षणरूपः ॥

अनुमतमनुमानमिदं यत्र स्तःसाध्यसाधने कथिते।

अत्र साध्यसाधनकथनमात्राभिधानं व्याप्त्यादिप्रदर्शनं न
कर्त्तव्यमित्युपदेशे पर्यवसितम् । इतरथा कथमेतत् तर्कानुमानतो
भेदं भेजेत् । किं च पञ्चावयवत्वे सत्यप्यवयवान्तरानुपादानं
पौनरुक्त्यपरिहाराय । तथा हि केचिदवयवान्तराभिधानमधिकं
त्वदित्वादि । रिच्छोलिमधुच्छत्राणि क्षौद्रपटलानि तेभ्य उद्गीना उत्पतिताः सरथा
नधुमक्षिकाः । अथ परार्थहेतुत्वमुक्त्वावसति । इहेति ॥

कार्त्वीलिकम् ॥

तर्कान्वाचमूलप्रस्तावादानुमानं लक्षयति । अनुमतमित्वादि । साध्यं व्यापकं सि-
द्धावधिषितो धर्म इति वावत् । साधनं व्याप्यं व्याप्तिपक्षधर्मतावच्छिन्नमिति वावत् ।
तेन तन्मात्रं यन्निर्दिष्टवते सोऽनुमानाख्योऽलंकार इत्यर्थः । तर्कानुमानात् को
भेदस्तथाह । अत्रेति । केवलसाध्यसाधननिर्देशत्वेह लक्षणत्वात् व्याप्त्यादिनि-
र्देशसापेक्षान् तर्कानुमानाद् भेद इत्यर्थः । ननु तर्कानुमानवदद्यापि पञ्चावयवप्रयोगः
किं न क्रियते तथाह । किं ज्ञेति । तावदेव साध्यसिद्धेरिति भावः । किं च
तर्कानुमानेऽपि पञ्चावयवत्वं न सर्वसंगतमित्वाह । तथा हीति । अथाहुः

‘धीनुदाहरणान्तात् वा बद्धोदाहरणादिकान् ।

मीमांसकाः सौगतास्तु सौपनीतमुदाहृतम् ॥’

१ साधनाभिधानं T.; साधनमात्राभिधानं C., M. २ व्याप्त्यादिप्रदर्शनपरमित्युप° C., M.;
‘व्याप्त्यादि प्रदर्शनं कर्त्तव्यमित्युप° T. ३ ‘त्युपदेशपर्यं’ ४ D. पर्यवस्यति T. ५ भजते T.;
भजेत G. ६ K. omits कार्त्वीलिकम्. ७ सौपनीतिमुदा° K.

मन्यमानास्तर्कानुमानेऽपि द्वित्रावयवत्वमेवाभ्युपगच्छन्ति । विशेषतश्चमत्काराय श्लेषरूपकापहृत्याद्यनुप्राणितत्वेन विच्छिद्यन्तर-मादरणीयम् ।

यथा

नरसिंह मर्हीपाल विघ्नस्त्वां मकरध्वजम् ।

मार्गणास्तव संजाताः कथं सुमनसोऽन्यथा ॥

अत्र नरसिंहदेवविषयं मकरध्वजत्वं साध्यम् । तद्विशिष्टञ्च धर्मी पक्षः । तत्र तावत् सुमनोमार्गणत्वं हेतुर्वर्त्तते सपक्षेऽन्यस्मिन्नपि मकरध्वजे वर्त्तते मकरध्वजादितरत्र कापि न वर्त्तते । तेन त्रिरूपो हेतुर्नरसिंहदेवनिष्ठं मकरध्वजत्वमनुमापर्यतीत्यत्र पक्षे व्याप्तिः सपक्षे सत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिश्चेति हेतोस्त्रिरूपत्वं दर्शितम् । अथ व्याप्यात् सुमनोमार्गणत्वाद् व्यापकस्य मकरध्वजत्वस्य ज्ञानमिहेति श्लेषप्रतिभोत्थापितमिदमनुमानम् । रूपकादिच्छायानुगृहीतमप्यनयैव दिशा द्रष्टव्यम् । शुद्धमप्येतत् संभवति ।

यथा

कार्याणि कारणगुणान् न परित्यजन्ती-

त्यव्याप्तमाहुरिह वीर नृसिंह देव ।

इति । अथेह कश्चिद्विधेयमाह । विशेषत इति । नरसिंहेत्यादि । मार्गणा अर्थिनः घराच । सुमनसो विद्वांसः कुसुमानि च । अथ साध्यादिकं विधिनक्ति । अत्रेति । अथ हेतोस्त्रैरूप्यं दर्शयति । एवमलंकारानुप्राणितमनुमानमुदाहृत्य द्वात्रिंशद्वाहरति । कार्याणीत्यादि । न्यग्गत्वरेण निम्नगामिनेत्यर्थः ।

१ 'प्राणितत्वेनापि स्थित्यन्तरमादरं D. २ 'मादरत्त्वम् O., M. ३ T. O., and M. omit यथा. ४ अरधीय D. ५ 'ध्वजादन्यत्र T. ६ 'यतीत्यमत्र D. ७ अथवा T. ८ 'मिहेति च O., M. ९ रूपकादिकार्यानुं T.; रूपकादिकार्यच्छायानुं O., M. १० D. omits अपि.

म्यगत्वेरेण तव दानजलेन सूता

मेरोः शिवाामपि विलक्ष्य विमाति कीर्तिः ॥

अत्र राजा त्वंसंभवमनुमानस्याभिधानमकरोत् ॥

प्रथमं निर्दिष्टानां यस्मिन्नर्थान्तराश्रयोऽर्थानाम् ।

अनुनिर्देशो भवति क्रमेण तत् स्याद्यथासं-

ख्यम् ॥ ५० ॥

आयामश्लाघनीयं किमभिमत्तफलप्रापकं किं प्रियं किं

विस्तीर्णं किं स्थिरं किं विमलमथ चं किं भूयतां भी नृसिंह ।

दोस्तम्भस्त्यागलीला मितवचनमुरो रोजलक्ष्मीर्यशस्ते

नाहीशो न सुशाखी न मधु न गगनं नाद्रिनाथो न चन्द्रः ॥

नेरुशिक्षाविलक्षणेन कीर्तिस्तदूर्ध्वगामित्वमुक्तम् । अत्र नीचगामिनो जलादनीच-
गामिन्याः कीर्तिरुत्पत्तिरलंकारान्तरासंकीर्णम् । कार्वत्वं कारणगुणानुविधानव्याप्ति-
भङ्गो लिङ्गमिति घृष्टमिति बोद्धव्यम् । अत्र राज्ञो विप्रतिपत्तिरित्याह । अत्रेति ॥

अनुमानम् ॥

एवं तर्कन्यायमूलमलंकारद्वयमुक्त्वा संप्रति न्यायमूलालंकारेषु अयासंख्यालंकारं
वाचसाह । प्रथममित्यादि । अर्थादेशिमाननूदेशिनां आर्यानां क्रमेण संबन्धो
निबन्धते स क्रमापरनामा अयासंख्यालंकार इत्यर्थः । प्रथमनिर्दिष्टा उद्देशिनः । पञ्चा-
भिर्दिष्टास्त्वनूद्देशिनः । तेषां प्रथमस्व प्रथमेन द्वितीयस्व द्वितीयेनेत्यादिकः क्रमसंब-
न्धो न्याय्यः । अया 'क्रमश्च देशसामान्याद्' इति न्यायादेन्द्रान्यादिकाम्बेटीनां तथा-
ख्यापुरोनुवाक्याद्युगलेः 'अथा यामिन्द्राग्नी' इत्येवमादिभिः अया वा समिदादीनां प्रवा-
जादीनां तदनुमन्त्रणमन्त्रैः 'यस्यस्तदृत्नाह' इत्यादिभिरिति भावः । आयामेत्यादि ।

१ त्वसंभितं D. २ धुमः भूयतां T. ३ किं नृसिंह D., T. ४ मृदुवचनं O., M.
५ राव्यं D. ६ नो ह्युमेहनं D. ७ कर्त्तिरूर्ध्वगामिं K. ८ K. drops अनुमानम्.

एकस्मिन् यदनेकं क्रमादनेकत्र वा भवत्येकम् ।
तमलंकारनिरूपणनिपुणाः पर्यायमब्रुवन्त ॥ ५१ ॥

अत्र क्रमप्रक्रम एवास्य निरूपणकारणम् । यदा यौगपद्येनैकस्य या
नेकत्र स्थितिरुपनिबध्यते तदा विशेषविषयमप्याक्रामत्ययमित्या-
शयेनात्र क्रमग्रहणम् । न चैष परिवृत्तिः । विनिमयेन विनैवास्य
प्रवृत्तत्वात् । पर्यायक्रमत्वमाभित्य प्रगल्भमानत्वाद्दन्वर्थमस्याभि-
धानम् । क्रमेण यथा

काश्मीरपांसुचचिरांशुकचारुहारै-
र्या प्राग्बभौ कुचतटी रिपुसुन्दरीणाम् ।

अथ प्रसोत्तरत्वेनावामादिशुण्विशिष्टतद्योदितानां दोस्तन्भाषीनां निवेद्यतवानुदि
द्वैरहीभरासिभिः क्रमेण संबन्धः ॥

यथासंख्यम् ॥

क्रमप्रस्थापत्तु पर्वान् लस्यति । एकस्मिन्मिति । यथानेकस्याधेयस्य क्र-
मादेकाधारसंबन्धः एकस्यैवाधेयस्य क्रमादनेकाधारसंबन्धो वा निबध्यते स
द्विविधः पर्वोत्थलंकार इत्यर्थः । संगतिमाह । अत्रेति । मन्वेकस्यानेका-
धारसंबन्धाविशेषाद् द्वितीयपर्वोद्वितीयविशेषयोः को विशेष इत्याद्यहंक्रम
क्रमस्यैवपद्यान्वयाननयोरेह इत्याह । यौगपद्येनेति । ननु क्रमादेकस्यानेकसंब-
न्धाविशेषात् परिवृत्तेः को विशेष इत्याद्यहंक्रमेह विनिमापितधर्मसंबन्धाभावाद् भेद
इत्याह । न चैष इति । मुख्यार्थकयनपूर्वकं संज्ञापवृत्तिनिमित्तमाह । पर्याय
इत्यादि । सद्यति तच्छब्दोपचाराद् अज्ञादित्वाद् पर्वान्त्वान् पर्वान् इत्यर्थः ।
काश्मीरेत्यादि । स्पष्टम् । प्रागित्यादि । गतम् ॥

पर्यायः ॥

१ प्रवर्तमानत्वात् O., M. २ काश्मीरेत्यादि T. ३ K. omits यथासंख्यम्. ४ K.
omits पर्वान्.

सैवाद्य भाति कुपिते त्वयि वीर भूभू-

द्यातुच्छटातरपलाशकरकसूत्रैः ॥

अत्र कुङ्कुमरजःप्रभृतयो गैरिकप्रमुखाञ्चैकस्मिन्नाभये कुचतटे
क्रमवर्तिनः कथिताः ।

प्रागासीन्मकरन्दपिच्छिलतले पद्मस्य गर्भे-ततः

शौरेः कौस्तुभकान्तिपूरसुभगामोगे भुजाभ्यन्तरे ।

आवासस्तव लक्ष्मि संप्रति पुनर्निर्व्याजमूर्च्छत्कृपा-

स्रोतःशीतलिते नृसिंहवसुधानाथस्य नेत्राञ्चले ॥

अत्रैकस्या एव लक्ष्म्याः पद्मगर्भादावनेकस्मिन्नाभये स्थितिः
क्रमवर्तिनी ॥

अधिकन्यूनसमानां न्यूनाधिकतुल्यवस्तुभिर्यत्र ।
विनिमय एषा कथिता परिवृत्तिः कोविदैस्त्रि-
विधा ॥ ५२ ॥

विनिमयः किञ्चिन्मुक्त्वा कस्यचित् स्वीकारः । त्रिविधा
अधिकपरिवृत्तिर्न्यूनपरिवृत्तिः समपरिवृत्तिश्च । क्रमेण यथा

क्रमादेकस्मिन्ननेकधा संबन्धसाम्यात् पर्यायानन्तरं परिवृत्तिं लक्षयति । अधिके-
ख्यादि । न्यूनधिकतुल्यैरधिकन्यूनसमानां विनिमयः परिवृत्तिरिति वाक्यार्थः ।
विनिमयस्यैवार्थमाह । विनिमय इति । अधिकज्ञानेन न्यूनोपादानमधिकपरिवृत्तिः ।
न्यूनज्ञानेनाधिकग्रहणं न्यूनपरिवृत्तिः । समेन समस्वीकारः समपरिवृत्तिरित्यर्थः ।
शुभमनन्वत् ॥

परिवृत्तिः ॥

नरसिंह महीपाल मदान्धास्तव इन्दिनः ।

ददत्यरिनरेन्द्रेभ्यो दिवमाददते भुवम् ॥

अत्राधिकाया दिवो दानान्भ्यूनाया भुवो ग्रहणम् ।

तनौ देस्वा पाकोन्मुखशरसर्षी कामपि देवं

रिपुक्षीभ्यस्तासां कैलयसि कैलिकक्षितिपते ।

प्रमां ताटङ्कानां भवणकुसुमानां विरलसितं

स्मितानामालोकं स्तनमलयजानां धियमपि ॥

इह न्यूनायाः शरपाण्डुराया रुचः समर्पणात् ताटङ्कप्रभारभृती-
नामधिकानामादानम् ।

प्रतिमदधरणिपतिभ्यो नाराचपरम्पराः शिता दत्त्वा ।

हरसि नृसिंह नरेश्वर तज्जयलक्ष्मीकटाक्षपेरिपाटीः ॥

अत्र नाराचपरम्परापरित्यागात् मुख्यगुणानां कटाक्षपरिपाटीनां
कैलनम् ॥

एकस्यानेकत्र प्राप्तवेकत्र यो भवेन्नियमः ।

ख्याता सा परिसंख्या संख्यावद्विश्वतुर्भेदा ॥५३॥

एकानेकाभिधानस्य प्रक्रान्तत्वादिहास्याः कथनम् ।

एकानेकप्रस्तावात् परिसंख्यामाह । एकस्येत्यादि । एकस्यानेकत्र अणुपत्
प्राप्तावेकतरपरिवर्जनेनैकत्र नियमनं यत्र क्रियते सा परिवर्जनेन संख्याणात् परि-
संख्येत्यर्थः । संगतिमाह । एकानेकेति । तस्याभवत्सो विधाः श्लोकेन संगृह्याह ।

१ सिन्धुः D. २ दत्ते T. ३ हर्षि O., M. ४ हरसि नरसिंह क्षितिपते O., M.
५ नृसिंह T. ६ विकसितं O., M. ७ ताटङ्कप्रभृतीनां D., O., M. ८ प्रभृतीनामादा-
नम् T., D. ९ नरसिंह O. १० परिपाटिम् M. ११ स्वीकरणम् O., M.

प्रश्नपूर्वान्यथा 'चेति सा भवेत् प्रथमं द्विधा ।
वर्जनीयस्य शाब्दत्वादार्थत्वाच्च द्विधा पुनः॥५१॥

क्रमेण यथा

आयामन्शाघनीयमित्यादि ।

इयं प्रश्नपूर्विका वर्जनीयस्य शाब्दत्वे ।

अङ्गेष्वामरणं नृसिंह नृपते किं किं स्वयाङ्गीकृतं
मौली चन्द्रकलाव्यूहचरणद्वन्द्वं भुतं कर्णयोः ।
बक्त्रे वागधिदेवता मधुरिमा कण्ठे भुजे विक्रमः
कादण्यं हृदये करे वितरणं पादे रिपुस्त्रामुजः ॥

इयं प्रश्नपूर्विका वर्जनीयस्योर्थत्वे ।

लोकेऽस्मिन् नरसिंहदेवनृपतिर्दाता न कल्पद्रुम-
स्तेजस्वी स न पद्मिनीसहचरः कान्तः स नो चन्द्रमाः ।
गम्भीरः स न वाहिनीपरिवृढस्तुङ्गः स नो मन्दरः
शिल्पज्ञः स न पैद्यभूः किमपरं वाग्मी स नो वाक्पतिः ॥
इयमप्रश्नपूर्विका वर्जनीयस्य शाब्दत्वे ।

प्रश्नेत्यादि । आयामेत्यादि । यथासंख्ये गतमेतन् । अथायामन्शाघत्वादिसुपानां
क्षेःस्तम्भादिष्वङ्गीश्वरादिषु च प्राप्तेर्षोःस्तम्भादिष्वेव नियमनात् परिसंख्या । अङ्गी-
नादीनां नाङ्गीन इत्यादिना शब्दादेव निषेध इति वर्जनीयस्य शाब्दत्वम् ।
अङ्गेष्वित्यादि । अङ्गाङ्गाभरणत्वस्य भगवत्परणद्रुगलादिषु मुकुटादिषु च प्राप्तस्य
परणद्रुगलादिषु नियमनं मुकुटादिनिषेधस्यार्थसिद्धत्वाद्दर्जनीयस्यार्थत्वमित्यर्थः ।
लोक इत्यादि । अथापि संतुल्यादिसुपानामुभयत्र प्राप्तौ राक्षि नियमः कल्पद्रुमा-

विद्यासु तृष्णा व्यसनं कलासु
दाने विनोदः समरे विहारः ।
कीर्त्तौ रतिः काव्यकथासु राग-
स्तवैव जांगतिं नृसिंह देव ॥

इयमप्रश्नपूर्विका वर्जनीयस्यार्थत्वे ॥

दण्डापूपिकया येत् स्यादेवार्थान्तरापतनम् ।

अर्थापत्तिरियं सा कथितालंकारपारगैर्द्वेषा ॥५५॥

दण्डापूपयोर्भावो दण्डापूपिका । यथा दण्डमक्षणादपूपमक्ष-
मर्यादापतति तथा कस्यचिदर्थस्य निष्पत्तौ समानन्यायकक्ष-
सामर्थ्याद्यदर्थान्तरमापतति सार्थापत्तिः । नेयमनुमानम् । समान-
न्यायस्य संबन्धरूपत्वामावात् । असंबन्धेन तु तस्यानुत्थानात् ।

दिनिषेधश्च शाब्द एव । विद्यास्त्रिविधादि । अत्रापि तृष्णाव्यसनादीनां विद्याकला-
सिदु विद्वान्पार्ष्णाङ्गनगूतादिनिषेधप्रतीतेर्बर्जनीयत्वार्थत्वम् ॥

परिसंख्या ॥

परिसंख्यायां वर्जनीयसाधकत्वप्रसङ्गादर्यापत्तिं लक्षयति । दण्डापूपिकये-
त्कारि । यत्र कस्यचिदर्थस्य निष्पत्तौ दण्डापूपिकया कैमुतिकन्यायेनार्यान्तरत्व
विहितनिबन्धते सार्थापत्तिरित्यर्थः । दण्डापूपिकाशब्दं व्युत्पादयति ।
दण्डापूपयोरिति । मनोज्ञादित्वाद् बुद्धप्रत्ययः । प्रथोदरादित्वाद् वृज्ज्प्रभाव इति
केचित् । अन्ये तु दण्डापूपौ यत्र न्याये सा दण्डापूपिका मत्स्वयंविद्यन्तिव्याहः ।
दण्डापूप्याविव दण्डापूपिका । “इवे प्रतिकृतौ” इति कन्प्रत्यय इत्यपरे ।
वाच्यार्थनाह । यथेति । यथा दण्डो भूषिकमसित इत्युक्ते तत्सद्व्याख्यादण्ड-
नर्थापत्तिं लक्षयत्यर्थः । अन्तर्निष्पत्तर्थाव परिहरति । नैवमिति ।

१ तत्रैव वाक्ता नृसिंह T. २ यस्मात् O., M. ३ T. drops तु; O. and M. have
च in place of it. ४ K drops परिसंख्या. ५ मर्यात् सिद्ध D. ६ मानान्तर्भाव D.

इयं च द्वेषा । प्राकरणिकाद्प्राकरणिकस्यार्थादापत्ते तावदेका ।
अप्राकरणिकात् प्राकरणिकस्यार्थादापत्ते तुं द्वितीया ।

क्रमेण यथा

अकलङ्कमपि द्विषद्बधू-
वदनेन्दुं मलिनं वितम्बते ।
तव वीर नृसिंह कीर्त्तयः
सकलङ्गं किमुतेन्दुमण्डलम् ॥

अत्र द्विषद्बधूवदनेन्दुवृत्तान्तः प्राकरणिक इन्दुमण्डलवृत्तान्त-
अप्राकरणिकमर्थादाक्षिपति ॥

आपातालं निबिडघटितान् कम्पयत्येतदुच्चै-
मूर्च्छल्लम्बापटहरदितं स्थावरानप्यशेषान् ।
पतांस्तूलीसमभुजबलान् अङ्गमान् भूभृतस्तान्
यात्रारम्भे तव किमु पुनः भीनृसिंह क्षितीन्द्र ॥

अत्र स्थावरभूभृद्वृत्तान्तोऽप्राकरणिको अङ्गमभूभृतोऽन्तर्गत् प्राकर-
णिकमर्थादापूरयति ॥

तुल्यप्रमाणशैष्ट्यात् प्राप्तावेकत्र यौगपद्येन ।

संबन्धो ध्यातिस्तरेकैर्विभूतमनुमानम् । अर्थापत्तिस्तु न्यायरूपेति भावः ।
अकलङ्कमित्यादि । अकलङ्कं निष्कलङ्कम् । आपातालमित्यादि ।
लम्बा पटहः । स्थावरभूभृतः पर्वताः । अङ्गमभूभृतो राजानः ॥

अर्थापत्तिः ॥

वाक्यन्यायमूलमस्वावात् विकल्पं लक्षयति । तुल्येत्यादि । तुल्यबलप्रमाण-
सिद्धत्वात् तुल्यबलबोर्दबोर्दबोर्दबोर्दुगपदेकत्र प्राप्तबोः पाक्षिकत्वं विकल्प इत्यर्थः ।

१ C. drops तु. २ °ब्रह्म° D.; °ब्रह्म° C., M. ३ °स्तूलीसमबलान् D.
४ °माक्षिपति C., °मागुरयति T. ५ °जीवित° D. ६ K. omits अर्थापत्तिः. ७ K.
omits विद्वयोः. ८ विकल्पो विकल्पः सवर्त्तं K.

उभयोः समानबलयोः स्फुरति विरोधे विकल्प
इत्युक्तः ॥ ५६ ॥

स्वद्विप्रयोगे परितप्यमाना
मृणालमृद्धी मदनज्वरेण ।
इत्थं कर्थाच्चिह्नत वेपमाना
भूते सखीं वीर नृसिंह देव ॥

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
किमत्र गच्छामि करोमि किं वा
प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ॥

यद्भवति यौगपद्यं गुणक्रियाणां समुच्चयः स स्यात् ।
एषो ऽवर्शि विकल्पप्रतिभटभूतो द्विधास्माभिः ॥५७॥

सर्वत्र इतिहस्तयोस्तुल्यबलयोः समुच्चयः । विरोधे विषमबलत्वे त्वौदुम्बरीसर्पवेदन-
स्पर्शनबोरिव बाध्यबाधकभावः । तुल्यबलत्वे त्रीहियववदगत्या विकल्पस्तत्र
समुच्चयनिरासार्थमुक्तं विरोध इति । बाधपरिहारार्थमुक्तं समानबलयोरिति ।
समानबलत्वे हेतुस्तुल्यप्रमाणैर्देशिष्ट्यादिति । उदाहरणार्थस्य विषयं ताव-
दाह । त्वदिस्थादि । उदाहरति । अस्तीत्यादि । इह तुःसहविरहस्वरप्रती-
कारत्वे हिमगिरिगमनप्रवालशय्याशरणयोस्तुल्यबलत्वादिकल्पः । अत्र परकी-
यवाक्यवर्गीकारोऽपि अमस्कारकारित्वात्कार एवेत्याहुः ॥

विकल्पः ॥

१ O. and M. insert यथा before तद्विषं २ °तन्वी O., M. ३ °शयनं O., M.
४ °कल्पो K. ५ K. omits विकल्पः.

लक्ष्मीर्जागतिं लक्ष्मीपतिमददमेनी तालु गर्वाय पुंसा-

मेकापि स्यात्तथैताः किमिदमुपशमारम्भमुज्ज्वल्ययन्ते ॥

अत्रोक्तरूपा मूर्तिरेव गर्वहेतुस्तत्रापि कीर्तिस्ततोऽपि लक्ष्मी-
रिति बहुनामहंकारकारणत्वं स्पष्टया निबद्धम् । अपि च लाव-
ण्यादिभिः शोभनैर्धूर्स्यादीनां योगः । किं च गर्वकारणसङ्गावेऽपि
गर्वो न जात इति विशेषोक्तिरप्यस्तीत्यनया सहास्य संकरः ।

कार्पण्यैकनिकेतनं नृपतयो दीर्जन्यमाजो बुधाः

सन्तः क्षीणधनाः कृपानमिमुखो ङोकः कठोरः कठिः ।

शक्यन्ते विपद्ः किमत्र कविभिः सोढुं भवेयुर्यदि

स्वैरं वीर नृसिंह देव भवता नैताः समुन्मीलिताः ॥

अत्राशोभनैः कार्पण्यादिभिर्नृपतिप्रभृतीनां योगः ॥

हेत्वन्तरसंबन्धात् स्फूर्जति कार्यस्य यत्र सौकर्यम् ।
स समुच्चयसादृश्यात् संभाषिनामात्र निर्दिष्टः ॥५१॥

यत्र खलेकपोतिकान्यायेनैकमेव कार्यं कर्तुमनेकेषामवतारस्तत्र
तत्करः कथितः । यत्र काकतालीयेनापतनमपरस्य तत्रायमलं-
भव लक्षणार्थं बोधयति । अत्रेति । शोभनांशं ध्वनक्ति । अपि चेति ।
अभ्युच्चयनाह । किं चेति । द्वितीयमुदाहरति । कार्पण्येत्यादि । अत्रापि
कृतिर्कार्पण्यमेकमेव विपदां हेतुस्तथापि भूवसां स्वधेया हेतुत्वेन निबन्धात्
तत्करः स च वाक्यार्थहेतुकेन काव्यलिङ्गिन संकीर्षते । अशोभनांसमुदाहरयति ।
अत्राशोभनैरिति ॥

तत्करः ॥

तत्कारसाधर्म्यात् संभाषि लक्षयति । हेत्वन्तरेत्यादि । यत्र केनचित् का-
रणेनारब्धं कार्यं काकतालीयव्याजेन सौकर्यात् कारणान्तरेण निष्पारितं निब-

१ 'अपिनी D. १ 'स्तत्रापि लक्ष्मीरिति बहुना' D., C., M. १ सह संकरः T. ४ संभाषिना-
मात्र O. M. ५ स्पष्टादितुं K.

कारः । अत एव केनचित् कर्तुमुपक्रान्तस्य कारणान्तरव्यतिकरतः
 लौकिकं सम्यगाधीयते इति यथार्थाभिधानः समाधिनामायमलं-
 काटः समुच्चयसाहचर्यात् तदन्तरं निर्दिष्टः । यथा

लावण्यमेव सहजं तत्र मानिनीनां
 चेतः प्रसादयति वीर नृसिंह देव ।
 तन्वन्ति पञ्चमचमत्कृतिकोमलानि
 साहायकं किमपि कोकिलकूजितानि ॥

निर्णयालंकारान् कतिचिदिमांस्तर्कवाक्यनय-
 मूलान् ।

लोकन्यायाश्रयिणःकेचिदिदानीं निरूप्यन्ते॥६०॥

बलिनं जेतुमनीशः कोऽपि तदीयं कृशं तिरस्कुरुते।

अन्यं क्रमपि जघन्यो यत्राहुः प्रत्यनीकमिदम्॥६१॥

अत्रे स समाधिरित्यर्थः । तत्रेत्तत्कारणेऽर्थात्कृत्वाचटे । यत्रैत्यदि ।
 समाधि संज्ञां च्युत्प्राप्तयति । अत एवेति । श्लोके समुच्चयसाहचर्यादिति संन-
 विकयनपरं न लक्षणान्तःपातीति व्याचटे । समुच्चयेति । समुच्चयवाचा-
 नन्तरेऽन्तत्कारणत्वः । लावण्यमित्यादि । सहायस्व कर्म साहायकम् । “ बो
 पथानुक्रुणोत्तमाहुम् ” । अथ लावण्येन कारणेभारव्यस्व मानिनीमनःप्रसादन-
 कार्त्तव्य काकतालीवैः कोकिलकूजिवैः लौकिकेन निष्पारणं समर्थधिरित्यन्तु
 सर्वैकम् ॥

समाधिः ॥

लक्षणान्तकारणान्त्वस्य संनतिमाह । निर्णयित्व्यादि । लोकन्यायाभितेऽपु प्रथमं
 अक्षणीकालंकारं कर्तव्यम् । बलिनमित्य्यादि । प्रथमप्रतिपक्षप्रतीकारणान्त्व

अनीकं सैम्यं तस्य प्रतिनिधिः प्रत्यनीकम् । तत्साद्दृश्यादल-
लंकारोऽपि प्रत्यनीकमिति व्यपदेशमलभत । यथानीकमभिभि-
सुमनीश्वरेण केनापि तत्प्रतिनिधिभूतमन्यद् व्यामोहादभिभूयते
तथात्र बलवति परिपन्थिनि तदीयमल्पबलं कमपि कोऽपि परिप-
न्थयतीत्यर्थः । अत्र च प्रत्यर्थिप्रकर्षः प्रयोजनम् ।

यथा

सुधाकरो धीर नृसिंह देव

यशोर्विलासैर्गर्भपितानुभावः ।

तवाननस्य प्रियबान्धवाना-

मपाकरोति भ्रियमम्बुजानाम् ॥

अत्र नृसिंहदेवः सुधाकरेण दुर्जयस्ततस्तद्बदनबान्धवानां दुर्ब-
लानां कमलानां भ्रियो हरणात् सुधाकरप्रत्यर्थिनो नृसिंहदे-
वस्य प्रकर्षः प्रतीतः ॥

उपमानस्याक्षेप स्यादुपमेयत्वकल्पनं यद्वा ।

यत्र प्रतीपमेतद्विबुधैरभिधीयते द्विविधम् ॥ ६२ ॥

तदीयदुर्बलपीडनं प्रत्यनीकमित्यर्थः । प्रत्यनीकघञ्चं भ्रुत्पारवादि । अनीकमिति ।
प्रत्यनीकं प्रतिपक्षं तत्साद्दृश्यादलंकारोऽपि लक्षणवा प्रत्यनीकव्यपदेश इत्यर्थः ।
लक्षणावाः प्रयोजनमाह । अत्र चेति ॥ सुधेत्वारि । स्पष्टम् ॥

प्रत्यनीकम् ॥

प्रातिकूल्यसाम्बाद् प्रत्यनीकानन्तरं प्रतीपं निरूपयति । उपमानस्येत्वारि ।
बोधमेवस्य सर्वोत्तरसबोधमानत्वाक्षेपः क्रियते उपमेयत्वं वा कल्प्यते स प्रतीपा-
लंकारो द्विविध इत्यर्थः । सबाधमेरं विवृणोति । यत्रेति । आक्षेपसम्बन्धमाह ।

१ तत्र प्रत्यर्थि° O., M. २ विलसिः सपिता° T. °बान्धवानां पपाकरोति T. ३ नृ-
सिंह° O. ५ भ्रियोऽपहरणात् O., M. ६ प्रतीतः प्रकर्षः T.; प्रकर्षः प्रतीयते O., M.
७ तत्र T. ८ K, drops प्रत्यनीकव. ९ द्विविधार्थः K.

अधोपमेयमेव लोकोत्तरतयोपमानधौरेयमिति यदुपमानस्याक्षेपः
कैमर्यक्यालोचनमाचर्यते तत्तावदेकं प्रतीपम् ।

यथा

कान्तिः स्वभावसुभगैव तवाङ्गरागः
प्रेत्यप्रकुङ्कुमरसः कतु मङ्गलाय ।
मासीः कलिङ्गनुपते भुवनोत्सवाय
प्रीणानु कैरवकुलानि परं मुधांशुः ॥

अत्र स्वभावसुभगया कान्त्यैवाङ्गरागकार्यस्य भूषणस्य सिद्ध-
त्वात् कुङ्कुमानुलेपनेन किं प्रयोजनमिति प्रतीतिः । यथा वा

दानैस्त्वयि प्रीणितजीबलोके
मुधायमासीश्वरसिंह देव ।
इत्यालघालस्य मिषेण वेधाः
कल्पद्रुमं कुण्डलानामनैषीत् ॥

अत्र मुधायं किमनेन कल्पद्रुमेणेत्युपमानविषयकैमर्यक्यालोच-
नरूपस्याक्षेपस्य विद्यमानत्वात् प्रतीपम् । किं च तदुपजीवनेन प्रवृ-

कैमर्यक्येति । किं प्रयोजनमिति विचारः किञ्च इत्वर्यः । उदाहरति ।
कान्तिरित्वादि । अधोपमानत्वाक्षेपं बोधयति । अत्र स्वभावेति । एवं
द्वितीयाधेपि कलिङ्गेश्वरस्यैव भुवनानन्दकरत्वादित्योः कैमर्यक्यनालोचनम् । मास-
स्वैवोदाहरणान्तरमाह । दानैरित्वादि । कुण्डलानां कुण्डलीकरणम् । यथाधि-
कासरत्वं चर्चत्वज्ञानात् कुण्डलाकारा रेखा किञ्चिद्वेदवदिति भावः । अथा-
प्याक्षेपं दर्शयति । अत्र मुधेति । अशुचवत्त्वेन कञ्चिद्विषेधमाह । किं चेति ।

१ कैमर्यक्येति D., C., M. २ प्रवृत्तं T. ३ प्रीणाति C., M. ४ सुभगस्य
कान्त्या T. ५ निन्दत्वात् C., M. ६ मुधायं T. ७ मुधापितनेन T. ८ श्लेषरूपस्य
C., M. ९ भावस्योदा D. १० कुण्डलीकरणं D.

साधारणगुणयोगाद्यत्र प्रकृतस्य वस्तु संवलितम् ।
न विभावयितुं शक्यं तत् सामान्यं समाख्या-
तम् ॥ ६४ ॥

नेदमपहृतिः । किञ्चिदपहृत्यं कस्याप्यनारोप्यमाणत्वात् । प्रकृतस्याप्रकृतेन समानत्वसंबन्धादौपचारिकोऽस्य सामान्यमिति व्यपदेशः

धराधिप श्रीनरसिंह देव
यशोविलासे तव जृम्भमाणे ।
विधुन्तुदो वेत्ति न शीतभानुं
नागाधिनाथं च न चैनतेयः

अधिकगुणाङ्गीकरणं स्वगुणत्यागेन तद्गुणःकथितः।

किञ्चिन्मीलनसाम्बात् सामान्यमाह । साधारणेत्वादि । यत्र गुणसाम्बा-
दप्रस्तुतत्वे प्रस्तुततासाम्बं निबध्यते स सामान्यालंकार इत्यर्थः । अस्वाप-
हृतेर्भेदमाह । नेदमिति । सामान्यसंज्ञाप्रवृत्तिभिनिसमाह । प्रकृतस्येति ।
उदाहरति । धराधिपेत्वादि । अत्राप्रस्तुतबोधन्नुद्योपबोधः प्रस्तुतेन बससा
धावन्वगुणसाम्बादेकताप्रतिपत्तिः ॥

सामान्यम् ॥

गुणसाम्बसाम्बात् सामान्यानन्तरं तद्गुणालंकारमाह । अधिकेत्वादि । स्वगु-
णत्यागेन संनिहितोत्कृष्टान्वगुणस्वीकारस्तद्गुण इत्यर्थः । तद्गुणसम्बं निब्रूते ।

१ किञ्चिदप्यपहृत्य T., O. १ 'न्यान्यस्य कस्यां O., M. ३ 'प्रस्तुतेन O., M.
४ नागाधिपजं T. ५ K omits सामान्यम्.

साधिष्यमध्यासीनस्य निरतिशयगुणस्य तस्याप्रकृतस्य गुणोऽ-
स्यस्मिन्निति तद्गुणः । नार्यं मीलितम् । इह वस्त्वन्तरगतास्तोक-
लोकोत्तरगुणान्तरव्यतिकरपरिणतस्वरूपस्य प्रस्तुतस्य वस्तुनः
प्रतिभासमानत्वात् । मीलिते च प्रस्तुतस्य वस्तुनो वस्त्वन्तरति-
रोहितत्वेन प्रतीयमानत्वादित्यनयोः स्फुटमेव मिश्रविषयत्वम् ।

यथा

वीर त्वद्रिपुरमणी परिघातुं पल्लवानि संस्पृश्य ।

न हरति घनभुवि निजकररुहरुचिर्लक्षितानि पाण्डुपत्रधिया ॥

अत्रारुणानां पल्लवानां धवलमस्वीकारः ।

यथा वा

नृत्यङ्गगाद्दृहासप्रसरसहचरैस्तावकीनैर्यशोभि-

र्धावल्यं नीयमाने त्रिजगति परितः धीनृसिंह क्षितीन्द्र ।

नेवृग्यघेष नाभीकमलपरिमलः प्रौढिमासादधिष्य-

देवानां नामविष्यत् कथमपि कमलाकामुकस्यावबोधः ॥

अत्र भगवता कृष्णेन यशःसंबन्धात् धवलिमा स्वीकृत इति

सांनिध्यमिति । मीलनादस्य नेदमाह । नायमिति । इह प्रस्तुतस्याप्रस्तुत-
गुणावच्छिन्नस्यैकरूपत्वं मीलने स्वप्रस्तुतसंछिन्नस्यैकरूपत्वमित्यनेवोर्नहान् नेह इत्यर्थः ।
इहाहरति । वीरेत्यादि । पाण्डुपत्रधिया जीर्णपर्णान्त्वैत्यर्थः । अस्वैवोहा-
हरणान्तरमाह । नृत्यदित्यादि । ईदृगेवं धवल एष कमलाकरजः । नाभीक-

१ प्रतिभासमानत्वम् C, M. २ संघितानि D. ३ T. notices पाण्डुत्व° for धवलम्
४ °शोभिः सावर्ण्यं D. ५ °रूपत्वं K. ६ °रूपत्वं K. ७ °नयोऽस्ति महान् K.

तद्रूपत्वम् । किं चात्रासंबन्धे संबन्ध इत्येवंरूपातिशयोकिस्तद्रूपानुप्राणितेति संकरः ॥

सति हेतौ तद्रूपाननुहारोऽतद्रूपः कथितः ॥६५॥

अत्र सांतिशयगुणं प्राकरणिकं वस्तु साधिष्यकज्ञाने कारणे सत्यपि यदि नाप्राकरणिकगुणस्यानुहरते तदा तस्याप्राकरणिकस्य गुणो नास्त्यस्मिन्नित्यतद्रूपः । तद्रूपवैधर्म्येणात्र प्राप्तनिरूपणावसरः ।

यथा

गण्डाभोगे विहरति मदैः पिच्छिले दिग्गजानां
धैरिणीणां नयनकमलेष्वञ्जनानि प्रमाष्टि ।
यद्यप्येषा हिमकरकराद्वैतसौवस्तिकी ते
कीर्त्तिर्दिष्टु स्फुरति तदपि स्मापते भीमृत्सिंह ॥

इह मदाञ्जनसंपर्केऽपि यशभियो मलिनिमा न जात इत्यतद्रूपः ॥

नक्षत्रदिग्गजानिज्ञानात् कल्पमत्वेभिज्ञा देवानां न तु क्वाण्वांसिदि भावः । अङ्कु-
चवनाह । किं चेति ।

तद्रूपः ॥

तद्रूपवैपरीत्येनातद्रूपमाह । सतीत्यादि । उच्छ्वेतगुणसंनिधानेऽपि तद्रूपासं-
स्पर्धित्वमतद्रूप इत्यर्थः । तदेतद्विदुष्वमतद्रूपमर्थं निर्ह्वये । यत्रोत्थादि । संगतिमाह ।
तद्रूपेति । गण्डोत्थादि । हिमकरकराद्वैतस्य सौवस्तिकी स्वस्तिवादिनी स्वोत्सा-
नवृत्तीत्यर्थः । स्वस्तीत्याह सौवस्तिकी । सुस्नातादित्याह इह । अग्रप्रसिद्धै-
ज्ज्ञानमः ॥

अतद्रूपः ॥

१ सातिशयगुणिते O., M. १ T., O., M. drop काले. १ K. omits तद्रूपः. ४ तद्रूपे-
त्यादि K. ५ K. drops अतद्रूपः.

यत्र प्रभ्रपुरःसरमेवासंभाव्यमुत्तरं किमपि ।
असकृद्भवति निबद्धं तदुत्तरं तावदत्रैकम् ॥ ६६ ॥

अत्र प्रभ्रपुरःसरस्य बाहं गूढत्वादसंभाषणीयस्यानेकधैवोपनि-
बध्यमानत्वं चमत्कारकारणम् । किं च व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदक-
तामन्तरैषैव प्रवृत्तमिदमिति न गोचरः परिसंख्यायाः ।

‘का विसमा देव्यर्गर् किं बुद्धं अं जणो गुणग्गाही ।
किं सोक्खं सुकळत्तं किं दुक्खं अं खलो लोभो ॥’

यत्र त्वनुपनिबद्धः प्रभ्रः स्यादुत्तरोम्मेयः ।
कमपि तदीयं भेदं द्वितीयमाचक्षते सुधियः ॥६७॥

अयोसरालंकारं लभति । यत्र प्रभ्रोत्वादि । अत्र प्रभ्रपूर्वकनसंभाव्यमुत्तरम-
सकृन्निबध्यते तत्रैतदुत्तरमित्यर्थः । सकृन्निबध्ये चमत्कारमावाप्तसकृत्प्रवृत्तमित्याह ।
अत्रेति । परिसंख्याको भेदमाह । किं चेति । परिसंख्याकामित्यर्थेऽपरत्वं यथा
पत्र पत्रमत्ता भक्ष्या इत्यत्र गोधादिपत्रकाविरिक्तपञ्चनखानां श्वेताज्जापरीनां भक्ष-
यनिबेधः । इह तु स्वार्थविधिपरत्वमेवं भेदनिबेधपरत्वमिति भावः । चकाराहवा-
ऽव्यवधिर्देव्यर्गुत्तरोऽपि भेद इति सूचितम् । का विषमेति ।

का विषया वैवर्ण्यः किं लभ्यं बज्जणी गुणग्गाही ।
किं सोक्खं सुकळत्तं किं दुक्खं अं खलो लोभो ॥

द्वितीयमुत्तरं लभति । यत्र त्वित्यादि । अयोसरोम्मेयः प्रभ्रस्वरपरमुत्तरमित्यर्थः ॥

उत्तरम् ॥

१ °नीयस्यैवानेकं T.; °नीयस्यैवानेकधोपनिबध्यं O., M. १ O., and M. drop इदम्.
३ D. omits य. ४ °मेवं चेत्तरं K. ५ K. omits उत्तरम्.

यथा

यावत् कुतश्चन्द्रमयूखभूषाः
 सौधाङ्गणे प्रेयसि नः प्रदोषाः ।
 तस्योत्कलक्षोणिपतेः प्रतापो
 जागर्त्त यावत् ककुभां मुखेषु ॥

इह तुहिनकरकिरणभूषान् सौधाङ्गणे प्रदोषान् कदा निर्वेस्याम
 इति प्रियायाः प्रश्नः कुतोऽस्माकमुक्तविशेषणाः प्रदोषा इति
 प्रतीपमंहीपतेरुत्तरादुत्थीयते ॥

यत्र प्रश्नः पुरःसरमुत्तरमुभयोर्मिथः समुल्लसति ।
 प्रश्नोत्तरिकासंज्ञं तमलंकारं विदुर्विबुधाः ॥ ६८ ॥

यथा

पीतः केनासि रत्नाकर कथय बलाम्बुभिर्न कालिन्दि कृष्टा
 केन त्वं मे च कोपीः कुतुफमभिदधे वर्ण एवं वदामि ।
 धावन्त्येते नृसिंहक्षितिपतिपृतनादग्धविद्वेषिवेद्म-
 र्ज्वालाहेषाकहेलाहंतकनकगिरिस्त्र्यन्दवारान् प्रवाहाः ॥

प्रश्नोत्तरप्रसङ्गात् प्रश्नोत्तरिकालंकारं लक्षयति । यत्रेत्यादि । नच इवोर्मियः
 प्रश्नोत्तरे निबध्नेते सा प्रश्नोत्तरिकेत्यर्थः । पीत इत्यादि । कालिन्दीसागरयोः प्रश्नो-
 त्तरिकेवम् । कालिन्दी सागरं पृच्छति पीत इत्यादि । पीतः पीतवर्णः । हेपाकः
 स्वाच्छन्द्यमिति संजीवनकारः ॥

प्रश्नोत्तरिका ॥

१ भूपते T. २ T. drops मिय. ३ केनासि C., M. ४ मे च कोपीः M. ; वाक्पत्रे
 वः T. ५ देश C., M. ६ न्याल्य संदोह C., M. ७ गतं T. ८ त्र्यन्दि C., M.

अत्र कनकगिरितरङ्गिणीभिः सिन्धोरसंबन्धेऽपि संबन्धः कवि-
प्रौढोक्त्या सिद्धत्वेनोक्तः । इदं तु चाकोषाक्षमिति मतान्तरे
प्रसिद्धम् ॥

अथ वल्गद्गूढार्थप्रतीत्यलंकारलक्षणं भावि ।

गदितमिदं संलक्षितसूक्ष्मार्थस्य प्रकाशनं

सूक्ष्मम् ॥ ६९ ॥

नवेषु कान्तेषु कृताभिलाषाः

स्वर्गाङ्गनाः प्रेक्ष्य मरीचिमाली ।

नुसिद्भूपाल तवाइवेषु

कम्पाकुलं दर्शयति स्वबिम्बम् ॥

इह भाविभेदेतया भयानुभावकम्पाकुलमात्ममण्डलं दर्शयता
दिवाकरेण नवनवप्रियतमलाभाभिलाषिणीः स्वर्गाङ्गनाः प्रति नर-
सिंहनरपतिहनिष्यमाणसमरोद्भटप्रतिभटागमनं प्रकाशितम् ॥

यत्रोद्भिन्नं किञ्चिद्वस्तु कुतश्चिन्निगूह्यते भूयः ।

वस्त्वन्तरनिक्षेपाद् व्याजोक्तिं तामुशन्त्येताम् ॥७०॥

अथ सङ्गतिपूर्वकं सूक्ष्मं लक्षयति । अथेत्यादि । यत्र स्थूलबुद्धिमिरसंलक्ष्यत्वं
स्वयं विवर्धतया कयंचिदिङ्गितेनाकारेण वा संलक्षितस्य सूक्ष्मार्थस्य विवर्धं प्रति
प्रकाशनं निवर्धते स सूक्ष्मालंकार इत्यर्थः । उदाहरति । नवेष्विष्यादि । अथ
स्वर्गाङ्गनाभिलाषः सूक्ष्मोऽपि तच्छेष्टासूचितो मरीचिमालिना स्वमण्डलकम्पनेन ताः
प्रति प्रकाशित इति व्याचष्टे । इहेत्यादि ॥

सूक्ष्मः ॥

सूक्ष्मवैपरीत्येन व्याजोक्तिं लक्षयति । यत्रेत्यादि । निगूहितवस्तुवेदनं सूक्ष्म-

१ संरक्षितं T., D. २ भेदमयानुभावं D.; भेदतयानुभावं T. ३ 'नियतनाभिलाष' T.
४ K. drops सूक्ष्मः.

अत्र निवृत्तं वस्तु कुतश्चित् कारणावृत्तिर्न प्रकटत्वं प्राप्तं सद्-
स्वप्नतरनिवेशेन निगूह्यते गोप्यते । अत एव स्वप्नतरनिवेशरू-
पस्य व्याजस्योक्तिर्वचनमिह वर्तते इत्यस्याः सार्थकमभिधानम् ।
यत्र सादृश्याय प्रकृतमपहूयते तथापहुतिर्जीर्णति । यत्र पुनरपह-
याय सादृश्यमुपनिबध्यते तत्रेयम् ।

आकर्ष्योत्कलभूपते जलमुखां निर्घोषमाकस्मिकं
त्वस्तेनापटहस्रमेण सहसा संजातकम्पाकुलैः ।
अन्तर्भीतिपराहतोऽपि इयित्वाकण्ठग्रहक्रीडया
सान्द्रानन्दमर्षी दृष्टामभिनयत्यङ्गैः शंकाशीम्बरः ।

अत्र नरसिंहनरपतिवक्रचिनीपटहस्रमभिर्भूतेन कम्पेन प्रका-
शिता भीतिः प्रियतमोपगूहनेनापलपिता ॥

वाक्यं यदन्यथोक्तं केनाप्यन्येन योज्यतेऽपरथा ।
तत् काकुल्लेषाभ्यां यदि वक्रोक्तिस्तदा स्फुरति ॥७॥

इत्युक्तम् । इहोक्तिवस्तुनिवृत्तं व्याजोक्तिरिति व्यापरे । अत्रेति । नवपेक्षं
निवृत्ते । अत एवेति । अपहुतिप्रमेव एव व्याजोक्तिर्न पूयगलंकार इत्युद्भूतः ।
समिपसार्थे मेवमाह अत्र सादृश्यायेति । तथापहुतमखेन सादृश्यं प्रतिपाद्यते
तथापहुतः । अत्र सादृश्योपजीवनेनापहुतः किञ्चित् तत्र व्याजोक्तिरित्वनकोरत्-
वत्त्वाद्गूहदेरप्यपहुतमन्वनापावृत्तपहुतवो मेरोऽन्वयातिप्रसंगारित्वर्थः । उदाहरति ।
आकर्ष्योत्कलैः । अत्र एतिनीत्वोः कम्पजनकत्वसादृश्योपजीवनेनानन्दप्रकटन-
व्याजादव्यापहरोक्तेरिव व्याजोक्तिरित्याह । अत्रेति ॥

व्याजोक्तिः ॥

उक्तवन्वयात्प्रसङ्गाद् व्याजोक्तवन्तरं वक्रोक्तिं लक्षयति । वाक्यमि-
त्यादि । तथाभिप्रायान्तरेनोक्तवाक्यमन्वेनान्वया बोध्यते सा वक्रोक्तिः । सा

१ T. drops गोप्यते. २ प्रस्तुतं O., M. ३ O. and M. have यथा preceding
वाक्यमि- ४ नानुचोः D. ५ सफलाश्रयः O., M. ६ व्याजोक्तिरिति न पुनं K.
७ इत्युद्भूतमतनिरसार्थं K. ८ K. drops व्याजोक्तिः.

इतिव्यपदेशसामर्थ्यात् व्याजोत्थयनन्तरं निरूपणमुचितमे-
तस्याः ।

काकुप्रयोगेण यथा

सर्वार्थिनामर्थितपूर्णार्थं
परिस्फुरद्यागमहोत्सवेषु ।
स्वयि स्थिते वीर नृसिंह देव
न लज्जते संप्रति पारिजातः ॥

श्लेषप्रयोगेण यथा

किं मे रोषं करोषि प्रियतम किमहं तोयराशेस्तनूजा
न क्रोधस्ते विधातुं भवति समुच्चितः प्रोप्यते कुत्र नक्रः ।
इत्थं धक्रोकिभक्त्या हिमगिरिसुतया लज्जितो मूकभावं
देवश्चन्द्रार्धचूडस्तव दिशतु मुदं भूपते भीनृसिंह ॥

अत्र मे इति पदं संप्रदानामिप्रायेण प्रयुक्तं देवेन । अर्थश्लेषम-
स्या तु भगवतीसंबोधनपरतया समर्थितवती । क्रोधस्तव कर्तुं

ए काका श्लेषेण चेति द्विविधैस्वर्यः । संगतिनाह । उच्छीति । काकुमुसहरति ।
सर्वेव्यादि । अत्र न लज्जत इति निषेधोक्तौ काका लज्जत एवेत्यन्वया बोध्यते ।
मिटोक्तिमुदाहरति । किमिव्यादि । मे नमेस्वर्यः । संबन्धसामान्ये षष्ठी न तु
“कुषुद्रु—” इत्यादिना चतुर्थी । धं प्रतिकोप इति विशेषणाह । देव्याह ।
प्रियतमैवि । देव आह । न क्रोध इति । पुनर्वेव्याह । प्राप्यत इति । इह
श्लेषो द्विविधोऽनङ्गः समङ्गश्च । तत्र न इत्यनङ्गश्लेषः न क्रोध इति समङ्ग
इत्यनङ्गश्च व्याचष्टे । अत्रेव्यादि । संप्रदानामिप्रायेणेति । षष्ठपर्यसंबन्ध-
सामान्यसिद्धविशेषानिप्रायेणोक्तमन्वया पूर्वोक्तानुशासनविरोधाह । संबोधनपरत-
येवि तन्मीसंबोधनपरतयेस्वर्यः ॥

धक्रोकिः ॥

१ 'पूर्वार्धमिप्राये' T. २ प्रायते D. प्रोच्यते T. ३ श्रीनृसिंह कितिन्द्र noticed by T.
'देवेन' D. ४ K. drops धक्रोकिः.

न समुचित इत्याशयेन प्रयुक्तं देवेन । अथस्तव कर्तुं नक्तः समु-
चित इति देव्या शब्दश्लेषमङ्ग्यान्यार्थघटनया योजितम् ॥'

वस्तुस्वभाव उच्चैर्यः स्यात् सूक्ष्मो यथावदेतस्य ।
यद्वा वर्णनमेषा कथिता कविभिः स्वभावोक्तिः ॥७२॥

अस्या अप्यत्रोक्तिक्रम एव निर्देशकारणम् । वस्तुस्वभाववर्णन-
मात्रस्यालंकारत्वाङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गः स्यात् । वस्तुस्वभाववर्ण-
नामात्ररहितस्य काव्यस्यैवाभावात् । अत एवोक्तमुच्चैरतिशयेन
सूक्ष्मः कविमात्रेण द्रष्टुमशक्यो यो वस्तुस्वभावः क्रियावर्णने-
स्थानात्मकस्तस्या न्यूनानतिरिक्तत्वेन यद्वर्णनं सा स्वभावोक्तिः ।

ऊर्ध्वं भुजाभ्यां परिरभ्य जानु-
द्वयं तदन्तश्चिबुकं निवेद्य ।

उक्तिसाम्बात् स्वभावोक्तिं लक्षयति । वस्तुस्वभाव इत्यादि । जातिप्रसङ्ग-
धर्मो वस्तुस्वभावस्तस्य सूक्ष्मत्व वयावद्वर्णनं अत् सा स्वभावोक्तिरित्यर्थः । संगतिमाह ।
अस्या अपीति । सूक्ष्मपदव्यावर्त्यमाह । वस्तुस्वभावेति ।

'द्विहस्तं च द्विकर्णं च द्विनेत्रं चैकनासिकम् ।

गुरुर्वैवं धिरः पायात् सधिस्लवृषणोहरम् ॥'

इत्यादीनामप्यलंकारस्वप्रसङ्ग इति भावः । फलितमाह अत एवेति । उच्चैः
स्यार्थमाह । अतिशयेनेति । सूक्ष्मपदार्थमाह । कविमात्रेणेति । वस्तुस्व-
भावस्यार्थमाह । क्रियेत्यादि । क्रिया चेष्टा । वर्णः द्युक्लादिः । संस्थानमव-
यवसंनिवेशः । उदाहरति । ऊर्ध्वमित्यादि ॥

स्वभावोक्तिः ॥

१ After this O. and M. insert यथा वा नैषधे काव्ये । स्फुटति हारमणौ मदमोष्मणा
हृदयमप्यनलंभतमद्य ते (°मात्मना M.) । ननु इतास्मि तथा यदि ह्यापि प्रियतमः सममाल्यपवाहितः ॥
अत्र सख्यालंकारं नेत्यभिप्रायेणोक्तं वाक्यं दमयन्त्या नल्यहितं उतमित्यभिप्रायेण योजितम् । १ °त्रो-
क्तिमस्ताव एव T. ३ कारणं निर्देशस्य T. ४ °संस्थानक° C., M., ५. K. drops स्वभावोक्तिः

नृसिंह शृङ्गानिलवेपितः सन्

वने रिपुः सीदति तावकीनः ॥

भूतस्य भाविनो वा प्रत्यक्षायमाणतार्थस्य ।

विलसति सुंतरामेतन्निगद्यते भाविकं कविभिः ॥७३॥

भावः कवेराशयः भोतरि प्रतिविम्बितत्वेनास्तीति भाविकम् ।
नेहं भ्रान्तिमान् । भूतभाविनां भूतभावितयैव प्रकाशनात् । नाप्य-
तिशयोक्तिः । अन्यस्यान्यत्वेनाभ्यवसायवैधुष्यात् । न हि भूतभा-
विनावभूतभावित्वेनाभ्यवसीयेते ।

वर्षा

वामं बाहुं विधाय द्विगुणितमुरसि स्पृष्टमावन्नृष्टिं

धृत्वा शङ्कुं करेण स्फुरदधरपुटस्ताम्रनेत्राञ्जलीभिः ।

क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा धरद्वे परुषकटकटकारधीर्यत्करोटीम्

छत्रून् पक्षभिवान्तः स्फुरसि भुञ्जभृतां भूपते श्रीनृसिंह ॥

विदग्धजनवेद्यार्थत्वसाम्बात् स्वभावोत्पन्नम्भारं भाविकं लक्षयति । भूतस्ये-
त्वादि । क्व भूतस्व भाविनो वार्यस्व वास्वदुत्स्वाहर्नाकुलसंघर्षसमर्थितत्वाच्च प्रत्य-
क्षावमाणताः प्रत्यक्षवदुपलम्भनं निबध्नुते तद् भावो भावना भाविकानां चेतसि नि-
वेद्यनमस्मिन्नस्तीति ध्युत्पत्त्वा भाविकनित्यर्थः । ध्युत्पत्त्वनन्तरमाह । भाव इति ।
क्रमार्त्वाप्तिनमस्तिशयोक्त्योरतिव्याप्तिं परिहरति । नेदुमित्वादि । उदाहरति ।
वाममित्वादि । करेणेति । इक्षिणेनेत्यर्थः । वामत्वं वज्रमुटेर्वसति निशि-
तत्वात् । धरद्वे गोधूमपद्मक्षिलावन्मभेहः । अथैकत्वैव नरसिंहस्वातिमानुषाहु-
तपीरुषविशेषभीषणतया वेदुद्वेदेन इत्यनेन तेषामपि चेतसि भूतत्वेन भावित्वेन च

अत्र येस्त्वं दृष्टो द्रष्टव्यश्च समरसीमनि तेषामेवविध एव दृष्टये
प्रतिमासस इति वर्तमानतयोपनिबन्धात् प्रकारद्वयेऽप्येतदेषोदा-
हरणम् ॥

अभिमतमेतदुदात्तं समृद्धिमद्वस्तुवर्णनं यत्र ।

कविप्रतिभोत्थापितासंभाव्यमानवैभवंविभूषितवस्तुवर्णनात्मक-
मिदं यथास्थितवस्तुवर्णनात्मकाभ्यां स्वभाषोक्तिभाषिकाभ्यां
मिथम् ।

यथा

दासीभिः प्रतिसारितानि परितस्त्वन्मार्गप्रारूढ-
क्षोणिस्वस्तिकमौक्तिकानि वणिजामादाय वृन्दैर्मुदा ।
विश्रीतानि नृसिद्ध देव तरसा देशेषु देशेषु ते
भूतानीव वशांसि राजरमणीकण्ठे लभन्ते स्थितिम् ॥

मिथा भाष्यमानस्य प्रत्यक्षावनापत्तया निबन्धनारिदनेषोभविधभाषिकोदाहर-
णमित्याह । अत्रैत्यादि ॥

भाषिकम् ॥

अनुत्तवस्तुवर्णनाप्रस्तावतुरासं लभन्ति । अभिमतमित्यादि । समृद्धिमद्व-
स्तुवर्णनमुदात्तमित्यर्थः । उदात्तस्य नाविकल्पनावोक्तिर्भां नेरनाह । कवीति ।
वज्रोर्धयावद्वस्तुवर्णनमिह तु तद्वैपरीत्येनारीपितं वस्तुवर्णनमिति नेरसंनतीत्यर्थः ।
दासीमिरित्यादि । मार्गं मार्गः । स्वस्तिको रज्ज्वीरिण्यनाविज्ञेयः । अथ
राजरमणीकण्ठधारणयोग्यानि भौक्तिकानि एतत्सञ्चारपयण्यवलीविनिश्चयेः
पुष्पोपहारवनिर्वाण्यभावं भजन्तीति समृद्धिमद्वस्तुवर्णनात्मकोऽबनुरास उज्जेयः ।

१ °नेमुदात्तं T. २ °वैभवंविभूषितं T. ३ निबन्धनारिदनेषोभयं K. ४ भवेति K.
५ K. omits भाषिकम्. ६ °वशीं D. ७ मौक्तिकान्येन संचारपात्रे D.

यञ्च महापुरुषाणामङ्गत्तया चरितवर्णनं

भवति ॥ ७१ ॥

तदप्युदात्तं स्यादित्यर्थः ।

यथा

वेलाकाननमप्रतः कलयत श्लाघ्यं कलिक्लेशितुः

प्राद्वैर्यत्र चमूमटैः प्रतिमटाहंकारकूलकृषैः ।

वीरभीपुलकैः शिलीमुखशतैराचान्तरोदस्तटैः

कीर्त्तैरर्णवलङ्कनाय घटितः सान्द्रक्रमः सङ्क्रमः ॥

अत्र वेलावने वर्णनीये नरसिंहदेवचरितमङ्गत्त्वेन वर्णितम् ॥

अयोराचान्तरं लक्षयति । यद्येत्स्यादि । लक्षणमभ्याहारेण पूरयति । तदपी-
ति । यत्र क्लृप्ताङ्गसंयोगोऽस्यपुस्त्यचरितं निबन्धते सोऽनुशास्त्रालंकार इत्यर्थः । एतेषो-
न्मेषस्यैवयोगोऽस्यपुस्त्यः प्राशुक्तः । अर्थे ह्यस्यपुस्त्यचरितयोगोऽस्यपुस्त्य इति पूर्वस्मात्स्य
एवावगमलंकारोऽयंनेसात् । परं तु शब्दसाम्यात्स्यैव निरूपणमित्यलंकारस-
र्वस्वकारोक्तं तदपीत्यनेन सूचितमित्यनुसंधेयम् । उदाहरति । वेलेत्स्यादि ।
कलमत्त पद्यवत् इत्यर्थः । कीदृक् काननमित्यपेक्षावागात् । कलिक्लेशितुरिति ।
इह लक्षणं बोधयति । अत्रेति । ननु वीरस एवमं विजयतां किमुसंज्ञेनेत्य-
त आह । अङ्गत्त्वेनेति । सत्वमङ्गित्वे रस एव नवेत् । किं स्वह वीरत्वमङ्गत्त्वात्पुस्त्य
एव विजयत इति भावः । ननु तथापि रसवशात्कलंकाराणामर्थं विद्वेषे न द्वितीयाव-
सात्त्व । तथा हि रसनिबन्धे रसवदलंकारे भावनिबन्धे त्रेयोऽलंकारस्तदुभयाना-
सनिबन्धे तूर्जस्वी भावप्रसन्ननिबन्धे तु समाहितालंकारो भावोदयभावसंधिभाव-
संबलवास्तु स्वतन्त्रालंकारा इत्यलंकारसर्वस्वकारः । अत्रोच्यते । इह

१ कल्पतः T., D., O., M., G. २ प्रस्तुताङ्गं K. ३ यद्वृत्तं K. ४ कलिक्लेशितु
K. ५ 'मुदात्तेनेत्याह D. ६ विषयः स्यात् D.

अथ सर्वेषामेषामन्योन्याश्लेषपेशलावधुना ।
 कथयामोऽलंकारौ सहृदयचेतश्चमत्कृतये ॥७५॥
 एषां तिलतण्डुलवन्मिश्रत्वेनाभ्यघायि संसृष्टिः ।

नन्वमीषामनुप्रासोपमादीनां शब्दार्थालंकाराणां दैर्घगत्या यदि कश्चिदपि धौगपद्येनावस्थानं भवेत् तेषापि पृथक्पर्यवसायितैव तेषाम् । किं तु कटककेयूरादीनामिव पृथक् कामनीयकहेतुत्वे सत्यपि संबन्धनोपपादितं किमपि रामणीयकमुन्मिषेति । तिलतण्डुलन्यायस्तु संयोगन्यायः । स्फुटप्रतिभासनत्वमलंकारणामिति यावत् ।

भामहारीनां नवे रसादीनां वाच्यत्वात् वाच्यार्थाभूतानामङ्गित्वे रसवशात्सोऽलंकारा भङ्गत्वे द्वितीय उदात्तः । तेषां र्धने रसाद्यो व्यङ्ग्यस्तत्र तेषामङ्गित्वे ध्वनि-रवाङ्गत्वं रसवशाद्विषयत्वं द्वितीयोदात्तत्वं तु विषयो नावशिष्यत इत्यलंकारसर्वस्वकारः । उदात्त एवाव सविषयो रसवशात् एव निर्विषया इति त एव ना भूवामिति काव्यप्रकाशकारः । तन्मतानुसारादिर्द्वय रसवशाद्यनादरेणो-दात्तमेवास्मिन् विषये वर्णवाच्यकारित्वस्योपमवध्यम् ॥

उदात्तम् ॥

तदेवं केवलालंकारकाण्डं समाप्य संप्रति तत्राश्रितौ निश्चालंकारौ संसृष्टिसं-करो निर्नेतुं प्रतिजानीतेऽद्येत्यादि । तत्र लघुत्वात् संसृष्टिलक्षणं तावदाह । अत्रामिति । नवेषामनुप्रासोपमादीनां तिलतण्डुलवन्मिश्रत्वं निबध्नते सा संसृष्टिरित्यर्थः । ननु संसृष्टिसंकरयोः कुतः पृथगलंकारत्वमनुप्रासोपमादीनां कटक-मुकुरादीनामिव पृथक्प्रयोगाकरत्वादित्याद्यहस्यं तथापि तेषामभिव्येतेषामपि मेलनाद-भ्येव द्योतेति संसृष्टिसंकरजोरलंकारत्वमवसेवं कार्यभेदेऽपि कारणभेदानु-कारेऽतिप्रसङ्गापत्तिं परिहरति । नन्वित्यादिनोन्मिषतीत्यन्तेन । तिलतण्डुल-न्यावं विवृणोति । तिलतण्डुलेति । संसृष्टिरपि सजातीयविषया विजाती-

१ 'पेशलानुप्रासोपमादीनां' T. २ 'लंकारान्' T. ३ 'योगो भवेत्' C., M. ४ 'तदपि' D. ५ 'प-
 तीति' T. ६ 'K. drops उदात्तम्.' ७ 'तेषामभिव्येतेषामपि' K. ८ 'लंकारान्तत्वं' D.

तत्र सजातीयसंसृष्टिर्यथा

उत्सुङ्गा गिरिराजवत् सुवितताः स्माच्चक्रवत् पावना
गङ्गावारिवहुंज्वला स्फटिकवत्पापच्छिद्वध्वन्द्रवत् ।
गम्भीरा जलराशिषत् त्रिभुवनव्यातिक्षमाः शंभुषद्
राजन्ते नरसिंह देव भवतः प्रोहामकीर्षिक्रमाः ॥

अत्र सजातीयानामुपमादीनां संसृष्टिः ।

विजातीयसंसृष्टिर्यथा

मन्दारस्य मद्ध्युतिं दिनमणेरीयत्यनिर्मुलनं
मेरोर्मानविमर्दनं रतिपतेदस्तेकनिष्कासनम् ।
अम्भोमर्तुरहंकृतिप्रशमनं शक्रस्य गर्वह्वतिं
सृष्ट्वा त्वां नरसिंह देव गुणिनं किं किं न धात्रा कृतम् ॥

अत्र विजातीययोः वृत्त्यनुप्रासविशेषालंकारयोः संसृष्टिः ॥

अविषया चेति द्विविधा । तथाप्याशुसाहसि । उत्सुङ्गा इत्यादि । सर्वत्र
“ तेन तुल्यम्—” इत्यादिना तुल्यार्थे वक्तिप्रत्ययः । अत एवेताः सत्रापि तद्विषयग-
त्कार्थः पूर्णोपमा एव संसृष्टा इति सजातीयसंसृष्टिरित्याह । अत्रेति । मन्दा-
रस्येत्यादि । अत्र मन्दारमद्ध्यवनादिकल्पैः वङ्गनिरपि मन्दाराद्यतिशयितौ-
हार्बभसापौषत्वसौन्दर्यगाम्भीर्यैश्चर्वाणि व्यञ्जन्ते । अत्रानिबतसंख्याकनकारादि-
वर्णावृत्त्या वृत्त्यनुप्रासः शब्दालंकारः । किं न कृतमिति सर्वकरणानिधानाह-
स्यन्मवस्तुकरणाला विशेषालंकारप्रमेहोऽर्थालंकारः । तद्योस्तिलतण्डुलवन्निश्चया-
द्विजातीयसंसृष्टिरिति व्याचष्टे । अत्रेति । रूपकत्वानुपपन्नमेतत् ॥

संसृष्टिः ॥

कथितस्तु संकरोऽयं त्रिविधो यः क्षीरनीरवद्भवति ॥७६॥

क्षीरनीरवदिति क्षीरनीरन्यायेन । समवायन्यायेनेति यावत् । अनौत्कट्येन वर्तनात् । त्रिविधोऽङ्गाङ्गिभावेन संशयेनैकवाचकादु-
प्रवेशेन च ।

क्रमेण यथा

एतावन्तमनेहसं सक्तुतुफं संवर्धिता यैर्वयं

कैते नः प्रभवो गता इति नमश्चूडास्पृशः शाकिनः ।

औत्सुक्याम्मकरम्बवाप्पभरितैः पुष्पेक्षपेस्त्वद्रिपु-

क्षोणीन्प्राचरसिंह देव नृपते पश्यन्ति सौधाङ्गहिः ॥

अत्र दर्शनानुगुण्येन प्रसूनानामीक्षणत्वेन रूपणात् पादपानां
दर्शनोचितपुरुषत्वेन रूपणं सिद्धं प्रतीयमानोत्प्रेक्षां प्रति हेतुत्वम-
कम्बत इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ।

अयं संकरं लक्षयति । कथित इत्यादि । बभूवपानलंकाराणां क्षीरनीरवन्निबन्ध-
निबन्धते स संकरः । स च वक्ष्यमाणमङ्गवा त्रिविध इत्यर्थः । क्षीरनीरवदि-
त्येतद्विज्ञोति । क्षीरनीरवदित्यादि । क्षीरनीरवद्भावे बुक्तिमाह । अनौ-
त्कट्येन वर्तनादिति । मिश्रणस्वानुत्कट्येन वर्तनात् क्षीरनीरवद्भा-
व इत्यर्थः । वैशिष्ट्यं विज्ञोति । त्रिविध इत्यादि । एतावन्तमित्यादि । अने-
हसं कालम् । अत्यन्तसंशये द्वितीया । नमश्चूडास्पृशोऽमङ्गवा इत्यर्थः । बहि-
रिति । स्थितानीति शेषः । पश्यन्तीति । पश्यन्तीतिव्यर्थः । अत एव
पञ्चकाप्रयोगात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अयात्वाः पुष्पेक्षपैः शाकिन इत्येकदेश-
विषयिकरूपेण सङ्गाङ्गिभावं विवर्तयति । अत्रेत्यादि । रूपकसाधकमाह ।
दर्शनेति । रूपकत्वोत्प्रेक्षात्वे निमित्तमाह । हेतुत्वमिति । तत्रेतेन
तच्छेषत्वात्तदङ्गमित्यर्थः । हेतुत्वे योग्यतामाह । सिद्धमिति । संशयसंकर-

एष चिन्तामणिः किं नु किन्धयं कल्पपादपः ।

किं न्वसौ कामधेनुर्वा न चेत्यागः किमीदृशः ॥

अत्र एष इति चेदि विशेष्यं तदानीमनेन नरसिंहदेवं निर्दिश्य चिन्तामणित्वेन रूपणाद्रूपकमिदम् । अथ विशेषणं तदा पुरीवर्ति-चिन्तामणिरित्यनेन सह नरसिंहदेवस्यैकतयाध्यवक्षितत्वादाति-शयोक्तिरित्यनयोरन्यतरनिश्चयाभावात् संदेहेन संकरः ।

प्रतिमटकान्ताकुचतटमकरीलुण्टाकचापटङ्कारः ।

धीर वृसिंह इवाजौ धीरवृसिंहश्चिरं जयति ॥

अत्र छाटानुप्रासेन सहानन्वयस्यैकवाचकानुप्रवेशेन संकरः ॥*

इति श्रीमतो महामौहेश्वरस्य कवेर्विद्याधरस्य कृतावेकैवलीनान्य-
लंकारशास्त्रेऽर्थालंकारनिरूपणं नाम अष्टम उन्मेषः ॥

गुणहरति । एष इति । इह संदेहमुद्घाटयति । अत्रेत्कारि । किं वाच नुसन्नेन चिन्तामणित्वादिसंवेज्ञात् संदेशलंकारः प्रधानं तत्त्वोक्तसंकरोत्थापितत्वानेन सप्तत्वाङ्गाङ्गिभावेन संकर इति विशेष्यम् । तृतीयं भेदमुदाहरति । प्रतिमटे-त्वादि । इह धीरवृसिंह इत्येकस्मिन् वाचकेऽनन्वयच्छाटानुप्रासबोरनुप्रवेशादेक-वाचकानुप्रवेशलक्षणसंकरोऽबनित्वाह । अत्रेति ॥

संकरः ॥

अगति विविधविद्यासिन्धुमुष्टिन्धवानां

व(प)रनणित्तिपरीक्षा कुञ्चये सखानान् ।

१ सद्दिशेष्यं T. २ तदात्वं पुरो° D. ३ पुरीवर्ती T. ४ लुण्टक° D. ५ D. has श्रीमतो विद्याधरस्त्व° ६ महेश्वरस्त्व C., M., G. ७ देकावलिनामन्वत्° D. ८ एष इत्यादि K.

* T., C. and M. have the following verses after the close of the work. G. has only the first of them :—

तद्विद्मन् निबन्धे वृषणं भूषणं वा

भयति बहि विदग्धैस्तज्जपयद्वयं विवृष्यन् ॥

पारीणाः परसागरस्व कतिचित् तन्मे स्वतन्वाः परं

केचित् कर्कशतास(तर्क)मक्रमभित्तिप्रौढिप्रिबंभातुक्ताः ।

एकानेकावलीनेव कण्ठे धत्त कवीश्वराः ।

आः किमन्धेरलंकारैरसारैर्नारसाभिनिः ॥

उपमा सौपनेवोपमा स्वात्तद्वदनन्वयः ।

स्मरणं रूपकं चापि परिणामस्तथा मतः ॥ १ ॥

संदेहो भ्रान्तिमांस्तद्वदुल्लोऽपहृतिस्तथा ।

उद्येक्षातिशयोक्ती च तुम्बबोगित्त्वरीपके ॥ २ ॥

प्रतिवस्तूपमा चैव वृष्टान्तश्च निदर्शना ।

व्यतिरेकः सहोक्तिश्च विनोक्तिश्च तथा स्मृता ॥ ३ ॥

समासोक्तिः परिकरन्लेषौ परिकराङ्कुरः ।

अप्रस्तुतप्रसंसार्यान्तरन्वासस्तथा मतः ॥ ४ ॥

पर्यायोक्तं तथा चैव व्याजस्तुतिरपि स्मृता ॥

आक्षेपश्च मतोज्जिष्टविध्वाभासो विरोधकः ॥ ५ ॥

विभावना विशेषोत्तमतिशयोक्ती तथा स्मृते ।

असङ्गतिश्च विषयं समं चैव विविचकम् ॥ ६ ॥

अधिकं तद्वदम्बोन्वं विशेषोऽपि तथा मतः ।

आघातस्तावदपरस्तथा कारणनालिका ॥ ७ ॥

एकावली तथा चैव मालाशीपकनेव च ।

सारश्च काव्यलिङ्गं चाप्यनुमानं तथैव च ॥ ८ ॥

अध्यासंश्च च पर्यायः परिवृत्तिस्तथा स्मृता ।

परिसंख्या मता तद्वदर्यापत्तिर्विक्लल्पकः ॥ ९ ॥

अन्वे सत्कवितामृताब्धिबलहरीमुष्टांशमुष्टिन्धवा
नैते केऽपि बयं तु किं तु त इमे सर्वे बहुकुर्यते ॥

इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरिविरचि-
तायामेकावलीव्याख्यायां तरलाङ्गनागामर्थालंकारनिरूपणाख्योऽष्टम उन्मेषः ॥

समुच्चयस्तत्कारश्च समाधिः प्रस्थनीककः ।
प्रसीपं मीलितं चैव सामान्यं च तथा स्मृतम् ॥ १० ॥
सङ्गुणासङ्गुणासु सरं प्रभोत्तरिका तथा ।
सूक्ष्मं व्याञ्जोक्तिवञ्जोन्ति स्वभावोक्तिस्तथा मता ॥ ११ ॥
भाविकं तद्वत्परमुदात्तं च तथा स्मृतम् ।
संसृष्टिः संकरश्चेति प्रोक्तालंकारसन्ततिः ॥ १२ ॥

इत्थलंकारसूचिकानि पद्यानि ॥

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥

NOTES.

UNMESHA I.

Pages 3-4.

संनिप्रस्थोपकारकत्वेनेहमभिमत्तमारारुपकारकत्वेन वा ।—

संनिप्रस्थोपकारक and आरारुपकारक are technical terms of the Mīmāṃsā philosophy and mean 'assisting the main action directly or indirectly.' A 'Vidhi' or injunction enjoins a new rite which has some purpose in view. It is defined as 'विधिः प्रबोजनवर्धयविधानेनार्यवान् । स चाप्राप्तमर्थं विधत्ते । अथा अभिहोषं जुहुवान् स्वर्गकाम इति विधिरप्राप्तं प्रबोजनवर्द्धोमं विधत्ते अभिहोषहोमेन स्वर्गं भावयेदिति । अथ तु कर्म प्रकारान्तरेण प्राप्तं तत्र तदुद्देशेन गुणभाषविधानम् । अथा एष्णा जुहुवादिष्वप होमस्य अभिहोषं जुहुवादिष्वनेन प्राप्तत्वाज्जोमोद्देशेन इधिमाषविधानं इत्था होमं भावयेदिति । अथ नृमयमप्राप्तं तत्र विधिर्दं विधत्ते । तदुक्तम् । न चेदन्वयेन शिष्टा इति । शिष्टा उपदिष्टा इत्यर्थः । अथा सोमेन बजेतेष्वप सोमवागयोरप्राप्तत्वाद् सोमविशिष्टवागविधानं सोमवत्ता ज्ञानेनेदं भावयेदिति । 'Vidhi' is divided into four kinds, उत्पत्तिविधि, विनियोगविधि, अधिकारविधि and प्रयोग. इत्था जुहोति is an instance of the second kind. It teaches us the connexion between what is principal and what is subordinate, इधि being subservient to होम. It is thus defined:—'अङ्गप्रधानसंबन्धबोधको विधिर्धिनियोगविधिः । अथा एष्णा जुहोतीति । स हि सृतीचाप्रतिपञ्चाङ्गभावस्य एष्णो होमसंबन्धं विधत्ते एष्णा होमं भावयेदिति । This Vidhi is authentically known from six assistants. 'एतस्य विधेः सहकारिश्रुतानि षट् प्रमाणानि भुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानसमाख्यारूपाणि ।'. The *Angas* of a *Vidhi* are what is subservient to it. 'एतस्सहकारेण (i. e. जुह्यादिप्रमाणसहकारेण) विनियोगविधिना समिधादिनिष्पन्नम्

इष्टपूर्वमासाभ्यां यजेतेत्येवंरूपेण यानि विभिद्युञ्जन्ते ताम्बङ्गानि द्विविधानि सिद्धरूपाणि क्रियारूपाणि चेति । तत्र सिद्धानि जातिब्रह्मसंख्याशीनि । तानि च वृष्टार्यान्वेव । क्रियारूपाणि च द्विविधानि गुणकर्माणि प्रधानकर्माणि चेति । एतान्येव संनिपत्योपकारकाणि भारारुपकारकाणीति चोच्यन्ते । तत्र कर्मज्ञान्बोहेद्येन विधीयमानं कर्म संनिपत्योपकारकम् । यथावघातप्रोक्षणादि । तच्च वृष्टार्यनवृष्टार्यं वृष्टावृष्टार्यं च । वृष्टार्यमवघातादि । अवृष्टार्यं प्रोक्षणादि । वृष्टावृष्टार्यं पशुपुरोडाशयागादि । तच्च ब्रह्मस्वागांशोनावृष्टं देवतोहेद्येन च देवतास्मरणं वृष्टं करोति । इदमेव सामवायिकं कर्मेत्युच्यते । संनिपत्योपकारकं कर्म is then divided into two classes. 'तच्च संनिपत्योपकारकं द्विविधम् । उपबोक्ष्यमाणार्थमुपयुक्तार्थं चेति । तत्रावघातप्रोक्षणाद्युपबोक्ष्यमाणार्थम् । व्रीहीणां यानि उपबोक्ष्यमाणत्वात् । प्रतिपत्तिकर्मेशमक्षणादि उपयुक्तपुरोडाशसंस्कारकम् । उपयुक्तस्वाकीर्णकरणतानिवर्चकं कर्म प्रतिपत्तिकर्म ॥.' भारारुपकारकं कर्म is further on thus defined:—'इत्याद्यनुद्दिश्य केवलं विधीयमानं कर्म भारारुपकारकम् । यथा प्रत्याजादि ॥'.

For a fuller description of these terms and how संनिपत्योपकारकं कर्म is more powerful than भारारुपकारकं कर्म, the student is referred to आपोदेवीमीमांसाभ्यासप्रकाश. See also मीमांसादर्शन for the division of कर्म into गुण (संनिपत्योपकारक) and प्रधान (भारारुपकारक). 'वैर्ब्रह्मं न चिकीर्ष्यते तानि प्रधानभूतानि ब्रह्मस्य गुणभूतत्वात्' (२-१-७) and 'येस्तु ब्रह्मं चिकीर्ष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेत तस्य ब्रह्मप्रधानत्वात्' (२-१-८).

'प्रत्यक्षं यजेत इत्येवमादिभिर्ब्रह्मं न चिकीर्ष्यते तस्मात्तानि प्रधानकर्मणो वाचकानि ब्रह्मस्य गुणभूतत्वात् । पिनादि इत्येवमादिभिर्ब्रह्मं संस्क्रियते तस्मात्तानि गुणकर्मवचनानि ।' शाबरभाष्यम्.

Page 4.

लौकिक is what depends upon the will of people as opposed to अलौकिक, which is not voluntary, but enjoined by S'āstras. नमस्कार, or salutation in the beginning of a work, is अलौकिक, while the composition of a work is लौकिक. The relation of

principal and subordinate (अङ्गाङ्गिभाव or शेषशेषिभाव) cannot subsist between what is लौकिक and what is अलौकिक. Salutation therefore cannot be indirectly subservient (भारावुपकार-काङ्ग) to the composition of a work. चाहक or प्रकरण means a passage in which a principal sentence depends for its meaning upon subordinate sentences. It is अङ्गवाक्यसापेक्षं प्रधानवाक्यम्. 'उभवाकाङ्ग प्रकरणम् । यथा प्रजाजादिषु समिधो यजेतित्यत्र हि इष्टविशेषस्वानिर्देशान् समिध्यामेव भावयेत् किमित्यस्त्युपकारार्थाकाङ्क्षा । दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र दर्शपूर्णमासयोगैः स्वर्गं कुर्यात् कथमित्यस्त्युपकारकाङ्क्षेत्युपकारार्थोपकारकाकाङ्गाकूपोभवाकाङ्गालक्षणप्रकरणेन प्रजाजानां दर्शपूर्णमासाङ्गत्वं सिद्धति ॥'. आपो० नी० न्या०. This shews how प्रकरण is one of the six assistant proofs of a विधि. Vide note supra. *Sabarasvāmin* defines it as 'कर्त्तव्यस्य इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षस्य वचनं प्रकरणम् । प्रारम्भो हि स तस्या वचनक्रियायाः । स एव विध्यादिविध्यन्तापेक्षः ।' Vide भाष्य on 'श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानसनाद्यनानां समवाये पारदौर्बल्यनर्पविप्रकर्षात्' ३-३-१४.

Page 5.

निस्वभिर्दं नैमित्तिकं काम्यं वा—

Sacrificial rites are either निस्व, or नैमित्तिक, or काम्य. A निस्व rite is one which is regularly prescribed and the omission of which at the time prescribed causes sin. Vide ब्राह्मवल्क्य. "अहकरणे प्रत्यशयस्तमित्यम् । अहरहः संध्यनुपासीत इत्यादौ संध्योपासनाया निस्वत्वम् ।". न्यायकोश pp. 381-2. अकरणे is explained to mean 'विहिततत्कालीनाकरणं तेन अन्वया संध्यवन्दनाकरणेऽपि न क्षतिः ।'. A sacrificial rite which is to be performed when a certain event occurs is नैमित्तिक. Its performance is obligatory. "अग्नि-व्यसनिमित्तकं नैमित्तिकम् । यथा मह्यभ्राष्ट्रादि । तत्र राहूपरानस्यानियतस्यैव निमित्तत्वात् ॥". "पुत्रजन्माश्रित्य विहितस्य जातेदृषादेः मह्यतादिनिमित्तसाश्रित्य

विहितस्व स्मनारथ नमिन्निकल्पम् । ”. व्याख्यकोश p. 408. A काम्य rite is one which is performed with some object in view. “काम्यं तु फलकामनाधीनकर्तव्यत्वात् कर्म । यथा स्वर्गोद्देशेन कृतमग्नेधवापादि । ” व्याख० p. 193.

A sacrifice is performed with the object of fulfilling a certain desire and when the performance of that sacrifice is supposed to bring about the fulfilment of that desire, the rite is called काम्य.

Page 7.

नीतिनेत्राचार्याः—

Nitinetra is quoted in *Somadeva's Yaśastilakachampū Kāvya*. The following verses are given there:—

नीतिनेत्रस्य—

राज्यवृद्धिस्ततोऽनास्थाद्यो न कुक्षिनरिः स्वयम् ।

असि स्यान्मेव चेद्भक्तं भोक्तुर्भुक्तिर्नरेत् कृतम् ॥

यः स्वाङ्गजगवद्भूपो बहिरीक्षितमोहितः ।

तं खादन्ति न किं नाम लज्जिका इव सेवकाः ॥

परैरबाधनं स्वस्य परेषां बाधनं स्वयम् ।

प्रजामकृत्तिकोद्यानां श्रीश्च मन्वात् फलं विदुः ॥

कोद्योद्वासी प्रजाध्वंसी तन्वक्षोमविधावकः ।

यो विद्वेष्टा विशिष्टानां शत्रुर्नन्विनिपास्यते ॥

यश० च० p. 417.

Page 8-9.

अथ च मन्यकारः—प्रह्लादहृद्यमनेनेव सिद्धिः—

C. F. ‘स्वयमविच्छिन्नपरमेश्वरमस्कारसंपत्तिपरितार्योऽपि व्याख्यस्तुभ्यो-
तुषामविज्ञेनाभीष्टव्याख्याश्रवणलक्षणफलसंपत्तये समुचित्तारीःप्रकटनद्वारेण परमे-
श्वरसंमुखं करोति वृत्तिकारः—इत्येकच्छेति । मधुरिषोर्मेखा यो कुम्भम्

भक्त्यात्पुत्रीकृत्यावन्तान् । तेवानेव संबोधनयोग्यत्वात् । संबोधनसारे हि युष्मदर्थः ।
 वापं चानीटलानं प्रति साक्षात्कारणम् । तत्र तस्यतिद्वन्द्वविज्ञापसारणादि-
 ना भवतीति । इत्यत्र वापं विवक्षितम् ।'. *Abhinavagupta's Lochana*
on Dhvanāyloka. p. 1.

निर्विद्वन्व्याख्यानश्रवणसंपस्तनासादनसमुपिताक्षीःप्रकाशनद्वारा seems to be
 the reading of *Mallinātha*.

Page 10.

तेन चाकृतकूपेण मध्यनिवेशितेन वृद्धाररौद्रबोर्नेरन्तर्यकृतविशेषपरिहारः—

The opposition of sentiments results in two ways. Some
 sentiments, such as those of heroism and fear (वीर and भवानक),
 are opposed to each other, when they are found in one and
 the same person or have the same generating cause (भाल-
 म्बनविभाव). The opposition between such sentiments can
 be removed by representing them as existing in different
 persons, as for instance by representing the sentiment of hero-
 ism in the hero and of fear in his opponent (प्रतिनायक), or as
 having different generating causes. Again some sentiments
 are opposed to each other, when one follows the other im-
 mediately. Such are the erotic and the quietistic sentiments
 (वृद्धार and शान्त), when the latter is described as immedia-
 tely following the former. The opposition in this case may be
 removed by placing between them a sentiment which is not
 opposed to them. Thus the opposition between the sentiments
 of love and tranquillity can be done away with by repre-
 senting between them the marvellous sentiment (अकृतस).

' आश्रयेद्ये विद्वो बः स कार्यो निजसंभवः ।

इत्यन्तरेणान्तरितः नेरन्तरेण वो रसः ॥'

Vide Kāvya-prakāśa VII. Ullāsa. pp. 50-6.

The first line of the benedictory stanza (प्रालेबाचल°) describes God *S'iva* as a lover (कामिन्) and the second line (प्रेक्षु-
 ज्ञाल°) describes him as an enemy of the God of Love (कामरिषु). The first line represents the sentiment of love and the second that of anger, and these two sentiments are opposed, when both are described as found in the same person at the same time or when one follows the other immediately. Here the opposition implied by *S'iva* being a कामिन् and a कामरिषु suggests the fact that his extraordinary greatness is inconceivable and this implied matter of wonder (वस्तुष्वनि), being thus placed between the sentiments of love and anger, removes their opposition. In भैरन्तर्बहुतविशेषपरिहारः, विशेष appears superfluous and विरोध has to be supplied. भैरन्तर्बेव
 अप्यवधानेन कृतस्व (विरोधस्व) परिहारः.

कृतं विरोधं or कृतविरोधं परिहरता is the reading of most of the Mss. This is a good reading as far as विरोधपरिहार is concerned, but the instrumental तेन चाकृतकृपेण will, in that case, have to be construed with संभोगात्मा चतुर्गारः अन्यत्वे and the sentence will be hard to explain.

Page 11.

विधुर=overpowered (विवह).

विन्दुहन्द्°——

This verse ought to have been printed in small letters with inverted commas. It occurs among the four concluding verses at the end of the *Nāṭikā* कर्णसुन्दरी of विह्वल. Vide कर्णसुन्दरी, printed in the *Kāvya-mālā* Series p. 56. *Bihlana* is the author of चौरपञ्चाशिका, विक्रमाङ्कशेखरित, and कर्णसुन्दरी and a fourth work not yet known, as some of the verses ascribed to him in

शाङ्गधरपञ्जति and सूक्तिमुक्तावली are not found in any of these three works. He was a native of *Kāśmīra*, but left it in his youth and wandered in foreign cities of मथुरा, वृन्नावन, कान्यकुब्ज, काशी, प्रयाग, मधोप्या, धारा, सोमनाथ, सेतुबन्ध, and in Gujarat. He finally visited कल्याण and obtained the title of विद्याधिपति conferred upon him by कुन्तलेन्दु or वैलोचनमठ, or by his son विक्रमाङ्कदेव. He flourished in the eleventh century. *Vide* दुर्गाप्रसाद's Intro. to कर्ण०.

Page 12—

किं चाथ वाक्यार्थानुसंधाद्—सूचित एव भवति:—

The suggestion of the emotion of the poet's attachment to *S'iva* (भावभ्रानि i. e. कवेर्देवताविषयकरतिरूपभावभ्रानि) is the final and consequently predominant idea in the verse 'प्रालेखाचल°—'; and this is helped on by the suggestion of three sorts, matter, figure, and sentiment (वस्तुभ्रानि, अलंकारभ्रानि, and रसभ्रानि), the erotic sentiment being suggested by *S'iva's* painting figures on the breasts of *Pārvaṭī*, the furious sentiment by his burning *Kāma* by the fire of his third eye on his forehead, and the apparent opposition between these sentiments, the erotic and the furious, which suggests the figure विरोधाभास, being removed by the suggestion of the marvellous matter, viz. the extraordinary greatness of *S'iva* (अलौकिकमहिमस्वरूपाङ्गुलवस्तुभ्रानि). The suggestion of the emotion being helped (उपस्कार्थ) by the threefold suggestion of वस्तु, अलंकार, and रस which is the helper (उपस्कारक), there is what is known as संकर or fusion of suggestions.

Page 14.

अर्थवादरूपत्वात्—

अर्थवाद is defined by *Laugākshi* as प्राज्ञस्त्वानिन्वान्तरपरं वाच्यम्. It recommends a precept by putting forth the good arising from its observance and the evils resulting from its omission and gives historical instances in support of it. *Gautama's Sūtra* about it is 'स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इत्यर्थवादः ।'. स्तुति is explained in the *Bhāshya* as विधिः 'फलवादलक्षणा वा प्रशंसा सा स्तुतिः ।'. The instance given for it is,— 'सर्वाजिता वै देवाः सर्वमर्जवन् सर्वस्वान्यै सर्वस्व जित्यै सर्वमेवैतेनाप्नोति सर्वं जयतीत्येवमादिः'. 'अनिष्टफलवाधो निन्दा ।', as 'स एष वा प्रयमो ब्रह्मो ब्रह्मानां ब्रह्मज्योतिष्टोमो य एतेनानिष्टान्ब्रह्मेण ब्रह्मते गते पतस्त्व-ब्रमेवैतज्जीर्येते वा इत्येवमादिः'. 'अन्वकर्तृकस्य व्याहृतस्य विधेर्वाहः परकृतिः ।', as 'ब्रुत्वा वपनिषाधेऽभिधारयन्ति अथ पृषदाज्यं तदुह चरकाध्वर्षवः पृषदाज्य-वेषामेऽभिधारयन्ति । अग्नेः प्राणाः पृषदाज्यनिरग्नेवमाभिध्वति इत्येवमादिः'. The last पुराकल्प is thus defined and explained:— 'ऐतिह्यसमाचरितो विधिः पुराकल्पः इति ।, as 'तस्माद्वा एतेन पुरा ब्राह्मणा हविः पवमानं सान-स्तोममस्तौषह ब्रह्मं प्रतनवानहे इत्येवमादिः ॥' गौत० न्याय० pp. 106-7.

Page 16.

विश्वोक्तृत्वं—

The stanza follows exactly *Mammata's* well-known stanza

'काव्यं ब्रह्मसेऽर्पयते व्यवहारविधे शिषेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्दृतये कान्वासंमिततथोपदेशशुभे ॥'

which is quoted by *Mallinātha* in his commentary on the first stanzas of all the five *Mahākāvya's*, commented upon by him. कान्वासंमितस्य is shown by our poet in the 7 th stanza.

The second stanza quoted by *Mallinātha* to show the purposes that poetry serves is from the शेषुबन्धनहाकाव्य of

प्रवरसेन, p. 9.

The following is the *छन्द* of the Prākṛita verse :—

‘परिवर्धते विज्ञानं संभाव्यते ब्रह्मोऽर्जुन्ते गुणाः ।
श्रूयते सुपुरुषचरितं किं तद्येन न हरन्ति काव्यालावाः ॥’

It is also quoted by *Vidyānātha* in his *Pratāparudrayaśo-
bhūṣhaṇa*.

Compare also the following stanza from *Bhāmahālakāra*:-

‘धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।
प्रीतिं करोति कीर्तिं च साधुकाव्यनिबन्धनम् ॥’

Rudrata too has a similar stanza :—

‘अर्थमनयोपलब्धं क्षमसमनयवा मतं यदेवात्स ।
विरचितसचिरसुरस्तुतिरखिलं लभते तदेव कविः ॥’ काव्यालं० p.4.

Page 18.

बन्धोऽर्धनारीश्वरश्लाघालङ्घनआक्षिप्तः—

The unity of composition, more graceful than the unity of *S'iva* and *Pārvath*. *Sarasvatīkañṭhābharana* gives in one verse the definition of poetry and the advantages of composing it :—

‘निर्दोषं गुणवत् काव्यमलंकारैरलंकृतम् ।
रसाग्निवत् कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिं च विन्दति ॥’

सरस्वती० परिच्छेद 1st, 2nd verse.

Pages 18-19.

कृत्वा काव्यं—

S'rtharsha, son of *Htra*, king of *Kāśmīra*, is the author of *वैवधीवचरित* and *लण्डनलण्डल्लाय*. He is generally placed in the 12 th century.

हरिहर and अर्जुन—

हरिहर, मदनकीर्ति, and सोमेश्वरदेव author of कीर्तिकौमुदी and सुरयोस्तव were contemporaries. In सुभाषितरत्नकोष of the poet कृष्ण, हरिहर and मदन are described as under:—

‘हरिहर परिहर गर्भे कविराजगजाकुष्ठो मदनः ।

मदन विमुह्यन्न वदनं *स्मर हरचरितं पुरातीतम् ॥’

Vide Dr. Bhāṇḍārakar's Report on the Search of Sanskrit Mss. for 1883-4. pp. 56-7.

हरिहर and सोमेश्वर were contemporaries as appears from a verse in सोमेश्वर's सुरयोस्तव. *Vide* Canto XIV.

Arjuna was the son of Malwā, whose latest known date is Vikrama 1272 (*Vide* Dr. Bhāṇḍārakar's Report for 1883-4 pp. 103-5).

Pandit Durgāprasāda has the following note on अर्जुनदेव in his Introduction to अमरदशतक—

‘अर्जुनवर्मदेवः सुप्रसिद्धस्य मालवाधिपतेर्भोजनरेन्द्रस्य बंधवः सुमदवर्मसुपुरासी-
शिते तत्कृतटीकाप्रारम्भश्लोकेभ्यः काव्यमालायां ३ श्लेखे मुञ्जितासणीवसवकाव्य-
ज्ञायेते । तत्र शानपत्रं १२७२ मिते विक्रमाब्दे लिखितमिति खिस्ताब्दीवचनोद्घ-
ष्टतकपूर्वार्धेऽर्जुनवर्म आसीदित्यापि सुष्यन्त्यम् । अर्जुनवर्मदेवस्य टीकायां ‘बहुक्तम्
पाश्चात्तेन बालसरस्वस्वपरनाम्ना’ इति बर्दस्तस्यत्यलेषु मदनोपाध्यायप्रणीतान्
बहुश्लोकात् प्रमाणत्वेनोपन्यस्तवान् । शानपत्रसमाप्तौ ‘रचितमिदं राजगुरुणा
मदनेन’ इत्यास्ति । तस्मात् कस्वचनार्थकारनिबन्धस्य प्रणेता अर्जुनवर्मगुहर्मदनोपा-
ध्यायोऽपि तत्समव आसीत् । तत्प्रणीतमन्यस्तु नाद्यापि दृश्यं गतः ।

“हरिहर गर्भे परिहर कविराजगजाकुष्ठो मदनः ।

मदन विमुह्यन्न वदनं हरिहरचरितं स्मरतीतम् ॥”

इति प्राचीनं पद्यमपि कदाचिदस्यैव मदनोपाध्यायस्य वर्णनपरं स्यात् ॥’

* हरिहरचरितं स्मरतीतम् is the reading in Durgāprasāda's Intro. to अमरदशतक.

Page 19.

प्रतिभा बहुशास्त्रदक्षिता—

This stanza closely follows the following stanza of *Mammata* :—

शक्तिनिपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणार् ।
काव्यज्ञाशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥

The singular कारणम् follows the singular हेतुः of *Mammata* and shews that the three things, viz. प्रतिभा or poetic genius ('प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता ।' 'अपूर्ववस्तुनिर्माणक्षमा प्रज्ञा' ध्वन्या० p. 29.) which is the most important of all the causes and therefore placed first, बहुशास्त्रदक्षिता or proficiency in many branches of learning, and अभ्यास or practice, form conjointly the cause of the production of poetry. 'दण्ड-
शक्रादिन्यायेन परस्परसापेक्षास्त्वयः कारणं न तु कृपारजिमभिन्यायेन प्रत्येकं को-
र्तोत्यादकाः ।'.

Rudrata and *Dandin* consider the same three qualities essential in one who aspires to be a poet :—

'तस्मात्सारनिरासार् सारग्रहणाच्च चारुणः करणे ।

चित्तयमिदं व्याधियते शक्तिर्द्युत्पत्तिरभ्यासः ॥' काव्यालं० १-४.

'नेसगिक्त्री च प्रतिभा श्रुतं च बहुनिर्मलम् ।

अमन्दमभिमोहोऽस्त्वाः कारणं काव्यसंपदः ॥' काव्याद० १.१०३.

Some are of opinion that poetic genius (प्रतिभा or शक्ति) is the only essential cause of the production of poetry and that the other two causes द्युत्पत्ति and अभ्यास are not indispensably necessary,— for we sometimes find even a child composing poetry,— but that they simply go to bring about a higher order of poetry.

'त्रिकं समुदितमेव हेतुरित्येके । डिम्भेनापि काव्योत्पादनाच्छक्तिरेव केवलेत्व-
परे' । 'भन्यद् इयं तु प्रकर्षावैवेति भावः । शक्तिः स्वप्ननन्वयासिद्धिनिमित्तपूर्व-
र्षिकारणम् । परयोस्तु न तथात्वमिति भावः । न च डिम्भेऽपि पूर्वजन्माश्रितयो-
र्मिपुत्राभ्यासयोः प्राचीनयोस्तयोः सस्वाङ्ग व्यभिचारः । अत एव " जन्म जन्म
बद्ध्यस्तम्" इत्याद्युक्तिरिति वाच्यम् । परस्परान्त्रबापत्तेः । तथा हि । सिद्धे कारणत्वे
तयोः कल्पनम् । तस्मिन् सति कारणत्वमिति । तस्मान्मत्तद्व्यभिर् परीक्षणीयं सुधी-
भिः ॥ ' *Vide Sādhityakaumudī* and the commentary on it. p.4.

Cf. also

'कवित्वं जायते शक्तेर्वर्धतेऽभ्यासयोगतः ।

तस्य चारुत्वनिष्पत्तौ व्युत्पत्तिस्तु गरीवसी ॥'

'प्रतिभा कारणं तस्य व्युत्पत्तिस्तु विभूषणम् ।

भूषीत्यसिद्धयभ्यास इत्याद्यकविसंक्रया ॥'

Vāgbhaṭāḷankāra I. 3.

and

'न विद्यते अद्यपि पूर्ववासना

गुणानुबन्धि प्रतिभानमनुत्तम् ।

श्रुतेन बलेन च वागुपासिता

ध्रुवं करोत्येव कनम्बनुमदम् ॥' काव्यावर्ष १-१०४.

Page 20.

अकवितैव वरं कुकवितायाः—

Compare the following stanzas from *Bhāmahālanakāra* :—

सर्वथा पदमप्येकं न निगाद्यमवद्यवत् ।

विलक्ष्मणा हि काव्येन दुःसुतेनेव निन्द्यते ॥

नाकवित्वमधर्माद्य व्याधये इण्डनाद्य वा ।

कुकवित्वं पुनः साक्षान्मृतिमाहुर्ननीषिणः ॥

Page 21.

काव्यं कसुं विदन्ति—महिम्नाभिधीयन्ते—

काव्याविदम् in verse 12 means—of those who know how to
compose poetry and of those who know how to appre-
ciate it.

According to the maxim **सकृदुचरितः शब्दः सकृदर्थे जनयति**, a word, uttered once, can convey only one meaning: it can not convey two meanings. When therefore we have one word signifying two things, we must necessarily assume that there are two words of the same form, which convey two different meanings. But the two words are not perceived to be different, because they are pronounced at one and the same time by the same effort. This is what constitutes the figure **श्लेष** (coalescence). The roots **विद्** to know (2 nd Conj. Par.) and **विद्** to think (7 th Conj. Atm.) have **क्विप्** added and we have the word **काव्यविद्** conveying the two senses of ' a composer and an appreciator of poetry.' This is known as **प्रकृतिश्लेष** or coalescence of the crude forms of roots. The instance of **प्रकृतिश्लेष** given by *Mammata* is:—

अयं सर्वाणि शास्त्राणि इदित्थेषु च वक्ष्यति ।
सामर्थ्यकृत्विद्यायां विद्यायाम् च नृपात्मजः ॥

Here **सामर्थ्यकृत्** means **सामर्थ्ये करोतीति** when construed with **विद्यायाम्** and **सामर्थ्ये कृन्ततीति** when construed with **अविद्यायाम्**.

सहृदयाः=Appreciators. ' **येषां काव्यानुशीलनाभ्यासवशाद्विद्ययादीभूते मनोमुकुटे वर्णनीयतन्मयीभवनयोग्यता ते हृदयसंवादाजः सहृदयाः । यथोक्तम्—**

“ **योऽयं हृदयसंवादी तस्य भावो रसोद्भवः ।
शरीरं व्याप्यते तेन शुष्कं काष्ठमिवामिना ॥** ” ध्वन्या० p. II.

Page 22.

पाकः—

Vidyānātha defines it as under:—

‘ **रसास्वादिभेदाः स्तुः पाकाः पाक इव स्थिताः ।** ’

सहृदयौ वपुरस्व—

Cf. the following stanza from the *Dhvanyāloka* :—

काण्डस्वात्मा ध्वनिरिति कुधैर्बः समाज्ञातपूर्व-
स्तस्वभावं जगदुरपरि भाक्तमाहुस्तन्धे ।
केचिद्वाचां स्थितमविषये तस्वभूतस्ववीचं
तेन ह्रूमः सहस्रयमनःप्रीतये तस्वरूपम् ॥

Page 23.

शब्दार्थवपुस्तावत् काण्डं—

Anandavardhana says, 'शब्दार्थशरीरं तावत् काण्डम् and *Abhinavagupta* has the following note on तावत्—

तावद्ग्रहणेन कस्वाण्ड्य न विप्रतिपत्तिरिति दर्शयति ।

लोकावतिकाः=The Chārvākas, Materialists. लोकेषु आद्यं विस्ती-
र्णमनायाससाध्यत्वात् लोकावतं चार्वाकमतसिद्धधर्मः सौऽस्वास्तीति लोकावतिकाः ।
" प्रायेण सर्वप्राणिनस्तावत्

'वावड्भीवं सुखं जीवेजास्ति मृत्वीरगोचरः ।
मत्नीभूतस्व देहस्व पुनरागमनं कुतः' ॥ "

इति लोकगायामनुरुन्धाना नीतिकामशास्त्रानुसारेणार्थक्रामादेव पुरुषार्थो मन्व-
नानाः पारलौकिकमर्थमपह्नुवानाश्चार्वाकमतमनुवर्त्तमाना एवानुभूयन्ते । अत एव
तस्य चार्वाकमतस्य लोकावतमित्थन्वर्थमपरं नामधेयम् ॥' सर्वदर्श० p. 2.

According to their views the soul is no other than the body possessed of the vital power, the happiness and the misery experienced in this world constitute heaven and hell, and the destruction of the body is salvation. Their god is no other than the highest king on this world. "चैतन्वर्षिषट्देह एवात्मा देहातिरिक्त आत्मानि प्रमाणाभावात् प्रत्यक्षैकप्रमाणवाहितया अनुमानादेर-
नङ्गीकारेण प्रामाण्याभावात् । अङ्गनालिङ्गनादिजन्वं सुखमेव पुरुषार्थः । कण्टकादि-
जन्वं दुःखमेव मरकत् । लोकसिद्धो राजा परमेश्वरः । देहोच्छेदो मोक्षः ॥ "

Their views are embodied in the following verses:—

“अत्र अत्वारि भूतानि भूमिवायवत्प्रसिद्धः ।

अनुर्भः खलु भूतेभ्यैतन्मनुष्यावते ॥

किञ्चिद्विद्मः समेतेभ्यो ब्रह्मेभ्यो मरुचक्रवत् ।

अहं स्थूलः कृद्योऽस्मीति सामानाधिकरण्यात् ॥

देहः स्थौल्यविद्योगाच्च स एवात्मा न चापरः ।

मम देहोऽयमिच्छुक्तिः संभवेदौपचारिकी ॥

न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः ।

मेव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥

आवर्ज्यीयं सुखं जीवेदृष्यं कृत्वा घृतं पिबेत् ।

मस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कृतः ॥ ”

Vide सर्वदर्शनसंग्रह pp. 4 and 6.

Siddhāntachandrodaya thus explains the views of the followers of *Chārvāka* :—

‘आर्वाकास्तु ब्राह्मणोऽहं गौरोऽहं स्थूलोऽहं आनानीत्यादिसामानाधिकरण्यात्प्रतीतेः, ब्राह्मणत्वादिधर्मवति शरीर एव ज्ञानात् सुखाद्याश्रयत्वं सिध्यतीति शरीरमेवात्मा । अत्र श्रुतिरप्याह । स वा एव पुरुषोऽजरसमश्च इति । ननु शरीरस्य पार्थिवत्वे घटादिवन्न वेतनं तदिति चेन्मैवं मस्याः । केवलनागवल्लीइत्यत्र रागानुत्पादकत्वेऽपि नागवल्लीइत्यदिरचूर्णकसमुदायात्मकताम्बूलस्य रागोत्पादकत्ववत्त्वं केवलपार्थिवस्य चैतन्वाणुत्पादकत्वेऽपि भूतचतुष्टयसमुदायात्मकशरीरस्य तदुत्पादकत्वे किं बाधकमित्याहुः ।

आर्वाकैकदेशिणस्तु काणोऽहमहं आनानीति इन्द्रियधर्मसामानाधिकरण्यादर्शनान्त सुषुप्तिदशायां तस्यपि शरीरे अक्षुराद्युपरमे घटाद्यनुपलब्धेभ्योन्द्रियधर्मोत्पत्तेः ।

अपरे आर्वाकास्तु सुषुप्तिदशायां अक्षुरादीनामुपरमेऽपि मनसा सर्वम्बवहारदर्शनान्त तस्य नित्यत्वाच्च मन एवात्मा । अत्र श्रुतिरप्याह । अन्वोऽन्तरात्मा मनोमव इति मन्वान्ते ।

इतरे चार्वाकास्तु प्राप्तेन विना व्यवहारार्थनात् पिपासावानहमित्वाद्युपलब्धेश्च
प्राण एवात्मा । अथ श्रुतिरप्याह । अन्वोऽन्तरात्मा प्राणमव इति कल्पयन्ति ।'

The following is from *Sadānanda's Vedāntasāra* :—

चार्वाकस्तु " स वा एष पुरुषोऽजरसनव " इत्यादि श्रुतेः प्रदीप्तगृहात् स्वपुत्रं परि-
त्वञ्चापि स्वस्व निर्गमवर्धनात् स्थूलोऽहं कृष्टोऽहमित्वाद्यनुभवाच्च स्थूलशरीरमात्मैति
वदति । अपरचार्वाकः " ते ह प्राणाः प्रजापतिमेव ब्रूयुः " इत्यादिश्रुतेरिन्द्रियाणाम-
भावे शरीरचलनाभावात् कापोऽहं वधितोऽहमित्वाद्यनुभवाच्चेन्द्रियाण्येवात्मैति वदति ।
अपरचार्वाकः " अन्वोऽन्तर आत्मा प्राणमव " इत्यादिश्रुतेः प्राणाभाव इन्द्रियादि-
चलनाद्योगादहमज्ञानावधानं पिपासावानित्वाद्यनुभवाच्च प्राण आत्मैति वदति ।
अन्यस्तु चार्वाकः " अन्वोऽन्तर आत्मा मनोमवः " इत्यादिश्रुतेर्मनसि सुप्ते प्राणादेर-
मावावर्धं संकल्पवानहं विकल्पयानित्वाद्यनुभवाच्च मन आत्मैति वदति ॥ pp. 32-3.

Page 24.—

भाक्तम्=लाक्षणिकम्; derived from लक्षणा or Implication. *Abhinava-
vaguṇṭa* has the following ingenious note upon it :—

अञ्जते सेव्यते प्राज्ञेन प्रतिज्ञतबोद्धोऽप्यते इति भक्तिर्धर्मोऽभिधेयेन साकृत्प्राप्तिः ।
तत्र भागतो भाक्तो लाक्षणिकोऽर्थः । वराहः —

अभिधेयेन साकृत्प्रात् सामीप्यात् समवायतः ।

वैपरीत्यात् क्रियायोगाल्लक्षणा पञ्चधा मता ॥

इति । गुणसमुदायवृत्तेः स्रष्टव्यार्थभागस्तेऽप्यवधिर्मक्तिः । तत्र भागतो गौणोऽ-
र्थो भाक्तः । भक्तिः प्रतिपाद्ये सामीप्यतेऽप्यवधौ अज्ञातिशयः । तां प्रबोञ्जनस्वेनोद्दिश्य
तत्र भागतो भाक्त इति गौणो लाक्षणिकश्च । मुख्यत्वव्यर्थत्व भङ्गे भक्तिरित्येवं
मुख्यार्थबाधननिमित्तप्रबोञ्जनमिति चयसञ्जाव उपचारबीजमित्युक्तं भवति ॥
लोचन, p. 9.

अभाववादिनः—

Those who maintain that there is no such thing as *Dhvanī*,
that the suggested sense is no other than the expressed

sense, in as much as it simply goes to adorn it. *Bhā-maha* says :—

‘सम्प्लुप्तोऽभिधानार्थ इतिहासान्ध्याः कथाः ।

लोकोज्ज्वलितः कलाञ्जलि मन्त्रव्या काष्णवैर्वशी (काष्णपूर्वहाः ?)

Page 25.

किं च प्रतीतः प्रतिषिद्धते—कारणत्वात् ।——

This is the argument put forth before those who are *भनाववादि's*, that is, who deny the existence of *Dhvani* :—

Is *Dhvani* denied, though it is apprehended, or because it is not apprehended? In the first case, is it denied because it does not exist in some places or because it is found no where? If it is denied because it is not found in some places, your argument is open to the fault of (*सिद्धसाधन*) proving what is already proved; because we too admit that *Dhvani* does not exist in some places (in *Chitrahavya*). If it is denied (though apprehended) because it is not found anywhere, then you commit the fault of *आघात* or contradicting yourself; for you admit that it is apprehended and say that it is not found anywhere. In the second case, that is, if you deny *Dhvani* because it is not apprehended, then too you are wrong since nothing can be denied without being conceived in the mind. A thing cannot be denied, unless it is conceived in the mind.

सिद्धसाधनम्—“सिद्धाधिविधाना अस्तस्ये प्रमाणान्तरेणावगतार्थसाधनमनुमानम् ।
वया पर्वते वह्निनिश्चयानन्तरमपि पुनस्तत्साधनाय विहितं ‘पर्वतो वह्निमान्
धुनात्’ इत्यनुमानम् ” *Vide* न्यायकोश, pp. 937-8.

काश्चित्कानिधेयप्रतिबोधित्वस्य——

वत्स अभावः स तस्य प्रतिबोधि, as वद is the प्रतिबोधिन् of वदभाव. *Dhvani* is denied in some cases. ध्वनि is then the प्रतिबोधिन् of its क्वाचित्कनिषेध, and there is प्रतिबोधित्व in ध्वनि. D.'s reading ध्वनौ for ध्वनेः is also good.

प्रतिबोधिप्रतीतिः प्रतिषेधे प्रति कारणत्वात्—

The प्रतीति (apprehension) of *Dhvani* is denied ; प्रतीति therefore becomes the प्रतिबोधिन् of प्रतिषेध and as the apprehension precedes the denial, प्रतीति becomes the कारण of प्रतिषेध (तस्य पूर्वभाषित्वात्).

Pages 26-7.

गुणातिक्रमेणोपजातमहिमानः कथमपि न भवन्ति रीतयः—

रीति's are styles, 'गुणविशिष्टरचनात्मिका,' as defined by Mallinātha. They are treated of in the text at the end of the fifth *Unmesha*. *Sarasvatīkaṅṭhābhāraṇa* defines, derives and divides it as under :—

‘वैदर्भादिकृतः पन्थाः काव्ये मार्ग इति स्मृतः ।

रीतिरिति धातोः सा ष्युत्पत्त्या रीतिरिष्यते ॥

वैदर्भी साय पाञ्चाली गौडीवाचस्पतिके तया ।

सादीवा मार्गधी चेति बोद्धा रीतिर्निगद्यते ॥ सर०कण्ठा० pp. 147-8.

Abhinavagupta has the following gloss upon रीति—

‘तेषां (i. e. गुणानां) च समुचितचित्तवृत्त्यपर्णे बह्वन्वयेनेलनकामत्वेन पानक इव गुडमरिचादिरसानां संघातकपतागमनं रीतिललितमध्यमवर्णनीचविषयं गौडी-वैदर्भपाञ्चालदेसहेवाकसापुष्यदृष्ट्या तस्य विविधं रीतिः ॥ ’ अवस्था० स्त्र० p. 6.

रीति's cannot thus be contemplated apart from *Gunas* and are therefore included in *Gunas*. This is the argument of the पूर्वपक्षिन्.

Page 27.

वृत्तवस्तावर्णकारान्तर्भूता एव—

वृत्ति's are styles of dramatic composition. They are included under different sorts of *Anuprāsa*; as they are formed by a special arrangement of letters to convey different sorts of meanings agreeable to different sentiments.

“वर्णान्वेऽनुप्रासभेदा आस्त्विति ।”

‘सरूपम्बङ्गनन्वासं तिसृभ्येसाद्य वृत्तिषु ।

पृथक्पृथगनुप्रासमुच्यन्ति कवयस्तथा ॥’

इति । पृथक्पृथगितिं परवानुप्रासः उपनागरिकानुप्रासः कोमलानुप्रास इति वृत्तबोऽनुप्रासजातव एव ॥ *Abhinavagupta on Dhvanyāloka*, pp.5-6.

वृत्ति is thus defined and divided in सारस्वतीकण्ठभरण—

“या विकाशेऽय विक्रमे संकोचे विस्तरे तथा ।

चैतसो वर्त्तविधी स्वात् सा वृत्तिः सापि वङ्गिधा ॥

केशिकमारमटी चैव सात्वती भारती तथा ।

मध्यमारमटी चैव तथा मध्यमकेशिकी ॥” pp. 151-2.

It is generally taken to be of four kinds :—

‘भारती सात्वती चैव केशिकमारमटी तथा ।

चतस्रो वृत्तबो ज्ञेया आहु नाभ्यं प्रतिष्ठितम् ॥’

नाभ्यसाङ्ग ३-२५.

वृत्ति's are नाटकरचनाविशेषाः and are favourable to the development of sentiments as under :—

‘शृङ्गारे केशिकी वीरे सात्वत्यारमटी पुनः ।

एते रौद्रे च बीमस्ते वृत्तिः सर्वत्र भारती ॥

चतस्रो वृत्तबो ज्ञेयाः सर्वनाभ्यस्य मातृकाः ॥’

Vide साहित्यदर्पण ४-२६.

Pages 27-8.

जातिस्तु जातिमत्तो नातिरिच्यते ———

As the *Mīmāṃsakas* who place संकेत in जाति derive व्यक्ति by आक्षेप, so is जाति to be taken to mean जातिमत्. This is the solution of the difficulty as to how वृत्ति which is an अनुयास-जाति is to be included in अलंकार's. cf. 'जातिर्जातिमत्तो नान्वा समुदायश्च समुदायिभ्यो नान्वाः इति वृत्तिरीतयो न गुणालंकारव्यतिरिक्ताः' *Abhinavagupta* on *Dhvanyāloka*, p. 6.

Pages 28-9.

• तस्मादभिधाव्यापार ——— को वेद किं निमित्तम् ———

This exactly follows the passage of the *Dhvanyāloka* below:—

'किं च वाग्विकल्पानामानन्त्यान् संभवत्यपि वा कस्मिंश्चित् काव्यलक्षणविधा-
यिभिः प्रसिद्धैरप्रसिद्धिते प्रकारलेखे अविर्ष्वभिरिति तदलीकसदृशत्वनायनामुकु-
लितलोचनैर्नृत्वते तत्र हेतुं न विद्यः ॥' ध्वन्या० p. 8.

The पूर्वपक्षिन् now sums up his argument in these words:—

Who can say the reason why you bestir yourself, parading so much proficiency in subtlety of reasoning, giving a technical name *Dhvani* to a certain suggested sense which at the most is no other than a *Guna* or an *Alāṅkāra* and is not represented as a separate thing by old *Ālāṅkārikas*, such as *Bhāmaha* and others, because it comes under the general definition of producing a charm (*Guna*, *Alāṅkāra* and *Dhvani* being all included under the definition of what produces a charm) even where it is possible on account of the endlessness of the varieties of the literal power or denotation of words.

Pages 29-30.

यत्र तु समासोक्त्याविषु स्फुटैव प्रसीतिः—सदन्तर्भावो न भङ्गुरः—

Cf. 'यत्र तु प्रसीतिरस्ति यथा समासोक्त्यासोपानुक्तनिमित्तविशेषोक्तिपर्या-
ञ्चोक्तापङ्कतिरीपकसंकरालंकारादौ तत्र ध्वनेरन्तर्भावो भविष्यति ।' ध्वन्या० p. 35.

Pages 29-31.

गुणेषु तावन्न ध्वनेरन्तर्भावो—त्रिविधस्त्व ध्वनेरलंकारत्वं तावत् प्रत्यादिष्टम्—

The *Siddhântin* meets the arguments of the *Purvapakshin* as under :—

Dhvani cannot be included under *Guṇas*; because *Guṇas* are the properties of *Rasa* (*Vide Unmesha V.*). As bravery and other properties reside in the soul, so do *Mādhurya* and other *Guṇas* reside in sentiment (रस) which is the soul of poetry. Since properties cannot be identified with substances in which they reside by intimate relation (समवायसंबन्ध), so cannot *Guṇas* be comprehended under *Guṇins* or *Dhvani*. Nor can *Dhvani* be placed under *Alaṅkâras*. For certain *Alaṅkâras*, such as *S'lesha*, have no connection whatever with the suggested sense, they being concerned only with the expressed sense. *Dhvani* therefore cannot be included under such *Alaṅkâras*. Nor can it be included under those *Alaṅkâras* like *Samâsokti* in which there is a clear apprehension of the suggestion of matter (suggestion of matter being included by *Bhāmaha* and others under *Alaṅkâras*); because a poem is called *Dhvani* when the suggested sense is predominant in it, and a poem full of *Guṇas* and *Alaṅkâras* in which the

suggested sense is subordinate to the expressed sense is called *Chitra*. The predominance of the suggested sense thus constituting *Dhvani* and the subordination of it to the expressed sense constituting *Samāsokti* and other *Alaṅkāras*, it is clear that *Dhvani* cannot be included under *Alaṅkāras*. Nor is the suggestion of *Alaṅkāras* included under *Alaṅkāras*. The figure *Upamā* is no doubt suggested by the figures *Rūpaka*, *Dīpaka*, *Tulyayogitā* and others and it adorns the expressed meaning. But as the suggestion of *Upamā* is subordinate to the expressed sense, there is no *Dhvani*. *Rasa*, *Bhāvā*, *Rasābhāsa*, *Bhāvābhāsa*, and *Bhāvāśānti* (which are treated of in the 3rd *Unmesha*) are also suggested in the figures *Rasavat*, *Preyas*, *Ūrjasvin*, and *Samāhita* ; but the suggestion of *Rasa* &c. cannot be included in the figures *Rasavat* &c.; because the figures *Rasavat* &c. are constituted only when *Rasa* &c. are subordinate. When they are predominant, there is *Dhvani*. How can *Rasa* which constitutes the soul of poetry, and which is fit to be adorned (अलंकार्य), be an ornament (अलंकार)? Moreover the argument that *Dhvani* is not different from *Guna* and *Alaṅkāra* because it produces a charm is vitiated by the fallacy called असिद्धहेतु (where the middle term is not proved); because *Dhvani* is not the adorer (आह्वयहेतु) but the adorned.

Cf. the following explanation and refutation of the views of *Bhāmaha* and others by *Rājānaka Ruyyaka* in his *Alaṅkārasarvasva* :—

इह हि वाच्यमहोद्भूतप्रभुत्वविरिन्तनालंकारकाराः प्रतीवनागमये वाच्यो-
पकारकत्वबालंकारपसिद्धिं मन्वन्ते । तथा हि पर्वोपेक्ष्यप्रस्तुतप्रसंसासनाद्योः-

Anumāna without *Vyāpti*. It is the invariable concomitance of the *Sādhana* (middle term) with the *Sādhyā* (major term). In the case before us *अग्नि* is the *साध्य* and *सञ्चार्यो* the *साधन* put forth by the *पूर्वपक्षिन्*. Now the invariable concomitance of the middle term with the major term is ascertained by *अनुपलब्धि* (non-cognition, as when the absence of knowledge is to be proved by the absence of what is fit to be known, the *व्याप्ति*, *यद्य यद्य हेतुनाभावस्तद्य तद्य ज्ञानाभावः*, being proved by the non-cognition of what is fit to be known), or by *सादात्म्य* (identity, as when *S'imis'apā* is to be proved a tree, the *व्याप्ति* between *शिशुपाल* and *वृक्षत्व* is ascertained by their identity), or by *तदुत्पत्ति* (production from it, as when the existence of fire is to be proved from the existence of smoke, the *व्याप्ति* between *धूम* and *वह्नि* is decided by *धूम* being produced from *वह्नि*). As stated above, *अग्नि* is the *साध्य*, and *सञ्चार्यो*, *साधन* of the *पूर्वपक्षिन्*. Now *अनुपलब्धि* cannot prove the *साध्य* in this case; for it can prove only that *साध्य* which consists of absence of some thing, as the absence of a jar (*कुम्भाभाव*) can be proved from *अनुपलब्धि*. The fact, that there is no jar here, can be proved from the fact that it is not cognised here; since, had it been here, it would have been cognised. If the *पूर्वपक्षिन्* were to argue that he is going to prove *अव्यवहार* from *अनुपलब्धि*, the *हेतु* is vitiated, it being *असिद्ध* (inconclusive). When the cognition of *अग्नि* is evident, how can its non-cognition be accepted? The *सिद्धाप्तिन्* does not prove the absence of *अग्नि* from its non-cognition, but the existence of *अग्नि* from its cognition. Nor can *अव्यवहार* be proved from the non-cognition of words and their sense. For the

noncognition of a jar cannot prove the absence of a pillar. The non-cognition of one thing cannot prove the absence of another and therefore the non-cognition of words and their sense cannot prove the absence of ध्वनि. Thus अनुपलब्धि cannot establish the व्याप्ति between साध्य and साधक (ध्वनि and सव्यार्य). Let us now see whether सादात्म्य can establish the व्याप्ति. The following is the syllogism in which it establishes the व्याप्ति. This is a tree, because it is a *S'imśāpā*. Whatever is a *S'imśāpā* is a tree, as this one which is admitted by all. This is a *S'imśāpā*. Therefore it is a tree. Here the व्याप्ति between *S'imśāpā* and a tree is established by identity between them. Though one might say that there is no व्याप्ति in the form, whatever is a tree is a *S'imśāpā*, because sandal and *Champakā* are not *S'imśāpās*, yet there is a व्याप्ति in the form, whatever is a *S'imśāpā* is a tree. Therefore, this is a tree because it is a *S'imśāpā*, is a correct अनुमान. For though the हेतु, वृक्षत्व, cannot prove the साध्य, सिद्धपाल्, the हेतु, सिद्धपाल्, proves the साध्य, वृक्षत्व. There is no व्यभिचार of the हेतु, or no instance in which हेतु is found where साध्य is not found, there being no सिद्धपाल् in वृक्षत्वानावबत् (where there is no वृक्षत्व). Thus the व्याप्ति between सिद्धपा and वृक्ष being established by their identity, the हेतु, सिद्धपाल्, proves the साध्य, वृक्षत्व. But सादात्म्य cannot establish the व्याप्ति in the case before us. As the हेतु, सिद्धपाल्, proves the साध्य, वृक्षत्व, by its identity with it, so neither words nor sense, whatever is taken as *Hetu*, can prove the suggested sense by identity; because there can be no identity between the suggested meaning and that which suggests it (words or their primary

signification). On the contrary the suggested meaning comes out prominently, keeping words and their primary signification in a subordinate position. Thus *सुसाम्ब* cannot be *व्यक्तिबोधक*. It now remains to see whether the *व्यक्ति* between *सुसाम्ब* and *साम्ब* can be established by *समुत्पत्ति* (साम्ब being produced from the साम्ब). But this view also does not stand the test. For this is the instance of *समुत्पत्ति*—This region has fire, because it has smoke. Smoke being produced from fire is able to serve as a *हेतु* in proving the existence of fire, its producer. But in the case in question, words and their sense which are admitted as *हेतु* (in proving the साम्ब, *व्यक्ति*) by the *पूर्वपक्षिन्* (who considers *व्यक्ति* as included in *समुत्पत्ति*) are not accepted even by him as produced from the suggested sense. Because words and their sense (expressed sense) manifest themselves from their generating causes even before the suggested sense arises. Thus as neither *समुत्पत्ति*, nor *साम्ब*, nor *समुत्पत्ति* can establish the *व्यक्ति* between the middle term, *साम्ब*, and the major term, *व्यक्ति*, there is no *व्यक्ति* and consequently the view that *व्यक्ति* is included under *समुत्पत्ति*, propounded by *Mahimabhatta* in his *व्यक्तिविवेक*, is unsound.

Jayaratha, in his commentary *Alaṅkāravimarśinī* on *Alaṅkārasarvasva*, gives the following verse embodying the views of *Mahimabhatta*:—

‘वाच्यस्तदनुमितौ वा वचनार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।
संबन्धतः कुतश्चित् सा काव्यानुमितिरित्युच्यते ॥’

This view is thus touched upon in *Alaṅkārasarvasva*:—

यद्वा व्याप्तिनिषेधककारो वाच्यत्व प्रतीकमानं अस्ति सिद्धतया व्यापकत्वानुना-
वाच्यत्वार्थमवकाशसह सहाच्यत्व प्रतीकमानेन सह साहाय्यत्वतदुत्पत्त्यभावस्य विचा-
रितानिष्कलम् । तत्रैतत् कुत्राप्यधिकारोः कीदृशीवसतिप्रवृत्त्यवगमिनि नेह प्रसज्यते ॥
असंख्ये ३२, pp. 12-13.

The commentary of *Jayaratha* on this is worth perusal:—

इह लिङ्गलिङ्गिनोस्तादात्म्यतदुत्पत्तिश्चात्रैव तावत् प्रतिबन्धो निधीयते । तद्विषय-
त्वेन च साध्यसिद्धिः । अन्वया हि साध्यसिद्धिर्न स्यात् । व्यभिचारान् । तत्र
साहाय्यं यथा कृतकत्वानित्यत्वयोः । तदुत्पत्तिर्वया वन्निधुनयोः । वाच्यप्रतीक-
मानयोः पुनस्तादात्म्यतदुत्पत्ती न ततः । यथा हि—'निःशेषश्च्युतचन्दनं
स्वगततद्दह'—'इत्यासौ विधिना विषयो निषेधेन वा विधिः प्रतीयते । न तस्य
वाङ्मनेन सह साहाय्यम् । विरुद्धत्वाद् । न ह्यशक्ते भावाद्या भवति भावो-
ऽन्वयसाध्या । नापि तदुत्पत्तिः । अभावस्य जन्मजनकत्वानुपपत्तेः । अपि
निःशेषश्च्युतचन्दनादीनां विशेषण्यतां तदस्मिकजननानुनापकत्वं कुकम् । तेषां
स्वावाप्यपि सहावाप्यनैकान्तिकत्वात् ॥ p. 13.

साहाय्य and तदुत्पत्ति are put forth as व्याप्तिप्रबोधक by the *Śāstra's*
as under:—

'तदुत्पत्तिनिबन्धेन अविनाभावो निधीयते । तदुत्पत्तिनिबन्धेन कर्महेत्वोः
प्रत्यक्षोपलम्भानुपलम्भपञ्चकनिबन्धनः । कार्यत्वोत्पत्तेः प्रगनुपलम्भः कारणीयत-
त्वे सञ्चुपलम्भः उपलब्धत्व पञ्चाह कारणानुपलम्भादनुपलम्भ इति पञ्चकारण्य
भूतधूमध्वजयोः कार्यकारणभावो निधीयते । यथा साहाय्यनिबन्धेनप्यविवा-
हयो निधीयते । यदि सिद्धया वृक्षत्वमतिपत्तेर्त्वात्मानमेव जगदिति विपक्षे
बाधकप्रवृत्तेः । अप्रवृत्ते तु बाधके भूतः सहभावोपलम्भेऽपि व्यभिचारशङ्कायाः को
निवारिता । सिद्धयावृक्षत्वोच साहाय्यनिबन्धो वृक्षोऽयं किञ्चपेति सामानाधिकर-
ण्यवलादुपपद्यते । न ह्यत्यन्तामेहे तत् संभवति । पर्वतत्वेन जगदपि प्रबोधको-
त्वात् । नाप्यत्यन्तमेहे । नवाच्योत्पत्त्यनुपलम्भान् । तस्मात् कार्यात्मनो कारणमात्मन-
मनुपलम्भ इति सिद्धम् ॥ " *Vide सर्वदर्शनसंग्रह* of माधवाचार्यः, p. 8.

अज्ञानवृत्ति is established by *Mammaṭa* in the fifth *Ullsa*, at the end of which he refutes the view of *Mahimabhāṭṭa* by shewing how अज्ञान cannot be included in अनुमान. For the अनुमान in such cases is vitiated by fallacies. He shews how in the well known instance 'मम धम्मिअ विस्वप्नो——' the अनुमान is vitiated by the fallacies अनेकान्तिकत्व, विद्वत्त्व and अविधि.

Page 36.

अभिहितान्वयवादिनः———

They are *Mīmāṃsakas* of the *Bhāṭṭa* school, *i. e.* followers of *Kumārila* or *Tuṣṭa* who are both known as *Bhāṭṭa*. They are *Naiyāyikas*. They maintain that words have a general meaning. The logical connection of words that form a sentence is not known from the import of words, but from आकाङ्क्षा, संनिधि and बोधता. In गगानव, गो means साक्षादिगार परार्थ generally, अम् शews कर्मत्व generally, आ hitherward generally, नी motion generally, and हि, मध्यमपुरुषकर्ता and आत्मा generally. गो does not express the गो meant there, *viz.* the आश्रय of the कर्मत्व denoted by अम्, nor does अम् mean कर्मत्व residing in गो and with reference to the क्रिया, आनयन, and so with आ and नव. 'एतेषामभिहितान्वयवादिनामवनाशयः। एदं करोषीत्वाशौ षट्पृति-कर्मत्वानुकूला कृतिरित्यर्थो बोध्यते। तत्र षट्पृष्टत्वं षट्रोऽर्थः अम्पृष्टत्वत्वं च कर्मता। वृत्तिता तु न कत्वाशीत्वपरार्थोऽपि वृत्तिता तात्पर्यवशात् अनयोः संसर्ग-विषया भासते ॥'. The connection between the परार्थ's is known from आकाङ्क्षा, संनिधि and बोधता, and when the connection (अन्वय) is known, a special sense arises, which was not experienced before. This is तात्पर्यार्थ or वाक्यार्थ. It is वृत्तनिषेध,

because वद्'s have only a general meaning. According to this view the purport of a sentence arises not from the sense of the words themselves, but from the logical connection among the several notions belonging to them. *Pratibhāṣā* thus puts forth this view:—

‘अथवात् पदानां पदार्थनामे शक्तिः न स्वस्ववाञ्छेऽपि । गौरवात्स्वत्वान्वात् ।
तदस्यो हि तात्पर्यार्थो वाच्यार्थविलक्षणस्वरूप आकाङ्क्षाबोद्धतासन्निवृत्ता-
पदार्थोऽपि प्रतीयते । न चापदार्थप्रतीतावतिप्रसङ्गः । स्वरूपसतः शक्त्यान्वयत्वत्व
निश्चयकत्वादित्थमिहितान्वयवादिनां मतम् ॥’ काव्यप्र०, p. 20.

अभिहितानां (साधारण्येन पदस्यैव प्रविपादितानां) पदार्थानामन्वय इति
वादिनाः अभिहितान्वयवादिनः.

Page 38.

न स्वस्वपदार्थनामानिधानात्—प्रत्याक्षा—

The author refutes the views of the *Mīmāṃsākas* who do not accept च्चानि (‘प्रतीकमानं प्रति विवदमानान्’ as he puts them, *Vide* p. 36). They hold that there is no स्वस्वनावृत्ति and that the स्वस्व sense is conveyed by अनिधावृत्ति. But when according to their views words have only the power of conveying a general meaning and when they cannot express the sense of a sentence which is no other than connected notions belonging to themselves, in other words, when the अनिधावृत्ति of words is not competent to explain to us the logical connection of the ideas conveyed by them and thus to enable us to arrive at the meaning of a sentence, but has to take in the help of आकाङ्क्षा, बोद्धता, and सन्निधि for the purpose, it can surely not be expected that it can take us to the च्चानि or

प्रतीवनागत्यै of a sentence which arises after the sentence is understood:

‘अन्वते वाक्यार्थबोधविषयीकृतमपि संसर्गं एकवचोपस्थापनपरिशील्यसिद्धि-
भिधा नावभासवतीति तदर्थं तात्पर्यवृत्तिरवलम्ब्यते तन्नते वाक्यार्थबोधोत्तरका-
लीनात्वां व्यवहृत्वोपस्थितौ नैवानिधामभाव इति किमु वक्तव्यम् ॥’

Pradhakāra says:—

‘अतः पदेभ्यः प्रथमं पदार्थस्मृतिः । अथ पदार्थविद्येवापानन्वयविद्येयकपत्त्वं
वाक्यार्थस्य प्रत्ययः । ततो व्यवहृत्यप्रतीतिरिति नृतीयकसत्त्वात् कुत्रोऽभिधायाः
प्रसूरणम् । द्वितीयकसायानेव तदनपेक्षणात् । यतोऽभिहितान्वयवादेऽप्यत्र एवा-
न्वय आकाङ्क्षादिवद्येन प्रतीयते ॥’ . काव्यप्र०, p. 173.

Pages 38-41.

आरोह अबाव कुञ्जरमित्यादि वाक्यं—पदार्थसार्थ एव वाक्यार्थः—

The *Prābhākara*s, another school of the *Mīmāṃsaka*s, followers of *Prabhākara*, otherwise known as *Guru*, hold that in the sentence गजगन्तव्यं, गे does not mean any cow generally, अन् any कर्मत्व generally and so on, but गे expresses गे as the अगन्तव्य of कर्मत्व, and अन्, कर्मत्व residing in गे and so on. Thus the अन्वय too is shewn by the पदसक्ति, and अन्वयवृत्ता, योग्यता, and सन्निधि are not required for it. The पदसक्ति does not enable words to express their meanings generally, but connectedly. In actual life meanings of words are learnt not by bringing things and knowing the words that express them, but by sentences. A child hears one say गजगन्तव्यं and he sees the action that follows. That is, he sees another man making a सास्नादिनाम् पदार्थं move from one place to another and understands that the whole action of the

man addressed is the meaning of the sentence. He then hears **अश्वानाम** and sees a different animal brought, but the same movement as before, **आनवन** being common in both the sentences. He accordingly knows the meanings of **नो** and **अश्व**; but he does not know them generally, but as connected with those of other words. So the connection (**अन्वय**) is known from the **पदव्यक्ति** itself. Thus as in actual life a sentence alone can set a man to action or stop him from it, words constituting it, connected together by **आकाङ्क्षा**, **सौम्यता**, and **संनिधि**, express a connected meaning. The sense of a sentence is therefore no other than the collected notions of words which stand in the relation of principal and subordinate (**विशेषणविशेष्यभावापन्नः**) according to the purpose that they have to serve (**कृत्यहेतुविशिष्टः**).

प्रवृत्तिनिमित्तद्वय (p. 40) is to be taken by **द्वयलक्षण** in the sense of **प्रवृत्तिनिवृत्तिनिमित्तस्य** (Cf. the readings of G., M., and T.), **आरोह** **अवाय कुञ्जरम्** being an instance of **प्रवृत्ति** and **अवरोह कुञ्जरान्ना-सस्ते अवाः**, of **निवृत्ति**.

Page 41. .

यत्र संकेतनिकेतनीकृतं ————— **वचनीयताम्** —————

This refutes the view of **अभिनवभट्टानवादि**'s (*Mīmāṃsakas*). When a sentence expresses collected notions of words connected with one another (**विशिष्टरूप**), on which (connected sense) lies the **संकेत** (convention), and is not able to express even the sense of the words forming it not connected with one another, on which no **संकेत** is placed, but which is no other than what is expressed by itself, then how can the suggested sense, which is altogether different from the sense

first conveyed by a sentence, being another sense altogether, on which there is no संकेत, be expressed by अनिधावृत्ति !

Page 42.

अदि पुनः सोऽयं ————— वाच्यत्वमसङ्गात् —————

Bhatta Lollaṭa and others maintain that as a single arrow, discharged by a strong man, destroys, by the single movement, called velocity, the armour of the enemy, pierces his vitals and takes away his life, so a single word, used by a good poet, brings before us, by a single power called अनिधा (Denotation), the sense of a word, teaches us its अन्वय (syntactical connection) and makes us apprehend the suggested sense. In other words, those who hold that the power of words reaches very far like that of arrows say that अनिधा is competent to express whatever sense is apprehended after a word is heard. But this boast is futile. For according to this view in sentences like --“He says, ‘This angry *Narasinha* king will at once lead his army against you. Do not run away through fear, come near me”, the ideas of terror and breathlessness on the part of kings which are suggested and which are not denoted by संकेत will be expressed and this will be wrong, because there is no convention (संकेत) there.

Page 43.

नास्ति यदि अहंत्वम्भङ्गकभाव ————— प्रसज्येत —————

If suggestion is discarded, there will be no such relation as that of the suggester and the suggested (*i. e.* the relation of some words suggesting the suggested sense) and in the

absence of this relation, the classification of *Doshas* (Faults in composition) into permanent and non-permanent (अनुत्संस्कृतित्व being always a fault, while सुतिकदृष्ट्य being a fault when the erotic sentiment is suggested, but not when the furious sentiment is suggested or in other circumstances) which is based upon this relation will be useless.

अनुत्संस्कृतित्व is a fault in composition arising from the violation of the rules of grammar, a solecism, as in

विहाय च गृहांस्तान् वै व्यत्यस्तनववृत्तवः ।

कदा भविष्यते वासः कटकेषु महीभृताम् ॥ प्रतापकम् ० होष० प्रक०

भविष्यते constitutes the fault, because the *Atmanepada* form is ungrammatical.

'भविष्यते इति भवतेरात्मनेपदित्वं स्रष्ट्यात्मविद्वन्मिति अनुत्संस्कृतिः ।'

This fault is permanent, except in अनुकरण or imitation. *Mammata* says, 'अनुकरणे तु सर्वेषाम्' (Scil. अनुदृष्टता). The following is the instance given by him:—

मृगचक्षुषमद्वाक्षमित्यादि कथयत्वयम् ।

पश्येष च गवित्याह सुचामार्णं वजेति च ॥ काव्यम्०, p. 466.

Here गो without a case-ending constitutes the fault अनुत्संस्कृति, but it is not a fault, because it is अनुकरण or reproduction of another's words as spoken by him.

Rudrata says:—

० अनुकर नभावमविकलमसमर्यादि स्वरूपतो गच्छन् ।

न भवति पुष्टमतादृष्टिवपीतादृष्टवर्णे च ॥ काव्यालं०, p. 73.

On this the commentator *Namisādhu* says:—

वया विकृतमितम्बायाः पतिमनुकुर्वाणा सखी प्राह—

‘ काले मार्गं सत्ये मार्गं वरति सकाशं वच सकाशम् ।

उद्दे कुम्पति रं वा व वा तस्मै दसा विकवमितम्बा ॥’.

श्रुतिकदुस्त्व is a fault arising from the use of an unmelodious word or expression. It is called पदुषत्व by *Vidyānātha*. The following is the instance given by him:—

‘ कुतः कान्तारवृत्तीनां कार्ताध्वोर्धित्वमीदृश्याम् ॥

अथकार्ताध्वोर्धित्वमिति पदुषवर्णारुषत्वम् ॥’.

The following is the *Pradīpakāra*'s note on this *Dosha*:—

अधोष्यते—स्वाद्यते अल्पमयोगे कर्षोपतापकशब्दमयोगेन श्रोतुस्तेनो रसापकर्षमिति (It must be remembered that रसापकर्षत्वम् or whatever detracts from रस in a सरस काव्य is the general definition of a *Dosha*) स एव तद्वीजम् । अत एव प्रतिकूलवर्षादस्य भेदः । तत्र कर्षोप-सापहेतुत्वान् (In प्रतिकूलवर्षत्व the *Dosha* arises from the use of letters unfavourable to the growth of a particular sentiment, while in श्रुतिकदुस्त्व it results from the use of a word which galls the ear) । अत एव चानुकारणे वैजाकरणासौ वल्करि श्रोतरि वा रौद्रासौ रसे षड्भ्ये नीरसे च काव्येऽस्य दोषत्वाभावः । भाष्ये तस्मैवानुकरणीयतया स्वाद्यत्वभावात् । द्वितीये च तत्त्वभावावगमेनोद्दिगाभावात् । तृतीये च श्रोतुस्ते-नानुद्दिगात् । चतुर्थे चरनुगुणत्वेनोद्दिगाहेतुत्वात् । पञ्चमे मुख्यायद्वेतेरभावात् । एवमर्थोचित्वमकरणादिषोभाप्यनोद्दिगाकृतया दोषत्वाभावः उपपद्यते ॥’ काव्यम०,

p. 203.

Page 43.

अपि च यदि प्रतीचनानोऽर्थो—न समपस्त्वत—

Moreover if there be no suggested sense, a word in a poetic piece, reminding us of some thing indecorous in the absence of its connexion with the sense given to it by context will not be fit to be avoided.

अश्लीलत्व (the use of an indecorous word) implying shame, disgust, and inauspiciousness is a fault and is therefore to be avoided. If there be no व्यञ्जना, a word cannot suggest an indecorous meaning and cannot therefore be fit to be abandoned.

Pages 43-44.

अपि च यदि विद्यमानेऽपि—न भवितव्यं भेदेन—

Cf. 'वैधर्म्यसत्त्वेऽपि अद्यभेदः स्यात् तथा नीलानीलादरेपि न कश्चिद् भेदः स्यात् । वैधर्म्यस्याविशेषात् । बहुक्तम्—“अद्यभेद भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माभ्यासः कारणभेदश्च” इति ॥' काव्यप्र०, p. 188.

Page 45.

कारणभेदात्—

कारणभेद is the same as निमित्तभेद of मम्मट, ('सञ्ज्ञानुष्ठानज्ञानेन प्रकरणादिसहायप्रतिभानैर्नञ्जसद्विद्येन तेन चावगमः) इति निमित्तस्य ॥' काव्य-प्रका० ९ ड०. This is explained as ह्यापकभेद by प्रसीपकार. 'वाच्यस्य व्याकरणकोषादिप्रसङ्गावगमः । प्रसीपनानस्य तु प्रसिद्धानैर्नञ्जेनाप्यधिकेनेति ह्यापकभेदः ।' काव्यप्र०, p. 189.

वाच्यस्यावबोधः प्रसीतिनाच°—अनस्कार इति—

This is called कार्त्तभेद by प्रसीपकार. 'वाच्येन व्युत्पन्नाचस्य प्रसीति-नाचम् । अन्वयेन तु विरुद्धपरवाच्यस्य सहस्यस्य अनस्कारविरिति कार्त्तभेदः ।' काव्य-प्र०, p. 189.

Pages 46-7.

अथ काचित् स्वैरिणी—विषयभेदाद्भेदः ॥—

With this whole passage compare *Abhinavagupta's Lochana*, which it closely follows:—

'काचित्स्वैरिणीया क्रुतचित् खण्डितापटा तस्यविषयसंविधाने भर्त्तरि तमनवलोका-मानयेव कवाचित्द्विदग्धसञ्ज्ञा तद्वाच्यतापरिहारवैवमुच्यते । सहस्त्रेशानीमिति

वाच्यमविनयवतीविषयम् । भर्तृविषयं तु अपराधो नास्तीत्यावेद्यमानं व्यङ्ग्यम् । तस्मां च मित्रतमेन गाढमुपालम्बमानायां तद्वधलीकस्य कृतप्रतिवेदिमकलोकविषयं चाविनयप्रच्छादनेन प्रत्यायनं व्यङ्ग्यम् । तत्सपत्न्यां च तदुपालम्भतदविनयप्रदृष्टायां सौभाग्यातिशयव्यथापनं मित्राया इति शब्दवत्तादिति सपत्नीविषयं व्यङ्ग्यम् । सपत्नीमध्ये इवत्सलीकृतास्मीति लाघवमात्मनि प्रहीतुं न युक्तम् । प्रस्तुतायां बहुमानः । स इव शोभनेशानीमिति सखीविषयं सौभाग्यप्रत्यापनं व्यङ्ग्यम् । अथैवं तव प्रच्छन्नापुराणिणी इदमवल्लभेत्थं राक्षसा । पुनः प्रकटरश्मदंशमविधिर्न विधेयः इति तद्यौर्वकामुकविषयसंबोधनं व्यङ्ग्यम् । इत्थं मन्वेतदपह्नुमिति स्ववैरव्यवस्थापनं तदस्याविदग्धलोकविषयं व्यङ्ग्यमिति ॥ ' ध्वन्या० ली०, p. 23.

Page 48.

त्रेऽपि सदृशव° ————— नः समीहितम् —————

Cf. the following from *Dhvanyāloka* which it exactly follows:—

'त्रेऽपि सदृशवदृशवसंवेद्यमनाख्येयमेव ध्वनेरात्मानमात्मासिपुस्तेऽपि न वरी-
कवादिनः । अत उक्तवा गीत्या वक्ष्यमाणवा च ध्वनेः सामान्यविशेषलक्षणे प्रति-
पदितेऽपि अद्यनाख्येयत्वं तत् सर्वेषामेव वस्तूनां तत् प्रसक्तम् । अदि पुनर्ध्वनेरति-
शयोक्तवानवा काभ्यान्तरातिशयादि तैः स्वरूपनाश्यावते तत्रेऽपि कुक्ताभिधादिन
इव ॥ ' ध्वन्या०, p. 59.

Pages 48-51.

अथ भक्तैरुपचारादागतोऽयम् — उपलक्षणेन विनाप्युपलक्षणीयत्वं सिद्धेय—

In this passage is refuted the opinion of those who hold that the suggested sense can be arrived at by the process of Implication (भक्तोऽन्वैः समुद्दिश्यते p. 22).

Those who say that the suggested sense comes from Impli-
cation and is therefore no other than the implied sense should be asked whether they consider the non—differ-
ence of suggestion from implication to mean the identity

(साहाय्य) of suggestion and implication, or whether they consider implication to be the constant differentiating property (लक्षण) of suggestion or a differentiating property in some cases (उपलक्षण). Now suggestion cannot be identical with implication; because we know that both have properties opposed to one another. For implication is based upon the consideration of the barring of the expressed sense, while suggestion is based upon that of the particular nature of the speaker, the person to be informed and other things. How then can Implication and Suggestion be ever supposed to be identical! Moreover there is an *Anumāna* to prove that Implication and Suggestion are different:—

Implication and Suggestion are different from each other ;

Because they have different properties,

Whatever things have different properties are different from one another,

As a jar, cloth and other things.

Nor is the second view that Implication is the definition of Suggestion correct. Because the definition (भक्तिमत्त्व, the constant differentiating property of Suggestion) is beset with a number of fallacies that will be pointed out. Since a definition is a constant differentiating property, it is a *व्यतिरेकहेतु* (a हेतु or middle term which has *व्यतिरेकव्याप्ति** only and no *अन्वयव्याप्ति*) and the *अनुमान* is thus arranged:—

**व्यतिरेकव्याप्ति* is the invariable concomitance of the absence of the major term (साध्याभाव) with the absence of the middle term (साधनाभाव).

Suggestion is different from other things,

Because it has Implication,

What is not different from other things is not one that has Implication,

As the power of Denotation and other things.

When the अनुमान stands thus, it is fallacious; for the हेतु is vitiated by the fallacies भागासिद्धि and विद्वलत्व. The हेतु is भागासिद्धि (non-existent in a part of the पक्ष); because Implication is non-existent in suggestive poetry based on Denotation (विवक्षितान्वयपरवाच्यभावे). * The हेतु is also विद्वल (contrary, or साध्याभावव्याप्त, being less extensive than the negation of साध्य, i. e. existing on the विपक्ष, but never existing on the सपक्ष); for the fact of Suggestion being different from other powers (Implication and Denotation) is to be demonstrated (साध्य) and the हेतु, भक्तिमत्त्व is विद्वल, being some times found in साध्याभाव (being साध्याभावव्याप्त); because it is sometimes found in words like कुशल, conventional† words which are not different from other sorts of words (लक्षक or वाचक) as they simply *imply*, like कुशल implying discrimination, and *suggest* nothing. Implication cannot therefore be the definition of Suggestion, as it is open to the fallacies of भागासिद्धि and विद्वलत्व. Similarly the third view that Implication is the differentiating

* पक्ष (व्यक्तिः) includes both अभिधायुलम्बनि and लक्ष्यायुलम्बनि and the हेतु, भक्तिमत्त्व being non-existent in अभिधायुलम्बनि (a part of the पक्ष), it is भागासिद्धि.

† 'शुभपदसिद्धिः शब्दा रुद्धा अक्षरपदस्यः ।'. रुद्ध words are opposed to शैलेिक or etymological words.

property of Suggestion in some cases is not correct; for there is no Implication in suggestive poetry based upon Denotation (विशक्तिताम्बपरवाच्यध्वनि) and even if it be accepted that Implication is the उपलक्षण (differentiating property in some cases) of Suggestion, Implication and Suggestion cannot be identical; because शक्ति (उपलक्षणीय) can exist without अक्षि (which is taken to be its उपलक्षण) as in अभिधानूलध्वनि.

The readings of T., it may be remarked, 'शक्तिव्यवहारनिज-त्वासंभव एव' and 'उपलक्षणेन विनाऽपुपलक्षणीयसिद्धेः' are the best.

Our author follows ध्वनिकार who proves that अक्षि cannot be ध्वनि by proving that there can be neither तादृच्य between them, nor can अक्षि be the लक्षण or the उपलक्षण of ध्वनि. It should be remembered that the word ध्वनि is very comprehensive and has five senses. 'पञ्चधापि ध्वनिशब्दार्थे केन यत्र यतो बन्ध बन्धे इति बहुव्रीह्यर्थान्धेन व्योषितं सामानाधिकरण्यं संबोध्यम् । शब्देऽर्थे व्यापारे शब्दं च समवाये चेति ॥' ध्वन्या० लो०, pp. 48 and 51.

Abhinavagupta says:— 'अक्षिश्च ध्वनिश्चेति तादृच्यं लक्षणमुपलक्षणमिति त्रिविधमपि मतं दूषयति । किं पर्वाववत्तादृच्यम् । अथ पृथिवीत्वमिव पृथिव्या अन्वसो व्यावर्त्तकधर्मकपतया लक्षणम् । उत काक इव देवदत्तगृहस्य संभ्रमात्तादृ-पलक्षणम् ।' ध्वन्या० लो०, p. 51. Thus तादृच्य is identity as in the case of a synonym of a word (पर्वाव), लक्षण is a differentiating property (व्यावर्त्तकधर्म), and उपलक्षण an occasional mark, as a crow sitting on Devadatta's house is an उपलक्षण of the house. उपलक्षण is, as *Mallinātha* well explains it, काशयित्कव्यावर्त्तकधर्म. 'प्रयोगकाले गृहे काकासत्त्वेऽपि यत्र कशयित् काक-समवधानेऽपि पूर्वोपस्थितकाकस्मरणेन देवदत्तगृहं विशाबत इति काकत्वोप-लक्षणत्वम् ।' व्यावकीर्ष p. 151. It is in fact the same as तद्व्य-लक्षण. Now ध्वनिकार refutes the first view of तादृच्य between

भक्ति and ध्वनि by saying, 'भक्त्या विभर्ति नैकत्वं रूपमेकत्वं ध्वनिः ।' He explains the *Kārikā* thus:— 'अबन्धुक्तप्रकाशे ध्वनिर्मत्तक नैकत्वं विभर्ति । भिन्नरूपत्वात् । वाच्यव्यतिरिक्तस्वार्थत्वं वाच्यवाचकाभ्यां तत्त्व-वेपथ्यप्रकाशार्थं यत्र ध्वन्मवाप्त्यान्वे स ध्वनिः । उपपन्नमत्वं तु भक्तिः ।' ध्वन्या० pp. 50—1. अभिनवगुप्त explains उपपन्न as 'उपपन्ने सुप्रकृतिर्मत्तया'. That भक्ति is the लक्षण of ध्वनि is thus refuted:— 'अतिव्याप्तेरप्याव्याप्तेर्न चासौ लक्षणे लक्ष्य ।'. लक्ष्य means भक्त्या. The *Kārikā* is thus explained:— 'न च भक्त्या ध्वनिर्लक्ष्यते । कथम् । अतिव्याप्तेरव्याप्तेषु । तथातिव्याप्तिर्ध्वनिव्यतिरिक्तैः अपि विषये भक्तेः संभवात् । यत्र हि व्यञ्जनकत्वकृतं महत्सौष्ठवं नास्ति तथाप्युपचरितसुन्दरवृत्त्या प्रसिद्धमनुरोधप्रवर्तितव्यवहाराः कवचो दृश्यन्ते ।' ध्वन्या० p. 51. In a word which has an implied sense, the object of Implication is suggested by ध्वनि (ध्वननव्यापार or Suggestion); but if the object suggested is not very beautiful ('यत्र व्यञ्जनकत्वकृतं महत्सौष्ठवं नास्ति' or as *Abhinavagupta* puts it, 'यत्र प्रयोजनं सद्यपि नास्ति'), what is the use of व्यञ्जना or ध्वननव्यापार? 'न चैवं विधः कदाचिदपि ध्वनेर्विषयोऽभिमतः ।' अतः—

'उपस्थन्तरेणावश्यं यत्तस्मात्स्वं प्रकाशयन् ।

सद्यो व्यञ्जकतां विभ्रद् ध्वन्युक्तेर्विषयीभवेत् ॥' ध्वन्या०, p. 53.

Thus when व्यञ्जना is not accepted in cases where the प्रयोजन is not charming, it cannot of course be admitted when there is no प्रयोजन. *Anandavardhana* says:—

'रूढा ये विषयेऽन्वय सद्यः स्वविषयाद्यपि ।

लवणवाद्याः प्रमुक्तास्ते न भवन्ति परं ध्वनेः ॥' ध्वन्या०, p. 53.

Abhinavagupta comments upon this as under:—

“लवणवाद्या ये सद्यः स्वविषयात्प्रपरसमुक्तत्वादेः स्वार्थाऽन्वयं ह्यस्यत्वादे कदाः रूढत्वादेव चित्तवर्तमानेभ्योऽप्यवधानभूत्याः यस्याह—'निरूढा लक्षणाः कस्यचित् सामर्थ्यादभिधानवत्'. इति ते तस्मिन् स्वविषयव्यवहारे प्रमुक्ता अपि

न ध्वनिः सर्वं भवन्ति । न तत्र ध्वनिव्यवहारः । अगद्विग्रहनेकानुलोम्यं प्रातिकूलकं
 सञ्ज्ञायादीत्येवमन्वयः शब्दा लाक्षणिका सृष्टान्ते । लोम्यमनुगततनुलोमं सर्वम् ॥
 व्यूलक्यं प्रतिपक्षतया विपर्ययस्रोतः प्रतिकूलम् । सुल्यसुदः सञ्ज्ञायादी । इति मुञ्जो
 विग्रहः । अन्वयः पुनरप्यपरित एव । न चात्र प्रत्येकं किञ्चिदुक्तिव्यवहारतया प्रकृत्येति
 न तद्विषयो ध्वननव्यवहारः ।” ध्वन्या० लो०, pp. 53-4. Thus the
 definition, भक्तिः ध्वनिः, is open to the fault of अतिव्याप्ति; for
 ‘अथ अथ भक्तिस्तत्र तत्र ध्वनिरिति तावन्नास्ति ।’ It is also open to
 the fault of अव्याप्ति; for in विवक्षितान्वयपरवाच्यध्वनि there is no
 लक्षणा. “अथ अथ ध्वनिस्तत्र तत्र यदि भक्तिर्भवेत् तदाव्याप्तिः । न चैवम् ।
 अविवक्षितवाच्येऽस्ति भक्तिः । ‘शिलारिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानम-
 सावकरोत्तपः । तदपि वेन तदाधरपाटलं इत्यति किञ्चिदुक्तं शुक्रशास्त्रकः ॥’
 इत्यादी (विवक्षितान्वयपरवाच्ये) नु सा कथम् ॥” ध्वन्या० लो०, p. 55.
 Thus भक्ति cannot be the definition of ध्वनि. Nor can it be
 the उपलक्षण of it; for ‘कस्यचिद् ध्वनिभेदस्य सा तु स्वावुपलक्षणम्’
 ध्वन्या०, p. 58. *Abhinavagupta's* commentary on this *Kārikā*
 is—‘ननु यद् भूद् ध्वनिरिति भक्तिरिति चैकं रूपम् । सा च भूद् भक्तिर्भ-
 वेर्लक्षणम् । उपलक्षणं तु भविष्यति । अथ ध्वनिर्भवति तत्र भक्तिरप्यस्तीति
 भक्त्युपलक्षितो ध्वनिर्न तावदेवत् सर्वथास्ति । इयता च किं परस्य सिद्धं किं वा
 नञ्जुदितम् ॥’ ध्वन्या० लो०, p. 58. भक्ति may be the उपलक्षण of some
 sort of ध्वनि (‘भक्तिर्वक्ष्यमाणप्रभेदमध्याह्न्यतमस्य भेदस्य यदि नामोपल-
 क्षणतया संभाव्येत’). This, however, does not prove that भक्ति
 is the same as व्यक्ति or ध्वनि, and thus the views of those who
 hold that ध्वनि is भक्त (‘भक्तोऽन्वैः समुदीर्यते’ or as ध्वननवर्धन
 has it, ‘भक्तमाहुस्तमन्वे’) are refuted.

श्रीपकार's note on स्वज्ञाना being altogether different from
 लक्षणा is as under:—

‘किं च न लक्षणाव्यञ्जनवीर्येः । लक्षणानुपजीव्यातत्तयापारात् । नापि
 लक्षणानुगतमेव ध्वननमिति ध्वनेस्तत्त्वक्षणमिति वाच्यम् । अभिधोपजीवनेनापि

भावात् । न च लक्षणानिधोनवानुसावेव । वर्णनावानुसारेणपि हि वृक्षते स्वा-
दिव्यज्ञाना । न च वर्णनाभेऽभिधा लक्षणा वा । नापि सञ्चानुसावेव । विक-
सजसर्कानेवविभागात्लोकनासावपि प्रसिद्धेः । तस्मादभिधाकक्षणात्तात्पर्यवि-
लक्षणस्तुतीयो षडननभ्यञ्जनस्योत्तमप्रकाशनादिपदाद्यो व्यापारोऽनपह्नवनीच एव ॥’
काव्यप्र०, p. 192.

Page 51.

बन्तु गुणविशिष्ट’ ———— तस्याः ————

Vāmana, author of *Kāvya-lankāra Sūtras*, gives an arrange-
ment of words containing excellencies (गुण) to be the soul
of poetry. ‘रीतिराला काव्यस्य’ १। २। ६॥. The *Vṛitti* on the *Sūtra*
is, ‘रीतिर्नानिधनाला काव्यस्य । सरीरस्वेवेति वाक्यशेषः ।’. Then the next
Sūtra defines रीति—‘विशिष्टा पररचना रीतिः’ १। २। ७॥. It is explained
as ‘विशेषवती परानां रचना रीतिः’. The विशेष is explained in the
next *Sūtra*, ‘विशेषो गुणाला’ १। २। ८॥, on which the वृत्ति is ‘वक्ष-
नाणगुणरूपो विशेषः’. Thus रीति is गुणविशिष्टपररचना and is the
soul of poetry. *Guṇas* therefore are a constituent part of
the soul of poetry, and are उपस्कार्य (fit to be adorned) and
not उपस्कारक (ornament); but *Vāmana* calls them properties
that adorn poetry:—‘काव्यस्योभावाः कर्त्तारो धर्मा गुणाः’ ३। १। १॥
and thereby contradicts himself.

Page 52.

क्रियेत चेन् ———— बहु स्यात् ————

This is a verse from श्रीहर्ष’s *नेपथ्यपरित*, (canto III., verse 23).
Mallinātha’s note there in his *Jīvātū* is:—‘अत्रानिधायाः प्रकृत-
र्यनिधनितत्वात्प्रकाशनात्पुनरुपस्कार्योवनाभावात्प्रकृतार्थप्रतीतिर्धर्मिरेव’ ॥

अनामन्-नास्ति नामः नतिर्बन्ध सन्.

वाक्यत्वान्—one may consider the हेतु objectionable; but what the author means is that when a man utters a sentence, the hearer tries to find out what he means and not what the sentence expresses. 'एवमर्थं पुरुषो वेदेति भवति प्रत्यक्षः न स्वैवमर्थं इति ।'. Every sentence is thus व्यञ्जक or suggestive if we look to the meaning intended by the speaker. आनन्दवर्धन says:—
 'पौरुषेवापि च वाक्यानि प्राधान्येन पुरुषामिप्रावनेव प्रकाशयन्ति । स च व्यङ्ग्य एव न स्वभिधेयः । तेन सहाभिधानस्य वाच्यवाचकतालक्षणसंबन्धाभावान् । नन्दनेन न्यायेन सर्वेषामेव लौकिकानां वाक्यानां भ्रमिष्वपहारः प्रसक्तः । सर्वेषामेवानेन न्यायेन व्यञ्जकत्वात् । सत्यनेतत् । किं तु वक्तृमिप्रावप्रकाशनेन यदि व्यञ्जकत्वं तत् सर्वेषामेव लौकिकानां वाक्यानामविशिष्टम् ॥ " ध्वम्बा०, pp. 198-9.

अनैकान्तिकम्=A fallacy involving a व्यभिचार (साध्यभाषवद्दतिस्वम्) of the हेतु with the साध्य. *Gautama* defines अनैकान्तिक as 'अनैकान्तिकः सव्यभिचारः' and *Vātsyāyana's Bhāshya* on it, which explains the word अनैकान्तिक, runs as under:—'व्यभिचारः एकवाच्यवत्या । सह व्यभिचारेण वर्तते इति सव्यभिचारः । निर्घटनं निवृत्तः शब्दोऽस्पर्शत्वात् स्पर्शवान् कुम्भोऽनित्यो दृष्टो न च तथा स्पर्शवान् स्रग्-स्वत्वात्स्पर्शत्वात्स्वमित्यः स्रग् इति । दृष्टान्ते स्पर्शवत्स्वमित्यत्वं च धर्मो न साध्यसाधनभूतौ इदमेते स्पर्शवांचाणुर्नित्यमेति । आलासी च दृष्टान्ते उदाहरण-साधम्यान् साध्यसाधनं हेतुरिति । अस्पर्शत्वादिति हेतुर्नित्यत्वं व्यभिचारति अस्पर्शा बुद्धिरनित्या चेति । एवं द्विविधेऽपि दृष्टान्ते व्यभिचारात् साध्यसाधन-भावो नास्तीति लक्षणाभावाद्हेतुरिति । नित्यत्वमप्येकोऽन्तः । अनित्यत्वमप्ये-कोऽन्तः । एकस्मिन्नन्ते विद्यत इत्येकान्तिकः । विपर्ययादनैकान्तिकः उभयान्त-व्यापकत्वादिति ॥ " न्यायद०, p. 51.

UNMESHA II.

Pages 54-56.

बः संकेतितमर्थं— आतिरेव विषयः संकेतत्व—

Words are either वाचक (expressive), लक्षक (implying some sense) or व्यञ्जक (suggestive). A वाचक word is one which expresses directly (i. e. without intervention) the meaning given to it by convention. *Mallinātha* takes ' बः संकेतितमर्थं साक्षाद्भूते स वाचकः शब्दः ', to bring out two definitions ' बः संकेतितमर्थं भूते स वाचकः शब्दः ', and ' बः साक्षार्थं भूते स वाचकः शब्दः '. He says it is not necessary to have both संकेतित and साक्षात् in the definition ; for they are intended to prevent the अतिव्याप्ति of the definition to लक्षक words and this अतिव्याप्ति can be prevented by one of them as well. भास्कर puts forth a similar view on *Mammata's kūrīkā* ' साक्षात्संकेतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः '. "भास्करस्तु ' लक्ष्यस्याप्यन्विताभिधानमये संकेतितत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय साक्षादिति विशेषणम् । तदनन्वयगमे तु ' साक्षादभिधत्ते ' ' संकेतितमभिधत्ते ' इति लक्षणद्वयम् । . . ' इत्याह ". *Vide* काव्यप्र०, p. 25. कनकाकर says, 'केचित्तु " बः संकेतितमभिधत्ते स वाचकः " " बः साक्षादभिधत्ते स वाचकः " इति लक्षणद्वयमाहुः ॥ '. प्रदीपकार, however, justifies the use of both, साक्षात् and संकेतित, in *Mammata's* definition. " वस्तुतस्तु संबोधादिनाभिधानानियमितायां यत्र शक्यमात्तरन्धनं तत्र वाचकत्वं मा प्रसाङ्गीरित्वाभिधानक्रियाविशेषणे साक्षादिति । तत्र तु वाक्यार्थप्रतीतिव्यवधानेन अल्पप्रतीतिस्त्वप्रसङ्गः । न च संकेतितपदस्यैवैवार्थम् । लक्ष्यप्रतीतावपि वाच्यप्रतीतिव्यवधानानामावात् । स्वर्णादिवर्णानां साक्षादेव माधुर्यादिव्यञ्जकत्वाच्च ॥ ' काव्यप्र०, p. 24. साक्षात् modifying भूते or अभिधत्ते in *Mammata's kūrīkā* prevents the अतिव्याप्ति of the definition to लक्षक and व्यञ्जक words; for a लक्षक word does not

convey the लक्ष्य sense directly, but by intervention. In वडी नामः, a town so called from its having a bunyan tree ('बल्लाना वड चैव्य-
तिर्विबोऽपि स तावुः'), वड is a लक्षक word ; for it directly conveys
the sense of a bunyan tree, and indirectly of a village having
a bunyan tree. The वाच्य sense of a bunyan tree first arises in
the mind and then the sense of a town having a bunyan tree.
Thus the sense of the town is not conveyed directly, but by
intervention (मुख्यार्थव्यवधान), and the word वड therefore is not
the वाचक, but the लक्षक of that sense. The word साक्षात् mod-
ifying ब्रूते or अभिधत्ते also prevents the अतिव्याप्ति of the defini-
tion to a स्वज्ञक word. In cases where words convey more
than one meaning by convention, and where संश्लेष, विप्रयोग,
प्रकरण &c. (Vide अर्चुहरि's verse on p. 58 of the text) limit
words to a particular sense, the other sense arises by स्वज्ञना.
Here, though the other sense is संकेतित, still it is not साक्षात्-
प्रतिपादित. It is comprehended after the comprehension of the
sentence. A sentence first conveys वाच्यार्थ and then स्वज्ञ्यार्थ.
Thus the use of साक्षात् in the definition is necessary to pre-
vent its अतिव्याप्ति to लक्षक and स्वज्ञक words. The word संकेतित
in the definition is also necessary. For sometimes the
लक्ष्य sense is comprehended without the intervention of the
comprehension of the वाच्य sense. In words like कुशल, which
are रुढ, the sense 'dexterous' which is admitted by all
to be लक्ष्य, arises without the intervention of the वाच्य sense
'taking up a kus'a' ('मुख्यार्थबोधप्रतिबंधानेऽपि ह्यदिति रक्षबोधः' प्रभा).
Vide काव्यप्र०, p. 32.

संकेत means a convention or common consent that a par-
ticular word should convey a particular sense, 'अस्माच्छब्दावयवयो

and he settles that बह means दीर्घशुक् and not कङ्. Sometimes विवृति (explanation) of a word teaches its signification. The explanation of बहोऽस्ति as कलधोऽस्ति and पचति as पाकं करोति shews a man the meanings of बह and पचति. Lastly the proximity of a well-known word enables a man to learn its meaning. In 'इह सहकारतरो मधुरं पिको रौति' the meaning of पिक as कौकिल is learnt from its proximity with मधुरम् and सहकार.

The next question is where this संकेत is to be placed. The *Naiyāyikas* apply it to व्यक्ति (a concrete object); but the *Ālankārikas* and the *Vaiyākaraṇas* are against this view. It cannot, they say, be placed on व्यक्ति. Although on account of its capacity of doing an action for a purpose, a व्यक्ति alone is the subject of action or withdrawal from action, yet it is not possible to place संकेत on व्यक्ति. For if संकेत is to be placed on व्यक्ति, is it to be placed on each and every व्यक्ति or on some व्यक्ति's? We cannot place संकेत on each and every व्यक्ति, for there are endless व्यक्ति's. One cannot go about the world and see each and every व्यक्ति, for they are अनन्त (endless); and as long as all are not seen, there is no संकेत and consequently, no अर्थबोध. If, to avoid this defect (आनन्ध), संकेत were to be placed in a certain number of व्यक्ति's, there will be another defect, व्यभिचार. व्यभिचारात् can be explained in two ways:—व्यभिचारप्रसङ्गात् (साध्याभाववृत्तित्वं व्यभिचारस्तत्प्रसङ्गात्) or नियमाभावात्. If गो, for instance, were to signify a certain number of cows that are संकेतित, it cannot signify one that is not seen and therefore not संकेतित. If it can, it may as well signify a jar,

for it is equally असंकेतित. If it signifies a बट, there will be व्यभिचार (हेतोः साध्याभाववद्दमित्त्वं व्यभिचारः) of गो to बट (साध्याभाववत्). If it be said that it signifies a cow and not a jar, then it cannot signify असंकेतित cows. For if it can, there will be व्यभिचार or निबन्धाभाव, i.e. a violation of the rule that गो signifies only those cows that are संकेतित. 'Again if संकेत is to be apprehended in व्यक्ति, there will be no classification of objects (विषयविभाग) into जाति, गुण, क्रिया and संज्ञा. When we see a white ox द्रिश्य moving, we say गौः शुक्ललो द्रिष्यः. If गो denotes a व्यक्ति, and शुक्ल, चल, and द्रिष्य the same व्यक्ति, they would be पर्वाय's, and there will be no such division as जाति, गुण, क्रिया, and संज्ञा.

संकेत cannot therefore be placed on व्यक्ति, but it should be placed on उपाधि (properties of व्यक्ति). Now उपाधि is either बल्लुधर्म (natural property of a व्यक्ति, a property intimately connected with a व्यक्ति) or बन्धुवद्दृष्टासंनिवेशितधर्म (a property placed in the व्यक्ति by the wish of the speaker). बल्लुधर्म is further divided into साध्य or सिद्ध. सिद्ध is again परार्थत्व प्राप्तिप्रदः (जाति) or विशेषाधानहेतुः (गुण), while साध्य is क्रियारूपः. Thus there is संकेत on जाति, गुण, क्रिया, and संज्ञा.

The *Mīmāṃsakas* hold that the whiteness in हिन, पयस, शुक्ल, and other things is not the same. If it be said that शुक्ल expresses a गुण, it cannot express all the whiteness in the world (भानन्वत् as in व्यक्तिवाद्); nor can it express a few शुक्ल's in the world (व्यभिचारात् as in व्यक्तिसंकेत). It must therefore express one common property running in all शुक्ल things. Similarly शुद्धपाक is different from तन्मुक्तपाक. पाक

then does not express क्रिया, but the जाति पाकत्व, a common property found in all पाक's. Again one who is designated द्वित्य is not the same person in all periods of his life. He is sometimes बाल, sometimes तरुण, and sometimes परिणत. But in the different द्वित्य's there is a common property द्वित्यत्व. 'बालाद्यवस्थापरिणतनानापरिमाणरूपविरुद्धधर्माध्यासाग्निभेषु द्वित्यत्वारिकं जातिः' काव्यप्र०, p. 29. It is therefore proper to place संकेत on जाति. (लाघवात् तत्रैव [जातादेव] संकेत इत्यभ्युपेयम्') काव्यप्र०, p. 28.

The *Âlankârikas* answer these objections by saying that there is only one गुण, one क्रिया, and one संज्ञा. There is only one शुक्लगुण, but owing to many things in which the शुक्लगुण resides (मान्मयमेव), there appears a variety of शुक्ल's, and so with क्रिया and संज्ञा. 'गुणक्रियावदृच्छानां वस्तुत एकरूपाणामन्याश्रयभेदादेव इव लक्ष्यते वयैकत्वं मुखत्वं सङ्गमुकुरतैलाद्यालम्बनभेदात् ।' काव्यप्र०, p. 28.

Pages 56-7.

अनुवाद्यानामर्थानां—तत्परत्वमेव तात्पर्यम्—

As noted before, words are either वाचक, लक्षक, or व्यञ्जक, and the अर्थ's corresponding to these are वाच्य, लक्ष्य, and व्यङ्ग्य. The *Mīmāṃsakas* of the *Bhāṭṭa* school, the अभिहितान्वयवादि's, accept the fourth अर्थ called तात्पर्यार्थ (Vide notes, p. 366) or वाच्यार्थ which arises from the logical connection among the several notions belonging to words. In a sentence the meanings of some words are सिद्ध, i.e. already known from other sources; and the purport of a sentence is to make such meanings subordinate to the meanings that are to be brought about (साध्यार्थ). तात्पर्य is defined further on by

the author as 'सिद्धानां साध्यार्थपरत्वं तात्पर्यमुच्यते' (*Vide* p. 60). According to the maxim 'भूतमध्यसमुच्चारणे भूतं मध्याद्योपदिश्यते' (when both भूत or सिद्ध and मध्य or साध्य words, *i.e.* words of which the meanings are known from other sources and words the meanings of which are to be accomplished, are pronounced together, what is सिद्ध is taught for the purpose of what is साध्य), the meanings of कारक terms (*i. e.* terms connected with verbs), connected with those of क्रियावाचक terms, though सिद्ध, become as it were साध्य through their action which becomes subservient to the principal action denoted by verbs. Then just as fire burns what is not burnt, a sentence conveys the sense that is not known from other sources. As in the sentence 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः मन्थरन्ति,' the proceeding of priests (ऋत्विक्मन्थरण) being known from other sources, the assertion is simply meant to signify the idea of their wearing a red turban. In इभा जुहोति, the offering being known from other sources, the assertion is intended to signify the instrumentality of इधि with reference to इवन-क्रिया. Similarly in रक्तं पदं च, either one thing as वदन, or two things रक्तत्व and वदन, or all the three things as रक्तत्व, पदत्व, and वदन, may have to be accomplished. In the example in the text ' उनां स पद्ममृजुनैव चक्षुषा,' the action of seeing has always the eye as its instrument; चक्षुषा therefore is सिद्ध and is repeated (अनूहित) in order that it may be qualified by the adjective मृजुना. Thus the import of a sentence consists in all that is to be established (विधेय or साध्य).

Vide the *Pradīpa*:—

"भूतमध्यसमुच्चारणे भूतं मध्याद्योपदिश्यते इति सिद्धान्ता । अन्वयार्थः—' भूतं सिद्धं

मन्त्रं साध्वं तयोः समनिष्वाहारे भूतं सिद्धं मध्याय साध्व्योपविशत इति । कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाः सिद्धा अपि प्रधानक्रियानुकूलया साध्वी-भूतया स्वक्रियया योगान् साध्यावमानतानामुच्यन्ति । स्वकृतेषु सिद्धा अपि साध्यक्रियाविशिष्टतया साध्या इव भवन्ति । ततश्च यथा इहनेनादग्धमात्रं दह्यते न तु दग्धमपि तथा यावदेवाप्राप्तं तावदेव शब्देन विधीयते न तु प्राप्तमपि । यथा ऋत्विक्प्रचरणेऽन्वतः प्राप्ते 'लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति' इत्यनेन लोहि-तोष्णीषत्वमात्रं विधीयते न तु ऋत्विक्प्रचरणं वा । उष्णीषस्यापि प्राप्तौ तु लोहितत्वमात्रम् । इवनस्वान्वतः सिद्धौ च 'दध्ना जुहोति' इत्यनेन दध्नः करणत्वं न तु इधि इवनं वा । एवं 'रक्तं पटं वय' इत्यादौ रक्तत्वपटवयनानां मध्ये एकत्व इयोज्यापत्तां वा असिद्धावेकविधिर्द्विविधिविधिविधा । ततश्च यावदेव विधेयं तावदेव तात्पर्यम् ॥ " काण्डप्र०, pp. 176-77.

Some do not accept तात्पर्यार्थं as a separate अर्थ, but look upon it as व्यङ्ग्यार्थ. *Vidyānātha* says, 'तात्पर्यार्थोऽपि व्यङ्ग्यार्थ एव'. *Vide* प्रतापद्वय, काण्डप्र०.

Page 58.

विना रामं सीता इन्द्रकारण्यनविद्यत्—

This reading of D. is adopted in the text as it is found in the commentary. All other Mss. read 'विना रामः सीतां इन्द्र-कारण्यनविद्यत्', which signifies what is more in consonance with the story as in the *Rāmāyaṇa* than the reading of the text.

Page 60.

'भाण्डारितावतदिगम्बर—नगेशम्'—

The verse describes रैवतक mountain. It is from नाच (Canto IV. 19). The verse conveys two meanings, one applicable to the *Raivataka* mountain, and the other to *S'iva*, the lord of *Kailāsa*. The latter sense cannot arise from the expres-

sive power of words (अभिधा), for it is limited by context (प्रकरण) and cannot therefore express the sense not connected with the context (अप्राकरणिकार्थ). Nor is the other sense तात्पर्य or import of the sentence. For तात्पर्य or the purport of a sentence is the dependence of the meanings of words already known from other sources on the meanings that are to be established. तात्पर्य is therefore possible in the case of the sense of words actually expressed (‘उपात्तस्यैव शब्दस्यार्थे तात्पर्यं न तु प्रतीतमात्रे’ as *Mammata* puts it), and not in the case of the sense that is implied. For if whatever sense is implied be taken to be तात्पर्य, the sentence पूर्वो धावति may mean परो धावति also; for पूर्व presupposes पर. तात्पर्य therefore will not take us to the other sense. Nor can it be arrived at by लक्षणा, for there is no मुख्यार्थबाध (the primary signification of गो and other words is not barred) and लक्षणा cannot arise unless the primary sense is barred. Nor does the other sense constitute the *s’lesha* figure; for the *s’lesha* figure is caused when the two meanings are both प्राकरणिक or अप्राकरणिक (connected or not connected with the context), while here the meaning applicable to the mountain is प्राकरणिक, while the other applicable to *S’iva* is अप्राकरणिक. As the sense applicable to *S’iva* arises neither from अभिधा, nor from तात्पर्य, nor from लक्षणा, nor from श्लेष, it must be taken to arise from the fourth power of words, which goes by the name of व्यञ्जना, or छदनन, or द्योतन, or प्रस्थावन, or अवगमन; and by the force of व्यञ्जना based upon अभिधा, the verse implies the figure उपमा or similarity between the mountain and *S’iva*.

Mallinātha's note on the verse in *Māgha* is as under:—

'नेयं नुस्ययोगिता । प्रकृताप्रकृतविषये तदनुत्थानान् । नापि समासोक्तिः ।
तस्मा विशेषणसाम्बन्धीवित्वात् । नापि श्लेषः । उभयश्लेषे विशेष्यश्लेषयोगात् ।
तस्मान् प्राकरणिकार्यमात्रपर्यवसिताभिधाभ्यापारेणापि शब्देनार्थान्तरधीकृष्ट् भ्रान्ति-
रित्याहुः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—

“ भनेकार्यस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।

संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृतपापृतिरञ्जनम् ॥ ” इति ॥’.

Pages 62-63.

शुद्धार्थानुपपत्तौ— गङ्गायां घोष इत्यादौ तु प्रयोजनात्—

When there is impropriety of the primary meaning of a word, or the meaning of a word intended by the speaker (शास्पर्यार्थ), a secondary meaning, connected with the primary or the intended sense, which arises either through usage or to express some purpose, is called the लक्ष्य sense; and the power, by which the word expresses it, is called लक्षणा. In the phrases कर्मणि कुशलः and गङ्गायां घोषः, the primary significations of कुशलः and गङ्गायां are not applicable. कुशलः primarily means कुशान् लासीति (one who takes up kus'a or *darbha* grass). This meaning is improper (अनुपपन्न) in the phrase कर्मणि कुशलः. कुशलः is therefore taken to mean दक्षः (clever) and this meaning is connected with the primary meaning, in as much as one who collects *darbha* grass is obliged to be a विवेचक or to distinguish between what is *darbha* and what is mere grass which is useless for religious purposes. The meaning दक्षः is besides कृत (sanctioned by usage). कुशल is generally used in the sense of दक्षः. कृति is thus प्रसिद्धि or प्रयोगप्रवाह. All the three essen-

tials of लक्षणा, viz. मुख्यार्थानुपपत्ति, तद्योग (मुख्यार्थसंबन्ध) and रुढि or प्रयोजन, are satisfied in the case of the word कुशल and the लक्ष्य sense इक्ष therefore arises by the power लक्षणा. In the opinions of some कुशल does not express the etymological sense of इक्षप्राहक, but at once expresses the sense of इक्ष. They put forth तैल in the sense of सार्षप as an instance of निरूढलक्षणा. 'ये तु कर्मणि कुशलः लावणं मण्डपः कुण्डल-मिस्वादी इक्षत्वादेः प्रवृत्तिनिमित्तत्वात् वृत्त्युत्पत्तिनिमित्तस्य च द्वाटित्वप्रतीते-र्बाधप्रतिसन्धानं विनापि तत्प्रतीतेषु कुशेः कलच्प्रत्यये कुशलपदस्य वैबाकरणैः साधनाच्च रुढिचान्तिरेवावेति वदन्ति तन्मते तैलपदमुदाहरणमिति बोध्यम् । तैलपदस्य तिलविकारत्वे चकस्य सार्षपे निरूढलक्षणा' ॥. Vide उद्योत. In the instance गङ्गायां घोषः, the primary sense of गङ्गा, viz. प्रवाह (current), is inapplicable; for there can be no hut ('घोषः आभीरपत्नी स्यात्') on the current of waters. There being thus मुख्यार्थबाध, गङ्गा conveys the secondary (लक्ष्य) sense of गङ्गातट. This sense is connected with the primary sense by the relation of nearness (सामीप्यसंबन्ध) and is resorted to, to convey a certain purpose (प्रयोजन). The object of saying गङ्गायां घोषः instead of गङ्गातटे घोषः is to imply that the hut is cool and purifying. 'गङ्गातटे घोष इत्यादेः प्रयोगात् देवां न तथा प्रतिपत्तिस्तेषां पावनत्वादीनां धर्माणां तथा प्रतिपादनात्मनः प्रयोजनात् . . .' *Mammata*. In the case of गङ्गायां घोषः also, all the three requisites of लक्षणा, viz. मुख्यार्थबाध, तद्योग and रुढिप्रयोजनान्वयतरत्वं (प्रयोजन in this case) are fulfilled and the लक्ष्य sense of गङ्गातीर arises by लक्षणा.

Though there is अन्वयानुपपत्ति in गङ्गायां घोषः—for गङ्गा, meaning प्रवाह, cannot be the अधिकरण of घोष—, still तात्पर्यानुपपत्ति and not अन्वयानुपपत्ति is the cause of resorting to लक्षणा (लक्षणा-

वीज). In काकेभ्यो इषि रक्षताम्, there is no impropriety of अन्वय (grammatical connection); but लक्षणा is resorted to because of तात्पर्यानुपपत्ति. There is no वाच्यार्थबाध, but there is तात्पर्यार्थबाध; for what is meant to be conveyed is that इषि should be protected from all the birds that destroy it and not from crows alone. 'अद्यापि "काकेभ्यो इषि रक्षताम्" "छविषो वाप्ति" इत्यादौ न मुख्यार्थस्य बाधस्तथापि तात्पर्यार्थविषयवाच्यार्थबोधभावेऽभिप्रेतः । अद्यो उपपातकत्वेनैव मुख्यार्थस्यान्वयो न तु काकत्वेन । अन्वये चैकसार्यप्रवृत्तत्वेनैव मुख्यार्थस्यान्वयो न तु छवित्वेनेति नाध्यासिः । अथ तु काकभावे तात्पर्यं सन्न नैव लक्षणा । एतेन तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजं न त्वन्वयानुपपत्तिरिति सूचितम् । अद्यापि "वृष्टीः प्रवेद्यम्" "गङ्गायां घोषः" इत्यादौ उभयापेक्षादर्शनात् विनिगमनाविरहस्तथापि "गङ्गायां घोषः" इत्यत्र तात्पर्यभावे घोषपदे एव भीमे लक्षणा किं न स्वात्कृतञ्च गङ्गापदेऽपि स्वार्थसंबन्धिनौकादौ न लक्षणा तावताऽन्वयानुपपत्तिश्चास्तेः । अतस्तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजमिच्छाहः ॥ ' बालबोधिनी of वामनाचार्य.

Let us now carefully examine how the लक्ष्य sense arises. We have seen that लक्षणा is resorted to when the primary sense is barred. सान्तरार्थनिष्ठः may be explained in two ways:—अन्तरव्यवधानं (मुख्यार्थबाधादिव्यवधानं) तेन सह वक्तंते इति सान्तरः स चासौ अर्थश्च सान्तरार्थः लक्ष्यार्थः तस्मिन् निष्ठा अस्य सः लक्ष्यार्थविषयकः, or सान्तरञ्चासौ अर्थनिष्ठश्च सान्तरार्थनिष्ठः. The व्यापार or power is concerned with the sense which arises when the primary meaning is inapplicable. It is really speaking अर्थव्यापार, but it is attributed to words and is thus आरोपितः शब्दव्यापारः. Or to explain it another way, first we have शब्द, then वाच्यार्थ by अन्विष्टा and then लक्षणाव्यापार. It is thus सान्तर, वाच्यार्थ coming between it and the शब्द. The व्यापार is resorted to when the अर्थ is बाधित and is so far अर्थनिष्ठ.

Kamalākara has the following note on साम्प्रसार्यनिष्ठः शब्दव्यापारो लक्षणा—

‘अन्तरं मुख्येन व्यवधानं तेन सहितो बोडर्यस्तीरादिस्तामिष्ठः स्वनिकपितसंबन्धस्य स्वावृत्तित्वाद्भवतिष्ठः । . . . मुख्यार्थधीपूर्वकत्वाद् व्यवहितार्थनिष्ठायि मुख्यसंबन्धितीरविषयत्वाद् नोर्विषयतासंबन्धेन शब्दनिष्ठैस्वर्यः ॥’

प्रदीपकार says:—

‘सकथव्यवहितलक्ष्यार्थविषयत्वाच्छब्दे आरोपित एव स व्यापारः । वस्तुतोऽर्यनिष्ठ एवेस्वर्यः । तद्वैतवृत्तम्—“सान्प्रसार्यनिष्ठः” इति ॥’.

‘कठितोऽयवापि फलात्’ in the fifth *Kārikā* is one of the requisites of लक्षणा, viz., कठिप्रबोजनबोरन्वतरत्वम्. But the commentator *Mallinātha* takes it to be विभागपर, i. e. intended to form the divisions of लक्षणा into कठिलक्षणा and प्रबोजवलक्षणा and not लक्षणान्तःपाति (forming a part of the definition). *Kamalākara*’s gloss on it is worth reading. It shews that some commentators take this as *Mallinātha*.

‘न च हेतुद्वेषेऽननुगमः । अन्यतरत्वेनानुगमात् । तेन बाधो बोगः कठिप्रबोजनान्यतरत्वं चेति हेतुचयम् । अत एव *वक्ष्यति मुख्यार्थबाधाविषयं हेतुरितीति सुबुद्धिमिश्रकाव्यप्रदीपारवः । परमानन्दस्तु कथ्यभावसहकृतप्रबोजनाभावत्व लक्षणत्वात्तानुगमः । पक्षस्य सिधाधविषाविरहसहकृतसिद्धभावकपलक्षणवत् ॥’.

Page 64.

रिपुनगराधिकरणता—

This being the reading of the commentator is adopted in the text against the other reading रिपुनगाधिकरणता, which is found in all other Mss. and which appears to be a better reading.

* On ‘हेतुभावात् लक्षणा’ *Manmatha* says:—मुख्यार्थबाधादिप्रय हेतुः.

अहस्वार्था—अहति पदानि स्वार्थे बस्तां सा अहस्वार्था । or अहत्
स्वार्थो वां वृत्ति सा अहस्वार्था । .

Page 64.

सा विपरीता—विपरीतम्—

This sort of अहङ्गक्षणा is called व्यतिरेकलक्षणा by अल्पब्रह्मिणित in his वृत्तवार्तिक—

“व्यतिरेकलक्षणापि अहङ्गक्षणाप्रभेद एव । यथा—

“उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते सञ्जनता प्रथिता भवता परम् ।

विदधशीवृत्तमेव सदा सखे सुखितमास्त्व ततः शरदां घातम् ॥”

अनापकारिण्यन्वयायोग्ये उपकृतादिपदैः स्वार्थविरुद्धं लक्ष्यते । ‘स्वभापकारे
क्रियमाणेऽपि नभैवं प्रियमेवोच्यते’ इति स्वसाधुत्वद्योतनं फलम् ॥”

Page 65.

सिद्धिं निःश्रित्वायाः अजहस्वार्था सनाख्याता—

The power by which a word retains its own sense and conveys an additional sense is called अजहस्वार्था लक्षणा. *Mallinātha* raises a doubt that one and the same word would in this case be subject to two वृत्ति's. The power by which it retains its meaning is अभिधा and that by which it takes up an additional meaning is लक्षणा. One and the same word will at one and the same time be subject to two *Vṛttis*, *Abhidhā* and *Lakṣhaṇā*. The only possible solution of this difficulty, he says, is that here (in अजहङ्गक्षणा) too the word gives up its meaning and takes up another which is qualified by it. स्वार्थविशिष्टायन्तर is the लक्ष्य sense here. As the meaning of the word (स्वार्थ) is not expressed by अभिधा and is retained, being लक्ष्य (expressed

by लक्षणा), the power by which it expresses it is called अजहस्वार्था. In the instance 'गङ्गायां घोषः' the word गङ्गा gives up its meaning altogether. It does not express it by लक्षणा, and the power is therefore called अहस्वार्था. The commentary 'किं स्वभिधातः प्राग्ब्रवाण्यन्वयेन लक्ष्यत्वेन तस्यापि स्वीकाराद्अहस्वार्था' means किं तु अहहक्षणांयानिव (प्राग्ब्रव्) अभिधवा अवाच्यत्वं स्वार्थस्यापि (तस्यापि) लक्ष्यत्वेन स्वीकाराद्अहस्वार्था ॥. Another reading given in the foot-note (किं स्वभिधातः प्रच्याज्य लक्ष्यत्वेन तस्यापि स्वीकारात्) is also good. *Mallinātha's* son, *Kumārasūamin*, has almost reproduced this part of the commentary in his *Ratnāṣaṇa* on *Pratāparudrayasobhūṣaṇa*. अभिधातः प्रच्याज्य is the reading there.

'एवं चात्रापि स्वार्थं हित्वैव तद्विद्यष्टार्यान्तरलक्षणेति सिद्धम् । स्वार्थापरि-
त्यागे तु स्वार्थाद्ये अभिधा अंशान्तरे तु लक्षणा चेत्येकस्य शब्दत्वेकस्य वृत्ति-
बापत्तेः । तर्हि अहहक्षणाद्योरनेह इति चेत् सत्यम् । किं स्वभाभिधातः
प्रच्याज्य स्वार्थस्यापि लक्ष्यत्वेन स्वीकाराद्अहस्वार्थेति व्यपदेशः । अन्वयं तु
तदपि नास्तीति अहस्वार्थेति । तदुक्तं तातपारैरेकाचळीतरले तन्त्रवार्तिक-
व्याख्याने सिद्धाञ्जने च—

स्वार्थस्यापि समानेऽपि सह तेनान्वलक्षणा ।

अथेवमजहस्वार्था अहस्वार्था तु तं दिना ॥

इति । नन्वर्थ एव लक्षक इत्युक्तम् । तथा सत्वजहस्वार्थायाः स्वार्थाद्ये वृत्ति-
विरोध इति चेन्नैव घोषः । केवलस्वार्थस्य लक्षकत्वं तत्सहितस्यान्वयस्य लक्ष्यत्व-
मिति भेदसद्भावादित्येतदपि तत्रैवोक्तमित्यलमाबालमुल्लेखः प्रसङ्गः ॥' रत्ना०.

Page 66.

अंशेनैकेन—समाख्याता—

That power by which a word partly retains its meaning and partly gives it up is called अहहक्षणा. It is accepted

by the नैयायिक's and the वेदान्तिन्'s who call it भागलक्षणा. In 'सोऽयं देवदत्तः, सः means तत्कालविशिष्टः and अयम् means एतत्काल-विशिष्टः. Here the qualifications तत्कालीनः and एतत्कालीनः have to be left out to establish the identity of the two, so in the *Mahāvākya* 'तदवमसि' तत् denotes सर्वज्ञ, निर्गुण, and परोक्ष ब्रह्म and स्वम् denotes अल्पज्ञ, सगुण, and अपरोक्ष जीव, and these opposite properties have to be left out to identify both with regard to चैतन्य.

अप्यवशीक्षित thus describes the लक्षणा in his वृत्तवार्तिक—

“मानेकदेशप्राप्तौ सति 'मानो दग्धः' एवमितं वनम्' इत्यादिप्रयोगे प्रागादिदृश्य स्वार्थैकदेशपरित्यागेन तदेकदेशे वृत्तेर्भेदव्यङ्ग्यलक्षणा । दग्धभूयस्त्वा-विद्योत्पन्नं फलम् ॥”

Though *Mammata* does not accept अहद्व्यङ्ग्यलक्षणा, एव in the *kārikā* 'स्वसिद्धये परालोपः &c.' is not to be construed with द्विधा as *Mallīnātha* construes it by a dictum common with commentators, viz. एव भिन्नक्रमे, but with युक्ता. What *Mammata* means is that लक्षणा is of two sorts उपादानलक्षणा and लक्षणलक्षणा, and both are युक्ता only and not गौणी. In other words, there is no गौणी उपादानलक्षणा and गौणी लक्षणलक्षणा. Now let us see why we can not have गौणी उपादानलक्षणा and गौणी लक्षण-लक्षणा. When we see a herd of bulls and persons as stupid as bulls seated on them, we say 'गाव एते' (all these are bulls). Here गावः retains its own meaning and takes up another meaning. Again in the instance 'काकेभ्यो इधि रक्षन्तान्' काकाः means crows and others like them in de-
stroying the oblation (काकसदृश in being रक्षुपचातक). Can-
not these be instances of गौणी उपादानलक्षणा as they involve

सावृक्ष and make पराक्षेप, retaining at the same time their own meanings? So also cannot गौर्वाहीकः be an instance of गौणी लक्षणलक्षणा? गो gives up its own meaning and transfers it to वाहीक which is लक्षित by it.

प्रदीपकार thus answers these questions. In 'गावः एते' and 'काकेभ्यो षधि रक्षयताम्' you take गावः to mean bulls and dull persons and काकाः to mean crows and other birds destroying the oblation, and the connexion between the लक्ष्य and the लक्षक in these cases is that of similarity (सावृक्ष), the लक्षणा's being गौणी. Now the relation between bulls and dull persons is that of similarity and the relation between crows and other oblation-destroying animals is also the same. But how can the संबन्ध between गो's and the real गो's and between काक's and the real काक's, which are also लक्षित by the two words be सावृक्षसंबन्ध! For we cannot say गोसवृक्षो गोः and काकसवृक्षः काकः

This is how प्रदीपकार refutes गौणी उपादानलक्षणा. He is silent about गौणी लक्षणलक्षणा.

“ननु शुद्धैवेत्यनुपपन्नम् । गोण्या अपि तयास्वसंभवात् । तथा हि 'गौर्वाहीकः' इत्यादौ लक्षणलक्षणा तावत् स्फुटैव । उपादानलक्षणा तु गोवाहीकोभयविषये गाव एते समानीबन्तामित्याशयित्ति चेत् भवन् । अक्षीपचारबीज संबन्धः सावृक्षयमन्वो वा । भाष्ये शक्यसावृक्षस्य शक्यावृत्तितया कथं शक्यस्यापि लक्ष्यता । बेनोपादानलक्षणा स्वात् । अन्वये कथं गौणी । सावृक्षसंबन्धप्रयुक्तलक्षणाया एव गौणीत्वात् ॥' प्रदीप.

अप्यवहीक्षित in his वृत्तिवार्तिक expresses the same views:—

“ननु गोण्यामपि अह्वजह्वलक्षणाभेदो संभवतः । 'मुखं कमलम्' 'गौर्वाहीकः' इत्यादौ अह्वलक्षणा तावत् स्फुटैव । अजह्वलक्षणापि गोवाहीकोभय-

विषये 'गाव एते समानीयन्तान्' इत्यादौ वृद्भवते । अतः कथं द्विविधैव गौणी । उच्यते । मुख्यार्थसावृत्त्येन लक्षणा गौणी । न च तत्रैव तस्मादृश्यमस्ति चेन मुख्येऽपि गौणी वृत्तिः स्यात् । शुद्धा स्वजहलक्षणा 'कुन्ताः प्रविशन्ति' इत्यादौ विशेषणवाचिनो विशिष्टे संभवति विशिष्टविशेषणयोरेकदेशेऽप्येकदेशभावरूप-संबन्धसत्त्वान् । अतो 'गाव एते समानीयन्तान्' इत्यादावभिधालक्षणाभ्या-मेवार्थद्वयप्रतिपादनं 'गङ्गायां जलं घोषश्च तिष्ठति' इत्यत्रेवेति न गौण्या जह-रजहलक्षणाभेदसंभवः । तस्मान् सतैव लक्षणाभेदा इति । इत्यमयं चिरन्तनैः प्रसिद्धितो लक्षणाविभाग इति ॥ ”.

Page 68.

आरोप्यमाणारोपविषयो—प्रवर्तते—

When the property attributed or superimposed (आरोप्य-माण) and that to which it is attributed (आरोपविषय) are both expressed with their nature not concealed but expressly stated and existing in one and the same person or place, the लक्षणा is called सारोपा. In अग्निर्माणवकः, अग्नि is आरोप्यमाण and माणवक is आरोपविषय. Their nature अग्नित्व and माणवकत्व is not hidden as in साध्यवसाना लक्षणा 'अवगमिः', but expressly stated. Besides अग्नित्व and माणवकत्व are both found in माण-वक. 'सामानाधिकरण्येन' means सामानाधिकरण्ये स्थितत्वेन अग्नित्व-माणवकत्वयोर्माणवकरूपे एकस्मिन्नर्थे स्थितत्वेन. It thus comes to mean सामानविभक्तिकत्वेन. अणुपद्वत्स्वरूपौ and सामानाधिकरण्येन निर्दिष्टौ distinguish सारोपा from साध्यवसानिका in which the विषय and the विषयी are अणुपद्वत्भेदी and so it is impossible to speak of them by सामानाधिकरण्य. सारोपा लक्षणा is either शुद्धा or pure, or गौणी or qualitative. गौणी arises from the rela- tion of similarity. माणवक is called अग्नि on account of his possessing वैद्वत्य and other properties found in अग्नि. 'अग्नित्व-

लक्षितार्थात् &c.' quoted by *Mallinātha* is from *कुमारिलभट्ट's* तन्त्रवार्तिक. The reading in the तन्त्रवार्तिक is 'वदित्वलक्षितार्थात्'

The *Mīmāṃsakas* consider गौणी as a separate वृत्ति from लक्षणा.

'अथवा गौण्या वृत्तेरिह निमित्तमाभिधीयते न लक्षणायाः । किं चानयोर्भेदोऽप्यस्ति । बाह्यमस्ति । कुतः.

अभिधेयाविनामृतप्रतीतिर्लक्षणेभ्यते ।

लक्षणापगुणैर्बोधाद्दृष्टेरिहा तु गौणता ॥

तत्र ज्येष्ठाकृतिवचनः स्रष्टस्तस्यहचरितां ध्वंसि लक्षयति तथैव बट्टिम-
ञ्चाभ्यादवस्तस्तंबज्ञपुरुषलक्षणार्था भवन्ति । अग्निर्माणवक इति तु नाग्निस्वा-
विनाभावेन माणवकः प्रतीयते । किं तर्हि ।

वदित्वलक्षितार्थाद्यत् पैङ्गुत्वादिगन्धते ।

तेन माणवके बुद्धिः सादृश्यादुपजायते ॥'

तन्त्रवार्तिक, p. 318.

In 'बट्टीः प्रवेद्यत्', 'मञ्जाः क्रोद्यन्ति', 'अश्वसहस्रेषामुको राजा जितः' the लक्ष्य sense of बट्टिमन्तः पुरुषाः, मञ्जत्याः पुरुषाः, and अश्वसहस्रा-
कटाः पुरुषाः is connected with the वाच्य or स्रष्टव sense by अविनाभाव. अविनाभाव in the verse 'अभिधेयाविनामृतप्रतीतिर्लक्षणेभ्यते' is explained by मम्मट to mean simply a sort of relation, not ध्वान्ति 'अविनाभावोऽयं संबन्धमात्रं न तु नान्तरीयकत्वम् । तच्चे हि मञ्जाः क्रोद्यन्तीत्यादौ न लक्षणा स्यात् ।'. In 'अग्निर्माणवकः', however, the लक्ष्य अग्नि and the वाच्य माणवक are not connected by अविनाभाव ; but from the लक्ष्य अग्नि there arises the idea of पैङ्गुत्व (yellowish-
ness), brilliance &c. and माणवक is connected with it through similarity (सादृश्यसंबन्ध). The लक्षणा is in fact लक्षित-
लक्षणा as in शिरेक, which first signifies the word अक्षर and then through it the object, bee.

Page 69.

अथ रिपुविषयसुरपुरं—मञ्जु—

Here suggesting an auspicious hour for expedition and other qualities belonging to an astrologer, though invariably associated with the object denoted by the लक्ष्य sense (लक्ष्य-माणाः=लक्ष्यतावच्छेदकभूताः), become the reason why the word 'कार्तान्तिक' conveys the लक्ष्य sense खड्ग. The meaning is that the properties common to कार्तान्तिक and खड्ग are लक्ष्यमाण properties and they lead us to the लक्ष्य sense of कार्तान्तिक, खड्ग, by the connexion of कार्तान्तिक with खड्ग through them. The author seems to follow प्रदीपकार's interpretation of 'लक्ष्यमाणगुणैर्योगात् वृत्तेरिटा तु गौणता' which is commented upon in various ways as under:—

'लक्ष्यमाणाः साधारण्येन वृद्ध्यमानाः यद्वा लक्ष्यमाणस्य प्रतीयमानस्य गोपदार्थस्य गुणा आडषादयस्तेर्योगं लक्ष्यतावच्छेदकमवाप्य वृत्तेर्गौणतेत्यर्थः ॥' कमलाकर.

'लक्ष्यमाणा ये गुणा आडषादयस्तेरेव यदि योगः शक्यसंबन्धस्तदा गौणी वृत्तिरिति ॥' प्रदीपकार.

Kamalākara explains लक्ष्यमाण in a general sense and not in a technical sense which would naturally present itself to the mind in a place where लक्षणा is treated. *Pradīpakāra's* explanation is therefore better. Our author seems to follow him. But the best explanation seems to be the following:—

लक्ष्यमाणस्य कार्तान्तिकस्य ये गुणाः रिपुविषयसुरपुरप्रस्थानोपदेशकारित्वाद्वाः साधारणाः (खड्गकार्तान्तिकसाधारण्येन लक्षणीयाः) तैः सह खड्गपदार्थस्य योगात् संबन्धात् वृत्तेर्गौणतेटा.

This sort of explanation is rejected by कमलाकर who says:—

‘लक्ष्यमाणस्य पदार्थस्य गुणा आडधादय इत्यपव्याख्या । लक्ष्यमाणस्य वाहीकस्य गुणानां गवि योगात् वाहीकशब्दो गौणः स्यात् न तु गोशब्दः ॥’.

Kamalākara means to say that if this explanation be accepted, the sense of the word गौः would be लक्ष्य in ‘गौर्वाहीकः’ and not that of वाहीकः. In other words, the meaning would be वाहीकसदृशो गौः and not गोसदृशो वाहीकः. But the objection is not valid. For the संबन्ध may be shewn by starting from the लक्षक and coming to the लक्ष्य or by starting from the लक्ष्य and coming to लक्षक.

Pages 69.

साद्रूप्यप्रतीतिः प्रयोजनम् ———

The प्रयोजन in सारोपा लक्षणा is भेदऽपि साद्रूप्यप्रतीतिः. Though कर्तान्तिक and खड्ग are expressed, and hence the भेद between the विषय and the विषयिन् is shewn, still the विषय is coloured with the form of the विषयिन् and that is the purpose of the लक्षणा.

Page 70.

शुद्धा पुनश्चचारवती ———

The word ‘उपचार’ is used by *Vidyādhara* in the sense of ‘attributing to an object a property which does not belong to it.’ It is used in the sense which वात्स्यायन gives it in his *Bhāṣhya* on ‘धर्मविकल्पनिर्देशोऽर्थसङ्गावप्रतिषेध उपचारच्छलम्’ १. ५५. उपचारच्छलम् is explained as उपचारविषयं छलमुपचारच्छलम्; and the note on उपचार is as under:—

‘उपचारो नीतार्थः सहचरणादिनिमित्तेनातद्भावे तद्द्वयभिधानमुपचार इति ॥’

As गौणी लक्षणा is based on साद्रूप्यसंबन्ध, to prevent अतिव्याप्ति

to it उपचार is taken to mean any other kind of relation; and is further on shewn to be of five kinds.

Mammaṭa uses the word उपचार in two senses; the relation of similarity (सादृश्यसंबन्धं), and setting one thing against another, (सामानाधिकरण्यम्). He calls लक्षणा pure (शुद्धा) when there is no उपचार. 'उभयरूपा चेद्यं शुद्धा उपचारिणामिभ्रितस्वान्'. *Pradīpakāra* explains उपचार here as 'उपचारश्च सादृश्यसंबन्धेन प्रवृत्तिः । सादृश्यातिशयमहिम्ना भिन्नताप्रतीतिस्थगनं वा ॥'. The other place where *Mammaṭa* uses उपचार is 'कचिन्सादृश्यादुपचारः । यथा इन्द्रार्या स्थूणा इन्द्रः ॥'. In this connexion the *Prabhākara*, *Vaidyanātha*, explains it as 'उपचारो लक्षणया सामानाधिकरण्येन प्रयोगः ॥'.

Page 71.

विषयनिर्गमे—द्विधा ख्याता—

In साध्यवसाना लक्षणा, the विषय (that to which a property is attributed) is swallowed up by the विषयिन् (आरोप्यमाण) *i. e.*, the property which is attributed to it. अध्यवसान is explained by प्रदीपकार as 'विषयिणा विषयतिरोभावः'. In 'अयं पारिजातः' and 'अयमानन्दः' the विषय, viz. that which is like पारिजात and that which causes joy, is not expressed. It is निर्गमे in the विषयिन्. In both these instances अयम् is not to be taken for the विषय; for then they would be instances of सारोपा गौणी and सारोपा शुद्धा लक्षणा, but as going with the विषयिन्. "गौर्वाहीकः' इति सारोपः । 'गौरयम्' इति साध्यवसानः । अद्यापि वाहीकस्य वाहीकत्वेन इदन्तया बोधस्थितौ सारोपत्वमेवोचितं तथापीदन्त्वस्यारोप्यविशेषणतया तदुदाहरणं द्रष्टव्यम् ॥' *vide* काव्यप्रदीप p. 38.

The प्रयोजन in this लक्षणा is सर्वयामेदावगमः, *i. e.* complete

identity between the विषय and the विषयिन्. They are quite the same. Although the भेद between the विषय and the विषयिन् is known to the man who makes the आरोप, and so is not अनाहार्य, yet he drops the भेद and means to shew that there is no भेद.

The difference between सारोपा लक्षणा and साध्यवसाना लक्षणा is that in the former, the विषय and the विषयिन् are both expressed. They are अनुपप्लवभेदौ. While, in the latter, the विषय is निर्गुण in the विषयिन्. *Kamalākara* distinguishes between सारोपा and साध्यवसाना लक्षणा as under:—

‘गौणभेदयोः सारोपसाध्यवसानयोगौर्वाहीकः गौणमित्यत्र च भेदवैधर्म्ये भासमानेऽपि तादृच्यं तादात्म्यमाहार्यं* सारोपे साध्यवसाने तु सर्वथाऽनाहार्योऽभेदावगमः ॥’.

This, however, does not seem to be correct. For then भ्रान्ति or भ्रम which is अनाहार्य अभेदावगम would not be different from साध्यवसाना लक्षणा. In other words, गौरवन् would be like रज्जौ सर्पधीः and रूपकतिशयोक्ति would not be different from भ्रान्तिमान् अलंकार. The आरोपकर्ता does point to the विषय and then says गौरवन्. So he does know the भेद, but he drops it intentionally. If it were अनाहार्य, he himself would not be conscious of the भेद.

---

* If a man knows that मुख is not चन्द्र and still calls it चन्द्र, his knowledge is called आहार्य. आहार्य thus means purposed or intended. The man who says मुखं चन्द्रः is fully cognisant of the भेद between मुख and चन्द्र and still makes the आरोप of चन्द्रत्व on मुख.

Page 73.

आक्रम्य—संकरः—

In 'तथाहंकारभारोद्भुरस्वस्कीर्त्तिप्रसरः शक्रस्य इन्तावलं हसति' we have an instance of अङ्गाङ्गिभावसंकर of two लक्षणा's. अहंकार and हास are properties that belong to a sentient being and not to a lifeless object like कीर्त्तिप्रसर. अहंकारभारः is therefore by लक्षणा to be taken to mean अहंकारभारजनकः and हास to mean हासजनकः as in 'आद्युर्ध्वतम्' आद्युः is taken to mean आद्युर्जनकम्. The meaning is that fame is extremely white and superior in whiteness to *Indra's* elephant, *S'esha*, *Balarâma*, and the lion of *Pârvatî*. The लक्षणा is छुद्र सारोपा. As अहंकार causes हास, there is a fusion (संकर) of the two लक्षणा's, and the relation between the two लक्षणा's is that of principal and subordinate (अङ्गाङ्गिभाव), तथाहंकारभारोद्भुरः कीर्त्तिप्रसरः being the अङ्गिलक्षणा (the principal लक्षणा) and कीर्त्तिप्रसरः हसति or हासविशिष्टः being the subordinate लक्षणा, since अहंकार causes हास.

Page 74.

न चेस्वागः किमीदृशः—

नरे स्वागः किमीदृशः, the reading of D., is also a good reading. In the verse 'एष चिन्तामणिः—' we have an instance of संदेह-संकर, (fusion of लक्षणा's, due to uncertainty). If एषः, अयम्, and असौ be taken as standing for the विश्व, राजन्, the लक्षणा will be सारोपा गौणी लक्षणा and if they be taken as adjectives qualifying चिन्तामणिः, कल्पपावः, and कामधेनुः respectively, the लक्षणा will be साध्यवसाना गौणी लक्षणा; for then the विश्व will be निगीर्ण in the विश्विद्. There is here neither साधकप्रमाण

(grounds for accepting a particular लक्षणा), nor बाधकप्रमाण (grounds for rejecting a particular लक्षणा). We have therefore संक्षेपसंकर of two लक्षणा's.

राकातारकराज°—————

This is an instance of the third kind of संकर, arising from one and the same word being subject to two or more लक्षणा's (एकलक्षकानुप्रवेशेन संकरः or एकपक्षप्रतिपाद्यः संकरः). पाण्डित्यवैतण्डिकी कीर्त्तिः is the instance in question in the verse. पाण्डित्य is attributed to शुभ्रत्व or whiteness of fame. शुभ्रत्व is the विषय and पाण्डित्य, विषयिन्. As the विषय is swallowed up by the विषयिन् the लक्षणा is साध्यवसाना गौणी as in अयमग्निः where अयम् is taken as an adjective of अग्निः. वैतण्डिकी कीर्त्तिः is an instance of सारोपा गौणी लक्षणा. कीर्त्ति is the विषय and वैतण्डिकी, विषयिन्. वैतण्डिक is one who employs वितण्डा in argument ('वितण्डया प्रवर्त्तमानो वैतण्डिकः'). Vide वात्स्यायन on the first Sūtra of Gautama. वितण्डा is a captious argument. It does not establish a man's own पक्ष or what he wishes to establish, but simply finds fault in another's पक्ष. It is defined as 'स्वपक्षस्यापनाहीना क्रया परपक्षदूषणमाभावसाना ।'. पाण्डित्यवैतण्डिकी means destroyer of whiteness. We have thus two लक्षणा's, साध्यवसाना गौणी and सारोपा गौणी in पाण्डित्यवैतण्डिकी; and though पाण्डित्य and वैतण्डिकी are two words, still as they form a compound, they are regarded as one. If one were to object that though the two words being compounded form one Pada, yet the words on which लक्षणा's are made (the लक्षक's) are different, the objection is refuted by stating that the लक्षक's, though different, are to be considered as one. The case is parallel to that of two

persons sitting on the same throne. Though they occupy different parts of the throne, yet as the throne is one, they are said to be sitting on the same place. Similarly. here though the actual लक्षक's (पाण्डित्य and वैतण्डिकी) are different, yet as they constitute one word, being compounded together, the लक्षक is as it were one and the same and the संकर is एकलक्षकप्रतिपाद्य.

Page 76.

संसृष्टिः—

The combination of लक्षणा's which are not dependent upon one another forms their संसृष्टि. In संसृष्टि they are united together like sesamum and rice, not like water and milk as in संकर. 'एषां तिलतण्डुलन्यायेन मिश्रत्वं संसृष्टिः क्षीरनीरन्यायेन तु संकरः ॥'. Vide अलंकारसर्वस्व. pp. 192 and 197. In 'द्विर्भावः पुष्पक्रेतोः—' we have संसृष्टि of गौणी सारोपा लक्षणा's; because द्विर्भावः &c. have the sense of द्विर्भावसदृशः &c. and the विषय, भूपति and the विषयिन्, द्विर्भाव &c. are both expressed. तपनतनुभू=the son of the sun or *Karna*. In 'आयुर्दानमहोत्सवस्य—' we have an instance of शुद्धा सारोपा लक्षणा's as आयुः &c. are used in the sense of आयुर्जनकः &c. In both the verses the लक्षणा's are of the same kind, or सजातीय. This verse ('द्विर्भावः—') is quoted by अप्पशीक्षित in चित्रमीमांसा as an instance of वैयधिकरण्य रूपक. He observes, 'इदं च वैयधिकरण्यं रूपकेऽपि संभवति' and then gives two instances—

तारानायकघोखराय जगदाधाराय धाराधर—

च्छायाधारककन्धराय गिरिजासङ्गैकशृङ्गारिणे ।

मया घोखरिणे वृशा तिलकिने नारायणेनास्त्रिणे

नागैः कङ्कणिने नगेन गृहिणे नाथाय सेयं नतिः ॥

on which he remarks, 'अथ नदीदृष्टोविषयबोर्विभक्तिरारोप्यमाणोः
शेखरतिलकबोर्नास्ति

and '। द्विर्भावःपुष्पकेतोः——',

on which he notes, 'अथ विषयस्य राज्ञो विषयिणां पुष्पकेतुप्रभृ-
तीनां च विभक्तिभेदः।'. Though 'द्विर्भावः पुष्पकेतोः——' is thus
cited by अप्पदीक्षित as an instance of वैयधिकरण्य in रूपक,
Jagannātha thinks he has given it as an instance of वैयधि-
करण्य in परिणाम and criticizes it as under:——

'द्विर्भावः पुष्पकेतोः——' इति पद्येऽपि कोविदानन्दजननजगदुत्कर्षो राज्ञो
नृसिंहस्य कथ्यते । तत्र कोविदानन्दजनकस्य राज्ञे भारोप्यमाणद्वितीयमन्म-
यादितादृशेण यथा संभवति न तथा केवलेन स्वरूपेण । तथा हि—अहो नवना-
नामस्मदीयानां साफल्यं] यद्यमपरो 'मन्मयोऽस्माभिरालोक्यत इति मन्मदानानां
तेषां नयनानामानन्दस्तावत् पुष्पकेतुनैवोत्पाद्यते न राज्ञा । एवमपरोऽयं कल्प-
तरुः द्वितीयमन्मनामिः कर्णश्च तथा वासवो भूगतोऽयमन्यो दारिद्र्यमस्माक-
मपहरिष्यति । हरिः स्वल्पयं संसारं नः परिहरिष्यतीत्यभिमानाऽज्जायमानस्तेषा-
मानन्दोऽप्यारोप्यमाणैः कल्पवृक्षादिभिरेवेति न विषयात्मना विषयिण उपयोगः
अपि तु स्वात्मनैवेति कुत्रास्ति परिणामः । अत एवेदं पद्यं रूपकप्रकरणे विमर्शि-
नीकारादिभिरालंकारिकैरुदाहृतमिति तद्व्यतिरोधश्च ।'. *चिन्मामीसाखण्डन*
pp. 27-28.

Page 77.

ननु सप्रयोजनं—स्फुरन्ति——

The three requisites of लक्षणा are the inapplicability of
the primary sense, the connection of the लक्ष्य (implied)
sense with the primary sense, and the reason for resorting
to लक्षणा. 'मुख्यार्थबाधस्तद्योगो कृदिप्रयोजनान्वतरसिति त्रयं लक्षणा-
हेतुः ॥'. *Vide* प्रदीप p. 46. In गङ्गायां घोषः, all the three requi-
sites of लक्षणा are fulfilled and गङ्गायाम् by लक्षणा conveys the

sense of गङ्गातीरे. The प्रयोजन, the third requisite of लक्षणा, is here शैत्यपावनत्वादि. 'गङ्गातीरे शोधः' does not convey the idea of the hut being cool and purifying, which 'गङ्गावां शोधः' conveys. Now the question arises by what power does a word which signifies लक्ष्य sense convey the प्रयोजन? It cannot be by अग्निधा, for the प्रयोजन, शैत्यपावनत्वादि, is not the conventional meaning of गङ्गा. 'आग्निधा सनवानावात्' *Vide* काव्यप्रकाश p. 53. It cannot be by लक्षणा, for the requisites of लक्षणा are wanting. 'हेत्वभावात् लक्षणा' *vide* काव्य०, p. 53. Just as गङ्गा expresses the लक्ष्य sense of तट, because the primary sense of प्रवाह is inapplicable, so if the sense तट is inapplicable, it may express the प्रयोजन by लक्षणा. But, as a matter of fact, तट is not the primary sense of गङ्गा, nor is the sense of तट inapplicable in 'गङ्गावां शोधः', nor is there any connection between the sense of तट and the प्रयोजन, शैत्यपावनत्वादि, nor is there any प्रयोजन for conveying the लक्ष्य sense of the प्रयोजन, शैत्यादि. Besides just as the word गङ्गा cannot convey the लक्ष्य sense of तीर without the inapplicability of its primary sense (मुक्तकार्य-वाधादिचर्चं विना), so it is not incompetent to convey the प्रयोजन. 'लक्ष्यं न मुक्तं नाम्नाद्य वाधो योगः फलितं नो । न प्रयोजनमेतस्मिन् न च शब्दः स्वलक्षतिः ॥'. *Vide* काव्य० p. 54. Even under these difficulties if प्रयोजन be taken to be लक्ष्य, it will require another प्रयोजन for its being लक्ष्य, that will require a third प्रयोजन and thus there will be अनवस्था or confusion *ad infinitum*, which will prevent the comprehension of the original लक्ष्य sense and its प्रयोजन. 'एवमन्वयवस्थास्वाद्या मूलशब्दकारिणी' *Vide* काव्य० p. 55.

Now one might say, 'why should the प्रबोधन of लक्षणा be conveyed by व्यञ्जनाव्यापार, why should not the लक्ष्य sense include the प्रबोधन as well? In other words, why should not the लक्ष्य sense in 'गङ्गायां घोषः' be ज्ञेयत्वविविधितत्त्व? To this the answer is, 'ज्ञानविषयव्यक्तिगतत्वेन फलत्वाभ्युपगमनात्'. The लक्ष्य sense cannot include the प्रबोधन; because the subject of knowledge and the fruit of knowledge cannot be one and the same. When a blue jar is seen, नीलवद is the विषय of the perception (प्रत्यक्षज्ञान) and प्राकृत्य is the fruit of knowledge. प्राकृत्य is a property of the object known (ज्ञेयवर्ण), by which an idea arises in the mind in the form 'this object is known by me'. This is the *Mīmāṃsika* view. Thus the विषय of ज्ञान (the object known) is different from the फल of ज्ञान, नीलवद which is cognised being different from its प्राकृत्य, (the idea that नीलवद is cognised). In every case of knowledge it is an established fact that the object cognised and the fruit of cognition are different. Let us now examine whether this holds in the case of the knowledge arising from लक्षणा when the लक्ष्य sense includes the प्रबोधन. Is the विषय of ज्ञान different from its फल in this case? The विषय of ज्ञान, or what is known from लक्षणा here, is वाचनत्वाविविधितत्त्व and the fruit of ज्ञान is वाचनत्वादि. Both the विषय and the फल of ज्ञान being वाचनत्वादि, the लक्ष्य sense cannot include the प्रबोधन. As *Mammata* says, 'प्रबोधनेन सहितं लक्षणीयं न भुञ्जते । ज्ञानस्य विषयो ह्यन्वः फलमन्वदुदाहृतम् ॥'. The latter portion of this 'ज्ञानस्य विषयो ह्यन्वः फलमन्वदुदाहृतम्' is explained by प्रदीपकार, कनकाकर and other commentators to mean यथा ज्ञानस्य विषयो ज्ञानादन्वः तथैव ज्ञानस्य फलमपि ज्ञानादन्वत्.

They say that the apparent meaning **ज्ञानस्य विषयः ज्ञानस्य कलमन्वः** will not suit here. They take the **विषय** of **ज्ञान** in this case to be **पावनत्वादिबिच्छिद्यत्व** and the **कल** to be not **पावनत्व** but **पावनत्वप्रतीति** and say that the two things are different. If therefore '**ज्ञानस्य विषयो ह्यन्वः कलमन्वदुदाहृतम्**' be understood in its apparent meaning, there would be nothing wrong in taking the **लक्ष्य** sense as embracing the **प्रतीजन** '**ज्ञानस्य विषयो ह्यन्वः कलमन्वदुदाहृतम्**' must therefore be taken to mean that as the **विषय** of **ज्ञान** is different from **ज्ञान** itself, so is the **कल** of **ज्ञान** different from it. In the case before us, the **कल** of **ज्ञान** is **पावनत्वप्रतीति** and not **पावनत्व** and it is thus not different from **ज्ञान** itself. Therefore '**बिच्छिद्ये लक्षणा वैषम्यं**'. This is how most of the commentators explain *Mammaṭa's Kārikā* '**ज्ञानस्य विषयो ह्यन्वः कलमन्वदुदाहृतम्**'. Against this it may be said that if **मन्वद** meant the *Kārikā* to convey a sense which it does not apparently convey, he ought to have stated something expressly to this effect in the **वृत्ति**. There, however, he simply enumerates the **विषय** of **प्रत्यक्षज्ञान** and the **कल** of it; and though the commentators, **प्रतीपकार** and others, ground their explanation upon the **वृत्ति**, '**कलं तु प्रकटता संविनिर्वा**', which shews that **कल** is taken by *Mammaṭa* in the sense of **अन्वप्रतीति**, yet if we take the **कल** of **लक्षणाअन्वज्ञान** to be **पावनत्वादि** and not **पावनत्वादिप्रतीति**, the apparent meaning of the *Kārikā*, which after all is the natural sense of it, the other being simply far fetched, will suit the place very well. **पावनत्वादि** may be taken as **कल**. **प्रतीपकार** himself says, '**श्लेषो नु कश्चिन् कलपरमौपचारिकं दृश्यते**'. Moreover **कल** in the *Kārikā* '**ज्ञानस्य विषयो ह्यन्वः कलमन्वदुदाहृतम्**' corresponds to

प्रयोजन in the preceding *Kārikā*, 'प्रयोजनेन तद्विषयं लक्षणीयं न कुञ्चते' and the प्रयोजन is expressed by *Mammata* himself as पावनस्वपि in 'न च मन्त्राद्यव्ययस्य तदस्य पावनस्वाद्यैर्लक्षणीयैः संबन्धः'.

Page 78.

वक्त्रबोधव्यकाकूनाम्—

काकु= change of voice through fear, anger, grief or other emotions. 'काकुः शोकभीत्यादिनिर्घर्षनिविकारः ।'. प्रदीप. 'निजकण्ठ-व्यनिर्घरेः काकुरित्त्वनिधीयते ।' साहित्यदर्पण. The instance given in काव्यप्रकाश of काच sense suggesting the व्यङ्ग्य sense by काकुवैशिष्ट्य (peculiarity of change of voice) is

'तयानूतां वृद्धा वृषससि पाञ्चाकसनवां
वने व्याधेः सार्धं सुधिरमुषितं वल्कलधरेः ।
विपदस्वावासे स्थितमनुचितारम्भनिवृत्तं
शुभः खेरं शिमे नवि भजति नाथापि कुक्षु ॥'.

प्रदीपकार's note on it is as under:—

'खेरो मास्त्वंगं । अथ खेरं नवि भजति नाथापि कुक्षिति काकोवैशिष्ट्या-
न्ववि न खेगं कुक्षु पुनखेगं मास्त्वंगमिति व्यञ्जते ॥'.

The whole verse वक्त्रबोधव्यकाकूनाम्—means, suggestion alone is the power by which senses, expressed, implied, or suggested (वाच्य, लक्ष्य, or व्यङ्ग्य) give rise to another sense comprehended by appreciating geniuses (प्रतिभाजुषाम्) through the peculiar character of (1) the speaker, (2) the person who is to be informed, *i. e.* the person spoken to, (3) change of voice indicating emotions, (4) the sentence, (5) the expressed meaning, (6) the proximity of another person, *i. e.* of a person other than वक्त्र and बोध्य, (7) the context, (8) time, (9) place &c.

For instances of these *vide* काव्यप्रकाश, 3rd Ullāsa.

ULLASA III.

Pages 81-84.

धनिर्विवाहितवाच्यी—प्रथमपार्थितानिकमनिवर्त्तनस्यावरोधजनस्ते-
वमुक्तिः—

A काव्य is generally divided into three classes, उत्तम (धनि) when the व्यङ्ग्य (suggested sense) is more charming than the वाच्य (expressed sense), ('इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्यार् धनिर्बुधेः कथितः' काव्य० उद्गा० १ का० ४), मध्यम or गुणीभूतव्यङ्ग्य where the व्यङ्ग्य sense is not more charming than the वाच्य sense ('असावृद्धि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम्' काव्य० उद्गा० १ का० ५.), and अधम or विच where there is either no व्यङ्ग्य sense or if there is व्यङ्ग्य sense, it is not very clear ('सद्यश्चिच वाच्यविचमव्यङ्ग्यं स्ववर् स्मृतम्' काव्य० उद्गा० १ का० ५) अव्यङ्ग्यन् here is explained by प्रदीपकार as 'अव्यङ्ग्यमस्फुटतर विरिक्तव्यङ्ग्यवरहितम् । तादृशं चास्फुटतरव्यङ्ग्यसञ्ज्ञाये व्यङ्ग्यमाधामाये वा ।' *Pandit Jagannātha* takes सद्यश्चिच and वाच्यविच or अर्थविच as two separate divisions, and thus divides काव्य into four classes, उत्तमोत्तम or धनि, उत्तम or गुणीभूतव्यङ्ग्य, मध्यम or अर्थविच and अधम or सद्यश्चिच. He criticises *Mammata* and others who make three divisions thus:—'केचिदिमानपि चतुष्टये भेदान-नपदस्त उत्तममध्यमाधमभावेन विविधमेवः काव्यमाचक्षते । तद्यार्थविचसद्य-विचयोरविशेषेनाधमत्वमुक्तं वक्तुम् । तारतम्यस्व स्फुटमुपलब्धेः । को ह्येवं सद्भवः सन् 'विनिर्गतं मानदमात्मनन्दिरान्',* 'स च्छिन्नमूलः

* विनिर्गतं मानदमात्मनन्दिराद् मरुत्पुपश्रुत्य यदृच्छयापि यम् ।

ससम्भवेन्द्रुतपातित.गणेश विनीकृताधीव भियामयती ॥

from इयदीवध, given by *Mammata*.

expressed sense is subordinate, not as it were desired to be conveyed (अविवक्षित). अविवक्षित is thus explained by श्रीपकार—'अविवक्षितत्वं च वाच्यत्वात्प्रधानपदसोः । सा च वाच्यत्वात्प्रधानपदस्येव उपबोधनिधि रूपात्तरे तात्पर्याद्वा । स्वत एवाव्यक्तबोधत्वाद्वा । अनुपपन्नत्वमपि पुनरुक्तत्वात् विशेषानाधावकत्वनाथाद्वा ।' काव्यप्र०, p. 67. The वाच्य sense is अविवक्षित when the अन्वय does not come out properly; and the impropriety of the अन्वय arises when the expressed sense, though not improper, is not useful and therefore develops into another sense. This sort of अविवक्षितवाच्य-भानि is called अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य. It is one in which the expressed sense, though compatible, is barred on account of its being not useful and therefore develops into another meaning. अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यः thus means अर्थान्तरे संक्रमितः (उपपद्यमानोऽन्वयानुपपन्नत्वात्) वाच्यः च. संक्रमित is causal in form and means 'made to enter into or assume'. What is it that makes the वाच्य sense change into another? It is व्यञ्जनाभ्यापार or the power of suggestion. The causal termination indicates the greatness of the व्यञ्जनाभ्यापार. Now the व्यञ्ज्य sense may be conveyed either by a word or by a sentence. Thus अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यभानि is either परमकाव्य or वाच्यमकाव्य. 'श्रीरमणः श्रीरमणः—' is an instance of the first sort. Here the वाच्य sense of the second words श्रीरमण, सुधांपुनीति and नरसिंह, though compatible, is barred as it is useless, being a mere repetition of that of the first words. These words are therefore to be taken in the sense of possessing the properties of श्रीरमण &c. Here the expressed sense is useless, because it is repeated, 'अनुपपन्नत्वमपि पुनरुक्तत्वात्' as श्रीपकार says. The instance given by him is,

‘तात्क आश्रयित्तुना आला दे सहिभर्हि’ वेपथित ।

रहकिरनापुग्गहिभाई होन्ति कमत्ताई कमत्ताई ॥’. *Vide p. 193*

of the text where the verse is given as an instance of लहानु-
प्रास. Here the second word कमत्ताई means possessing the
properties of a lotus. ‘अथ द्वितीयकनकलहानुः सौरभारिपुनपुनकत्व-
कये लक्षणे संक्रमितवाच्यः’. प्रतीप p. 68.

In the second instance ‘एषा ते कथयामि—’ the expressed
sense of कथयामि is barred as it is not useful. कथयामि in
the sense of ‘I say’ is superfluous, as the sense can be
inferred even without it. It therefore means उपदिष्टानि and
suggests that the उपदेश must be carried out. कथयामि being
a predicate is a वाक्य and not a पद. This therefore is an in-
stance of वाक्यप्रकारेण अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यभङ्गि. Here the वाच्य
sense is not useful as it conveys nothing particular, is in
fact redundant, ‘अनुपपन्नत्वमपि पुनरुक्तत्वात् विशेषानाभावकत्वाद्वा’.
Here the uselessness of the expressed sense is from its
conveying nothing particular (विशेषानाभावकत्वात्). *Mam-
ma!a*’s instance is:—

‘त्वामस्मि वप्ति विदुषां सनवावोऽथ विठति ।

आत्मावां नतिनास्याव स्थितिमथ विधेहि तत् ॥’

प्रतीपकार’s note upon this is as under:—

‘अथ वप्तीत्वमुपपन्नकार्यम् । अनुपादानेऽपि वचनक्रियाप्रतीतेः । अत उपदेशस्यै
लक्षन् । तत्र वाच्यार्थः संक्रमितः । एवं त्वामस्मीति पदे अन्वयमुपपन्नकार्ये ।
संबोधतयैव पुष्पर्यस्य वचनकर्मतावगतेः । वप्तीत्वुत्तनुपपन्नेवेवास्मदर्थस्य
तत्कर्तृत्वप्रत्ययत्वात् । अतस्ताभ्यां लक्ष्यबोधपरदेशवाप्यत्वोस्तद्वाच्यौ संक्रमितौ ।
तथा आत्मीयावा एव मतेः सर्वैरास्यानारमुपपन्नत्वमेवात्मीयस्येन प्रमापपरि-
पृक्षीतत्वे लक्ष्यनामे तद्वाच्यं संक्रमितम् ।’. काव्यप०, p. 69.

The other kind of अविवक्षितवाच्यध्वनि is called अव्यञ्जितिरस्कृत-वाच्य. In this the expressed sense is barred, being incompatible, and is therefore अव्यञ्जितिरस्कृत or neglected wholly. With the explanation of अव्यञ्जितिरस्कृतवाच्य as given in the text, compare *Abhinavaguptāchārya's* explanation, 'अस्वकृत-वचनान् उपपन्नानामप्यव्यञ्जितिरपि कृत्वा पलायत इव स तिरस्कृत इति ।'. It is also पदप्रकाश or वाक्यप्रकाश. 'आयेत रथां—' is an instance of the first sort. Here कण्ठल cannot convey the expressed sense of 'having an itching sensation'. This sense is wholly inapplicable. It therefore develops into the लक्ष्य sense of desiring to praise. What is व्यङ्ग्य is the great love of the poet for the king. कण्ठल being a पद, the ध्वनि is पदप्रकाश. 'बाणैः पञ्जरिता—' is an instance of वाक्यप्रकाश-ध्वनि where the वाच्य sense is wholly condemned. To those who returned from the battlefield, defeated, the question 'how many elephants were covered over by your arrows?' and others convey no meaning in their expressed sense. By विपरीतलक्षणा they must be taken to mean 'how many elephants of yours were cut off by the enemies?' &c. Well have you experienced the fruit of disregarding my advice is the व्यङ्ग्य.

Pages 84—86.

अभिधामूलोऽपि तथा ——— तत्र रसवदादिरलंकारः ———

Having classified and explained the *Dhvani* based upon Implication, the author takes up the other kind of *Dhvani*, viz., 'that based upon अभिधा (Denotation). अभिधामूलध्वनि is known as विवक्षितान्वयवाच्य. It is one in which the

expressed sense is not barred, as in लक्ष्मामूलध्वनि, but is desired to be conveyed and is subordinate to the suggested sense. 'अभिधामूलत्वाद्वाच्यं यच्च विवक्षितमवाधितमन्यपरं व्यङ्ग्योपसर्जनभूतं च स विवक्षितान्वयपरवाच्यो नाम ध्वनिः । इह वाच्योऽर्थः स्वं रूपं प्रत्यावयन्नेव व्यङ्ग्यस्य प्रकाशकः शीघ्र इव घटस्व ॥'. *Vide Vidyābhūṣaṇa's Sāhityakāumudī*, pp-27-28. This *Dhvani* is divided into two classes असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य and संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य. The former is treated before the latter by सूचीकटाहन्वाय, as the latter has more divisions than the former. 'सूचीकटाहन्वायनाम्नित्यालक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य पूर्वमुद्देशः । तस्यैकत्वात् । द्वितीयस्य तु पञ्चदशभेदत्वात् ।'. असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य is that kind of ध्वनि in which the sequence of the expressed sense in regard to the suggested sense cannot be perceived. असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः is a बहुव्रीहि compound having another बहुव्रीहि within. It is बहुव्रीहिनर्तो बहुव्रीहिः. क्रम means पौर्वापर्य or succession between the व्यङ्ग्य, such as रस, and the व्यञ्जक, such as विभाव's; and though there is a diversity of opinions with regard to रस, there is unanimity about its being different from विभाव's, अनुभाव's and व्यभिचारिभाव's. विभाव's &c. are not identical with रस, but produce रस. Thus the विभाव's &c. which suggest रस and are therefore व्यञ्जक's precede रस which is suggested by them and is therefore व्यङ्ग्य. There is a sequence of the व्यङ्ग्य with regard to the व्यञ्जक, but it is imperceptible as the perception of the विभाव's &c. very quickly leads to the perception of रस. When a hundred leaves of a lotus are pierced by a needle, all are not pierced at one and the same time, but are said to be pierced at once as the difference of time is too small to be perceived. Similarly

the प्रतीति of the **व्यङ्ग्य** and the **व्यङ्ग्य** comes so suddenly that though there is order of precedence, the idea of the **व्यङ्ग्य** following that of the **व्यङ्ग्य**, it is imperceptible. The *Ratnâpana* explains it clearly:—‘**व्यङ्ग्यव्यङ्ग्यस्य विभावारे-
व्यङ्ग्यस्य च रसादेः सन्नपि क्रमो निश्चितसूच्या घतपत्रपत्रघतवेधवशाद्युभावि-
स्थान लक्ष्यते सोऽसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः**’, रत्नापत्र on the 2nd प्रकरण
of प्रतापरुद्रयद्योविभूषण. *Vidyâbhûshana* has also a similar
note:—‘**न खलु विभावारयो रसः किं तु रसस्तेरभिव्यञ्जत इत्यास्ति वद्यपि
क्रमस्तथापि स न लक्ष्यते त्वापवात् द्रुगपत्रपत्रघतवेधवत् ।**’. *Jagannâ-
tha* too notes:—‘**सहृदयेन रसव्यक्तौ ह्यगिति जावमानायां विभावानु-
भावव्यभिचारिविनयैक्रमस्य सतोऽपि सूचीघतपत्रपत्रघतवेधक्रमस्तेषालक्षणात् ।**’.

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य has eight varieties, रस, भाव, रसभास, भावा-
भास, भावघान्ति, भावोदय, भावसांधि, and भावसवलता. When they
are predominant in a sentence, they constitute ध्वनि, but
when the वाच्य sense is predominant and they are subordi-
nate, they constitute रसवद् and other figures of speech. *Alankârasarvasvakâra*
says, ‘रसभावतदाभासतद्यघनानां निबन्धनेन
रसवत्प्रेम्बकजद्विसम्प्रहितानि ।’ ‘भावोदयो भावसांधिर्भावसवलता च पृथगलं-
कारः ।’* When they are predominant in a poem, they are
the soul of poetry and are as such **अलंकार्य**, i. e., fit to be ad-
orned ; but when they are subordinate they constitute **अलंकार**’s
and adorn the **अङ्गिन्** (principal idea) in a poem. As प्रदीपकार
says, ‘**वच प्रधानं रसादिस्तत्र ध्वनिः वच स्वप्रधानं तत्रालंकार इति भावः ।**’.

Pages 86-88.

विभावैर्ललनादिभि°—सुज्ञारविक्तो रसोऽभिधीयते—

This passage explains the meaning of रस or poetic

* pp. 185 and 190.

sentiment. Certain lasting or permanent conditions of the mind are in poetry and drama called स्थाविभाव. They are eight or nine according to the number of sentiments. They are:—love, smile, grief, anger, energy, fear, disgust and wonder. They are 'सिर्हासश्च——' as quoted in the text on page 97 from the नाट्यशास्त्र of भरत. They are so called, because though the feelings of love &c. are transient, their impression is permanent and they are called up when a poetic sentiment is perceived. 'अन्तःकरणवृत्तिरूपस्य रसादिप्रकृत्यविनाशित्वेऽपि संस्कारात्मना चिरकालस्याभित्याग्यावहरसप्रतीतिकालमनुसंधानश्च स्यादित्यन् । तदुक्तम्—

“चिरद्वैरकिञ्चिद्देवा भावैर्विच्छिद्यते न हः ।

भावनानां नवत्वव्याहृत् स स्याद्वी लवव्याहारः ॥

कुरुसुखभावावन्धेवां भावानामनुमानकः ।

न सितोधीन्धे स्याद्वी देवसौ पुण्ये परम् ॥” (प्रभा on प्रसीप).

The causes, the effects, and the attendant subordinate feelings of these स्थाविभाव's are in poetry and drama known respectively by the names of विभाव, अनुभाव, and संचारिभाव or व्यभिचारिभाव. The causes of the स्थाविभाव's are called विभाव's, because they manifest a little the permanent emotions which live in the heart in the form of impressions. 'विभावसिद्धेश्च च विभावनादिभ्योपारयोगात् । तद्यथा । बाह्यनाकपतस्य स्थितान् रसादीन् स्यादिकी विभावकन्ति रसास्वादाकुरयोगतां नवन्तीति विभावः' Pradīpa. 'रसास्वादाकुरः' is explained by प्रभाकर as—'रसास्वादाकुरः ईषद्विभक्तिः । तद्योगतां प्रापवन्तीत्यर्थः । नाभिकादयो हि साधारण्येन काव्यादवगताः सहस्रवहद्वे वासनात्मकतया स्थितं रसादिभावनीयद्विभक्त्युच्यन्ति । ईषद्विभक्तिरेव च रसादिभ्योऽकुर इवोच्यते ॥'. Bharata Muni thus explains the term:—'विभाव इति कस्मादुच्यते । विभावो

विज्ञानार्थः । विभाव्यन्तेऽनेन वागङ्गसत्त्वानिनद्या इत्यसौ विभावः । विभावितं विज्ञातमित्थनपर्यान्तरम् । अथ श्लोकः—

बहवोऽर्था विभाव्यन्ते वागङ्गामिनद्याभ्रयाः ।

अनेन ब्रह्माप्तेनायं विभाव इति संज्ञितः ॥ ' नाव्यञ्जात्, p. 69.

विभाव's are divided into *आलम्बन* and *उद्दीपन*. The person or thing with reference to whom or which a sentiment is produced, that on which it hangs as it were is *आलम्बनविभाव*. For instance, a woman, for whom love is conceived, is the *आलम्बनविभाव* (the generating cause) of the *स्याविभाव* of *रति*. 'आलम्बनं नावकादिस्तमालम्ब्य रसोद्गमात्' (विश्वनाथ). Things which excite the feeling of love &c., such as the moon, the cooing of the cuckoo, the Malaya breeze &c., are called *उद्दीपनविभाव*'s or exciting causes. 'उद्दीपनविभावास्ते रसमुद्दीपयन्ति वे । आलम्बनस्य चेष्टाया देहाकालादयस्तथा ॥' (विश्वनाथ). Though they do not generate the feelings, but foster them after they have been generated, yet unless they are excited, they are as it were not generated. The exciting circumstances are therefore classed under *विभाव*'s. 'यद्यनुद्दीपकस्य स्यादिति न कारणत्वं किं नृत्पन्ने तस्मिन्नीपदुस्कर्षाभावात्कल्पकपमुद्दीपकत्वं तथाप्यनुद्दीपितोऽन्वयात्तत्राथ एवेत्युद्दीपकेऽपि कारकत्वोपचारात् तत्रापि विभावव्यवहारः ॥' प्रदीप p. 72. *अनुभाव*'s are the effects of the *स्याविभाव*'s. They are jesticulations, such as casting a sidelong glance, smiling, turning the arm and the like, by which the permanent emotions of the heart are manifested. 'स्याविभावार्थानुभाववन्तः सामाजिकान् सध्रुविसेपकटाक्षारवो रस-पोषकादिभ्योऽनुभावाः ।' (धनिक, *Vide* p. 137 *Dasarūpa*). *Bharata* thus explains the term:—'अयानुभाव इति कस्मादुच्यते । अदयननुभाव इति वागङ्गसत्त्वकृतमिनद्याम् । अथ श्लोकः—

वागङ्गसस्त्राभिनयैर्वास्वार्थो विभाष्यते ।

वागङ्गावाङ्मसुक्तस्वभाव इति स्मृतः ॥'. *Vide* नाट्यशास्त्र, pp. 69-70.

व्यभिचारिभाव's are transient subordinate feelings which rise up and go down like waves in the ocean of स्थाविभाव's. *Dhanañjaya* defines them as 'विशेषादाभिमुख्येन चरन्तो व्यभिचारिणः । स्याद्यिन्मुग्धप्रतिर्नमाः कङ्कोला इव वारिधौ ॥'. *Dhanika* has the following note on the stanza:—'यथा वारिधौ सस्येव कङ्कोला उद्भवन्ति विलीयन्ते च तद्वदेव रश्मिः स्याद्विनि सस्येवाविर्भावतिरोभावाभ्यामाभिमुख्येन चरन्तो वर्त्तमाना निर्वेशद्वो व्यभिचारिणो भावाः ।'. They manifest themselves as it were to nourish the permanent feelings and disappear as soon as their function is discharged.

'ये तूपकर्तुमायान्ति स्याद्विनं रसमुत्तमम् ।

उपकृत्य च गच्छन्ति ते मता व्यभिचारिणः ॥'. प्रभा p. 73.

These evanescent feelings are thirty-three in number and are enumerated in the text on p. 97. Besides these भाव's there are सास्त्रिकभाव's which are external indications of internal feelings and are eight in number.

'स्तम्भः स्वेरोऽय रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽय वेपथुः ।

वेवर्षमशुप्रलय इत्यष्टौ सास्त्रिकाः स्मृताः ॥'. (नाट्यशास्त्र p. 61).

Though they are अनुभाव's they are treated separately as they are produced in a sympathetic heart. *Dhanañjaya* thus defines them:—

'पृथग्भावा भवन्त्यन्वेऽनुभावत्वेऽपि सास्त्रिकाः ।

सस्वादेव समुत्पन्नेस्तच्च तद्भावभावनम् ॥' *Vide* इत्यरूप p. 138.

On this *Dhanika* says:—“परगतदुःखहर्षादिभावनाद्यानखन्तानुकूलान्तःकरणत्वं सस्वम् । यथाह । 'सस्वं नाम मनःप्रभवं तच्च समाहितमनस्स्वाहुस्वद्यते'”

एतदेवास्व सत्त्वं यतः खिन्नेन प्रहर्षितेन चाद्यु रोमाञ्चादयो निर्वर्त्यन्ते । तेन सत्त्वेन निर्वृत्ताः सास्त्रिकास्त एव भावास्तत उत्पद्यमानस्वादभ्युपभूतयोऽपि भावा भावसंसूच-
नात्मकविकाररूपत्वाच्चानुभावा इति हेरुकव्यनेषाम् ।”

When a permanent feeling is brought to a relishable condition by विभाव's, अनुभाव's, सास्त्रिक's and व्यभिचारि's, it constitutes a poetic sentiment.

‘विभावैरनुभावैश्च सास्त्रिकैर्व्यभिचारिभिः ।

भानीयमानः स्वाद्यत्वं स्यायीभावो रसः स्मृतः ॥’ दशरूप p. 136.

Bharata's Sūtra about रस is, ‘विभावानुभावव्यभिचारिसंज्ञो ग्राह्य-
निष्पत्तिः’ *Vide* नाट्यशास्त्र, p. 62. This is explained in various ways by different commentators, thus giving rise to a number of theories about रस.

Bhaṭṭa Lollāta interprets the *Sūtra* as under :—

The permanent emotions of love &c., generated by generating causes, such as women, excited by exciting causes, such as gardens, made cognizable by effects such as sidelong glances, and embrace, and strengthened by transient attendant feelings, such as desire, become poetic sentiments of love &c. originally in *Rāma* and others whose doings are represented on the stage. It is subsequently attributed to the actor who imitates the character in form, dress, and actions and becomes the source of charm to the spectator. निष्पत्तिः is explained as meaning उत्पत्तिः, अभिव्यक्तिः, and पुष्टिः for the विभाव's produce रस, the अनुभाव's manifest it and the व्यभिचारिभाव's strengthen it. According to this theory, the poetic sentiment found in the characters, *Rāma* and others, and attributed to the actor, charms the spectator. This theory is weak, because

how can the spectator be charmed by a sentiment which does not exist in him. 'सामाञ्जिकं तदभावे तत्र चमत्कारानुभवविरोधात्' (*Pradhā*). This is the *Mīmāṃsaka* view or the view of उत्पत्तिवादि's (those who hold that रस is produced).

The theory of *S'ṛiāṅkuka* is as under :—

The emotions of love &c. are inferred to exist in the actor through excitants &c. exhibited by him in his acting and being relished by the spectator become poetic sentiments. रसनिरूपणः is thus explained by *S'ṛiāṅkuka* as रसानु-
मितिः. This is the *Naiyāyika* view or the view of अनुमितिवादि's (those who maintain that रस is inferred). This theory too is not acceptable, because it disregards what is well known in the world that it is direct cognition of a thing that gives charm and not its inference. 'एतद्व्यवहारव्याप्तिः । अतः प्रत्यक्षमेव ज्ञानं सचमत्कारं नानुमित्वादिदिति लोकप्रसिद्धिमवधूयाम्बयाकल्पने मानाभावः ।'
Pradhā.

Bhaṭṭa Nāyaka interprets the *Sūtra* in a different way thus:-

Rasa cannot be inferred, as existing in the real character, or the actor, or the audience; for the real character is not before the audience, his emotions of love &c. do not therefore exist and what does not exist cannot be inferred as existing in another, nor can *Rasa* be produced; for the causes &c. are not real and cannot therefore produce real effects, nor can it be suggested; for it is only an established object that can be suggested and *Rasa* is not an established object. ('सिद्धत्वेन व्यवस्थितान् रसस्य चासिद्धत्वात्' *Pradhā*). He thus refutes उत्पत्तिवादि's, अनुमितिवादि's and also 'व्यक्तिवादि's. 'मैहनायकः

मानुष्ये पथौ सिद्धान्तं च ह्युच्यते ।' (कनककर). Therefore what is meant by the *Sūtra* of *Bharata* is the enjoyment of *Rasa* by its connection with विभाव's &c. by the relation of the enjoyed and the enjoyer (भोक्तव्यभोजकभावसंबन्ध). In poetry, words have three powers, अभिधा, भावकत्व, and भोजकत्व. अभिधा, according to मुक्तिवादि's, embraces अभिधा and लक्षणा. भावकत्व means generalisation (साधारणीकरणम्). By the force of this power the विभाव's &c. and the स्याद्विन् are understood in their general character without reference to their specific properties. Thus, for instance, the विभाव, सीता, is not understood in its specific form of सीता, but in the general form of कामिनी; and the स्याद्विन्, Rāma's love towards her, is understood as love in general without reference to the agent and the object of love, Rāma and Sītā. The powers भावकत्व and भोजकत्व are found in dramas also. By the force of भोजकत्व power, the स्याद्विन् is enjoyed in a general form, accompanied by the विभाव's &c. in a general form, and devoid of specific properties. The enjoyment of *Rasa* is quite of a different sort from that of worldly happiness. It is like the knowledge consisting of the bliss arising from the predominance of the attribute of Goodness (सत्त्व) in a man. According to the *Sāṅkhya* doctrine, happiness, misery, and stupidity arise respectively from the predominance of the attributes of Goodness, Passion, and Ignorance (सत्त्व, रजस्, and तमस्). This is the *Sāṅkhya* view of the *Sūtra* or the view of मुक्तिवादि's, i. e., those who hold *Rasa* to be enjoyed. This theory also cannot be accepted; because there is no authority for assuming the two powers of भावक and भोजक. 'तदपि न सम्भूतम् । एतादृशस्यापारमेष्ठ्यकल्पने प्रमाणाभावात् ।'.

The theory accepted by Rhetoricians is that of *Abhinavagupta*, which is as under :—

Rasa is suggested by the union of permanent feelings with generating causes &c. by the relation of the suggested and the suggester. रसनिष्पत्तिः is taken to mean रसाभिष्पत्तिः. Love and other permanent feelings frequently inferred* from their causes in the world, such as, women, gardens, and sidelong glances, remain in the hearts of the appreciating as impressions (वासना). When a poem is read or a drama seen exhibited, these feelings which are in the form of impressions, are suggested by the causes &c., which cease to be called causes as in the world, but go by the appellation of विभाव's, अनुभाव's, and स्वभिचारिभाव's taken in their general form without specific connection (for instance, the विभाव *Stid* is not understood in the specific form of *Stid*, but in the general form of क्लान्ति), and the विभाव's &c. are not understood with specific connexion, as ममैवेते, सचोरेवेते, तदस्यस्वैवेते, or न ममैवेते, न सचोरेवेते, न तदस्यस्वैवेते and are relished by the reader of a poem or the spectator of a drama. The स्याच्चिन् too is to be taken as referring not to a particular spectator, but to spectators in general (परिमितावनधीती). Though really relished by a particular person, yet at the time of relishing it, he does not think that it is relished by himself alone (ममैवेते विभावाद्यः अहमेव रसास्वाद्ययिता एवं रीत्या अस्वाद्यमानः) on

* The inference takes this form :—

‘अयमेतद्विषयपतिमाच्च । तत्कार्यकटाक्षादिभावात् । यो नैव स नैवम् । यथा विलस इति ॥
(कमलकर.)

account of the force of विभाव's &c. taken in a general form, but feels that it is relished by all persons of poetic sensibility. This relish constitutes what is known as रस or poetic sentiment. It will thus be seen that those in whom the feelings of love &c. were never produced before and who have consequently no impressions of them in their hearts cannot relish poetic sentiment. Moreover, impression (वासना) is natural or produced by constantly reading and appreciating poems. The grammarians, the *Mīmāṃsikas*, those who have become inappreciative by the constant study of the *Vedas* and those who are disgusted with the world have no वासना and cannot therefore relish रस. They are like the walls of a stage. 'निर्वासनास्तुरङ्गान्तर्वैदमकुडध्यक्षमसंनिताः' (धर्मसूत्र quoted in ब्रह्म). *Pradhakāra* well explains this as under :—

“ नन्वेवं वेदां पूर्वं रसादिर्नोत्पन्नस्तेषां सद्वासनाकिरहिणां किं रसामिष्यन्किर्नास्त्वैव । कः संवेहः । अत एव शृङ्गारिणामेव शृङ्गारस्व निर्विष्यन्स्वभाषानामेव घान्तस्यामिष्यन्किरिस्वाद्यनुभूयते । किं चापएपि स्वाभाविकी वासना सहकारिणी । वां विना शृङ्गारिणामपि मीमांसकवैद्याकरणादीनां न रसामिष्यन्किः । तदुक्तम्—' वासना चेतः हेतुः स्वाह स स्वामीमांसकादिषु ' इति ॥ ”. ' रसिका एव रसास्वादे योग्या न तु विरक्तारवः ' (कमलाकर).

The *Rasa*, as said above, is suggested or relished by व्यञ्जना in the mind of the reader or the audience by causes (विभाव) &c. understood in a general form without specific connexions. It neither comes under the province of अभिधा, nor of तात्पर्य, nor of लक्षणा, nor of प्रत्यक्ष, nor of अनुमान, nor of स्वरज. Though रस requires विभाव's, अनुभाव's, and व्यभिचारिभाव's and cannot exist without them, it is not regarded as an effect; for an effect like a jar is seen to exist when its efficient cause is de-

stroyed. रस, however, does not exist when the विभाव's &c. disappear. It ceases to exist as soon as the विभाव's cease to exist (विभावविशीवितावधिः). Being supernatural (अलौकिक) it cannot be known (न ज्ञाप्यः) by ordinary means of proof. It is relished like a beverage which, though made up of black pepper, candied sugar, camphor and other ingredients, gives us a different taste altogether from that of its constituents. Though *Rasa* is constituted of the *Vibhāvas* &c., the whole appears as *Rasa* and *Vibhāvas* &c. are not experienced separately. It is the mixture that constitutes *Rasa*. *Kamalākara* explains पानकरसम्वावेन as 'पानकेऽप्यस्योऽप्यमरीचकादीनां विवस्वत् संवलितानां रसस्वमित्यर्थः ।'.

Thus the स्याविन्, being tasted like a beverage made up of many ingredients, becomes रस. रस is thus चर्बणा or आस्वाद- 'चर्बणा आस्वादनम्' (विश्वनाथ). It is one which has चर्बमानता (the state of being relished) as its vital property. *Kamalākara* explains चर्बमानैकप्रायः thus :—'आनन्दांशस्व ज्वज्जमानता कृतिर्वा प्रापो बन्ध । रसस्वनिर्वाहकत्वात् । अन्वया रसद्युक्त्वादिपरात् सुखोदयः स्वादि- र्थ्यः ।'. *Prabhākara* makes the following note on चर्बणा—

'विभावदिसमूहालम्बनेन रसवच्छिन्नचैतन्याभिव्यक्तिर्चर्बणा । सा च अग्रवरणा चित् ।'. *Jagannātha* has a similar note :—'व्यक्तिश्च अग्रवरणा चित् । अथा हि अतोवादिना पिहितो हीपस्तन्निवृत्तौ संनिहितान् परार्थान् प्रकाश- जति स्वयं च प्रकाशते । एवमाल्पचैतन्यं विभावदिसंवलितान् रस्वादीन् । अन्तः- करणधर्माणां साक्षिमास्वत्वाभ्युपगतेः ।'. The relish of रस is अलौकिक (not such as is found in the world); because it is like the contemplation of the Supreme Being (ब्रह्मास्वादनब्रह्मचारी), as विश्वनाथ says, 'चर्बणा आस्वादनम् । तच्च "स्वाहः काव्यार्थसंभेदाहासानन्द-

मुद्रवा” इत्युक्तप्रकारम् ।’ It is a relish in which the contemplation of any other thing is lost (विगलितवेद्यान्तरः). As the bliss of the contemplation of the Supreme Being, though always existing in a *Yogin*, comes to him when he practises the concentration of the mind continued for a long time, neither before concentration, nor after it, so the poetic sentiment is always found in the subtle form of impressions (वासनारूपेण सूक्ष्मतया स्थितः) in the hearts of the appreciative (सहृदय) who are proficient in understanding the beauty of poetry and shines forth of itself when the cover which keeps the impressions dormant in the heart is removed (भग्नावरणतया) and the sentiment manifested through व्यञ्जना by the consideration of the विभाव’s &c. in poetry. Moreover, the poetic sentiment shines forth in such a way that it engrosses the mind completely and no other idea is then present in the mind (विगलितवेद्यान्तरः), as when the mind is lost in the contemplation of the Supreme Being. Thus the relish of the poetic sentiment is like the bliss of the contemplation of the Supreme Being, the only difference being that the former is acquired by the investigation of विभाव’s &c., (विभावार्थानुसंधान) and the latter by meditation (योग). The relish is consequently भौतिक or unlike that of worldly happiness. That such a relish exists is evident from the fact that it is found in the hearts of all the appreciative (‘ सकलसहृदयसंवादात्प्रमाणा गोचरीकृतः स्यात् ’ or as *Mammata* says ‘ सकलसहृदयसंवादात्प्रमाणा गोचरीकृतः स्यात् ’).

Pages 89-90.

उत्तं चरि तात्पर्यं— न तत्र तात्पर्यम्—

Vide the note on तात्पर्यार्थं pp. 387-389.

न पुनः प्रतीतिनामे—तात्पर्य or import is powerful in conveying as much sense of a word as is not known from other sources and not in conveying any and every kind of knowledge arising from it (प्रतीतिनामे). For, if तात्पर्य prevails in conveying any knowledge arising from a word, the sentence पूर्वो धावति, would convey the sense of अपरो धावति, for the idea of अपर arises from that of पूर्व. But the तात्पर्य here does not lie in conveying the sense of अपरो धावति or अपरो न धावति.

प्रतीतिनामे is a better reading than प्रतीतिनामे, but the latter is adopted as it is the reading of *Mallinātha*.

‘तत्र च आवदेव विधेयं तावन्वेव तात्पर्यम् । विधेयं च शब्दोपासनेवेति सुहृन्कं
‘शब्दोपास एव तात्पर्यम्’ इति । यदि च प्रतीतिनामे तात्पर्ये तथा ‘पूर्वो धावति’
इत्यादौ पूर्वोदिसमानसंविस्संवेद्यतया प्रतीतिऽपराद्यर्थेऽपि कदाचित् तात्पर्ये स्थात् ।’
Kāvya-Pradīpa p. 177.

Pages 90-91.

प्रत्यक्षप्रमाण—मानुभूते—

The poetic sentiment is not capable of being cognized by perception. For perception is either indeterminate or determinate. Indeterminate perception of an object is the knowledge of the object itself without its distinguishing attributes, ‘निष्प्रकारकं ज्ञानं निर्विकल्पकं वयेद् किञ्चित्’. The cognition of the poetic sentiment is not of this kind, as its existence is based upon the investigation of the generating causes &c. of the sentiment. Nor can the cognition be determinate perception. For, as the determinate perception of an object which is concerned with the object and its distinguishing proper-

ties ('समकारकं ज्ञानं सविकल्पकं यथा हित्योऽयं ब्राह्मणोऽयं इवानोऽयमिति') follows its indeterminate perception, the former is the cause of the latter ; and as there can be no effect without a cause, if the poetic sentiment is not within the range of indeterminate perception, it cannot be within the range of determinate perception, which is a subsequent process of knowledge.

Mammata gives another reason for the incapacity of the poetic sentiment being grasped by determinate perception. As the relish of the poetic sentiment is different from worldly enjoyments, being like the bliss of the meditation of the Supreme Being, it absorbs the mind completely and nothing else is cognised at the time it is relished. The cognition of *Rasa* cannot therefore come under the province of determinate perception. 'नापि सविकल्पकम् । अर्थमात्रस्यालौकिकानन्दमयस्य स्वसंवेदनसिद्धत्वात् ।'. *Vide* काव्यप्रकाश, 4th *Ullāsa*.

Page 92.

लोकप्रसिद्धव्यासना—व्यभिचारिणः—

The *विभाव*'s simply suggest the permanent emotions of love &c. They are not the causes &c., well known in the world, which shew that the *लिङ्ग* (the middle term) is *व्याप्त* (pervaded) by *साध्य* (the major term). When the union of the sky and a cloud is inferred from the passing of the cloud, the *लिङ्ग*, नभस्वद्भवन is *व्याप्त* by the *साध्य*, नभोनभस्वत्संभवन ; because it is the cause of it, the passing of a cloud being the cause of the union of the sky with the cloud. Thus what brings about the *व्याप्ति* between the *लिङ्ग* and the *साध्य* in this *अनुमान* is the fact that the *लिङ्ग* is the cause of the *साध्य*. कारणत्व is thus

व्याप्ततामबोधकीभूत. In some cases कार्य is व्याप्ततामबोधकीभूत. As the वैशेषिक *Sūtra*, 'अस्वेदं कार्यं कारणं संबोधिं विरोधिं समवायिं चेति लक्षिकम्' १-२-१ says, the लक्षण may also be the cause of the साध्य. In the well-known inference बह्निमान् धूमवत्स्वात्, धूम is व्याप्त by बहि; because it is the कार्य of it, for there can be no smoke without fire. विभाव's, being simply the suggesters (संज्ञक), and not the कारण's &c. well-known in the world, of the permanent emotions of love &c., cannot be taken as लक्षण in inferring them. Thus the विभाव's &c. cannot be taken as the middle term in proving the permanent emotions of love &c., in their character of कारण's &c., because they are simply the suggesters of the स्यादिति and not the usual causes which lead to the व्याप्ति of the लक्षण with the साध्य. Nor can the विभाव's &c. be taken as the middle term in inferring the स्यादिति, in their own character of विभाव's &c. ; for it is only in poetry and dramas that they are known as विभाव's &c. and not in the world.

Page 93.

स्मरणगोचरत्वमपि ————— अहम् एव —————

The poetic sentiment does not come under the province of remembrance. For an object is known when it is cognized by its contact with the organs of sense and other causes. When it is known, it leaves an impression in the mind. When the impression is called up after a time, remembrance of the object is produced. Thus the right apprehension of an object is the cause of its remembrance through its producing an impression on the mind. Now apprehension has really nothing to do with *Rasa*. *Rasa* is never itself ap-

prehended, but when its generating causes (*Vibhāv's*) &c. are apprehended, apprehension is attributed to it by implication. Moreover, if *Rasa* is admitted to be apprehended, it cannot consistently be said to be suggested. As there is, therefore, absence of apprehension in the case of *Rasa*, there is absence of remembrance. *Rasa* therefore does not come under the province of remembrance, but is cognized by suggestion alone.

संस्कार भाषीयते—By संस्कार is meant भावनासंस्कार which is defined by *AnnamBhatta* as 'अनुभवजन्या स्मृतिहेतुर्भावनाऽस्मदाव-
वृत्तिः'.

Pages 93-4.

अनु पुनरिहाकार्यत्वमुक्तं—^१मभिसन्धाव—

Rasa was said before to be 'अनाक्रान्तः कार्यतया' (no effect); What is meant thereby is that it is no effect, because the *Vibhāvas* &c. which suggest it are not produced in an actor. Though the relish of *Rasa* is brought about by the investigation of its *Vibhāvas* &c. and is absent when there is no such investigation, the investigation of the *Vibhāvas* cannot be taken to be the cause of *Rasa*. For if it can be taken as a cause of it at all, it should be taken as its efficient cause. But an effect may exist even when its efficient cause is destroyed. While the life of *Rasa* is circumscribed by the investigation of *Vibhāvas* &c. (विभावारिपरामर्शवधिजीवितः). In other words, the relish of *Rasa* is no more as soon as the investigation of its *Vibhāvas* &c. disappears. 'ननु विभावादीनां परामर्शस्यान्वयव्यतिरेकात् तत्कार्य एव

रसः किं नोच्यते इति चेत् । न । विभावादिपरामर्शस्य कारणत्वं यदि स्यात् तत्र निमित्तकारणत्वमेव । न च तत्राद्यस्य कार्यनाशकता दृष्टा । द्वित्वादीनां तयात्म-
भ्रुपगमात् ।'. *Pradhā* pp. 82-3. Moreover, if *Rasa* be the effect of the investigation of *Vibhāvas*, its relish cannot be contemporaneous with the investigation of the *Vibhāvas* &c., for the cause and the effect are never contemporaneous. 'तस्मात्स विभावादिसमूहात्मकत्वनात्मकः तस्मान्न कार्यः'.

On this the note is as under :—

'यदि रसः कार्यः स्यात् तदा विभावादिज्ञानकारणक एव स्यात् । तत्र च रसप्रती-
तिकाले विभावाद्ययो न प्रतीयेरत् । कारणज्ञानतत्कार्यज्ञानयोर्दुर्गमपददर्शनात् । न हि
चन्द्रमस्यर्शज्ञानं तज्जम्बलस्यज्ञानं चैकदा संभवति । रसस्य च विभावादिसमू-
हात्मकत्वनात्मकत्वमेव प्रतीतेर्न विभावादिज्ञानकारणकत्वमित्यभिप्रायः ।'. साहित्य-
दर्पण p. 21.

Though *Rasa* cannot thus be an effect, it may be called an effect, as accomplishment is attributed to it, though really speaking it is its relish (चर्वण) that is accomplished and not itself. चर्वणमित्यस्या तस्य विष्पत्तिरूपचरितेति कार्थोऽनुच्यते ।' का० प्र०, p. 95.

Page 94.

यद्वि रसत्वा'—रसत्वाभिप्यनक्ति—

रस was described before as न ज्ञातो ज्ञान्यतया. What is meant by this is that the poetic sentiment is not capable of being cognised by ordinary means of arriving at true knowledge, for the permanent emotions of *Rāma* and other persons who are represented on the stage (अनुकार्य), being past, cannot come into contact with the organs of sense belonging to the present time and the present place.

Mammata says that *Rasa* cannot be cognised, because it is not an accomplished object, 'नापि ज्ञान्यः सिद्धस्व तत्त्वासंभवात् ।'.

Moreover, an object which is cognisable may sometimes remain uncognised, while *Rasa* can never exist without being relished. 'को हि ज्ञान्यो यदादिः स सत्रापि कदाचिदज्ञातो भवति । न ह्ययं तथा । प्रतीतिमन्तरेणान्वात् ।'. सा० ६०, p. 21.

Thus the *विभाव's* are neither an efficient cause (कारकहेतु), nor a logical cause (ज्ञापकहेतु) of *रस*. But they are called causes, simply because they are useful in making us relish a poetic sentiment. They are consequently unlike the usual causes, found in the world. They, being extraordinary, indicate the extraordinary character of *रस*.

Page 95.

तस्य कल्पनादीनां—कुतस्त्वं दुःखसंवेदनम्—

The relish of the poetic sentiment is extraordinary or supernatural (अलौकिक), being like the bliss of the meditation of *Brahma*. A question then arises, how are कल्प, वीमल, भवानक, and other sentiments which cause grief and horror to be called *रस*? The answer is the relish of *रस* is an extraordinary bliss in which the mind is wholly lost in the enjoyment of *रस* and nothing else is cognised at the time. If such a state of the mind is brought about at a time when a poem is heard, by the power of the most appropriate arrangement of the *विभाव's*, *अनुभाव's* and *व्यभिचारिभाव's*, how can then pain be felt when the sentiment of grief is relished! That it is not felt is evident from the fact that when grief is represented or described the spectator or the reader says, 'I have enjoyep'

great pleasure'. If pain were felt and not joy, no one would like to see or read the representation of sorrow.

Mark what *Viśvanātha* says :—

‘कल्पनासवपि रसे जायते बह परं सुखम् ।

सचेतसाननुभवः प्रमाणं तत्र केवलम् ॥

किं च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्वाननुसुखः ।

तथा रामावपासीनां भविता दुःखहेतुता ॥

हेतुत्वं शोकहर्षादिर्गतिभ्यो लोकसंश्रयात् ।

शोकहर्षादयो लोके आयन्तां नाम लौकिकाः ॥

अलौकिकविभावत्वं प्राप्तिभ्यः काव्यसंश्रयात् ।

सुखं संजायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपीति का कतिः ॥

अभ्युपातादयस्तद्वद्भूतत्वाच्चेतसो मताः ।’ सा० ६०, pp. 17-18.

Page 96.

स्वादः काव्यार्थे°—दृष्टत्वाद्—

Rasa is relish arising from what the *Vibhāvas* &c. which poetry presents before the mind suggest and is like the bliss of the soul from the contemplation of the Supreme Being. It is thus a state of the mind similar to that in which it is when *Brahma* is meditated. When the heart blooms or opens like a flower, the sentiment is वृक्कार (love), when it expands like a tree, the sentiment is वीर (heroism), when it is agitated like the ocean, the sentiment is रौद्र (fury), and when it is tossed about like the wind, the sentiment is क्षीयत्स (horror).

The first verse occurs in the *Daśarūpa* of *Dhanāñjaya*, on which the *Avaloka* of *Dhanika* is as under :—

‘काव्यार्थेन विभावित्संसृष्टस्याप्यात्मकेन भावकचेतसः संभेदेऽन्योन्यसंचलने प्रकृतमित्यपरविभागे सति प्रबलतरस्वानन्दोद्भूतिः स्वावः । तस्य च सामान्यात्मकत्वेऽपि प्रतिनिवृत्तविभावाधिकारणजन्यत्वेन संभेदेन चतुर्धा विश्वभूमयो भवन्ति । यथा । शृङ्गारे विकासो वीरे विस्तरे वीभत्से क्षोभो रौद्रे विक्षेप इति ॥’.

Mallinātha's reading is the same as that of D. ‘विस्तारोपा-
विका’ and he therefore notes that the word विस्तार is objection-
able as applied to the expansion of a literary work according
to the *Sūtra* ‘प्रथमे वाच्यत्वे’ ३।३।३३॥. It is correct to say पदस्य
विस्तारः and अन्यस्य विस्तारः.

The poetic sentiments are originally four, the Erotic, the
Furious, the Heroic, and the Abhorrent. Four other senti-
ments are allied to them, *viz.*, the Comic, the Pathetic, the
Marvellous, and the Terrific; because in them too the mind
blooms, expands, is agitated, and tossed about respectively.
As the *Vibhāvas* &c. of these eight sentiments are different,
two pairs of four sentiments are not bound by the relation of
cause and effect.

Cf. the following from the *नाट्यशास्त्र* of भरत—

‘शृङ्गारोऽपि भवेद्भास्यो रौद्राच्च करुणो रसः ।
वीरश्चैवाङ्कुतोत्पत्तिर्वाभिस्ताच्च मञ्जनकः’ ॥ .

Pages 96-98.

ननु तदाष्टादेव—शृङ्गारमेव रसनान्नसनामनामः—

The four main poetic sentiments of शृङ्गार, वीर, रौद्र, and वीभत्स,
allied with the other four sentiments, हास्य, अङ्कुत, करुण, and
मञ्जनक, make up eight poetic sentiments in all. Some there-
fore are of opinion that there is no such ninth sentiment as

शान्त (the Quietistic), and *Bharata* has neither defined it nor mentioned its *Vibhāvas*. Besides, it is impossible to destroy completely love, hatred, and other feelings, the stream of which has been running on from times immemorial. There can thus be no such *स्याविभाव* as *निर्वेद* or self-disparagement. Others again hold that the Quietistic sentiment does exist, but that it has no *स्याविभाव* in dramatic compositions, as they are meant to be represented on the stage and *निर्वेद*, being the cessation of all worldly activity, is not fit to be represented. But both these views shew want of thought. Because it is to shew that the Quietistic sentiment has a *स्याविभाव*, viz., *निर्वेद*, that the sage *Bharata* has mentioned it first among the *व्यभिचारिभाव*'s though its mention in the beginning is inauspicious. Its mention in the beginning immediately after the *स्याविभाव*'s indicates that the sage meant it as both a *स्याविभाव* and a *व्यभिचारिभाव*. In our opinion, therefore, there are nine poetic sentiments and not eight.

Mammata takes eight poetic sentiments in dramas and nine in poetry.

Jagannātha like *Vidyādhara* accepts nine poetic sentiments in dramas and refutes those who reject the Quietistic sentiment as under:—

“केचिन्तु

‘शान्तस्व क्षमसाध्यत्वाद्गटे च तद्संभवात् ।
भट्टादेव रसा नाव्ये न शान्तस्तत्र भुङ्क्वते ॥’

इत्याहुः । तथापरे न क्षमन्ते । तथा हि गटे क्षमाभावाद्दिति हेतुरसंभवात् । गटे रसाभिव्यक्तेरस्वीकारात् । सामाजिकानां क्षमवस्त्वेन तत्र रसोद्गोपे बाधकाभावात् ।

न च नटस्य क्षमाभावात्तदभिनयप्रकाशकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तस्य मयक्रो-
 धारेण्यभावेन तदभिनयप्रकाशकताया अप्यसंगत्वापत्तेः । अदि च नटस्य क्रोधा-
 रेभावेन वास्तवतस्कार्वाणां वधबन्धादीनामुत्पत्त्यसंभवेऽपि कृमिनतस्कार्वाणां क्षि-
 साभ्यासादित उत्पत्तौ नास्ति बाधकमिति निरीक्ष्यते तथा प्रकृतेऽपि तुल्यम् । अथ
 नाट्ये गीतवाद्यादीनां विरोधिनां सत्त्वात् सामाजिकेष्वपि विषयवैमुख्यात्मनः द्या-
 न्तस्य कथमुद्रेक इति चेत् नाट्ये दान्तरसनभ्रुपगच्छिः फलबलात् तद्गीतवाद्या-
 देस्तस्मिन् विरोधिताया अकल्पनात् । विषयविन्तासामान्यस्य तत्र विरोधित्वस्वीकारे
 तदीयात्मनस्य संसारानित्यत्वस्य तदुद्दीपनस्य पुराणभ्रवणसत्सङ्गपुण्यवनतीर्यावल्लो-
 कनदिरपि विषयत्वेन विरोधित्वापत्तेः । अत एव चरमाध्याये संगीतरत्नाकरे—

“ अट्टावेव रसा नाट्येऽपि केषिदप्युच्यते ।
 तद्व्याहृतः कंचिन्न रसं स्वदते नटः ॥ ”.

इत्यादिना नाट्येऽपि दान्तो रसोऽस्तीति व्यपस्थापितम् ॥’ It is on this
 account that, as *Nāgeśa* remarks, प्रबोधचन्द्रोदय is accepted as
 a drama by all. ‘अत एव प्रबोधचन्द्रोदयस्य नाटकत्वं स्वीकृतं सर्वैः’.

Bhoja, who is otherwise known as *Râjan* as *Bharata* is
 known as *Muni*, accepts only one poetic sentiment, the
 Erotic.

निर्वेद=Self-disparagement, arising from the knowledge of the
 reality, adversity, jealousy and such other causes. तत्त्वज्ञाना-
 परीर्षादेर्निर्वेदः स्वावमाननम् (दृशरूप) .

अपस्मार=Dementia. ‘मनःक्षेपस्त्वपस्मारो महाद्यावेद्यनादिभ्यः । भूपात-
 कम्पप्रस्वेदकेनलालादिकारकः ॥’ सा० ६०.

अवाहित्या=Concealment. ‘लज्जाद्यैर्विक्रियागुप्ताववाहित्याऽङ्गविक्रिया ।
 ६० ६०.

Page 90.

जीपुत—पृष्ठः—

शुभुप्ता (disgust) is reckoned among the permanent emotions, but is here mentioned as a subordinate transient feeling (स्वनिचारिभाव); because the permanent emotions become subordinate (द्वयनिचारिभाव) in developing a sentiment in which they are not permanent (स्वादिभाव). 'रत्नाख्योऽयमनिबन्धे रसे शुभुप्ता-निचारिणः ।'. सा० ६०, p. 31.

Every *Rasa* has got its special marks, colour and presiding deity. The *Muni* says, 'तत्र शृङ्गारो नाम रतिस्थादिप्रभव उडवलवेषा-त्मकः । यत् किञ्चिद्भोके द्युषि मेधमुज्वलं दर्शनीयं वा तच्छृङ्गारिणोपनीयते । क-स्तावदुल्लवलेषवान् स शृङ्गारवागिच्छन्ते ।'. The following are the colours of the respective poetic sentiments :—

'इयानो भवति शृङ्गारः सितो हास्यः प्रकीर्तितः ।
कपोतः करुणश्चैव रक्तो रौद्रः प्रकीर्तितः ॥
गौरो धीरस्तु विज्ञेयः कृष्णश्चैव भयानकः ।
नीलवर्णस्तु बीभत्सः पीतश्चैवाद्भुतः स्मृतः ॥'.

The presiding deities are as under :—

'शृङ्गारो विष्णुदेवस्तु हास्यः प्रमथदेवतः ।
रौद्रो रुद्राधिदेवस्तु करुणो जनदेवतः ॥
बीभत्सश्च महाकालः कान्धेवो भयानकः ।
धीरो महेन्द्रदेवः त्यादद्भुतो ब्रह्मदेवतः ॥'.

The Erotic sentiment is divided into संभोग and विप्रलम्भ. *Dhanañjaya* makes three divisions :—

'असौगो विप्रयोगश्च संभोगश्चेति स त्रिधा ।' ६० क०, p. 181. विप्रलम्भ is love in separation. 'यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।'. सा० ६०, p. 53. विप्रलम्भ is subdivided into पूर्वराग, मान, प्रवास, and करुण. पूर्वराग is incipient love arising from mutual sight or the hearing of each other before their union.

‘श्रवणादर्शनाद्यापि निधःसंकररागयोः ।

दद्याविद्योपो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥ सा० ६०, p. 53.

This पूर्वराग may be unswerving, outward, or durable. It is therefore divided into three kinds ; नीलीराग, *i. e.*, love as unchangeable as indigo, कुसुम्भराग, *i. e.*, outward love comparable to the colour of safflower, and मज्जिहाराग, *i. e.*, love as durable as the colour of madder.

‘नीलीकुसुम्भमज्जिह्वाः पूर्वरागोऽपि च त्रिधा ॥

न चातिद्योभते यत्रापैति प्रेम मनोगतम् ।

सनीलीरागमाख्यान्ति यथा श्रीरामसीतयोः ॥

कुसुम्भरागं सं प्रादुर्भवेति च द्योभते ।

मज्जिहारागमाहुस्तं यत्रापैत्यतिद्योभते ॥’ सा० ६०, p. 55.

The second kind of विप्रलम्भ is मान, or separation arising from anger. It is either प्रणयमान, *i. e.*, love-anger, arising without any cause, because ‘the course of love never runs smooth’, or ईर्ष्यामान, *i. e.*, anger arising from jealousy.

‘द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोहे सुमहत्त्वपि ।

प्रेम्णः क्रुदिलगामित्वात् कोपो यः कारणं विना ॥’ सा० ६०, p. 55.

‘पत्नुरन्याप्रियासक्ते वृष्टेऽयानुमिते भ्रुते ।

ईर्ष्यामानो भवेत् स्त्रीणां तत्र त्वनुमितिस्त्रिधा ॥

उत्स्वमाश्रितभोगाङ्गुगोत्रस्सलनसंभवा ॥ सा० ६०, p. 56.

The third sort of विप्रलम्भ is प्रवास, separation arising from going abroad on business, or through curse, or confusion. ‘प्रवासो निजदेशत्वं कार्याच्छापाच्च संभ्रमात्’ (सा० ६०, p. 57). सम्भ्रम is explained as ‘सम्भ्रमो दिव्यमानुषनिर्घातोत्पातादिभिः । यथा विक्रमोर्विद्वा-
मुर्वशीपुकरवसोः ।’ (सा० ६०, p. 58).

करुण is the last kind of विप्रलम्भ. It is the sorrow felt by one of the lovers for the other who, though dead, is expected to be united again.

‘शूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।

विमनायते यदेकस्तथा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥

यथा कादम्बरीं पुण्डरीक महाभेसावृत्तान्ते ।

पुनरलभ्ये शरीरान्तरेण वा लभ्ये तु करुणाख्य एव रसः किं आकाशकाशसरस्वती-
भाषानन्तरमेव शृङ्गारः । सङ्गमप्रत्याशयां रतेरुक्तवात् । अयं तु करुणः इत्यभिप्रेत्या-
मन्वन्ते ॥’ सा० ६०, p. 58.

This is regarded by some as करुण in the beginning and प्रवा-
साख्यविप्रलम्भ after a hope of union is engendered by आकाश-
वाणी, as *Dhanika* says, ‘कादम्बरीं तु प्रथमं करुणः आकाशसरस्वतीवचना-
दुद्धं प्रवासशृङ्गार एवेति ।’ ६० क०, p. 150.

संभोग too is of four kinds, coming about after four kinds of
विप्रलम्भ. ‘कथितमनुविधोऽसावानन्तर्यानु पूर्वरागादेः ।’ सा० ६०, p. 59.

Mammata divides विप्रलम्भ into five kinds, अभिलषहेतुक,
(which is the same as पूर्वराग), विरह, ईर्ष्याहेतुक, प्रवासहेतुक, and
घापहेतुक.

Jagannātha is not in favour of these divisions of शृङ्गार and
वीर, though he mentions them, following old writers on
poetics.

‘इमं च पञ्चविधं प्राञ्जः प्रवासादिभिरुपाधिभिरामनन्ति । ते च प्रवासाभिलष-
विरहेर्ष्याघापानां विशेषानुपलम्भात्माभिः प्रपञ्चितः ।’ रसगङ्गा०, p. 35.

‘इत्थं वीररसस्य चातुर्विधं प्रपञ्चितं प्राचाननुरोधात् । वस्तुतस्तु बहवो वीर-
रसस्य शृङ्गारस्यैव प्रकारा निरूपयितुं शक्यन्ते ।’ He mentions सत्ववीर,
पाण्डित्यवीर, क्षमावीर and बलवीर.

Page 99.

प्रतिमङ्ग°—वीरः—

The heroic sentiment is divided into four kinds, दानवीर, धर्म-वीर, इवावीर, and कुड्डीवीर according as the heroism arises from liberality, piety, mercy, and military prowess. परशुराम is a well-known instance of दानवीर, बुधिशिर, of धर्मवीर, श्रीमूतवाहन, of इवावीर, and राम, of कुड्डीवीर.

निरपेक्षभावत्वाद्—

The sentiment of grief does not require any particular अनुभाव's to represent it like विप्रलम्भशृङ्गार.

‘करुणस्तु घापक्लेसादिनिपत्तितेऽजनविश्वनासवधबन्धसमुत्थो निरपेक्षभावः । कुसुमविश्वनाससमुत्थः सापेक्षभावो विप्रलम्भकृतः । एवमन्वः करुणोऽन्वो विप्रलम्भ इति ।’. नाट्य०, p. 64.

Page 100.

तत्र रसो बया—

Having explained *Rasa* and its divisions, the author gives instances, in order, of the eight varieties of असंलक्षकमग्यहृन्व mentioned before, viz., रस (of nine sorts), भाव, रसाभास, आभाभास, भावछान्ति, भावोदय, भावसंधि, and भावस्यलता.

Page 103.

भावो हि नाम—°ङ्गीकाराद्—

Love of which the subject is a God, a Brahmin, a Preceptor, or a friend &c. (and love of which the subject is a beloved, if not developed into रस, and any other स्याद्विभाव which is not developed into a रस), and a subordinate emotion (स्वामि-चारिभाव) which is nourished by causes (विभाव) &c. (and is

thus suggested not as a subordinate sentiment, but as a prominent one) become भाव. But love of which the subject is a beloved (if properly developed) becomes रस.

Mammata's definition of भाव is :—

‘रतिर्देवादिष्विषया व्यभिचारी तयाञ्जितः । भावः प्रोक्तः’.

On this the *Pradīpa* runs as under :—

“रतिरिति स्याद्विभावोपलक्षणम् । देवादिविषयेस्त्वन्व्याप्राप्तरसावस्थोपलक्षणम् । तेन देवादिष्विषया सर्वा कान्तादिविषयान्वेषुष्टा रतिः हासारवद्याप्राप्तरसावस्थाः प्राधान्येन व्यञ्जितो व्यभिचारी च भाव इत्यवधातव्यम् । अपुनरुक्तम्—

‘रत्यादिभिरङ्गः स्त्रादेवादिष्विषयोऽयथा ।

अन्व्याप्राप्तभावभावा स्त्रान्न तदा स्याद्विषयव्यङ्ग्यम् ॥

इति ।’ काव्य० प्र०, p. 106.

Vīśvanātha thus defines and explains it :—

“सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिष्विषया रतिः ।

बहुञ्जमाद्यः स्याद्यी च भाव इत्यभिधीयते ॥

‘न भावाहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः ।

परस्परकृता सिद्धिरनयो रसभावयोः ॥

इत्युक्तविद्या परमालोचनया परमविश्रान्तिस्थानेन रसेन सहैव वर्त्तमाना अपि राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवशापाततो यत्र प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणो देवमुनिगुरुनृपादिविषया रतिरुद्बुद्धमात्रा विभावद्विभिरपरिपुष्टतया रसतामनापद्यमानाव स्याद्विनो भावा भावव्यङ्ग्याः । ” सा० ६०, p. 66.

छिन्ने ह्यब्रह्मिरो—In mythology *Brahman* is represented as having five heads, of which one was cut down by *Siva* with his ring finger.

Page 104.

किमसुभिर्गमितै°—A verse quoted from नैषध C. IV., St. 52.

Page 105.

रसाभासो बया—लङ्कुश्वरः—

When the poetic sentiments and emotions are employed improperly, we have what is known as रसाभास and भावभास (semblance of रस and भाव). The cases in which रसाभास arises are enumerated by some writers as in the stanza quoted by *Mallinâtha* which is found quoted in the *Pratâparudra* also, in the verse

‘हीनपात्रेषु तिर्यक्षु नायकप्रतियोगिषु ।

गौणेष्वेव पदार्थेषु समाभासं विजानते ॥’ सर० कण्ठा^०, परि० ५, verse २०,
in the following verses in the साहित्यदर्पण,

‘उपनायकसंस्त्यायां मुनिगुरुपत्नीगतायां च ।

बहुनायकविषयायां रतौ तथाऽनुभयनिष्ठायाम् ॥

प्रतिनायकनिष्ठस्य तद्बद्धमपात्रतिर्यगादिगते ।

घृङ्गारेऽनौचित्यं रौद्रे गुर्वादिगतकोपे ।

घान्ते च हीननिष्ठे गुर्वाद्यालम्बने हास्ये ।

ब्रह्मवधाद्युत्साहेऽधमपात्रगते तथा वीरे ॥

उत्तमपात्रगतस्ये भवानके ज्ञेयमेवमन्यच ॥’ 3rd Pariccheda,

and in other works.

The verse ब्रह्मवधवदनस्य—occurs in हनुमत्नाटक act 8. It is verse 45th there. The readings there are स्तोत्रं संहर for वीणां संहर and सीतारत्नकमलममहद्वयः for सीतायत्नक^०. It is found quoted in the *Rasagāṅgūdhara* also. The reading there in the last line is सीतारत्नकमलममहद्वयः. रत्नक is explained by *Nāgeśa* as the parting line of the hair. ‘सीताया रत्नकः सीमन्तसरणिरेव महो बाण-स्तेन अमं हृदये यस्य सः । “शिरःसिन्दूरसरणिः स्त्रीणामारत्नकं स्मृतम्” इति हला-द्वयः ।’. *Jagannâtha* says that if a sentiment is developed by

impropriety, the impropriety does not constitute a fault. After having quoted from धन्वालोक p. 145 the verse

‘अनौचित्याद्दृते नान्वद्भवत्तस्य कारणम् ।
प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्वोपनिषत् परा ॥’

he observes as under :—

“भावना स्वनौचित्येन रसस्य पुष्टिस्तावत् न वार्यते । रसप्रतिकूलत्वेन तस्य निषेधत्वात् । अत एव

‘ब्रह्मण्यध्ववनस्य नैव—————’

इति कस्याचिन्नाटकस्य पद्ये विप्रलम्भसुङ्गाराङ्गीभूतवीररसाक्षेपकपरमैश्वर्यपरिपोषकतया स्थितदौवारिकवचनस्य ब्रह्माप्यधिकेपपरस्यानौचित्यं न दोषः । एवमेव ‘अले ले सहःसमुप्यादिअहरिबकुसुगन्धिमयाच्छमालापहृषित्तिविस्संभिभङ्गलविह-वंदकमना ब्रह्मणा’ इत्यादि विरूपकवचनेऽपि रेणुसाक्षिप्रबोगस्य सत्तया । हास्या-नुगुणत्वात् । एषा हि दिगुपदर्शिता । अनया सुधीरिन्वदन्बुद्ध्यम् ।’ रस०, p. 53.

Page 106.

अपरे तु रसाभासं तिर्यक्तु—परीक्षाक्षमम्—

As shewn above, Bhoja, *Viśvanātha*, *Vidyānātha* and other writers on poetics describe a sentiment in animals as रसाभास and not रस. This view is refuted by *Vidyādhara*. *Mammata* too does not consider a sentiment in animals as रसाभास, for he gives श्रीवामनाभिरामं—as an instance of the terrific sentiment. “वस्तुतस्वनौचित्यबन्धनाद्यनेवामीषां मनसाभासताप्रबोजकम् । तिर्यंगासौ तु अनौचित्याभावाद्भवत् एव न तदाभासः । अत एव वृत्तिकारो ‘श्रीवामनाभिराम—इत्यादौ तिर्यग्विषयवत्तदा भवानर्कं ‘निषे क्वापि गते’—इत्यादौ तिर्यग्विषयवत्तदा विप्रलम्भं चोदाजहार ।” वामना० on काण्ड० प्र०, p. 129.

This portion of the text is quoted by *Kumārasvāmin* in his *Ratnāṇḍana* :—

“रस एवायं नाभास इति केचिन् । तदुक्तं विद्याधरेण—‘विभावादिंसंभवो हि रसं प्रति प्रयोजको न विभावादिज्ञानं ततश्च तिरश्चामप्यस्थेव रस’ इति ॥”.

Page 107.

अत्र रावणस्यो—प्रवृत्तम्—

In the instance अस्मद्विक्रमचेष्टितानि, the emotion of औत्सुक्य (ardent desire) becomes भावाभास, because it is one-sided and therefore improper. औत्सुक्य is ardent desire to obtain a thing which brooks no delay. It is thus defined in साहित्य-दर्पण—

इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ।

चित्ततापस्वरास्नेहदीर्घनिश्चसितादिकुन् ॥ p. 48.

A similar instance is found in काव्यप्रकाश where Rāvaṇa's चिन्ता for सीता becomes भावाभास. The instance is

राकासुधाकरमुखी तरलावताक्षी

सा स्वैरद्योवनंतरङ्गितविभ्रमाङ्गा ।

तत् किं करोमि विधे कथमथ मेर्षा

तस्वीकृतव्यतिकरे क इवाभ्युपायः ॥

On this the प्रदीप runs as under :—

अथ रतेर्ष्यभिचारिभूता चिन्ता अनौचित्यप्रवर्तिता । नाधिकार्या अनुरक्ततया रतेरनुकूलत्वेन तद्व्यभिचारिणोऽपि तथात्वात् । p. 110.

Page 107.

रसस्य मुख्यत्वेऽपि—भावज्ञान्स्यादयः—

Though रस is prominent in poetry and the व्यभिचारिभाव's are subservient to it, still some times the latter become predominant, as a king who is always followed by his servants follows them himself some times, as on the occasion of their marriage. *Mammaṭa* says :—

‘मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन ।

ते भावस्थान्स्वादयः । अङ्गित्वं राजानुगतविवाहप्रवृत्तमृत्त्ववत् ।’

भावस्थान्तिः—It means the allayment of an emotion. *Jagannātha* says that the allayment must be simultaneous with the rise of an emotion. ‘स चोत्पन्नवच्छिन्न एव भावः । तस्यैव सहस्यचमत्कारित्वान् ।’ The instance given by him is :—

‘मुञ्चसि नाद्यापि रुषं मामिनि मुदिरालिरुदियाय ।

इति तन्व्याः पतिवचनैरपाधि नवनान्दकोपघोषरुचिः ॥’

His note on it is :—‘इह तादृशमित्यवचनभ्रवणं विभावः । नवनान्दकोपगत-
घोषरुचिर्नाद्यः तदभिष्यन्तः प्रसादो वानुभावः । उत्पत्तिकालवच्छिन्नो रोषनाद्यो
व्यङ्ग्यः ।’ रस०, pp. 102-3.

पद्मदानः—The verse is from *अमरहस्तक*. *Vide Pandit Dur-
gāprasāda’s* edition p. 24. The reading in the first line as
given there is ‘पद्मदानो मयि किं—’. *Arjunavarman*, the com-
mentator, notes—‘कस्मात्पद्मदानं विमना इव लक्ष्यते इत्यादि केनचित् पृष्टः
कश्चिन्नायकः कान्ताप्रणयनानचेष्टामाचष्टे ।’—‘पद्मदान इत्यत्र पद्मेयमिति पाठो
शुक्तः । मदीत्येकवचनव्यपदेशात् ।’ ‘किं मां मालपतीति’ इत्यचेतिद्यद्वोऽस्थान-
निवेशितः । शठशब्दानन्तरं प्रयोजनीयत्वात् ।’

Page 108.

भावोदयः—*Jagannātha* says—‘अद्यापि भावस्थान्तौ भावान्तरोदयस्य भा-
वोदये वा पूर्वं भावस्थान्तेरावश्यकत्वात्प्रानयोर्विचिन्तो व्यवहारस्य विषयस्तथापि द्वयो-
रेकत्र चमत्कारविरहात् चमत्काराधीनत्वाच्च व्यवहारस्य अस्ति विषयविभागः ।’
रस०, p. 103.

तद्वचनं—The stanza is from *नैषधचरित*. It is St. 66, Canto IX.
The reading of the 3rd line there is नल्लैः किलालस्याभि विलिख्य
पक्षिणा. *Mallinātha’s* reading of the line is the same there.

The preceding stanza also shews the rise of the same emotion, *viz.*, औत्सुक्य. It is

तमर्षिर्षु संवरणसञ्जा नृपं
स्वयंवरः संमथिता परेष्वपि ।
ममासुनिर्गन्तुमनाः पुरःसै-
स्तदन्तरायः पुनरेष वासरः ॥

This stanza represents the rise of औत्सुक्य better than the one quoted in the text. *Mallinâtha's* note on this is :—‘ एतेन कालसहस्रलक्षणौत्सुक्यमुक्तम् ।’

Pages 108-9.

भावसंधिः and भावस्यवलता—When two opposite emotions striving for supremacy are represented as relished in one and the same place at the same time, they constitute a Mixture of Emotions. When, however, a number of emotions, each succeeding one putting down the preceding one, are represented as not relished simultaneously, they constitute a Variegation of Emotions. ‘संधिरैककालमेव तुल्यकलभोरत्वाद्वाः । स्यलता तु कालमेवेन निरन्तरतया पूर्वपूर्वोपमर्दिनाम् । न च भावस्य स्यलतायाः स्यान्स्युदयाभ्यामविशेषः । शान्तेरुदयस्य वा एकैकस्यात्वादे तत्रैतद्वयोपगमात् ।’
प्रदीप, p. 110.

Jagannâtha defines भावसन्धि as ‘भावसंधिरन्वोन्वामभिभूतयोरन्वोन्वामिभावयोग्ययोः सामानाधिकरण्यम् ।’ *Nâgesa* explains सामानाधिकरण्यम् as ‘एकदेशवृत्तित्वविशिष्टैककालवृत्तित्वरूपम्.’ He then adds ‘सूक्ष्मभेदस्त्वकिञ्चित्कर इति भावः । स्यलतायां त्वेकदेशवृत्तित्वरूपमेव सामानाधिकरण्यमित्यर्थः ।’ The instance of भावसंधि given by *Jagannâtha* is

‘ योषनोद्गमनितान्त्वसङ्कृताः
शीलशौर्यबलकान्तिलोभिताः ।
संकुचन्ति विकसन्ति राषवे
ज्ञानकीनबननीरजश्रियः ॥ ’.

Here is suggested the mixture of the emotions of shame and ardent desire.

Jagannātha does not think that to constitute भावस्रवलता each succeeding emotion must be पूर्वपूर्वोपमर्दक, i. e., overcoming each preceding one as *Vidyadhara* and the commentators of *Mammaṭa* take it. His definition is:—

‘ भावानां बाध्यबाधकभावमापन्नानामुपार्त्तानानां वा व्याभिन्नम् ’.

The instance he gives is:—

‘ पापं हन्त मया हतेन विहितं सीतापि बध्यापिता
सा मामिन्दुमुखी विना बत बने किं जीवितं धास्वति ।
भालोकेय कथं मुखानि कृतिनां किं ते वरिष्वन्ति मां
राज्यं वातु रसातलं पुनरिदं न प्राप्तिं कामये ॥ ’

Here there is a variegation of the emotions of resolve, envy, despondency, recollection, reasoning, shame, apprehension and humiliation.

Jagannātha criticizes *Mammaṭa*'s commentators thus:—

‘ यत्तु काव्यप्रकाशटीकाकारैः ‘उत्तरोत्तरेण भावेन पूर्वपूर्वभावोपमर्दः स्रवलता’ इत्यभिधीयते तन्न । ‘पद्मेत् कश्चित् च ल चपल रे का स्वराहं कुमारी हस्तालम्बं वितर ह ह हा व्युत्क्रमः क्वासि यासि’ इत्यत्र सङ्कसूयाधृतिस्मृतिभ्रमवैभ्यनस्योत्सुब्धानामुपमर्दलेषाद्यून्यत्वेऽपि स्रवलताया राजस्तुतिगुणत्वेन पञ्चमोक्तासे बूलकृतैव निरूप-

पात् । स्वोत्तरविद्येयगुणेन आवमानस्तु नाशो न च्छङ्खः । न चोपमर्षपद्वाच्यः ।
नापि चमत्कारी । तस्मात्

‘ नारिकेलजलक्षीरसिताकदलमिश्रणे ।

विलक्षणे यथा स्वादो भावानां संहतौ तथा ॥ ’.

अर्थे चेतसि—This stanza occurs in हनुमन्नाटक, Act 10th. The first line there reads अर्थे चेतसि आनकी विरमवत्सर्वं च लक्ष्मणः, and the third line इत्थं दुर्विधैश्चसम्बतिकरे दाहे समेऽप्येतयोः.

काकार्यं—This stanza is found in the *Vikramorvaśīya* in the readings given in Appendix by Mr. Pandti, vide his edition, p. 122. *Mallinātha* attributes the speech to *Dushyanta* and *Vidyānātha* and other commentators to *Yayāti*.

Thus end eight sorts of असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यवचनानि, which is so called, because the poetic sentiments and their generating causes &c. are apprehended by the appreciating so quickly—the interval of time in their perception being very small—that the order of succession between them is, as it were, not perceived. (*Vide* note, pp. 418-19). The context, however, must be so clear that the perception may be quick. *Jaganātha* observes :—

‘ स्फुटे प्रकरणे झगिति प्रतीतेषु विभावानुभावव्यभिचारिषु सद्वचनमेन प्रमात्रा
सूक्ष्मेणैव समयेन प्रतीयत इति हेतुहेतुमतोः पौर्वापर्यक्रमस्यालक्षणादलक्ष्यक्रमो व्य-
पदिश्यते । यत्र तु विचारवेद्यं प्रकरणमुन्नेया वा विभावावस्तत्र सामग्रीविलम्बा-
धीर्न चनस्कृतेर्मान्यर्थासि संलक्ष्यक्रमोऽप्येष भवति । यथा

‘ तल्पगतापि च सुतनुः श्वासासङ्गं न या सेहे ।

संप्रति सा हृदयगतं प्रियपाणि मन्दमाक्षिपति ॥

इति पद्ये ‘संप्रति’ इत्येतदर्थोपगतिर्विलम्बेन ।’. रस०, pp. 105-7.

Page 110.

संलक्ष्यक्रमं—चतुर्विधः—

The suggestive poetry in which the order of sequence between the suggested and the suggesting (व्यङ्ग्य or रस and व्यङ्ग्यक or विभावादि) is perceptible is of three kinds, (1) That in which the suggested meaning is similar to the reverberation of sound and is based upon the power of words, (2) That in which the same is based upon the power of sense, and (3) That in which the same is based upon the power of both (word and sense). Of these the first is subdivided firstly into two classes, viz., (1) Where a figure is suggested, and (2) Where matter is suggested; and each of these two is further divided into two classes according as it is manifested by a word or a sentence.

नरसिंह धरापाल—Oh *Narasimha*, protector of the earth, we have no power to describe you whose glory shines brilliantly, surpassing even the Moon (conquering other kings).

Vidyādhara thinks that in this verse the word राज्ञानम् suggests prominently the figure called परिणाम, which is defined by him as under :—

‘ते परिणामं द्विविधं कथयन्त्यारोप्यमाणरूपतया ।

परिणमति यच्च विषयः प्रस्तुतकार्थोपयोगात् ॥’

The object upon which some property is superimposed is the विषय (the object of superimposition) and what is attributed to it is called विषयिन्. विषय corresponds to उपमेय

and विषयिन् to उपमान. विषय is thus आरोपविषय and विषयिन्, आरोप्यमाण. When the विषयिन् colours the विषय with its own form, the figure is रूपक. When, however, the विषयिन् does not colour the विषय with its own form, but makes it accomplish the purpose in hand by assuming its form, the figure, according to विद्याधर, is परिणाम. 'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपरञ्जकत्वे रूपकस्य जागरुकत्वात् । यत्तारोपविषयः प्रकृतकार्यसिद्धयर्थमारोप्यमाणस्मत्तया परिणमति तत्र वयार्याभिधानः ।' (vide p. 221). In this view of परिणाम, विद्याधर seems to stand alone. Though *Mallīndhā* quotes राजानकद्वयक who defines it as 'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः ।' भल० स०, p. 40, प्रकृतोपयोगित्वे is explained by राजानकद्वयक himself to mean प्रकृतात्मना प्रकृतकार्योपयोगित्वे and not simply प्रकृतकार्योपयोगित्वे. Thus in *Vidyādhara's* opinion the identification of the विषय with the विषयिन् constitutes रूपक, and when the identification goes to serve the purpose in view, it constitutes परिणाम. In the instance 'नरसिंह धरापाल—' *Vidyādhara* takes राजन्, in the sense of the Moon to be the विषय and राजन् in the sense of a king to be the विषयिन्. आक्रमण or conquering is taken as the प्रकृतकार्य. राजन्, the Moon, is the विषय, because the idea of glory surpassing the Moon in whiteness is what at once flashes upon the minds of the poet and the reader. In the next stanza, आक्रम्य स्मरवैरि०— also, the glory of *Narasimha* surpassing the Moon and other white things, the elephant of *Indra*, *Sesha*, *Balarāma*, and *Pārvatī's* lion is predominant. The real meaning, however, of the stanza being *Narasimha* surpassing other kings in glory, *Vidyādhara* takes आक्रमण (surpassing) as the प्रकृतकार्य or purpose in view and as that is, really speaking, brought

about by taking not राज्ञ् the Moon as the object of आकान्त्य,
but राज्ञ् the king as the object of it, the stanza is an instance
of परिणामरूपि.

The stanza has afforded a subject of much discussion to
writers on poetics. They all discuss the question, taking
परिणाम to be a figure in which the विषयिन् has to assume the
capacity of the विषय to serve the purpose in view, which it
cannot serve in its own capacity. 'विषयी अथ विषयात्मतद्वैव प्रकृते
प्रकृतीपयोगी न स्वातन्त्र्येण स परिणामः ।' रस०, p. 248. Appadtkshita
explains it clearly as under :—'अचारोप्यमाणं किञ्चित्कार्योपयोगित्वेन
निबध्यमानं स्वतस्तस्य तदुपयोगित्वासंभवात् प्रकृत्यात्मतापक्षिमपेक्षते तद्वैव परि-
णामाङ्गीकारात् । अथा "प्रसङ्गेन दृग्दृग्नेन वीक्षते महिरक्षणा" इति । अथ स्वदृग्त्वं
वीक्षणोपयोगित्वं निबध्यते । मयूरव्यंसकादिसमासेनोत्तरपदार्थप्राधान्यात् । न चो-
पमितिसमासाश्रयणेन पूर्वपदार्थप्राधान्याद्दृश एव तदुपयोगित्वं निबध्यत इत्यस्ति
वाच्यम् । प्रसङ्गेनेति सामान्यधर्मप्रयोगात् । "उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे"
इति तदप्रयोग एवोपमितिसमासानुशासनात् । अदृग्त्वं च वीक्षणोपयोगित्वं न स्वा-
त्मना संभवति । अतः प्रकृतदृग्गात्मतापक्षपेक्षणात् परिणामालंकारः ।' Vide
विचरणीमांसा, pp. 55-6.

Appadtkshita criticizes the verse 'नरसिंह धरानाय-' as under :—

'अथ परिणामस्य व्यङ्ग्यतायां किमुदाहरणम् ।

"नरसिंह धरानाय——" इति विद्याधरेणोदाहृतम् । अथ राजपदेन चन्द्रे
विषये निर्दिष्टे सारोप्यमाणस्य नृपस्वाक्रमणरूपकार्योपयोगिनः प्रसृतिः परिणामो
व्यङ्ग्यत इति । तदुक्तम् । अथ ह्यारोप्यमाणस्य नृपस्य नृपाल्यनैवाक्रमणोपयोगे
न चन्द्रात्मना । विद्याधरेणापि विषयिणः स्वरूपेण कार्योपयोगे तदुपयोगे
विषयात्मना परिणत्यपेक्षात्त्वादेव परिणामोऽङ्गीकृतः । अदाह——

ते परिणाम द्विविधं कथञ्चन्यारोप्यमाणविषयतया ।

परिणमति अत्र विषयः प्रस्तुतकार्योपयोगाय ॥' चिन्मनी०, p. 58.

The reading of all the Mss. collated by me, and adopted in the text is आरोप्यमाणरूपतया for आरोप्यमाणविषयतया. Unless we have विषयी for विषयः in the second line, आरोप्यमाणविषयतया must be explained as आरोप्यमाणरूपतया. This then is at variance with what is said above, viz., 'विद्याधरेणापि विषयिणः स्वरूपेण कार्यानुपयोगे तदुपयोगाय विषयात्मना परिणत्यपेक्षायामेव परिणामोऽङ्गीकृतः ।'. In fact, the very objection raised by अप्पशीक्षित, viz., 'अत्र ह्यारोप्यमाणस्य नृपस्य नृपाल्मनैवाक्रमणोपयोगो न चन्द्रात्मना' represents the view of विद्याधर with regard to the figure परिणाम as found in the Mss. collated by me.

Jagannātha defends *Vidyādhara*, taking परिणाम in the usually accepted sense. He remarks as under :—

'तत्र अस्मावद्वृत्पशीक्षितैर्विद्याधरोक्तं अन्वयशाहरणमनूय वृषितम्—“तथा हि— नरसिंह धरानाय—

अत्र राजपदेन चन्द्रे विषये निर्दिष्टे तदारोप्यमाणस्य नृपस्वाक्रमणरूपकार्योपयोगिनः प्रतीतिः परिणामो व्यज्यते” इति तद्व्युक्तम् । तत्र ह्यारोप्यमाणस्य नृपस्य नृपाल्मनैवाक्रमणोपयोगः न चन्द्रात्मनेति तदसत् । अत्र विजृम्भणं नाम न केवलं प्रागल्भ्यमात्रं कवेरभिप्रेतं येन अद्यःकर्तृकाक्रमणो नृपस्य नृपाल्मनैव कर्मतारूप उपयोगः स्यात् । अपि तु निरतिशयनैर्मल्यगुणवत्तार्यां स्वसमानजातीयद्वितीयराहित्यप्रयुक्तः प्रौढिविशेषः । आक्रमणं तु न्यग्भाव एव । एवं चैवंविधविजृम्भणे चन्द्रकर्मकमेव क्रमणमुपयुज्यते न तु नृपकर्मकमिति विषयितया व्यज्यमानस्यापि नृपस्य चन्द्रात्मनैवाक्रमणोपयोग इति रमणीयमेव विद्याधरेणोक्तं परिणामव्यङ्ग्यतायानुसाहरणम् ।'. रस०, pp. 54-5.

Jagannātha's criticism is based upon *Appadkshita's* remarks, but as the latter hardly represents the correct view of *Vidyādhara* about परिणाम, the criticism, though ingenious in defending विद्याधर, is not of much use.

But the criticism on विद्याधर's verse by *Nāgeśa Bhaṭṭa* is worth consideration :—

“अनेहं चिन्त्यम् । राजशब्दस्थानेकार्यत्वात् विजृम्भतेषु प्रागल्भ्यतदुक्तार्थोभव-
परत्वात् प्रकरणादेश्च शक्तिसंकोचकस्याभावात् तन्नेषु शक्त्यैव तुल्यतयार्थद्वयोप-
स्थितौ 'सर्वसोमाधवः पातु' इतिवन् श्लेष एवायं क्व परिणामः क्व वा नृपस्य च्यञ्च-
मानतेति प्रकृतनरसिंहाश्रित्यर्थस्य चन्द्रकर्मकाक्रमणेनेवेतरनृपाक्रमणेनापि सुप-
पादत्वात् ।

अस्तु वारोपः । तथापि नृपस्यैवारोप्यमाणत्वं चन्द्रस्यैव विषयत्वमित्यत्र गिवान-
कामावः । अथैव च हीक्षिततात्पर्यम् । अपि च प्रागल्भ्यत्वापि विजृम्भत्यर्थत्वेन
प्रकृतकार्योपबोधिना नृपस्येनापि नृपस्य संभवति । ”. रस०, p. 254.

विश्वेश्वर in his अलंकारकौस्तुभ puts forth a different view about the verse. He accepts the परिणामअलंकार, but says it is वाच्य and not च्यङ्ग्य.

‘अस्तु

“ नरसिंह महीपाल—”

इति विद्याधरेण परिणामध्वनावुदाहृतं तत्सुष्ठम् । राजशब्दस्योभकार्यत्वात्तदुप-
स्थापितयोश्चन्द्रनृपयोरभेदान्वयस्य “विद्वन्मानस—” इत्यादाविव संभवेन परिणामस्य
वाच्यत्वात् । एतेन एतदसाधुत्वसाधुत्वविषये चिन्तनीमांसारसगङ्गाधरयोः कलहो
निरस्तः । 'अलं० कौ०, pp. 163-4.

Page 118.

अध्यायं— ब्राह्मणश्रमणन्वायेन—

The question arises as to whether the figures उपमा and विरोध which are suggested in the instances शिष्यकशिपुसेव— and गौडगुर्जरकर्णाद— and similar figures suggested in other instances of अलंकारध्वनि are predominant ideas in the verses or not. If they are predominant, how can they be ornaments? For there is nothing else to be ornamented by them, they being themselves predominant. If they are not predominant, how are the verses instances of ध्वनि, when the व्यङ्ग्य (what is suggested) is not predominant? The solution of this difficulty is that the figures उपमा and others are अलंकार's in instances where रस is व्यङ्ग्य ; and that though in instances of अलंकारध्वनि, they are no longer ornaments, but have reached the state of अलंकार्य (objects to be ornamented) like the soul, they being predominant, yet the name अलंकारध्वनि arises ; because, though अलंकार्य, they are recognised as अलंकार, being known as simply अलंकार's in other instances, as a Brahman, even though he becomes a अमण or बौद्ध संन्यासिन्, is called a ब्राह्मण ; because he was formerly a ब्राह्मण, though he is now a अमण.

‘ ननुहाइतेपुपमादीनां प्राधान्यं न वा । आद्ये कुतस्तेषामलंकारत्वम् । अन्यानलं-
कारणात् । द्वितीये कुतोऽस्य काव्यस्य ध्वनित्वम् । व्यङ्ग्यस्याप्राधान्याविति चेत्
न । पूर्वमयमलंकार आसीदित्येतावता अलंकारव्यपदेशात् । यथा ब्राह्मणपूर्वबौद्ध-
संन्यासिनि ब्राह्मणव्यपदेशः ॥ ’ काव्यप्र०, p. 117.

Page 114.

अर्थशक्तिमूलानुरणनं—°नोशाहियन्ते—

The second division of संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य is अर्थशक्तिमूलानुरणनरूप-
व्यङ्ग्य or that in which the suggested sense is similar to the

reverberation of sound and is based upon the power of sense. This is primarily divided into three classes according as the sense is (1) स्वतःसंभविन् or self-possible (*i. e.*, not established simply by the poet's assertion, but possible as existing in the world, 'न केवलं भणितिमात्रनिष्पन्नो यावद्बहिरप्यौचित्येन संभाव्यमानः' as *Mammata* puts it), (2) कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः or established simply by the poet's bold assertion, though not existing in the outer world ('कविना प्रतिभामात्रेण बहिरसन्नापि निर्मितः' मम्मट), and (3) कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः or established by the bold assertion of some character drawn by the poet. In each of these three divisions matter may suggest matter or a figure of speech and conversely a figure may suggest matter or another figure. Thus we have twelve divisions, and as in each of these the suggester may be a word, a sentence, or a passage, there are in all thirty-six divisions. As a woman looks beautiful with an ornament in one of her limbs, so does speech appear graceful to the appreciating by the व्यङ्ग्य manifested by a single word. ध्वनिकार says :—

'एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी ।
परव्यङ्ग्येन सुकवेर्धनिना भाति भारती ॥'.

Page 116.

हेमाद्रेः—शित्तीन्द्र—

This is an instance of कविप्रौढोक्तिसिद्धार्थशक्तिमूलानुरणनरूपः परप्रकाश्यः वस्तुना वस्तुध्वनिः. Here the matter, *viz.*, that your glory shone even in darkness, is suggested by the matter, that it caused delight, through the word 'सुदम्' and the sense of

glory shedding lustre is not self-possible, but a mere creation of the poet's imagination.

Page 117.

अम्बोजभू°—प्रकाशते—

In this instance the matter, that the greatness of your glory spreads all around, suggests, through the force of the word महिमम्, the figure called सामान्य, (which consists in the identity of one thing with another on account of the similarity of their properties) which is brought about by the lotus, 'the *Himālaya*, and the Milk-ocean, which are respectively the abodes of *Brahman*, *S'iva*, and *Vishnu*, not being capable of recognition in the general whiteness caused by your glory.

पुण्डरीकभूप्रभृतयः for पुण्डरीकप्रभृतयः is the reading of D. and is noticed by *Mallinātha*. It is, of course, as *Mallinātha* says, not a good reading. For to bring about the figure सामान्य, there must be गुणसाम्य or similarity of properties. *Brahman*, *S'iva* and *Vishnu* are not white like the glory of *Nṛsiṃha*, but their places of resort, the lotus, the *Himālaya*, and the Milk-ocean.

Page 119.

आबोधनेषु—द्योत्यते—

In this verse there are three figures, अग्रस्तुतप्रदांसा, उल्लेखा, and व्याजस्तुति. When a man is asked, 'were enemies let off alive by *Narasimha*'? he replies, 'the hand of *Narasimha* is never able to kill those who fall prostrated at his feet.'

Here the question 'were enemies let off alive by *Narasimha*?' is कार्य (effect) and the reply, 'the hand of *Narasimha* is never able to kill those who submit to him', is कारण (cause). The effect, representing the question, is प्रस्तुत, and the cause अप्रस्तुत; and when from the mention of the अप्रस्तुत, the प्रस्तुत is inferred, the figure is अप्रस्तुतप्रसंज्ञा. Now why is not the hand of *Narasimha* able to kill those who fall prostrate at his feet? The reason given is वीराधिपः स्तननितम्बभरातिभारान्. This being not the real reason but the one conceived by the poet, the figure is हेतुल्लेखा and as a व्यञ्जक word, i. e., a word suggesting उल्लेखा (such as इव, 'मन्वे द्यक्ते ध्रुवं प्रायो नूनमित्स्वेवनादिभिः । उल्लेखा व्यञ्ज्यते द्यक्षैरिवद्यक्षोऽपि तादृशः ॥' शण्डिन्), is absent, the हेतुल्लेखा is not वाच्य, but गम्य or प्रतीबन्धान. Thus the प्रतीबन्धान हेतुल्लेखा in स्तननितम्बभरातिभारान् depends for its life on the अप्रस्तुतप्रसंज्ञा in the last two lines of the verse. Now the third figure in the verse is व्याञ्जस्तुति. This consists in the implication of praise from the expression of censure and *vice versa*. The last two lines express censure as the hand is not able to kill the enemies. What is implied, however, is the praise of the king in his being extremely merciful and alive to the duty of a *Kshatriya* which consists in holding forth refuge to those who seek shelter and in not killing them. The व्याञ्जस्तुति is strengthened by उल्लेखा and thus strengthened, it suggests, through the force of the word पाशोपकण्ठपतितान्, the matter, that the king was always intent upon the fulfilment of the duties of a *Kshatriya*.

Page 120.

बाहुस्ते — पदेन द्योत्यते —

This verse exemplifies अलंकारेण अलंकारभ्रमिः. It contains three figures, अमस्तुतप्रशंसा, काव्यलिङ्ग, and आक्षेप. On the state of the wives of enemies being asked, the cause of it, the prowess of *Nṛsiṃha*'s arms, is described. This constitutes अमस्तुतप्रशंसा, as the effect which is प्रस्तुत is left to be inferred from the description of the cause which is अमस्तुत. The अमस्तुतप्रशंसा favours the figure काव्यलिङ्ग in the word विजयश्रीकेलिसौधश्रमः, supplying the cause of the wretched condition of the wives of the enemies of *Nṛsiṃha*. And the काव्यलिङ्ग in its turn suggests, through the force of the words इ हा हा विधिन्, the figure आक्षेप which consists in the semblance of negation (निषेधाभास) connected with what is already expressed or what is about to be expressed. Here the wretched state of the wives of the enemies of *Nṛsiṃha* is not described, but is about to be described. It is, however, not described, because it is not capable of being described, so horrible it is. सपत्नहरिणाक्षीणां वृथां वर्जयिष्यामि । अथवा किं वर्जनेन अतिदुष्टत्वात् तस्या वचनगोचरतामपि नेतुं न शक्यत्वात्.

Page 121

एतास्ताः—ध्यापारानावात्—

Let the stars twinkle, exhibiting their cleverness in putting forth unrivalled excellence, where is the Moon to stand, we cannot even talk of it when the glory of *Nṛsiṃha* is shining brilliantly. In this instance the matter, ताराः स्फुरन्तु, which is in the form of affirmation, suggests the matter न स्फुरन्तु, which is in the form of negation. For when the Moon cannot stand in the presence of the glory of *Nṛsiṃha*, stars cannot

twinkle in the least. What is suggested then is their inability to twinkle. Now one might say, why cannot affirmation and negation be both वाच्य or expressed by अग्निधा, why should the affirmation be वाच्य and the negation अवाच्य? This objection can be thus removed. All are agreed that affirmation and negation, being of the nature of entity and non-entity, are opposed to each other. They cannot consequently be simultaneously denoted by the expressive power of words. Nor can they be both thus denoted by अग्निधा, one after the other. For the power after having denoted one thing stops and cannot rise again.

Pages 122-3.

सेनारजोभिस्तव—पर्वाद्योक्तम्—————

The figure in this verse is असंगति which consists in the incongruity of the cause and the effect existing in different places. Though the Sun was covered over with the dust of the army of *Nṛsiṃha*, the faces of the wives of his enemies became black. Covering with dust is the cause and the being blackened is the effect, and they are described as existing in different places. Now this असंगति figure suggests any one of the three figures, viz., अतिद्योक्ति, अग्रस्तुतप्रशंसा, and पर्वाद्योक्त. It may suggest that the enemies ran away as soon as they looked at the sky, darkened by the dust of *Nṛsiṃha*'s army. In this case the figure suggested will be a sort of अतिद्योक्ति, consisting in the simultaneity of the cause and the effect (the enemies running away at the very moment of looking at the sky). Or it may suggest the figure

अप्रस्तुतमद्यं by the cause, the immensity of the army which is अप्रस्तुत (not desired to be described) because inferred from their looking at the sky rendered dusky by volumes of dust, suggesting the effect, *viz.*, the retreat of the enemies, which is प्रस्तुत (desired to be described). Or the figure suggested may be पर्यायोक्त which consists in the प्रस्तुतकार्य suggesting the प्रस्तुतकारण. The effect here is the darkness of the faces of the wives of the enemies, which is represented as an अनुभाव of the transitory emotion of विषाद or grief, and is therefore प्रस्तुत. While the cause too is प्रस्तुत. It is the retreat of the enemies from the battle-field.

Page 124.

वरीयमानमनिघं—व्यञ्जते—

The figure in the verse is परिणाम for which see the note on pp. 452-56. Here वक्षस् is the आरोपविषय and अवर्तस is the आरोप्यमाण. प्रसाधन or ornamenting the body is the प्रकृतकार्य. This is brought about by अवर्तस. Thus the आरोप्यमाण is not simply प्रकृतोपरञ्जक as in रूपक, but प्रकृतकार्यसिद्धयर्थे प्रकृतोपरञ्जक; for the object of superimposition (आरोपविषय) becomes identical with the object attributed to it (आरोप्यमाण) to accomplish the purpose in hand (प्रकृतकार्यसिद्धयर्थम्). The figure therefore is, according to विद्याधर, परिणाम.

Pages 125-6.

भुक्ता विपक्षेषु—भाक्षेपो व्यञ्जते—

We are enemies and no quarter deserves to be shewn to us, because enemies do harm through disaffection at the

time of need. In this verse, the matter, *viz.*, that the enemies do not deserve to be pitied, suggests the figure आक्षेप. In finding fault with themselves in the words 'एते विकुर्वन्ति हि कार्त्तिकाले' what is suggested is that they are not enemies (न वचं क्षत्रवः). Now आक्षेप is not निषेध but निषेधाभास, not actual negation, but semblance of it. Let us see, then, whether the negation here is pure negation or semblance of it with some object in view. As they are enemies, the negation suggested that they are not enemies cannot be pure negation, as heat in the case of fire cannot be denied. It is a semblance of it, made with the object of suggesting that they would remain faithful and would be always their well-wishers after having submitted to them. Thus the figure suggested is आक्षेप and it is उक्तविषयः as the negation refers to what is already asserted. Though it is asserted that they are enemies and will be faithless 'क्षत्रवः वचन् । एते विकुर्वन्ति', what is suggested is that they are not enemies and will not be faithless, 'न क्षत्रवो वचन्'. Thus the आक्षेप is उक्तविषयः.

Page 128.

प्रबन्ध—A work or a passage made up of a number of sentences. 'प्रबन्धश्च संघटितानावाक्यसमुदायः । स च मन्यरूपस्तद्वान्त-
प्रकरणरूपश्चेति ॥' काव्यप्र०, p. 141.

Page 129.

उपबन्धक्ति°—संभवति—

If the व्यङ्ग्य sense depends upon the power of a particular word and disappears if the word is replaced by its synonym, in other words, if the word is परिहृत्यसह (incapable of being

changed), the **व्यङ्ग्य** is **पदशक्तिमूलक**; if it depends upon the power of sense, in other words, if the word is **परिवृत्तिसह** (capable of being replaced by its synonym), the **व्यङ्ग्य** is **अर्थशक्तिमूलक**, and if the **व्यङ्ग्य** sense depends upon the power of words and sense, in other words, if some words are **परिवृत्तिसह** and some, **परिवृत्तिसह**, the **व्यङ्ग्य** is **उभयशक्तिमूलक**; and as such a thing can take place only in a sentence, this *Dhvani* can only be manifested by a sentence (**वाक्यप्रकाश**). It cannot be manifested by a word or a passage. 'शाब्दार्थोभयशक्तिमूलस्तु पदप्रकाशयो न भवति । तत्र वाक्यस्यैव प्राधान्यात् ।' काव्यप्र०, p. 141. प्रभाकर has the following note on **तत्र वाक्यस्यैव** :—'परिवृत्तिसहसहसहानेकपदरूपत्वेत्यर्थः ।'.

The following verse affords an instance of **चिरूप संकर** and **संघट्टि**—

'पथिन्वहं कुमुदिनी किल सैव सत्त्वं

सत्त्वं भवांश्च मधुसूदन एव मत्तः ।

वानेन सामसुखबन्धिनि हसिजेन

प्रातः प्रबोधयति मामपि लोचनेन' ॥ *Vide* साहित्यकौ०, p.55.

UNMESHA IV.

Page 130.

अगूढम्—It is one of the eight kinds of गुणीभूतव्यङ्ग्य which is a second sort of काव्य, ध्वनि being the first and चित्र being the last. In this class of poetry the व्यङ्ग्य sense is not more beautiful than the वाच्य sense. 'अपरं तु गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यारनुत्तमे व्यङ्ग्ये' साहित्यदर्पण, p. 80. अनुत्तमत्वम् is explained as 'अनुत्तमत्वं न्यूनतया साम्येन च संभवति'. प्रदीपकार's note is :—'वाच्योपेत्या अचमत्कारकारित्वेन व्यङ्ग्यस्य गुणीभावः । तच्च स्वत एव असुन्दरत्वेन अगूढत्वादि विशेषणसप्तकेन वेत्तर्यः । अगूढं चासदृशैरपि वेद्यम् । तादृशं वाच्यत्वमानतया न तथा चमत्करोति यथा कामिनीकुचकलघावद्गूढम् ॥' काव्यदर्पण, p. 156.

The वाच्य which suggests the व्यङ्ग्य sense may be अर्थान्तरसंक्रमित or अत्यन्ततिरस्कृत. The instance of the first sort is :—

'कृष्णस्य अगरीशस्य बन्धस्य विद्युत्तमः ।

घृण्यमिन्दितमेतत्त्वं जीवन्मैव भवाम्बहम् ॥'

In this जीवन् is अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य. In the case of a person who is speaking this verse, जीवन्न भवामि cannot convey the literal sense of 'I am not alive.' By लक्षणा it conveys the sense of प्रद्यस्तजीवनं नानुभवामि. Thus the वाच्य is अर्थान्तरसंक्रमित. What is suggested here is जीवान्मरणमेव वरम् and it is clear. एतच्च व्यङ्ग्यं सर्वैर्वेद्यम् । अत एव अगूढम्. The instance of the second kind is :—

'गोप्यस्तपः किमचरन् अरुणस्य रूपं

लावण्यसारमसमोर्ध्वमनन्वसिद्धम् ।

दृग्भिः पिबन्त्यनुसवाभिमर्दं वुराप-

मेकान्तधान बघसः शिव ऐश्वरस्य ॥'

Here drinking with eyes is impossible. विबन्ति is therefore अत्यन्ततिरस्कृतवाच्य. By लक्षणा it conveys the sense of looking respectfully and excessive attachment to him is what is suggested. 'अथ इग्निः पानस्यासंभवात् सावराबलोको लक्ष्यते । याडासक्तिर्ष्वङ्ग्या । सा च वाच्यवत् प्रतीतेरगूढा ॥' साहित्यको०, p. 16.

Page 131.

वाच्यस्य—^०माख्यातम्—

The second sort of गुणीभूतव्यङ्ग्य is अपराङ्ग. अपर means अङ्गिन् or principal and अङ्ग means subordinate or subservient. The principal thing in a verse, which shews the purport of the sentence, may be रसादि (रस, भाव, रसाभास, भावाभास, भावोदय, भाव-छान्ति, भावसंधि or भावद्यवलता), or any other expressed sense. The अङ्ग or what is subservient may be the व्यङ्ग्य in which the order of precedence is perceptible and which is like the reverberation of sound (अनुरजनरूपसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य), or the व्यङ्ग्य in which the order of precedence is imperceptible (असंलक्ष्यक्रम-व्यङ्ग्य). The two अङ्ग's are connected respectively with the two अङ्गिन्'s, रसादि being the अङ्ग of रसादि and अनुरजनरूपव्यङ्ग्य being the अङ्ग of वाच्य ('रसादेः रसादि वाच्यस्य अनुरजनरूपम्' इति वया-संख्यानवयः) by *Vidyādhara* and *Mallinātha* who follow the ancient writers on poetics. 'अथ वयासंख्येयान्वय इति प्राञ्चः । अन्ये तु द्वयोर्इयमन्वयम् । न च रसस्य वाच्याङ्गत्वासंभव इति वाच्यम् । "तद्विदमरण्यं वस्मिन् दृष्टारयवचनानुपालनव्यसनी । निवसन् बाहुसहायककार रसाःक्षयं रामः ॥" इत्यादौ रामगतवीरस्य वाच्यारण्योत्कर्षकत्वेन तत्संभवात् । अत एव "महतां चोपलक्षणम्" इत्युदात्तालंकारे महतां रसादीनामनुपलक्षणमङ्गभाव इति व्याख्य-यन्तुः ॥' *Vide* वामनाचार्य's edition of काव्यप्रका०, p. 220.

Page 131.

तत्तद्गीर—वाभाषते—

The figure in this verse is समासोक्ति which is brought about by अप्रस्तुत (what is not desired to be described) being inferred from the description of the प्रस्तुत (what is desired to be described) through adjectives common to both प्रस्तुत and अप्रस्तुत. Here through the common attributes आश्लेष, रागबुद्धि, स्मिताविर्भाव and आभाषण, the अप्रस्तुत व्यवहार of नायक and नायिका is inferred. कल्पवृक्ष is the नायक and लता, the नायिका. The वाच्य (the expressed) sense of the verse—the wishing-tree is not embraced by the creeper &c.—is the अङ्गिन् or predominant thing and the व्यङ्ग्य which is arrived at through समासोक्ति, viz., the action of the lover towards his beloved, is subservient (अङ्ग) to the expressed sense and only goes to heighten its beauty.

Page 132.

नरसिंह—वाच्याङ्गमेवेतत्—

The figure in the verse is आक्षेप. A poet composes a verse about नरसिंह and says that he is not a poet. This negation cannot be pure. It is a mere semblance of negation made with the object of suggesting that the poem composed by him simply repeats the virtues of the king, and that it cannot attribute to him virtues that he does not possess, for he has all virtues and lacks none. As it is impossible to attribute to him more than he possesses,—for he possesses all virtues—the poem simply repeats his excellent virtues. This suggested sense, however, which is not difficult to grasp (अङ्ग), is not

more charming than the expressed sense and only goes to heighten its charm. This verse as well as the last are therefore instances of अपराङ्गत्वगुणीभूतव्यङ्ग्य in which अनुरणनरूपव्यङ्ग्य becomes subservient (अङ्ग) to the expressed sense wherein lies the purport of the sentence (वाक्यार्थीभूत).

Pages 136-37.

वाच्यत्व—सिद्धिमाहधाति—

वाच्यसिद्धयङ्ग is another class of गुणीभूतव्यङ्ग्य. When the व्यङ्ग्य sense becomes the cause of the accomplishment of the expressed sense, it constitutes वाच्यसिद्धयङ्ग. In the instance पशवली^०—, असिधेनु (the sword) suggests the sense of the cow; and the व्यङ्ग्य sense of the cow is necessary to accomplish (becomes subservient in accomplishing) the expressed sense of the रूपक, milk of glory (यशःपशंसि).

Pages 137-39.

धाराविषं—वाच्यसिद्धयङ्गम्—

In this verse which is given as an instance of वाच्यसिद्धयङ्ग-गुणीभूतव्यङ्ग्य, a doubt arises as to whether धाराविषं स्वहसिकालमुञ्ज-ङ्गमत्व is परम्परितरूपक, or उपमा, or श्लेष, or वाच्यसिद्धयङ्ग. It cannot be परम्परितरूपक; for just as in 'विद्वन्मानसराजहंस-', the well-known instance of श्लेषपरम्परितरूपक, the identification of राजन् with हंस is the cause of the identification of मानस, the mind, with मानस, the lake, so the identification विष, water, with विष, poison, is not the cause of the identification of असि with काल-मुञ्जङ्गम; for even before the identification of विष, water, with विष, poison, the identification of असि with कालमुञ्जङ्गम is established from the sword possessing the property of being

terrific. In other words, the latter identification does not depend upon the former as in 'विहङ्गानसराजहंस-' one identification is the cause of the other. There is thus no proof supporting the fact (साधकप्रमाण) of the figure being परम्परितरूपक. On the other hand, there is a proof invalidating (बाधकप्रमाण) the fact of the figure being रूपक. For the context shews that *Narasimha* is fighting with his enemies on the battlefield and that they are not able to bear the blows of his sword. Looking to this context, the expressive power of the word विष is restricted to water. Now water is possible only on a sword. It is not possible on a serpent. The possibility of water is therefore a proof invalidating the fact of the figure being रूपक. Nor can the figure be उपमा by taking the compound as उपमितसमास (असिः कालभुजङ्गमः इव); for there is no common property for the उपमेय and the उपमान; as water is not possible on a serpent. If it be asserted that the word विष is श्लिष्ट and will therefore serve as a common property, विष in the sense of water being possible on the sword and विष in the sense of poison being possible on the serpent, then it must be admitted that श्लेष is the cause of उपमा. This, however, does not stand the test of examination. For when the sword is, according to the context, the principal idea of the sentence and when the expressive power restricts the sense of विष to water, there is no possibility of श्लेष. Therefore the sense of poison is व्यङ्ग्य or suggested through the force of the व्यङ्ग्य sense which resembles the reverberation of sound and which is based upon the power of words; and the व्यङ्ग्य sense of poison goes to accomplish the expressed sense of रूपक in असिकालभुजङ्गम (असिरेव कालभुजङ्गमः).

Page 139.

अस्फुट=When the व्यङ्ग्य is not clear even to those who have the sense of appreciation, the poem is अस्फुटगुणीभूतव्यङ्ग्य. The following is a good example of it, given by *Mammaṭa* :—

‘भट्टे दर्शनोत्कण्ठा वृष्टे विच्छेदभीरुता ।
नावृष्टेन न वृष्टेन भवता लभ्यते सुखम् ॥’

On this the प्रदीपकार notes as under :—

‘अवावृष्टो बया न भवति विभोगदुःखं च बया नोत्पद्यते तथा कुर्वा इति व्यङ्ग्यं सदृशस्वापि न स्फुटमवभासते ॥’ काव्यप्र०, p. 168.

Page 142.

अव—स्थितम्—

‘सर्वार्थिना—’ is an instance of काकाशित्त, that is, where the व्यङ्ग्य sense is suggested by the modulation of the voice. Now if in this verse लज्जते एव is the व्यङ्ग्य, why is it not an instance of ध्वनि? It is not ध्वनि, but it is गुणीभूतव्यङ्ग्य; because the व्यङ्ग्य follows in charm the expressed sense of negation. ध्वनिकार says,

‘अयन्तरगतिः काका वा येषा परिवृष्यते ।
सा व्यङ्ग्यस्य गुणीभावे प्रकारभिमनाश्रिता ॥’

वा येषा काका कश्चिदयन्तरप्रतीतिवृष्यते सा व्यङ्ग्यस्वार्थस्य गुणीभावे सति गुणीभूतव्यङ्ग्यलक्षणं काव्यप्रभेदनाश्रयते ।’ ध्वन्या०, p. 212.

अभिनवगुप्त thus derives the word काकु—‘कक लोच्ये’ इत्यस्य धातोः काकुशब्दः । अदि वा ईषवर्षे कुशब्दस्तस्य कादेशः । तेन इदमस्य वस्तुप्रतीतेरीष-
द्वनिः काकुः ।’ ध्वन्या०, p. 212. Further on अभिनवगुप्त notes :—
‘अन्वे त्याहुः । “व्यङ्ग्यस्य गुणीभावेऽयं प्रकारः अन्वया तु तथापि ध्वनित्वमेव” इति । तथासत् । काकुप्रयोग एव शब्दस्य स्पष्टत्वेन व्यङ्ग्यस्योन्मीलितस्यापि गुणीभावात् । काकुर्हि शब्दस्यैव कश्चिद्धर्मः तेन स्पष्टं ‘गोप्यैव गदितः सलेद्यत्’ इति ‘इत्यनेनार्पिताकृतम्’ इति वच्छब्देनैवानुगृहीतम् । अत एव ‘मम धम्मिअ’ इत्यादौ काकुशब्देन गुणीभूतव्यङ्ग्यस्येत्य ॥’

UNMESHA V.

Pages 144-7.

भङ्गिनि रसे—सदसिद्ययोऽलेकारञ्च इति—

Poetic sentiment is the soul of poetry. As heroism and other qualities belong to the soul and adorn it, so those properties which always reside by intimate relation in the poetic sentiment and are the causes of its excellence are called *Guṇas*. सततम् in the definition should be construed with स्थिताः and स्थिताः taken to mean समवायवृत्त्या स्थिताः. सततं corresponds to अचलस्थितवः in the following definition of *Guṇas*, given by *Mammaṭa* :—

‘ये रसस्वाङ्गिनो धर्मा शौर्यादय इवात्मनः ।

उत्कर्षहेतवस्ते स्थिरचलस्थितयो गुणाः ’ ॥

अचलस्थितवः is explained by प्रसीपकार to mean ‘अपृथक्स्थितवः । अव्यभिचारिस्थितव इति भावत् । अव्यभिचारश्च रसेन तदुपकारेण वा । तेन रसं विना ये नावतिष्ठन्ते अवतिष्ठमानाभावद्वयं रसमुपकुर्वन्तीत्यर्थः ॥’ काव्यप्र०, p. 323. Thus *Guṇas* are those which cannot exist without the poetic sentiment and which existing with the poetic sentiment necessarily heighten its beauty. *Pradīpakāra* consequently gives three definitions of *Guṇas*. ‘एवं च रसस्योत्कर्षहेतुत्वे सति रसधर्मत्वं तथात्वे सति रसाव्यभिचारिस्थितित्वमवगच्छेदेन रसोपकारकत्वं चेति लक्षणचर्चं गुणानां द्रष्टव्यम् ॥’ काव्यप्र०, p. 323.

What is the distinction between *Guṇas* and *Alaṅkāras*? Just as necklaces and other ornaments adorn the throat and other parts of the body by their union with them and thus please the soul, so do figures of speech adorn words and

their sense which are parts of poetry by their union with them and consequently go to heighten the poetic sentiment.

Mammaṭa defines figures as under:—

उपकुर्वन्ति तं सन्तं वेऽङ्गहारेण आतुषित् ।
हारादिवलंकारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥

That is, those properties which, by adorning the parts of poetry, (*शब्दालंकार*'s such as *अनुप्रास*, by adorning words and *अर्थालंकार*'s, such as *उपमा*, by adorning sense) sometimes heighten the charm of the poetic sentiment, if it exists, are called figures, as necklaces and other ornaments by adorning the body please the soul. *तं (रसं) सन्तमुपकुर्वन्ति* means that if *रस* exists in poetry, figures add to its excellence; but if it does not exist, they simply serve as a sort of variety. 'सन्तमिति । यत्र रसस्य संभवस्तत्र तमुपकुर्वन्ति यत्र तस्यासंभवस्तत्रोक्तिरैश्वर्याद्यभाषणपर्यवसिता इति भावः ॥' काव्यप्र०, p. 324. *आतुषित्* means sometimes, not invariably. That is, figures do not invariably heighten the poetic sentiment. They sometimes do not add to its excellence, but are simply a sort of variety. 'कश्चित्तु सन्तमपि नोपकुर्वन्ति' काव्यप्रका०, p. 521. Thus *गुणा रसं विना नावतिष्ठन्ते । अलंकारास्तु रसं विनावतिष्ठन्ते । गुणा रसमवश्यमुपकुर्वन्ति । अलंकारास्त्ववश्यं नोपकुर्वन्ति । गुण्य रसधर्मा भवतः साक्षाद्भवे तिष्ठन्ति । अलंकारास्तु न रसे साक्षात्तिष्ठन्ति किं स्वङ्गहारेण । आनन्दवर्धन* thus distinguishes between them :—
'तमर्थमवलम्बन्ते वेऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः । अङ्गाश्रितास्त्वलंकारा मन्तव्याः कटकादिवत् । ये तमर्थे रसादिलक्षणमङ्गिनं सन्तमवलम्बन्ते ते गुणाः शौर्यादिवत् । वाच्यवाचकलक्षणान्यङ्गानि ये पुनराश्रितास्तेऽलंकारा मन्तव्याः । कटकादिवदिति ॥ धन्या०, p. 78. The three definitions of *Alaṅkāras* like those of *Gunas* given by *प्रदीपकार* are :—'रसोपकारकत्वे सति तदवृत्तित्वं तथात्वे सति रसव्यभिचारित्वमनियमेन रसोपकारकत्वं चेति सामान्यलक्षणत्रयमलंकारोपाम् ॥' काव्यप्र०, p. 324.

Now one might say that it is not proved that *Guṇas* are the properties of the poetic sentiments. For if they are their properties, how is it that a poem, which has no poetic sentiments, but which has very delicate letters, is said to have the *Guṇa* माधुर्यं, while that which has no such delicate letters is said to have no such *Guṇa* as माधुर्यं. 'ननु रसधर्मत्वमेवामसिद्धम् । कथमन्यथा गीरसेऽपि सुकुमारादिवर्णशालिनि मधुरादिव्यवहारः । रसवत्त्वपि ईदृशवर्णाभाववत्त्वमधुरादिव्यवहार इति ॥' काव्यप्र०, p. 323. The answer to this objection is as follows :—As on looking at a very tall person, those who are not cool-headed consider him to be very brave, even though he may not be so, so on seeing tender letters suggesting माधुर्यं and other properties, those who are not far-sighted attribute these properties to the letters though the latter are simply the suggesters of these properties which really reside in the poetic sentiments.

To say that the *Guṇas* and the figures do not differ from each other, because they both reside in the poetic sentiment by intimate relation, is to blindly follow others who are of this opinion, as goats follow the bell-weather. 'लौकिकबोर्गुणालंकारयोः सौर्बादिहारायोः समवेतत्वसंबोगित्वाभ्यां भेदः संभवाति । अलौकिकयोर्माधुर्याद्यनुप्रासोपमाद्योरुभयोरपि समवेतत्वाद्नुपपन्नो भेदः । तस्मात्सबोर्भेदाभिधानं गन्तुलिकामवाहन्वायेन । तथा हि गन्तुलिका भेषी काचिदेका केनचिदेतुना वुपो गच्छति इतरास्तु विनैव निमित्ताविचारं तामनुगच्छन्ति तथा केनाप्यालंकारिकेण गुणालंकारौ केनचिदभिप्रायेण भिन्नतयोक्तौ इतरे तु हेतुविचारं विनैव तदनुसारेण तद्वैदं वदन्तीति तदसम्भ्यग् वेदितव्यम् ॥'. काव्यप्र०, pp. 327-8.

Bhoja is of opinion that a poem is relished only if it contains *Guṇas*, though it may have various kinds of beautiful figures like the face of a woman and that if it has no *Guṇas*,

even excellent figures that may be dear to men present an ugly aspect as the form of a woman, destitute of youth, looks ugly even though she may have worn excellent ornaments. *Vāmana* too notes that *Guṇas* are properties creating charm in poetry, while figures are the causes of the excess of charm. 'ब्रुवतेरिव—'and 'यदि भवति—' are verses from the *Sarasvatīkañṭhābharaṇa*. Vide the work at the end of the 1st *Parichcheda*.

'काव्यसौभाग्य—स्वर्लकाराः' are from *Vāmana's Kāvyaśāstrasūtras*. Vide *Kāvyaśāstrasūtra*, 3rd *Adhikaraṇa*, 1st *Adhyāya*, 1st and 2nd *Sūtras*. काव्यसौभाग्य is explained as 'काव्यस्यवहात्-निमित्तं कविप्रतिष्ठयः ।' काव्यप्रकाश, p. 328.

Neither of these two views bears investigation. For if the *Guṇas* are the causes of a particular composition being called a काव्य, do all the *Guṇas* together serve as a cause or only some of them? If it be alleged that all the *Guṇas* together give rise to a particular composition being called poetry, a production in *Gauḍī* and *Pāñchālī* styles in which *माधुर्य* and other *Guṇas* are not found cannot be called poetry. If, on the other hand, it be alleged that the existence of a few *Guṇas* causes a particular production to be called poetry, then the mere existence of *Guṇas* will cause a production to be called poetry. The existence of figures alone is therefore the cause of a composition being called poetry. *Guṇas* really do exist in it, as they are the properties of poetic sentiments. But figures do not require them. Thus there is no beauty caused by *Guṇas*, how then can excess of it be caused by figures?

Pages 147-9.

संक्षेपेणाधुना—कान्तिर्मान्दस्य—

According to *Bhoja*, *Vāmana*, *Daṇḍin* and other old writers

on poetics, there are ten *Gunas*. *Vidyādhara* like *Mammata* admits only three of these **माधुर्यं**, **भोजस्तु**, and **प्रसार**. **माधुर्यं** or sweetness is described by the learned as that property which pours delight into the heart. It rises in force successively as it is found in the Erotic, the Pathetic, the Love-grief and the Quietistic sentiments and causes the mind to melt as it were. 'संभोगान् करुणे तस्माद्भिप्रलम्भे ततोऽपि क्षान्तेऽतिशयितं माधुर्यम् । हास्यादेरप्यपगमेनातिवृत्तिहेतुत्वान् ।' काव्यप्र०, p. 329. Or as **आनन्दवर्धन** says, 'संभोगघृणारान्मधुरतये विप्रलम्भः ततोऽपि मधुरत्वमकरुणः ।'. In the Erotic and the Love-grief sentiments this property is found alone, while in the Quietistic sentiment, it is found, mixed with a little of **भोजस्तु**. 'संभोगविप्रलम्भयोस्तन्निःसपत्नम् । क्षान्ते तु कुण्डसाद्यन्वयाद्यो जालेक्षानुविद्धमिति ।' काव्यप्र०, p. 329. **विलीनत्वम्** is the same as **वृत्तिः** or **वृवत्वम्**. 'वृत्तिश्चेतसो गलितस्वनेव द्वेषादिजन्यकाठिन्याभावः ।' काव्यप्र०, p. 329. **अभिनवगुण** has the following note on **आर्द्रता** which is the word used by **आनन्दवर्धन**—'आर्द्रतामिति । सहृदयस्य चेतः स्वाभाविकमनाविष्टत्वात्मकं काठिन्यक्रोधादिहीनरूपं विस्मयहासादिरागिस्त्वं च स्वजतीत्यर्थः ।' ध्वन्यालो०, p. 80. **मादह** defines **माधुर्यं** as 'अप्यं नातिसमस्तार्थं शब्दं मधुरनिष्यते ।', but **अप्यत्व** is found in **भोजस्तु** also. 'अप्यत्वं पुनरोजसोऽपि साधारणम् ।' ध्वन्यालो०, p. 79. **भोजस्तु** or florridity is described by the learned as the cause of the brilliant expansion of the heart. Its excessiveness rises successively in the Heroic, the Abhorrent, and the Furious sentiments. Thus **भोजस्तु** is that property by which the mind is, as it were, fired up. 'बह्वृषाङ्गवर्धितविव मनो जायते तस्यैव इत्यर्थः ।' काव्यप्र०, p. 329. Florridity is found greatly developed in the Terrific sentiment also, though it is of such a nature that the mind is plunged into fear in

it, through the generating causes of the sentiment being lustrous. Cf. 'अद्यानकस्य ममथित्तवृत्तिस्वभावस्येऽपि विभावस्व हीनतया शोकाः प्रकृष्टं माधुर्यमरूपम् ।' लोचन on ध्वन्या०, p. 82. प्रसार or lucidity is that property which causes the sentiments, such as the Erotic and the Furious, to pervade the mind at once like fire pervading dry fuel and the sentiments such as the Erotic and the Pathetic to pervade the mind like water pervading a pure piece of cloth. It is found in all poetic sentiments.

Now the question arises why three *Guṇas* are admitted and not ten. The reason is that some of these ten *Guṇas* are included in the three *Guṇas* of sweetness, florridity and lucidity, some of them are absence of defects, but that does not constitute their claim to be called *Guṇas*, while others sometimes become defects, as *Mammaṭa* says:—

‘केचिदन्तर्भवन्त्येषु शेषस्यागात् परे श्रिताः ।

अन्ये भवन्ति दोषत्वं कुचयिन्न ततो ह्य ॥’.

For instance श्लेष, समाधि, and औदार्य are included in ओजस्. श्लेष is a *Guṇa* which arises when many grammatical forms look like one, and the combination of letters is not perceptible. वामन defines it as ‘मसृणत्वं श्लेषः’ ३.१.११. मसृणत्वं is explained as ‘मसृणत्वं नाम यस्मिन् सति बहून्यापि पदान्येकवद्भवन्ति ।’ ‘यत्रैकपदवद्भावः पदानां भूयसामपि । अनालक्षितसंधीनां स श्लेषः परमो गुणः ॥’, वामनवृत्ति quoted in काव्यप्रका०, p. 331. The instance given by him is:— ‘अस्त्युत्तरस्यां शिधि देवतात्मा.’ समाधि is slackness and closeness of style so arranged as not to cause disgust. It consists in the ascent and the descent of cæsure. वामन defines it as ‘भारोहावरोहक्रमः समाधिः’ ३.१.१३ ॥ ‘भारोहन्ववरोहन्ति क्रमेण

वतसो हि वत् । समाधिर्नाम स गुणस्तेन पूता सरस्वती ॥', वामनवृत्ति quoted in काव्यप्रका०, p. 331. The instance given is:—'अङ्गुलिप्रसङ्ग-
गदानिघातसंश्रुतितोदनुगलस्य सुबोधनस्य । स्त्र्यावाचनप्रचयस्योपि तस्योपि-
रुतंसविष्यति कथास्तव हेवि भीमः ॥'. In this there is ascent up
to the word संश्रुतित and descent up to सुबोधनस्य, again ascent
up to तव and descent up to भीमः. औदार्यं arises when words
read with stoppages, proceeding as if they are dancing.
वामन's definition is:—'विकटस्वदुःखारता' ३।१।२१॥ 'वस्मिन् सति नृत्वन्तीव
पशानीति जनस्य वर्णना भवति तद्विकटत्वम् । लीलावमानस्यमित्यर्थः' । विकटत्वं च
बन्धस्य कथयन्ति दुःखारताम् ।', वामनवृत्ति quoted in काव्यप्रका०, p. 331,
स्वचरणविनिधितैर्नूपुरैर्नर्तकीनां हासितिरिषितमासीत् तत्र शिष्यं कतं च ।'.
Thus श्लेष, समाधि and औदार्यं are comprehended under औजस्यं ;
because in all the mind is, as it were, fired up through close-
ness of construction (गाढबन्धतया हीनित्वेनित्यात्). अर्थव्यक्ति, which
arises when the sense is at once grasped, is no other than
प्रसाद. वामन defines अर्थव्यक्ति as 'अर्थव्यक्तिहेतुत्वमर्थव्यक्तिः ।' ३।
१।२५॥. 'पञ्चादवगतिर्वाचः पुरस्तादिव वस्तुनः । द्वाचार्यव्यक्तिहेतुत्वान् सोऽ-
र्थव्यक्तिः स्मृतो गुणः ॥', वामनवृत्ति quoted in काव्यप्रका०, p. 331.
'वागर्थ्याविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये' is given as an instance of this
Guna. समता is simply a negation of defect. It is no excel-
lence. वामन defines it as 'मार्गानेहः समता' ३।१।२२॥ 'प्रतिपादं प्रति-
श्लोकनेकमार्गपरिग्रहः । दुर्बन्धो दुर्दिभावश्च समतेति मतो गुणः ॥', वामनवृत्ति
quoted in काव्यप्रका०, p. 331. It is thus the sameness of style
throughout 'आरब्धवैद्यैर्द्यादिमार्गपरित्यागः' काव्यप्र०, p. 332 as
प्रतीपकार puts it. The following is an instance given for it:—

'मातङ्गाः किमु वस्मिन्तैः किमफलेराहम्बैर्जम्बुकाः

सारङ्गा माहिषा मरं व्रजत किं घृन्नेषु घृणा न के ।

कीपाटोपसमुद्भटोत्कटसदाकोटेरिभारेः पुरः

सिन्धुध्वानिनि हुकृते स्फुरति यत् सप्रार्जितं गर्जितम् ॥'.

Here if in describing the lion in the latter part, the same gentle style that fits well the first half were adopted, it would be a defect. सौकुमार्य and कान्ति are simply the reverse of defects. वामन's definitions of these are:—'अजरठत्वं सौकुमार्यम्' १।१।२२॥ and 'औडवत्त्वं कान्तिः' १।१।२५॥ अजरठत्व is explained as अपाठ्य. 'बन्धस्थाजरठत्वं च सौकुमार्यमहादृष्टम्।' and 'औडवत्त्वं कान्तिरित्याहुर्गुणं गुणविद्यारसाः ॥' वामनवृत्ति quoted in काव्यप्रका०, p. 33L. सौकुमार्य, thus consisting in freedom from harsh letters, simply amounts to the reverse of the श्रुतिकटुत्व defect, which arises from the use of letters offensive to the ear. 'सुकुमारत्वं स्वनिष्ठराक्षरप्रायत्वम् । तच्च कटुस्वरूपशेषाभावपर्वयवसम्पत् ।' काव्यप्र०, p. 332. कान्ति is caused by freedom from vulgar expressions, such as those which rustics use. It is also thus the reverse of ग्राम्यत्व defect, arising from the use of vulgar words. 'कान्ति-स्तुञ्जलता । उडवत्त्वं तु ग्राम्यपदाघटितत्वमिति । सापि ग्राम्यस्वरूपशेषाभाव-पर्वयवसम्पत् ।' काव्यप्र०, p. 332. The following illustrates सौकुमार्य-

'अपसारच्च नसार् कुरु हारं दूर एव किं कमलेः ।

अलमलमालि मृणालैरिति वदति शिवानिघं बाला ॥'.

The following is an instance of कान्ति—

'निरानन्दः कुन्दे मधुनि विधुरो बालबकुले

न साले सालम्बो लवमपि लवङ्गे न रमते ।

मिथुनौ नासङ्गं रचयति न श्रुते विरचयति

स्मरन् लक्ष्मीलीलाकनकमधुपानं मधुकरः ॥'.

It has already been noted that letters are suggesters of

Guṇas. As to the particular letters suggesting particular *Guṇas*, *Mammaṭa* gives the following *Kārikās*:—

मूर्ध्नि वर्गान्स्वगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू ।
 अवृत्तिर्मेध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये षटना तथा ॥
 बोग आद्यतृतीयाभ्यामन्स्वबो रेण म्लन्धयोः ।
 दादिः क्षयौ वृत्तिरेष्ये गुम्फ उद्धत भोजसि ॥
 श्रुतिमात्रेण शब्दास्तु वेनार्थप्रत्ययो भवेत् ।
 साधारणः समघाणां स प्रसारो गुणो मतः ॥

That is, the *Sparśa* letters except the linguals, combined with the last letters of their respective classes, which stand as the first letters in combinations, र् and ञ् with short vowels, complete absence of compounds or short compounds and sweet arrangement—these are the suggesters of माधुर्य. The combination of the first and the third letters of each class with the letters near to them, *i. e.*, with the second and the fourth letters respectively, र् combined with any letter, in the beginning, or end, or in both places (as in अर्क, बक्क, निर्हार), the combination of the same letters, the lingual class (except ञ् which is माधुर्यव्यञ्जक), छ्, झ्, long compounds, and a formidable style are suggesters of भोजसि. That form of excellence, common to all the *Rasas*, by which the sense is comprehended on the mere hearing of words, is called प्रसार. There is a departure from these rules, sometimes, owing to the nature of the speaker, or the object described, or the work.

‘वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन कश्चित् कश्चित् ।

रचनावृत्तिवर्णानामन्वयात्त्वमपीष्यते ॥’ काव्यप्रकाश, p-546.

Pages 149-50.

शनिभिधान — वृत्तिस्तु रसविषयो ध्यापार इति —

Rttis are styles. *Mallinātha* defines them as 'गुणविशिष्टरचना-
ल्लिका'. Vide note p. 356, or as *Vidyābhūṣaṇa* says, 'रीतिर्नामाङ्ग-
संस्थानविशेषवस्तुपहेतुको वर्णविन्वासविशेषः॥'. *Vāmana* divides them
into three classes, वेदनी, गौडी, and पाञ्चाली. 'विदर्नादिषु वृत्त्याद्
सत्समाख्या' १।२।१०॥. They are thus defined by *शानन* —
'समप्रगुणा वेदनी' १।२।११॥. The verses for it given in the वृत्ति
are as under:—

अथ श्लोकौ —

अस्पृष्टा दीपमाशामिः समप्रगुणगुणिकता ।
विपञ्चिस्वरसौभाग्या वेदनीरीतिरिष्यते ॥
सति वन्दरि सत्यये सति शब्दानुशासने ।
अस्ति सन्न विना जेन परिस्रवति वाङ्मधु ॥

The instance given for it is :—

'गाहन्तां महिषा निपानसलिलम्—'

गौडीया is defined as 'भोजः कान्तिमती गौडीया' १।२।१२॥. The
verse given is:—

समस्तास्तुस्कटपवानोजःकान्तिगुणान्विताम् ।
गौडीयामिति गाबन्ति रीति रीतिविषयज्ञाः ॥

पाञ्चाली is defined as 'माधुर्यसौकुमार्योपपन्ना पाञ्चाली ।' १।२।१३॥.
The verse for it is:—

आम्बिलहृत्श्लयमावां तु पुराणच्छात्रावधिताम् ।
मधुरां सुकुमारां च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥

These are the same as उपनागरिका, कोमला and पर्या वृत्ति
described by *Mammata*. कोमला is called शान्ध by उद्भट. 'माधुर्य-
61

ध्वज्जुकेर्षैरुपनागरिकोच्यते । ओञ्जः प्रकाशकेस्त्रैस्तु परुषा कोमला परैः ॥ केर्षाणि-
रेता वेदभीममुखा रीतयो मताः ॥ ' काव्यप्र०, pp. 556-7.

उपनागरिका is thus defined by *Udbhata*:—

सरूपसंबोगजुक्तां मूर्ध्नि वर्गान्त्वबोगिभिः ।

स्पर्शैर्जुक्तां च मन्वन्ते उपनागरिकां बुधाः ॥

The letters mentioned here are mostly the same as those which are given by *Mammaṭa* as suggesters of *नाधुर्व*. *Udbhata* gives the following instance of उपनागरिका वृत्ति—

सान्नारविन्दहृन्मोस्थमकरन्मान्मुविन्मुभिः ।

स्वन्दिभिः सुन्दरस्वन्स्वन्दिनेन्दिन्दिरा क्वचित् ॥

Udbhata's definition of कोमला or मान्मावृत्ति runs as under:—

शेवैर्वर्षैर्बयाजोगं कथितां कोमलाख्यया ।

मान्मां वृत्तिं प्रशंसन्ति काम्बेष्वाप्तद्वयजः ॥

शेवैर्वर्षैः means the letters which are not mentioned for the उपनागरिका and the परुषा *Vrittis*.

The following is given as an illustration of it:—

केलिलोलालिमालनां कलैः कोलाहलैः क्वचित् ।

कुर्वती कामनाकडम्भीनूपुररवन्नमम् ॥

परुषा वृत्ति is defined by उद्धट as under :—

स्यपान्नां रेफसंबोगैटवर्गेण च बोधिता ।

परुषा नाम वृत्तिः स्यात् ह्रस्वप्राथम्ये संयुता ॥

The letters mentioned here mostly correspond to those given by *Mammaṭa* as ओञ्जोच्यज्जक letters.

The following is given as an example by *Udbhata* in illustration of this *Vritti* :—

तच तोवाशवा शेवम्बाकोशितकुशेषवा ।

चक्राशे शालिकिसारुकपिसाशामुखा शरत् ॥

It is strange that though *Vidyādhara* admits only three *Guṇas* and does not admit कान्ति as a separate *Guṇa*, he makes use of कान्ति in defining the *Pāñchālī* and *Gauḍī Rītis*.

मधुरा corresponds to उपनागरिका, and मध्वमा to कोमला वृत्ति of *Mammata*. In his phraseology *Vidyādhara* follows *Rājānaka Ruyyaka* who adopts कोमल, मध्वम, and परुष words for the three *Vṛttis*. 'वृत्तिलु रसविषयो ज्यापारः । तद्वृत्ती पुनर्वर्णरचनेह वृत्तिः । सा च परुषकोमलमध्वमवर्णरचन्यात् विधा ॥' मलं०. सर्व०, pp. 20-1.

UNMESHA VI.

This *Unmesha* deals with *Dosha* or defects. शेष is defined by *Mammaṭa* as

“ मुख्यार्थवृत्तिर्बो रसश्च मुख्यस्वरसाम्याद्वाच्यः ।

अन्योपयोगिनः स्तुः शब्दाद्यास्तेषु तेष्वपि सः ॥ ”

Dosha is thus that by which the principal sense is detracted. By principal sense is to be understood *Rasa* which includes *Bhāva* also (रस्वते इति रस इति प्लुपस्वा भावाक्षरिणि संगृह्यते), and as sense is their substratum, all the three senses, the primary, the implied, and the suggested (मुख्य, लक्ष्य, and व्यङ्ग्य) are embraced under the term ‘principal sense’. As words, letters and constructions are useful for both (*Rasa* and the three senses वाच्य, लक्ष्य, and व्यङ्ग्य), *Dosha* is found in them also. In this definition इति is to be understood in the sense of detraction which destroys the sense intended to be conveyed. In poetry containing *Rasa*, the intended sense is that the *Rasa* should not be marred and should be suggested without delay; while in poetry containing no *Rasa* what is intended is that the comprehension of the sense should not be delayed and that its charm should not be impaired. ‘उद्देश्यप्रतीतिविधातलक्षणोऽपकर्षो इतिशब्दार्थः । उद्देश्यं च प्रतीती रसवत्त्वविलम्बितानपकृष्टरसविषया च । गीरसे स्वविलम्बिता चमत्कारिणी चार्थविषया । तथा च सादृश्यप्रतीतिविधातकत्वं सर्वेषामविसिद्धम् । बतौ दुष्टेषु कश्चिद्भवत्त्वाप्रतीतिरेव । कश्चित् प्रतीयमानस्वाप्यपकर्षः । कश्चिन्नु विलम्बः । एवं गीरसे कश्चिदर्थस्व मुख्यभूतत्वाप्रतीतिरेव । कश्चिद्विलम्बेन प्रतीतिः । कश्चिदचमत्कारितेत्वनुभवसिद्धम् ॥’ काव्यप्र०, p. 200. *Dosha* is divided primarily into निस्व and अनिस्व. निस्व शेष is constant, a *Dosha* which always

remains as *Dosha* except when there is अनुकरण or imitation. 'अनुकरणे तु सर्वेषाम्' (अनुष्टम्भे), काव्यप्रकाश, p. 465. अनिश्च or inconstant *Dosha* is that which is sometimes not a *Dosha* and sometimes neither a *Dosha* nor a *Guna* through the peculiar nature of the speaker and other causes. 'वक्त्रायौचित्यवद्वात् । शेषोऽपि तु यः कश्चित् कश्चिद्योभौ ।', काव्यप्रकाश, p. 466. Each of the two classes of *Dosha*, viz., constant *Dosha* and inconstant *Dosha*, is divided into three kinds, शब्ददोषः, अर्थदोषः, and रसदोषः. शब्द is to be taken in the comprehensive sense of a word, a part of a word and a sentence. We have thus in all six sorts of *Dosha*.

The text does not treat exhaustively of *Dosha*. It deals with four or five principal *Doshas*. For a full treatment of *Dosha*, the student is referred to काव्यप्रकाश and other works on poetics.

Pages 151-2.

न विधेयमाधानम्—विदग्धजनप्रसङ्गात्—

The first *Dosha* treated of is अविदग्धविधेयान्तः. Every sentence is made up of two parts which are connected with each other and stand in the relation of principal and subordinate, the principal part being called विधि and the subordinate part अनुवाद्. विधि makes us know what is not known. It is the predicate of a sentence and the predominant part of it. अनुवाद् means mentioning a thing already known from other sources for a particular object in view. It is the subject of a sentence and the subordinate part in it. In गौरवं पदा न स्पष्टम्: गौरवम् is अनुवाद् and पदा न स्पष्टम्: विधि. The relation of princi-

pal and subordinate which subsists between विधेय and अनुवाच्य is understood when they are used in a sentence and not in a compound. For in a compound this relation is likely to sink. The word अविवृष्टविधेयांशः means that, predicate, a part of a sentence, which ought to be principal in it, is not represented as principal, or in such a way that it may be known as principal. 'अविवृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत् ।', काव्यप्रकाश, p. 319. On this प्रदीपकार says, 'प्राधान्यं च विधिप्रतीतिकोश्वता । सा चानुपसर्जनीभूतत्वे सत्सुहृद्वानन्तर्बन् ।' काव्यप्रकाश, pp. 214-5. That is, विधेय ought to be so used in a sentence that it is comprehended as a principal idea in a sentence. It should not be placed in a subordinate position, nor should it precede the subject ('अनुवाच्यमनुबन्धैव न विधेयानुवीरयेत्'), for in that case it constitutes the fault अविवृष्टविधेयांशः.

Page 153.

अथ न्यञ्जसूतल^०—समुच्चितः पाठः—

In a कर्मधारय compound, उत्तरपद (the last member of a compound) is predominant, and the पूर्वपद (the first member) is subordinate, 'उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्सुहृवः' सिद्धा० कौ०, p. 95, though there are some exceptions (as in अहिनालः). कर्मधारय is a species of तत्सुहृव and is therefore उत्तरपदार्थप्रधान. In the compound न्यञ्जसूतल—श्वरे, उरगाधीश्वर is predominant and the adjective न्यञ्जसूतलभारमकुरकजोस्तङ्ग is subordinate. What is meant, however, is that when the ocean-like army of *Nṛsiṃha* is moving, the *Sēsha* serpent becomes one whose hood is about to break by the weight of the surface of the earth which bends down through the weight of the army. Here उरगाधीश्वर is the subject and न्यञ्ज—स्तङ्ग is the predicate. The predi-

cate is the predominant part of a sentence, but being the first member of a कर्मधारय compound, it becomes subordinate. The reading free from अविमृष्टविधेर्बाध fault should therefore be 'कपोत्सङ्गे भुञ्जन्मये'.

त्यागत्री°——

In this instance what is intended to be conveyed is that the prowess of *Nṛisimha* transcends that of the celestial wishing-tree, the moon-light, and the destructive fire. Laughing to scorn the pride of the wishing-tree by his liberality, putting to shame by the whiteness of his glory the whiteness on the cheeks of the queen of the Moon of the month of *Kārtika*, and repelling the destructive fire by the waves of his greatness dancing sportively, are predicates and therefore predominant parts of sentences, but they become subordinate as this sense is conveyed by words which are used as parts of a *Bahuvrīhi* compound in which the members are subordinate and the predominance belongs to another object ('अन्वयस्यार्थ-प्रधानो बहुव्रीहिः' सिद्धा० कौ०, p. 95).

Page 154.

जग संख्यायाः—°नीयते——

If विश्वगत्वा were the reading in place of त्रिषु जगत्सु, it would be an instance of अविमृष्टविधेर्बाध fault in a *Dvigu* compound. What the poet wishes to say is that the brilliancy of the glory of *Nṛisimha* is so great that the Moon who has made thousands of his bodies by it, shines, fearless of *Rāhu*, not in one world, but in all the three worlds. The word जगत्सु is sufficient to convey the idea of the plurality of worlds. The object, therefore, of using त्रिषु is to shew that no world is left

where the Moon does not shine, secure from the fear of *Rāhu*. The number three is therefore predominant, but it would be subordinate if it were used in a *Dvigu* compound विजयव्यान्

Page 155.

अचानितानिति—विपर्यासप्रसंगान्—

In the verse बहिर्ह ककुभान्—what is intended to be expressed by अनितं बहः is the denial of the limitation of glory. Denial therefore is the predominant idea, while limitation, a subordinate one. The compound of the two words अ which shews negation and नितन् is improper; because in a compound what is intended to be predominant will be subordinate and what is intended to be subordinate will be predominant. The compounded reading अनितं बहः is therefore an instance of अविमृष्टविधेर्बाध fault.

The meaning of नञ् here is not पर्युदास, but प्रसज्यप्रतिषेध. In पर्युदास negation is subordinate, while in प्रसज्यप्रतिषेध, it is predominant. The following stanzas explain their meanings:—

‘विधेर्बाध प्रधानत्वं प्रतिषेधेऽप्रधानता ।
पर्युदासः स विज्ञेयो बाधोत्तरपदेन नञ् ॥
अप्राधान्यं विधेर्बाध प्रतिषेधे प्रधानता ।
प्रसज्यप्रतिषेधोऽसौ क्रियता सह बध नञ् ॥’.

एवं कृतज्ञितबोरोपि वृत्तिर्नारणीया—

वृत्ति is a complex formation. It is defined as ‘परार्थनिधानं वृत्तिः’ सिद्धा० कौ०, p. 95. परार्थ is thus explained in तत्त्वबोधिनीः— ‘प्रत्ययान्तर्भावोपापरपरार्थान्तर्भावेण वा जो विशिष्टोऽर्थः स परार्थः’ । It is of five kinds. कृतज्ञितसमासैकशेषसमाधान्त्वधातुकपाः पञ्च वृत्तयः ।’ सिद्धा० कौ०, p. 95.

Pages 156-7.

अथ नरसिंह°—प्रसीवतेऽपकर्षो वा—

The verse न कस्य कर्णबो° is intended to shew that the poetry concerning king *Nṛsiṃha* and no other king pours joy into the ears of all hearers. What is intended thus to be expressed is the greatness of speech with reference to *Nṛsiṃha*. The predicate, *viz.*, greatness of speech in connexion with *Nṛsiṃha*, which is intended to be predominant, is not made subordinate by using नारसिंही instead of नृसिंहस्व—नारसिंही which is a complex formation of the word नरसिंह by the *Taddhita* suffix झच् to नरसिंह in the sense of तस्मेद्म्. A case-termination added to a crude form which has no sense in a sentence without it, keeps the sense of the form predominant; not so does a *Taddhita* affix. Being added in the additional sense of तस्मेद्म् or some other sense, it makes the sense of the base to which it is affixed subordinate and its own sense predominant. It is thus a case-affix that makes us grasp an adjective like नरसिंहस्व as a predicate. For without this case-affix, *i.e.*, if नारसिंही were used instead of नरसिंहस्व, the adjective will not be comprehended as a predicate. Now one might say that an adjective is subordinate to the noun it qualifies, and that therefore the adjective should be looked upon as subordinate and the noun predominant. To this the answer is that though an adjective outwardly appears to be subordinate and the noun it qualifies predominant, yet the adjective being used to shew some quality, whether excellence or detraction, with regard to the noun it qualifies, is really speaking predominant as far as sense is concerned, and

the noun is subordinate; because the sense of the noun is known from other sources and it is simply repeated (अनूहित) in order that some qualities may be predicated of it. This relation of principal and subordinate, which subsists between an adjective and the noun qualified by it as far as sense is concerned, will not be expressed if a complex formation, such as a compounded word or a word formed by a *Taddhita* or a *Krit* affix, were used instead of a simple word with a case-suffix; and the greatness or the smallness intended to be predicated with regard to a particular object will not be expressed.

Page 158.

अथ प्रभोः—न्वाद्यः पाठः—

The verse नाथः काकोदराणां—is meant to convey the greatness of *Nṛsiṅha*, which can be done by describing him as abounding in merits. Merits thus should be shewn to be innumerable. A small number cannot suffice for his merits which are very many. Innumerableness should be predicated of number in describing his merits. संख्या is thus the subject and परार्थातिवर्तिनी or 'दूरे परार्थात्' is the predicate. When, however, an अव्ययीभाव compound as परिपरार्थे is used to express the idea, the relation of principal and subordinate is reversed; for in an अव्ययीभाव compound, the first member is predominant. 'पूर्वपरार्थप्रधानोऽव्ययीभावः' सिद्धा० कौ०, p. 95.

इन्द्रत्व—उपसर्जनत्वप्रसङ्गात्—

In a इन्द्र compound, both the members are predominant, 'उभयपरार्थप्रधानो इन्द्रः' सिद्धा० कौ०, p. 95. There, there is no

relation of the qualifier and the qualified. Still when each member of the compound is to be connected with a verb prominently, the compound should not be used; but the words used separately. In the instance गर्जर्जुर्जर्ज'—,अनवत् is used in the singular and नन्दरः, सुरतरुः, and सर्पाधिपः are each connected separately with it to shew prominently that each of them became useless. If a *Dvandva* compound of नन्दरः, सुरतरुः, and सर्पाधिप were formed, their relation with the predicate व्यर्थीभवन् will not be expressed prominently and it would, in that case, be an instance of अविमृष्टविधेर्बाध fault.

Page 160.

तद्योर्विपर्ययेणोपादाने—^०भ्रुपगतत्वात्—

अप्राप्तकाल is one of the 22 causes of the defeat of a debater in argument (निग्रहस्यान). *Gautama* defines it as 'अवववविपर्ययात्-वचनमप्राप्तकालम्' 512122. The भाष्य on this runs as under:— 'प्रतिज्ञाहीनामवववानां अयालक्षणमर्थवशात् क्रमः । तथाववविपर्ययात्तेन वचनमप्राप्तकालमसंबन्धार्थकालं निग्रहस्यानमिति ।'. The word is thus explained in नीलकण्ठी on तर्कसीविका—'अवववानां द्युत्क्रमेण कथनमप्राप्तकालम् । अया शब्दत्वाच्छब्दोऽनित्य इत्यादि ।'.

Pages 160-167.

अथ अः प्रयोगो नोचितः—अग्रति स अक्षतीति पाठः परिणमवितम्बः—

The विधेर्बाविमृष्ट defect is shown to arise either when the predicate is placed in a subordinate position, in which case it is a पदशेष, or when it is used before the subject, when it constitutes a वाक्यशेष. There is a third way how the defect arises. This is when the predicate is not used at all.

‘न केवलं विधेयबोधपर्यवस्यन्मुक्तमत्याम्नायेत्यर्थं वाक्यबोधः । किं तु विधेयानुपस्थित्वापि ।’ कात्यायनः, p. 228. In the instance इत्यन्तानाम्—, ओऽसौ is used. The author further on shews that अद्, or एद्, or इद्, immediately following कद्, has the sense of ‘well known’. Thus the combination of कद् with एद्, इद्, or अद् requires the correlative तद्. This correlative तद् is the predicate and if it is not mentioned, the composition is open to अविनृद्धविधेयान् *Dasha*.

To establish all this, the author argues as under:—

In the instance इत्यन्तानाम्—the use of कद् (कः in ओऽसौ) is improper. For where either कद् or तद् is used in the first clause of a sentence, it is but just that its correlative तद् or कद् should be used in the latter clause of the sentence. As they (कद् and तद्), being considered as subject and predicate, are mutually connected, the relation between them is constant. Now both कद् and तद् may be used as subject and predicate in the beginning and the latter clauses of a sentence, or one may be used and the other left to be implied, or both may be left to be implied.

प्रदीपकार puts his argument as follows:—

“अथ ओऽसापिति परद्वयमुद्देशविधेयार्थकतया विवक्षितम् । उद्देशना-
थिनो वच्छब्दस्य स्वार्थपरानर्थाकतच्छब्दापेक्षितत्वात् । न चैतत् सञ्ज्ञाविषयकम् ।
वच्छब्दसांनिध्येनादसीतिनां प्रसिद्धपरानर्थाकत्वात् । ननु केवलबोधेति वचसोः
प्रयोगदर्शनात् सापेक्षत्वमनवधारितम् । उच्यते । अनयोः परस्परार्थापेक्षकत्वं
विवक्षितम् । एतदेवोच्यते ‘वत्तदोर्निष्पन्नसंबन्धः’ इति । स चानिसंबन्धः साध-
नार्थो वा । तत्र द्वयोरेवास्ये साध्यः । तथा ‘स दुर्नसिः श्रेयसि बल्य नासः’

एति । एकस्य द्वयोपि अनुपादाने स्वार्थः । अनुपादस्वार्थि ज्ञानध्वनिवाचोपात् ।”
काम्यव*, p. 229.

In the instance द्विवक्त्र°—अद् is used in the beginning and तद् is used as a correlative to it in the latter clause of the sentence. Both being used, the relation between अद् and तद् is ज्ञान् (expressed). When one of them or none is used, the relation is स्वार्थ (implied). When तद् alone is used without अद्, it has one of the three senses, प्रकान्त (known from the context), प्रसिद्ध (well known), and अनुभूत (experienced), and is therefore connected with अद्. In the instance लोकोऽस्मिद्—सः has the sense of प्रकान्त, that king who is known from the context, viz., *Nṛsiṃha*. In वा किं दत्तवती—तद् has the sense of प्रसिद्ध, that well-known stone, viz., चिन्तामणि, that well-known tree, कल्पवृक्ष, and that well-known cow, कामधेनु. In the verse स्वल्पस्वर्था—तत्तद् has the sense of अनुभूत, experienced or cognized. In all the three instances where तद् has the sense of प्रकान्त, प्रसिद्ध, and अनुभूत respectively, अद् is implied, the sense being अद् प्रकान्तं तद्, अल्पसिद्धं तद् and अनुभूतं तद्.

When अद् alone is used in the latter clause of a sentence, तद् in the first clause may be arrived at by implication and it is not necessary that it should be used, as in the instance क्षीमवृक्षिद्—अद् is used in the latter clause of the sentence and तद् is implied in the first clause of it. But where अद् is used in the first clause of a sentence, तद् cannot be left to be implied in the latter clause of it. तद् must be used; if it is not used, अद् is open to the *Dosha* of लाकार्थता which is an अर्थदोष (a defect which mars the

sense) arising from the sense of a word having expectancy for the sense of another word not expressed. 'साकाङ्क्षात्पुनरुपात्तार्याकाङ्क्षादिपर्यवृत्तम्' Vide रामनाथार्य's edition of काव्यप्रका० p. 450, or as प्रदीपकार puts it, 'साकाङ्क्षः सहाकाङ्क्षया वर्तते । इतरपर्याप्त्यन्वाद्य विशेषणसाकाङ्क्ष इत्यर्थः ।', काव्यप्र०, p. 288. In the instances वच ह्रीप°—and वासानम्बुधि°—if स जवति and ताः प्रीति दधति were not used in the latter clauses, the word च्च् would be साकाङ्क्ष, that is, its sense will have expectancy for that of तद् and will be incomplete without it.

Sometimes both च्च् and तद्, being conceived as connected with what is expressed, may be arrived at by implication. In the instance न भवति कर्षकारं—both च्च् and तद् are left to be implied. Since excellent women, *Lakshmi*, supplicants, and lovers of music attend upon you, how can you not be praiseworthy?

Having shewn how च्च् and तद् are both used in the first and the last clauses of a sentence, how one of them alone is used and the other left to be implied, or how neither of them is used and both left to be implied, and having also shewn that when च्च् is used in the first clause of a sentence, तद् must be used in the latter clause, otherwise च्च् is साकाङ्क्ष, the author winds up by stating that in the verse इत्कण्ठानार°—, बोधसौ used in the first clause is साकाङ्क्ष without the use of तद् in the latter clause. If you opine that असौ has the sense of सः, it is not good. For in the instance कविकुवलय°—अहस् has not the sense of तद्; and if you think that it has the sense of तद्, in the verse कति कति—in which तद् and अहस् are both used in the

last clause, there would be **पौनरुक्त्य** *Dosha* (the defect of repetition); for if **अहस्** expresses the sense of **तद्**, what is the good of using **तद्** with **अहस्**? Moreover, it is not correct to say that **अहस्** has the sense of **तद्**. For even when **तद्** is used immediately following **अहस्**, it has the sense of 'well-known', as in the instance **अत्तदुत्तीर्णं**—and **अत्तद्वैरिं**—. Here another **तद्** is used after **अत्तद्**. If **तद्** immediately following **अहस्** had not the sense of **प्रसिद्ध**, another **तद्** in the latter clause should not have been used. Similarly **इहस्**, **एतद्**, and **अहस्**, when used in proximity with **अहस्**, have the sense of 'well-known', as in '**योऽबमभः पताकेबद्**' **उत्तर० 4 अहस्**, '**अदिहं किं च**' **काठ० उप० २-१-२** and '**योऽसौ तपज्जुवेति स सर्वेषां भूतानां प्राणानावायोवेति**' **ब्रह्मसि आरण्ये प्रथम प्रश्ने**. Otherwise, **इहस्**, **अहस्**, and **एतद्** have the sense of what is within sight. Therefore in **योऽसौ** in the verse **उत्कण्ठाभारं**—**अहस्**, being used in proximity with **अहस्**, has the sense of 'well-known'. Therefore there remains **आकाङ्क्षा** or expectancy for the word **तद्**. **तद्** therefore must be used. Without it there would be no word shewing the predicate. There would be, to use the **प्रतीपकार**'s expression, '**विधेवानुपस्थिते**' and consequently **अविमृष्टविधेयांस** *Dosha*. To make the verse free from this *Dosha*, the reading should be **अगति स अयति** in place of **अगति विअयते**, so that **सः** might be correlative to **योऽसौ**.

Page 168.

भवति—अनेकधा भवति—

The second poetic defect taken up is what is known as **वचनभङ्ग** or **वचनप्रकम**. It means breach of the uniformity of expression. The mention of a base, an affix, a prefix,

a word, an expression &c. for the first time is its उद्देश or निर्देश. Its repetition with some object in view is what is called प्रतिनिर्देश. When a word is repeated with some object in view, it should be repeated in the very form in which it is used before. It will not do to use its synonym. For in that case there would be delay in recognising the word and consequently in comprehending the intended sense, and this would constitute the नमप्रकृतता *Dosha*. 'नमः विच्छिन्नः प्रकृतः प्रस्तावो बन्धु उत । प्रस्तावभावाद्वास्तवप्रकारकोऽर्थः । कथेन प्रकारेण प्राह् निर्दिष्टेन प्रकारेण तस्मानुक्तिरेव नमः । अथनोस्यावि-
त्ताकाङ्क्षाविवक्षीकृतेन प्रकारेण पद्यादुक्तिः प्रकृतनमः इति निष्कर्षः ।' *Vide* कृष्णानन्दिनी on साहि० कौमु०, pp. 84-5. The difference between this *Dosha* and वीनद्वय is that the first is caused when a word, which ought to have been repeated with a special object, is not repeated, but its synonym is used and thus the uniformity of expression is violated; while the second arises when a word is repeated without any purpose. The violation of the sameness of expression affects either a प्रकृति or a base, an affix, an *Upasarga*, a case-termination or a tense-termination (विभक्तिः, which means कृष् or तिङ्. 'विभक्तिश्च' १-४-१०४। नृवृत्तौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः), a number, a tense, a *Kāraka*, a gender, a pronoun, an adjective, a synonym, a sentence, a compound, and a figure. The *Dosha* has therefore a variety of forms.

Page 17L

इहानुक्तस्य कर्तुः—कारकप्रकृतनमः—

The two primary uses of the instrumental in Sanskrit are कर्तुं and करण or agency and instrumentality. The

Sūtra of *Pāṇini* sanctioning this is 'कर्तृकरणबोद्धृत्वीवा' ३।१।८।। 'अनभिहिते' ३।१।१।। which is an अधिकारसूत्र is to be supplied in the above *Sūtra* and connected with कर्त्तरि; so that the meaning of the *Sūtra* is, the instrumental case is used to shew the sense of agency which has not already been expressed by a verbal form or by a *Kṛit* or *Taddhita* affix or by a compound, or sometimes an indeclinable ('अभिधानं तु प्रायेण सिद्धसाहित्यसमाप्तैः।' 'कथिभिवातेनाभिधानम्' सिद्धा० को०, p. 56), and the sense of instrumentality. In गच्छति, the termination तिप् (ति) is कर्तृवाचक, and therefore we say रामो गच्छति and not रामेण गच्छति, though राम is the subject of गच्छति. In गम्यते, however, the sense of कर्तृत्व is not expressed by the verbal form—for गम्यते is passive,—the sense of कर्तृ therefore being अनभिहित or अकथित (not expressed by a verbal form), is expressed by the instrumental case and we say रामेण गम्यते. In the instance त्व क्रियन्ते—, the form क्रियन्ते is passive and expresses the sense of its object, but not of its subjects, कदाच, श्री, विकास, and सूक्त. These subjects are therefore used in the instrumental case. The instrumental case—relation, which is used in the beginning, being used throughout, there is no कारकप्रक्रमभङ्ग.

Page 173.

असूर्वपदत्वम्—

This word is formed by *Pāṇini's Sūtra*, 'असूर्वललाटबोद्धृत्तयोः'। ३।१।३।।। According to this *Sūtra* the affix लृप् is added to वृष् and लृष् when असूर्व and ललाट are respectively their

उपपद's. By 'असूर्जैवद्वयत्वं तुम्'। ६।३।६५, तुम् is added to असूर्जै and लक्ष्मण, and we have the words असूर्जैवद्वयाः and लक्ष्मणद्वयः. Now in असूर्जैवद्वयाः the compound is असन्त्यय, because दम् or अ is not connected with सूर्जै, but with द्वय्. 'असूर्जैवद्वयसन्त्ययसमासः। वृद्धिना दम् संवन्धात्' सिद्धा० कौ०, p. 300.

Page 173.

अथ प्रकृतिसम्बन्धः—कवचः—

Besides the cases of प्रकृतमङ्ग mentioned by *Vidyādhara*, there is one called कृतमङ्ग, noted by *Mammaṭa* in which the breach of the sameness of a word &c. is brought about by the कृत or sequence being not preserved. The instance given by him is:—

अकस्मिन्पस्तेजोवीर्यमयिन्नि तपोनिधा-

ववितयनशाध्माते रोषान्मुनाबनिगच्छति ।

अग्निवचधनुर्विद्यादर्पसमाव च कर्मणे

स्तुरति रमसात् पाणिः पाक्षेपसंग्रहणाव च ॥

In this instance the might of the penance of *Parasurāma* excites *Rāma* to bow to him and his pride excites him to fight with him. The might of penance being mentioned first in the first clause, bowing to him should also have been mentioned first in the latter clause. The sequence being not preserved, there is कृतमङ्ग *Dosha*.

In all the cases of प्रकृतमङ्ग, poets do not approve of the difference of words, bases, affixes, prepositions &c.; because when a different word is used, there seems a failure of the comprehension of the same sense. *Pratīpakāra* observes,

“अत्र सर्वैककवमवृत्तायाः प्रतीतिः स्यनननुपधातो वा सूचकतापीयम् ।

वृत्तम् —————

‘प्रक्रमत्वान्वायात्वेन प्रतीतौ प्रस्खल्यतौ ।

द्वादः स्फुरजनास्वारी वच ग्लानस्वनदन्तुते ॥

शेषः प्रक्रमनेहात्मनः घञ्जानापीवित्त्वमूच सः ।’ इति ।

अत्र एव गित्त्वशेषोऽयम् ।’, काव्यप्र०, p. 272.

Pages 178-177.

अवाच्यत्व वचः ————— वचनप्रक्रमनज्ञोऽपि नास्ति —————

The next *Dosha* taken up is अवाच्यवचन, which is explained as expressing what is not intended to be expressed. In the instance निःशेष° ———, नीलपूर्वं लोहितम् is given as constituting the *Dosha* अवाच्यवचन. It is not proper, the author argues, to express the well-known name नीललोहित in two parts नीलपूर्वं and लोहित standing in the relation of the qualifier and the qualified. Why so? Because it is inconsistent; for a name should stand as an attribute of the person whose name it is, not of its own. In other words, the relation of the qualifier and the qualified should subsist between a संज्ञा or name and the संज्ञिन् or the person whose name it is, not between a संज्ञा and a संज्ञा as in नीलपूर्वं लोहितम् where नील qualifies लोहित. Moreover, this is an imitation (अनुकरण) of the name. This imitation is either expressed in words or implied in sense. It is expressed when इति is not combined with the word signifying a name, in other words, when the indeclinable (निपात) इति expresses the sense of the object of a verb and the sense of the object being expressed by इति, the word signifying a name is not used

in the objective case; for the objective case is used when the sense of the object is not expressed (अवनिहित) by a verbal form, a *Krit* or a *Taddhita* affix, a compound, or an indeclinable. As for instance, if in this verse इ नीललोहित इति स्फुरन्माननन्ति were the reading, we would have an instance of an imitation of a name, which is ज्ञात् or expressed. The imitation becomes भाष्य (implied) when the sense of the object is not expressed by इति and the word signifying the object is therefore used in the accusative case. इ नीललोहितमनी स्फुरन्माननन्ति is an instance of an imitation of a name, which is implied. In the verse in question (निष्ठाःपनिर्ज—) the name is नीललोहित and not नीलपूर्वो लोहित. There is therefore no imitation of a name here; but there is imitation of some thing other than a name, which is अवाच्य or not desired to be expressed and consequently constitutes the fault अवाच्यवचन.

Mallinātha quotes the definition of this poetic defect as given in the text in his commentaries on *Meghadūta*, *Sisūpālavadhā*, and *Kirātārjunya*. His commentary on देवपूर्व गिरिम् in *Meghadūta*, verse 'त्वज्जिष्ण्वन्मोच्छ्रुषित्', runs as under:— 'देवपूर्वं गिरिनिस्त्वच देवपूर्वस्य गिरिज्ञप्त्स्व न तु संज्ञितस्तदर्थस्येति संज्ञायाः संज्ञित्वाभावाद्वाच्यवचनं दोषमाहुरालंकारिकाः । तदुक्तमेकाग्रव्याम्— "अवाच्यत्ववचनमवाच्यवचनं हि तत्" इति । समाधानं तु देवज्ञापित्वेति गिरिज्ञप्त्वेन ज्ञप्त्परिणामो नेषोपगमनञ्चोच्चा देवगिरिर्ज्ञेय इति कथं चित् संपाद्यम् ।'

The *Ghaṇṭāpāṭha* on 'धनुस्त्वपदनस्यै देवमन्वादिदेव' on the verse 'इति निगदितवन्तं सुमुमुक्षैर्घातं—' (*Kirātārjunya* 18-44) is as under:— 'धनुस्त्वपदं धनुःसञ्ज्ञेयपदं देवम् । धनुर्देवनिस्त्वर्थः । धनुस्त्वपदं

वेदमित्त्वम धनुस्त्वपदस्य वेदस्यत्वे न तु संज्ञितस्तदर्थस्येति संज्ञायाः संज्ञितस्य-
त्त्वानावाप्याध्यवचनस्येवमाहुःकारिकाः । सुबुद्धस्य—“ अदेवावाध्यवचन-
वाध्यवचनं हि तत्” इति । समाधाने तु धनुःस्यविशेषितेन वेदस्येन स्यपरत्वे-
त्वर्यः । परोपदेशयोग्यो धनुर्वेदो लक्ष्यः ॥’.

A similar commentary runs on हिरण्यपूर्वं कश्चिपुं in ‘अनूदभूतिः
प्रतिपक्षजन्मनाह—’ (Sis’upālavadhā I-42):—

‘अथ हिरण्यस्यपूर्वकत्वं कश्चिपुस्यस्यैव न तु संज्ञितस्तदर्थस्येति स्यपरस्य
कश्चिपुस्यस्यार्थगतत्वेनाप्रयोज्यत्वं प्रयोगादवाध्यवचनार्थव्यर्थोपनाहुः । “ अ-
देवावाध्यवचनवाध्यवचनं हि तत्” इति । समाधानमेवंविधविषये स्यपर-
नार्थलक्षणेति कथञ्चित् संपाद्यमित्युक्तमस्मानिदं पूर्वं गिरिं ते इति । धनुस्त्वपद-
स्यैवेदमन्वादिरेव इत्येतद्व्याख्यानावसरे संज्ञितिन्यां घट्टापथे च । विशेष-
वाच्यं वेत्स्वमुदिच्य हिरण्यपूर्वं कश्चिपुं प्रचक्षते संज्ञात्वेन प्रयुक्ते ।’.

Another instance of the *Dosha* given is चनत्कारं— . In
this verse तनु, तदरुह, and स्थित are shewn to be अवाच्य. They
are superfluous, for they convey no meaning which the com-
pounds in which they are used would not have conveyed
without them. गौरीसहचरत्सर्धि, कालिन्दीतदरुहतमालयाति, and सुधानानु-
क्तेदहरिणकेलिन् express the same sense as गौरीसहचरतनुत्सर्धि,
कालिन्दीतदरुहतमालयाति and सुधानानुक्तेदस्थितहरिणकेलिन्. The words
तनु, तदरुह, and स्थित are therefore superfluous. They should
not have been used (अवाच्यानि or वक्तुनयोग्यानि) and are used.
They therefore form the *Dosha* अवाच्यवचन.

Another case of this *Dosha* arises when a word, signifying
cause, a place of residence, or relation, is used, though a word
with which the sense of the instrument, the place of resid-
ence, or the relation is invariably connected is expressed. In
इहा हृष्यति &c., the acts of delight, knowledge, meditation,

study, and sorrow are always conducted by the heart, the act of seeing is carried on by the eye and the act of hearing by the ear. There are no cases where हृद्ये, ज्ञान, ध्यान, अच्यवन and खेद have another करण than हृद्य, or विलोकन, another करण than नेत्र, or श्रवण, another करण than श्रोत्र. There is thus करणान्विचार. The word कारण in the verse कारणान्धार— should be taken in the sense of करण. करण is the reading of T., C., and G. ; but कारण is adopted in the text as it is the reading of *Mallinātha*. In the verse चित्तं चेतसि—the आधार or the place of residence of anxiety, jealousy &c. is the mind, the words चेतसि and मनसि are therefore superfluous. There is here आधारान्विचार. In विकृतिभरिभिः—dust is always raised by the hoofs of horses, the connection between उल्लिखण and क्षुर is constant, there is no departure from it. Whenever dust is raised by horses, it is raised by their hoofs. If क्षुरगक्षुरोत्कीर्णैः were the reading, it would therefore be an instance of अवाच्यवचन. Here there is संबन्धान्विचार.

This kind of अवाच्यवचन is what *Mammaṭa* calls अपुष्टार्थ and *Bhoja* च्यर्थ.

The last instance of this *Dosha* is स्मरिष्यत्व— . In the case of verbs implying knowledge, the subject of the verb in the primitive construction is used in the accusative case in the causative construction by *Pāṇini's Sūtra* 'मदि- बुद्धिप्रत्ययसामान्यस्य कर्माकर्माकाणामपि कर्ता च नो' । १।१।१२॥ इत् has the sense of knowledge. The correct expression therefore is 'नां भवन्तमर्चयन्त' for 'अस्मानिस्त्वानमर्चयन्त'. For when इत् is used as a *Parasmaipadī* root, the subject of the primitive verb becomes the object of the causative form. अस्मानिः

does not express the sense of the object, but of agency, which is not desired. कर्त्तृत्व is वाच्य and कर्त्तृत्व अवाच्य, but it is उक्त. This therefore is अवाच्यवचन *Dosha*. The proper reading therefore is मां भवन्मनदर्शयत्. This reading makes the verse free from another defect; for स्तुति is used in the singular and the plural अस्मानि: causes a violation of the uniformity of number (वचनप्रकृतमङ्ग).

Page 177.

वाच्यवचन—वाच्यवचनदेव—

वाच्यवचन is the next *Dosha* treated of. This poetical defect arises when the desired grammatical connexion between two words is not brought out. It is what *Mammata* calls अनवन्मत्तयोग. *Pradīpakāra* thus explains the word and distinguishes it from अविनृद्विधेर्बाह्य *Dosha*:—

‘अनवन्मत्तयोगम् । अनवन्मत्तयोगो यो मोक्ष । न चाविनृद्विधेर्बाह्येऽस्त्वन्मत्त-
योगः । उच्यतेऽस्मिन्नेव मेवाहिति केचित् । वस्तुतस्तु तत्र परस्पर्ययोरुपस्थितयो-
रन्वयो नवत्वेव । परं स्वगमितेनाप्राधान्यादिना रूपेण । अत्र तु संबन्ध एव
तयोर्न प्रतीयते इति महार्थे हेतुः ॥’ काव्यप्र०, p. 254.

In the instance निजवचन—निज is connected grammatically with सङ्ग, for it is connected with the principal word in a sentence (‘वाक्ये यत् प्रधानं तत्रैव निजादिपदव्युत्पत्तेः ।’ काव्यप्र०, pp. 260-1), though it is desired to be construed with नृसिंह. The *Dosha* therefore is वाच्यवचन or अनवन्मत्तयोग.

Another case of this *Dosha* is where a figure is used in the place which is the province of another. ‘मृगीपरिमको
प्याऽऽनिष्कवेदि स्वभा कृतम्’ एषु० १२।३०॥. In this verse इष्टान्त is used in the province of निदर्शना and in ‘स्वतानि शानीरगृहेषु इष्टम्’

रु० ११।३५॥, स्वरूप is used in the province of another figure; for the proper sphere of स्वरूपार्थकार is where remembrance is based upon resemblance.

The second *Pāda* of the following verse from *Abhijñāna Śakuntalā* illustrates three poetic defects, कर्तृप्रकृतमङ्ग, अवाच्य-वचन, and वाच्यवचन and others:—

सरसिञ्जनमुचिञ्जं शैवलेनापि रञ्जं
 मलिननापि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति ।
 इवमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी
 किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकुलीयान् ॥

‘अधोपमानस्याकर्तृत्वात् कर्तृप्रकृतमङ्गः । अथ च कलकृत्यधोपमानत्वप्रतीते-
 रवाच्यवचनम् । तत्र अधोपमानत्वेऽप्येव संबन्धत्वमनुक्तमिति वाच्यवचनम् ।’
Vide the अर्थद्योतनिका of राघवमह.

Page 178.

शेषोऽर्थे— श्लोकात्—

प्रकृत is a poetic defect, caused by the repetition of sense. When the apparent sense and the final sense are the same, we have this defect. The author has used the very words of *Rājānaka Ruyyaka*. ‘तथार्थदोषद्वयं प्रकृतं शेषः (प्रकृतशेषः v. l.)’। ‘अथावभासनविश्रान्तिः प्ररोहः।’ अल०सर्व०, p. 16. The repetition of a word constitutes no fault. Because it is accepted as a species of the *Anuprāsa* figure. The *Dosha* described here corresponds to अवुद्धार्य of *Mammata*, whose दोष-रूप is the repetition of the same word without a special object in view, repetition where there is no उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यत्वम्.

Pages 178-9.

अर्धमङ्ग° ————— अन्वयाक्रियः —————

Mallinâtha remarks that the verse अर्धमङ्ग° ————— is an interpolation (प्रक्षेपक), that a verse referring to some old king of the *Andhra* country is lost and that this verse is put in its place. All the Mss. collated by me, however, contain the same verse.

In this verse विरागिणाम् is an instance in point. The possessive termination इन् is a mere repetition ; for the *Bahuvrthi* compound, विराग, would express its sense. विगतो रागो येषां ते विरागाः expresses the same meaning as विरागिणः. It is better to use the *Bahuvrthi* form विरागाः than to take विरागः as a *Karmadhâraya* compound and affix the possessive termination इन् to it (विगतश्चासौ रागश्च विरागः । विरागोऽस्ति एषामिति विरागिणः ।); for the latter will be open to the fault of the necessitating a longer process in its formation (प्रक्रियागौरव) than the former. It cannot be argued that the *Bahuvrthi* compound has the sense of अस्ति (the possessive sense) and the possessive terminations, इन्, मत् and others, have the sense of abundance, censure, praise, constant union, excellence, or relation in general and that there is therefore no पौनह्वस्य *Dosha*. For the sense of abundance, censure &c. is in addition to that of possession (अस्त्वर्थ). मत्प् and other possessive terminations are added in the sense of तदस्यास्ति or तदस्मिन्नस्ति. The *Sûtra* of *Pânini* which sanctions them is:—‘तदस्यास्त्वस्मिन्निति मत्प्’।५।२।१५। These possessive terminations have an additional sense of भूमादि. ‘भूमनिन्दाप्रशंसासु निस्त्वयोगेऽतिघातने । संबन्धेऽस्तिविषयायां भवन्ति

मनुवाक्यः ॥'. The instances of these are बबमान् । ककुवावर्तिनी कन्या । रूपवान् । क्षीरिणो वृक्षाः । उरिणी कन्या । इण्डी । Thus the possessive terminations never lose the sense of तदस्त्वस्व or तदस्त्वास्मिन्.

Pages 181-2.

अत्र शासनपदस्व — लक्षणस्याश्रीयमाणत्वात् —

In the शीराः प्राक् —, the word शासन is a repetition; for the intended sense can be conveyed by the word अराति. कंसपुराराती will mean कंसाराति and पुराराति; for कंस and पुर should be first formed into a *Dvandva* compound कंसपुरौ and then अराति compounded with कंसपुरौ. कंसश्च पुरश्च कंसपुरौ कंसपुरयोरराती कंसपुराराती. It will thus have the sense of कंसाराति and पुराराति. This is explained by the maxim 'द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते'. It is not proper to take the *Dvandva* compound of कंसशासन and पुराराति; for the brevity of process is not thus possible. When, however, कंस and पुर are first united into a *Dvandva* compound, अराती joined to the so-formed compound, and the whole thus taken as a *Tatpurusha* compound, there is no inconsistency. In this case owing to the brevity of process, the sense is grasped sooner. Brevity of process should therefore be adopted and not simply grammatical rules in deciding whether there is a *Dosha* here or not. For grammatical rules are resorted to to assist comprehension of sense and are therefore subordinate to it.

Page 182.

सर्वनामपरामर्शं — मन्तव्यम् —

The repetition of a word, the idea of which can be con-

veyed by a pronoun, constitutes also पौनरुक्त्य *Dosha*, which in this case is synonymous with कथितपद of other writers on poetics. In the instance श्वाथि भूषयति——from the *Kirātār-juntya*, Canto II. Verse 32, the sense of प्रक्षाम in प्रक्षामाभरणं could have been conveyed by the pronoun तद्, as that of श्रुतम् and पराक्रम is conveyed by तद्.

इव शब्देन——पदपौनरुक्त्यप्रसङ्गात्——

Where a single इव is competent to shew that the subject, the object, and other words stand in the relation of उपमान and उपमेय, the use of another इव is not proper; because it would simply lead to the repetition of words (पदपौनरुक्त्य). In the instance ततः प्रतस्थे कौबेरीम्——from *Raghu* 4-66, quoted in the commentary, इव is repeated three times. रघु being compared to मास्वत्, शर and उदीच्य would have been understood to be like उल्ल and रस respectively without the use of इव. The use of another इव is not therefore proper and constitutes the *Dosha* पदपौनरुक्त्यम्. *Dandin*, however, considers it as अनेकेषोपमा, which he gives as one of the divisions of वाक्यार्थोपमा. 'वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः कोऽपि यद्युपमीयते । एका-नेकेषवाब्दत्वात् सा वाक्यार्थोपमा द्विधा ॥' २।५३॥. The instance of अनेकेषोपमा given by him is as under:——

नलिन्या इव तन्वङ्ग्यास्तस्याः पद्मनिवाननम् ।
मया मधुम्रतेनेव पायं पायमरम्यत ॥

UNMESHA VII.

Pages 184-5.

पुनरुक्तवशाभासः—राख्यातयोः—

When the sense, though different, seems repeated, the figure is पुनरुक्तवशाभास. It is an अर्थालंकार and though it is proper to deal with अर्थालंकार's after शब्दालंकार's, it is treated before them to shew that the opposite of the poetic defect प्रकृष्ट, which arises only when there is repetition of sense, is an ornament. The ancient writers on poetics, such as वङ्कट, have also treated this figure in the beginning of शब्दालंकार's. It must be remembered that the repetition of sense, to constitute this figure, should be apparent. It should not be real. For otherwise the two words would be synonymous and it will not be possible for the different word to express a different sense. This figure is divided into two classes according as the repetition affects nouns or verbs. In the instance अभ्यस्ताशेष— the nouns गुरु and धिषण, निर्लिप्त and खल्ल, रक्षा and विभूति and आलोक and प्रभाव appear to have the same sense; and in the next instance तान् निर्माति— the verbs निर्माति and करोति, भरते and बिभर्ति and निद्यमयसि and आकर्षयसि appear to convey the same meaning. These therefore constitute the figure पुनरुक्तवशाभास.

Udbhata names the figure पुनरुक्ताभास in its definition, though in enumerating the figures he calls it पुनरुक्तवशाभास. His definition is,

‘पुनरुक्ताभासमभिन्नवास्त्विवोद्भासिभिन्नरूपपदम् ।’

Rājānaka Ruyyaka and *Udbhata* give the name of the figure in the neuter gender, calling it पुनरुक्तवशाभासम् and पुनरुक्ताभासम् respectively; and the former justifies the neuter word on the ground that the figures are subordinate to the poem (काव्यम्) which they adorn. *Pratiharendurāja*, the commentator of *Udbhata* gives a similar justification. 'लक्ष्यनिर्देशे नापुंसकः संस्कारो लौकिकालंकारवैधर्म्येण काव्यालंकाराणामलंकार्यपारतन्त्र्यध्वननार्थः ।' अलं० सर्व०, p. 17. 'तदेवमर्थसामर्थ्यावसेयेन वत्येनान्वितं पुनरुक्ताभासमत्र काव्यमलंकार्यं निर्दिष्टम् । पुनरुक्तवशाभासमाने च पदे तस्यालंकारः । अत्रालंकार्यं यत् काव्यं तद्धर्मत्वेन पुनरुक्तवशाभासमानयोः परस्परलंकारत्वमुक्तं न तु स्वतन्त्रतया । फलं चैवमभिधानस्य पुनरुक्तवशाभासमानपदसमन्वयस्यालंकारताख्यापनम् । अलंकारस्य स्वस्वलंकार्यपरतन्त्रतया निरूपणे क्रियमाणे सुष्ठु स्वरूपं निरूपितं भवति । स्वात्मन्यवस्थितस्य तस्यानलंकारत्वात् । समुद्रकस्थितहारकेयूरपारिहार्याद्यलंकारवत् । अतः पुनरुक्तवशाभासत्वस्यालंकारताख्यापनाय काव्यपरतन्त्रतया निर्देशो युक्त एव ॥' प्रतीहारेन्दुराज on उद्भट's काव्यालंकारसंग्रह. *Vidyādhara* uses the word in the masculine gender, following *Mammata*.

Vidyādhara calls the figure अर्थालंकार like *Rājānaka Ruyyaka*; because the sense is repeated as it were and not the word. 'अर्थपौनरुक्त्यादेवार्थाश्रितत्वाद्यालंकारत्वं ज्ञेयम्' अलं० सर्व०, p. 17. Thus in deciding whether a particular अलंकार is a शब्दालंकार or an अर्थालंकार, the author seems to resort to 'शब्दालंकारो यदाश्रितः स तस्यालंकारः' of old writers on poetics. 'लोकवशाश्रयाश्रयिभावश्च तत्तदलंकारनिबन्धनम्', अलं० सर्व०, p. 205. *Mammata* refutes this view and proves that the criterion of deciding whether a particular figure belongs to words or to sense, or to both is whether it follows the अन्वय and the व्यतिरेक of शब्द, or अर्थ, or उभय. 'यथा काव्ये शेषगुणालंकाराणां

शब्दार्थोभयगतत्वेन व्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः निमित्तान्तरस्वाभावात् । . . . . श्लोकारो वदाश्रितः स तदलंकार इत्यपि कल्पनामन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रितेष्वप्यौ । तदाश्रयमन्तरेण विशिष्टस्वाश्रयाश्रयिभावस्वाभावान् इत्यलंकाराणां वयोक्तनिमित्त एव व्यतिरेको ज्ञेयवान् ॥ 'काव्यप्रका०, pp. 830-2. Thus if a figure is present when a particular word is present and disappears with it, it is a शब्दालंकार and the same is the case with अर्थालंकार's, or उभयालंकार's. 'तत्र च श्लोकारः शब्दार्थयोर्मध्ये यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते स तदलंकार इति व्यवस्थाप्यते । शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं चैतदेव यच्छब्दपरिवृत्तसहस्रम् ।' काव्यप्रका०, p. 462.

Following this rule *Mammata* calls पुनरुक्ताभास as शब्दालंकार, and उभयालंकार. His definition is, 'पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा । एकार्थत्वेव शब्दस्य तथा शब्दार्थयोरयम् ॥'. As शब्दालंकार, it is either समङ्गशब्दनिष्ठ or अमङ्गशब्दनिष्ठ. The former is illustrated by the following instance:—

‘अरिवधेहशरीरः सहस्रारथिसूतनुरगपादातः ।

भाति सदानस्थागः स्थिरतायामवनितलतिलकः ॥’

In this रेह and शरीर, सारथि and सूत, शान and स्थाग appear to have the same sense. The meaning however is अरिवधस्य ईहा चेष्टा येषां तान् शरीरः शरयुक्तान् बोधान् ईरयति प्रेरयतीति ; सहस्रबलेन रथिभिः सुष्ठु इतं संबद्धं नुरगपादातं अस्य सः, and सतामानस्था भाति स्थिरतायामगः पर्वत इव. This is समङ्गपुनरुक्तवदाभास ; because the words रेह and शरीर, सारथि and सूत, and शान and स्थाग are not taken as entire, but have to be broken up as shewn above. It is शब्दालंकार, because it is not possible to substitute synonyms for either of the words in the three pairs and preserve the figure. ‘शब्दमात्रालंकारत्वं चोभयोरपि शब्दशोः पर्यायपरिवृत्तसह-

त्वात्'। काव्यप्रकाश, p. 361. For अभङ्गपुनरुक्तवशाभास, the following instance is given:—

‘चकासस्यङ्गनारामाः कौतुकानन्दहेतवः ।
तस्य राज्ञः सुमनसो विबुधाः पार्श्ववर्तिनः ॥’

In this अङ्गना and रामा, कौतुक and आनन्द, सुमनस् and विबुध appear to be synonymous. The sense, however, is, ‘अङ्गनासु रमन्ते’, ‘कौतुकमुत्सवविशेषस्तद्भूपानन्दः’ and ‘सुष्ठु मनो वेषां ते’.

The following instance illustrates पुनरुक्तवशाभास as उभयालंकार—

‘तनुवपुरजघन्योऽसौ करिकुञ्जररुधिररक्तखरनखरः ।
तेजोधाम महःपृथुमनसामिन्द्रो हरिर्जिष्णुः ॥’

Here तनु and वपु, करि and कुञ्जर, रुधिर and रक्त, तेजस्, धामन्, and महस्, and इन्द्र, हरि and जिष्णु appear to be synonymous. The sense, however, is:—‘Having a small body, the best of elephants, red with blood, abode of lustre, strength, the best, lion, and victorious respectively. This is उभयालंकार; because वपु, करिन्, रुधिर, तेजस्, इन्द्र can be replaced by their synonyms, (परिवृत्तिसहाः), but not तनु, कुञ्जर, रक्त, धाम, हरि, and जिष्णु (परिवृत्तिसहाः).

Pages 186-7.

शब्दस्य पौनरुक्त्यं—नृसिंहभूपतिः—

अनुप्रास is defined by *Mammata* as ‘वर्णसान्ध्यमनुप्रासः’ and *Bhāmaha* as ‘सरूपवर्णविन्यासमनुप्रासं प्रचक्षते’. It is thus a similarity of letters. Letters must be taken to mean consonants; for there is no charm in the mere similarity of vowels. ‘वर्णपदं व्यञ्जनपरम् । अतो व्यञ्जनवैसादृश्ये विटिञ्चिपशासौ नातिव्याप्तिः । न चेटैव सा । तत्रानुप्रासाद्यन्वयार्थस्याभावात् । रसादिभिरनुगतः प्रकृत आसौ

न्यासो धनुप्रासश्चार्थः । न च स्वरमात्रसादृश्ये रसानुगमः । न वा सहरबहर-
वावर्जकस्वरक्षणः प्रकर्षः । 'काव्यप्रका०, pp. 339-40.

धनुप्रास is divided into छेकानुप्रास, वृत्तधनुप्रास, and लादानुप्रास. According to विद्याधर, छेकानुप्रास is the repetition of any two consonants more than once. *Rājānaka Ruyyaka* and *Udbhaṭa* define it similarly. 'संख्यानिबन्धे पूर्वं छेकानुप्रासः ॥' 'द्वयोर्व्यञ्जन-
समुदाययोः परस्परमनेकधा सादृश्यं संख्यानिबन्धः । पूर्वं व्यञ्जनसमुदायाभितम् ।'
अलं० स०, p. 20. 'छेकानुप्रासस्तु द्वयोर्द्वयोः सुसदृशोक्तिरुक्तौ' उद्भट. In
the verse कलाकलापं—, ऊव and डव, स्त and स्तो, and करः and
करो are instances in point. Though the same pair of conso-
nants is repeated only once, yet any two consonants
are repeated more than once. In कला and कला, सुधा and
सुधा there is not only व्यञ्जनसादृश्य, but also स्वरसादृश्य.
They are therefore instances of यमक. छेक is generally
explained as विदग्ध, a clever person or one with appreciating
sense, and the धनुप्रास is so called, because it is frequently
used by them or dear to them. प्रतीहारेन्दुराज gives another
meaning also. 'छेकशब्देन कुलायाभिरतानां पक्षिणामभिधानम् । तदुक्तम् ।
छेकान् शृष्ट्वेवभिरतानुद्यन्ति मृगपक्षिण इति । तेषां च कुलायाभिरतत्त्वाद्यन्वेन
केनचिदनायास्यमानानामनेनानुप्रासेन सदृशी मधुरा वागुच्चरति । धतोऽनुप्रास-
२छेकैर्ध्वपदिश्यते छेकानुप्रास इति । अथवा छेका विदग्धास्तद्वद्व्यञ्जनसादृश्य
छेकानुप्रासता ॥'.

Mammata defines छेकानुप्रास as 'सोऽनेकस्य सकृत् पूर्वः'. पूर्वः
means छेकानुप्रासः, so छेकानुप्रास is the similarity of more than
one consonant only once. His example is:—

'ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी ।

दधे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥'

In this क् and ण् are repeated only once. Thus the similarity of the same consonants is found only once.

Pages 187-8.

संख्यानियमाभावे — श्रीनृसिंहः —

In this *Kārikā*, supply व्यञ्जनसमुदायमाश्रितं पौनःपुन्यं from the last *Kārikā*. As संख्यानियम is explained to mean द्वयोर्द्वयोर्व्यञ्जनयोरेकसकृत् साम्यम्, संख्यानियमाभाव must cover the remaining cases. वृत्त्यनुप्रास therefore arises under three cases, (1) when only single consonants (केवलव्यञ्जन इ. ए. असमुहितव्यञ्जन) are repeated more than once, or (2) when two consonants are repeated once, or (3) when three or more consonants are repeated once. The अनुप्रास is so called, because the arrangement of letters in it is favourable to the development of a particular poetic sentiment. वृत्ति means व्यापार or power. The power that suggests a poetic sentiment is व्यञ्जना. वृत्ति consequently means व्यञ्जनावृत्ति. In the instance श्रीमनृसिंह—
 न्, क्, र्, ह् and न् are repeated a number of times. There is thus असकृदेकैकव्यञ्जनपौनःपुन्यम्. In the next instance युक्ता विपक्षेषु—two consonants क् and च् are repeated once in नाय, नायन् and in the last instance जगति गजगति^०—three consonants ज्, ग् and त् are repeated once in जगति and जगतिः. The last two verses are really, however, instances of यमक; because in नायं and नाय and जगति and जगतिः there is not only व्यञ्जनसाम्य, but there is also स्वरव्यञ्जनसाम्य. Even according to विद्याधर, *Anusvāra* and *Visarga* make no difference in combinations of consonants with vowels, provided they

are similar in other respects. 'सविसर्गाविसर्गयोः ॥ सविन्दुका-
विन्दुकयोः स्वादिनेन कल्पनम् ।' Vide p. 189 of the text.

According to *Mammaṭa* the repetition of one or more consonants twice or more constitutes वृत्तमुद्रास. His instance is:—

‘भनङ्गरङ्गप्रतिभं सवङ्गं
मङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्ग्याः ।
कुर्वन्ति वृणां सहसा वयेताः
स्वान्तानि शान्तापरचिन्तनानि ॥’

In this ङ्, ङ्, ङ् and न् are repeated more than once. 'एक-
स्वाप्यसकृत्परः ।'.

Pages 188-9.

इदमेव स्वरसहितं—कथंचिद्वि न विपान्—

The repetition of a number of letters (two or more) in the same order, either without meaning or having different meanings constitutes वनक. 'समानार्थस्वाभाववृत्तनानामुपूर्विकानेक-
वर्णावृत्ति वनकमिति लक्षणं ब्रह्मव्यम् ।' काव्यप्र०, p. 343. In the instances given in the text वनवः and वनवः have different senses, the first meaning 'source,' and the second 'able', भाग्वसौ and भाग्वसौ have no meaning and of चतुरं and चतुरं, the first has a meaning, while the second has none.

In giving only three varieties of वनक, विद्याधर follows राजानकदम्बक, who defines it as 'स्वरप्यञ्जनसमुदायवीनदम्बवं वनकम्'. His *Vṛtti* on this *Kārikā* is—'अथ कचिद् निनार्थकत्वं कचिदनिनार्थत्वं

कविदेवस्यानर्थकत्वमपरस्य सार्यकत्वमिति संक्षेपतः प्रकारबन्धः ।' अलं०
सर्व०, p. 21.

Dandin and other ancient writers on poetics have treated this figure at great length and mentioned many varieties of it. For firstly **बन्धक** may be **पार्वृत्ति** or **सज्ञानवृत्ति**. If the first quarter of a verse is the same as the second, the **बन्धक** is **आमुक**, and if the first and the third quarter are the same, it is **गर्भबन्धक**, if the first and the fourth quarter are the same, it is **संरुटक**, if the third and the fourth quarter are the same, it is **पुच्छ**, if all the four quarters are the same, it is **वक्त्रि** (or **महाबन्धक** according to some), if the second quarter is the same as the first, and the fourth the same as the third, it is **कुम्भक**, if the first and the third are the same and so are the second and the fourth, it is **परिवृत्ति**, if half the verse is repeated, it is **समुद्ग**, and if the whole verse is repeated, it is **महाबन्धक**. For these and other divisions the student is referred to **काव्यादर्श**, **सरस्वतीकण्ठामरण**, **काव्यालंकार** of **रुद्र**, my notes on **महिकाव्य** Vol. II. (Bombay Sanskrit Series), and other works.

These divisions of **बन्धक** are not dealt with by **मम्मद**, **विद्याधर** and other recent writers, because it delays the comprehension of a sentiment. 'तदेतद् काव्यान्तर्गुभूतमिति नास्य भेदलक्षणं कृतम्' **काव्यप्रकाश**, p. 565. There is no development of sentiment in **बन्धक**, still poets resort to it to bring about **वैचित्र्य** or variety. Variety produces a charm and the spectator of a drama or the reader of a poem has his mind engrossed by it and has thus no desire for the relish of *Rasa*. All poets, how-

ever, have no liking for it, because it is not easy to compose a poem containing यमक.

'प्रावक्षो यमके चिन्ने रसपुष्टिर्न वृक्ष्यते' is quoted by *Mallinātha* in *Kirātārjunya*, Canto V. verse 7. The reading there is slightly different, 'सुवृक्ष्यम्—प्रावक्षो यमके चिन्ने रसवृद्धिर्न वृक्ष्यते।'.

Yamaka should not be used as चिपावृत्ति. In other words, the first, second, and third quarters of a verse should not be the same. 'पावृक्ष्ययमके तु न यमत्कारकारि भवतो न प्रवृक्ष्यम्।' काव्यप्रका०, p. 343.

Pages 189-192.

वर्णानामय वशा°—मुमुहुस्तु मुहुर्महुः—

The author next takes up another verbal figure, called चिञ्च. चिञ्च is primarily the name given to the third sort of poetry, also called अयमकाव्य, in which the poet has no mind to develop a *Rasa* or a *Bhāva*, which has no power of suggesting the व्यङ्ग्य sense and which is simply based upon the charm of words or sense. It is called चिञ्च, because it is not a real काव्य but only a copy of it as *Dhvānikāra* says. 'रसभावाद्वितास्पश्यरहितं व्यङ्ग्यार्थविशेषप्रकाशनशक्तिशून्यं च काव्यं केवलवाच्यवाचकवैचिध्यमात्राश्रयेणोपनिबद्धमालेश्यप्रस्यं यथाभासते तच्चिञ्चम्। न तन्मुख्यं काव्यम्। काव्यानुकारो ह्यसौ।' ध्वन्या०, p. 220. It may be argued that there is nothing in the world which does not produce a peculiar state of the mind and that there is therefore no poem wholly destitute of *Rasa* or *Bhāva*; where then is the province of चिञ्च? The argument may be met by stating that when the poet does not mean

to develop a *Rasa* or *Bhāva*, but is simply engrossed in bringing about figures (शब्दवैचित्र्य or अर्थवैचित्र्य), the काव्य is called चित्र. 'यदा रसभावादिष्विवक्ष्याद्युक्तः कविः शब्दालंकारमर्या-
लंकारं योपनिबध्नाति तदा तद्विवक्षापेक्षया रसादिद्वयन्यसार्थस्य परिकल्प्यते ।
विवक्षोपाकृत एव हि काव्ये शब्दानामर्थः । वाच्यसामर्थ्यवद्येन च कविविवक्षा-
विरहेऽपि तथाविधे विषये रसादिप्रतीतिर्भवन्ती परिवुर्बला भवतीत्यनेनापि
प्रकारेण नीरसत्वं परिकल्प्य चित्रविषयो व्यवस्थाप्यते । तद्विदुक्कम्—

रसभावादिष्विवक्ष्यादिवक्ष्याविरहे सति ।

अलंकारनिबन्धो यः स चित्रविषयो मतः ॥

रसादिषु विवक्षा तु स्यात्तात्पर्यवती यदा ।

तदा नास्त्येव तन् काव्यं ध्वनेर्यत्र न गोचरः ॥' ध्वन्या०, p. 221.

अभिनवगुप्त derives the word in two or three ways. 'विस्मय-
कृदस्यादिवक्षात् काव्यानुकारित्वाद्वा चित्रं लेख्यमात्रत्वाद्वा कलामात्रत्वाद्वा ।'
लोच० on ध्वन्या०, p. 34.

The verbal figure चित्र arises when the letters of a poem can be arranged in the form of a lotus &c. Now the question arises as to why this should be called a शब्दालंकार ; for sound is the property of space (शब्दगुणमाकाशम्) and the letters which make it up cannot be the causes of the figures in the form of a lotus &c. It is only the letters of the alphabet which are the causes of these forms. This difficulty is removed by identifying the two letters, those which make up sound and those which make up the alphabet. The letters कु, लु, &c. which reside by intimate relation in the space limited by the orifice of the ear and the letters of the alphabet are identified, and it is on this account that we are able to recognize that

the letters of the alphabet are the same as those of sound which is आकाशसमवेद. The word सञ्चालंकार is therefore to be applied to चित्र in a secondary sense of the word.

In his अलंकारसर्वस्वसंजीवनी, श्रीविद्याचन्द्रवर्तिन् says:—

‘अङ्गाविसंनिवेशो हि लिङ्गस्यैवानेव न श्लोकाकाशसमवायिनां वाचकत्वं तु श्लोकाकाशसमवायिनेव न पुनर्रिसंनिवेशिनाम् । इत्थं सति अङ्गास्त्रिन्व-
नस्यानां वद्यपि वाचकसञ्चालंकारता नोपपद्यते तथापि लौकिकानां लिङ्ग-
श्लेषेऽपि वाचकत्वप्रतीतिर्वाचकसञ्चालंकारत्वमुपचर्यते इति भावः ॥’.

चित्र is the contraction of letters by taking letters repeatedly from different places as the pericarp of a lotus in कमलबन्धचित्र.

चित्र is divided by some writers on poetics into बन्धचित्र, आकारचित्र, गतिचित्र and स्यान्चित्र. Bhoja in his *Sarasvatī-kanthābharaṇa*, 2nd *Parichchheda*, says:—

वर्णस्यानस्वराकारगतिबन्धान् प्रतीह वः ।

निबन्धस्तद्गुणैः षोढा चित्रमित्थमिधीयते ॥

For a full description of the different varieties of each of these divisions of *Chitra*, the student is referred to the 2nd *Parichchheda* of *Sarasvatīkanthābharaṇa*.

Those who consider बन्धचित्र to be different from आकारचित्र have, however, given no differentiating properties. It is possible to distinguish them as under. God is the creator of the world, letters which can be arranged in the form of a lotus, a mountain &c. which have only one creator, the Lord, constitute what is known as आकारचित्र. The arrange-

ment of letters in the form of a plough, a pestle, a drum, गोमूषिका,* a bow, a wheel &c. which are created by the Lord and by man and have thus two creators, constitutes बन्धविच. Though it is possible to distinguish thus between आकारविच and बन्धविच, we have not brought out this distinction; because as in आकारविच, so in बन्धविच also, letters present a particular arrangement. The figure is called विच; because letters being written in the form of a lotus &c. look like a picture. This explanation of विच will exclude its applicability to गतिविच where the arrangement does not present the figure of a विच. *Vidyādhara* therefore explains it another way. The figure, he says, is called विच, because it causes surprise that the order of letters in coming and returning is the same; in other words, the order in which the letters are uttered once to constitute a portion of a verse is the same that they are uttered in again to constitute the other portion of it. By making the

* It is thus defined by *Dandin*:—

वर्णानभेकरूपत्वं यत्त्वेकान्तरमर्धयोः ।

गोमूषिकेति तत् प्राहुर्दुष्करं तद्विदो विदुः ॥'

काव्यादर्शं, 3rd *Parichchheda*.

'अल्लतो गोमूत्रधाराकारत्वेन श्लोकबन्धस्य लिखितत्वाद् गोमूत्रिकसंज्ञं चित्रालंकारं वदन्ति ।'

मेमचन्द्रतर्कसागरीय. The following is an instance of it:—

मवृत्ते विकसद्धानं साधनेऽप्यविषादिभिः

ववृषे विकसद्धानं शुभमाय्य विषादिभिः ॥ शिशु० १९-४६॥

word चिञ्च thus significant, गतप्रत्यागत,* अर्धभ्रम, सर्वतोभद्र, येजु and other classes of गतिचिञ्च can be comprehended under चिञ्च which will be able to be applicable to these if we take it to arise from the arrangement of letters. Now one might say that even now the word चिञ्च is not applicable to स्थानचिञ्च in which letters do not come and return in a particular order. To make it applicable to स्थानचिञ्च, the word is explained in another way. In its etymological sense चिञ्च

* The following is an instance of गतप्रत्यागत—

तं श्रिया घनयाऽनस्तऽषा सारतया तथा ।

यांतया तरसा चारुस्तनयानघया श्रितम् ॥ (माघ. १९।८८॥).

This is गतप्रत्यागत in which the letters of half the verse return in the order in which they have come, thus making up the second half of the verse.

अर्धभ्रम and सर्वतोभद्र are thus defined by *Dandin*:—

माहुरर्धभ्रमं नाम श्लोकार्धभ्रमणं यदि ।

तदिष्टं सर्वतोभद्रं भ्रमणं यदि सर्वतः ॥ काव्या० ३।८०॥

मनोभव तवानीकं

नोदयाय न मानिनी ।

भयादमेयामा मा वं

वयमेनोमया नत ॥ काव्या० ३।८१॥

The following is given by *Dandin* as an instance of सर्वतोभद्र—

सामायामामाया मासा

मारानायायानारामा ।

यानाारायवानाया

माया रामा मारयामा ॥

means that which protects knowledge, चिन्तं ज्ञानं चायते इति चिन्तम्. As those whose intellect is weak have their knowledge protected by attentively observing and meditating upon the sense arising from new words in which letters belong to one organ of pronunciation, the poem is significantly called चिन्त. This includes in its signification निष्कण्ठ्य, निरोद्धय, निस्त्रालय्य and other varieties of स्यान्चिन्त. This चिन्त figure prevents the relish of sentiment as a protuberance of a sugarcane prevents its juice from being tasted. 'गद्गुः ग्रन्थिः । वयेक्षुदण्डे ग्रन्थिभ्रवणेन रसनिःसरणे व्यवधायकस्तया काण्डेऽपि . . . .' Vide रामनाथार्य's edition of काव्यप्रकाश, p. 565 where भ्रन्तर्गद्गु is applied to यमक by *Mammata*. Or the word may be explained in the way *Mallinātha* explains it. गद्गु is what is useless, good-for-nothing, like what stinks. Some explain it as 'भीवाप्रदेशजातस्य गलनांसविण्डस्व गडोर्बया निरर्थकत्वं तद्गुत्'.

Other writers on poetics have described वर्णचिन्त as arising from the similarity of consonants without vowels. This is, however, वृत्त्यनुप्रास in our view as described before. Others again have accepted स्वरचिन्त; but we do not accept it; because it causes looseness of construction and is therefore a *Dosha* and cannot be taken as an *Alankāra*. *Bhoja* gives in his *Sarasvatīkāvyaśāhābhāṣya* उरुगुं शुगुहं——— as an instance of स्वरचिन्त where the short vowel alone is repeated: 'स्वरचिन्तेषु ऋत्वेकस्वरं वया———

उरुगुं शुगुहं युत्सु उरुगुत्सुदुः पुर ।

लुलुभुः पुपुषुर्मुत्सु मुमुहुर्नु मुहुर्मुहुः ॥ ' 2nd *Parichchheda*.

Other varieties of स्वरचिह्न given by him are शीर्षस्वरम्, द्वस्वद्विस्वरम्, शीर्षद्विस्वरम्, त्रिस्वरेषु ऋस्वत्रिस्वरम्, चतुःस्वरेषु शीर्षस्वरम्, प्रति-
ष्यञ्जनविन्वत्स्वरम्, and तदेवापास्तसप्तस्वरम्.

Page 192.

सद्व्यार्थपौनरुक्त्यं—° प्रयोजनम्—

Vidyûdhara follows *Râjûnaka Ruyyaka* in this *Kârikâ*. The repetition of words and sense, if not apparent but real, constitutes a fault. प्रकृतम् means न आपास्ततोऽवभासमानं किं तु अयावभासमानं सथैव पर्यवसन्नम्. It is dealt with here to distinguish it from अप्रकृतसद्व्यार्थपौनरुक्त्यं, or repetition of words and sense with some purpose which constitutes लाटानुप्रास. 'सद्व्यार्थपौनरुक्त्यं प्रकृतं दोषः ॥'. The वृत्ति is, 'प्रकृतमहणं वक्ष्यमाणभेद (which is लाटानुप्रास) वैलक्षण्यार्थम् । अदाहुः*—“सद्व्यार्थयोः पुनर्बचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात्” इति ।' अलं० सर्व०, p. 22

Pages 192-4.

तात्पर्यभेदयुक्तं—इत्यस्त्येव तात्पर्यभेदः—

The repetition of words having the same sense constitutes लाटानुप्रास, if they are differently construed. The अनुप्रास is so called; because it is dear to the people of *Lâṭa*. तात्पर्यं is explained to mean अन्वयरत्नम् or difference of import. It is explained by प्रदीपकार as difference of syntactical construction. 'तात्पर्यमन्वयभेदः'. What is then the difference between लाटानुप्रास and अनन्वयः? In bringing about the former the object of the poet is to use words having the same form and

*गौतम. Vide न्यायशास्त्र.

the same sense, the difference between the two words lying only in their construction or import. The object of the poet in bringing about the latter is to shew that the उपमान and the उपमेय are the same. Thus in लाटानुप्रास, the poet aims at शब्दार्थपौनरुक्त्य, while in अनन्वय, he only aims at अर्थपौनरुक्त्य, though in the latter case he has to use the same words for the purpose according to the maxim, 'शब्दभेदात् अर्थभेदः प्रतिभाति'

'अनन्वये च शब्दैक्यमौचित्यादानुपक्रिकम् ।

अस्मिन्सु लाटानुप्रासे साक्षारेव प्रयोजकम् ॥'

अलं० सर्व०, p. 24.

In his commentary अलंकारसर्वस्वसंश्रितनी, श्रीविद्याचक्रवर्तिन् says:—

'यत्र तावेव शब्दार्थौ तात्पर्ये तु विभिद्यते ।

तत् पौनरुक्त्यमाचार्यैर्लाटानुप्रास इष्यते ॥

शेषापत्तिभवादेव शब्दैक्यं स्यादनन्वये ।

अस्मिन्सु लाटानुप्रासे साक्षारेव हि लक्षणम् ॥'.

लाटानुप्रास is thus different from अनन्वय, though sometimes there may be a commixture of both, both being conveyed by one and the same expression, as in प्रतिभटकान्ता—
ताला आभन्ति—is given as an instance of लाटानुप्रास. Here the two words कमलानि and कमलानि have the same form and sense, but different import. The first is only जातिपर or means lotuses, while the second means having fragrance and other qualities found in a lotus. This is really an instance of अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यलक्षणामूलभ्वनि. There is no difference be-

tween *साल्पञ्चमन्ति*—and *श्रीरमचः श्रीरमचः*—which is given as an instance of *अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य*, p. 82. *Mammaṭa* has actually given this verse (*साल्पञ्चमन्ति*) as an instance of *अर्थान्तरसंक्रमितवाच्य*, where *कथितपद* ceases to be a *शेष*. *Vidyādhara*, however, follows *Rājānaka Ruyyaka*, who has given it as an instance of *लादानुप्रास* and who explains *साल्पञ्च* as *अव्यपरत्वम्*.

Bhāmaha's definition and instance are given below :—

‘लादीवमन्त्रप्रासनिरेच्छन्त्वपरे वया ।
दृष्टिं दृष्टिसुखां धेहि चन्द्रमन्त्रमुखोविता ॥’.

Udbhata defines *लादानुप्रास* as under:—

‘स्वरूपार्थाविशेषेऽपि पुनरुक्तिः कलान्तरात् ।
शब्दानां वा पदानां वा लादानुप्रास इष्यते ॥’.

It has five varieties as mentioned by him and *Mammaṭa*, (1) when the whole *Pāda* is repeated, (‘पदानां सः’ as *Mammaṭa* puts it), (2) when a *Pāda* is repeated (‘पदस्यापि’), (3) when a word or *प्रातिपदिक*, not a grammatical form or *पद*, is repeated in the same compound, (4) when a *प्रातिपदिक* is repeated in different compounds, and (5) when one of the two *प्रातिपदिक*’s is in a compound and the other is not in a compound (‘वृत्ता-
वन्वच तच्च वा । नाम्नः स वृत्त्ववृत्त्वोच्च’). *Udbhata* says, ‘स्ववन्वपद-
रूपेण द्वयोर्वा विप्रयोगतः । भिद्यतेऽनेकधा भेदैः पाशाभ्यासक्रमेण च ॥’.

The following are the instances in order:—

‘शियो महति भर्तृभ्यः भागस्यपि न चुक्रुधुः ।
भर्तारोऽपि सति स्त्रीभ्य भागस्यापि न चुक्रुधुः ॥’.

Udbhata.

‘कासाः काशा इवोद्गन्ति सरांसीव सरांसि च ।
चेतांस्वाधिसिपुर्वनां निम्नगा इव निम्नगाः ॥’.

Udbhata.

‘जितान्बुष्पकिञ्जल्काकिञ्जल्कभ्रैणिसोमितम् ।
लेने वसंसतां नारीमुखेन्बुष्पसितोत्पलम् ॥’.

Udbhata

‘कश्चिदुत्फुल्लकमला कमलभ्रान्तपद्मदा ।
पद्मपद्मान्मुखरा मुखरस्कारसारसा ॥’.

Udbhata.

‘पद्मिनी पद्मिनीगाढस्पृहयागत्य मानसात् ।
भ्रन्तर्दन्तुरयामासुर्हृदा हंसकुलालयात् ॥’.

Udbhata.

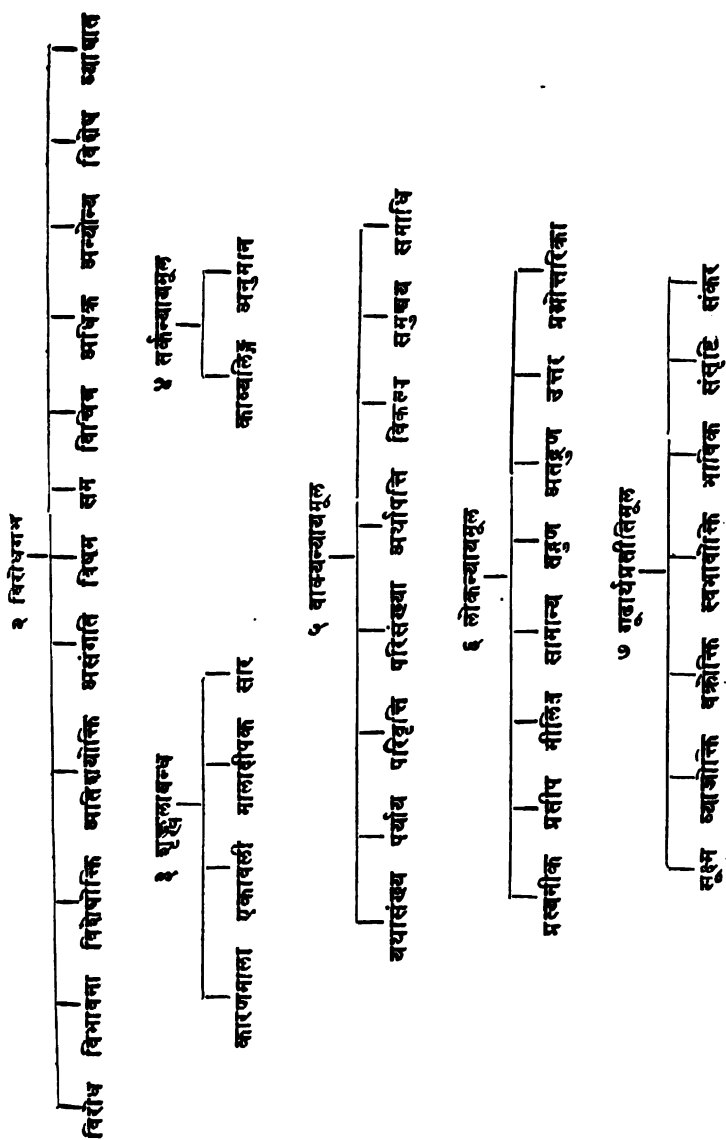
The last three cases are illustrated by *Mammaṭa* by one verse:—

‘सितकरकररुचिरविभा विभाकराकार धरणिधर कीर्तिः ।
पौरुषकमला कमला सापि तवैवास्ति नान्यस्य ॥’.

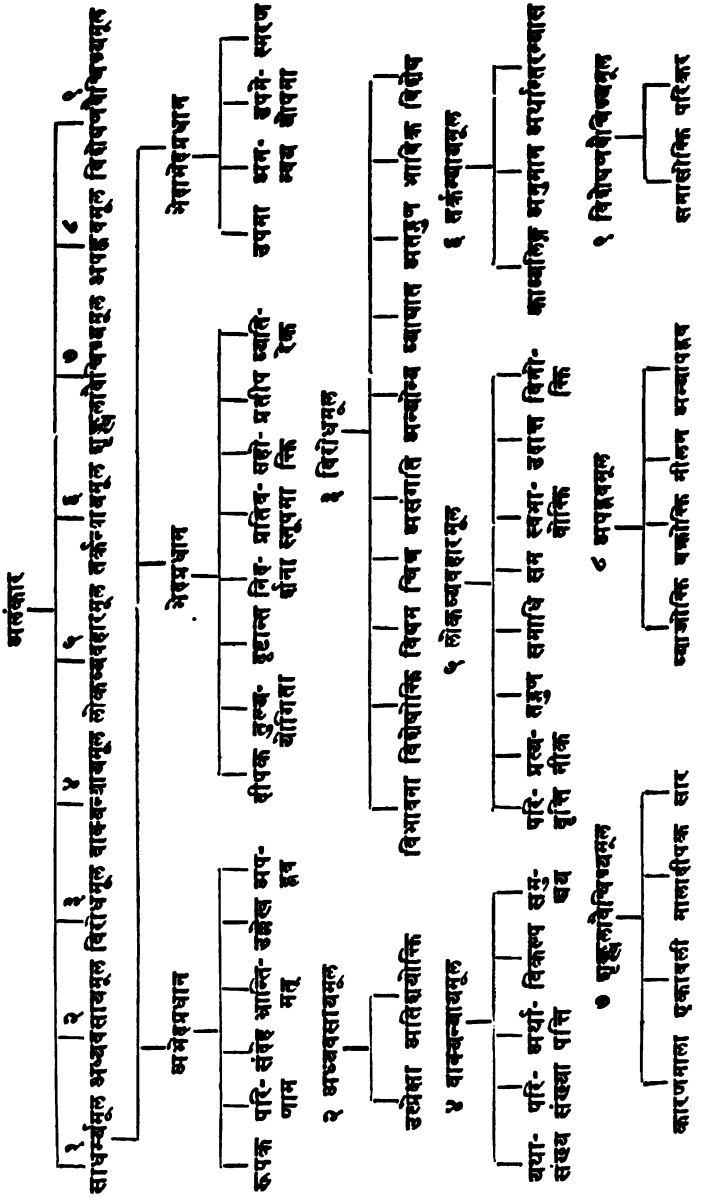

The following is *Vidyānātha's* classification :—

These classifications are not perfect. *Vidyādhara* and *Vidyānātha* agree generally in their classification of figures based upon similarity, opposition or incongruity, logical reason and linked succession. On a minute examination, the classification will not be found to be accurate. For instance, *विनोक्ति* is hardly based upon *गम्योपम्य*, though *Mallinātha* in his *अवतराधिक्या* (introductory remarks) to the next figure *समासोक्ति* says, 'ओपम्यगर्भस्वसाम्यादिनोक्त्यनन्तरं समासोक्तिमाह'. It is placed under *लोकन्यायमूल* by *Vidyānātha*. *अर्यान्तरन्यास* too cannot be said to be based upon *गम्योपम्य*. *Vidyānātha's* classification of it under figures based on logical reason is better. *अप्रस्तुतप्रसंसा*, *पर्वाश्लेष*, *व्याजस्तुति*, and *आक्षेप* should be classified under *गम्यप्रधान* figures (*i.e.*, figures in which some thing is suggested) rather than under *गम्योपम्याश्रय* figures (*i.e.*, figures based upon suggested similarity) as *Vidyādhara* has done. *सम* is not *विरोधगर्भ*, but is treated after *विषम* as it is the opposite of it. It is placed under *लोकव्यवहारमूल* figures or those based upon natural position of objects by *Vidyānātha*. *पर्वाद्य*, *परिवृत्ति*, and *समाधि* do not deserve to be placed under *वाक्यन्यायमूल* figures or those based upon syntactical rules. *प्रतीप* and *अतनुप* cannot properly come under *लोकन्यायमूल* figures. Nor can *स्वभावोक्ति* and *भाविक* be well placed under *गूढार्थप्रतीतिमूल* figures or those based upon the apprehension of deep sense.

The safest classification would be to make four or five broad heads like *ओपम्यगर्भ*, *विरोधमूल*, *गूढलामूल*, and *न्यायमूल* and place those that cannot be properly classed under these heads under a miscellaneous head.

The following are the definitions of उपमा as given by some of the different writers on poetics :—

‘विरुद्धेनोपमानेन देशकालक्रियादिभिः ।

उपमेवस्य बन्त् साम्बं गुणलेखेन सोपमा ॥’ मानह.

‘बधेतोहारि साधर्म्यमुपमानोपमेययोः ।

मियो विभिन्नकालादि शब्दयोः उपमा नु तच्च ॥’ उद्भट.

‘वया कथं चित् सादृश्यं यद्योद्भूतं प्रतीकते ।

उपमा नाम सा तस्याः प्रपञ्चोऽयं निरुद्ध्यते ॥’ वृण्डव.

‘प्रसिद्धेरनुरोधेन यः परस्परमर्थयोः ।

भूयोऽन्यथसामान्य भोगः सेहोपमा मता ॥’ भोज.

‘उपमानेनोपमेयस्य गुणलेखतः साम्यमुपमा’ वामन.

‘उभयोः समानमेकं गुणादि सिद्धं भवेद्यथैकज ।

अर्थेऽन्वय तथा तत् साध्यत इति सोपमा वेधा ॥’ रुद्रट.

‘उपमितिक्रियाविश्वसितमस्सादृश्यवर्णनमनुष्टम्बहृद्यमुपमालंकारः ।

स्वनिषेधापर्वसाधि सादृश्यवर्णनं वा तथाभूतं तथा’ अप्परीक्षित.

‘उपमानोपमेययोः साधर्म्यं भेदाभेदनुस्यत्वे उपमा ।’ राजानकहम्बक.

‘साधर्म्यमुपमा भेदे’ मम्मट.

‘स्वतः सिद्धेन भिन्नेन संमतेन च धर्मतः ।

साम्यमन्वेन वर्णस्व वाच्यं चेदेकगोपमा ॥’ विद्यानाथ.

‘सादृश्यं सुन्दरं वाक्याद्योपस्कारकमुपमालंकृतिः ।’ जगन्नाथ.

‘साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्ये उपमा इयोः ।’ विश्वनाथ.

It will be seen that *Vidyādhara* follows *Alaṅkārasarvasa-
kāra* in his definition. *Jagannātha* criticizes some of the
above definitions and among them *Mammata*'s also. *Mam-
mata*'s definition, he observes, is open to the fault of अविश्वामि,

in as much as it is applicable to *व्यतिरेक* where there is *साधर्म्य* between *उपमेय* and *उपमान*, and where there is *भेद* or *आधिपत्य* of the *उपमेय* over *उपमान*. If, to avoid this *अतिव्याप्ति*, it be contended that the *साधर्म्य* meant in the definition is the ultimate one and that the resemblance in *व्यतिरेक* is not ultimate, the word *भेद* which is used to prevent the *अतिव्याप्ति* of the definition to *अनन्वय* would be useless, for in *अनन्वय* also resemblance is not ultimate. The same objection is raised to the definition as given by *Ruyyaka*.

“एवं काव्यप्रकाशोक्तमपि ‘साधर्म्यमुपमा भेदे’ इति लक्षणं नातीव रमणीयम्। व्यतिरेके निबेधप्रतियोगिनि सावृद्ध्येऽतिव्यापनान्। न च पर्ववासितेन साधर्म्यं विशेषणीयमिति वाच्यम्। अनन्वयस्य सावृद्ध्यस्यापयवसावित्वेनैव वारणे भेदविशेषणवैयर्थ्यापत्तेः। काव्यालंकारप्रस्तावे लौकिकालौकिकप्रधानवाच्यव्यङ्ग्योपमासामान्यलक्षणकरणानौचित्याच्च। अत एव ‘भेदाभेदतुल्यत्वे साधर्म्यमुपमा’ इत्यलंकारसर्वस्वोक्तमपि लक्षणं तथैव ॥”। रस०, pp. 162-3.

Page 195.

साधर्म्यं कविसमग्रसिद्धं—माह्वान्—

This shews that the common property which is the basis of comparison between the *उपमेय* and the *उपमान* should be such as is accepted by the convention of poets. It should thus be charming, *चमत्कारिन्* or *सुन्दर*. Any common property like *वस्तुत्व* or *प्रमेयत्व* will not do. It will now be seen that the word *सुन्दरम्* in *Jagannātha's* definition of *उपमा* is not required; for as *Pradīpakāra* says, ‘*अलंकारत्वे सति*’ is to be supplied in the definitions of figures, and an *अलंकार* is nothing but strikingness itself.

Page 196.

कारणगुणप्रक्रमेण—संभवास्वरत्नात्—

Some do not accept resemblance between cause and effect. 'न च कारणगुणानुसारी कार्ये गुण इति व्यवहाराद् तयोरपि साधर्म्यमस्त्वेषेति वाच्यम् । कश्चिप्रतिभाकल्पितसंभवावेन तत्त्वानलंकारस्वमित्यभिमानात् ।' उच्येत.

Page 197.

साधर्म्यं तु—साम्येनोपादानमर्हति—

The common property of the object of comparison and the standard of comparison may consist of an attribute or an action, and be expressed by one and the same word, which can be construed with the words signifying an object of comparison and a standard of comparison in one and the same sense (अभिलष्ट), or in different senses (भिलष्ट).

All the possible divisions of the common property are thus mentioned by *Jagannātha* :—

'तत्र कश्चिदनुगाम्येव धर्मः । कश्चिच्च केवलं विम्बप्रतिविम्बभावापन्नः । कश्चिदुभयम् । कश्चिद्वस्तुप्रतिवस्तुभावेन करम्बितं विम्बप्रतिविम्बभावम् । कश्चिदसन्नपञ्चरितः । कश्चिच्च केवलसाम्यात्मकः ॥' रस०, p. 174.

Thus the common property may be mentioned once and applicable to उपमेय and उपमान in the same sense as in 'स्यद्विन्दु-रिवाङ्गावजनको रघुनन्दनः', or the उपमेय and the उपमान may have two different properties which are regarded as one on account of their similarity as in 'कौमलात्पद्मोपाधसंध्याकालसहोदरः । कषायवसवो ज्ञाति कुटुमालेपनो वसिः ॥' where the properties of the उपमेय, viz., कषायवसनस्व and कुटुमालेपनस्व, correspond to the properties of

the उपमान, *Viz.*, कोमलात्पद्म and क्षीणाद्भव, they being in the relation of चिम्बप्रतिचिम्ब or an image and its reflection. The properties of the उपमेय and the उपमाने, though separate, are regarded as one by their identification based on their similarity. 'उपमेयगतानामुपमानगतानां चासाधारणानामपि धर्माणां सादृश्यमूलेन भेदाध्यवसायेन साधारणत्वकल्पनादुपमासिद्धिः । ..... । अयमेव चिम्बप्रतिचिम्बभाव इति प्राचीनैरभिधीयते ।' रस०, p. 159. *Nāgeśa Bhatta's* note on भेदाध्यवसायेन is worth noting :—

“अभेदाध्यवसायेनेति । न चैकधर्मवस्वमिवोपमानवृत्तिधर्मसदृशधर्मवस्वमप्युपमाप्रयोजकमस्तु किममुनाभेदाध्यवसायेनेति वाच्यम् । साधारणधर्मोपमानोपमेयबोर्भेदप्रतीतिकृतचमरकारस्थोपमायामिदृश्य धर्मबोर्भेदाध्यवसानं विनानुपपत्तेः । यथा चोक्तमलंकारसर्वस्वकृता—'भेदाभेदप्रधानोपमा' इतीति बोध्यम् ।”.

'अयमेव' in the passage is to be understood as 'सादृश्यमूलाभेदाध्यवसाय एव'.

In some cases the common property may be अनुगामिन् and also चिम्बप्रतिचिम्बभावापन्न. The second half of the following verse illustrates it:—

‘घरविन्दुरिवाह्लादजनको रघुनन्दनः ।

वनसञ्जा विभाति स्म सेन्द्रचाप इवाम्बुदः ॥’

Here विभाति स्म is an अनुगामिन् property, being common to both the उपमेय and the उपमान and mentioned once (‘सकृन्निर्देशाद् धर्मोऽनुगामी’ रस०, p. 174), and there is चिम्बप्रतिचिम्बभाव between वनसञ्ज् and इन्द्रचाप.

Sometimes the relation of identity based upon similarity (चिम्बप्रतिचिम्बभाव) between the properties of the उपमेय and the उपमान is combined with the relation of the sameness

of idea expressed by two different words (वस्तुप्रतिवस्तुभाव). The following examples illustrate it:—

‘अलङ्कृमिवाभोजमधीरमयनं मुखम् ।

वरीयं यदि वृष्येत कामः कुञ्जोऽस्तु किं ततः ॥’

‘आलिङ्गितो अलधिकन्यकया सलीलं

लग्नः मियङ्कुलतयेव तद्वस्तुमालः ।

वेहावसानसमये हृदये मरीचे

देवधकास्तु भगवानराविन्दनामः ॥’

‘दद्यान्नेन हृत्तेन नीयमाना बभौ सती ।

द्विरहेन महान्धेन कृष्यमाणेव पथिनी ॥’

In the first instance there is विम्बप्रतिविम्बभाव between अङ्क and मयन, both being black, and वस्तुप्रतिवस्तुभाव between अलङ्क and अधीर which express the same idea. The properties अलङ्क and अधीरत्व between which subsists वस्तुप्रतिवस्तुभाव are both attributes of अङ्क and मयन. ‘अत्र चलनाधीरत्वयोर्विशेषणयोर्वस्तु एकरूपयोरपि दृश्यद्वयेनोपादानाद्वस्तुप्रतिवस्तुभावः । तद्विशेषणकयोश्च अङ्कमयनयोर्विम्बप्रतिविम्बभावः । इति तत्कारम्बितोऽद्यमुच्यते ।’ रस०, p. 174.

In the second instance there is वस्तुप्रतिवस्तुभाव between आलिङ्गितत्व and लग्नत्व which are themselves qualified by अलधिकन्या and मियङ्कुलता respectively between which there subsists विम्बप्रतिविम्बभाव. ‘अआलिङ्गितत्वलग्नत्वयोर्वस्तुप्रतिवस्तुभावः । तद्विशेषणकयोश्च अलधिकन्यामियङ्कुलतयोर्विम्बप्रतिविम्बभावः । इत्यत्रापि तत्कारम्बित एव ।’ रस०, p. 175.

In the third instance वस्तुप्रतिवस्तुभाव subsists between the attributes हृत्तत्त्व and महान्धत्त्व and the words qualified by them, viz., नीयमान and कृष्यमाण respectively; and there is विम्बप्रति-

विम्बभाव between दृशानन and हिरद्. 'अत्र विशेषणयोर्वृत्तस्वमदान्धस्वयो-
विशेष्ययोश्च नीयमानस्वकृष्यमाणस्वयोर्वस्तुप्रतिवस्तुभावेनोभयतः संपुटितो दृशानन-
हिरदयोर्विम्बप्रतिविम्बभावः । इत्ययमपि तत्करम्बितः ।' रस०, p. 175.

Or the common property which belongs to a certain object may have been attributed to another object. The following is given to illustrate it :—

‘घातकोटिकठिनचित्तः सोऽहं तस्याः सुधेकमद्यमूर्त्तः ।

येनाकारिणि मिथं स विकलहृदयो विधिर्वाच्यः ॥’

Here काठिन्य or hardness is a property that is found in solid earthly objects. But it is in this case attributed to the heart. 'अत्र काठिन्यं पार्यिषो धर्मश्चित्ते उपचरितः' । रस०, p. 176.

Or the common property may be expressed by the same word though it has different senses when construed with the उपमान and the उपमेय. *Jagannātha* gives the following instance of it :—

“केवलघञ्जात्मको यथा—

‘यद्य बसन्ति सुमनसि मनुजपद्मौ च क्षीलवन्तः सर्वत्र समाना मन्त्रिणो मुनय इव ।’

अनौपमानोपमेयगतस्वार्थस्यैकस्याभावाच्छाब्द एव धर्मः ।” रस०, p. 176.

Page 197.

श्लेषप्रतिभो° ————— मन्तव्यम् —————

The उपमा, in which the common property is expressed by a word which is श्लिष्ट, *i. e.*, which conveys two meanings as connected with the उपमेय and the उपमान, should be considered as उपमा supported by अतिशयोक्ति (which consists in the

identification of the properties, though different) which is itself set up by the conception of श्लेष. In other words, the idea of श्लेष gives rise to अतिशयोक्ति which leads to the comprehension of the identity of the properties that being expressed by a word which expresses two meanings are really different, and this अतिशयोक्ति supports the उपमा.

Page 198.

इवाहयस्तु वयराः—श्रीती—

पूजोपमा is divided into श्रीती and आर्थी. When the words, इव, वा, वया, and वत् added in the sense of 'तत्र तस्येव' ।५।१।११६॥ as in नयुरावत् कुत्रे प्राकारः and चैत्रवन्मैत्रस्य गावः, are used, the उपमा is श्रीती; because the connexion of उपमान and उपमेय with a common property is comprehended directly from the words themselves. When, however, the words, तुल्य, सदृश, सन्धि &c., and वत् affixed in the sense of 'तेन तुल्यं क्रिया चेदृतिः' ६।१।११६॥ as in ब्राह्मणवदधीते, are used, the उपमा is आर्थी; because the connexion of उपमान and उपमेय with a common property which constitutes उपमा is implied and not expressed. 'श्रीत-त्वं चोपमानोपमेययोः साधारणधर्मरूपायास्तस्याः शाब्दबोधविषयत्वम् । अर्था-पक्षिगन्धत्वं चार्थत्वम् ।' प्रदीप, p. 364.

It should be noted that the division श्रीती and आर्थी is based upon the meanings of इव, वत् in the sense of 'तत्र तस्येव', वा, and वया, and तुल्य, सदृश &c., and वत् in the sense of 'तेन तुल्यं क्रिया' and the way in which they shew the connexion of उपमान and उपमेय with a common property. The words, इव, वत् in the sense of 'तत्र तस्येव', वा, and वया, primarily signify relation with a common property which establishes a re-

semblance between उपमान and उपमेय ; while the words, तुल्य, सदृश &c., and च् in the sense of 'तेन तुल्यं क्रिया', primarily signify something similar. 'अथादृश सादृश्यप्रयोजकधर्मविशेष-संबन्ध एव शक्ताः । न तुल्यादृशः । ते हि सदृशमात्रवाचका इति ॥' उच्यते. When, for instance, we say 'पद्मानिव मुखम्', the sentence conveys no meaning ('प्रतीत्यनुपपत्तिः') unless we connect पद्म and मुख with a common property like रमणीयत्व, expressed or implied. The words, तुल्य, सदृश, &c., are used in a different way. They signify an object similar ('सदृशवाचकाः'). In sentences like पद्मेन तुल्यं मुखम् they primarily signify similarity in उपमेय, as in those like पद्मतुल्यं मुखमस्य, in उपमान, and in those like मुखं पद्मं च तुल्यम्, in both उपमेय and उपमान, and ultimately convey the idea of connection of उपमान and उपमेय with a common property ; for there can be no similarity of two objects without a common property. Thus in this case there is no प्रतीत्यनुपपत्तिः ; for the sentences पद्मेन तुल्यं मुखम्, पद्मतुल्यं मुखमस्य, and मुखं पद्मं च तुल्यम् do convey a general resemblance between उपमान and उपमेय. The general resemblance (सामान्यतः साधर्म्यबोध) is accordingly apprehended (प्रतीत) ; but as there can be no general resemblance without a particular point, the particular point of resemblance is afterwards arrived at by implication. Unless we get it, there is प्रतीतानुपपत्ति or impropriety of the general resemblance that is apprehended. As *Pradīpakāra* says :—'प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या च संबन्धबोधे विशेषाच्छ्रौतार्थविभाग इति मन्तव्यम् ।'. 'उभयत्र सादृश्यप्रत्ययाविशेषे व्येवादिश्रुतिः साधारणधर्मविशेष-रूपाद्गदकत्वसंबन्धमप्रत्याख्य न पर्यवस्यति । तुल्याविपश्च्युतिस्तु धर्मविशेषसंबन्धा-वगमं विनापि सामान्यतः साधर्म्यबोधमात्रेण पर्यवसिता प्रतीतसामान्यत्व विशेष विनानुपपत्त्या पश्चाद्विशेषमाक्षिपतीति ।' प्रभा.

It may be said that as the words after which इव, वा, यथा, and च् in the sense of तत्र तस्त्वेव are used are necessarily apprehended as उपमान's, they are attributes of उपमान and should therefore denote their connection with the उपमाव as their attributes, and not with the उपमेव; for we do not find an attribute of a word shewing its connection with another word of which it is not an attribute. This objection, however, can be thus refuted. Though इव, यथा, &c. are attributes of उपमान, they shew their connection with उपमेव also by a peculiar power of words, as in the case of the genitive case. In the instance राज्ञः पुरुषः, the genitive shews the relation of master and servant (स्वस्वामिभावसंबन्ध) and as relation requires two objects between which it subsists, though the genitive is an attribute of the base (प्रकृति) to which it is affixed, which is a subordinate word (उपसर्जन), it shews its relation with the principal word also, पुरुष in this case. *Bhāshyakāra* in his commentary on the *Sūtra* 'षष्ठी चोच्ये' २।३।१०॥ refutes the objection that as relation always subsists between two objects, the genitive should be used both after राज्ञ् and पुरुष, by stating that as the genitive termination affixed to राज्ञ् expresses the sense of the relation between two objects, no genitive termination is required after पुरुष. पुरुष is to be used only in the sense of a प्रातिपदिक and is therefore put in the nominative case. 'अथैव तर्हि राज्ञि स्वकृतं स्वामित्वं तत्र षष्ठी एवं पुरुषेऽपि स्वामिकृतं स्वत्वं तत्र षष्ठी प्राप्नोति । राज्ञश्चाद्वाहुत्पद्यमानया षष्ठ्याभिहितः सोऽर्थ इति कृत्वा पुरुषश्चाद्वाद् षष्ठी न भविष्यति ॥' भाष्य.

चन्द्र इवाद्वावकं मुखम् can be thus explained in Sanskrit :—'आद्वावकोपमानभूतचन्द्राभिन्नाद्वावकमुपमेवं मुखम्'. चन्द्र इव मुखमाद्वावति is equal

to 'उपमानचन्द्रकर्तृकाङ्गाशभिन्न उपनेयमुखकर्तृकाङ्गाः'. It will now be seen why उपमान and उपनेय must have the same case.

Page 199.

इवसब्देन सप्त समासस्य संभवात्—

वसिष्ठ इव must be taken as a compound by the *Vārtika* 'इवेन सह समासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं च'. The compound with इव sanctioned by the above *Vārtika* is like all other compounds optional. 'अथमपि समासः पूर्वपदं क्वाचित्क् एव । तेन शीतूतस्ये-वेत्यादौ तैत्तिरीयाणां पृथक्पदत्वेन पाठः । उद्गाहुरिव वामनः इत्यादौ व्यस्तप्रयोगश्च संगच्छते ।' मनोरमा. In the *Kāvyaṣṭakāśa* the *Vārtika* is given in some copies as 'इवेन सह नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतित्स्वरत्वं च'. But as उद्योतकार observes, the insertion of नित्य is an interpolation. 'व्याकरणे वैकल्पिकत्वाङ्गीकाराद्वाचिके तथाऽपाठश्च नित्यपदप्रक्षेपोऽप्रामाणिकः ।'. उद्योत.

Page 201.

तद्धिते त्वेषा न संभवति—

There cannot be धर्मलुप्ता तद्धितगा श्रौती उपमा ; because उपमा is श्रौती, when a *Taddhita* termination having the sense of इव is used. Such a *Taddhita* affix is वत् alone. But as it is affixed in the sense of तत्र तस्येव, it has always आकाङ्क्षा or expectancy for a common property. When we say चैववन्मैवस्य we must have a word like गावः and when we use मयुरावत् सुप्ते, a word like प्राकारः must be supplied. धर्मलुप्ता श्रौती तद्धितगा उपमा is not therefore possible. Let us see whether आर्थी धर्मलुप्ता तद्धितगा उपमा is possible. It is not possible when वत् is affixed in the

sense of 'तेन तुल्यं क्रिया चेदतिः'; for it has always expectancy for a similar action which must necessarily be expressed, as when we say ब्राह्मणवत् we must use some such word as अधीते. Though, however, this उपमा is not possible with वत्, it is possible when कल्प, देहव, देशीय, and बहु are affixed.

उपमानानुपादाने वाक्ये यथा—

श्रीती उपमानलुप्ता is not possible; because इव, वा, यथा, and वत् in the sense of तत्र तस्येव are always used after उपमान and when the latter is not expressed, they too cannot be used. उपमानलुप्ता can consequently be आधी only. It is possible in a sentence or in a compound and is therefore of two kinds. As, however, *Taddhita* affixes वत्, कल्प &c. are affixed to an उपमान alone, a third division of तद्धितगा आधी उपमानलुप्ता is not possible.

This उपमानलुप्ता उपमा is called असमालंकार by रत्नाकर who gives the following in illustration of it:—

‘हुँहुँपन्तो हि मरीहसि कण्टककलिभाई केअइवजाई ।
मालइकुसुमसरिच्छं भनर भमन्तो न पावहिसि ॥’.

Jagannūtha, however, criticizes it and rightly. According to him the difference between उपमानलुप्ता उपमा and असम is that in the former उपमान is described as not found, though existing: there is उपमानाप्रति, not उपमानाभाव; while in the latter, there is absence of उपमान. ‘आत्यन्तिकः क्वाचित्कश्च सदृशनिषेधोऽस-
नोपमानलुप्तयोर्विषयः । सर्वथैवोपमाननिषेधेन सादृश्यत्वाप्रतिष्ठानानोपमानान्धोऽपि
(*scil.* असमालंकारे) ।’ रत्न०, p. 211. In criticizing रत्नाकर, जगन्नाथ observes as under:—

‘वत्

‘कुँडुनन्तो मरीहसि—

इति नेत्रमुपमानलुप्तोपमा । तस्याः संबन्धुपमानानुपादानविषयत्वात् । अपि स्वस-
मालंकारः । इति रत्नाकरेणोक्तं तद्वत् । मालतीकुसुमसदृशं भ्रमर भ्रममपि न प्रा-
प्स्यसीत्युक्त्या वर्त्ततां नाम तत्सदृशं क्वापि स्वया तु दुष्प्रापमेवेति प्रत्यवाहात्स्वन्ति-
कोपमाननिषेधाभावाद्दुपमानलुप्तोपमैवेयं भवितुमर्हति । नासमालंकारः । अन्वया
मालतीकुसुमसदृशं नास्तीत्येव श्रूयान् न तु प्राप्स्यसीति ॥ ’ रस०, p. 211.

उद्योतकार’s remarks are similar :—

‘एतेनासमालंकारोऽद्यमुपमातिरिक्त इति रत्नाकरायुक्तमपास्तम् । एतेन उपमा-
नानुपादान इत्युक्तम् (*scil.* मम्मटैः ‘उपमानानुपादाने वाक्यगाथ समासगा’ इति का-
रिकायाम्) । न स्वसत्त्वं इति । वस्त्वन्तरस्य विशिष्यानुपादानमात्रेणोपमानलोपव्य-
वहारः । एतेनानन्वयोऽत्रेत्यप्यपास्तम् । अनन्वये उपमानसत्त्वस्यैव विवक्षितत्वान् ॥’

Page 202.

वाचकानुपादाने यथा—

वाचकलुप्ता उपमा or उपमा in which words like इव, तुल्य &c. which signify similarity are omitted cannot be श्रौती; for श्रौती उपमा requires the use of इव, वा, यथा or वत् in the sense of तत्र तस्यैव, nor can it be expressed in a sentence; for मुख्यं चन्द्रो रमणीयम् without any उपमाद्योतक word like इव conveys no sense. The only possible cases then of this sort of उपमा are in a compound, when क्यच् is affixed to a word which signifies an object of a verb or a place where the action denoted by a verb takes place, or when क्यङ् is affixed to a word signifying the subject of a verb, or when ञमुल् is added to a word which has the sense of the subject or the object of a verb. ‘वासेल्लेपे

समासे सा कर्माधारक्यसि क्यङि । कर्मकर्त्तृर्नमुलि—' काव्य० १०. *Vidyādhara* gives the instances in order. हुग्धवीचीसर्माची is समासया वादिलुप्ता उपमा. अन्तःपुरीवति वनम् is an instance of वादिलुप्ता by कर्म-क्यच् according to the *Sūtra* 'उपमानावाचारे' ३।१।१०।।. 'समरान्तरेऽसा-वन्तःपुरीवति विषिज्जचरिज्जुऽपुः' is an instance given by मम्मट of वादिलुप्ता by आधारक्यच् by the *Vārtika* 'अधिकरणेष्वेति वक्तव्यम्'. कृपायः पद्ममावते is an instance of वादिलुप्ता by क्यङ् according to the *Sūtra* 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' ३।१।११।।. नवचनदर्शे संचरति and मसल-संचारं संचरति illustrate वादिलुप्ता उपमा with ञमुल् added to a root, the form of which is used in conjunction with a word (उपपद्) which is उपमानवाचक and is respectively the object and the subject of an action denoted by the verb to which ञमुल् is affixed according to the *Sūtra* 'उपमाने कर्मणि च' ३।४।५५।।.

Jagannātha observes that the वादिलुप्ता उपमा mentioned by old writers on poetics when कर्मक्यच्, आधारक्यच्, or क्यङ् is affixed is not truly speaking वादिलुप्ता but वादिधर्मलुप्तोपमा; because the धर्म also is dropped there. आचार or acting like some one which is the sense of क्यच् and क्यङ् cannot be taken as the common property, as it cannot establish similarity between two objects. In नारीवते सपत्नसेना, the आचार must be identified with timidity and other qualities common to नारी and सेना to establish the figure उपमा. If mere acting like some one can be looked upon as the common property, there is no reason why after having said विविष्टपं सन् खलु भारतावते in which mere आचार has already been shewn, another quarter 'सुपर्वाभिः शोभि-समन्तराभितैः' which shews how the acting is similar, should have been composed to establish उपमा. By धर्मलोप should be understood the omission of that property which would

bring about उपमा. Otherwise मुखरूपनिर्दिं वस्तु प्रफुल्लमिव पद्मजम्' would be an instance of पूर्णोपमा. "कर्माधारकव्यति क्वचि च वाचकलुप्तोऽशहरणं प्राचानसंगतमिव प्रतीयते । धर्मलोपस्यापि तत्र संभवात् । न च क्वञ्चाद्यर्थे आचार एव साधारणधर्मोऽस्तीति वक्तव्यम् । धर्ममात्ररूपस्वाचार-स्थोपमाप्रयोजकत्वाभावान् । 'नारीयते सपत्नसेना' इत्यादौ वृत्त्यन्तरनिवेदितेः कातरस्वादिभिरभिन्नतद्वाच्यवसितस्थोपमानिष्पादकत्वात् । यदि च क्वच्यर्थे आचारमात्रमुपमानिष्पादकं स्यात् तदा 'विबिष्टं तत् सख्यु भारतायते' इत्यादौ सुप्रसिद्धत्वादिकृपाचारोपस्थितावप्युपमालंकरणेन निष्पत्तेः तस्यैव च 'सुपूर्वभिः शोभित-मन्तराभितैः' इति चरणान्तरनिर्माणे तस्या निष्पत्तेः क्वच्यर्थः साधारणोऽपि शोपनां प्रयोजकवति । उपमाप्रयोजकतावच्छेदककृपेण साधारणधर्मवाचकानुस्यत्व-स्यैव धर्मलोपसङ्घेनाभिधानात् । अन्यथा 'मुखरूपनिर्दिं वस्तु प्रफुल्लमिव पद्मजम्' इत्यादौ पूर्णोपमापत्तेरिति दिष्ट ॥" रस०, pp. 169-70.

Page 203.

द्विलोपे यथा—

There are three divisions of उपमा, in which two of its essentials are dropped, धर्मवाहिलुप्ता, धर्मोपमानलुप्ता, and वायुपमेवलुप्ता. 'सचिता विधवति' is an instance of the first kind. विधवति means विधुरिवाचरति. The form is a denominative formed from the noun विधु by affixing to it the termination क्तिप् by the *Vārtika* 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिच्चा वक्तव्यः'. The common property, आचार, though denoted by the form विधवति, is regarded as not expressed, as क्तिप् is dropped. 'क्वच्यप्याचारे क्विचिधानात्तस्यैव च समान-धर्मरूपत्वेव क्विपि धर्मलोपो नास्ति तथापि क्विप एव लोपाज्जर्मलोपव्यवहारः ।' का-व्यम०, p. 372. In राजकुञ्जरः which means राजा कुञ्जर इव we have समासगा धर्मवाहिलुप्ता. The instance of the second kind, viz., धर्मो-पमानलुप्ता is given in the text. It is वाक्यगा. 'बुधुपन्तो हि मरीहति —' is an instance of समासगा धर्मोपमानलुप्ता उपमा. The

following is an instance of the third sort, *viz.*, वाचकोपनेबलता, given by *Jagannātha* :—

तदा तिलोत्तमीयन्त्या मृगघावकचक्षुषा ।

ममाद्यं मानुषो लोको नाकलोक इवामवद् ॥

Here तिलोत्तमीयन्त्या is an instance of वाचकोपनेबलता ; for as it means तिलोत्तमामिवास्मानमाचरन्त्या, the उपमेव, भालन् and the वाचक are omitted. सा cannot be the उपमेव ; for the उपमान तिलोत्तमा being in the accusative case, since क्यच् is affixed to an उपमानवाचक word according to the *Sūtra* 'उपमानाहाचारे' ३।१।१०॥, the उपमेव also must be in the accusative case. It is because the उपमान and the उपमेव must be in the same case that sentences like 'ह्रीत्कर्त्ता भुङ्क्ष्व राजन् मातेन हितकारिणीम्' are considered incorrect.

Page 204.

त्रिलोपे वया—

मृगाश्चः is the instance in point. The compound is thus dissolved:—मृगस्य अक्षिणी इव (आद्यते) अक्षिणी यासां ता मृगाश्चः. This compound is formed according to the *Vārtika* सप्तम्बुपमानपूर्वपदस्योत्तरपदलोपश्च which is the 12th *Vārtika* to the *Sūtra* 'अनेकमन्यपदार्थे' २।२।२४॥. The sense of the *Vārtika* is as follows:—The compound of a सप्तमीपूर्वपद or an उपमानपूर्वपद, *i. e.*, of a compounded word which has a noun in the locative case or a noun signifying an उपमान as its first member, with another word is considered as बहुव्रीहि and the latter member (of the first compounded word) is dropped. *Bhāshyakāra* explains the *Vārtika* as under:—

'सप्तमीपूर्वस्योपमानपूर्वस्य च बहुव्रीहिर्यत्कञ्च उच्यते इत्यस्य च लोपो वक्तव्यः ।
कण्ठेस्यः कालोऽस्य कण्ठेकालः । उद्गुस्त्वमिव मुक्तमस्त्रोद्गुस्त्वः । खरमुखः ॥'
केचन's note on उद्गुस्त्वमिव runs as under :—

'उद्गुस्त्वमिवेति । अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यपदेशादुद्गुस्त्वोपमानतेति उपमानपूर्वं
उद्गुस्त्वग्रहः ।'. The object of this *Vārtika* is as he says, 'उपमा-
नोपनेषवृत्तित्वात् पदयोर्वैयधिकरणमनेति वचनमुत्तरपदलोपार्थं च ।'. In the
instance मृगाक्ष्यः which is dissolved as मृगस्य अक्षिणी इव अक्षिणी
वासां ताः, मृगाक्षी is उपमान, and मृग being its part and the proper-
ty of the whole being attributed to its part ('अवयवधर्मस्य समु-
दाये आरोपान्' as *Kaiyaṭa* means), मृग also उपमानव. मृगाक्षी is thus
उपमानपूर्वपद or a compounded word which has उपमानवाचक word
as its first member, and when it is compounded with अक्षि,
the compound is बहुव्रीहि and the latter member of the first
compounded word, *viz.*; अक्षि of the genitive *Tatpurusha*,
मृगाक्षी, is dropped.

The author has said nothing about the defects of उपमा,
which writers on poetics generally treat of. It will not be
out of place to give the views of some of the old writers on
the subject. *Medhāvī*, an old writer mentioned by *Bhāmaha*,
and *Namisādhu* gives the following seven *Doshas*:—

'हीनतासम्भवो लिङ्गवचोभेदो विपर्ययः ।
उपमानाधिकत्वं च तेनासदृशतापि च ॥
त एत उपमादोषाः सप्त मेधाविनोसिताः ।
सोऽक्षरप्रलम्भायो वण्मन्तेऽप्य च ते पुण्यक् ॥'

भास्कर.

Vámana mentions six *Doshas* dropping विपर्यय. He includes the latter under हीनत्व and अधिकत्व which, according to him, are आतिप्रमाणधर्महीनत्व and आतिप्रमाणधर्माधिकत्व.

‘हीनत्वाधिकत्वलिङ्गवचनभेदासावृद्ध्यासंभवास्तदोषाः ।’ ४।२।६॥

Rudrata mentions four *Doshas* only:—

सामान्यघट्टभेदो वैषम्यमसम्भवोऽप्रसिद्धिश्च ।

इत्येते चत्वारो दोषा नासम्भोगुणमाद्याः ॥

काव्यालंकार ११।२४॥ p. 145.

सामान्यघट्टभेदः means the change of a word signifying common property as construed with the उपमेय and the उपमान. This change may be due to लिङ्ग, वचन, काल, कारक, and विभक्ति. The following instances illustrate this:—

चन्द्रकलेव सुगौरो वात इव जगाम यः समुत्सृज्य ।

इदमु शिखीव स कामं जीवयति सुधेव मामालि ॥

कुवलयहलनिव हीर्षे तव नयने—

अथा चन्द्रकला सुगौरी तथा स सुगौरः—this is लिङ्गभेद. अथा वातो गच्छति तथा स जगाम—this is कालभेद. अथा शिखी इति तथा स इदमु—this is कारकभेद, for, as नमिसाधु observes, ‘विधिविधिटो हि कर्त्ता कर्त्तृ-नाभेय शिखिनोपमितोऽयम्’. अथा सुधा जीवयति तथा त्वं जीवयसि—this is विभक्तिभेद. अथा कुवलयहलं हीर्षे तथा तव नयने हीर्षे—this is वचनभेद सामान्यघट्टभेद of *Rudrata* thus corresponds to लिङ्गवचोभेद of *Bhāmaha*. वैषम्य is the unevenness or inequality of the properties of उपमान and उपमेय and corresponds to हीनता and उपमानाधिकत्व of *Bhāmaha* and अप्रसिद्धि to विपर्यय.

The following are the instances of seven *Doshas* given by *Bhāmaha* :—

स मारुताकम्पितपीतवासा
 विभ्रत् सलीलं द्युधिभासमडञ्जम् ।
 यक्ष्मवीरः प्रगृहीतघातः
 सेन्द्राबुधो मेघ इवावभासे ।

Here there is *हीनता*, for there is nothing in the *उपमान* corresponding to *वासस्* and *अडञ्ज* or *शङ्ख* in the *उपमेय*.

It should be noted that *उपमेय* cannot be in every respect similar to *उपमान*; and it is on this account that *उपमा* is defined by *Rājānaka Ruyyaka*, *Vidyādhara* and other writers as *भेदाभेदप्रधाने साधर्म्यमुपमा*. *हीनता* then becomes a *Dosha*, when it causes disgust to those men who have the sense of the appreciation of poetic beauties. *Dandin* says,

न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा ।
 उपमावृषपादालं यत्रोद्देशो न धीनताम् ॥

Bhāmaha also notes as under :—

सर्वं सर्वेण सारूप्यं नास्ति भावस्य कस्यचित् ।
 यद्योपपत्तिकृतिभिरुपमा सुप्रयुज्यते ॥
 अखण्डमण्डलः केन्दुः क्व कान्ताननमद्युति ।
 यत्किञ्चित्कान्तिसामान्याच्छिनेद्योपमीयते ॥
 किं च काव्यानि नेयानि लक्षणेन महात्मनाम् ।

The following is given by *Bhāmaha* to illustrate *असंभव* -

मिषेतुरास्वादेव तस्य शीघ्राः

घरा धनमण्डलमध्वभाजः ।

जाडवस्वनामा इव वारिधारा

दिनार्धभाजः परिवेषिष्योऽर्कात् ॥

This is called *अर्धभव* on account of the impossibility of splendid lines of water coming out of the sun.

लिकुवचनमेद् is illustrated by the following:—

अधिगाह्योऽसि नारीष्वात्मन्वन्वसामपि ।

विषमोपलभिन्नोर्मिरापगेवोसितीर्थतः ॥ >

विपर्यय is the disparity of the *उपमान* and the *उपमेव* in size or class, what *Mammaṭa* describes as 'उपमानस्य अतिप्रमाणात्-
न्वूनस्वमधिकता वा'. *Bhāmaha* gives the following instances:—

कश्चिदमे प्रसरता कश्चिदापस्य निम्नता ।

शुनेव सारङ्गकुलं स्वया भिन्नं दिषां बलम् ॥

भवं पचासनासीनश्चक्रवाको विराजते ।

जुगादौ भगवान् ब्रह्मा विभिर्निस्तुरिषि प्रज्याः ॥

उपमानाधिकता is the next *Dosha*. It is the opposite of *हीनता* or *उपमानहीनता*. It arises when the *उपमान* possesses a property to which there is nothing corresponding in the *उपमेव*. *Bhāmaha*'s instance is:—

स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो

मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः ।

शतश्रेण्णाशुधवान् निघायां

संसृज्यमानः शक्तिमेव मेघः ॥

Here पीतवासस् corresponds to सतद्गद् and सार्ङ्ग to इन्द्राजुष.
There is nothing in the उपमेव answering to सृष्टिर् in the उपमान.

The superiority of the उपमान over उपमेव in qualities is no
Dosha. *Bhāmaha* says :—

आधिक्यमुपमानानां न्याय्यं नाधिकता भवेत् ।
गोक्षीरकुन्दरहलिनां विशुद्धया सदृशं बधः ॥

Bhāmaha has the following instance in illustration of the
last *Dosha*, असादृश्य—

ऋग्नेऽयं तस्मिन् वनितानुयायिनः
प्रवृत्तशानार्द्रकटा मतङ्गजाः ।
विधिबबर्हाभरपात्र बर्हिणो
बभुर्दिवीवामलविग्रहा ग्रहाः ॥

Bhāmaha has the following note on the above stanza :—

महैरपि गजादीनां बहि सादृश्यमुच्यते ।
तयापि तेषां तैरस्ति कान्तिर्वाप्युभयापि वा ॥

Page 207.

अभिहितवाक्यभेदे—

The difference of sentences may be either verbal or im-
plied. In the instance given in the text it is verbal. In the
following instance it is implied :—

‘अभिरामत्तासदनमस्तु ज्ञानं
नयनद्वयं अनननोद्दं तव ।
इति प्रपञ्चविषयेऽपि वैषते
शुलनामुद्भति परस्परत्पना ॥

अत्र परस्वरात्मना तुलनामुपस्थातीति संक्षिप्तवाक्याद्विद्यमेतेनैतच्छानेन तुलनामुपस्था-
तीति वाक्यद्वयं विचारकमुक्तसते । रस०, p. 198.

उपमेयोपमा—

The word is significant (अन्वयं), being equal to उपमेवे-
नोपमा.

Bhāmaha defines it as under:—

उपमानोपमेवत्वं अत्र पर्यायतो भवेत् ।

उपमेयोपमां नाम ज्ञायते तां व्योदिताम् ॥

He gives the following instance:—

सुगन्धिं नयमानन्दिं महिरामवपाटलम् ।

अम्भोजमिव वक्त्रं ते स्वदास्यमिषं पङ्कजम् ॥

उपमानान्तरनिरसनेकप्रयोजनम्—

The object of the उपमेय becoming उपमान is only to shew that there is no other उपमान. उपमेय and उपमान are mutually similar and there is no third object similar to them. Hence where there is no तृतीयसदृशव्यवच्छेद or a description which cuts off the possibility of a third similar object, there is no उपमेयोपमा. For instance, 'तद्विद्वि तन्वी भवती भवतीवेद्यं तद्विद्वता गौरी' is परस्वरोपमा, but not उपमेयोपमा, for भवती being compared to तद्विद्वि in point of तानव and तद्विद्वि to भवती in point of गौरव, the possibility of भवती being similar to an object other than तद्विद्वि in some other point is not destroyed. For when an object is described as similar to another object in a certain point, it goes without saying that the second object is also similar to the first in the same point. The object then of saying what

is clear is only to indicate that there is no third object similar to them. Such is not the case when an object is described as similar to another in a certain point and the second as similar to the first in some other point. 'एकेन धर्मे-
पैकप्रतियोगिकेऽपरानुयोगिके सावृह्ये निरूपितेऽपरप्रतियोगिकस्वैकानुयोगिक-
स्वापि तेन धर्मेण सावृह्यस्वार्थतः सिद्धतया शब्देन पुनस्तदुक्तिः स्वनेरर्थव्यप-
साराय तृतीयसदृशव्यवच्छेदमाक्षिपति ॥' रस०, p. 196.

Page 208.

लोचनमधुकरः—

When the compound is dissolved as लोचनं मधुकरः इव it is called उपमितसमास, लोचन being उपमित or उपमेव, and is formed by the *Sūtra* 'उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्यामयोगे' २।१।५६।, and when it is dissolved as लोचनमिव मधुकरः or लोचनसदृशः मधुकरः, it is मध्यमवद्-लोचिन् or उपमासमास, लोचन being उपमान, and is formed by the *Vārtika*, 'शाकवाधिवानां सिद्धये उत्तरपदलोपस्वोपसंख्यानम्'.

Page 209.

बीर नरसिंह—

This is an instance of what *Jagannātha* calls व्यक्तधर्मा उपा-
मेवेषमा.

As in उपमा, the common property in उपमेवोपमा may be अनुगा-
मिन् as in शिव इव गुरुर्गरीयान् गुरुरिव सोऽयं सदाशिवोऽपि तथा or वस्तुप्रति-
वस्तुभावपन्न as in the instance लोचनमधुकरमधुर—given in the text,
or उपचरित as in 'कुलिशमिव कठिनमसतां हृदयं जानीहि हृदयमिव कुलिशम्',

* In चन्द्रतुल्यं मुखम्, चन्द्र is the प्रतियोगिन् and मुख the अनुयोगिन् of सादृश्य.
'विशिष्टबुद्धौ प्रकारतया भासमानं संसर्गस्य प्रतियोगि विद्येप्यतया भासमानं संसर्गस्यानुयोगि !'

or भ्रष्ट as in 'भारतनिव सचिचं सचिचनिवाय भारतं सङ्गवम्'. It can also, according to *Jagannātha*, be विम्बप्रतिविम्बभाषापन्न, though *Mallinātha* thinks that there is no charm in this case as there is no एकवाक्यता. *Jagannātha's* instance is:—

‘रमणीयस्तवकयुता विलासितवक्षोऽजुगलशालिम्बः ।

लतिका इव ता वनिता वनिता इव रेञ्जिरे लतिकाः ।

अथ रमणीयत्वविलासितत्वाभ्यां विशेषणाभ्यां जुगलशालित्वाभ्यां च विशेष्याभ्यां परस्परं वस्तुप्रतिवस्तुभाषणापन्नाभ्यां पुटितः स्तवकस्तनरूपः परस्परं विम्बप्रतिविम्बभाषापन्नो धर्मः ॥’ रस०, p. 197.

Page 209.

अनुवतिकरूप—

The *अन्वय* of the verse is:—

व्यङ्गानामनुवतिकरूपमेकत्वैकस्मिन्नेव वाक्ये जायते तदानीमन्वयोऽनन्वयः कथितः । When one and the same object becomes उपमेव and उपमान in one and the same sentence, the figure is *अनन्वय* and the term is significant ; because there is no second with which the object is connected in some point of similarity. नास्ति *अन्वयः* संबन्धो द्वितीयेन सह साधारणधर्मेण वच्ये सौऽनन्वयः.

Bhāmaha defines it as:—

वच्ये तेनैव तस्य स्वावुपमानोपमेयता ।

असादृश्यविषयात्स्तमित्काङ्कुरमन्वयम् ॥

His instance is:—

तान्मूलस्यमवलयं स्फुरद्दृष्टानदीधिति ।

द्वन्द्वीवरामनजनं तमेव वचनं तव ॥

It may be noted that *Udbhata's* definition of अनन्वय is exactly the same as *Bhāmaha's*.

Page 212.

रूपकमारोपे यथापह्नूयते न तद्विषयः—

That is रूपक in which there is superimposition of the विषयिन् (corresponding to उपमान in उपमा) on the विषय (answering to उपमेय) and in which the subject of superimposition is not denied (as in अपह्नूति). आरोप means ascribing one thing to another or superscribing one thing upon another. That to which something is ascribed is called the विषय or subject of superimposition and that which is ascribed is called the विषयिन्. In मुलं चन्द्रः, मुल is the विषय and चन्द्र the विषयिन्. आरोप is to be distinguished from अप्शवसाय. In आरोप, the विषय and the विषयिन् are both expressed, while in अप्शवसाय, the विषय is swallowed up by or lost in the विषयिन्. The former leads to रूपक, the latter to भतिशयोक्ति. The figure is called रूपक; because in it the विषयिन् colours the विषय with its own properties.

Vidyādhara's definition follows that of *Rājānaka Ruyyaka*, 'अनेदप्रधान्ये आरोपे आरोपविषयानपह्नूये रूपकम्'. Vide अलं० सर्वं, P. 34.

Bhāmaha's definition, divisions, and examples of रूपक are as under:—

उपमानेन यत्तस्वमुपमेयस्य रूप्यते ।

गुणानां समतां वृद्धा रूपकं नाम तद्विदः ॥

समस्तवस्तुविषयमेकरेणविधिर्न च ।

द्विधा रूपकमुद्दिष्टमेतत्तद्योज्यते वया ॥

शीकराम्भोमदसूअस्तुङ्गा जलदन्तिनः ।

निर्यान्तो मण्डयन्तीने शक्रकार्मुककारणम् ॥

तडिद्वलवकद्वयाणां बलाकामालमारिणाम् ।

पञ्चोमुखां ध्वनिधीरो दुनोति मम तां प्रियाम् ॥

Udbhata also gives the same two divisions of रूपक, but they are used in a different sense also, समस्तवस्तुविषय being called मालारूपक. His definition is as under:—

शुद्ध्या संबन्धविरहाद्याह परेण परान्तरम् ।

शुण्वृत्तिप्रधानेन युज्यते रूपकं तु तद् ॥

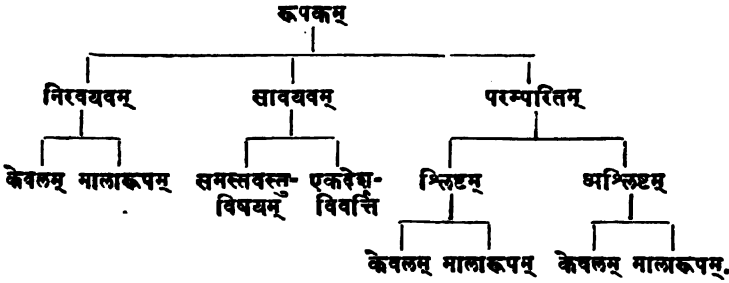
अत एवोपमा प्रतीयते—

When non-difference (अभेद between the विषय and the विषयिन्) is spoken of as predominant in रूपक, difference is not denied. Really speaking, there is a difference between the विषय and the विषयिन् and hence it is that उपमा or similarity is implied. What *Vidyādhara* means is that identity between two things based on similarity alone constitutes रूपक. *Mammaṭa* also says the same thing. 'अतिसाम्यात् (अनपहतभेदयोः) उपमानोपमेययोरभेदो रूपकम् ।'. Hence सुखं मनोरमा एषा where there is आरोप but not आरोप based on similarity is not रूपक. "उपमानोपमेयविशेषणाभ्यां सादृश्यलाभात् 'सुखं मनोरमा एषा' इत्यादिशुद्धारोपविषयतासाल्भ्यनिरासः । सादृश्यमूलकमेव च तासाल्भ्यं रूपकमामनन्ति ॥" रस०, p. 225.

Page 213.

तदेवमिह भेदाटकमेवोदङ्कितम्—

The eight divisions are as under:—

व्यस्तसमस्तत्वाधिक्यने वैशिष्याभावात्—

Some authors like *Dandin* divide रूपक into समस्तरूपक, व्यस्तरूपक, and समस्तव्यस्तरूपक. बाहुलता, भङ्गुल्यः पङ्कवान्यासन् and स्मितं मुखेनोक्त्योस्ता are respectively instances of these varieties. As, however, there is no charm in such varieties, *Vidyādhara*, *Mammata* and other later writers on poetics have dropped these divisions.

Page 214.

समस्तवस्तुविषयम्—

When all the objects superimposed are expressed in words and none of them is left to be implied, the रूपक is समस्तवस्तुविषय. वस्तु means आरोप्यमाण or विषयिन् and विषय means शब्दविषय or शब्दोपात्त. *Jagannātha* thus explains the word :— 'समस्तानि वस्तून्यारोप्यमाणानि शब्दोपात्तानि यत्र तत् समस्तवस्तुविषयम्' रस०.

p. 231. *Mammata's* definition is similar:—‘समस्तवस्तु-
विषयं श्रोता आरोपिता यद्वा’ where आरोपिता: is equal to आरोप्यमानाः।
Dandin calls it सकलरूपकम्. His instance is:—

साम्राज्यलिङ्गेषु नित्यदीधितिकेसरम् ।

धियते मूर्ध्नि भूपालैर्भवत्परमपङ्कजम् ॥

एकदेशविबर्त्ति—

When some of the objects superimposed are expressed and some left to be implied, the रूपक is एकदेशविबर्त्तिम्. *Mammata's* definition is:—‘श्रोता अर्था च ते यस्मिन्नेकदेशविबर्त्ति सत्’. Commentators in general explain the word एकदेशविबर्त्तिम् as एकदेशे विशेषेण वर्त्तते इति एकदेशविबर्त्ति. विशेषेण वर्त्तते should be taken to mean छद्मोपात्तत्वेन वर्त्तते. *Jagannātha* explains it in two ways:—विशेषेण वर्त्तते छद्मोपात्तत्वेन वर्त्तते or विवर्त्तते छद्मोपात्त-
स्वादन्ययाभूय वर्त्तते.

‘यत्र च कश्चिदवयवे छद्मोपात्तमारोप्यमानं कश्चिच्चार्थसामर्थ्याक्षिप्तं तरेक-
देशे छद्मानुपात्तविषयिके अवयवरूपके विवर्त्तनात् स्वस्वरूपगोपनेनान्वयात्वेन
वर्त्तनादेकदेशविबर्त्ति ।

यद्वा

एकदेशे उपात्तविषयिके अवयवे विशेषेण स्फुटतया वर्त्तनादेकदेशविबर्त्ति ॥’

रस०, p. 231.

Page 215.

परम्परितम्—

परम्परितरूपक is made up of two रूपक's of which one is the cause of the other. It is either based upon श्लिष्ट words (words conveying two meanings) or upon अश्लिष्ट words.

In the former case it is called श्लिष्टपरम्परित and in the latter case अश्लिष्टपरम्परित. The आरोप which supports another आरोप is generally expressed by श्लिष्ट words. 'यत्र आरोप एवारोपान्तरस्य निमित्तं तत् परम्परितम् । तथापि समर्थकत्वेन विवक्षितस्यारोपस्य श्लेषमूलकत्वे श्लिष्टपरम्परितम् ।' रस०, p. 233.

The difference between एकदेशविचर्त्तन् and परम्परितरूपक is that in the former the two superimpositions of which one is expressed and the other implied may be explained independently of each other, while in the latter one superimposition is necessarily dependent upon the other. *Mammaṭa* says:— 'नियन्तारोपणोपायः स्वाशरोपः परस्य यः । तत् परम्परितम्—'. In the instances given in the text the superimposition of नायिका on भ्रू, which is implied from the superimposition of a sportive pillow on the hand which is expressed, may be explained from the feminine gender of भ्रू, and from the fact that the earth is described by poets as the wife of kings (kings being called भूपति, महीभुञ्ज् &c.); it does not require the superimposition of केलीतल्प on भुञ्ज for its support; while the superimposition of हंस or राज requires for its support that of मानस (the lake) or मानस (the mind); in other words, it is not possible without the superimposition of मानस, the lake, or मानस, the mind; for there is no similarity between राजन् and हंस except that of living in मानस (the king living in the mind of sportive women and the swan living in the मानस lake).

Page 217.

वैधर्म्येण—By the absence of a quality, by a negative or destructive quality. The charity of the king is identified

with a destructive cloud ; because it dispels the moonlight of the glory of the heavenly tree.

Page 218.

चरपारविन्दम्—चरपादेवारविन्दं चरपारविन्दम्. The compound is formed by 'मसूरव्यंसकाद्यः २।१।७२॥ and is called मसूरव्यंसकादि, रूपकसमास, or विशेषणसमास.

Page 219.

वशाह दुर्गसिंहः । रञ्जेर्गुणरमण इत्यनुषङ्गलोपः—

'रञ्जेर्णो मृगरमणे' is the reading of the *Vārtika* as generally found. The माधवीवधानुवृत्ति has the following:—

'रञ्जयति मृगान् । अररिञ्जत् । रमयतीत्यर्थः । 'रञ्जेर्णो मृगरमणे' इति न-लोपः । 'अनीञ्जृष्कसुरञ्जोऽमन्ताञ्ज' इति मिस्वाङ्गत्वः । मृगादन्यत्र-रञ्जयति पक्षिणः । तथा रमणादन्यत्रापि रञ्जयति मृगान् मृगादिदानेन वक्षीकरोतीत्यर्थः ।'

कलयत्—कलयत् is the reading of all the Mss., secured for collation ; but is not so good as कलवत्, the reading of *Mallinātha*, adopted in the text.

Page 220.

सं परिणामं द्विविधं—पद्योगाय—

Remarks have already been made on this figure as explained by *Vidyādhara*. *Vide* pp. 452-56 It may be noted that *Mammaṭa* does not enumerate this figure in his list, and that the figure as accepted by other rhetoricians is different from that of *Vidyādhara*. *Appaya Dikshita* defines it as 'परिणामः क्रियार्यंभेद्विषयी विषयात्मना ।'. His example is:—'प्रसन्नेन वृमढजेन वीक्षते मदिरक्षणा ।'. On this *Āshādharma* says:—'कमलं हि

स्वयं ब्रह्मसकं भेषरूपं भूत्वा पदवतीति परिणामः ।' *Jagannātha's* definition is similar:—'विषयी अथ विषयात्मतयैव प्रकृते प्रकृतोपयोगिनी न स्वात्मन्येव स परिणामः ।' रस०, p. 248. *Vidyānātha* too agrees with them. His definition is:—

आरोप्यमाणमारोपविषयात्मतया स्थितम् ।
प्रकृतस्योपयोगित्वात् परिणाम इत्याहृतः ॥

Vidyādhara's definition of the figure is based upon that of *Rājānaka Ruyyaka*:—'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः ।'

Mallinātha seems to take परिणामालंकार as *Vidyādhara* does it. *Vide* his commentary on *S'isūpālavadhā* ३००, ४१५४ (where he shews the difference between रूपक and परिणाम—'अथ बला-हकृततिष्वारोप्यमाणानां अवनिकानां मुदं अनयन्निति प्रकृतोपयोगिवर्धनात् परिणामालंकारः । "आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः" इति लक्षणात् । रूपके तूपरञ्जनमात्रमिति भेदः ।'), १०१३, १०१३७, and १०१६७.

In his commentary on रसगङ्गाधर, *Nāgeśa* remarks:—'वचं तु ब्रूमः । उपमानप्रतियोगिकाभेदे रूपकम् । उपमेयप्रतियोगिकाभेदः परिणामः प्रतीपवत् । तत्राभेदे उपमेयप्रतियोगिकत्वसात्पर्यमाहकं प्रकृतकार्योपयोगः । न तु सच्छरीरेऽस्य प्रवेशः । एवं च यत्रोपमानस्य स्वात्मनैव प्रकृतकार्योपयोगो अथ चोपसीनता तत्र रूपकमेव । एवं च परिणामो विशेषणसमासाद्यतः । रूपकं मङ्गल-प्यसकादिस्मासाद्यत्तं मुखचन्द्र इत्यादौ । अदि तु चन्द्रमुखमिति विप्रसृज्यते तदा विशेषणसमासाद्यत्तमपि रूपकमिति ।' रस०, p. 248.

In his *Udyota* on *Kāvya-prakāśa* he defends *Mammata's* and rejects परिणामः:—

'मुखचन्द्रेण विरहतापः शान्म्यति' इत्यादावपि रूपकमेव । न चैवं चन्द्राभेद-प्रतीतौ विरहतापशामकत्वासंभवः । अभेदप्रतीतेराहार्थत्वेन मुखत्वस्यातिरिक्कारेण

विशेष्यतया भावेन च तत्त्वसंभवात् । 'राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्मलम् ।'
 इत्यादौ आहार्यनारायणत्वबुद्ध्याऽऽहार्यस्यैव लक्ष्मीकर्तृकालिङ्गनत्व बोधान्न शेषः ।
 यन्तु आरोप्यमाणो यत्र विषयात्मतयैव प्रकृतकार्योपयोगी न स्वातन्त्र्येण स परि-
 ञामः । अत्र च विषयान्नेह आरोप्यमाने उपयुज्यते । रूपके तु नैवमिति विशेषः ।
 "वदनेनेन्दुना तन्वी स्मरतापं विलुम्पति" इत्यादि उदाहरणम् । अत्र हि स्मरताप-
 नाद्यनसामर्थ्ये सुखात्मनैबोध्योः । मीधमसंतापहारकत्वात् रमणीयसोभाधारत्वाच्चेन्दु-
 विषयित्तयोपान इति शक्तिपात्वाः । तत्र । हन्तौ वदनताशास्त्रप्रतीतिर्वर्षनीयमुखा-
 यनुत्कर्षकत्वेनालंकारस्वाभावादिति सिद्धम् ।'.

Pages 222-224.

किसलबति कविः—^०नोपनिबद्धानि —————

When an object of description (प्रकृतार्थ) is suspected by the poet to be another (अप्रकृतार्थ) and when the suspicion is based upon similarity between these two and is set up by his genius, the figure is called संदेह. *Bhāmaha*, *Udbhaṭa*, *Mammata*, and others call it असंदेह. 'स्याजुर्वा पुरुषो वा' expresses a doubt, but this doubt is set up by one's own will and not by poetic genius; in other words, it is not striking and therefore constitutes no figure. Doubt again must be based upon similarity; 'इतो गता सा क्व गता न जाने गेहं गता न इदं गता वा' does not therefore illustrate this figure. The figure is divided into three classes, according as doubt is described as pure without certainty, or with certainty in the middle, or with certainty at the end. It is thus शुद्धः, निश्चयगर्भः, or निश्चयान्तः. The following is given by *Jagannātha* as an instance of शुद्धसंदेह :—

नरकतमपिमेदिनीधरो वा
 तरुपतरस्तद्वेष वा तनालः ।
 रघुपतिमवलोक्य तत्र दूरा-
 दृषिनिक्वैरिति संशयः प्रपेदे ॥

Here the final idea is that of doubt and there is no certainty whatever.

The following illustrates निश्चयगर्भसंदेह—

तरुभित्तया किं स्वादिषा न तोयमयी हि सा
 नरकतमपिज्योत्स्ना वा स्वान्न सा मधुरा कुतः ।
 इति रघुपतेः कावच्छायाविलोकनकौतुकै-
 र्भवसतिभिः कैः कैराहौ न संदिदिहे जनैः ॥ रस०, p. 257.

The doubt of the poet here takes this form :—एषा (रघुपतेः कावच्छाया) किं तरुभित्तया (वमुना) स्वात् न वा (whether this is the body of *Rāma* or the river *Yamunā*; for both are black). This doubt is removed by a व्यावर्त्तक or differentiating property residing in the उपमान, *viz.*, तोयमयीत्व. This (the body of *Rāma*) cannot be the *Yamunā*; for the *Yamunā* is made up of water. Thus the doubt is removed and it is known for certain that the body is not the *Yamunā*. Though one doubt is removed, another arises. It is doubted whether the body is the splendour of emarelds, both being brilliantly blue. This doubt too is removed by a व्यावर्त्तक property of the उपमान, *viz.*, मधुरत्वान्नाव. It cannot be the splendour of emarelds; because whence can it be sweet? Thus in both the cases certainty is arrived at, but it is not final. It is

certain that what is seen (*i. e.*, *Rāma's* body) is neither the *Yamunā* nor the splendour of emeralds; but its real nature, its being *Rāma's* body, is not known. Thus there is certainty in the middle, but not in the end. The figure, therefore, is निश्चयमर्नसंदेह.

The third variety of the figure is निश्चयान्तसंदेह. An instance for it is given in the text. Various doubts are raised in regard to king *Nṛisimha*. Is he the lord of Moon-lotuses; for both are shining? No, he cannot be the Moon; for the Moon has no कमलोद्भासनशक्ति which the king has (the Moon cannot open the Sun-lotuses; the king can gladden *Lakshmi*, his wife). Is he then the lord of days; for both are illustrious? No, he cannot be the Sun; for the Sun has not कुमुदे लक्ष्मीवितननशक्ति when he rises, which the king has (the Sun when he rises cannot spread out beauty in the Moon-lotuses; the king in his prosperity distributes *Lakshmi* for the pleasure of the earth). Is he then *Krishna*; for both are beautifully blue? No, *Krishna* has the property of द्विजपत्न्यधीकरण, which the king has not (*Krishna* lowers the lord of birds, *Garuda*, when he ascends it; the king does not lower or disregard the best of the Brāhmins but gives them charity). Why say more? It was finally known that you were king *Nṛisimha* by your wonderful exploits. Here कमलोद्भासनशक्त्यभाव, कुमुदे लक्ष्मीवितननशक्त्यभाव, and द्विजपत्न्यधीकरण are व्यावर्तक properties found respectively in चन्द्र, सूर्य, and विष्णु, the उपमान's of कृषिह. They are properties which create a certainty that the object before us is none of the three, चन्द्र, सूर्य, and विष्णु. They do not enable us to arrive at the real character of the object;

and if the description had stopped here, it would have been an instance of निश्चयगर्भसंदेह like तरणितनया— . But a व्यावर्त्तिक property of the उपमेय, viz., विशिष्टपरिचय (found in the king and in none of the three उपमान's) makes it certain that he is *Nṛsiṃha*.

In this verse किं कृष्णोऽयं द्विजानामधरयति पति is a better reading; for it would make the line symmetrical with the first two lines and thus prevent भग्नप्रक्रमदोष; and this is the reading of most of the Mss. in another place where the verse occurs (p. 274).

Now when the व्यावर्त्तिक properties कमलोद्भासनघत्तयभाव, कुमुदे लक्ष्मीवितननघत्तयभाव and द्विजपत्न्यधरीकरण are minutely examined, it will be found that they are व्यावर्त्तिक properties in the sense of कमलस्योद्भासनघत्तयभाव, कुमुदे चन्द्रकमले लक्ष्मीवितननघत्तयभाव and गरुडाधिरोहण; but their absence is not found in this sense as belonging to the king; but in the sense of कमलाया उद्भासने घन्तिः कोमुदे लक्ष्मीवितननघन्तिः and ब्राह्मणश्रेष्ठानवधीरणम्. In this sense, however, they are not व्यावर्त्तिक properties. The difficulty that is thus presented is removed by अतिशयोक्ति, based upon the identification of कमलस्य उद्भासनं and कमलाया उद्भासनं, कुमुदे and कोमुदे, and गरुडाधिरोहण and ब्राह्मणाधरीकरण, they being considered as one, by श्लेष, being expressed by the same words that can be construed in these two ways; and as certainty is strengthened by अतिशयोक्ति based upon श्लेष, there is संकर (fusion) of संदेह and अतिशयोक्ति resting on the relation of the supporter and the supported, संदेह being supported by अतिशयोक्ति. In

श्रुतसौकेन किं वा there is a commixture (संश्लिष्टि) of संदेह and अति-
 शब्दोक्ति with another figure आक्षेप of a particular sort, which
 consists in the partial expression and the partial denial of
 what is to be expressed with some motive. A few similar
 objects, the Moon, the Sun, and *Vishnu*, are spoken of and
 the expression of any other object in point of similarity is
 denied and the motive in doing so is to suggest that among
 the gods enumerated or among others, there is none equal
 to *Nrisimha*. The figure आक्षेप thus suggests another figure
 व्यतिरेक which consists in the superiority of the उपमेय (नृसिंह
 in this case) over the उपमान (चन्द्र, सूर्य, and विष्णु).

Sometimes in this figure the objects superimposed are
 seen to have different substrata (भिन्नाश्रयत्व). In the instance
 किं निम्नेषु समीकृतः—the subject of superimposition is कीर्ति or
 rather कीर्तिकृतकार्य and the objects superimposed are सवीकरण,
 उल्लारण, प्रक्षालन, धवलीकरण, कवलीकरण, and एकीकरण. The संदेह in
 fact takes the form कीर्तिकृतं कार्यं किं समीकरणं किं उल्लारणं किं वा
 प्रक्षालनं &c. Here the objects superimposed have not the
 same आश्रय. They reside in different things; वसुन्ध्यां समीकरणं
 शीलेषु उल्लारणमन्धारे प्रक्षालनं वनश्रेणेषु धवलनं विशु कवलीकरणं पायोधिष्वेकी-
 करणम्.

Bhāmaha's definition of this figure which he terms संसंदेह is
 as under :—

उपमानेन तत्त्वं च भेदे च वदतः पुनः ।

संसंदेहं वचः स्तुत्यै संसंदेहं विदुर्बया ॥

His instance is :—

किमयं शची न स दिवा विराजते
 कुसुमाग्रधो न धनुरस्य कौसुमम् ।
 इति विस्मयाद्विमृशतोऽपि मे मति-
 स्त्वयि वीक्षिते न लभतेऽयं निश्चयम् ॥

This is निश्चयगर्भसंदेह. He has given no instance of निश्चयान्त-
 संदेह.

Udbhaṭa's definition of संसंदेह is exactly the same as *Bhā-
 ma's*. He has बुधाः for यथा. His instance is :—

इस्ते किमस्य निःशेषदेवस्य हरलनोद्भवः ।
 वद्यः संशय एव स्यात् पिण्डीभाषोऽस्य किं कृतः ॥
 नामिषद्यस्पृहायातः किं हंसो नैव चञ्चलः ।
 इति बस्त्रामितः शङ्खमशङ्कितार्जवो जनः ॥

This is also निश्चयगर्भसंसंदेह. *Udbhaṭa* gives another variety
 thus :—

अलंकारान्तरच्छायां यत् कृत्वा धीषु बन्धनम् ।
 असंसंदेहेऽपि संदेहरूपं संदेहनाम तत् ॥

This corresponds to शुद्धसंदेह. His instance is the follow-
 ing :—

नीलाब्धः किमयं मेरौ धूमोऽयं प्रलयानले ।
 इति वाः शङ्खपते इयानः पक्षीन्नेऽर्कस्त्वयि स्थितः ॥

Here the blue *Krishna* sitting on the brilliant *Garuda* is
 suspected to be a blue cloud on *Meru* or smoke on destruc-
 tive fire. The figure suggested is उपमा, *Krishna* being

suggested to be like a blue cloud on *Meru* or smoke on destructive fire.

Udbhata has given no instance of निश्चयान्तसंदेह and this has led *Mammata* to remark—'किं तु निश्चयगर्भ इव नाथ (निश्चयान्ते) निश्चयः प्रसीदमान इत्युपेक्षितो भट्टोऽद्वेन ॥'.

Vāmana, who like our author and *Rājānaka Ruyyaka*, adopts the word संदेह, has an instance of सुखसंदेह only. He defines it as 'उपमानोपनेयसंज्ञायः संदेहः'. The instance given is:—

इदं कर्णोत्पलं चक्षुरिदं वेति विलासिनि ।

न निश्चिनोति इदं किं तु होलायते पुनः ॥ काव्यालं० ४१३।११॥.

In this figure where संज्ञाय based on the similarity of objects is expressed, the common property may be expressed or implied, the same or different, अनुगामिन् (one and the same found in both) or विम्बप्रतिविम्बभावापन्न (two properties which are similar).

नेत्राभिरामं रामाया वदनं वीक्ष्य तस्मात्पुनः ।

सरोजं चन्द्रविम्बं देख्यखिलाः समधेरत ॥

Here the common property (नेत्राभिरामत्व) is one, expressed, and अनुगामिन्.

In

भाज्ञा सुमेधोरविलङ्घनीया

किं वा तदीया नवन्वापयटिः ।

वनस्थिता किं वनदेवता वा

शकुन्तला वा मुनिकन्यकेवम् ॥

the common property is different, expressed, and अनुगामिन्

अविलम्बनीयत्व is common to आज्ञा or नवचापयष्टि and सीता, and वन-
स्थितत्व to वनदेवता or शकुन्तला and सीता.

The following shews that the common property is बिम्बप्र-
तिबिम्बभावापन्न—

सपल्लवा किं नु विभाति पल्लवी
सकुलपद्मा किमियं नु पथिनी ।
समुल्लसत्पाणिपदां स्मितानना-
मितीक्ष्णान्यैः समलम्बि संशयः ॥

In this there is बिम्बप्रतिबिम्बभाव between समुल्लसत्पाणि and
पादा on the one hand and पल्लव on the other, and स्मितानना, and
कुलपद्म.

‘अस्मिन्न संशये नानाकोटिषु कश्चिदेक एव समानो धर्मः । कश्चित् पृथक् ।
सोऽपि कश्चिदनुगाभी कश्चिद्विम्बप्रतिबिम्बभावभावापन्नः । कश्चिद्विनिर्दिष्टः कश्चि-
द्विनिर्दिष्टः ॥ ’ रस०, p. 263.

Pages 225-6.

वस्वन्तरप्रतीति°—साधर्म्येण—

When one thing is charmingly mistaken as another
through resemblance, the figure is called भ्रान्तिवत् by writers
well-versed on poetics. भ्रान्ति means the apprehension of one
thing in another and the figure in which there is भ्रान्ति is
भ्रान्तिवत्. This figure is different from स्मरण; for स्मरण is
accepted by all as knowledge that concerns itself with a
distant impression (तद्), while भ्रान्ति is a mistaken appre-
hension concerning what is near (इदम्). स्मृति is defined as

‘संस्कारनाशजन्यं ज्ञानं स्मृतिः’. When an object is perceived, an impression (संस्कार) is made on the mind and this impression is recalled on seeing a similar object, or by some other cause. Remembrance thus concerns itself with a past impression (तत्ता) and is expressed in the form तत् स्मरामि. भ्रम or विपर्यय is मिथ्याज्ञानम् or false apprehension and takes the form बुद्ध्यादिविद्वज्जतम्. It thus concerns itself with what is near or दृशता. The figure भ्रान्तिमत् is also different from संदेह; for संदेह is accepted to be knowledge concerning two properties opposed to each other, their opposition first flashing upon the mind, as superimposed upon an object. Nor would this make the definition of संदेह too wide; for a sentence like ‘प्रकृत्याप्रकृतत्वेन नियोविरोधिनी जानामि’ is not accepted as a figure. Therefore भ्रान्तिमत् has a different province; and does not take the form इदं वा इदं वा as संदेह, nor तत् जानामि as स्मरण, but takes the form इदमेव and is thus knowledge concerned with दृशता.

With सुराङ्गनाम्नो मलयं ——— compare

कीर्त्तौ विस्फूर्त्सिमल्बां ते मृपालक्षीरसङ्घिनः ।

इवेऽपि नागास्तन्वन्ति जिह्वान्तोऽलोलनं मुहुः ॥

given by *Nāgēsā* in his commentary on रस०, p. 271.

भ्रान्ति arising from causes other than similarity between two objects, such as the embarrassment of the mind caused by blows on the vital parts of the body, as in the verse कल्पान्तं° in the text or the madness caused by separation from the object of love, does not constitute this figure.

'नर्मप्रहारकृतचित्तविशेषविरहादिक्रमोन्मादादिजन्यभ्रान्तेर्भे' गलंकारत्वम् । सादृ-
 ष्यप्रभेज्यत्वमात्मात् ।' उच्यते. It should be noted that any sort
 of भ्रान्ति is not sufficient to constitute this figure, but that it
 must be striking or कविप्रतिभानिर्भित. 'भ्रान्तिमात्रमभालंकारः । सा च
 कविप्रतिभानिर्भितेव । तेन रङ्गे रञ्जयित्ति बुद्धेर्गलंकारत्वम् ।' उच्यते.

Both in रूपक and भ्रान्तिमत्, one thing is known as another,
 प्रकृत as अप्रकृत; but in रूपक, the विशय or certitude is आहार्य
 or voluntary (बाधकालीनेच्छाजन्यं ज्ञानमाहार्यम्), while in भ्रान्तिमत्
 it is अन्याहार्य or caused by some adventitious circumstance
 (शेष).

The figure भ्रान्तिमत् is treated immediately after संश्लेष, as
 they both depend upon false apprehension.

Both *Bhāmaha* and *Udbhata* omit this figure.

Pages 226-8.

सत्त्वमिदिसमेसाह—निरूपितः—

When a certain object is apprehended by different persons
 in different ways through different causes, the figure is उल्लेख
 which has thus a significant name. This figure cannot be
 comprehended under रूपक; for रूपक simply requires the
 object under description to be coloured as another (अप्रकृत
 to be superimposed upon प्रकृत), while उल्लेख requires an object
 to be grasped in different lights by different persons through
 different causes. Nor can it be included under भ्रान्तिमत्; for
 though in it as in भ्रान्तिमत् there is an idea of a thing being
 different from what it is, it is considered as a separate figure

as it is based upon another additional charm of an object being apprehended in various ways. Nor is the figure to be included under that variety of अविद्यबोधि which consists in considering objects, though different, to be identical ; for in it an object is looked upon in various lights by different apprehenders. By all means the province of उल्लेख is different from that of रूपक and other figures. If in some cases an idea of another figure also flashes upon the mind, there is no inconsistency whatsoever ; for we have there fusion (संकर) of the figures उल्लेख and रूपक &c. expressed by one and the same expression. Therefore where an object is apprehended in various ways, we have उल्लेख, and the reason why the object is thus apprehended is that it possesses many properties and that love, desire of obtaining something, and the conventional usage stir up persons to look upon the object in various lights.

‘ तत्र रूपव्यतिथ्यव्युत्पत्तयो वयादोर्ग प्रबोधिकाः । तदुक्तम्—

‘ वयावृत्ति वयाव्यतिथ्यं वयाव्युत्पत्ति निघण्टे ।

आभासोऽन्वयं एकस्मिन्ननुसंधानसाधिते ॥ ’ इति ।

वया—“ अस्तपोवनमिति मुनिभिः कामाव्यसनमिति वेद्याभिः संगीतशालेति लासकैः ” इत्यादि हर्षचरिते श्रीकण्ठाख्यजनपदवर्षने ।’. अलं० सर्व०, p. 47.
व्युत्पत्ति is explained by a commentator as वृज्जव्यवहारसरणता.

To sum up :—उल्लेख is a figure in which an object is apprehended in different ways by different persons on account of its connection with different properties attributed to it

through love, 'desire of obtaining something, or conventionality as the case may be.

The propriety of the word एकम् in the definition of उल्लेख will be manifest from the following instance :—

‘अधरं विन्धनाज्ञात् मुल्लमञ्जं च तन्वि ते ।
कीराञ्च चञ्चरीकाञ्च विन्न्ति परमां मुष्टम् ॥’

In this, one and the same object is not apprehended in different lights and the figure consequently is not उल्लेख.

The word अनेकैः in the definition prevents its अतिव्याप्ति to मालाकूपक as in ‘धर्मत्वात्मा भागधेयं क्षमायाः’.

अनेकधा prevents अतिप्रसंग to instances like the following :—

‘नृत्त्वस्वप्नाभिप्रायिप्रखरखुरपुटप्रोद्धतैर्धूलिजालै-
रालोकालोकमूधीधरमगुलनिपालोकगार्धं प्रयासे ।
विश्रान्ति कानयन्ते रजनिरिति धिमा भूतले सर्वलोकाः
कोकाः क्रान्ति घोकानलविकलतया किं च नन्दन्धुलूकाः ॥’

Here though the object apprehended is one, *viz.*, धूलिजाल, and the apprehenders are many, *viz.*, लोक, कोक, and उलूक, still the apprehension is not अनेकधा, as all regard धूलिजाल as रजनी. The figure therefore is not उल्लेख.

As mentioned in the text, उल्लेख may be pure (शुद्ध), or mixed with other figures (संकीर्ण). ‘न भवसि कथंकारं श्लाघ्यः—’ is an instance of the first sort. When संकीर्ण, it may be संकीर्ण with रूपक and other figures.

In 'वज्रपद्मरमिति स्वरभागेत्स्वरविपरमिति व्रतितैः'—(*Vide* श्रीकण्ठ-
जनपदवर्णन in हर्षचरित, p. 108), we have संकर of रूपक and उल्लेख.
In

'भालोक्य सुन्दरि मुखं तव मन्दहासं
मन्दन्धमन्दमण्डिन्भिवा मिलिन्दाः ।
किं चालि पूर्वभृगुसाम्भ्रगसंभनेप
चन्द्रपुटं चटुलकन्ति चिरं चकोराः ॥'

we have संकर of भ्रान्तिवद् and उल्लेख. अपहृति is संकीर्ण with
उल्लेख in

'वचितेति वदन्त्वेतां लोकाः सर्वे वदन्तु ते ।
दुर्गा परिणत सैवं तपस्वेति नतं मन ॥'

We may have similarly संकर of संवेष्ट with उल्लेख as in the fol-
lowing :—

'भानुरभिर्बनो वाचं बलिः कर्णोऽप्यवा शिविः ।
अस्वयिनभार्यिवश्च विकम्पन्व हति स्ववि ॥'

All these are instances of स्वरूपोल्लेख in which the nature of
an object is apprehended as different from what it is. When
the हेतु or the फल of an object is apprehended as different by
different persons, we have हेतुल्लेख or फलोल्लेख. The following
are the instances in order :—

'सर्गहेतोः सदा धर्मः स्थितिहेतोरपि प्रञ्जः ।
द्विषः संहरहेतोश्च विकुत्स्वां आत्मालनः ॥'
'भार्यिनो हानुमेवेति हानुमेवेति कातराः ।
आतोऽयं हनुमेवेति धीरास्त्वां देव आगते ॥'

Even if the apprehenders are not different, if an object is apprehended in different lights in different points, it constitutes उल्लेख as in the following instance:—

‘सत्रीडा इवितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे
सभासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।
सेष्यां अङ्गुसुतावलीकनविधौ शीना कपालोदरे
वार्यस्य नवसंगमप्रणविनी वृष्टिः शिवाद्यास्तु वः ॥’

This sort of उल्लेख too may be संकीर्ण, as in the following instance:—

‘नगने चन्द्रिकायन्ते हिमायन्ते हिमाचले ।
पृथिव्यां सागरायन्ते भूपाल तव कीर्त्तवः ॥’

Here we have fusion of उल्लेख with उच्येक्षा.

Pages 228-30.

कलबसि विषये—° निर्देशो वृष्टयः—

When the subject of superimposition is denied and the object superimposed shines out prominently, the figure is अपङ्कति and it is of three sorts on account of the arrangement, in a sentence or in sentences, of the subject of superimposition and the object superimposed.

The figure is dealt with here ; because the figures that are concerned with superimposition are treated of from the figure कलक and in this figure the subject of superimposition is denied unlike in other figures where it is not denied.

The figure is of three sorts. In some cases the subject of superimposition is first denied and then the object of superimposition is expressed. In some cases this order is reversed. While in other cases the denial of the subject of superimposition is expressed by words signifying falsity, such as **छल**. The first two varieties require different sentences for **विषयापह्नव** and **विषयव्यारोप** (the denial of the subject of superimposition and the superimposition of another object); the third only one sentence. The instances given in the text illustrate the three varieties in order. When words like **छल**, **प्याज**, **कपट**, **मिथ**, **छसन्**, **वपुस्**, **आत्मन्** are used, the **अपह्नति** is **घाप्ती अपह्नति**. When the denial is not expressed, but implied as in

‘ अङ्गु केऽपि वाद्यङ्किरे जलनिधेः पङ्क्तुं परे मेनिरे
 सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे भूच्छायमैच्छन् परे ।
 इन्दो यदलितेन्द्रगीलसकलद्वयमं वरीवृद्धयते
 तत्त्वान्द्रं निक्षि पीतमन्धतमसं कुक्षित्यनाचक्षमे । ’

or in

‘ मन्यान्भूमिधरमूलशिलासहस्र-
 संघट्टनप्रणक्तिनः स्फुरतीन्दुमण्ड्ये ।
 छात्रानुगः क्षयक इत्यतिपामरोक्ति-
 स्तेषां कथं चिदपि तत्र हि न प्रसक्तिः ॥ ’

the **अपह्नति** is **आर्या अपह्नति**.

It must be noted that the **आरोप** must be **आहार्य** or voluntary and not **अनाहार्य** as when a lover calls the Moon, the Sun, denying his real nature. *Jagannātha* says :—

‘अथ च लक्षणे (i.e., in the definition of अपहृति given by him :—
‘उपनेयतावच्छेदकनिषेधसामानाधिकरन्वेनारोप्यमाणमुपमानतादात्म्यमपहृतिः’)
आरोप्यमाणमित्यस्याहार्थनिश्चयविषयीक्रियमाणमित्यर्थः । तेन

संभामाङ्गणसंयुक्ताहसकिञ्चिद्विश्वंभराधीश्वर—
ध्याशीर्षीकृतमध्यभागविद्यरोन्मीलज्जमोनीलिना ।
अङ्गारप्रस्रैः करैः कवलवन् सद्यो जगन्मण्डलं
मार्त्तण्डोऽयमुदेति केन पशुना लोके शशाङ्गीकृतः ॥

अथ विरहिजनशब्दे नायं शशाङ्कः अपि तु सञ्छिन्नो मार्त्तण्ड इति तु ष्ठादा-
मपनपहृतेः । न स्वपहृत्वलंकारः । तज्ज्ञानस्य शेषविशेषजन्यत्वेनानाहार्थत्वात् ।
किं तु भ्रान्त्यलंकार एव ॥ ’ रत्न०, pp. 279-280.

Bhāmaha’s definition of the figure and illustration are as under :—

‘अपहृतिरभीटा च किञ्चिदन्तर्गतोपमा ।
भूतार्यापहृत्वात्स्याः क्रियते चामिधा वया ॥
नेयं विरौति भृङ्गाली मदेन मुखरा मुहुः ।
अवमाङ्ग्यमाणस्य कन्वर्षधनुषो ध्वनिः ॥ ’

Udbhata’s definition is exactly the same with a slight verbal difference :—

‘अपहृतिरभीटा च किञ्चिदन्तर्गतोपमा ।
भूतार्यापहृत्वेनास्या निबन्धः क्रियते बुधैः ॥ ’

His instance is :—

‘एतच्चि न तपः सत्यमिर्दं हालाहलं विषम् ।
विशेषतः शधिकलाकोमलानां भवाद्दृशाश्च ॥ ’

Pages 231-6.

अप्रकृतत्वेन ——— नृपत्वे तत्र ———

When the identification of प्रकृत (the subject under description) with अप्रकृत (what is not under description) on account of common properties is to be accomplished, the figure is called उल्लेख by writers versed in poetics. It is treated of here; because identification causes greater charm than superimposition on account of the relation of the प्रकृत with the properties and the actions of अप्रकृत. When the विषय or subject of superimposition is taken in or engulfed by the विषयिन् or the object superimposed, it is called अघ्यवसाव. It is thus the identification of the विषय and the विषयिन्. It is brought about either by the latter *actually* swallowing up the former, the former being consequently not expressed, or by the latter *as it were* swallowing up the former in which case though the former is expressed and though it consequently seems different from the latter, the identification between them is to be brought about by the power of suggestion. In the first case the अघ्यवसाव is called सिद्ध, and in the second case it is called साध्य. सिद्धाघ्यवसाव is altogether different from आरोप; for while in the latter, both विषय and विषयिन् are expressed (उपात्त), in the former विषय is swallowed up (निर्गोच्य) by विषयिन् and is consequently not expressed (अनुपात्त). The distinction between साध्याघ्यवसाव and आरोप is that in the latter विषय and विषयिन् are both expressed, while in the former विषय may or may not be expressed, and when it is expressed, it is as it were swallowed up by विषयिन्

on account of विषय being conceived as identical with विषयिन्. विषय अभ्यवसाय is the basis of the first kind of अविद्यमयोक्ति or of अविद्यमयोक्ति of all sorts according to *Rājānaka Ruyyaka*; while साध्य अभ्यवसाय is the basis of इत्येका.

In विषय अभ्यवसाय, the विषयिन्, which is superimposed (अप्यवसित) and which swallows up the विषय, is predominant. It is thus अप्यवसितप्रधान. While in इत्येका, in which the identification (अभ्यवसाय) is to be accomplished, since विषय is being swallowed up by विषयिन्, the process of विषयिन् swallowing up विषय is predominant. It is accordingly अभ्यवसायप्रधान.

Now one might say that अभ्यवसाय is certitude (निश्चयमतीति); while इत्येका is based upon संभाषण or conception which does not amount to certainty. How then is इत्येका based upon अभ्यवसाय (अभ्यवसायमूल)? In answer to this it may be remarked that अभ्यवसाय is either स्वारसिक or इत्यादित. It is स्वारसिक or अनाहार्थ as in आन्तिगन् where the real nature of an object which is mistaken for another is not known and where consequently the identification of विषय with विषयिन् is not voluntary, but takes place of itself (स्वसत्तः) through the force of some cause (certain similar properties common to विषय and विषयिन्). अभ्यवसाय is इत्यादित or आहार्थ in इत्येका; because though a man knows that a certain विषय is different from its विषयिन्, he identifies both through a certain cause. In the following instance, therefore, where the संभाषण is अनाहार्थ, there is no इत्येका—

‘रामं किञ्चिदतरङ्गानं विलोक्य वनमण्डले ।

प्रायो धाराधारीऽयं स्वार्थिनि मृत्वनि केकिनः ॥’

‘एषमन्वनिश्चयान्कसंभावनाप्रत्यक्षमूलत्वात् उच्येसाद्यः कथमभ्यवसावमूलत्वम् । तस्य हि विषयनिर्गमं विषयनिश्चयस्य स्वरूपम् । न चाभैकमपि संभवति । विषयोपादानानिश्चयान्भावोति । अथोच्यते—इह द्विधास्त्वभ्यवसावः स्वारसिक इत्यादित्यत्र । तत्र स्वारसिके विषयानवगम एव निमित्तसामर्थ्यात् स्वरसत् एव विषयप्रतीतिरुक्त्यात् । न ह्यवगतद्युक्तिकात्स्वरूपस्य प्रमाणुः कदापिहपि रजतनिर्मितिप्रत्यक्षोत्पादः स्यात् । इतरत्र तु विषयमवगम्यापि तदन्तःकारेण प्रतिपत्तौ स्वात्मपरतन्त्रविकल्पनाद्विषये प्रतिपत्तिमुत्पादयेत् । जानान एव हि विषयविधित्तं विषयं तत्र प्रबोधनपरतया विषयिजनययवत्येत् । तथाद्यो धान्तिनशादिविषयः ।..... । इतरस्तु उच्येसाविषयः । सच द्विविधः—सिद्धः साध्यश्च । सिद्धो यत्र विषयस्यानुपात्तत्वा निगीर्णत्वाद्भवति तत्राधान्यम् । साध्यो येषाद्युपादानात् संभावनाप्रत्यक्षान्कत्वाद्द्विषयस्य निगीर्णनापत्वाद्भवसावक्रियाया एव प्राधान्यम् । ..... । अत एव चात्र कश्चिद्विषयानुपादानम् । वाच्योपयोग्याभ्यवसावस्य साध्यमानत्वेनोपक्रान्तत्वात् । कश्चित् विषयस्यानुपादानेऽपि न सिद्धत्वम् । इवाद्युपादानानिगीर्णनापत्तयाः प्राधान्यात् संभावनाप्रत्यक्षत्वैवोद्रेकात् । अत एव चात्र विषयस्य निगीर्णनापत्तादरोपगर्भत्वं न वाच्यम् । तत्र विषयस्य विषयित्वा प्रतीतिः । इह पुनर्विषयस्य निगीर्णनापत्तेन विषयिण एव प्रतीतिः ॥’, *Vide the com. on अलं० सर्व०, p. 55.*

Thus in उच्येसा, अभ्यवसाव is साध्य. In other words, though विषय being expressed seems different from विषयिन्, the preception of their identification is to be brought about by the power of suggestion. It should be noted that उच्येसा is based upon लक्षणा which proceeds not from अन्वयानुपपत्ति or inapplicability of grammatical connexion, but from तात्पर्यानुपपत्ति or failure of the intended sense of the speaker; and that the object of resorting to लक्षणा is to signify the identity of विषय with विषयिन्. ‘तात्पर्यानुपपत्त्यैव च लक्षणा । लक्षणात्प्रतीतिरप्रतीतिश्च प्रबोधनम् । एतावतैवोच्येसायां साध्यवसानत्वव्यवहारः प्राच्यविति बोध्यम् ।’ उच्येत.

It must have been evident that साध्य अभ्यवसाय, which is the basis of उल्लेखा, is the same as संभावना which is defined as 'उल्कटकोटिकः संदेहः'. संदेह touches upon two sides or कोटि's. In पुरुषो वा स्यात्पुर्वा, पुरुष is one कोटि or side and स्यात्पु is the other कोटि. In संदेह both the sides are equally powerful. When, however, one of the two sides is more powerful than the other, we have संभावना and not संशय. In उल्लेखा which is उल्कटा प्रकृतस्त्रोपमानस्य विषयिण इति यावत् ईक्षा ज्ञानम्, the mind leans more to विषयिन् than to विषय; and the विषय is conceived not as विषय, but almost as विषयिन्. 'अदेव चाभ्यवसायस्य साध्यत्वं तदेव संभावनात्मकत्वम् । संभावना श्लोकतरपक्षाधिक्यिलीकारेण पक्षान्तरसाध्यैर्न च प्रादुर्भवति । अस्याः साध्याभ्यवसायतुल्यकसत्वम् । तस्यापि विषयधिक्यिलीकारेण विषयिसाध्यैर्न चोत्पत्तेः ।'. Com. on अलं० सर्व०, p. 55. Since उल्लेखा is thus based upon साध्य अभ्यवसाय which amounts to संभावना, it is designated by the different synonyms संभावना, अभिमान, तर्क, and रुह.

It should be known that *Vidyādhara* mostly follows *Rājānaka Ruyyaka* in his treatment of figures. साध्य अभ्यवसाय is accepted by the latter and therefore by the former also. *Mammata* and *Jagannātha* do not accept it. They do not admit of लक्षणा in उल्लेखा. 'किं च " नूनं मुखं चन्द्रः " इत्यादौ कुशाभ्यवसायः । विषयस्य आगकृत्वात् । न च सिद्धेऽभ्यवसाये विषयस्य अठरवर्तित्वं साध्ये तु निगीर्बमानत्वात् पृथगुपलब्धिरिति वाच्यम् । साध्याभ्यवसाने मानाभावात् । अन्यथा रूपकादेरभ्यवसानगर्भत्वापत्तेः । किं च अभ्यवसानं लक्षणाभेदः । न चात्र विधेयांशे लक्षणास्ति । अनेकारिसंज्ञैर्गोपहार्यबोधत्वेव स्वीकारात् ।' रस०, p. 302.

इत्येकं is divided into स्वकपीत्येकं, हेतुत्येकं, or फलोत्येकं according as the संज्ञापना concerns विषय itself, or हेतु, or फल. स्वकपीत्येकं is further divided into eight sorts according as the विषय of इत्येकं is जाति, गुण, क्रिया, इच्छा, or the absence of each of these. In these divisions the विधि of इत्येकं or the reason why विषय is conceived to be विशिष्ट may be expressed (उपात्त), or not expressed (अनुपात्त), and may consist of a class (जाति), an attribute (गुण), or action (क्रिया), or individuality (इच्छा). But it should be रमणीय or charming; hence हूनमनेव स्थापुना गच्छत्, where the साधारणधर्म is निश्चलत्व, is not an instance of इत्येकं. Similarly हेतु or फल which is conceived may consist of जाति, गुण, क्रिया, इच्छा, or the absence of each of these, and we have as many divisions of हेतुत्येकं or फलोत्येकं as of स्वकपीत्येकं. If the words expressive of इत्येकं (इत्येकाद्योत्पन्न words), such as, मन्त्रे शक्ते धुवं, प्रायः &c. (मन्त्रे शक्ते धुवं प्रायो मूलमित्येवमादिभिः । इत्येका व्यञ्जने शब्देरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥' काव्या०, p. 234), are used, इत्येकं is शब्दा; otherwise it is प्रतीकमाना. इत्येकं is thus capable of many varieties, of which a few only are illustrated in the text.

In श्रीमद्गीतह— the deer is conceived to be smoke on account of the property of blackness common to both; and as the property is not expressed, and as हव which expresses the sense of इत्येकं is used, we have an instance of अनुपात्तविधिना शब्दा असिस्वकपीत्येकं. धूम by लक्षणा expresses the sense of कुरङ्ग and the object of the लक्षणा, which is conveyed by व्यङ्गना, is the apprehension of the identity of धूम and कुरङ्ग.

In some instances what at first sight appears to be *उपमा* is finally found to be *उद्येक्षा*. In 'स्वसिन्धु'—'दिण्डीरप्रकर' &c. are denominatives, formed by the affix *किप्* to *दिण्डीरप्रकर* &c., in the sense of acting like (*भाषार*). *दिण्डीरप्रकर* &c., are therefore *उपमान*'s and at first sight the figure appears to be *उपमा*; but as the proper substrata of *दिण्डीरप्रकर* &c., are *स्वसिन्धु* &c., the splendours of fame are conceived to be identical with the foam of the heavenly Ganges &c., and what appears to be *उपमा* eventually turns out to be *उद्येक्षा*. If we take this as *उपमा*, the attributes of *दिण्डीरप्रकर* &c., denoted by *स्वसिन्धु* &c., would be useless; for the similarity of *कीर्ति* and *दिण्डीरप्रकर* &c. can be established by the latter existing any where and not in *स्वसिन्धु* &c.

These are instances of *धर्मलोका*, one *धर्मिन्* being conceived as another. In the first instance *कुरङ्ग* is conceived to be *धूम* and in the second *कीर्ति* to be *दिण्डीरप्रकर* &c. These are *धर्मिन्* or objects that have attributes. When an attribute is superimposed upon an object, *उद्येक्षा* is *प्रतीयमाना*, not *वाच्य*. *व्यङ्ग्य* (p. 234, l. 3) must be taken in the sense of *प्रतीयमाना*. *Jagan-nātha* remarks, 'वाचकानामिवापीनां स्वागे प्रतीयमाना । अर्यसान्धर्मावसेन-स्वात् । न तु व्यङ्ग्येति भ्रमित्तव्यम् । तस्याः प्रकृते प्रसङ्गाभावात् ॥' रस०, p. 295. Now *धर्म* consists of *गुण* or *क्रिया*; and *गुण* is conceived as *हेतु* only, while *क्रिया* both as *हेतु* and *फल*. In *कैलासान् कीर्तिरेषा*—the property of Brahman losing his senses through excess of shame and anxiety caused by the fame and the liberality of *Nṛsiṃha* which generates many *Kailāsa* and *Meru* mountains respectively is conceived to be the cause of his concealing himself in the hollow of the lotus in the navel of *Vishṇu*.

This is therefore an instance of गुणहेतुत्वोक्ता. Similarly क्वचिद्व्यवहारः— and शैलोद्वयप्रयत्नान— are instances respectively of क्रियाहेतुत्वोक्ता and क्रियाफलत्वोक्ता.

When a property residing in an animate object is conceived as found in an inanimate object, the similarity between them both (सचेतन धर्म and अचेतन धर्म) is apprehended and therefore words like इव which signify it should not be used; otherwise there will be दोषद्वयत्व or the fault of repetition. In ननु मृणाङ्गमृगत्व— we have an instance of गुणरूपहेतुत्वोक्ता, the property mercy (कृपालुत्व), which belongs to animate objects is conceived as resting in the inanimate object, glory, and the basis (निमित्त) of इत्योक्ता is मृणकरण to the Moon. It should be noted that मृणकरण has two meanings, supplying grass and making straw of or regarding as worthless, and that these two senses which are conveyed by the force of श्लेष are identified by अभेदाध्यवसाय or अभेदातिशयोक्ति. This then is an instance of इत्योक्ता in which हेतु consisting of a property (mercy) is conceived, the reason of conception being an act (मृणकरण) of which the two meanings conveyed by श्लेष are identified by अभेदातिशयोक्ति.

In कान्त्यानया—shame, which is a property of animate objects, is conceived of gold, an inanimate object; and the ground of the conception is the act of going down (अवाङ्मन) of gold when balanced with the beauty of *Nṛsiṅha*. This then is an instance of क्रियानिमित्तगुणहेतुत्वोक्ता. As it is impossible to find लज्जा in an inanimate object, the sense of इव is implied and इव is consequently not used.

The next verse मङ्गलाद्यो°——is similarly an instance of क्रियानिश्चयहेतुव्येक्षा, disgust being conceived of gold, the basis of conception being तीर्थवसति of which the two senses (living with worthy persons and in holy places) conveyed by श्लेष are identified by अनेकातिशयोक्ति.

The last verse दिङ्मातृः :——illustrates क्रियानिश्चयक्रियाफलो-
व्येक्षा, the purport of purification being conceived of fame, the ground of the conception being पुष्करगाहन of which the two senses (entering पुष्करतीर्थ for ablution and crossing the sky) are identified by अनेकातिशयोक्ति. As फल which means desire of obtaining something is not found to exist in an inanimate object, the sense of इव is implied. If इव, therefore, were used, the verse would be open to the fault of repetition of sense.

Jagannātha remarks that the views of earlier and later writers on poetics on व्येक्षा and the relation between विषय and विषयिन् diverge greatly. Earlier writers like *Mammata* hold that विषयिन् is conceived in विषय invariably by the relation of identity. In the verse

‘उन्नेयं यो मन न सङ्गते आतिथेरी निघावा-
निन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौन्दर्यवर्षः ।
नीतः शान्ति प्रसन्नमनया वक्रकान्त्वेति हर्षा-
ङ्गमा मन्वे ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥’

which is an instance of हेतुव्येक्षा, given by *Mammata*, he holds that the natural attachment of beauty to legs (लक्ष्म्याः स्वभाव-
विकल्पत्वम्) is विषय and the attachment of beauty to legs

through joy (सन्ध्याः हर्षहेतुकलमस्यत्) is विषयिन् and the latter is conceived in the former by the relation of identity. 'अथ पञ्चसन्ध्याः कानिबीचरपयोः स्वभावकमत्वं जयोत्कर्षहेतुकलमत्वसाहाय्येन संभावितम्' इतीदम्. Similarly in 'सिन्धतीव तनोऽङ्गाणि वर्षतीवाङ्गायं वनः ।', the pervading of darkness is conceived to be identical with its besmearing the limbs and with the sky showering collyrium; 'व्यापनादि लेपनारिक्पेतया संभावितम्' as *Mammata* himself puts it. Here the विषय, viz. व्यापन, is अनुपात्त. *Jagannātha* does not take the relation of identity (साहाय्यसंबन्ध) to subsist between विषय and विषयिन् in each case. He notes :—

'न हर्षवामेहेनैवोद्येक्षणमिति निबन्धे किञ्चिदस्ति प्रमाणम् । तद्वैदु भेदेनाप्युद्येक्षणस्य हर्षनात् । "अस्यां भूमीनामपि मोहसूहे—" इत्यादौ (नैवधपद्ये ७-१४) । न च भूमिसंबन्धिनि धर्मविशेषे कीदृश्वामेहेनोद्येक्षणमिति वाच्यम् । भेदेनोद्येक्षणे वाप्येकामाद्येनेवृक्षकल्पनाया निरयंकत्वात् । न ह्यमेहेनैवोद्येक्षणमिति येन बोधितं हर्षयन्वनामहः स्यात् । लक्षणनिर्माणस्य पुरुषाधीनत्वात् ।' रस०, p. 298.

Vivekvara Pandit also shews how the views of earlier and later writers on poetics on the relation between विषय and विषयिन् differ. 'अथ प्राचामर्ष सिद्धान्तः । सर्वत्र विषये विषयिनोऽभेदेनैव संसर्गेणोद्येक्षणं न तु संबन्धान्तरेण ॥' अलं० कौस्तु०, p. 194; and 'अथ नवीनाः । अमेहेनैवोद्येक्षणमिति नियमे मानानावः । "अस्यां भूमीनामपि मानसूहे—" इत्यादौ भेदेनापि संसर्गेण तदर्थनात् । ..... । तस्मात् तद्विषयत्वेन प्रमितस्य पदार्थस्य रमणीयतद्भूतिधर्मनिसिक्तकं साहाय्येन संभावनं धर्मित्वरूपोद्येक्षायस्वभाववत्त्वेन प्रमितस्य पदार्थस्य तस्मान्नाधिकारधर्मनिसिक्तकं तद्वत्त्वेन संभावनं धर्मित्वरूपोद्येक्षाय लक्षणमित्याहुः ॥' अलं० कौस्तु०, pp. 195-6. The definitions of धर्मित्वरूपोद्येक्षा and धर्मित्वरूपोद्येक्षा given in the above extract are the same as the one common definition of both, in रसमङ्गाधट. (*Vide* p. 285).

Vidyādhara, it will be seen, does not insist upon वाक्यस्य संबन्ध in उल्लेखा; for he remarks 'धर्मिणि धर्माद्यप्ये तु व्यङ्ग्याः' (*Vide* the text p. 234).

Bhāmaha's definition of the figure is :—

'अविबक्षितसामान्या किञ्चिद्योपनया सह ।
अतदुपक्रियाम्बोम्बुल्लेखातिशयान्विता ॥'

His instance is :—

'किञ्चिद्व्यपदेशेन तस्माद्द्वयं सर्वतः ।
इत्थादर्थभरणान्याः पदद्वयीव विभावसुः ॥'

Udbhata's definition of the figure is almost the same :—

'साम्यरूपाविवक्षायां वाच्येवाद्यात्मनिः परैः ।
अतदुपक्रियाम्बोम्बुल्लेखातिशयान्विता ॥'

Pages 236—9.

अन्वयसितिसिद्धत्वं ————— अन्वयसंबन्धः —————

The figure अतिशयोक्ति is found under any one of the four conditions, *viz.*, when the अन्वयसाध is सिद्ध (*vide* note p. 577), in other words, when things different are described as not different, when the object under description is conceived to be another than what it is, in other words, when things not different are described as different, when connection is described between objects where there is no connection, and when non-connection is put forth between objects where there is connection. As excellence of the object under description is spoken of in each case, it is significantly called

अतिशयोक्ति. The instances given in the text illustrate the varieties in order. In 'पद्मवतः कल्पतपोरेष—' the excellence of the king's hand is shewn by describing the two *Karṇas* that are different as one; and also the superiority of the king's hand over a leaf of the *Kalpa* tree is conveyed. We have thus a fusion of the two figures व्यतिरेक and अतिशयोक्ति based upon श्लेष. Similarly in 'अक्षेपमोगाधारं—' the senses conveyed by पुरुषोत्तम, though different, are represented as one, and the king is conceived to be a new पुरुषोत्तम, superior to the old पुरुषोत्तम. It is consequently an instance of उद्येक्षा set up by अतिशयोक्ति based upon श्लेष and व्यतिरेक. The first two instances thus illustrate the first variety of अतिशयोक्ति, *viz.*, भेदेऽन्यभेदः. The following is another instance of it:—

' लतामूले लीनो हरिणपरिहीनो हिमकरः
स्फुरत्ताराकारा गन्धति जलधारा कुबलवान् ।
धुनीते बन्धूकं तिलकुसुमञ्जन्मा हि पवनो
बहिर्द्वारे पुण्ड्रं परिपन्नसि कस्यापि कृतिनः ॥ '

In this अश्ववसाव is सिद्ध, the विषय's—मुख, नयन, अक्षर, नासिका, being respectively swallowed up by (निगीर्ण in) the विषयि's—हिमकर, कुबलय, बन्धूक, and तिलकुसुम; and the former, though different from the latter, are represented as not different. 'इदमन्यत् सारस्वतं—' illustrates the second variety अनेहेऽपि भेदः. The king's learning, gravity, and liberality are shewn to be superior to those of others by being identified with another sort of learning, gravity, and liberality. Though not different, they are thus represented as different by the word अन्यत्. In 'स्थाने स्थाने कुलशिखरिषु—' the third variety of the

figure is illustrated. Here the connection between the *Malaya* breezes and the king's vehicle is described, though there is none. 'तुरङ्गे' is of course a better reading, but is found in K. only and in none of the Mss. of the text. While असंबन्धेऽपि संबन्धः is illustrated by 'स्थाने स्थाने—', the reverse of it, *viz.* संबन्धेऽप्यसंबन्धः, is illustrated by the last verse, 'स्वशीत्यं सर्वेभ्यो—'; for here though there is connexion between divine trees and liberality, absence of connection is described.

The two last varieties असंबन्धेऽपि संबन्धः and संबन्धेऽप्यसंबन्धः are also illustrated by the following verse :—

'राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद्गणुः ।
तस्या मुखं तदा साम्बपराभवमवामुयात् ॥'

In the first half of the verse though there is no connection between the Moon and the absence of the stain, connection is conceived ; while in the second half, absence of connection between the face and similarity (with the Moon) is suggested by the word पराभव, though there is a connection between them.

'पूर्वार्धे पूर्वोन्मौ कलङ्काभावस्यासंबन्धे संबन्धः कल्पितः । उत्तरार्धे साम्यसंबन्ध-संभवेऽपि तदसंबन्धः पराभवपदेन सूचितः । एवं चासंबन्धे संबन्धः संबन्धेऽप्य-संबन्ध इति द्विविधेयम् ।' उच्यते. *Mammaṭa's* 'अद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्' is thus to be taken in a wider sense. 'अद्यर्थोक्ताविस्तृपलक्षणमुक्तप्रकार-रहस्य' उच्यते. *Mallinātha* notes that *Rājānaka Ruyyaka's* division of the figure as संबन्धेऽप्यसंबन्धः and असंबन्धेऽपि संबन्धः is better than *Mammaṭa's* अद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ; for the latter is one of the ways in which the former can be shewn. Though

the use of क्वि and चेत् does shew connection or absence of it between two objects where the reverse is the case, it is not the only way of shewing it.

The fifth variety of अव्ययबोधि, viz., the reversion of the order of cause and effect is treated of by *Vidyādhara* where he has dealt with figures based upon a causal relation.

It will be seen that the first variety भेदेऽन्वयेः is generally based upon साध्यवसाना बोधी लक्षणा as in the instance 'ल्लानूले स्त्रीनो हरिणपरिहीनो हिमकरः—'. शुद्धसाध्यवसानलक्षणा is also taken by some as the basis of the figure. 'शुद्धसाध्यवसानलक्षणया धर्मधर्मिनो-रेकसाध्यवसायेऽन्वेषा' उच्यते०.

In the verse

कर्णलम्बितकदम्बमञ्जरी-
केस्यारुणकपोलमण्डलम् ।
निर्मलं निगमवागनोचरं
नीलिमानमवलोकयामहे ॥

नीलिमन् is used in the sense of विरज्जु, the repository of blueness. 'अथ नीलिमापदस्य तद्व्यञ्जने शुद्धसाध्यवसानलक्षणया नीलिमाऽभेदप्रतीतिः।' उच्यते०. Similarly the identification of हेतु and फल is also taken by some as the basis of this figure. 'एवं हेतुफलबोरेभ्यसाध्यवसायेऽन्वेषा' as in

'विद्यासमं समरसीमनि क्षान्तवाणा-
माजीवनं विबुधपर्यदि कोविद्यानाम् ।
संनोदनं सुरतसंसदि कामिनीनां
कर्म तदीजनवलाकवतोऽद्भुतं मे ॥'

Here विचासन &c. are used in the sense of विचासनहेतु. This is considered by some, however, as an instance of हेतुलंकार defined as 'हेतुहेतुमत्ता सार्धमभेदो हेतुत्वव्यते'.

Bhāmaha's definitions and instances of the figure are as under :—

'निमित्ततो वचो वचु लोकातिक्रान्तगोचरम् ।
मन्यन्तेऽतिशयोक्तिं तामलंकारतया वया ॥
त्वपुष्पच्छविहारिष्वा चन्द्रभासा तिरोहिताः ।
अन्यनीयन्त भृङ्गालिवाचा सन्नच्छद्गुमाः ॥
अपां यदि त्वक् क्षियिला अ्युता स्वात् फणिनामिव ।
तदा बुद्धंशुकानि स्तुरन्नेभ्यन्मसि बोधिताम् ॥
इत्येवमारिहरिता गुप्तातिशययोगतः ।
सर्वैवातिशयोक्तिस्तु तर्कबेदां वयागमम् ॥
तेषां सर्वत्र वक्रोक्तिरनवधार्यो विभाष्यते ।
वत्सोऽस्त्वां कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनवा विना ॥'.

Udbhaṭa's definition of the figure is the same as that of *Bhāmaha* and his divisions of it are like those of *Mammaṭa* as will be seen from the following :—

'निमित्ततो वचु वचो लोकातिक्रान्तगोचरम् ।
मन्यन्तेऽतिशयोक्तिं तामलंकारतया बुधैः ॥
भेदऽमन्यत्वमन्यत्र नानात्वं यत्र बध्यते ।
तया संभाष्यमानार्थनिबन्धेऽतिशयोक्तिगीः ।
कार्यकारणयोर्बन्धौ पौर्वापर्यविपर्ययः ।
अग्राभावं समालम्ब्य बध्यते सोऽपि पूर्ववत् ॥'

Nāgoji Bhaṭṭa remarks that what is considered उल्लेख by some writers on poetics is nothing else than अव्ययबोधिः.

‘प्रत्यम्बो नवपुण्डरीकमुकुलश्रेणी प्रतिभामाभरं
पूर्वेन्द्रोदयः प्रतिसितिरुहं नङ्गीप्रसूनोस्करः ।
किं चान्यत् कथयामि वीर जगतीरालिम्पति त्वद्यस्यो-
विस्तारे प्रतिदेशमेव द्विषयन्स्रोतस्वतीनिर्भरः ॥

अथैकैव कीर्तिस्तत्तस्याने योग्यतावशात् तेन तेन रूपेणाध्यवसिता । यथा वा
स्त्रीभिः कामोऽर्थिभिः स्वर्गः कालः शत्रुभिरिति सः ।
इति । अथ निमित्तभेदात् तत्तद्रूपेणाध्यवसायः । स च कविनिबद्धकर्तृक इत्य-
न्वत् ।

गुह्यव्यस्यञ्जुनोऽयं कीर्त्तौ भीष्मः शरासने ।

इत्युपाधीयमेव । अथ श्लेषसंकीर्णत्वमित्यन्वत् । एतेनेवृद्धेषु विषयेषु उल्लेखालंकार-
रोऽव्ययतिरिक्त इति केषांश्चिद्वृत्तिः परास्ता ।’ उद्यो०.

Pages 239-40.

भौपन्वगम्बतायां—कीर्त्तिं पङ्कवन्ति ते—

When objects under description (प्रकृत) or objects which are not under description (अप्रकृत) are connected grammatically with the same word shewing a property consisting either of an attribute or an action and when similarity between these is implied, the figure is तुल्यबोधिः. The title of the figure is significant, as the word तुल्यबोधिः means connection (of प्रकृत or अप्रकृत) with the same property. Since the same property with which प्रकृत and अप्रकृत objects are connected may consist of an attribute or an action, तुल्यबोधिः resolves itself into four varieties. In ‘प्रत्यर्थिपृथ्वीपति’—’crushing the pride

of hostile kings, protecting kings who surrender themselves, and worshiping the feet of *Durgā* are all प्रकृत, being the attributes of the king under description and are construed with the property 'natural'. If in place of नैसर्गिकं we have विद्यो-
त्तते, the verse will be an instance of क्रियानुल्ययोगिता. In 'गर्ज-
दुर्जव—' *Mandara*, *Kalpa* tree and *S'esha* are अप्रकृत, being
objects with which the hand of the king is compared, and
they are connected with the property 'futile'. If 'निन्द्यः' is
to be substituted for 'ध्वर्यः' the verse will illustrate अप्रकृत-
क्रियानुल्ययोगिता. In some cases the figure is set up by श्लेष, as
in the instance 'अलंकारवञ्जानि——' the two प्रकृत objects
काव्यानि and अरिकुलानि are construed with the same पद, अलंकारव-
ञ्जानि or with the senses of अलंकारवञ्जानि which, though dif-
ferent, are taken as one by the identification of the two mean-
ings, 'full of figures' (in the case of poetry) and 'thrown
into confinement for ever' (in the case of enemies).

It should be noted that though similarity between प्रकृत
and अप्रकृत objects is implied in this figure, the charm does
not consist solely in it, but also in their connection with the
same property. 'अत्र साम्बप्रतीतावपि सावन्माचकृतो न चमत्कारः किं
त्वेकधर्मान्वयकृतोऽपि । अतो गम्योपमया न निर्वाहः । "अगाल मानो हृदयात्सुप्या
विलोचनाभ्यामिव वारिधायः" इत्यत्र न तुल्ययोगिता । सादृश्यप्रतीत्यैव चमत्का
रात् ।' उद्यो०.

Appaya Dikshita mentions another kind of तुल्ययोगिता con-
sisting in acting equally with friends and enemies.

'हिताहिते वृत्तितौल्यमपरा तुल्ययोगिता ।

प्रहीयते परामूर्तिर्निश्चायवयोः समा ॥'

In this वराश्रुति (great prosperity and defeat) is given to friends and enemies. *Jagannātha* rejects it, but *Nagojī Bhatta* defends it. *Vide* रत्न०, p. 319.

Bhāmaha's definition and illustration of the figure are as under :—

‘स्त्रुनस्त्रापि विशिष्टेन गुणसाम्बन्धविवक्षया ।
गुण्यकार्यक्रियाभोगादिस्त्रुण्य गुण्ययोगिता ॥
द्येयो हिमगिरिस्त्वं च महान्तो सुरवः स्थिराः ।
वदन्त्वितमर्वाद्यामलन्तीं विश्रति क्षितिम् ॥’.

This corresponds to शीपक of विद्याधर, मम्मद, and other writers on poetics.

Udbhata's definition and illustrations of the figure are given below. They correspond to those of विद्याधर, मम्मद, and other writers.

‘उपमानोपमेयोक्तिपुञ्जैरप्रस्तुतैर्वचः ।
साम्याभिधावि प्रस्तावभाग्निर्वा गुण्ययोगिता ॥
स्वरङ्गनार्वं द्रष्टुः कस्य पिते न भासते ।
नालतीक्ष्णमृजेलाकस्त्रीनां कठोरता ॥
बोमपद्मे अराजालं तारवी स्वन् मृणाजिनम् ।
दधितानि तवाङ्गस्व बधमूनि तदुच्यताम् ॥’.

Pages 241-3.

विलितानां तु तथैषां—एवं गुणयोगेऽपि—

When objects under description (प्रकृत) and those that are not under description (अप्रकृत) are grammatically connected with the same word denoting property consisting of an

attribute or an action, and when similarity between प्रकृत and अप्रकृत objects is implied, the figure is called शीपक. Though the figure उपमा is thus suggested in a verse which illustrates शीपक, it is not an instance of ध्वनिकाव्य, but of गुणीभूतव्यङ्ग्य; because the charm consists not in उपमा which is suggested, but in शीपक which is expressed. As in this figure the word expressive of property is connected with words denoting प्रकृत and अप्रकृत objects together and not separately, that is, with words denoting प्रकृत objects alone or with words denoting अप्रकृत objects alone as in मुख्यबोगिता, the relation of उपमान and उपमेय, प्रकृत objects being उपमेय and अप्रकृत objects being उपमान, is real. उपमा however is implied and not expressed; because इव or any other वाचक word is not used. As the word expressive of common property is connected with words expressive of प्रकृत and अप्रकृत objects and as the latter are found in different sentences, the figure is really speaking connected with the sense of a sentence and not with that of a word; still as the object with which प्रकृत and अप्रकृत objects are connected is expressed by a word, the figure is said to be concerned with the sense of a word (परार्थगत) and not with that of a sentence (वाक्यार्थगत). The word denoting common property, though in proximity with either a word expressive of प्रकृत objects or of अप्रकृत objects, throws its light upon, in other words, is connected with, a word expressive of the other (अप्रकृत or प्रकृत objects) and the figure is therefore significantly called शीपक.

Jagannātha thus explains the word शीपक—'प्रकृतार्थमुपात्तो धर्मः प्रसङ्गात्प्रकृतमापि शीपयति प्रकाशयति सुन्दरीकरोतीति शीपकम् । यद्वा शीप इव

दीपकम् । संज्ञार्थां कन् । दीपसादृश्यं च प्रकृतप्रकृतप्रकाशकत्वेन बोध्यम् ।' रस०, p. 322.

As the word expressive of common property may consist of an attribute or an action and may be used in the beginning, or the middle, or the end of a sentence, the figure resolves itself into six varieties.

Jagannātha rightly objects to such a classification ; for he remarks there is no special charm when the word expressive of a common property is either in the beginning or the middle or the end of a sentence, and that if such a classification is accepted, there will be no end of divisions ; for the word expressive of common property may be near the beginning, or near the middle, or near the end of a sentence.

' अमुं चालंकारं धर्मस्व गुणक्रियाद्यात्मकस्यादिनध्यावसानगतत्वेन विविधमान-
नन्ति । ..... । वस्तुतस्तु धर्मस्यादिनध्यान्तगतत्वेऽपि चमस्कारवैलक्षण्यभावात्
वैविध्योक्तिरापातमात्रात् । अन्यथा धर्मस्वोपाद्युपमध्वोपान्त्यगतत्वे सत्तोऽपि
किञ्चिद्भूनाधिकदेशवृत्तित्वे चानन्तभेदप्रसङ्गात् ॥' रस०, p. 327.

In 'करोति न मुहं——' बिम्बम्, पुण्डरीकम्, and बहः of which the first two denote अप्रकृत objects and the last प्रकृत object (because the king's glory is described and compared with the Moon or a lotus), are connected with करोति which stands in the beginning of a sentence. Similarly in the two other instances the word expressive of common property is in the middle and the end of a sentence respectively. In all these three instances the common property denotes action. The following is an instance of गुणदीपक—

इयामलाः प्रावृषेण्यभिर्द्विषो जीमूतवक्त्रिभिः ।

मुवच सुकुमाराभिर्नवशाहलवक्त्रिभिः ॥

When a number of words expressive of actions are grammatically connected with one कारक, the figure is कारकरीपक, if the actions are both प्रकृत and अप्रकृत and कारकसुल्ययोगिता if the actions are all प्रकृत or all अप्रकृत.

‘वसु वानुं वक्षो धातुं विधातुमरिमर्दनम् ।

वानुं च माह्वान् राजन्नतीव निपुणो भवान् ॥’

If this is uttered by a poor man destitute of means, the figure is कारकरीपक, as the actions वसुदान and स्वप्नाप which are in this case प्रकृत, अरिमर्दन which is अप्रकृत, and वक्षोधान which is both प्रकृत and अप्रकृत have the same कर्तृकारक, viz., भवान्. If, however, the verse is uttered in praise of the king, all the actions become प्रकृत and the figure is कारकसुल्ययोगिता.

Jagannātha observes that रीपक does not deserve to be considered as a separate figure from सुल्ययोगिता, as the charm in both is the same, the word expressive of common property occurs in both once, and in both similarity is implied, and as the difference of the common property being construed in सुल्ययोगिता with प्रकृत objects or अप्रकृत objects and in रीपक with both प्रकृत and अप्रकृत objects should not constitute two figures. For in that case there should be two figures for two varieties of सुल्ययोगिता, in one of which the साधारणधर्म is connected with प्रकृत objects and in the other with अप्रकृत objects. ‘सुल्ययोगितातो रीपकं न पृथग्भावमर्हति । धर्मसकृद्वृत्तिमूलाया विच्छिन्नैरविशेषात् । विच्छित्तिवैलक्षण्यस्यैवालंकारविभागहेतुत्वात् । न च धर्मस्य

सकृद्दत्तेरविशेषेऽपि धर्मिणां प्रकृतत्वाप्रकृतत्वाभ्यां प्रकृताप्रकृतत्वेन च तुल्यबो-
गितायां शीपकस्त्व विशेष इति वाच्यम् । तथापि तुल्यबोगितायां धर्मिणां केवल-
प्रकृतत्वस्य केवलाप्रकृतत्वस्य च विशेषस्य सत्त्वादर्लकारहेतापत्तेः । श्लेषेऽपि हेता-
पत्तेः । सर्वेषामप्यलंकाराणां प्रभेदवैलक्षण्याद्वैलक्षण्यवापत्तेः । ..... । तस्मान्तुल्यबो-
गिताया एव वैविध्यमुचितम् । प्रकृतानामेव धर्मस्य सकृद्वृत्तिः । अप्रकृतानामेव ।
प्रकृताप्रकृतानां चेति । एवं च प्राचीनानां तुल्यबोगितायां शीपकस्त्व पृथगलंकार-
तानाचसापानां पुराप्रहमाचमिति गव्याः ॥ ' रस०, pp. 326-7.

Bhāmaha's definition and illustrations of the figure are as under :—

'आदिमध्यान्तविषयं विधा शीपकमिष्यते ।
एकस्त्वैव भावस्यत्वारिति तन्निघते विधा ॥
अमूनि कुर्वतेऽन्वयान्स्वाक्यामर्यशीपनात् ।
विनिर्मिद्वर्धनेष्वेह विधा निर्दिश्यते यथा ॥
मदो जगवति प्रीतिं सागङ्गं मानमद्गुरत् ।
स प्रियासङ्गमोत्कण्ठां सासरूढ्यां मनसः शुचम् ॥
मालिनीरंशुकभृतः खिबोऽलंकुरुते मधुः ।
हारीतशुकवाचश्च भूधराणामुपस्वकाः ॥
चरीमतीररण्यानीस्तरितइशुष्वदम्भसः ।
प्रवासिनां च चेतोसि शुचिरन्तं निनीचति ॥'.

Udbhata defines it as under :—

आदिमध्यान्तविषयाः प्राधान्येतरयोगिनः ।
अन्तर्गतोपमा धर्मा यच्च तशीपकं विदुः ॥

Pages 243-5.

वाक्यार्थगतत्वेन—वधर्मात्—

As the sense of a sentence is but the sense of a collection of words that make it up, it is proper that after the figures

concerning the meanings of words have been dealt with, those that concern themselves with the meaning of a sentence should be taken up. When in sentences conveying the senses of उपमेय and उपमान one and the same common property is expressed by different words which are synonymous, the figure is called प्रतिवस्तुपमा. As the word वस्तु means the sense of a sentence and as उपमा or common property is expressed in each sentence (प्रतिवस्तु) differently, the figure is significantly so called. It is of two kinds; (1) where the comparison is positive and (2) where it is negative. In the instance 'दातारः कति न——' the same common property 'ascending' is expressed by two different words आरोहति and अभ्यास्ते in the sentences expressive of the उपमेय and the उपमान. In some cases the common property is expressed in one sentence and implied in the other, as in 'आश्वादेन्यपराह्मुखी—'. Here in the उपमेयवाक्य, सेव्यताम् expresses the common property, while in the उपमानवाक्य, the same property is implied by the words 'when *Mandāra* stands before us, what is the use of thousands of other trees,' which imply that *Mandāra* alone should be resorted to. In both these instances the comparison is positive. In the instance 'संतोषकरानिपुणो——' it is expressed by negation; in other words, there is a contrast, the common property in the sentence expressive of the उपमेय being संतोषकरानिपुणः and in the sentence expressive of the उपमान, नानन्दहानचतुरः.

It should be noted that similarity in this figure is implied and not expressed by इव or such other words as in वाक्यार्थोपमा.

'शिवि स्थितो भानुरिव भूत्यस्त्वं भ्राजते नृप ।' is therefore an instance of कवचार्योपमा.

‘बहति विषधरान् पट्टरिजन्मा
शिरसि मसीपटलं दधाति शीपः ॥
विधुरपि भ्रजतेतरां कलङ्कं
पिष्टानजनं खलु विभ्रति क्षितीन्द्राः ॥’

is an instance of मालारूपा प्रतिवस्तूपमा, as there is one sentence expressive of उपनेब and many sentences expressive of उपमान, and as the same common property is differently expressed by the words बहति, दधाति, भ्रजतेतरान्, and विभ्रति.

Udbhāṭa defines and illustrates it as under :—

उपमानसंनिधाने च साम्बवाच्युच्यते बुधैर्यत्र ।
उपनेबस्य च कविभिः सा प्रतिवस्तूपमा गदिता ॥
शिरलास्ताडुद्यो लोके शीलसीन्दर्यसंपदः ।
निष्ठाः कियस्थो वषेऽपि वास्विन्दुः पूर्णमण्डलः ॥

Bhāmaha and *Vāmana* treat this figure under उपमा *Bhāmaha* notes as under respecting it :—

समानवस्तुन्यासेन प्रतिवस्तूपमोच्यते ।
अयेवानभिधानेऽपि गुणसाम्बप्रसीतितः ॥
साधुसाधारणस्वादिगुणोऽत्र व्यतिरिच्यते ।
स साम्बमापाद्याति विरोधेऽपि तयोर्वया ॥
किबन्तः सन्ति गुणिनः साधुसाधारणश्रियः ।
स्वाहुपाकफला नम्राः कियन्तो वाध्वद्यास्त्रिनः ॥

Vāmana's Sūtra shewing that प्रतिवस्तूपमा is simply a sort of उपमा is 'प्रतिवस्तूपमृतिरुपमाप्रपञ्चः ।' काव्या० १।३।१॥.

Pages 245-6.

बिम्बप्रतिबिम्बभावः—दुर्भगत्वम्—

If there is बिम्बप्रतिबिम्बभाव between उपमान and उपमेय and the common properties in the sentences expressive of them, the figure is वृष्टान्त. The difference between प्रतिवस्तूपमा and वृष्टान्त is that in the former there is वस्तुप्रतिवस्तुभाव between the common properties, while in the latter there is बिम्बप्रतिबिम्बभाव between them. For the meanings of वस्तुप्रतिवस्तुभाव and बिम्बप्रतिबिम्बभाव, see the note p. 533. 'अस्य चालंकारस्य प्रतिवस्तूपमया भेदकमेतदेव अस्तस्यां धर्मो न प्रतिबिम्बितः किं तु दृष्टसामान्यात्मनैव स्थितः । इह तु प्रतिबिम्बितः ॥' रस०, p. 337. Here as the relation of उपमेय and उपमान between two sentences is implied by the very force of the figure owing to the relation of similarity subsisting between the object under description and the one put forth in illustration of it and the common properties of them, words like वृष्टान्त, उदाहरण, and निदर्शन should not be used, otherwise there will be a repetition. As the sense of the sentence containing an illustration (वृष्टान्तवाक्य) makes us sure of the sense of the sentence for which the illustration is given (दार्ष्टान्तिकवाक्य), the figure is significantly named वृष्टान्त. 'वृष्टान्तवाक्ये वृक्षीतसहचारेण दार्ष्टान्तिकार्थप्रामाण्यनिश्चयात्' उच्यते०. It is of two kinds; (1) where there is an illustration by similarity, and (2) where there is an illustration by contrast (वैधर्म्यं). In 'स्वनासि रिपुः—' there is बिम्बप्रतिबिम्बभाव between the king and the lion, the destruction of enemies and the destruction of elephants and arms and nails. स्वनासि—मृसिहः is a दार्ष्टान्तिक sentence or one for which an illustration is given, while

नरकरदि—सृगेन्द्रः containing an illustration is called a वृष्टान्त sentence ; and the latter makes us sure of the former. 'अपि सहजमगोहरं—सुभगत्वम्' is an instance of वृष्टान्त by contrast. Here there is विम्बप्रतिविम्बभाव between poetry and a pearl-necklace, and 'marked by the merits of *Nrisimha*' and 'united with large breasts' and a contrast between मनोह्रं मवति and सुभगत्वं कलवति.

This figure is not treated of by *Bhāmaha* and *Vāmana*. *Udbhaṭa*'s definition and illustration of it are given below :—

वृष्टस्वार्थस्य विस्पष्टप्रतिविम्बनिर्घनम् ।
 यथेवारिपदैः सून्यं सुधैर्वृष्टान्त उच्यते ॥
 किं चाद्य बहुनोक्तेन ब्रज भर्तारमाप्नुहि ।
 उन्मन्वन्तमनासाद्य महानद्यः किमासते ॥

Pages 246-8.

प्रतिविम्बनस्य करणं—^०द्वैपम्बं गम्बम्—

When the relation between two objects (either senses of two words or senses of two sentences), possible or impossible, implies similarity between them, the figure is निर्घर्षना. It is of two sorts ; (1) where the relation is possible, and (2) where it is impossible. The figure is dealt with here ; because it also contains विम्बप्रतिविम्बभाव. In वृष्टान्त, the विम्बप्रतिविम्बभाव is expressed by two sentences ; while in निर्घर्षना by one sentence. In the verse 'अह्येकाकिन्यो—' the relation between glory which is pure though it wanders into the world of serpents (paramours) and shewing the truth of the statement that women even though alone and attractive, become

the most praiseworthy in the world if chaste, is possible and implies resemblance between glory and a chaste woman. This therefore is an instance of पदार्थवृत्तिः संभवद्वस्तुसंबन्धा निदर्शना. 'दृग्दृग्द्वारं——' is an instance of पदार्थवृत्तिः असंभवद्वस्तुसंबन्धा निदर्शना. In this the connection between the sky and the sportive charm of *Krishna* is not possible—for how can one thing bear the charm of another (अन्वस्व लीलामन्वः कथं धारयन्) —and it simply implies a resemblance between the two charms, the charm of the sky and that of *Krishna*. It is not proper to resort to लक्षणा here to remove अन्ववानुपपत्ति; for it can be removed even by the superimposition of one thing upon the other. Similarity is suggested here not by लक्षणा, but by the force of sense. 'न चेद्दृक्स्थलेऽन्ववानुपपत्त्या लीलापदस्य तत्सदृशलीलायां लक्षणेव स्यादिति वाच्यम् । आरोपेणाप्यन्ववोपपत्तौ । वस्तुमाहात्म्यादेव स्वस्वाः सावृद्धव्यञ्जकत्वम् ॥' इत्यो०. वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शना is exemplified by 'वीर नरसिंहं——'. Here the connection between one who wishes to glorify the greatness of *Nṛsiṃha* and one who throws submarine fire into the hollow of a fresh lotus is not possible and implies resemblance between them; for the sense intended to be conveyed here is that a man who wishes to glorify *Nṛsiṃha* is like a person who throws submarine fire into a fresh lotus. This is वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शना; because the verse implies a resemblance between the senses of two sentences. The verse cannot be taken as an illustration of वृद्धान्त; for in वृद्धान्त, the two sentences between which resemblance is implied are independent of each other, while here (in निदर्शना) they are dependant upon each other. Ancient writers on poetics hold that the impropriety of a

property of the वस्तु object as existing in an अवस्तु object constitutes the figure. But the reverse also makes up the same figure, for in both the cases the impropriety of relation is the same. Both the varieties are illustrated in order. In 'वा चण्डांसु——' the impropriety of the greatness of the valour of *Nṛsiṅha* which is प्रकृत as existing in the forest fire which is अवकृत is shewn and it implies resemblance between (प्रताप and सावानल). In the next instance 'जः कैलासनिवास——' the greatness of the splendour of the waves of the heavenly Ganges is अवस्तु and its existence in glory which is वस्तु is impossible. Resemblance is consequently implied between the splendour of the waves of the Ganges and glory.

ॐ सूर्वप्रभवो वंशः ॐ चात्पविषया मतिः ।

तितीर्षुस्तरं मोहादुदुपेनास्मि सागरम् ॥

is an instance of भार्यी वाक्यार्थया निदर्शना; while बोद्धव्यमतिः सूर्व-
प्रभव वंशवर्षवित्तुनिष्ठति स मोहादुदुपेन दुस्तरं तितीर्षति is छाब्दी वाक्यार्थया
निदर्शना. *Nāgoji Bhaṭṭa* gives the following as an instance of
छाब्दी वाक्यार्थया निदर्शना——

'त्वत्पादनस्तरत्नानि यो रञ्जयति भावकैः ।

इदं चन्द्रलेपेन पाण्डुरीकृते हि सः ॥

इत्यारौ तु छाब्दी बोध्या । वाक्यार्थया चोभयथापि (i. e. here and in
'ॐ सूर्वप्रभवो——') । 'इद्यो०. The following is also taken by
Rājānaka Ruyyaka and *Nāgoji Bhaṭṭa* to constitute the same
figure :—

'त्वत्पादनस्तरत्नानां बदलकक्रमाञ्जनम् ।

इदं श्रीलङ्कलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥

इत्थनाच्चेद । न चेद् वाक्यार्थरूपकम् । लोकप्रसिद्धोपमानोपमेयत्ववत्तोर-
मेदस्यैव रूपकत्वात् । किं च तत्र सादृशबलसाधनानुसन्नेदप्रतीतिः । इह तु प्रसि-
धनागामेदानुपपत्त्या तत्त्वकल्पमेति भेदात् ॥ ' उच्यते० ।

Jagannātha, however, takes the above verse as an instance of वाक्यार्थरूपक and refutes the view of *Rājānaka Ruyyaka* as under :—

'अलंकारसर्वस्वकारस्तु

“त्वत्पादनकारस्त्वानां बदलक्तकमार्जनम् ।

इद् श्रीखण्डलेपेन पाण्डुरीकरणं विधोः ॥

इति पद्यं वाक्यार्थनिर्द्धानामानुशाजहार । आह च—“यत्र तु प्रकृतवाक्यार्थे
वाक्यार्थान्तरमार्थोच्यते सामानाधिकरण्येन तत्र संबन्धानुपपत्तिमूला निर्द्धानैव
जुक्ता” इति । तन्न । वाक्यार्थरूपकत्वं इत्तजलाञ्जलित्वापत्तेः । न चेदापत्तिः ।
वाक्यार्थनिर्द्धानैव निर्वाच्यतां स्वीक्रियतां च वाक्यार्थरूपकमिति पर्यनुयोग-
त्वापि तुम्बत्वात् ॥ ' रस०, pp. 342-3.

Udyotakāra's view seems to be the better of the two.

The charm of this figure consists in the apprehension of identity between the senses of two words or two sentences ending in the conceived resemblance between them and not in the suggested resemblance between two things.

The purpose of निर्द्धाना will not therefore be served by व्यङ्ग्योपमा. 'न च निर्द्धानाविषये व्यङ्ग्योपमवैवास्तु अमस्कार इति वाच्यम् ।
अथानेदप्रतीतिकृतअमस्कारस्यैव सत्त्वात् । कल्पितोपमबहुलिक्रिया पर्यवसन्नया
तस्यैव अमस्कार इत्याद्यत्वात् । तदुक्तम् “उपजीव्यत्वेन भेदात्” इति ॥ ' उच्यते० ।

Mammata mentions another kind of निर्दर्शना which consists in a certain action indicating a connection between itself and its cause. In the instance

उज्जलं पद्मवाप्य बो लघु-
 हेलयेव स पतेरिति झुपव ।
 शैलशेखरगतो वृषत्कण्ठ-
 बाह्ममाकृतधृतः पतत्त्वधः ॥

the action of falling indicates a connection between itself and the acquisition of a high position by a worthless man. This sort of निर्दर्शना is what *Vidyādhara*, following *Rājānaka Ruyyaka*, calls संभवद्वस्तुसंबन्धनिर्दर्शना. *Rājānaka Ruyyaka* gives the following as an instance of संभवद्वस्तुसंबन्धा—

चूडामणिपदे धत्ते बो देवं रविमागतम् ।
 सतां कार्यातियेयीति बोधवन् गृहमेधिनः ॥

and thereby shews that निर्दर्शना consists not simply in an action indicating a connection between itself (the effect) and its cause but in an action indicating any thing also. ‘अन्वे तु “स्वस्वहेत्वन्वयत्व” (in *Mammata*’s *Kārikā* ‘स्वस्वहेत्वन्वयत्वस्योक्तिः किञ्चैव च सापरा’) इत्युपलक्षणं स्वक्रियया किञ्चिदर्थबोधनत्वम् । एवं च “चूडामणिपदे धत्ते बो देवं रविमागतम् । सतां कार्यातियेयीति बोधवन् गृहमेधिनः ॥” इत्यासावप्येवैवेत्याहुः ॥’.

The following illustrates मालारूपा निर्दर्शना—

शोभां तित्तीर्षति तरङ्गवतीमुज्ज-
 मावाभुमिच्छति करे हरिणाङ्गबिम्बम् ।
 मेढं लिलम्बविषति ध्रुवमेव देव
 यस्ते गुणान् गवितुमुद्यममादधाति ॥

Bhāmaha's definition and illustration of the figure are as under :—

क्रियैव विक्षिप्तस्य तदर्थस्वीपदर्शनात् ।
ज्ञेया निदर्शना नाम व्येववृत्तिभिर्दिना ॥
अथ मन्दद्युतिर्भास्वानस्तं प्रतिविद्यासति ।
उच्यते पतनाद्येति श्रीमतो बोधयन् नरात् ॥

Udbhata calls the figure *विदर्शना* and defines it like *Vidyādhara* and *Rājānaka Ruyyaka* :—

अमवन् वस्तुसंबन्धो भवन् वा अथ कल्पयेत् ।
उपमानोपमेयत्वं कथ्यते सा विदर्शना ॥

He has, however, given an instance of the first sort only, *viz.*, असंभववस्तुसंबन्धा, as under :—

विनोचितेन पत्न्या च रूपवत्स्यापि कामिनी ।
विधुवन्धविभावर्थाः प्रविभार्त्ति विद्योभताम् ॥

Pratthārendurāja, the commentator of *Udbhata's Alankāra-sārasaṅgraha*, notes that the second variety is not illustrated by *Udbhata*. 'अथ तु पदार्थसमन्वय उपमानोपमेयभावकल्पनया; स्वात्मानमुपपादयति तस्य विदर्शनाभेदस्योदाहरणमुद्भटपुस्तके न दृश्यते । तस्य तु भामहो-दितमिदमुदाहरणम् ।

“अथं मन्दद्युतिर्भास्वान्——” इति ।’

Pages 249-50.

उपमानोपमेयं——इति व्यतिरेकः——

When उपमेय is described as superior to उपमान, and when the distinction between them is predominant, the figure is called व्यतिरेक. In some instances the reasons of the superio-

rity of उपमेव over उपमान (आधिक्वहेतु) and of the inferiority of उपमान to उपमेव are both expressed, in some instances one of them is expressed, and in some neither is expressed. These four varieties are each divided into three classes according as the similarity between उपमान and उपमेव is directly expressed (श्रौत) by words like इव, or indirectly expressed (आर्थ) by words like सवृक्ष, or implied (आशित्त). In each of these varieties words may be श्लिष्ट or otherwise. The figure thus resolves itself into twenty-four varieties. All of them are illustrated by *Mammaṭa*. Vide *Kāvya-prakāśa*. *Vidyādhara* gives only two instances. In 'पवित्रसङ्गोच'— the lord of *Utkala*, *Nṛsiṃha*, is उपमेव and *Indra* is उपमान; and the last line shews that the latter is superior to the former; for *Indra* is described as न अपारिजात (one whose enemies are not destroyed or one who is not without पारिजात) and the king as अपारिजात (one whose enemies are destroyed). Here both the causes of स्वतिरेक, viz., the superiority of उपमेव over उपमान and the inferiority of उपमान to उपमेव, are expressed, the former by स्वमपारिजातः and the latter by एव नापारिजातः, the similarity between उपमान and उपमेव is not directly or indirectly expressed but implied in the first two lines (they call the king and *Indra* both पवित्रसङ्गोच), and these contain the श्लिष्ट word पवित्रसङ्गोच; for the king is पवित्रसङ्गोच in the sense of one having a good and holy family and *Indra* is पवित्रसङ्गोच in the sense of one whose thunderbolt is feared by mountains. As the word पवित्रसङ्गोच which is expressive of the common property of the king and *Indra* is to be construed with स्वान् which is प्रकृत and विद्वोञ्जसम् which is अप्रकृत, and as it is श्लिष्ट,

we have in this verse व्यतिरेक strengthened by शीपक which is set up by the apprehension of श्लेष. In the verse 'श्रीमद्भुक्तल-भूमिपाल—' the river of the waters of the king's charity is implied to be superior to other rivers, as the sea (the lord of rivers) is described to have no liking for the latter, having seen the former.

Rājānaka Ruyyaka describes this figure as consisting in the superiority of उपमान or उपमेद over the other and gives 'श्रीपः श्रीपोऽपि सखी—' (*Vide Mallinātha's* commentary) as an instance of the former; for according to him the उपमान, the Moon, is here described as superior to the उपमेद, youth; as the Moon waxes, while youth never returns. This, however, is rightly refuted by *Mammata* in his *Kāvyaṣprakāśa*. On critically examining the verse it will be found that in it the Moon is not compared to youth; but the unsteadiness of the Moon to the unsteadiness of youth, and the latter is greater than the former; for the Moon waxes after having waned, while youth once gone never returns; and this is the intended sense of the verse which is uttered by a सखी to a lady to exhort her to leave off मान or anger towards her lord and be reconciled with him. 'न ह्यत्र चन्द्रयौवनयोः सादृश्यं किं तु तत्सादृश्योः । तत्र चन्द्रक्षयस्य वृद्धिबाध्यतया न्यूनत्वम् । यौवनक्षयस्य स्वबाध्यतया धिकत्वम् । मानप्रसादानुगुणतया प्रकृतवाक्यार्थानुगुणत्वादिति । अस्यैर्यं क्षयः । एवं ह्यत्र वाक्यार्थः । चन्द्रो हि पुनः पुनरागमनेन लोके सुलभोऽतो न सादृश्यमाहात्म्य-घाती । इदं पुनर्यौवनमपुनरागमेनातिदुर्लभमिति मानादिभिरन्तराद्यैर्विदग्धया भवत्या मुधा गमन्वितुं न सांप्रतमिति । अन्यथा "किमिति अस्य कश्चर्यस्य यौवनस्य कृते नया मानाद्विरस्वते यातु मान यौवनम्" इति प्रतिकूलेनार्थेन प्रकृतार्थस्यापुष्टतापत्तेः । त्रिविहितकारिण्या इत्या हीदं वचनम् ॥' उच्यते०

Bhāmaha's definition and illustration of the figure are as under :—

उपमानवतोऽयं स्व बह्विधेषमिदं नम् ।
 प्वातिरेकं तमिच्छन्ति विशेषापादनाद्यया ॥
 सितासिते पद्मवती नेत्रे ते ताम्रराशिनी ।
 एकान्तशुभदयाने तु पुण्डरीकासितोत्पले ॥

Udbhaṭa's definition of the figure corresponds to that of *Rājānaka Ruyyaka* :—

विशेषोपासनं बन् स्वरूपमानोपमेययोः ।
 निमित्तादृष्टिदृष्टिभ्यां प्वातिरेको द्विधा तु सः ॥

All the instances given by him, however, show the superiority of उपमेय over उपमान as under :—

सा गौरीशिखरं गत्या दक्षिणां तपःकृष्यात् ।
 राहपीतप्रभस्त्रेन्वोर्ज्वन्ती वृत्तस्तनुम् ॥
 पद्मं च निधि निःश्रीकं दिवा चन्द्रं च निःप्रभम् ।
 स्फुरच्छायेन संततं मुखेनाधः प्रकुर्वतीम् ॥
 क्षीर्णपर्णाम्बुवाताद्यकटेषु तपसि स्थितम् ।
 समुद्रहन्ती मापूर्वं गर्वमन्यतपस्विवत् ॥
 या शैशिरी श्रीस्तपसा मासेनैकेन विश्रुता ।
 तपसा तां सुशीर्षेण वृत्तद्विधत्तीमधः ॥

Pages 250-2.

प्राधान्येन निबद्धं—भेदेऽप्यभेदः—

When one of उपमान and उपमेय is represented as predominant and the other connected with the sense of सह, the figure

is सङ्केत्ति. Thus in this figure the connection of उपनेत्र with a verb is direct and expressed (साङ्ग) and that of उपमान with a verb is implied through the force of the word सह. Here what is connected with सह is अप्रधान by *Pāṇini's Sūtra* "सह-कुक्तेऽप्रधाने" २।३।१९॥ and therefore उपमान, while the other is प्रधान and उपनेत्र. 'तत्र नृत्तीयान्तस्व विशेषणतया गुणत्वम् । प्रयमान्तस्व विशेष्यतया प्रधानत्वम् । एवं च प्रयमान्ते साङ्गोऽन्वयः । नृत्तीयान्ते तु सहायसाम-ध्यायः ॥' उद्यो०. This figure is based upon अतिशयोक्ति in which the order of precedence of cause and effect is reversed or on identification grounded on श्लेष. 'हृद्यस्व चालंकारसान्त्व-लक्षणमाप्तम् । तेन "अनेन सार्धं विहराम्बुराशोः——" इत्यादौ नेत्रम् ॥, उद्यो०. In 'संभ्रामाङ्गणभूषणस्व——' hostile kings are described as running away to different directions along with the arrows discharged by *Nṛsiṃha*. Though the arrows are the cause of their flight, their discharge is described as contemporaneous with the flight of enemies which is the effect. The figure is thus based upon अतिशयोक्ति in which the order of the precedence of cause and effect is reversed, the cause being described either as simultaneous with the effect or as succeeding it instead of preceding it as is natural. The connection of भूमिपतिभिः with दिक् चक्रमुद्भूतम् is expressed and direct, while that of मार्गजैः with it is implied through the force of the sense of सह. In 'रणे वीरनृसिंहस्व——' the figure is based upon identification caused by श्लेष; for the two meanings of मह (pride in the case of enemies and ichoral juice in the case of elephants), though different, are identified.

Bhāmaha's treatment of the figure is as under :—

मूल्यकाले क्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाश्रिते ।
 परैर्नैकेन कथ्येते सहोक्तिः सा मता यथा ॥
 हिमपाताविलक्षितो गाढालिङ्गनहेतवः ।
 वृद्धिमायान्ति यामिन्यः कामिनां प्रीतिभिः सह ॥

Udbhata's definition of the figure is the same. Only the last *Pāda* reads differently, as 'सा सहोक्तिर्भता सताम्'. His instance of it is :—

शुभ्रनो मृत्युना सार्धं यस्याञ्चो तारकामये ।
 चक्रे चक्राभिधानेन प्रेष्येणाप्तमनोरयः ॥

Pages 252-3.

ब्रह्मोऽधुना—भवतः सभा—

Having treated of सहोक्ति we now take up विनोक्ति which is as it were its antagonist. When without a certain thing, good or bad, another thing is described as the reverse of it, the figure is विनोक्ति. In 'न स्वहेरिवधूवकं—' the face is described as not shining without beauty and the Moon without light. While in 'विना पद्माकरो—' a lake is described as shining without crocodiles, sandal without serpents, and the council of *Nṛisimha* without rogues.

विना is not the only word, the use of which constitutes the figure. All the synonyms of विना, such as नञ्, निर्, वि, अन्तरेण, ऋते, रहित, and विकल, constitute the figure. 'इयं च न केवलं विनाशब्दस्य सत्त्व एव भवति । अपि तु विनाशब्दार्थवाचकमात्रस्य । तेन नञ्-निर्-वि-अन्तरेण-ऋते-रहित-विकल-इत्यादिप्रयोगे इत्येव ।

निर्गुणः शोभते नैव विपुलाडम्बरोऽपि ना ।

भाषातरम्यपुष्पश्रीशोभितः शास्त्रलिखया । ” रस०, p. 365.

The figure is not treated of by *Bhāmaha* and *Udbhaṭa*.

Pages 253-57.

साधारणधर्मवशात्—परिणमयितव्यः—

When from the force of adjectives common to प्रकृत and अप्रकृत, अप्रकृत is inferred from प्रकृत, the figure is समासोक्ति. The common adjectives shew a common property which leads to the inference of अप्रस्तुत. The difference between एकदेशविवर्तिरूपक and समासोक्ति is that in the former in which the superimposition of विषयिन् on विषय is expressed in one place and suggested in another, the विषयिन् which is अप्रस्तुत colours the विषय which is प्रस्तुत by its own form; while in the latter, अप्रस्तुत which is inferred simply from common attributes, does not colour प्रस्तुत by its own form as in the former, but characterizes it. In other words, in रूपक, the form of विषयिन् is superimposed upon विषय, while in समासोक्ति, the behaviour of अप्रस्तुत is superimposed upon that of प्रस्तुत; and this superimposition is caused by व्यञ्जना. समासोक्ति is thus गुणीभूतव्यङ्ग्या. ‘समासोक्तौ प्रकृतव्यवहारेऽप्रकृतव्यवहारारोपः । रूपके तु विशेष्ये प्रकृतेऽप्रकृतरूपाारोपः ॥’ उद्यो०. The behaviour of one object (अप्रस्तुत) superimposed upon another (प्रस्तुत) cannot rest in it. It therefore suggests that in which it rests by invariable concomitance. By the अप्रस्तुत which is thus implied प्रस्तुत is characterised.

‘अन्वरोप्यमाणोऽन्यव्यवहारोऽन्वय न संभवतीति तद्विनाभावात् स्वव्यवहारि-
णमाक्षिपतीत्याक्षिप्यमाणेनाप्रस्तुतेन धर्मिणैव प्रस्तुतो धर्मवच्छिद्यते न पुनराच्छा-
द्यते ।... । एवं समासोक्तौ व्यवहारसमारोपाद्प्रस्तुतेन प्रस्तुतत्वं वैशिष्ट्यलक्षणम्.
वच्छेदकत्वं विधीयते । रूपके तु रूपसमारोपाद् रूपकपितत्वाख्यमाच्छादकत्वमित्यन-
द्योर्भेदः ॥’ *Vide Jayaratha’s commentary on अलं० सर्व०, p. 85.*

Nor is समासोक्ति to be confounded with परिणाम. For in परिणाम, विषय of superimposition appears as विषयिन् or the object superimposed and consequently remains subordinate, विषयिन् or आरोप्यमाण being predominant. In समासोक्ति, how-
ever, विषय or the subject of superimposition (in other words, प्रस्तुत) looks characterized by the attributes of the object superimposed (*i. e.* अप्रस्तुत) and is therefore predominant. As the figure thus consists in the implication of अप्रस्तुत from प्रस्तुत and thus represents two things in brief, the word ‘समासोक्ति’ is significant. उक्ति in समासोक्ति is to be taken as equivalent to प्रतिपादन and not to कथन.

The implication of अप्रस्तुत from प्रस्तुत requires a cause or ground. If it be taken as taking place without any ground, the definition of समासोक्ति would be open to the fault of अतिव्याप्ति. निमित्त therefore must be taken as essential for implication. The निमित्त which is thus indispensable is a common property and it may consist of an attribute or action. Property is illustrated in ‘गुणप्रणयिनी—’. In this through the force of the common property (*i. e.* property found in प्रस्तुत and अप्रस्तुत) consisting of an attribute, *viz.*, गुणप्रणयित्व, मुष्टिमाह्वानध्वत्त्व, and सुवंधाजत्व, which have two meanings, one connected with धनुर्वली and the other with स्त्री, धनुर्वली

is apprehended as characterized by the attributes of a woman, without giving up its own nature as it does in रूपक. Now the adjectives which are connected with प्रस्तुत and अग्रस्तुत both may be either श्लिष्ट, औपम्यगर्भ, or साधारण. In 'गुणप्रणयिनी——' they are श्लिष्ट. In 'विद्यालवलभीभुजान्——' they are औपम्यगर्भ. In this instance through the force of the commonness of attributes arising from the power of compounds shewing resemblance (उपमासमास), viz., विद्यालवलभीभुजाश्च and others which may be dissolved either as विद्यालवलभीभुजेव (उपनिवृत्तसमास) or विद्यालवलभीसदृशी भुजा (मध्यमपदलोपी) येषां तान् houses and flames are apprehended as characterized by the attributes of a नायक and a नायिका.

The ground of the implication of अग्रस्तुत from प्रस्तुत consisting of action is illustrated by 'विद्यालवलभीभुजाः——'. In this कल्पद्रुम and लता are apprehended as नायक and नायिका through their having the common property of the action of speaking &c.

In 'धार्ढी वीर——' adjectives are साधारण; i. e., they apply both to trees and a lover. The figure समासोक्ति is here set up by the compound शाखाभुजेः which may be dissolved either as शाखा एव भुजाः तैः or शाखा भुजाः इव तैः; for आकर्षण and other actions can be performed either by branches or hands. As there is neither साधक nor बाधक प्रमाण in favour of उपमासमास or रूपकसमास, or of उपमा or रूपक, we have a fusion of उपमा and रूपक caused by uncertainty about them (संदेह).

Where, however, there is a certainty about रूपक, even though there is a possibility of arriving at a common pro-

perty by dissolving the compound (containing the रूपक) in another way, it does not become a ground for समासोक्ति. For as the second sense is suggested by एकदेशविवासरूपक, समासोक्ति is useless or has no end to serve. In 'धावन्तीर्नरसिंह—' creepers are described as soliciting the wives of enemies through mercy. Mercy, a quality of animate objects, is conceived as existing in creepers and to establish its existence it is but proper that they should be described as friends. If रूपक and समासोक्ति both suit the description, we should take रूपक and not समासोक्ति. The compound प्रसूनक्षयैः must be dissolved as प्रसूनान्येव ईक्षणानि तैः and not प्रसूनानि ईक्षणानीव तैः ; for the act of seeing can be accomplished by eyes and not flowers. We must therefore take the compound as favouring रूपक. It is एकदेशविवासरूपक ; because the superimposition of ईक्षण on प्रसून which is expressed suggests that of सखी on लता and the apprehension of this रूपक becomes a ground for उद्येक्षा which consists in the conception of mercy in creepers.

Through the very force of adjectives common to अप्रस्तुत and अप्रस्तुत, समासोक्ति brings out the idea of the अप्रस्तुत or उपमान which is not expressed. उपमान therefore should not be expressed. In the instance 'विधुरीकुर्वन्—', the idea of the lover which is अप्रस्तुत is implied through the very power of common properties such as untying the braid of hair, destroying the painted marks on cheeks and so on. If therefore उपमा is used, as in कामीव, there would a repetition of sense. उपमा therefore should not be employed where समासोक्ति has a scope. The second half of the व्याख्येय should therefore be changed into 'हम्मरिमानमर्दन—'.

Mammata says that the introduction of उपमा into the province of समासोक्ति, which is a defect in समासोक्ति, comes under the general defect of अपुष्टार्थत्व or पुनरुक्तता. 'साधारणविशेषणवशादेव समासोक्तिरनुक्तमपि उपमानविशेषं प्रकाशयतीति तस्यात्र पुनरुद्देशाने प्रयोजनाभावात् अनुपादेयता अत् तदपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा शेषः ॥' काव्य० १०.

Thus समासोक्ति is based upon either श्लिष्ट adjectives, or औपम्यगर्भ adjectives, or साधारण adjectives. *Appaya Dikshita* mentions a fourth kind of समासोक्ति arising from विशेषणसारूप्य. The instance given by him is the following verse from उत्तर-रामचरित—

पुरा यत्र श्रोतः पुलिनमधुना तत्र सरितां

त्रिपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहाम् ।—

In this the description of the forest is प्रकृत, and through similarity with it is implied the history of towns and villages in which vicissitudes of wealth and progeny are caused. 'अत्र वनवर्षने प्रस्तुते तत्सारूप्यात् कुटुम्बेषु धनसंतानादिसमृद्धिसमृद्धिविपर्यासं ग्रामस्य तत्समाश्रयस्य ग्रामनगरादेर्वृत्तान्तः प्रतीयते ॥' कुवल०. This kind of समासोक्ति is mentioned by अप्यव्ययीक्षित alone. 'इयं चाप्यव्ययीक्षितैरेवोक्ता नान्यैः ।' प्रभा on प्रदीप. *Jagannātha* criticizes *Appayya Dikshita* as he does in many other places on the ground that this cannot be समासोक्ति; as similarity of adjectives which is the very soul of समासोक्ति is absent here. 'समासोक्तिजीवातो विशेषणसाम्यस्यात्राभावेन समासोक्तिताया एवानुपपत्तेः ।' रस०, p. 383. This criticism, however, is rightly not accepted by *Nāgoji Bhatta*. 'चिन्त्यमिदम् । विशेषणसाम्यगम्यसावृद्धयगम्यत्वेऽपि तत्त्वानपायात् ॥' *Vidc* रस०, p. 383.

Bhāmaha defines and illustrates the figure as under :—

‘ यत्रोक्ते गम्यतेऽन्योऽर्थस्तस्मानविशेषणः ।
 सा समासोक्तिरुद्दिष्टा संक्षिप्तार्था यया तथा ॥
 स्कन्धवान्जुरध्यालः स्थिरोऽनेकमहाफलः ।
 जातस्तद्वयं चोच्चैः पातितश्च नभस्वता ॥ ’.

Udbhata's definition and illustration of the figure are given below :—

‘ प्रकृतार्थेन वाक्येन तस्मान्नैर्विशेषणैः ।
 अप्रस्तुतार्थकयनं समासोक्तिरुदाहृता ॥
 इन्तप्रभासुमनसं पाणिपङ्कवद्योभिनीम् ।
 तन्वीं वनगतां लीनजटाषट्चरणावलिम् ॥ ’.

Pages 257-8.

विलसति विशेषणानां—केनार्थिनः कृताः—

When adjectives suggest another meaning than the one they express, the figure is *परिकर*. In *समासोक्ति* *अप्रस्तुत विशेष्य* is suggested by the force of adjectives common to *प्रस्तुत* and *अप्रस्तुत*; while in *परिकर* adjectives are significant. They suggest some particular attribute in the *प्रस्तुत विशेष्य* and thereby heighten its beauty. As the suggested sense helps on the expressed sense, the figure is significantly called *परिकर*. ‘ एवं च प्रतीयमानांशस्य वाच्योन्मुखत्वात् परिकर इति सार्थकं नाम । ’ *शंके* ० *सर्व* ०, p. 94. In ‘ *नरसिंह नरेन्द्रेण—*’, the adjectives *मन्दनद्रुमबाहुना* and *धनेशांशावतारेण* suggest the king's generosity and opulence.

विशेषणानां in the definition implies that there must be many significant adjectives to constitute the figure. *Mammata*

and *Vimarsinikāra* also hold the same view. *Mammaṭa's* definition is 'विशेषणैर्बहु साकूतैरुक्तिः परिकारस्तु सः'. In the *वृत्ति* it is argued one might say that as adjectives that do not nourish the sense constitute a fault in meaning, called *अपुष्टार्थ*, the use of adjectives that assist the sense simply removes the fault *अपुष्टार्थ* and does not constitute a figure. Still when many adjectives qualifying one and the same noun are used, they give rise to a charm and hence it is that *परिकार* is classed among figures. 'बय्यप्यपुष्टार्थस्य शेषसाभिधानात् तन्निराकरणेन पुष्टार्थस्वीकारः कृतः तथाप्येकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामेवमुपन्यासे वैचिष्यमित्यलंकारमध्ये गणितः ॥' काव्यप्र० १० उ०. 'अत्र विमर्शिनीकारादय आहुः—“विशेषणानां बहुत्वमत्र विवक्षितम् । साभिप्रायविशेषणगतबहुत्वकृत एव चात्र वैचिष्यातिशयः । एकविशेषणं तु शेषाभावमात्रस्यावकाशः ॥” *Vide* रस०, p. 387. *Govinda*, *Nāgoji Bhaṭṭa* and *Jagannātha*, however, hold that even a single significant adjective may constitute this figure, that the figure is not in that case mere freedom from *अपुष्टार्थ* fault—for that (absence of the fault) can be brought about even by dropping the adjective altogether—and that charm is experienced even from a single significant adjective. 'बया नित्ये संध्याबन्धनादौ शेषाभावस्याङ्गवैकल्येऽपि सिद्धौ साङ्गतस्करणं कलातिशयादिव तथा शेषाभावस्य विशेषणानुपादानेऽपि संभवेन साभिप्रायैकविशेषणनिबन्धनमस्कारो वुरपह्व इति भावः । किं च “सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः” इत्यादौ यत्र सुधांशुकलितोत्तंस इति विशेषणभावेऽपि तापहरणसामर्थ्यस्य सामर्थ्यातिशयेनाप्युपपत्तेश्च विशेषणानुपादानेऽपि न क्षतिस्तत्र तद्विशेषणोपाशनमधिकषमस्कारादिवेति बोध्यम् ॥' उद्यो०. *Jagannātha* also observes, 'विशेषणानेकरवं हि व्यङ्ग्याधिक्याधाकल्याद्वैचिष्यविशेषाधाकल्यानस्तु नाम । न तु प्रकृतालंकारघटीरनेव तद्विहितं शक्यं वक्तुम् ॥' *Vide* रस०, p. 387. The

following is given by him as an instance in which one significant adjective constitutes the figure :—

अधि लावण्यजलाद्यत्र तस्या हा इत्य गीननवनायाः ।

सूरस्ये त्वधि किं वा कथयामो विस्तरेणालम् ॥

Jagannātha's further remarks on this are worth quoting :—

‘सुन्दरस्ये सस्युपस्कारकस्वनलंकारत्वम् । चनस्कारापकर्षकाभावत्वे च शोषा-
भावत्वम् । तदेतज्जर्मद्वयं विविक्तविषयं यदि हेवादेकस्मिन् विषयविशेषे समाविष्टे-
त्तदा का हानिः स्यात् । उपधेयसंकरेऽप्युपाध्यसंकरात् । यथा ब्राह्मणत्व मूर्खत्वं
शोषः विद्या तु शोषाभावश्च भवति गुणश्च तथेहाप्युपपत्तिः । न च शोषाभावतया
प्राप्तस्यापि परिकरस्य किमित्यलंकारेषु गणनागौरवमिति वाच्यम् । उभयात्मकत्वेने-
तरवैलक्षण्यज्ञापनार्थतया गणनोपपत्तेः । यथा गुणीभूतव्यहृद्यभेदतया संगृही-
तापि समासोक्तिरलंकारगणनायां पुनर्गण्यते । यथा वा प्रासादावासिषु गणितोऽ-
प्युभयवासी भूवासिगणनायां पुनर्गण्यते तथेहापीति न कश्चिदोषः । अन्यथा
प्राचां काव्यलिङ्गमप्यलंकारो न स्यात् । तस्यापि निर्हेतुरूपशोषाभावात्मकत्वात् ॥’
रस०, pp. 389-90.

The meaning suggested by adjectives is subordinate, as it strengthens the sense of the object under description. The verse in which this figure occurs is therefore not ध्वनिकाव्य, but गुणीभूतव्यहृद्य.

This figure is not dealt with by *Bhāmaha* and *Udbhaṭa*.

Pages 258-9.

तावृक् किमपि—* मभिच्यञ्जयन्ति—

If instead of adjectives being significant as in परिकर, the substantive qualified by them is significant, the figure is

called परिकराङ्कुर. It is thus the opposite of परिकर and therefore follows it in treatment. In 'नरसिंह महीपाल—' the substantive विषयगा is significant. It suggests the idea of fitness for the purification of the three worlds by its flowing in them. Suggesting this sense it assists and beautifies the expressed sense. The suggested sense being thus subordinate to the expressed sense, this is no province of भ्रान्ति; but comes under गुणीभूतत्वहृत्त्व. The substantive in this verse suggests a meaning by its etymological sense (योग as चिन्तिः पथिनिर्गच्छतीति विषयगा). Sometimes it may suggest a meaning by convention (रूढि or प्रसिद्धि). Here the substantive, though it is not used so as to suggest the meaning directly, suggests it by its conventionality. In 'नायः काकोरनायां—', the substantives काकोरनाय and कार्त्तवीर्ये suggest the idea of सहस्रमुखत्व and सहस्रकरत्व not by योग but by प्रसिद्धि and this suggested sense helps the development of and embellishes the expressed sense; for the intended sense is that if शेषनाग describes the virtues of *Nṛsiṃha* with his thousand tongues and सहस्राङ्गुलं writes them with his thousand hands, &c., then alone can the virtues be enumerated, not otherwise.

This figure is not treated of by *Bhāmaha*, *Udbhata*, *Mammaṭa*, *Rājānaka Ruyyaka*, and several other writers on poetics. *Nāgoji Bhaṭṭa* says that it need not be taken as a separate figure, but simply as a variety of परिकर. 'अथ (i.e. in *Mammaṭa*'s definition of परिकर, viz. 'विशेषणैर्भेद साकृतैश्चिन्तिः परिकरस्तु सः') विशेषणैरिदमुपलक्षणं विशेष्यस्त्वापि । तेन सामिप्रागे विशेष्येऽन्वयम् । अथा " चतुर्धां पुरुषार्थानां ज्ञाता देवचतुर्भुजः " इत्यथ । अथ चतुर्भुज इति विशेष्यं

पुरुवार्यचतुष्टयदानसामर्थ्याभिप्रायवर्गम् । बाहुल्यकल-व्यकर्मलुडन्वकरपलुडन्व-
विशेषणसम्बन्धोरेकशेषो वा (*i. e.* विशिष्यते इति विशेषणं विशेष्यः विशिष्यते
अनेनेति विशेषणम्) । उक्तिरित्यस्वार्यकयनमित्येवार्थः । एतेन “साभिप्रायविशेष्ये
परिकराङ्कुरनामा भिन्नोऽलंकारः” इत्यपास्तम् ।’ उच्यते०

Pages 259-62.

यत्र विशेष्यविशेषणसाम्बन्धं— काव्यप्रकाशकारस्य सिद्धान्तः—

When the resemblance between two objects is only verbal and pertains to both adjectives and the noun qualified by them, the figure is called श्लेष. It has two varieties ; for the objects may be both प्रकृत or both अप्रकृत. Thus when not only adjectives, but even the noun qualified by them convey two meanings, both applicable to प्रकृत or to अप्रकृत, the figure is श्लेष. It differs from समासोक्ति in as much as the resemblance pertains to both the noun and its adjectives, while in समासोक्ति it concerns adjectives alone. It is also different from तुल्ययोगिता ; because in तुल्ययोगिता the noun does not convey two meanings as in श्लेष. In this figure the noun qualified by attributes expresses two meanings referring to similar objects, *i. e.*, to objects both प्रकृत or both अप्रकृत, and not to dissimilar objects also, one प्रकृत and the other अप्रकृत as *Rājānaka Ruyyaka* takes it. It has therefore two varieties only and not three. In ‘कन्दर्पोद्भव’— the liberality and the bravery of *Nṛisimha* are both to be described. The senses of friends and enemies are therefore both connected with the context. भवतो मित्रैः is thus equal to भवतो मित्रैः or भवतोऽमित्रैः मित्र and अमित्र are both प्रकृत and the adjectives

कल्पोदयमाश्रयतिः &c. convey two meanings, one referring to निचैः and the other to अग्निचैः. This is therefore an instance of केवलप्रकृतगोचरः श्लेषः. 'निञ्जकरकलितस्वाहं—' is an instance of केवलप्रकृतगोचरः श्लेषः; for in it विभावसु, which has two meanings, fire and the Sun, and of which the attributes निञ्जकरकलितस्वाहं &c. convey two senses, one connected with fire and the other with the Sun, is represented as the उपमान of तेजस् and is therefore अग्रकृत.

Rājānaka Ruyyaka, as mentioned before, has a third variety of श्लेष, which is प्रकृताग्रकृतगोचरः. The following is an instance of it, given by him :—

स्वेच्छोपजातविषयोऽपि न याति वक्तुं
देहीति मार्गणद्यतैश्च ददाति दुःखम् ।
मोहात् समाक्षिपति जीवनमप्यकाण्डे
काष्टं मनोभव इवेश्वरसुर्विदग्धः ॥

Jagannātha also admits this variety. He gives the following instance :—

अलं हि मानी परिक्षीर्णगात्रः
समापित्तः फाल्गुनसंगमेन ।
अत्यन्तमाकाङ्क्षितकृष्णवर्त्मा
भीष्मो महात्माजनि माघतुल्यः ॥

He remarks :—

'अत्र प्रकृताग्रकृतयोर्भीष्ममाघयोरश्लिष्टत्वाद्भिषोषणानां च श्लिष्टत्वाद्भवति तृतीयो भेदः । परं नूपमया संकीर्णः । यदि च 'माघो महात्माजनि हन्त भीष्मः' इत्यग्रकृतांशमपि श्लेषमस्तं कृत्वा रूपकं क्रियते तथापि प्रकृतविषयेष्यस्य माघस्या-

श्लिष्टत्वाद्वापि उच्यते एव श्लेषः । न चात्र समासोक्तिरिति अनित्यम् । अप्रकृत-
धर्मिणोऽपि शब्दवाच्यत्वात् । यत्र स्वप्रकृतव्यवहार एव शब्दार्थिकं सहेतापि न
स्वप्रकृतधर्मी तत्र समासोक्तोरिति ॥ ' रस०, pp. 392-3.

Neither *Mammaṭa* nor *Vidyādhara* accepts this variety.

Where the expressive power of words is restricted to the sense of the object under description by context or other restricting causes, and where though it cannot consequently express the sense of the अप्रकृत, the sense of the अप्रकृत is apprehended, we have ध्वनि, as in 'हिरण्यकशिपु—' Vide note P. 457.

श्लेष is divided into शब्दश्लेष and अर्थश्लेष. According to *Udbhata* and *Rājānaka Ruyyaka* शब्दश्लेष is that which resorts to शब्द, while अर्थश्लेष is that which resorts to अर्थ; for their theory is 'योऽलंकारो बह्वश्रितः स तदलंकारः'. In practical life if an ornament is put on round the neck, it is called कण्ठालंकार, and if it be worn on the ear, it is कर्णालंकार. If therefore an अलंकार resorts to शब्द, it is शब्दालंकार, if to अर्थ, अर्थालंकार, and if to both, उभयालंकार. According to the maxim सकृदुचरितः शब्दः सकृदर्थं गमयति, a word, uttered once, can convey only one meaning. If therefore a word simple or compounded, has more than one meaning, we must assume that there are as many words as there are meanings. 'अर्थभेदाच्छब्दभेदः. Words, which thus change with their senses, can sometimes be repeated, being made up of the same vowels and consonants and being exactly the same in स्वर (उदात्त, अनुदात्त or स्वरित), प्रत्यय (आभ्यन्तर and बाह्य), स्यान् &c. Sometimes they cannot be repeated, being different in स्वर, प्रत्यय, स्यात् &c. In the

former case they constitute अर्थश्लेष, in the latter case, शब्दश्लेष. Thus when the difference of words is apprehended through the difference of प्रबल &c., as it is different words that coalesce like lac and wood, the figure is called शब्दश्लेष; and it is also known as सभङ्गश्लेष; for though the compounded word is the same, actual words that convey two meanings are different. Where, however, through the sameness of प्रबल &c., the same word conveys two meanings like two fruits hanging from a stem, it is the meanings that coalesce and not the words. The figure is consequently called अर्थश्लेष and as the simple or compound word is not broken into two words different in प्रबल &c., it is also known as अभङ्गश्लेष. 'एष च शब्दार्थोभयगतत्वेन वर्त्तमानत्वात् त्रिविधः । तद्यथात्तादिस्वरभेदात् प्रयत्नभेदाच्च शब्दान्यत्वे शब्दश्लेषः । यत्र प्रायेण पदभङ्गो भवति । अर्थश्लेषस्तु यत्र स्वरादिभेदो नास्ति । अत एव न तत्र सभङ्गपदत्वम् । संकलनया तूभयश्लेषः ॥' अलं० सर्व०, p. 96. *Udbhata* too expresses the same view. His definition is :—

‘एकप्रयत्नोच्चार्याणां तच्छायां चैव विभ्रताम् ।
स्वरितादिगुणैर्भिन्नैर्बन्धः श्लिष्टमिहोच्यते ॥
अलंकारान्तरगतां प्रतिमां अनयत् पदेः ।
द्विविधैरर्थशब्दोक्तिविशिष्टं तत् प्रतीयताम् ॥’.

प्रतीहारेन्दुराज, the commentator, explains this as under :—

‘इह खलु शब्दानामनेकार्याणां युगपदनेकार्यविवक्षायां द्वयी गतिः । अर्थभेदेन तावच्छब्दा भिद्यन्ते इति भट्टोद्भटस्य सिद्धान्तः । तच्चार्यभेदेन भिद्यमानाः शब्दाः केचित् तन्नेप प्रयोक्तुं शक्याः केचिन्न । येषां हलस्वरस्थानप्रयत्नादीनां साम्यं ते तन्नेप प्रयोक्तुं शक्यन्ते । यत्र तु हलानेकत्वानेकस्वरूपत्वात् स्वराणां चोदात्तत्वानुसत्तत्वादिना स्थानानां औष्ठघन्तौष्ठघत्वादिना प्रयत्नानां च लघुत्वालघुत्वादिना

नेहस्तेषां तन्मेव प्रयोगः कर्तुमशक्यः । साधारणरूपत्वात् तन्वत्स्य । तदुक्तम् ।
 “साधारणं भवेत् तन्वत्” इति । एवं चावस्थिते वे तन्नेपोच्चारितुं शक्यन्ते वे
 एकप्रवल्नोच्चार्यास्तद्वन्धे सत्पर्यन्तेषो भवति । तदुक्तम् । “एकप्रवल्नोच्चार्य-
 याम्” इति । तथा वे तेषामेवैकप्रवल्नोच्चार्याणां शब्दानां छायां सादृशं विभक्ति
 तदुपनिबन्धे च शब्दश्लिष्टम् । शब्दान्तरे उच्चार्यमाणे सादृश्यबोधमानुष्कारितत्वापि
 शब्दान्तरस्य श्लिष्टत्वात् । तदुक्तम् । “तच्छायां चैव विभक्तां स्वरिताहिगुणैर्मि-
 नैर्बन्धः श्लिष्टम्” इति तथा “अर्थशब्दोक्तिविशिष्टं तत् प्रतीयताम्” इति ॥’.

Mammaṭa's view is, however, different. According to him if an अलंकार disappears with the change of words, it is शब्दालंकार, and if it does not disappear even if words are changed, it is अर्थालंकार. The theory ‘श्लोकारो यथाश्रितः स तदलंकारः’ is not accepted by *Mammaṭa*. He holds that not आश्रयाश्रयिभाव, but अन्वय and व्यतिरेक must be looked upon as a test for deciding whether a *Guṇa*, a *Dosha*, or an *Alaṅkāra* belongs to words, or to sense, or to both ; for even if आश्रयाश्रयिभाव be admitted as the test, we shall have finally to resort to अन्वय and व्यतिरेक, since आश्रयाश्रयिभाव does not exist independently of अन्वय and व्यतिरेक. ‘काव्ये शेषगुणालंकाराणां शब्दार्थो-
 भयगतत्वेन व्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतः । निमित्तान्तरस्वाभावात् । तत्र च श्लोकारो यदीयान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते स तदलंकारो व्यवस्थाप्यत इति ।
 ..... । श्लोकारो यथाश्रितः स तदलंकार इत्यपि कल्पनायामन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ तदाश्रयमन्तरेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावाद्यथोक्तनिमित्त एव परस्परव्यतिरेको उच्यते ॥’ काव्यप्र० १० उ०. Thus according to *Mammaṭa* as stated above if a *Guṇa*, a *Dosha*, or an *Alaṅkāra* does not bear a change of synonymous words, in other words, if it disappears when a synonym is substituted for a word to which it pertains, it is called शब्दगुण, शब्ददोष, or शब्दालंकार. While if it bears a change of synonym, that is, if it remains

even when a synonym is substituted for a word to which it pertains, it is called अर्थगुण, अर्थशेष, or अर्थालंकारः. For instance, कद्रुण, नादस्य (शब्दः), and अनुप्रास concern words, while अपुष्टता, शौकस्य (अर्थस्वोक्तः) and उपमा pertain to sense. In the following instance given by उद्भट

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वस्करविराजिणी ।

प्रभातसन्ध्येवास्वापफललुब्धे हितप्रदा ॥

in which according to उद्भट the first half contains अर्थश्लेष and the second शब्दश्लेष, both the lines contain शब्दश्लेष according to *Mammata*; for the figure will disappear, if synonyms be substituted for words in the first line. 'यत्र हि पर्यायान्तरपरिवृत्तिसहस्रं नास्ति तस्य शब्दगतत्वम् । यत्र तु तस्यहस्रं तत्कार्यगतत्वम् । यथा कटस्त्राद्यौ शेषाः गाढस्त्राद्यौ गुणाः अनुप्रासाद्योऽलंकाराः शब्दगताः । पर्यायान्तरेण तदर्थोपस्थापने तेषामसंभवात् । उदाहृते च " स्वयं च पल्लवा— " इत्यादौ द्वयोरप्यर्थयोः शब्दपरिवृत्त्यसहतया द्वयोरपि शब्दालंकारत्वमेवोचितम् । न त्वाद्यस्याप्यर्थालंकारत्वम् (as *Udbhata* takes it) । अन्वेषमर्थश्लेषः किं नास्त्येव । क एवमाह । कस्तर्हि तस्य विषयः । यत्र पदपरिवर्तनेऽपि न श्लेषभङ्गः । यथा—

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनाबाध्यधोगतिम् ।

अदौ सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥

अत्र स्तोकेनेत्यादिपदस्थानेऽम्पादिपदमक्षेपेऽपि न श्लेषभङ्गः ॥ ' काव्यप्र०, pp. 352-3.

विद्याधर agrees with उद्भट and अलंकारसर्वस्वकार.

Udbhata thinks that this figure has no independent scope and therefore acts as an invalidater (बाधक) of all figures by the maxim 'येन नामाग्ने यो विधिरारभते स तस्य प्रतिबन्धकः ।'. *Udbhata's* commentator *Pratthârendurâja* remarks, 'एतच्च म्लिष्ट द्विविधमङ्ग-

पनाद्यलंकारप्रतिभोत्पादनद्वारेणालंकारान्तरतां प्रतिपद्यते । अतोऽनेनानवकाशत्वात् स्वविषये अलंकारान्तराण्यप्युच्यन्ते । तेषां विषयान्तरे सावकाशत्वात् । तदुक्तम् । “अलंकारान्तरगतां प्रतिभां जनयत् परैर्द्विविधैः” इति । अलंकारान्तराण्यत्र प्रतिभामात्रं न तु पदबन्ध इत्यर्थः ॥’ . Thus, for instance, according to *Udbhāṭa*, in the verse ‘स्वयं च पद्मवाताम्र—’, श्लेष is the cause of generating the idea of उपमा. ‘एतद्योच्य द्वयोरप्यर्थश्लेषश्च श्लेषयोरुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुत्वम् ।’ प्रती०. For here गौरी is उपमेव, प्रभातसंख्या, उपमान, इव, उपमाद्योतक, and साधारणधर्म only verbal, since पद्मवाताम्रमात्वन्करविराजिनी has two different meanings when construed with गौरी and प्रभातसंख्या. This is not therefore उपमा, but श्लेष generating the idea of उपमा. ‘शब्दव्यतिरेकेण तु साधारणो धर्मोऽर्थाधिकरणोऽत्र न विद्यते । तेन नैवमुपमा अपि तु श्लेष उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः ॥’ प्रती०. In

‘इन्दुकान्तमुखी किम्बधमहानीलशिरोरुहा ।
मुक्ताश्रीखिज्जगद्वस्त्रं पधरागाङ्गिप्रपद्मवा’ ॥

श्लेष generates the idea of रूपक and in

‘अपारिजातवार्त्तापि नन्दनश्रीभुवि स्थिता ।
अभिन्दुसुन्दरी नित्यं गलद्भाषण्यभिन्दुका ॥’

श्लेष generates the idea of विरोध.

This view of *Udbhāṭa* is, however, refuted by *Mammata*. He says साधर्म्य alone is sufficient to constitute उपमा. As a common property consisting of an attribute or an action constitutes उपमा, so does likewise a common property consisting of the same word conveying two senses. “कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतद् कचतितराम्” इत्यादौ मनोज्ञत्वस्य गुणस्य रीतिकृपाया क्रियाया

वा इमयोर्वा साम्ने व्योपना निर्वहति तथा “सकलकलं पुरमेतज्जातं संप्रति मुधां-
 कुविन्दनिव” इत्यादावपि सङ्गमासाम्नेनापि सा कुर्वेत् । साधर्म्यमात्रस्योपमा-
 प्रयोजकरत्नात् । तस्य चार्थरूपस्यैव सङ्कररूपस्याप्यविद्येयेण संभवात् ॥’ काव्याप्र०,
 p. 353. Nor will it do to say that when the word expressive
 of common property is not used, as in कमलनिव मुखात्, we have
 उपमा and when it is used, we have श्लेष. For then पूर्णोपमा will
 have no province; since when साधारणधर्म is used, there is no
 उपमा and when it is not used, there is no पूर्णोपमा. In verses
 like the following

देव स्वमेव पातालमाद्यानां स्वं निबन्धनम् ।

स्वं चामरमरुद्गुनिरैको लोकत्रय्यात्मकः ॥

if context does not restrict the sense to *Vishnu* or the king, श्लेष
 has a distinct province from उपमा. If they are both found
 together, one helping the other, we have संकर of श्लेष and
 उपमा. We have, however, no such संकर in ‘स्वमेव च पद्मवाताम्र—’
 for on examining it critically it will be found that it
 contains उपमा and not श्लेष as the predominant figure. It is
 predominance that settles a figure. उपमा is predominant
 here. श्लेष is subordinate; as it helps on उपमा; for without
 श्लेष a common property is not arrived at and without a
 common property there can be no उपमा. ‘उपपत्तिपर्यालोचने तु
 उपमाया एवार्थं विषयो न श्लेषस्येत्युक्तमेव । उपपत्तिभेदम् । व्यपदेशाः प्राधान्येन
 संभवन्तीति वस्तुस्थितिः । प्रधानं चात्रोपमा । श्लेषस्य तन्निर्वाहकस्य तदङ्गत्वात् ।
 न हि श्लेषं विना समानशाब्दवाच्यस्वलक्षणं साधर्म्यमुपमानिर्वाहकं निर्वहति । उपमा
 तु न श्लेषाङ्गम् । श्लेषप्रतीतिं विना तद्व्यतीत्यभावेन तदनुपकारकत्वादिति ॥’
 काव्याप्र०, p. 355. In ‘अविन्दुसुन्दरी’—it is not श्लेष generating the
 notion of विरोध, but विरोध generating the notion of श्लेष; for

the second sense is only apparent and is not developed and final. Not that words having two senses form *शब्दश्लेष* here. *विरोध* is not necessary for *श्लेष*, but *श्लेष* for *विरोध*. *विरोध* is thus प्रधान, and *श्लेष*, अङ्ग; and it is predominance that settles the name of the figure, 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति ।'. The figure is therefore *श्लेषप्रतिभोत्पत्तिरेतुविरोध* and not *विरोधप्रतिभोत्पत्तिरेतुश्लेष*. Nor can this be called *श्लेषाभास*; because it is not accepted by any one like *विरोधाभास*. Actual *विरोध* is a *Dosha* and therefore *विरोधाभास* is accepted. Actual *श्लेष* is not a *Dosha*. There is therefore no occasion for *श्लेषाभास*. Therefore in such places the figure *श्लेष* is only subservient to another figure. "अविन्दुसुन्दरी मित्थं गलद्भावोऽविन्दुका" इत्यत्र विरोधालंकारस्य (scil. श्लेषबाधकत्वम्) । न ह्यप्यार्यद्वयप्रतिपादकशब्दस्य श्लेषः । विन्दुसाहित्यरूपस्य द्वितीयार्यस्य प्रतिभामात्रविषयस्य प्ररोहाभावात् । नन्वप्रकटोऽपि श्लेषालंकार आस्तां विरोधाभासप्रवृत्ति चेत् भवेदेवं यदि विरोधाभासस्य विरोधित्वमिव श्लेषाभासस्य श्लेषत्वमनुमतं कस्यापि भवेत् । न त्वेवम् । तस्मादेवंविधे विषये श्लेषप्रतिभोत्पत्तिरेतुरलंकारान्तरं प्राधान्यात् ॥ ' काव्यप्र०, p. 355.

Bhāmaha defines and illustrates the figure as under :—

'उपमानेन वक्षस्वमुपमेयस्य साध्यते ।
 गुणक्रियाभ्यां नाम्ना च श्लिष्टं तदभिधीयते ॥
 लक्षणं रूपकेऽपीदं लक्ष्यते काममत्र तु ।
 इष्टः प्रयोगो गुणपदुपमानोपमेययोः ॥
 घीकराभोमवत् अस्तुङ्गा अलक्षन्तिनः ।
 इत्यत्र मेघकारिणां निर्देशः क्रियते समम् ॥
 श्लेषादेवार्थवत्सोरस्य च क्रियते भिदा ।
 तत् सहोत्पुपमाहेतुनिर्देशात् क्रमद्यो वया ॥

छायावन्तो गतध्यालाः स्वरोहाः फलशयिनः ।
 मार्गङ्गुमा महान्तश्च परेषामेव भूतये ॥
 उन्नता लोकशयिता महान्तः प्राञ्च्यवर्षिणः ।
 क्षमयन्ति क्षितेस्तापं सुराजानो घना इव ॥
 रत्नवस्वावगाधस्थात् स्वमर्वादाविलङ्घनात् ।
 बहुसस्वाभ्रवस्थाच्च सवृक्षस्त्वमुदन्वता ॥'

Pages 263-5.

सामान्यविशेषत्वे—सममेव प्राधान्यमाहुः—

अप्रस्तुतप्रशंसा is the opposite of समासोक्ति; for in समासोक्ति, अप्रस्तुत is suggested from the description of प्रस्तुत, while in अप्रस्तुतप्रशंसा, प्रस्तुत is suggested from the description of अप्रस्तुत. Here the description of अप्रस्तुत is improper; because it is अप्रस्तुत (for what is अप्रस्तुत cannot be described). To bring about propriety in it, therefore, it must be taken to be implying प्रस्तुत. The प्रस्तुत, which is thus suggested, brings about the accomplishment of the अप्रस्तुत, which is expressed. It is therefore an instance not of ध्वनि, but of वाच्यसिद्धयङ्गुणीभूत-व्यङ्ग्य in which the suggested sense is subordinate to the expressed sense and goes to accomplish it. In the word अप्रस्तुतप्रशंसा, प्रशंसा does not mean praise. It is simply equivalent to कथन or description. Consequently, even though in the *Kārikā* defining अप्रस्तुतप्रशंसा the expression of अप्रस्तुत is not stated, it is implied through the power of resorting to the literal signification of अप्रस्तुतप्रशंसा, viz., अप्रस्तुतस्य प्रशंसा कथनम्. Now if प्रस्तुत were to be implied from अप्रस्तुत without any connection, any thing might be implied from any thing and the definition would be thus open to the fault of अतिव्याप्ति

There must therefore be some connection which serves as a cause of our apprehending another meaning. The connection between the two senses must be any one of the following three, the relation of general and particular, that of cause and effect, and that of similarity. There is no fourth connexion. When the relation is that of general and particular, either the particular may be implied from the general or the general from the particular. There are thus two varieties. In the causal relation also there are two similar varieties ; for either the cause may be suggested from the effect or the effect from the cause. But when the connection is that of similarity, there are no varieties. In all therefore we have five varieties of this figure. The instances given in illustration of these varieties are sufficiently clear and need no comment. It must be noted, as *Mammaṭa* and *Jagannātha* observe, that when प्रस्तुत is suggested by अप्रस्तुत on the ground of similarity (साकृच्च), sometimes the sense of a sentence arises without the superimposition of the suggested sense on the expressed sense, sometimes by a partial superimposition of it, and sometimes by an entire superimposition of it. For instance, in the following verse

पुरा सरसि मानसे विकचसारसालिस्खलह-

परागसुरभीकृते पयसि यस्व यातं वयः ।

स पल्लवजलेऽधुना मिलनेकभेकाकुले

मरालकुलनायकः कथय रे कथं वर्त्तताम् ॥

the suggested sense of a man who had once seen better days having fallen into misery comes out without its superimposi-

tion on the expressed sense. In the instance, given in the book, 'एषमेपीक्षकं'——' also no superimposition of the suggested sense on the expressed sense is necessary. But it is necessary in instances in which inanimate objects are addressed or represented as, otherwise regarded as animate objects as in

'कस्त्वं भोः कययामि हैवहतकं मां विद्धि शास्त्रोदकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विहितं कस्मादिहं कथयते ।
वानेनात्र वदस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायापि परोपकारकरणे मार्गोत्थितस्यापि मे ॥ '

'अत्र वाच्यशास्त्रोदके संबोध्यस्वोच्चारयितृत्वारिकमनुपपन्नमिति प्रतीयमाना-
प्यारोपः ॥ ' काव्यप्र०, p. 400.

As noted above, verses which illustrate अप्रस्तुतप्रसंसा are not अनिकाव्य, but वाच्यसिद्धपङ्गुणीभूतव्यङ्ग्य. 'ध्वनिर्त्वं तु नात्र । इहास्वन्ता-
प्रस्तुतस्य तत्त्वादेव वर्णनमनुचितमिति तत्रापयवसानात् तेन स्वस्योचितत्वसिद्धये
व्यङ्ग्यार्यस्य बलादाकृष्टत्वेन वाच्यसिद्धपङ्गुत्वात् ॥ ' उच्यो०.

According to आनन्दवर्धन and अभिनवगुप्त, in अप्रस्तुतप्रसंसा, the ex-
pressed sense and the suggested sense are equally predomi-
nant. 'अप्रस्तुतप्रसंसायामपि यदा सामान्यविशेषभावात्प्रतिनिमित्तिभावा-
द्द्विनिधेयप्रतीयमानयोः सममेव प्राधान्यम् । ' *Vide* ध्वन्या० and लोचन on it
pp. 42-4.

Bhāmaha defines and illustrates the figure as under:—

'अधिकारादपेतस्य वस्तुनोऽन्यस्य वा स्तुतिः ।
अप्रस्तुतप्रसंसेति सा चैव कथयते यथा ॥
प्रीणितप्रणयि स्वादु काले परिणतं बहु ।
विना पुरुषकारेण फलं पश्यत शास्त्रिणाम् ॥ '

Udbhata's definition of the figure is almost the same :—

अधिकारापेनस्व वस्तुनोऽन्यस्व वा स्तुतिः ।

अप्रस्तुतप्रशंसैवं प्रस्तुतार्थानुबन्धिनीः॥

His illustration is :—

वान्ति स्वदेशेषु अरामसंप्राप्तोपभोक्तृकाः ।

फलपुष्पाङ्गिभाजोऽपि दुर्गदेशवनश्रियः ॥

Pages 266-7.

सामान्येन विशेषः—वाच्यवाचनं स्यात्—

Where a particular statement which is प्रस्तुत is strengthened by a general statement or a general statement which is प्रस्तुत by a particular statement, the figure is अर्थान्तरन्यास. This figure follows अप्रस्तुतप्रशंसा in its treatment ; because in it also अप्रस्तुत is mentioned. It is represented here as supporting the प्रस्तुत. The प्रस्तुत must be naturally such or regarded such by the speaker as requires to be strengthened (अनुपपाद्यतया समर्थ-नाई) and the अप्रस्तुत such as can support the प्रस्तुत. समर्थन is thus explained by *Jagannātha*. 'समर्थनं चेद्देवमेवमेवं वा स्यादिति संश-यस्य प्रतिबन्धक इत्यनित्यमेवेति दृढप्रत्ययः । निश्चय इति यावत् ।' रस०, p. 471. Sometimes a statement may be such that even a person of ordinary intelligence may believe it at once. It may require no strengthening. In such a case the consideration that it is not established and requires support is आहार्य. 'यद्यपि शेषेण भ्रमो भवतीत्यर्थे (in *Mammata's* verse 'निश्चयोपावृत्तमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम् । पश्यति वित्तोपहतः शशिधुभं शङ्कामपि पीतम् ॥') पामप्रस्त्रापि नानुपपत्तिसंभावना तथाप्याहार्या सा बोध्या ॥' उद्यो०. This figure differs

from अनुमान in as much as in it what is clearly apprehended is supported, while in अनुमान, the clear apprehension of a certain thing comes from व्याप्ति which is implied. The प्रतीति there is thus अपूर्व. A certain thing which was not ascertained clearly is ascertained from व्याप्ति which is implied or expressed. 'साक्षाद् व्याख्यादेरनभिधानादनुमानतो भेदः।' उद्यो०. The difference between this figure and वृष्टान्त is that in this figure the समर्थे and the समर्थक statements are respectively general and particular or *vice versa*, while in वृष्टान्त, both are general or both particular. 'वृष्टान्ते तु सामान्यं सामान्येन विशेषो विशेषेण समर्थते इति सतो भेदः ॥' उद्यो०. A noun used in the plural number serves the same purpose as when it is repeated ('वीप्सासमानफलं बहुवचनम्'); and in अर्थान्तरन्यास the noun in the general statement must be used in the plural number or qualified by an adjective like सर्व so that व्याप्ति which shews invariable connection of the व्याप्य and the व्यापक (उपसंहार in सर्वोपसंहाररूपा is equivalent to 'साकल्येन संबन्धः' *vide* न्यायकोष p. 154) may be suggested. Otherwise there would be वाच्यवचन दोष, for which see उन्मेष 6th p. 177, notes p. 503.

In the instances given in the book, the particular is strengthened by the general and *vice versa* by resemblance (साधर्म्येण). In the following instances the support is given by contrast (वैधर्म्येण).

'गुणानामेव क्षीराख्यात्पुरि धुर्यो नियुज्यते ।

असंज्ञासकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौरगलिः ॥'

'अहो हि मे बहूपराज्जनाद्युषा

बहूप्रियं वाच्यमिदं मयेतृप्तम् ।

त एव धन्याः सुहृद्ः परामर्शं
अगस्वदृष्टेव हि वे क्षयं गताः ॥'

The contrast in these instances is clear.

If words like हि, वन्, वत्तः are used in the supporting statement, the relation of the supporter and the supported is verbal, otherwise it is implied. 'अथ हि वन् वत्त इत्यादेः प्रातिपदिकस्वभावे समर्थसमर्थकभाव आर्थः । तत्सत्त्वे चाब्दः ॥' उद्यो०.

Rājānaka Ruyyaka gives two other varieties, namely where the cause is supported by the effect or *vice versa*. But these come under काव्यलिङ्ग. 'कारणेन कार्यस्व कार्येण कारणस्व वा समर्थनं नु काव्यलिङ्गस्व विषय इति बोध्यम् ॥' उद्यो०. "वन् कारणेन कार्यस्व कार्येण वा कारणस्व समर्थनम्" इत्यपि भेदद्वयमर्थान्तरन्यासस्यालंकारसर्वस्वकारो न्यरूपवत् तन्न । तस्य काव्यलिङ्गविषयत्वात् । अन्वया "वपुःप्रादुर्भावात्——" इति सर्वालंकारिकसिद्धं काव्यलिङ्गोदाहरणमसंगतं स्यात् ।' रस०, p. 474.

Though *Darādin's* definition of the figure is wide enough to include cases in which the cause is supported by the effect and *vice versa*, his instances make it clear that he does not include such cases in the figure. His definition which is frequently quoted by *Mallinātha* in his commentaries is

ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासो वस्तु प्रस्तुत्य किञ्चन ।

तत्साधनसमर्थस्व न्यासो योऽन्वयस्व वस्तुनः ॥

The statement which is supported generally precedes that which supports it. Sometimes, however, this order is reversed, as in the following instance :—

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ
 विकलत्वमेति बहुसाधनता ।
 अथत्सम्बन्धाय दिनमर्चुरभू-
 त् पतिप्यतः करसहस्रमपि ॥

The Sun-set is here प्रस्तुत and therefore सनर्च. *Bhojardja* calls this विपरीतार्यान्तरन्यास.

Bhāmaha defines and illustrates the figure as under :—

‘उपन्यसनमन्यस्य अर्घ्यस्योदितावृते ।
 शेषः सोऽर्यान्तरन्यासः पूर्यार्यानुगतो अथा ॥
 परानीकानि भीमानि विविक्षोर्न तव ध्यया ।
 साधु वा साधु वागानि पुंसामालैव संसति ॥
 हिंसाभ्येनापि हेस्वर्यप्रयनाकुक्तसिद्धये ।
 अथमर्यान्तरन्यासः सुतरां ध्यज्यते अथा ॥
 वहन्ति गिरजो मेघानभ्युपेतान् गुरुनपि ।
 गरीजानेव हि गुरुन् बिभर्ति प्रणयागतान् ॥’

Udbhata's treatment of the figure is given below :—

‘सनर्घकस्य पूर्वं अह्नोऽन्यस्य च पृष्ठतः ।
 विपर्धयेण वा अह् स्वाङ्घ्रिघट्टोत्तमान्धयापि वा ॥ .
 शेषः सोऽर्यान्तरन्यासः’

Instances :—

‘तत्रास्ति वज्र कुशले लोको ह्यस्यन्तकार्यिकः ।
 एष सार्धोऽपि भगवान् बटभूव स्म वर्त्तते ॥
 प्रच्छन्ना ह्यस्यते वृत्तिः स्त्रीणां भावपरीक्षणे ।
 प्रतस्ये धूर्जटिरतस्तनुं स्वीकृत्य वाटवीन् ॥

हरोऽय ध्यानमातस्यौ संस्थाप्यात्मानमात्मना ।
 विसंवदेद्धि प्रत्यक्षं निर्ध्यातं ध्यानतो न तु ॥
 अपश्यन्नातिकट्टानि तप्यमानां तपांस्युमाम् ।
 असंभाष्यप्रतीच्छानां कन्याणां का परा गतिः ॥ ’

Pages 267-9.

यत्र व्यङ्ग्यत्वं सतो हेतोः—ध्वनेः स्थितत्वात्—

When the cause, though suggested, is expressed in another way as effect, the figure is *पर्यायोक्त*. It is treated here, because it is one of those figures in which something is suggested, which we are dealing with. *कार्याभिधानमङ्गीभिः* is put in the definition to do away with the apparent contradiction as to how that which is suggested can be at the same time expressed. It is suggested as cause and expressed as effect. In one of the varieties of *अप्रस्तुतप्रघंसा* also, *कार्यं* is expressed and *कारणं* is *व्यङ्ग्यं*. What is then the difference between *अप्रस्तुतप्रघंसा* and *पर्यायोक्त*? The difference is this that in *अप्रस्तुतप्रघंसा*, *प्रस्तुतकारणं* is suggested from *अप्रस्तुतकार्यं*, in other words, of the cause and the effect, one is *प्रस्तुत* and the other is *अप्रस्तुत*. While in *पर्यायोक्त*, both *कार्यं* and *कारणं* are *प्रस्तुत*. The reason why instead of the cause being expressed directly it is expressed as effect is that the effect is such as causes a greater charm than the cause. In ‘*अस्पृष्टाङ्गनसंपदः—*’ the destruction of enemies is the cause of their having discarded collyrium and ornaments. The cause is suggested and the effect expressed. In fact, the cause is suggested through the expression of the effect. Moreover, the greatness of the

power of king *Nṛsiṃha* is the subject of description ; and it is equally described through the cause, the destruction of enemies, and the effect, the doings indicative of the mourning of their widows. Both the cause and the effect, therefore, being the result of the greatness of *Nṛsiṃha*'s power, are प्रस्तुत or subjects of description. Still the effect is described and the cause left to be suggested ; because the cause described through its effect is more charming than if it were described by itself or directly.

In the treatment of this figure, *Vidyādhara* follows *Alan-kârasarvasvakâra*, who defines it as 'गम्यस्वापिभङ्ग्यन्तरेणाभिधानं पर्यायोक्तम्'. In the *Vṛitti* the question is raised as to how one and the same thing can be both expressed and suggested ; and the solution given there is that there is only one case in which the गम्य or व्यङ्ग्य may be the same as वाच्य, viz., when the cause which is suggested is expressed through its effect. The cause also being प्रस्तुत and therefore fit for description, the figure differs from अग्रस्तुतप्रघासा. 'यदेव गम्यत्वं तस्यैवाभिधाने पर्यायोक्तम् । गम्यस्य सतः कथमभिधानमिति चेत् गम्यापेक्षया प्रकारान्तरेणाभिधानस्याभावात् । न हि तस्यैव तदेव तथैव विच्छिन्नस्या गम्यत्वं वाच्यत्वं च संभवति । अतः कार्यमुखद्वारेणाभिधानम् । कार्यद्वारेणैव तत्र प्रस्तुतत्वेन वर्णनार्हत्वात् । अत एवाग्रस्तुतप्रघासात्तो भेदः ॥' अलं० सर्व०, p. III.

But the relation between the expressed and suggested senses may not necessarily be a causal one. *Jagannātha* mentions three varieties of the figure in the last of which the relation is other than causal. 'अर्थं चालंकारः कश्चित् कारणेन वाच्येन कार्यस्य गम्यत्वे कश्चित् कार्येण कारणस्य कश्चिदुभयोदासीनेन संबन्धि-

मात्रेण संवन्धिभावस्य चेति विपुलविषयः ।' रस०, p. 415. These are illustrated as under :—

'अपकर्षद्विरनिर्घं धृतराष्ट्र तवात्मजैः ।

उप्यन्ते मृत्युबीजानि पाण्डुपुत्रेषु निमित्तम् ॥'

Here the cause, मृत्युबीजावाप, is mentioned and the effect, कुलक्षय, is suggested.

'स्यद्विपक्षमहीपालाः स्वर्वालाधरपद्मवम् ।

पीडयन्तितरां तीव्रदारुणैर्दृष्टमक्षतैः ॥'

In this the cause, death of enemies, is suggested from its effect, the enjoyment by them of celestial damsels, which is expressed.

'सूर्याचन्द्रमसौ यस्य वासो रज्जवतः करैः ।

अङ्गरागं सृजत्यग्निस्तं वन्दे परमेश्वरम् ॥'

Here गगनाम्बरस्य and भस्मरागस्य which are suggested are expressed in a more charming manner (भव्ती, पर्याय or प्रकार) as सूर्यचन्द्रकररञ्ज्यमानवस्त्रस्य and अग्निसृज्यमानाङ्गरागस्य ; and the relation between वाच्य and व्यङ्ग्य is not causal. '(अथ) पद्ये सूर्यचन्द्रकररञ्ज्यमानवस्त्रत्वेन न कार्येण नापि कारणेन केवलं सहचरितेन गगनाम्बरत्वं गम्यते ॥' रस०, p. 415. In fact, as *Mammata* says, in this figure the व्यङ्ग्य and the वाच्य, though the same, are not suggested and expressed in the same way. 'तदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम् । यथा तु व्यङ्ग्यं न लयोच्यते । काव्यप्र० १० उ०. In truth, as *Jagannātha* remarks the ways of suggesting and expressing the same thing are manifold. "तदेवं संक्षेपसङ्घिषिधः । वाग्मङ्गीनां तु पदार्थलोचने एकस्मिन्नेव विषयेऽनन्तप्रकारः संपद्यते किमुत विषयभेदे । यथा—' इह भवद्विरागन्तव्यम्'

इति विषये 'अयं देशोऽलंकार्तव्यः' इति 'पवित्रीकर्तव्यः' इति 'सफलजन्मा कर्तव्यः' इति 'प्रकाशनीयः' इति 'देशस्वास्थ्य भाग्यान्वुज्जीवनीयानि' इति 'तनांसि तिरस्करणीयानि' इति 'अस्मन्नयनयोः संवापो हरणीयः' इति 'मनोरथः पूरणीयः' इत्यादिः ॥ " रस०, p. 416.

In *parāyokta*, though there is *vākyā*, it is not predominant. It is subordinate to the *vācya* sense which is more charming than the *vākyā* sense. This is therefore no *dhvani*, but *guṇībhūtvākyā*. 'अस्मिन्मलंकारे *vākyā* वच्यपरम् । अपस्तुतप्रशंसावां तु वाच्यं *vākyā*परम् । तेनायमलंकारो वाच्यसिद्धयङ्गुणीभूतव्यङ्ग्यभेद इति ध्वनिकारानुयायिनः ॥ ' रस०, p. 414.

Bhāmaha defines it as under :—

'पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते ।'

Udbhatas's definition is the same ; only he actually states the *anvya*प्रकार.

'पर्यायोक्तं यदन्येन प्रकारेणाभिधीयते ।

वाच्यवाचकवृत्तिभ्यां शून्येनावगमात्मना ॥'.

Abhinavagupta remarks that if 'अभिधीयते' in this definition were to be explained as प्रतीयते प्रधानतया and if

अम धम्मिअ विस्सज्जो सो सुणओ अज्ज मारिओ ऐण ।

गोत्रणईकच्छकुडङ्गवासिणा हरिअसीहेण ॥

were given as an instance, then there is no *alankāra* in the verse, the *vākyā* being प्रधान or भास्मा and therefore *alankāra*. The poem is no longer *guṇībhūtvākyā*. It is included under *dhvani*, in other words, it is *dhvani* itself. Thus when in *parāyokta* the *vākyā* sense is predominant, it is comprehended under

ध्वनि. ध्वनि, however, cannot be comprehended under that sort of पर्यायोक्त which is considered as an अलंकार; for ध्वनि has wider scope; it is महाविषय or व्यापक and is principal or अङ्गिन्; while an अलंकार is not व्यापक; nor it is अङ्गिन्, being subordinate to अलंकार्य or what is embellished. 'पर्यायेण प्रकारान्तरेणावगमात्मना व्यङ्ग्येनोपलक्षितं सद्यस्मिधीयते तदस्मिधीयमानमुक्तमेव सत् पर्यायोक्तमेवाभिधीयते इति लक्षणपदं पर्यायोक्तमिति लक्ष्यपदम् (Scil. in *Udbhata's* definition of पर्यायोक्त quoted above). अर्थालंकारत्वं सामान्यलक्षणं चेति सर्वं श्रुयते। यदि स्वभिधीयते इत्यस्य बलाद्ब्रह्माख्यानमभिधीयते प्रतीयते प्रधानतयेति उदाहरणं च "मम धम्मिअ—" इत्यादि तदालंकारत्वमेव दूरे संपन्नम्। आत्मतायां पर्येषसानात्। तथा आलंकारमध्ये गणना न कार्या।' and further on 'आत्मन्यन्तर्भावासास्मैवासौ नालंकारः स्यादित्यर्थः। —। बाह्योऽलंकारत्वेन विवक्षितस्तावृषो ध्वनिर्नान्तर्भवति। न तावृगस्माभिर्ध्वनिरुक्तः। ध्वनिर्हि महाविषयः सर्वत्र भावाद्ब्रह्मापकः समस्तप्रतिष्ठास्थानत्वाच्चाङ्गी। न आलंकारो व्यापकोऽन्वालंकारवत्। न चाङ्गी। अलंकार्यतन्त्रत्वात् ॥' लोचन on ध्वन्या०, p. 39.

For the portion of the text बहि पुनरिह..... स्थितत्वात् compare the following from ध्वन्यालोक, p. 39:—

'पर्यायोक्तेऽपि बहि प्राधान्येन व्यङ्ग्यत्वं तद् भवतु नाम तस्य ध्वनावन्तर्भावः। न तु ध्वनेस्तथान्तर्भावः। तस्य महाविषयत्वेनाङ्गित्वेन च प्रतिपिपारविष्यन्मापत्वात् ॥'.

Ancient writers like *Bhāmaha* did not consider व्यङ्ग्य to be predominant in पर्यायोक्त. 'न पुनः पर्यायोक्ते आमहोसाहनसदृशे व्यङ्ग्यत्वेन प्राधान्यम्।' ध्वन्या०, p. 39. *Bhāmaha's* instance is:—

'इवाच रत्नाहरणे चैषां शार्ङ्गधनुर्वया।

गृहेष्वध्वसु वा नाम्नां भुङ्गुमहे यदधीतिनः ॥

न भुङ्गते द्विजास्तथ रत्नज्ञाननिवृत्तये ।'

On this अभिनवगुप्त remarks:—

“एतद्धि भगवद्वासुदेववचनं पर्यायेण रसज्ञानं निषेधयति । यत् स एवाह—
‘तच्च रसज्ञाननिवृत्तये’ इति । न चास्य रसज्ञाननिषेधस्य व्यङ्ग्यस्य किञ्चिच्चाह-
स्वमस्ति येन प्राधान्यं शङ्कयेत । अपि तु तद्व्यङ्ग्योपोद्बलितं विप्रभोजनेन विना
वदन्नभोजनं तदेवोक्तप्रकारेण पर्यायोक्तं सत् प्राकराधिकं भोजनार्थमलंकुहते । तेन
इत्येव निर्विषं भोजनं त्विति विवक्षितमिति पर्यायोक्तमलंकार एवेति चिरन्तनानाम-
भिमत इति तात्पर्यम् ॥” लोचन on ध्वन्या०, p. 40.

The following instance given by *Udbhata* shews like that of *Vidyādhara* that कारण is गम्य from कार्य—

येन लम्बालकः सान्नः करपातारुणस्तनः ।

अकारि भग्नवल्लभो गजासुरवधुञ्जनः ॥

सोऽपि येन कृतः सुदृढेहेनाप्येवमाकुलः ।

नमोऽस्त्ववार्धवीर्याय तस्मै मकरकेतवे ॥

Here the effects of गजासुरवध are described and the cause वध is suggested.

Pages 269—71.

यद्य प्रक्राम्सायां स्तुतौ—इत्यस्योपसर्जनत्वम्—

If, when the praise of an object is commenced, censure is implied some how, or when the censure of an object is begun, praise is some how implied, the figure is व्याजस्तुति. It is thus of two kinds. The word ‘कयार्थित्’ in the definition means ‘disproved or refuted by another means of proof’. By ‘means of proof’ is to be understood ‘the particular nature of the speaker or the person addressed, the context &c.’

‘प्रमाणान्तरादिति वक्तृवाच्यप्रकरणादिपर्यालोचनात्मनः ।’ अलं० विम०. Vide

अलं सर्वं, p. 112. When an object is desired to be censured, its praise which is begun being refuted by the context, ends in censure or conveys the ultimate idea of censure. Similarly when an object is desired to be praised, its censure being disproved by the context, ends in praise. The figure, being thus based upon the peculiar charm of praise and censure, is different from अग्रस्तुतप्रशंसा. In both प्रस्तुत is implied from the description of अग्रस्तुत; but in व्याजस्तुति, some thing additional, viz., प्रस्तुतनिन्दा, is implied from अग्रस्तुतस्तुति or प्रस्तुतस्तुति is implied from अग्रस्तुतनिन्दा. Moreover in व्याजस्तुति there is no causal relation, or the relation of general or particular, or that of similarity between प्रस्तुत and अग्रस्तुत as there is in अग्रस्तुतप्रशंसा. The two varieties of the figure are to be explained by dissolving the compound व्याजस्तुति in two ways; viz., व्याजेन स्तुतिः or व्याजरूपा स्तुतिः. व्याजेन means निन्दानुत्प्रेषण. Thus व्याजेन स्तुतिः means praise implied from censure and व्याजरूपा स्तुतिः, censure implied from praise, व्याजरूपा being equivalent to अलीका or असत्त्वा. The title of the figure is thus significant in both the varieties; and the figure has no third variety. In 'प्राग्भ्र—' there is outward praise (आमुखे स्तुतिः) and final censure (पर्यवसाने निन्दा) and *vice versa* in the verse 'द्विहमातङ्गाः—'. In both, the suggested sense is not predominant, but simply goes to embellish the expressed sense. This is therefore no ध्वनि but गुणीभूतव्यङ्ग्य. 'नास्या ध्वनिस्त्वम् । तत्र हि निर्वाधेन वाच्येन द्वयङ्गनवाऽर्यान्तरावगतिः । न चैवं प्रकृते । वाधेन लक्षणाप्रसारात् । उपकृतं बहु नामेत्यादिवन् इति बोध्यम् ॥' उच्यते. *Vide* also रस०, p. 416. 'ध्वनौ हि निर्वाधेन वाच्येनागूरुणमहिम्नार्यान्तरमवगम्यते । न चैवं प्रकृते ।'

Bhāmaha's definition and illustration of the figure are as under :—

दूराधिकगुणस्तोत्रव्यपदेशेन तुल्यता ।
 किञ्चिद्विधिस्तथा निम्ना व्याजस्तुतिरसौ यथा ॥
 रामः सप्तभिन्न् सालान् गिरिं क्रोञ्चं भृगूत्तमः ।
 घनांशेनापि भवता किं तयोः सदृशं कृतम् ॥

Vāmana's treatment of the figure is as under :—

His *Sūtra* is :—“संभाव्यविशिष्टकर्माकरणाभिन्ना स्तोत्रार्था व्याजस्तुतिः ॥”
 १।३।२४॥. The *Vṛitti* runs thus :—‘अत्यन्तगुणाधिको विशिष्टस्तस्य च
 कर्म विशिष्टकर्म तस्य संभाव्यस्व कर्तुं वाक्यस्याकरणाभिन्ना विशिष्टसाम्यसंपादनेन
 स्तोत्रार्था व्याजस्तुतिः ।’ The instance given is :—‘बबन्ध सिन्धुं गिरि-
 चक्रवालैर्बिभेद सप्तैकघरेण सालान् । एवंविधं कर्म तसान् रामस्त्वया कृतं तन्न मुषैव
 गर्वः ॥’.

Udbhata's treatment of the figure is shewn below :—

शब्दशक्तिस्वभावेन यत्र निन्देव गम्यते ।
 वस्तुतस्तु स्तुतिः श्रेष्ठा व्याजस्तुतिरसौ मता ॥
 धिगनन्योपमाभेतां तावर्का रूपसंपदम् ।
 त्रैलोक्येऽयनरूपो यद्वरस्तत्र न लभते ॥

Pages 271-75.

कमपि विशेषं वक्तुं—अथ चाक्षेपसमानन्यायेनाथ निरूपितः—

The semblance of the denial or suppression of what has already been said or is about to be said to express something particular about it constitutes the figure called *आक्षेप* and is thus of two kinds, (1) pertaining to what has already been

said, and (2) to what is to be said. Here the denial of an object under description which from its very nature is desired to be mentioned is objectionable and being objectionable it finally conveys the idea of the semblance of denial and thus implies affirmation. Thus the denial which is apparent being two-fold in as much as it pertains to the object under description which has already been mentioned or is about to be mentioned divides **आक्षेप** into two varieties. In the first variety which pertains to what has already been mentioned, sometimes the object itself is denied and sometimes its mention. It is thus of two sorts. In the variety dealing with what is about to be described, the mention of the object and not the object itself is denied. But here also sometimes the mention of what is desired to be expressed generally is denied and sometimes it is partly denied, that is, a part of what is desired to be expressed is mentioned and a part withheld. This variety also is thus of two kinds. **आक्षेप** has consequently four varieties, which are instanced in the text in order. In 'नाहं वृत्ती नवानि——' which is said by a वृत्ती, the object वृत्तीत्वं which has already been mentioned is denied. The denial therefore becomes objectionable and ends in the semblance of it or implies affirmation, suggesting a particular meaning, *viz.*, not being given to tell a lie as a वृत्ती generally is. This suggested meaning simply goes to embellish and develop the expressed sense, confirming the truth of the opening of Sun-lotuses, the closing of Moon-lotuses, the delight of *Chakravāka* birds and the effulgence of Sun-gems caused by the heat of the bodies of the wives of your enemies.

The mention of the object is denied in 'किं स्वां ब्रुम्:—'. Here the mention of king *Nṛsiṃha* being merciful, well-behaved, obeyed and free from slaughter, which is put forth in the words कृपालुम्, सदसत्, आज्ञा, and हिंसाशून्यं मनः, is denied and goes to suggest a particular meaning namely the extraordinary heroism and generosity of the king. In the denial concerning what is about to be said, the denial of the mention of what is generally accepted is illustrated by 'क्षणं प्रतीक्षस्व—'. Here the mention of what is about to be said, that is, वक्ष्यमाणार्थ, generally accepted in the words 'अयं जनः किञ्चिदुदीरयिष्यति' is denied in the words 'उदीरणेन किम्'. Thus here the denial of the mention of what is desired to be expressed generally, is objectionable and ends in affirmation, suggesting the particular sense of the beloved having resolved to put an end to her life. The last variety of particular denial is instanced in 'कान्तः किं कैरविष्वाः—'. Here a poet says to king *Nṛsiṃha*, 'your glory is difficult to be imitated by others; how much then can I describe it!' Hence a part of it is described by comparing him to the Moon, the Sun, and *Kṛishṇa* and a part is denied, and it suggests the particular sense of the praise of glory in its being indescribable.

It will thus be noted that to constitute this figure denial must be apparent and must end in affirmation. In other words, we have आक्षेप where affirmation is implied from negation. Where, however, denial is final, this figure does not exist. In 'अटाबन्धं वल्कावरणमपि—' the *Kalpa* tree is first advised to practise penance to secure liberality like that of *Nṛsiṃha* and then not advised to do so; because such a

liberality is hard to attain even by penance. Penance is thus first affirmed and then prohibited and the prohibition, which is final, is in itself charming without implying affirmation; for it suggests that the liberality of king *Nṛisimha* is really extraordinary.

We have so far treated of *आक्षेप* consisting in the semblance of the denial of what is desired to be expressed ending in its affirmation. Another sort of *आक्षेप* consists in the semblance of the affirmation of what is not desired to be expressed ending in its denial. The affirmation of what is not desired to be expressed is from its very nature disproved and therefore implies its denial. The word *आक्षेप* meaning that which implies or suggests something is thus significant in both the varieties of the figure. 'लं वेदच्छसि गच्छ—' is an illustration of the figure. Here the setting out of the lover is disliked by his beloved. When therefore it is outwardly approved, then this affirmation of what is not desired to be affirmed ends in the semblance of it. Moreover, it goes to suggest the denial of his setting out, by shewing that *Nṛisimha* kills those enemies who face him on the battle-field. This variety is represented here; because in it also as in the first variety something is *आक्षिप्त* or suggested.

Vāmana has another kind of *आक्षेप* altogether. It corresponds to *प्रतीप* of later writers on poetics. His definition is, "उपमानाक्षेपआक्षेपः" ५।३।२७।। The *Vṛitti* on this *Sūtra* runs thus:—'उपमानस्वाक्षेपः प्रतिषेधः उपमानाक्षेपः । तुल्यकार्थस्त्व नेरर्थक्य-विवक्षाकाम् ।'. That is, when *उपमान* is shewn to be useless as its

function is served by another object (उपनेय). The instance given for it is :—

तस्याभेन्मुखमस्ति सौम्यसुभगं किं पार्वणेनेभ्युना
 सौन्दर्येत्वं परं वृष्टौ च यदि चेत् किं नाम मीलोत्पलैः ।
 किं वा कोमलकान्तिभिः किसलयैः सत्येव तथाधरे
 हा धातुः पुनरुक्तवस्तुरचनारम्भेष्वपूर्वो ग्रहः ॥

The *Sūtra* is also explained in another way. आक्षेप consists also in the implication of उपमान. 'उपमानस्याक्षेपतः प्रतिपत्तिरिवापि सूचार्थः ।'. It is instanced in

ऐन्द्रं धनुः पाण्डुपयोधरेण
 शरदधानार्द्रनखक्षताभम् ।
 प्रसाद्यन्ती सकलद्रुमिन्दुं
 तापं रवेरप्यधिकं चकार ॥

The note on it is :—'अथ शरद्वेदेव इन्दुं नायकमिव रवेः प्रतिनायक-
 स्त्वेवेत्युपमानानि गम्यन्त इति ॥'. This is समासोक्ति according to later
 writers on poetics.

Bhāmaha defines and illustrates the figure as under :—

प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधित्तया ।
 आक्षेप इति तं सन्तः संसन्ति द्विविधं यथा ॥
 अहं स्वां यदि नेक्षेय क्षणमप्यसुका ततः ।
 इवदेवास्त्वतोऽन्येन किमुक्तेनाप्रियेण तु ॥
 स्वविक्रमाक्रान्तभुवश्चिधं यन्न तयोद्धतिः ।
 को वा सेतुरलं सिन्धोर्विकारकरणं प्रति ॥

Udbhaṭa's definition of the figure is almost the same as
Bhāmaha's.

प्रतिषेध इवेष्टस्व वो विज्ञेयानिधिस्तथा ।
 आक्षेप इति तं सन्तः संसन्नि कवचः सदा ॥
 वक्ष्यमाणोक्तविषयः स एव द्विविध इष्यते ।
 निषेधेनेव सङ्ग्रहो विधेयस्व एव कीर्तितः ॥

The instances given are :—

अहो स्मरस्य माहात्म्यं यद्गुरोरेऽपि वसेदृषी ।
 इयदास्तां समुद्राग्मः कुम्भैर्मातुं तु को वचम् ॥

This is वक्ष्यमाणविषयाक्षेप. उक्तविषयाक्षेप is illustrated as under :—

इति चिन्तयतस्तस्य चिन्तं चिन्तावधिर्न यत् ।
 क्व वा कामविकल्पानामन्तः कालस्य चैक्षितः ॥

In this figure also the suggested sense is not so charming as the expressed sense, and is therefore subordinate to it. The poem which contains this figure is therefore not च्यते, but गुणीभूतव्यङ्ग्य. 'आक्षेपेऽपि व्यङ्ग्यविज्ञेयाक्षेपिनो वाच्यस्यैव चारुत्वम् । प्राधान्येन वाक्यार्थ आक्षेपोक्तिसामर्थ्यादेव ज्ञायते । तत्र शब्दोपाकृटरूपो विज्ञेयानिधानेच्छया प्रतिषेधरूपो य आक्षेपः स एव व्यङ्ग्यविज्ञेयमाक्षिपन् मुञ्च्यं काल-छरीरम् । चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना हि वाच्यव्यङ्ग्ययोः प्राधान्यविवक्षा ॥' चवन्वा०, pp. 36-7.

Pages 276-8.

विलसद्विरोधगर्भं—आगरुकत्वात्—

Now comes the turn to take up those figures which are grounded upon opposition, after the treatment of आक्षेप in which opposition is implied ; as the denial of what is desired to be expressed and the affirmation of what is not desired to

be expressed are from their very nature disproved and imply the opposite. Of the figures based upon opposition विरोध is first taken up. When opposition between two objects is apparent, we have विरोध. It has ten varieties; for जाति may be described as apparently opposed to जाति, गुण, क्रिया, and द्रव्य; or गुण to गुण, क्रिया, and द्रव्य; or क्रिया to क्रिया and द्रव्य; or द्रव्य to द्रव्य. If the opposition between objects which appears on the surface is final, it grows into a *Dosha*. If, however, opposition can be reconciled, it is merely apparent and constitutes the figure. विरोध or opposition is either प्रकृत or अप्रकृत. It is प्रकृत when it cannot be explained away, or is not apparent, but final. This constitutes a *Dosha*. It is अप्रकृत when it can be explained away and is thus apparent. It is this sort of विरोध that constitutes an *Alankāra*. 'स च प्रकृतोऽप्रकृतश्च । प्ररोहश्च बाधबुद्धयनभिभूतत्वम् । तद्वैपरीत्यमप्ररोहः । तत्राप्यो शेषस्य विषयः द्वितीयमालंकारस्य । अत एवेनं विरोधाभासमाचक्षते । आ ईष्यज्ञासत इत्याभासः । विरोधस्यासावाभासश्चेति । आमुस्त एष प्रतीवमानो ह्यगिति आबमाना-विरोधबुद्धितिरस्कृत इति यावत् । तत्रापि कार्यकारणादिबुद्धयनालीढो विरोधाभासो विरोधालंकारः । तदालीढस्तु विभावनाविर्वक्ष्यमाणः ॥' रस०, p. 427.

The instances given in order are plain. It should be noted that this figure requires that the object in which two things (जाति, गुण, क्रिया or द्रव्य) are represented as apparently opposed must be the same. If the objects are different, we have other figures, such as असंगति. विषय means अधिकरण or स्थान.

Bhāmaha defines it as under :—

गुणस्य वा क्रियाया वा विरुद्धान्यक्रिया भिदा ।

वा विरोधाभिधानाय विरोधं तं विदुर्बुधाः ॥

Udbhata's definition is almost the same :—

गुणस्य वा क्रियाया वा विरुद्धान्यक्रियावचः ।
बहिषेपानिधायाव विरोधं सं प्रचक्षते ॥

His instance is :—

यद्वा मां किं करोम्येष वाचालवति विस्मयः ।
भवत्याः क्वाबनाकारः केहं तपसि पाटवम् ॥

Pages 279-81.

असति प्रसिद्धहेतौ ——— °प्रभाषितेति संकरः ———

The manifestation of the effect in the absence of a well-known cause of it constitutes the figure *विभावना*. The effect is invariably associated with its cause by positive and negative concomitance (*अन्वय* and *व्यतिरेक*). In other words, wherever there is *कार्य*, there must be *कारण* and wherever there is *कारणभाव*, there must be *कार्यभाव*. As the effect thus follows the *अन्वय* (*अस्तस्ये अस्तस्यं सोऽन्वयः*) and the *व्यतिरेक* (*अस्तस्ये अस्तस्यं स व्यतिरेकः*) of cause, when the effect is represented as taking place without its cause, there is apparent contradiction and to remove this contradiction we must invariably resort to some cause other than the well-known; otherwise we cannot do away with contradiction. Thus the absence of cause is not real; for though the well-known cause is absent, another is present. The figure is therefore significantly termed *विभावना*; for in it the effect is manifested in a peculiar manner, *viz.*, without its well-known cause. 'सिद्धकारणभावे सूक्ष्मकारणवशात् कार्योत्पत्तिर्विघ्नित्वा कार्यभावनाविभावना ॥' अलं सर्वं, संज्ञा०. One (a पूर्वपक्षिन्) might say that since the effect is

represented as produced without its cause, opposition is apparent, and the apparent opposition between the effect and the absence of its cause is removed by putting forth a cause other than the well-known. As therefore opposition is apparent and can be reconciled, the figure should be designated विरोधाभास and not विभावना. This allegation of the पूर्वपक्षिन् can be thus refuted. When two objects of equal strength are represented as opposed to each other, the figure is विरोध. In विरोध therefore two objects of equal strength are apprehended as opposed to each other. While in विभावना the effect is apprehended as disproved by the absence of cause, but the absence of cause is not disproved by the effect. 'प्रामाणिकत्वाद्दलिना कारणाभावेन कार्यमेव बाध्यते न तु कारणाभावः ॥' अलं० सर्वं०, संजी०. कारणाभाव is stronger, because it is real, while कार्य is weaker, because it is not real, but conceived. 'तत्र च कार्योद्यः कारणाभावरूपविरोधिनी बाध्यतयेव स्थितः न बाधकतया । कार्योद्यस्य कल्पितत्वात् कारणाभावस्य च स्वभावसिद्धत्वात् । अत एव कार्योद्यो रूपान्तरेण पर्यवस्यति ॥' रस०, p. 432. In विभावना, there is opposition between the absence of the cause and the effect. But as the absence of the cause is represented first, and is real, it is stronger than the effect and the effect is therefore apprehended as disproved by it. 'ननु कारणाभावे कार्योत्पत्तौ स्फुरितस्य विरोधस्य प्रसिद्धातिरिक्तेन कारणेन परिहाराद्विरोधाभास एवावमिति चेन्न । समबलयोः परस्परविरोधे तस्वीकारात् । इह तु कारणविरहेण कार्यमेव बाध्यत्वेन गम्यते । न तु तेन कारणविरह इति विशेषान् ॥' उच्ये०. A similar difference is found between विरोध and विशेषोक्ति; for in विशेषोक्ति the non-production of the effect though causes exist is more powerful than the causes and it therefore disproves the causes. Thus in

विरोध, both the objects that are opposed to each other are बाधक and both are बाधक ; while in विभावना, कारणभाव is बाधक and कार्य is बाधक and in विशेषोक्ति, कार्यभाव is बाधक and कारणसत्ता बाधक. The following verses shew the difference between विरोध and विभावना :—

‘कारणत्वं निषेधेन बाध्यमानः फलोदयः ।

विभावनाद्यामाप्नोति विरोधोऽन्वोन्वबाधनम् ॥

अतो वृत्तिभेदोऽस्मा विरोधेन व्यवस्थितः ।’

विभावना is divided into मालारूपा and केवल and each of these may be उक्तनिमित्त or अनुक्तनिमित्त. ‘अवज्ञः स्वर्लोकः—’ is an instance of मालारूपा अनुक्तनिमित्त विभावना. In this स्वर्लोक, सुकृत, सुधासार, फल, साम्राज्य, and निधि are represented as effects that take place without their well-known established causes, such as यज्ञ, तपः, अन्न, कुसुम, शौर्य, and क्षमन. These effects are shewn as identical with king *Nṛsiṃha* by रूपक ; for as उद्योतकार says, ‘सर्वथा कार्योद्येऽभेदबुद्धिर्विभावनाजीवितम् । सा च कथितस्मिन्मोक्षोत्तया कथिरूपकेनेत्यन्यत् ॥’ The निमित्त or the object why the effect is represented as taking place without its well-known cause or a cause, other than the well-known, of the effect, is here निरतिशयबसुखजनकत्व which is not expressed. ‘भूत्वा भासव—’ is an instance of केवल उक्तनिमित्त विभावना. Here the effect, *viz.*, the knowledge of *Nṛsiṃha* as God *Śiva*, is represented as produced without its well-known causes, *viz.*, putting on ashes on the body &c. The other reason which accounts for it is the fact of *Nṛsiṃha* towering above all men. This निमित्त is here expressed by the word लोकोत्तम. Moreover, here the two meanings of भूति &c., conveyed by श्लेष, are identified

by अतिशयोक्ति. Thus there is a fusion of the figures विभावना and अतिशयोक्ति set up by the idea of श्लेष.

Bhāmaha treats the figure as follows:—

क्रियायाः प्रतिषेधे वा तत्फलस्य विभावना ।
 ज्ञेया विभावनैवासौ समाधौ सुलभे सति ॥
 अपीतमन्ताः शिखिनो दिशोऽनुस्कण्डिताकुलाः ।
 नीपोऽविलिप्तसुसभिरभ्रदकलुषं जलम् ॥

Udbhaṭa's definition of the figure is exactly the same as that of *Bhāmaha*. His instance is:—

अङ्गलेखानकाश्मीरसमालम्बनपिञ्जरान् ।
 अमलककताद्यामानोष्ठमुद्रां च विभ्रतीम् ॥

As stated above, though in this figure the effect of the well-known cause without which it is represented to take place is different from that for which another cause has to be assigned to remove the apparent inconsistency, they are considered as one by अभेदाध्यवसाय. Thus for instance in the above verse the yellowness of *Pārvatī* is different from the yellowness caused by saffron. But they are identified. The commentator *Pratthārendurāja* observes, 'अथ च कुङ्कुमादि-सम्पाद्येन पिञ्जरत्वादिना उपमानभूतेन स्वाभाविकस्य पिञ्जरत्वादेरुपमेयभूतस्याभेदाध्यवसायोऽतिशयोक्त्या ब्रह्मण्यः ॥'.

It may be noted that the word क्रिया in *Bhāmaha*'s definition as well as in *Mammaṭa*'s definition ('क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना') is used in the sense of हेतु; for according to grammarians an action alone constitutes a हेतु. *Prāyānaka* says, 'वैयाकरणमते क्रियैव हेतुरिति क्रियेत्युक्तम् ।'. *Rājānaka Ruyyaka*

also notes, 'इह च लक्षणे (His definition is 'कारणमात्रे कार्त्तव्यसि-
र्दिभावना) ब्रह्मण्यैः (i.e., as by *Bhāmaha*, *Udbhata*, and *Vāmana*)
कारणपदस्थाने क्रियामहत्त्वं कृतं तयापीह कारणपदमेव विहितम् । न हि सर्वैः क्रिया-
फलमेव कार्त्तव्यभ्रुपगम्बते । वैवाकरपदैरेव तयाभ्रुपगमात् । अतो विशेषमनपेक्ष
सामान्येन कारणपदमेवेह विहितम् ॥ ' . अलं० सर्वं०, p. 125.

Pages 281-84.

अदि कारणसाकल्ये—असंगत्या च सहाङ्गात्प्रभावेन ———

If notwithstanding that causes are ready to bring about the effect, the effect is not produced, the figure is विशेषोक्ति. Here if all the preparation, though existing, does not bring about the effect, the preparation itself some how or other does not exist. If it be said that it is to convey some peculiar meaning that the effect is represented as not produced even though the causes competent to produce it are present, then the word विशेषोक्ति becomes significant in as much as the effect is thus represented to convey a particular meaning. Here the reason why the effect is not produced even though the causes are present may or may not be expressed. It has thus two varieties, उक्तनिमित्ता and अनुक्तनिमित्ता. The first is instanced in 'अबं स ते वीर——'. Here though the Sun of *Nṛisimha*'s glory rises, the lotuses of the eyes of the wives of enemies do not expand. The effect is thus not produced even though all the preparation for it is ready. The figure is consequently विशेषोक्ति and it is उक्तनिमित्ता ; because the reason why the lotuses of the eyes do not expand even if the Sun of *Nṛisimha*'s glory rises is expressed in the word रिपुसुन्दरीषाम्. The lotuses of the eyes do not rise ; be-

cause they were eyes of the enemies. Moreover, we have here a fusion of the figures *विशेषोक्ति* and *रूपक*, the former being based upon the latter. As wonder is produced, because the Sun does not expand *lotuses* and not because he does not expand *eyes*, the word *अम्बुज*, and not *नयन* in the compound *नयनाम्बुजेभ्यः* must be taken as the principal word. The compound *नयनाम्बुजेभ्यः* must therefore be taken as a *मदुरस्यंसक्रादि* compound favouring *रूपक* and not *उपमितसमास* favouring *उपमा*. In 'उत्तिष्ठ कन्वलननाथ—' the effect, *viz.*, going to a forest, does not take place, even though the causes, sending him there and inviting him there, are present. The figure is therefore *विशेषोक्ति* and it is *अनुक्तनिमित्ता*; because the reason why the effect does not take place even though the causes efficient to produce it are present, *viz.*, the fear of *Nṛsiṃha* generated by the remembrance of the power of his bow, is not expressed but implied. As in *विभावना* in which the effect is represented as produced without its cause, the absence of the cause may be represented by putting forth an opposite cause, so in *विशेषोक्ति*, the non-production of the effect may be represented by putting forth the accomplishment of an opposite effect. In such a case there is generally a fusion of the figures *विभावना* and *विशेषोक्ति*. In 'वे पतन्ति तव हस्तसीकराः—' for instance, we have a fusion of these two figures. For the drops of rain-water in the *स्वाति* constellation are well known as the cause of the production of pearls. But here the effect, *viz.*, the rise of pearls, is represented as taking place in the absence of its cause shewn by putting forth an opposite cause, *viz.*, the drops of rain-water in the

हस्त constellation ; for they never produce pearls. We have thus विभावना. The objection that the word हस्त conveys two meanings, can be removed by the identification of the two senses by अतिशयोक्ति which is indispensable in this figure.* Again we have विशेषोक्ति also in this figure ; for though rain-drops under हस्त constellation are the cause for the non-production of pearls, the effect, *viz.*, the non-production of pearls, does not arise. Moreover, the non-production of the effect is represented by putting forth the opposite of it, *viz.*, the creation of pearls. Since the absence of the cause and of the effect is represented by putting forth their opposites, the figures विभावना and विशेषोक्ति are here indistinct ; and there is a fusion of them arising from a doubt as to which should be accepted ; as there is nothing either proving the existence of the one in favour of the other or disproving one and thus leaving the other for acceptance. These two figures are moreover fused with a third figure, असंनति ; for the cause is described as found in one place and the effect in another. The drops of water fall into the shells of the hands of *Brahmins* (हस्त), and pearls are produced in another place, *viz.*, on the chest of their wives.

The निमित्त, though suggested, is not charming. The poem in which this figure occurs is therefore not भ्रान्ति, but गुणीभूत-व्यङ्ग्य. 'अत्र निमित्तं व्यङ्ग्यमपि न चादिति गुणीभूतव्यङ्ग्यता ।' उद्यो०.

* विद्याधर following अलंकारसर्वस्वकार takes अतिशयोक्ति as invariably associated with विभावना ; but as shown in notes p. 652 the identification of the two senses may arise from रूपक also.

Vāmana has altogether a different sort of विशेषोक्ति. His definition is, 'एकगुणहानिकल्पनायां साम्यदाडर्भं विशेषोक्तिः ।' ४।३।२३॥. The following are among the instances given for it :—

'भवन्ति अशेषधयो रजन्वा-
मतेलपूराः सुरतप्रवीपाः ॥'

'यूतं हि नाम पुरुषस्वासिहासनं राज्यम् ।'.

Nāgoji Bhaṭṭa takes this as दृढारोपरूपक. 'तत्र सिंहासनराहिते यूते सिंहासनसहितराज्यताशास्त्र्यं कथं सिध्येदिति आरोपोन्मूलकयुक्तिनिरासायारोप-नापरराज्येऽपि सिंहासनराहित्वं कल्प्यते इति दृढारोपरूपकानिदम् ॥' उद्या०. *Jagannātha* holds the same view. *Vide* रस०, p. 439. He observes, 'गुणाधिक्यकल्पनायामपि तदेव (i.e. दृढारोपरूपक) । यथा "धर्मो वपुष्मान् भुवि कार्त्तवीर्यः ।" इत्यादौ । एतेन "एकगुणहान्युपपत्त्यादिकल्पनायां साम्यदाडर्भं विशेषणम्" इति विशेषालंकारं लक्षयन्तोऽपि प्रत्युक्ताः रस०, p. 439.

Bhāmaha's definition of the figure is :—

'एकदेशस्य विगमे वा गुणान्तरसंस्थितिः ।
विशेषप्रयनायासौ विशेषोक्तिर्नता यथा ॥'

His instance for it is :—

स एकस्त्रीणि जयति जगन्मि कुसुमाबुधः ।
हरतापि तनुं यस्य शम्भुना न हतं बलम् ॥

Udbhaṭa defines it as under :—

यत् सामध्येऽपि शक्तीनां फलानुत्पत्तिबन्धनम् ।
विशेषस्वाभिधिस्तातस्तद्विशेषोक्तिरुच्यते ॥
वर्द्धितेन निमित्तेन निमित्तादर्शनेन च ।
तस्या बन्धो द्विधा लक्ष्ये दृश्यते ललिताल्पकः ॥

The instances in order are as follows :—

इत्थं विसंस्थुलं वृद्धा तावकीनं विचेदितम् ।
 मोक्षेति किमपि प्रष्टुं सत्त्वरस्त्रापि मे वचः ॥
 महद्भिनि गृहे जन्म रूपं स्मरसुहृद्वचः ।
 तथापि न सुखप्राप्तिः कस्व चिन्नीयते न धीः ।

Pages 285-6.

अनयोः समसमवाये ————— कारणमुपात्तम् —————

The two varieties of अतिद्योक्ति which consist in the simultaneity of cause and effect and in the inversion of the order of their precedence, that is, in the effect preceding the cause, both the varieties implying the instantaneousness of the effect, are now taken up by *Vidyādhara* as he is dealing with the figures based upon the opposition of cause and of effect. The natural order of the cause preceding the effect is broken here simply with the object of conveying the peculiar sense of the instantaneousness of the effect. The instances illustrating the varieties are clear.

Vidyādhara follows *Rājānaka Ruyyaka* who also treats there two varieties of अतिद्योक्ति after विद्योक्ति and prefaces the treatment of the figure with the following remarks :—

‘ अतिद्योक्तौ लक्षितायामपि कश्चित् प्रभेदः कार्यकारणभावप्रस्तावेनेहोच्यते । ’

Pages 286-7.

एषासंगतिरुक्ता ————— ंस्तर्भावो वृष्टव्यः —————

When the cause and the effect are represented as existing in different places, the figure is designated असंगति. It is

well known and accepted by all that cause and effect must exist in the same place ; for the fire existing in a kitchen cannot generate the smoke existing on the slope of a mountain. When therefore the effect is represented as existing in a different place from the cause, the well-known propriety of their being in the same place is broken, and the figure is consequently significantly termed असंगति ; and it is taken up here in the chapter of figures based upon the opposition of cause and effect. In the instances 'प्रतिभद्रमुकुटेषु—' and 'आयोधवे वीर—' the cause, the falling of the sword of *Nṛsiṃha*, is represented as on the crests of antagonists and on the battle-field respectively, while its effect, the dropping of sandal, as from the breasts of the wives of enemies.

The figure असंगति comes under the चित्रहेतु's of भोज. He divides हेतु's into कारक, ज्ञापक, अभाव, and चित्र.

'क्रियायाः कारणं हेतुः कारको ज्ञापकश्च सः ।

अभावचित्रहेतुश्च चतुर्विध इहेष्यते ॥

सर० कण्ठा० ३ परि०.

Of these चित्रहेतु is divided into विदूरकार्य, सहज, कार्यान्तरज, युक्त, अयुक्त, and so on.

'विदूरकार्यः सहजः कार्यान्तरजस्तथा ।

युक्तो न युक्त इत्येवमसङ्ख्याचित्रहेतवः ॥'

They are illustrated as under :—

'अनभुवानेन सुगोपमान-

मलच्छनोर्षीकिष्णल्लच्छनेन ।

भस्पृष्टस्त्रुस्तरुपापि चासी-

ब्रह्मावती तस्व भुजेन भूमिः ॥

सीऽयं बाल्ये एव नवबोधनकार्यकरणाद् विदूरकार्यो नाम चिचहेतुः ।'

'सममेव समाकान्तं ह्ययं हिरवगामिना ।

तेन सिंहासनं पिम्बनखिलं चारिमण्डलम् ॥'

This is सहजचिचहेतु.

'पश्चात् पञ्चत्वं किरणानुशीर्षं चन्द्रमण्डलम् ।

प्रागेव हरिणासीणामुशीर्षो रागसागरः ॥'

This is कार्वाणन्तरजचिचहेतु.

Both सहज and कार्वाणन्तरज are as will be clearly observed अतिप्रबोधि according to *Mammaṭa*, *Vidyādhara*, and others.

'गुणानुरागमिश्रेण ब्रह्मसा ते प्रसपता ।

दिव्यधूनां मुखे जातमकस्माद्दर्धकुङ्कुमम् ॥

This is उक्त.

'न मीलयति पद्यानि न नभोऽन्ववगाहते ।

स्वन्मुखेन्दुर्नमासूनां हरणाद्यैव वस्वति ॥'

This is अमुक्त.

एवं in the definition shews प्रकार and therefore indicates व्यधिकरण and other possible varieties of चिचहेतु. The following is the instance of व्यधिकरण, given by भोज—

'सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः

सा पीनोन्नतितम् पयोधरद्वुगं धसे सखेश वयम् ।

साकान्ता अपनस्यलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं

होषैरन्वजनाभितैरपटवो जाताः स्म इत्यमुतम् ॥

अपानिष्पन्ननेव व्यधिकरणत्वं कार्यकारणयोः प्रतीकत इत्येवं व्यधिकरणो नाम विषयहेतुः ॥' *Vide* सर० कण्ठा०, 3rd *Parichchheda*, pp. 313-24.

This is असंगति according to विद्याधर, मम्मट, and others.

This figure is not treated by *Bhāmaha* and *Udbhata*.

Though this figure is based upon विरोध, it is not विरोध, but is an exception to it. विरोध is like a general rule which holds good in places which are beyond the province of exceptions to it. असंगति being concerned with opposition of cause and effect as existing in different places, विरोध has for its scope what remains, *viz.*, opposition of things existing in the same place. 'अपवादविनिर्मुक्त एव हि हेतु उस्सर्गः प्रवर्त्तते । विरोधालंकारस्व चासंगत्कालंकारोऽपवाद इति व्यधिकरणविरोधस्यापवादाशङ्कान्ततया तन्निमित्तविरोधे विरोधालंकार इति ॥' काव्यप्र०, p. 44I.

Pages 287-89.

विषयं विरूपयतना—प्रादुरासीत्—

When two incongruous objects are put together, or when the cause produces an opposite effect, or when instead of producing a good effect which is intended, it produces an undesirable effect, the figure is विषय. It has thus three varieties of which the first is illustrated by 'क तव नृसिंह इव—'. Here two things which are by no means fitting, are put together. The glory of *Nṛsiṃha* is transcendant, while the poetic powers are very ordinary.

It is a natural law that the properties found in an effect are similar to those in its cause. If, notwithstanding this,

things are represented otherwise in some manner, we have विचन of the second sort. In the instance 'राक्षसविचरणी—' the white glory of *Nṛsiṃha* is represented as producing blackness (pale-facedness) on the wives of enemies. The two meanings of कालिन्ध, viz., blackness and paleness, are identified by अतिशयोक्ति.

If one, striving to accomplish an object, not only fails to accomplish it but meets with an undesirable consequence, we have विचन of the third kind. In 'उदितवति प्रतापवपने—' though the Sun of the glory of *Nṛsiṃha* rises, the lotuses of the faces of the wives of his enemies not only do not blow, but on the contrary become so pale that they afflict the sight of the spectator.

Pages 289-90.

अस्व प्रथमभिसावाः—परसिंहशुपते—

The figure opposed to the first variety of विचन, which consists in the placing together of two incongruous objects is सन, which therefore consists in the union of suitable objects. It is reckoned as a figure, because it produces a charm. The reverse of what is dealt with in the other (two) varieties of विचन does not constitute a figure, as there is no charm in it. The word 'सन' is significant, since the union of suitable objects is treated of here. In 'कौमुदीव—' suitable pairs, the Moon and the Moonlight, *Siva* and the Ganges, and *Nṛsiṃha* and glory, are mentioned.

Vidyâdhara follows *Râjânaka Ruyyaka* who also thinks that the reverse of the remaining varieties of विषम does not convey a charming sense and does not therefore constitute a charm. 'सद्विपर्ययस्य कारणाद्गुरुपकाराद्योत्पत्तिरूपस्य वाञ्छितार्थप्राप्तिरूपस्य च वस्तुसिद्धतया चारुताविरहात् ।'. *Jagannâtha*, however, refutes this, by stating that even cause and effect which do not fit each other may be described as fitting each other through श्लेष and an undesirable object may through श्लेष be described as desirable. 'वस्तुतोऽननुरूपयोरपि कार्यकारणयोः श्लेषादिना धर्मैक्यसंपादन-द्वारानुरूपतावर्जने वस्तुतोऽनिष्टस्थापि तेनैवोपायेनैष्टैक्यसंपत्ताविष्टप्राप्तिवर्जने च चारुताया अनुपपत्तेव दर्शितत्वात् ॥' रस०, p. 454. The instances given by *Jagannâtha* in illustration of this are the following :—

' बडवानलकालकूटलक्ष्मी-
मकरव्यालगणेः सहैधितः ।
रजनीरमणो भवेज्जुषां
न कथं प्राणवियोगकारणम् ॥ '

Here such a soft thing as the Moon is described as the cause of death. The Moon is represented as bringing about death, being brought up with objects like the submarine fire, poison, *Lakshmi* ('लक्ष्मीरप्यत्र मारकस्तेनैव कथेधिवक्षिता '), alligators, and serpents.

' नितरां धनमाप्तुमर्धिमिः
क्षितिप त्वां समुपास्य वस्ततः ।
निधनं समलम्भि तावकी
सल्लु सेवा अनवाञ्छितप्रदा ॥ '

Here निधन conveys the two senses of abundant wealth, and death and the figure is सन when the word is taken in the

sense of 'abundant wealth' (नितरां धनम्), 'अथ नरकबहुधनयोः श्लेषैकमे बहुधनरूपेष्टालना वाञ्छितायातिरूपसनालंकारचमत्कारः ॥' रस०, p. 450.

Pages 290-91.

कारणविपरीतफलोत्पत्तौ—विषमालंकारश्च—

When something is represented as striving to bring about a desired effect by employing a means which is well known to produce quite the reverse of the desired effect the figure is called *विचित्र*. In 'मलिनचित्तं खलवदनं—' whitening is employed as a means to produce the opposite effect, *viz.*, to blacken the faces of rogues and injuring *निष* (the Sun) as a means to gladden *निष* (friends). If *Nṛisimha*'s glory wishes to blacken the faces of rogues, why does it whiten the three worlds! Thus in this figure the opposite effect is apprehended by rejecting the cause. In *विषम*, however, the cause is rejected by the apprehension of the opposite effect in the form 'if the cause is white, how does it produce blackness? 'न चाबं प्रयनो विषमालंकारः । स्वनिषेधमुखेन (स्व means कारण) विपरीतप्रतीतेः । विपरीतप्रतीत्या तु स्वनिषेधस्तस्य (i. e. विषमालंकारभेदस्य) विषयः । अथा (कृपापलेखा) "समालनीला चरदिन्दुपाण्डु ब्रह्मखिलोकाभरणं प्रसूते" इत्यादि । अलं० सर्व०, p. 133. This difference is well explained by *Mallinātha*. Another difference between *विषम* and *विचित्र* is that in the former an opposite effect results of its own accord, while in the latter an effort is made to bring it about. 'अथपि विषमे विरूपस्य कार्यस्य स्वयमेवोत्पत्तिरिह च तन्निष्पन्नमे प्रयत्न इति स्थितोऽप्यनयोः स्फुटो भेदस्तथापि अन्यकृता विशेषपरिपोषावैव सूक्ष्मेक्षिकागम्बो भेदोऽबन्तः ॥' अलं० विम०, *vide* अलं० सर्व०, pp. 133-4. *Jagannātha* also

shews the same difference. 'न च कारणानुरूपं कार्यमिति विषमने-
शोऽयं वाच्यः । विषमे पुरुषकृतेनपक्षेणात् । कार्यकारणगुणवैलक्षण्येनैव तद्वैतनिरू-
पणाच्च ॥' रस०, p. 453.

Mammata, does not accept this figure as a separate one ;
and *Nāgoji Bhatta* places it under विषम. 'एवमिदं तद्वैतन्यमिति विषम-
क्रियमाणमिदं विपरीतवत्त्वाच्चरणमपि विषममेव । यथा "नमन्ति सन्तस्त्रैलोक्यापि
लक्ष्यं समुन्नतिम् ।" वाच्यप्रतीतिवेलायां योगवैषम्यप्रतीतिः । एतेनापि विविचालं-
कारः पृथगित्युच्यते ॥' उच्यो०.

This figure finds no treatment in the works of *Bhāmaha*,
Uābhaṭa and *Vāmana*.

Pages 291-292.

अधिकमिदं गदितं—यद्यसौ महत्त्वम्—

When the abode and the abider do not suit each other;
the figure is called अधिक. It is represented here ; because it
is based upon opposition, the abode and the abider being op-
posed to each other since they do not suit each other. Either
the abider may be greater than the abode or the abode
greater than the abider. The figure has thus two varieties.
In 'अदिह न दिशां सीद्धि—' the abider, glory, is represented
to be greater than its abodes, ends of direction and opera-
tions of speech. The second variety in which the abode is
greater than the abider is illustrated by the following :—

'गङ्गे विद्यालं भूपाल भुवनभित्तयोद्भवम् ।

माति मानुमद्यकवोऽपि यद्योराशिर्भवत् ते ॥'

The figure arises when the greatness or the smallness of the abode or the abider is a creation of the poet's conception.

'बनाधाराधेवद्वोरन्वतरस्व न्यूनत्वाधिक्ये कविकल्पिते तथैवाजनलंकारः ॥' उद्यो०.

Pages 292-93.

भवति क्रियोपजननं—इदञ्चाः————

The reciprocity of action constitutes *अन्योन्य*. It is treated here, as mutual generation of action is opposed. In the instance 'पृथ्वी पूर्वापर'——' the earth is represented as an ornament of the arm and the arm as an ornament of the earth. They are thus both mentioned as producing each other in reference to the action of ornamentation. Though objects cannot be both causes and effects of each other, they can be so through their producing the same charming action. *Mammaṭa* defines the figure as क्रियया तु परस्परम् । वस्तु-नोर्जननेऽन्योन्यम् ।'. *Pradīpākāra* explains this thus :—'वस्तुनोः परस्परं अन्यजनकभावोऽसंभवी । तस्य तं प्रत्येव पौर्वापर्यबोर्द्वोरसंभवादिष्वल उक्तं क्रिययेति । एकक्रियाजननद्वारेणेत्यर्थः । अविशिष्टं वस्तु तावदाजातकल्पम् । तेन वैशिष्ट्यप्रयोजकक्रियाजनके जनकत्वोपचारः । तथा च नियस्तादृशैकक्रियाजनकत्वमन्योन्यालंकार इति धारम् ।' काव्यप्र०, p. 437. As the arm and the earth are the cause and the effect of each other through their adorning each other, they are implied उपनेय and उपमान respectively.

The varieties of this figure are dealt with in the *Sarasvatt-kaṅṭhābharaṇa*. *Bhoja* defines and classifies the figure as under :—

अन्योन्यमुपकारी वस्तुद्वन्द्वोन्व्यं त्रिधा च तत् ।
 वाच्यं प्रतीवमानं च तृतीयमुभयात्मकम् ॥
 अन्योन्यशूलिकान्योन्यभान्तिरन्योन्यमेकता ।
 अन्योन्यालंकरणेनस्तत्रयमेतद्विहेष्यते ॥

सर० कण्ठा० ३ परि०.

The following are the instances in order :—

कण्ठस्य तस्य स्तनबन्धुरस्य
 मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
 अन्योन्यशोभाजननाद्भुव
 साधारणो भूषणमूष्यभावः ॥

This is वाच्यं अन्योन्यं; because the mutual obligation of the throat and the pearl-necklace is expressed by the word 'अन्योन्यशोभाजननात्'.

उत्सृष्टो पिबद् अलं अह अह विरलंगुली चिरं पहिमो ।
 पाभावलिभावि तह तह धारं तणु अपि तणु एहं ॥
 (उर्ध्वाक्षः पिबति अलं अया अया विरलाङ्गुलिचिरं पयिकः ।
 प्रपापालिकापि तथा तथा धारां तनुमपि तनुकुरुते ॥)

Here the mutual obligation of the traveller and of the woman distributing water to him is implied, both indicating love to each other by their actions. This is therefore प्रतीवमानं अन्योन्यं.

गोलाविसमोभारच्छलेन अय्या उरस्मि से मुक्ता ।
 अणुअम्पापिहोसं तेनापि सा गाढमुभरुता ॥
 (गोलाविसमोभारच्छलेन आत्मा उरसि तथा मुक्ताः ।
 अणुकम्पानिसौषं तेनापि सा गाढमुपगूढा ॥)

This is प्रसीदमानानिधीयमान अन्वोन्व; because the mutual obligation is here both expressed and implied. अत्र बोद्धवतीविवक्ष्य-
सारव्याजेन तत्र तस्योरपि आत्मा क्षिप्रस्तेनापि अनुकम्प्यानिर्दोषं सा वात्सल्यव्य-
द्वेःप्रतिधीयमानः परस्परमनुरागादुपकारकभावः प्रतीकते इत्युक्त्यात्मकमिदमन्वोन्वम् ।

अक्षिणा च निद्या निद्या च अक्षी

अक्षिणा निद्या च तथा नवनम् ।

भवता च समा समया च भवान्

समया भवता च तथा भवनम् ॥

Here though the Moon and night and His Majesty and the assembly are represented as mutually obliging each other, they are further shewn as obliging respectively the sky and the earth and this further obligation looks like hair standing on the head. 'अत्र निद्याअक्षिणोः समामवतोश्च परस्परमुपकारार्थोपकारकभावे वर्त्तमानबोर्बहिर्दं गगनं अगती च प्रसिद्धबोरुपकारकत्वं चूडिकेवोपर्वुपरि लभ्यते खेदमन्वोन्वचूडिका'. This is thus अन्वोन्वचूडिका.

अम्बुनां कुसुमोत्करे नवनपुन्वारब्धपानोत्सवाः

कीराः परफलाद्या मधुक्त्रीभ्रुम्बन्ति भ्रुम्बन्ति च ।

एतेषामपि नीलकिशुकशैलेभिः समानत्विचां

पुष्पभ्रान्तिभिरापतन्ति सहसा चञ्चुपु भृङ्गाङ्गनाः ॥

This is अन्वोन्वभ्रान्ति.

प्रफुल्लतापिच्छनिभैरभीषुभिः

शुभैश्च सप्तच्छदपांसुपाण्डुभिः ।

परस्वरेण च्छुरितामलच्छवी

तदेकवर्णाविव तौ बभूवतुः ॥

This is अन्वोन्वैकता.

Pages 293-94.

भाषेयमनधिकरणं—तद्दर्शनं कृतम्—

When the abider is represented without the abode, or when one thing is represented as being in many places at one and the same time, or when an object, engaged in doing a thing, is represented as doing another thing impossible, the figure is *विशेष*. It is thus of three kinds and is treated here; because it is based upon opposition or incongruity. The three varieties are illustrated in order. In 'निपीतोऽयं वीर—' sweetness and other qualities which reside in the speech of *Nṛsiṃha* are represented as existing even when the abider, *viz.*, speech, ceases to exist, it being drunk up by the ears of the hearer. In 'रणक्षीर्वाणक्षी—' one and the same abider, *Nṛsiṃha*, is represented as simultaneously existing in different places, *viz.*, ways, forests, mountains, and towns. In 'मन्दारमालोकयितुं—' the eye seeing *Nṛsiṃha* is represented as seeing *Mandāra*, an impossible perception.

It should be noted that *अतिशयोक्ति*, meaning not the figure *अतिशयोक्ति*, but metaphorical speech (*अतिशयेन उक्तिः अतिशयोक्तिः*) is the very soul of such figures; as *Bhāmaha* says:—

सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरनवार्यो विभाव्यते ।

यत्नोऽस्या कविना कार्यः कोऽलंकारोऽनया विना ॥

वक्रोक्ति is equal to *वक्रतया गौणतया* (or *उपचारेण*) *उक्तिः*.

Thus in the instances in the text, the disappearance of the abode of sweetness, speech being drunk up and therefore

ceasing to exist, is metaphorical. So is *Nṛisimha*'s being simultaneously everywhere, he being so conceived through the fears of his enemies. The sight of *Mandâra* by the eye while seeing *Nṛisimha* is also metaphorical ; for *Nṛisimha* is conceived to be like *Mandâra*.

Pages 294-6.

किञ्चित् केनापि—संगमितास्तदस्ते—

If a certain thing done by a certain man by a certain means is undone by another man by the same means, then the figure is called **व्याघात** ; because he renders otherwise the work already done. In the instance 'हेजसा जगतस्तापं—', the ताप (heat) caused by the Sun by his हेजस् (lustre) is destroyed by *Nṛisimha* (ताप meaning affliction in the case of *Nṛisimha*) by the same means हेजस् (prowess). This is **व्याघात**, because the work done is frustrated.

Another variety of **व्याघात** arises when a certain cause which is considered efficient to produce a certain effect is represented as easily producing another effect opposed to that effect. This is called **व्याघात** ; since the cause becomes the cause of frustrating the probable effect. The opposite effect is easily brought about ; because the cause is exceedingly favourable to it. As an effect other than the desired one is represented as easily brought about, this figure is different from the third variety of **विषम** in which the cause is represented as not producing the desired effect but on the contrary bringing about an undesirable effect. In place of

कारणत्व (L. 2 p. 296) *Mallinātha*'s reading is कार्त्तव्य. This is no doubt a better reading, but is not found in any of the Mss. When कारणत्व is the reading, कार्त्तव्य must be supplied after अभिमतेतरस्य and कारणत्व taken as equivalent to कारणेन. In 'अटाबन्धं वस्त्रावरण ———' (*Vide* p. 274), austerity employed as a means to attain a liberality similar to that of *Nṛsiṃha*, is represented as easily bringing about the opposite effect, the non-attainment of it. In another instance 'अयम्भियं प्राप्तुं ———' fighting with *Nṛsiṃha* which is a means to bring about victory is represented as easily producing the opposite effect, the attainment of celestial damsels in heaven, instead of glory on the battle-field.

Page 297.

वयम् पूर्व ——— नदीपते ———

Having dealt with figures founded on opposition or incongruity, the author takes up those which look like chains, that is, those in which the preceding and the succeeding objects are connected like links of a chain. Of these कारण-माला is first treated. If the preceding objects are represented as causes of the succeeding objects, the figure is कारणमाला. In the instance 'वितरणे करुणा ———' mercy is represented as the cause of liberality, liberality, of merits, merits, of glory, and glory, of every thing.

Jagannātha considers the reverse of this also to be कारणमाला. The following is an instance given for it :—

‘ स्वर्गापवर्गौ खलु शानलक्ष्मी-
 शानं प्रस्तूते विपुला ससृष्टिः ।
 ससृष्टिमल्पेतरभागधेवं
 भागवं च सृष्टौ तव पारमर्किकः ॥’

Here each preceding object is represented as the effect of each succeeding object, heaven and absolution being the effect of liberality, liberality, of riches, riches, of fortune, and fortune of *Siva's* worship.

Jagannātha observes that here to present a charm, symmetry should be preserved. That is, if something is mentioned as the cause of another thing, that other thing should be mentioned as the cause of a third thing and so on ; or if something is mentioned as the effect of another thing, that other thing should be mentioned as the effect of a third thing and so on. ‘ इह बध्यासौ कारणोक्तिरेव प्रस्तूयते तथा पुनस्तस्य कारणं तस्यापि कारणमिति तन् कस्वचित् कारणं तस्यपि कस्वचिदिति वा कारणमार्त्तं युक्तम् । यथा तु कार्याोक्तिस्तथा तस्य कार्यं तस्यापि कार्त्तमिति तन् कस्वचित् कार्यं तस्यपि कस्वचिदिति वा युक्तम् । सर्वथैव चः शब्दः कार्यकारणतोपस्थापक भासौ प्रयुक्तः स एव निर्बाह्यः । एवं क्रमेण निबन्धनमाकारुक्षानुरूपस्वाङ्गमणीबन् । अन्यथा तु भग्नप्रक्रमं स्यात् । यथा प्राचीनानां पद्यम्—

जितेन्द्रियत्वं विनयस्व कारणं
 गुणप्रकर्षो विनयाद्वाप्यते ।
 गुणाधिके पुंसि जनोऽनुरञ्जते
 जनानुरागप्रभवा हि संपदः ॥

अथ जितेन्द्रियत्वं विनयस्व कारणं श्रुत्वा जितेन्द्रियत्वस्व किं कारणमिति विनयः कस्य कारणमिति वा आकारुक्षोति । ..... । एवं च विनयः कस्य कार-

पनित्वाकाङ्क्षाया गुणमकर्मो विनयादवाप्यत इति वाक्यं यद्यपि कलसः परिधूरकं भवति तथापि न साक्षादित्यहुरवंगमनेव ॥' रस०, p. 462.

Page 297.

यद्य विशेषणभावे—मवतभरितानि भाम्नि—

When each succeeding word is represented (affirmatively or negatively, in other words, affirmed or denied) as an attribute of each preceding word, the figure is termed एकावली. In 'राज्ञः सर्गं सकवचः—', कवि is an attribute of सर्ग, काव्य, of कवि, चरित, of काव्य, and चिन्, of चरित. In the following instance each succeeding word is denied as an attribute of each preceding word :—

न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तद्यदलीनवद्वपद्म् ।
न वद्वपद्मोऽसौ कलगुञ्जितो न यो
न गुञ्जितं तन्न अहार यन्मनः ॥

Here पङ्कज is denied as an attribute of जल, वद्वपद्, of पङ्कज, गुञ्जित, of वद्वपद्, and मनोहरण, of गुञ्जित.

Page 298.

यथोत्तरोत्तरं—निबन्धनं च शीपकम्—

Where each preceding object successively helps the succeeding one the figure is called मालाशीपक. It is not treated in the place where शीपक is treated, but is dealt with here ; because it is based upon a special charm of there being a series of objects in which each succeeding object is helped

on by the preceding object. In 'तव क्रिवन्ते कर्णाकर्तासोः—' *Nṛsiṅha's* merciful glance helps forward the wealth of poets, their wealth helps on the blooming of the mind, the blooming of the mind helps on complimentary words and these in their turn help on the description of the merits of *Nṛsiṅha*. The characteristic of the figure शीपक, *viz.*, the grammatical connection with the same word, is also found here ; as शिबः विकासः, सूक्तानि, and स्वगुणवर्णनानि are all connected with क्रिवन्ते.

Jagannātha considers मालाशीपक as a variety of एकावली and not as a sort of शीपक ; as there is neither resemblance, nor mention of प्रकृत and अप्रकृत objects. 'एतच्च (*i. e.* मालाशीपकम्) प्राचामनुरोधावस्माभिरिहोशाहतम् (इह *i. e.* under शीपकप्रकरण) । वस्तुतस्त्वेतशीपकमेव न शक्यं वक्तुम् । साहस्यसंपर्काभावात् । किं स्वेकावलीप्रभेद इति वक्ष्यते । ' रस०, p. 328. The following is the instance given by *Jagannātha* of the second sort of एकावली—

धर्मेण बुद्धिस्तव देव शुद्धा
 बुद्ध्या निबद्धा सहसैव लक्ष्मीः ।
 लक्ष्म्या च तुष्टा भुवि सर्वलोका
 लोकैश्च नीता भुवनेषु कीर्तिः ॥

This would be मालाशीपक, if instead of शुद्धा, निबद्धा, तुष्टा, and नीता, we have the same word. *Jagannātha* notes:—' अस्मिन्वैकावल्या द्वितीये भेदे पूर्वपूर्वैः परस्य परस्योपकारः क्रियमाणो यथेकरूपः स्यात् तथा चमेव मालाशीपकशब्देन व्यवह्रियते प्राचीनैः । तथा चोक्तम्— " मालाशीपकमाद्यं चैद्ययोत्तरगुणावहम् " इति । तत्र मालाशब्देन शृङ्खलौच्यते शीपकशब्देन शीप इवेति व्युत्पत्त्या एकदेशस्यं सर्वोपकारकमुच्यते । तेनैकदेशस्यसर्वोपकारकक्रियाविद्यालिनी शृङ्खलेति पदद्वयार्थः । एवं च शीपकालंकारप्रकरणे प्राचीनैरस्य लक्षणशीपकविशेषोऽयमिति न भ्रमितव्यम् । तस्य साहस्यगर्भतायाः सकलालंकारिकसिद्ध-

त्वान् । इह च शृङ्खलावयवानां परार्यानां सादृश्यमेव नास्तीति कथंकारं शीपकता-
वाचं श्रद्धधीमहि । तेषां प्रकृताप्रकृतात्मकत्वविरहाच्च ।' रस०, p. 464.

Pages 298-9.

वस्तुस्यूहणीयस्ये — प्रेक्षणीयं विभाति —————

When each succeeding object is described as more charm-
ing than the preceding one till the last becomes the most
charming of all, the figure is called सार. The illustrations
are clear enough.

For the irregular form श्लुक्यां कुम्भयोनिश्चकार see my note
on *Bhaṭṭi Kāvya* Vol. I. pp. 36-37, Bombay Sanskrit Series
No. LVI.

Jagannātha and *Nāgoji Bhaṭṭa* hold that the figure is the
same even where each succeeding object is represented as
inferior to the preceding one, and the last, the worst of all.
Jagannātha's definition of सार is:—'सैव संतर्गस्थोत्कृष्टापकृष्टभावरूपस्ये
सारः ।'. *Nāgoji Bhaṭṭa* notes:—'उत्कर्षः श्लाघ्यगुणानामश्लाघ्यगुणानां
च ।' तच्च व्याच्य उदाहृतः । (the instance given is:—'राज्ये सारं वसुधा
वसुधरावां पुरं पुरे सौधम् । सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनाऽनङ्गसर्वस्वम् ॥'). अन्वयो
वया

नृपाङ्गघुतरस्तूलस्तूलादपि च याचकः ।

वायुना किं न नीतोऽसौ मामयं याचयिष्यति ॥'

Jagannātha remarks that either one and the same object
may be represented as rising in excellence in each succeed-
ing condition till climax is reached or that each succeeding

object may be represented to be surpassing each preceding one till the last surpasses all. His illustrations in order are:—

‘एकविषय उत्तरोत्तरोत्कर्षो बया—

अम्बीरमिदमसिलकृष्ण लीलवैव

ज्वानशीकृतकमनीबहेमकुम्भौ ।

मीताम्भोरहनबनेऽधुना कुञ्चौ ते

स्वर्षेते खलु कणकाचलेन सार्धम् ॥

अनेकविषयः स एव बया—

गिरवो गुरवस्तेभ्योऽप्युर्वीं शुर्षीं ततोऽपि अगदण्डम् ।

अगदण्डादपि गुरवः प्रलयेऽप्यचला महात्मानः ॥’

रस०, p. 465.

We may have thus एकविषय उत्तरोत्तरापकर्षः or अनेकविषय उत्तरोत्तरापकर्षः.

Jagannātha also observes that this figure is found in the *Vedas* also. ‘वेदेऽप्यवमलंकारो दृश्यते—

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः ।

पुरुषाज परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ॥’

रस०, p. 465.

Pages 299–302.

वाचनार्थो यदि हेतुर्भवति—स्वर्षेरीत्यादिविशेषणरूपः—

When the sense of a sentence or of a word (single or compounded) is represented as a cause of something of which

it becomes an attribute, the figure is called काव्यलिङ्ग and is thus of two kinds. This figure is different from अनुमान; because here the relation of something caused to be known and of something causing it to be known does not subsist as it does in अनुमान where what is not apprehended is caused to be apprehended by व्याप्ति which is implied.

In काव्यलिङ्ग, the हेतु is कारक, while in अनुमान, it is ज्ञापक. In other words, in the former the cause is efficient or one that produces something, as a stick and a wheel of a jar, while in the latter it is indicatory, or one that enables us to infer something as a lamp enabling us to know an object. 'तस्माद् साक्षात् परम्परया वा यत्र कारकहेतुरर्थतोऽवगम्यते तत् काव्यलिङ्गम् । उक्तार्थ- इदमस्त्वयात्र वच्यार्थान्तरन्यसनं तच्चार्यन्तरन्यासः । किञ्चिदर्थज्ञापकतया हेतुकथन- अनुमानमित्येव व्यवस्था उक्ता । ..... । अनुमाने तु ज्ञापकहेतूपन्यासः । अस्म- दिहं मम्यत इति । तेन यत्र ज्ञापकहेतुनानुमितेः कवितात्पर्यविषया तच्चानुमानालं- कारः ॥' प्रभा on प्रदीप, *Vide* काव्यम०, p. 425. Some distinguish between अनुमान and काव्यलिङ्ग in another way. According to them, when a poet composes a poem indicating a cause characterized by व्याप्ति, पक्षधनेता &c., the cause (लिङ्ग) which he wishes the reader to know as one employed by him to arrive at his inference, is the subject of the figure अनुमान. While the inference arising in काव्यलिङ्ग is not one which the poet wishes to make the reader know as arrived at by him, but which he simply wishes the reader to draw for himself. In other words, in अनुमान the poet wishes the reader to know by representing the हेतु as characterised by व्याप्ति &c., that the inference is drawn by him, while in काव्यलिङ्ग the reader draws the inference for himself. 'श्रोत्र्यलिङ्गकानुमितिसुबोधविषय

कवेर्व्याख्यादिविधितहेतुबोधककाव्यनिर्माणं तद्विज्ञमनुमानविषयः । काव्यलिङ्गानु-
मितित्स्तु न कविना श्रोतुर्बुधोधाविषिता किं तु श्रोतयुंस्विपादविषितेति भेद इत्यन्वे ॥'
उद्यो०.

Though in काव्यलिङ्ग, the relation of the supporter and the supported subsists, it is different from अर्थान्तरन्यास; because in the latter the sense of a sentence which is supported is grammatically independent of the sense of a sentence which supports it; while in काव्यलिङ्ग the sense of a sentence which is to be supported is grammatically dependent upon that of a sentence which supports it. Thus अर्थान्तरन्यास is concerned with the senses of a general and a particular statement both grammatically independent of each other. Nor is काव्यलिङ्ग to be confounded with वृष्टान्त which arises when the senses of two sentences both general or both particular stand as mutual causes and are grammatically independent of each other. In काव्यलिङ्ग, however, the senses of sentences which represent cause and effect arise grammatically independently of each other. This is one variety of काव्यलिङ्ग, and is termed वाक्यार्थवृत्ति काव्यलिङ्ग. As here the sense of a sentence is a cause, words like हि expressive of a cause should not be used, otherwise the composition would be open to the fault of repetition of sense. Another variety of काव्यलिङ्ग arises when the sense of a word (single or compounded) is a cause, and is called पदार्थवृत्ति काव्यलिङ्ग. In this variety if the word expressive of cause be put in the instrumental or ablative case, it does not constitute this figure. The word expressive of cause should be expressed as an attribute and not in a case expressive of cause. The illustrations are

given in order. In 'अले भोः पौलोनी'—' the sense of the sentence 'the fame of the king of the *Kalīngas* will besmear your body' is the cause of the fruitlessness of the process of ornamenting the breasts by black *agaru*. This is therefore वाच्यार्थहेतुककाव्यलिङ्ग. In 'स्वद्वैरिक्षितिपाल'—' the attribute 'slow' (the uncompounded word मन्दाः) is the cause of an obstacle to the movements of the horses of the Sun and the sense of the compounded word 'स्वद्वैरिक्षितिपाल'—' forming an attribute is the cause of the slowness of the horses. This is therefore पदार्थवृत्ति काव्यलिङ्ग.

Udbhaṭa defines the figure as under :—

श्रुतमेकं यदन्यत्र स्मृतेरनुभवस्य वा ।
हेतुतां प्रतिपद्येत काव्यलिङ्गं तदुच्यते ॥

The commentator प्रतीहारेन्दुराज thus explains the word काव्यलिङ्ग as distinguished from शास्त्रलिङ्ग—

'पक्षधर्मत्वान्वयव्यतिरेकानुसरणगर्भतया यथा तार्किकप्रसिद्धा हेतवो लोकप्रसिद्धवस्तुविषयत्वेनोपनिबध्यमाना वैरस्यमावहन्ति न तथा काव्य हेतुः । अतिशयेन सर्वेषां अनानां योऽसौ हृदयसंवादी सरसः पदार्थस्तलिष्ठतया उपनिबध्यमानत्वान् । अतः काव्यलिङ्गमिति काव्यग्रहणमुपात्तम् । न खलु तच्छास्त्रलिङ्गं किं तर्हि काव्यलिङ्गमिति काव्यग्रहणेन प्रतिपाद्यते ॥'.

The following is the instance given by him :—

छायेयं तव शेषाङ्गकान्तेः किञ्चिदनुज्वला ।
विभूषाघटनोद्देशान् दर्शयन्ती दुनोति माम् ॥

Pages 302-4.

अनुमतमनुमाननिर्घं—°स्याभिधानमकरोत्—

The figure अनुमान is that in which the major and the middle terms are mentioned. This is tantamount to saying that व्याप्ति or the invariable concomitance of the middle and the major terms should not be expressed, but only the major term (what is desired to be demonstrated) and the middle term (that which demonstrates it, *i. e.*, the लिङ्ग, or हेतु possessing the characteristics of व्याप्ति and being on the पक्ष or the minor term) should be expressed; for, if व्याप्ति is also expressed, how would it be different from logical inference? Moreover, though a syllogism has five parts, the other parts are not expressed here to avoid the fault of repetition; because even in a syllogism, some accept two or three parts only. 'प्रतिज्ञाहेतुसाहरणानि त्रयोऽवयवा इति मीमांसका आहुः। हेतुसाहरणोपनयनानि एते त्रयोऽवयवा इति केचित् मन्वन्ते। उदाहरणोपनयो द्वादशवधाविति बौद्धा आहुः।' *Vide* न्यायकोष, p. 77.

This figure should be combined with other figures like श्लेष, रूपक, अपह्नति, and others to bring about a greater charm. 'नरसिंह महीपाल—' is an illustration of it. In it *Nṛsiṃha* is to be demonstrated as God of Love. नरसिंह is therefore पक्ष or the minor term, and मकरध्वज the major term or साध्य. The साधन or the middle term employed to demonstrate *Nṛsiṃha* as God of Love is सुमनोमार्गणत्व (the state of having learned men as supplicants in the case of *Nṛsiṃha* and the state of having flowers as arrows in the case of God of Love). This हेतु is found in the पक्ष *Nṛsiṃha*, and also in the सपक्ष (*i. e.*, in places where the major term is ascertained to exist 'निश्चितसाध्यवान् सपक्षः') *viz.*, another God of Love and is not found in the विपक्ष (*i. e.*, in places where the

absence of the major term is ascertained to exist 'निश्चितसाध्याभाववान् विपक्षः'), viz., any one else than God of Love. The हेतु has thus three well-known characteristics of being found in the minor term (वक्षे सत्त्वन्), of being found in places other than the minor term (सवक्षे सत्त्वन्), and of being not found in places other than the minor term (विपक्षाद् व्यावृत्तिः). This हेतु therefore enables us to infer that *Nṛsiṃha* is God of Love, and सुमनोमार्गणत्व, which is employed as हेतु to arrive at this inference has two meanings, the verse 'नरसिंह महीपाल—' illustrates अनुमान set up by the notion of श्लेष. The figure may similarly be tintured with रूपक and other figures. It may be pure, that is, unmixed with other figures. 'कार्वाणिकारणगुणान्—' is an illustration of it. Here fame is the minor term, going beyond the top of the *Meru* mountain, the major term, and the violation of the effect always possessing the qualities of the cause is the middle term. There is no other figure here, so we have अनुमान not fused or mixed with any other figure.

Bhojarâjan does not designate अनुमान as a figure. He refutes the views of old writers on poetics about the figure संभव and states that it is not different from अनुमान; for their view is that as the measure *Drona* is included in *Khârt* and as the number fifty is included under hundred, so wherever there is a certainty of the concomitance of the middle term with the major term, the figure is संभव. This, *Bhojarâja* says, is in no way different from अनुमान. It would be different from it if there is no certainty of the व्याप्ति between साधन and साध्य. His remarks are as under:—

‘ज्ञेयस्य संभवः स्तार्षो घते पञ्चास्रतो बभूव ।
तयान्वे संभवं प्राहुः सोऽनुमानात्त निश्चये ॥

भिद्यते तु बधनिबधः स्वान् । बया

रुद्रापाङ्गप्रसरनलकैरङ्गनजेदृशुन्वं
प्रत्यादेशादपि न मधुनो विस्तृतभ्रुविलासम् ।
स्वप्नसप्तमे नवनमुपरिस्पन्दि सङ्के मृगाश्वा
मीनक्षोभाकुलकुचलक्ष्मीमृगामेष्वासीति ॥

अथ बया स्तार्षो ज्ञेयः घते पञ्चास्रसिति निबधो नैवं विप्रलम्भेऽलकानामकल्पन-
नमङ्गनमक्षमोर्मधुनो वा प्रत्यादेशः सुहृद्वन्तलाभारम्भे वा नवनस्पन्दनादि । संना-
प्यते न प्रभूतकारणलोकाविशेषोऽपि विधिरूप एव संभव इति ॥’ सर० कण्ठा० ३
परि०.

Page 304.

प्रथमं निर्विद्यानां—नाग्निनायो न चन्द्रः—

Where objects mentioned in a certain order are respec-
tively connected with others mentioned in order, the figure
is called *बयासंख्य* or *क्रम* by some writers on poetics (*Bhojarājan*
and *Vāmana*). The illustration is clear.

Jagannātha questions the claim of *बयासंख्य* to be considered
as an *Alaṅkāra*, since it does not contain even a particle
of the creation of poetic genius which is the very soul of
an *Alaṅkāra*.

‘बयासंख्यमलंकारपद्वीमेव तावत् कथमारोहे प्रभवतीति तु विचारणीयम् । न
ह्यस्मिन् लोकसिद्धे कविप्रतिभानिमित्तत्वस्वालंकारताशीवातोर्लेशतोऽनुपलब्धिरस्ति ।
वेनालंकारव्यपदेशो मनागपि स्थाने स्वान् । अतोऽपक्रमत्वरूपसोपमाय एव बया-

संख्यम् । एवं चोद्भूटमतानुयायिनामुक्तवः कूटकार्पापणवहरमणीया एव । एतेन क्या-
संख्यमेव क्रमालंकारसंज्ञाया व्यवहरतो घामनस्यापि गिरो व्याख्याताः इति तु
नव्याः ॥' रस०, p. 418.

Jayaratha, author of *Alaṅkāra Vimarśinī*, entertains the same view.

'न चास्वालंकारत्वं युक्तम् । शेषाभावमात्ररूपत्वात् । उद्दिष्टानां क्रमेणानुनिर्देशे
एतन्निवृत्तानेऽपक्रमाद्ययो शेषः प्रसज्यते । अयुक्तम्—“क्रमहीनार्थमपक्रमम्”
इति । तत्र क्या—“क्षीर्णप्रतापौ भवतः सूर्याश्चन्द्रमसाविव ।”

इति । शेषाभावमात्रत्वं च नालंकारत्वम् । तस्य कविप्रतिभाल्लक्षित्विच्छित्तिविद्ये-
षत्वेनोक्तत्वात् । ..... अन्यकृता पुनरुद्भूटमतानुयायितया लक्षितम् ॥' *Vide*
अलं० सर्व०, pp. 149-50.

Nāgoji Bhaṭṭa notes that though really speaking क्यासंख्य
does not deserve to be a figure as there is not the least crea-
tion of poetic genius in it, yet it is classed among figures ; since
when many objects are respectively connected together in a
poem, it creates strikingness (वैचित्र्य) and it is this striking-
ness that constitutes a figure. 'अद्यपि कविप्रतिभानिर्मितस्वालंकार-
ताञ्जीवासोर्लक्षतोऽप्यभावावस्त्व नालंकारत्वं तयाप्येकत्र पद्ये बहूनां क्रमान्वये वैचि-
त्र्यालंकारत्वेनोक्तः ॥' उद्यो०.

Bhāmaha treats this figure as under:—

'भूवसानुपदिष्टानामर्थानामसधर्मणाम् ।
क्रमद्यो बोऽनुनिर्देशो क्यासंख्यं तदुच्यते ॥
पद्येन्दुभृङ्गमातङ्गपुंस्कोकिलकलापिनः ।
वक्त्रकान्तीक्षपगतिवापीवालैस्त्वया अिताः ॥'

Udbhaṭa's definition of the figure is precisely the same.

. Pages 305-6.

एकस्मिन् यद्नेकं—स्थितिः क्रमवर्तिनी—

When many objects are represented as abiding in one object successively or when one object is represented as abiding in many objects successively, the figure is called **पर्वाय**. It is represented here ; because we are dealing with figures based upon succession (क्रम). The word **क्रमान्** is inserted in the definition to prevent its **अतिव्याप्ति** to the second sort of **विशेष**. For in **विशेष** many objects are represented as abiding in one simultaneously, while here they are represented as abiding in one, one by one. Nor is **पर्वाय** to be confounded with **परिवृत्ति**; for in it there is no exchange of objects as in **परिवृत्ति**. As **पर्वाय** means **क्रम** or order and as the figure is founded upon **क्रम**, it is significantly called **पर्वाय**, the word **पर्वाय** being taken in the sense of **पर्वायवान् पर्वायः** as *Mallinātha* explains it. The illustrations represent the two varieties in order and are clear enough.

This figure does not find a place in the works of *Bhāmaha*, *Udbhaṭa*, and *Vāmana*.

Pages 306-7.

अधिकन्वूनसनानां—कदाक्षपरिपारीनां कलनम्—

When objects are represented as interchanged, the greater with the less, the less with the greater, or equals with equals, the figure is called **परिवृत्ति** and it is thus of three kinds, **अधिकपरिवृत्ति**, **न्वूनपरिवृत्ति**, and **समपरिवृत्ति**. **विनिमय** in the

definition means 'giving up something and taking up something in return'. The instances given illustrate the varieties in order and are clear.

It must be noted that the interchange of objects must not be real, but conceived by the poet ; for then alone can it be charming.

'दानादानव्यवहारः कथिकल्पित एव न वास्तवस्तथालंकारस्वाभावात् । तेन "क्रीयन्ति अथ मुक्ताभिर्बंदराण्यपि बालिकाः" इत्यत्र नेषम् ।' उद्यो०.

It should also be marked that *Vidyādhara* in explaining the word विनिमय as giving up something and taking up something in return seems to follow *Rājānaka Ruyyaka*. His instances however shew that he seems to mean 'taking up something belonging to another, and not to himself in return', unlike *Rājānaka Ruyyaka* whose instances

किमिच्छपास्याभरणानि बौचने

धृतं स्वया वार्धकस्योमि वल्कलम् ।

and

इत्या दर्शनमेने नव्याया वरतनु स्वया क्रीताः ।

किं स्वपहरसि ममो अदहासि रणरणकनेतदसत् ॥

shew that he takes विनिमय to mean 'giving up one thing and taking up another thing belonging to one's self or to another.' This view, however, is not accepted by *Jaganmātha* and others.

'"परकीयस्य" इत्युक्तेः (i. e., in 'केनचिद्वस्तुना हस्येन कस्यचिदादानं विनिमयः' of प्रदीपकार, उद्योतकार explains कस्यचिन् as 'परकीयस्य कस्य-

अधिसदानमित्यर्थः ।) “ किमित्त्वपास्वाभरणानि बौधने धृतं त्वया वार्धकघोमि वल्क-
लम् ” इत्यत्र मेवम् । विनिमयाभावात् ॥ ’ उच्यते. *Jagannātha* remarks :
—— ‘ अथ परस्मै स्वकीयवत्किञ्चिद्वस्तुसमर्पणमित्येतावत्पर्यन्तं लक्षणे विवक्षितं
न तु स्वकीयवत्किञ्चिद्वस्तुत्यागमाद्यम् । “ किञ्चोरभावं परिहाय रामा वमार कामा-
जुगुप्सां प्रजालीम् ’ इत्यथातिष्यान्त्यापत्तेः । न चेदं लक्ष्यमेवेति वाच्यम् । पूर्वावस्था-
त्यागपूर्वकमुत्तरावस्थाग्रहणस्य वास्तवेनानलंकारस्यात् । एवं स्थिते विनिमयीऽपि किं-
थित् स्वत्तया कस्वअधिसदानम् ’ इत्यलंकारसर्वस्वकृता यत्कृतं कृतं यच्च “ कि-
मित्त्वपास्वाभरणानि बौधने धृतं त्वया वार्धकघोमि वल्कलम् ’ इत्युदाहृतं तदुभयमप्य-
सरेव ॥ ’ रत्न०, p. 482.

Vāmana too, like *Alaṅkārasarvasvakāra*, does not take
विनिमय as interchange or giving up one thing to some one
and taking up another from him in return, but in the sense
of किञ्चिन्मुक्त्वा कस्वअधिसदानम्. He defines परिवृत्ति as ‘ समविसदृशान्वां
परिवर्तनं परिवृत्तिः ॥ ’ ४।३।१६॥. The instances given are :—

आदाय कर्षकिसलबभिवमस्यै अरणमरणमर्पयति ।

उभयोः सदृशविनिमयादन्योन्यमवञ्चितं मन्ये ॥

विहाय सा हारमहार्वनिमया

विलोलवृष्टिः प्रविलुप्तचन्द्रा ।

बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं

पञ्चधरोत्सेधविशीर्षसंहति ॥

Bhāmaka's definition and illustration of the figure are as
under :—

‘ विसिद्धस्य अदादानमन्यापोहेन वस्तुनः ।

अर्यान्तरन्यासपत्नी परिवृत्तिरसौ जया ॥

प्रहाय विसर्गधिम्यः सः अशोधनमाहित ।

सतां विश्वजनीन्नामिदमस्खलितव्रतम् ॥ ’

Udbhaṭa divides the figure into three classes like *Mammaṭa*, *Vidyādhara*, and others. His definition is :—

‘समन्वूनविशिष्टेस्तु कस्यचित् परिवर्तनम् ।
अर्थानर्थस्वभावं तत् परिवृत्तिरभाणि सा ॥’

The following are the instances given by him in order :—

उरो हस्वामरारीणां येन दुष्प्रेष्वगृह्यत ।
हिरण्याक्षवधाद्येषु यद्यः साकं जयश्रिया ॥
नेचोरगबलभ्राम्यन्मन्दराग्निशिरश्चतुतैः ।
रत्नैरापूर्वं दुग्धादिध्वजः समावृत कौस्तुभम् ॥
या बलौ व्याप्तभूतीन्नि मलेन द्यां जिगीषति ।
अमयं स्वर्ग्यसद्यभ्यो हस्वा जमाह खर्वताम् ॥’

Pages 307-9.

एकत्वानेकत्र प्राप्ता° — वर्जनीयत्वार्थत्वे —

When the existence of an object which is possible in a number of places is restricted to one, the figure is called *परिसंख्या*. The exclusion of other objects may be preceded by a question or may not be preceded by a question and may be expressed or implied. The figure has thus four varieties. It is treated here, as we are dealing with figures in which one object is represented as abiding in a number of places as in *पञ्च*. The word *परिसंख्या* means restriction and the figure is therefore significantly so designated. ‘परि-
शब्दे वर्जनार्थः । संख्या बुद्धिः । तेन वर्जनबुद्धिरित्यन्वयां संज्ञा ।’ प्रभा *Vide*
काव्यप्र०, pp. 435-7. ‘कस्यचित् परिवर्तनेन कुत्रचित् संख्यानं वर्णनीयत्वेन
गणनं परिसंख्या ।’ अलं० सर्व०, p. 153.

परिसंख्य is a technical term defined by the *Mīmāṃsikas* as under :

‘विधिरन्वन्तमप्राप्ते नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्वय च प्राप्ते परिसंख्येति गीयते ॥’

The following extract from सिद्धान्तचन्द्रोदय explains the meanings of these terms clearly :—

‘तत्रास्वन्ताप्राप्तौ विधिरायः । यथा स्वर्गकामो बधेतेत्वादौ । अथ बज्रनस्वा-
प्राप्तत्वात् । बधोभयोः प्राप्तौवेको नियम्यते तत्र द्वितीयः । यथा व्रीहीनवहन्तीति ।
अथ व्रीहिषु नखविदलनमुसलावहनयोः प्राप्तौ मुसलावहनमेव नियम्यते । सर्वथ
प्राप्तस्य कश्चिद्विधिस्तृतीयः । यथा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यथ सर्वेषां पञ्चनखानां
भक्षणे प्राप्ते पञ्चैव पञ्चनखा भक्ष्या इति विधीयते । अथकः शक्री गोधा खत्री
कूर्मश्च पञ्चनः इति पञ्चनखा ज्ञेयाः ॥’ . Thus a विधि is a rule that
enjoins a ceremony not prescribed by any other rule ; a नियम
is a rule that restricts the performance of a ceremony to one
way where two ways are possible ; while a परिसंख्य is a rule
that restricts the performance of a ceremony to one way to
the exclusion of all the rest.

Here, however, नियम also is परिसंख्य. ‘नियमोऽप्यथ रर्षने निरु-
क्तलक्षणाक्रान्तत्वात् परिसंख्येव ।’ इत् ०, p. 482. *Jagannātha*’s defini-
tion of the figure is, ‘सामान्यतः प्राप्तस्यार्यस्व कस्माच्चिद्विद्येपाहपाहृत्तिः
परिसंख्य ।’.

‘अथ च नियमपरिसंख्ययोर्वाक्यवित्प्रसिद्धं लक्षणं नारणीयमिति ख्यापनाच्च
नियमनं परिसंख्येति सामानाधिकरण्येनोक्तिः (i. e., in the definition of
परिसंख्य which is ‘एकस्वानेकथप्राप्तावेकथ नियमनं परिसंख्य ।’) । अतः
सर्व ०, p. 155. *Vidyūdhara* also following *Alaṅkārasarvasvakāra*
expresses परिसंख्य as नियम in his definition.

Some writers on poetics accept two varieties only of this figure, those in which exclusion is verbal being rejected by them. 'अन्वये तु "व्यावृत्तेरार्यस्य एव परिसंख्यालंकारः । अन्यथा तु शुद्धा परिसंख्यैव । अथा हेतुत्वस्यार्यस्य एव हेत्वलंकारः । अन्यथा हेतुमात्रम् । अतो भेद-
द्वयमेवास्त्वाः" इत्याहुः ।' रस०, p. 484. Other writers are of opinion that to constitute the figure the exclusion must not be real, but a creation of poetic genius. 'अपरे तु "व्यावृत्तेरार्यस्येऽपि नालं-
कारत्वम् । 'पञ्च पञ्चमखा भक्ष्याः' 'समे यजेत' 'रास्त्वस्य' इत्यादावपि तद्व्यपत्तिः ।
किं तु कविप्रतिमानिर्मिता वा तादृशव्यावृत्तिस्तस्याः । अथा—'यस्मिन् घ्रासति
वसुमतीपाकघासने महानक्षेत्रे संतापः शरधिहृदयेषु सद्यन्वयता मञ्जीरेषु मौक्तिके भे-
रीषु ताडनं कानिनीनां कुन्तलेषु कौटिल्यं गतिषु मान्द्यम् ' इत्यादी ।' रस०,
p. 484.

Pages 309-10.

दण्डापूपिकया—प्राकरयिकमर्यादापूरयति—

As when a stick is bitten by a mouse, the biting of a cake attached to it is implied, so when a certain object is accomplished, the accomplishment of another object arises through the force of the same cause operating in both the cases. This figure is *अर्यापत्ति*. It is not to be confounded with *अनुमान*; for in *अनुमान*, समानन्याय (*i. e.* the same cause establishing two facts) takes the form of (*व्याप्ति*.) an invariable connection between what is to be established and what establishes it, while in *अर्यापत्ति* it does not take the form of *व्याप्ति*; for when a mouse bites a stick to which a cake is attached, though the biting of the cake should follow from the same cause, it does not invariably follow it. 'दण्ड-
भक्षणे दण्डपूपमक्षणं समानन्यायव्यवस्थितमपि न निश्चितमेव । दण्डभक्षणेऽपि पृथक्-
87

प्रवेद्यावस्थानादिना केनावि निमित्तेनापूपानाममत्तप्यस्यापि भावात् । अनुमानं पुन-
 निवृत्तमेवार्थाव्यान्तरस्यापत्तमस्यस्याः पृथग्भावः ॥' अलं विमं of अवरय.
vide अलं सर्वं, p. 157. *Jagannātha* defines the figure as
 'केनचिदर्थेन तुल्यन्यायस्याव्यान्तरस्यापत्तिर्यापत्तिः ।'; and explains न्याय
 as कारण. 'न्यायश्च कारणम् ।'. The figure has two varieties; for
 (1) an अप्रकृत fact may follow from a प्रकृत one, or a प्रकृत fact
 may follow from an अप्रकृत one. The illustrations are given
 in order and are clear.

मूर्च्छाशब्दापदहरदितम्—लम्बा is explained by *Mallinātha* as
 पदह. It must be taken to mean a particular kind of पदह or
 war-drum to avoid repetition.

This figure is not treated by *Bhāmaha*, *Udbhata*, *Vāmana*,
Mammata and others.

Pages 310-11.

तुल्यप्रमाणशोद्यम्—शरीरम्—

If in a certain case the simultaneity of two acts of equal
 power being based on equally strong testimony is impossible
 on account of their being opposed to each other, their alter-
 nation constitutes the figure विकल्प. In the instance 'स्वप्निप्र-
 क्षोभे—शरीरम्' going to the *Himālayas* and resorting to a bed
 of leaves are represented as equally powerful as a means of
 remedying the unbearable fever of love-grief. Their simulta-
 neity therefore is impossible and their alternation constitutes
 the figure विकल्प. *Jagannātha* gives the following illustra-
 tion:—

प्राप्तानपर्यं सीतां वा गुणान्तरपर्यं वा द्विजान् ।

अनं भञ्जस्व रामं वा यथेच्छसि तथाचर ॥

He explains the figure विकल्प here as under :—

अवार्पणतर्पणभञ्जनेषु मानरक्षणप्रमाणेन यथाकर्म कर्मतया प्राणगृह्यमानां जीवनरक्षणप्रमाणेन च सीताद्विजराणां प्राप्तानां योगपद्यासंभवात् पर्यायेण प्राप्तिः । कर्मणोः क्रियाफलेनैव समानधर्मैर्नौपम्यम् ॥ ' रस०, p. 488.

This is not accepted as a figure by *Bhāmaha*, *Udbhaṭa*, *Vāmana*, *Mammaṭa*, and others. *Nāgoji Bhaṭṭa* notes that it does not deserve to be a figure; since it does not lead to the excellence of the object under description as a figure by its very definition must do. Other writers on poetics include it under संदेह. 'अनु "इह नमय शिरःकलिङ्गवद्वा समरमुखे करहाटवद्गुर्वा" इत्यत्र विकल्पालंकारः पृथगेव । वाद्यद्वयाच्च कल्पान्तरपरः । असामर्थ्ये कलिङ्ग-नृपतिवत् शिरो नमय सति सामर्थ्ये करहाटनृपतिवद्गुर्नमयेत्यर्थात् । व्यवस्थितश्चायं विकल्प इति । तत्र । वर्णनीयोत्कर्षानाधायकत्वेनैतस्यालंकारस्ये मानाभावात् । उप-कुर्वन्ति तं सन्तमित्यादिसामान्यलक्षणाभावात् । एतेन नमनरूपैकक्रियाकर्मत्वेनो-पम्यं गम्यमानमलंकारताबीजमित्यपास्तम् । तादृशोपम्यस्याच्चारुत्वाच्च । अन्ये तु अत्रापि संदेह एव । व्यङ्ग्यवस्तु निश्चयो मासर्थमस्तायैतिवदित्याहुः ॥ ' उद्यो०.

Pages 311-2.

वद्वति योगपद्यं—हरन्ति च—

The simultaneity of properties and actions constitutes the figure called समुच्चय which is thus the reverse of विकल्प. In the instance 'अभूद्यद्यो—' the whiteness of *Nṛsiṃha*'s glory and the blackness of the ignominy of his enemies are simultaneous. In 'स्वसिन्धौ—' the actions—the light of glory

acting like a collection of foam, opened buds, rays of the Moon, flood of the heavenly Ganges and garlands—are represented as simultaneous.

Some writers on poetics like *Mammaṭa* have a third variety consisting in the simultaneity of properties and actions. The following illustrates this variety:—

कलुषं च तवाहितेष्वकस्मात्
 सितपङ्केरुसौरभि चक्षुः ।
 पतितं च महीपतीन्द्र तेषां
 वपुषि प्रस्तुतमापसां कटाक्षैः ॥

Pages 312-4.

एकेन किञ्चनार्थे—मृपसिप्रमृतीनां योगः—

If when a certain cause has begun to bring about an effect, many others operate with it through rivalry in producing the same effect, the figure is called *सत्कार*, and is another kind of *समुच्चय*. The term *सत्कार* is significant, as all the causes conjointly bring about the same effect. Though the figure occupies the province of *समाधि* which is treated after this figure and should have therefore been placed after it, yet it is placed after *समुच्चय* and before *समाधि* through the force of the significance of the term; because here there is a conjunction (*समुच्चय*) of causes for the production of the same effect, which are all equally powerful. This kind of *समुच्चय* is therefore different from *समाधि*; for in the former causes rivalling one another in producing the same effect go to produce it

like pigeons falling on a threshing-ground rivalling one another in eating up the grains of corn there; while in the latter though one of the causes is competent independently of others to bring about an effect, yet another happens by accident to facilitate the accomplishment of it, like the fruit of a palm-tree falling down by accident on the head of a crow who has peached upon it and killing him. As in समुच्चय, the many causes that conspire to bring about the effect may be good or bad, the figure has two varieties.

'अन्वयाभिधानबलादिहास्य तुल्यकक्षतयैवोपादानम्' the reading of T. is better than the one adopted in the text. अन्वयस्य in the text must be explained as अन्वयप्रकारस्य समुच्चयस्य.

Nāgoji Bhatta thus distinguishes between समाधि and समुच्चय and between them and काव्यलिङ्ग—

'समाधी हि एकेन कार्ये निष्पाद्यमानेऽप्येनाकस्मादापत्तता सौकर्यादिकपातिशयसंपादनम् । अथ तु (*i. e.* समुच्चये तु) एककार्यसंपत्तौ सर्वेषां स्वलेक्योत्तम्यत्वेन पातः कार्यस्य च न कोऽप्यतिशय इति भावः । काव्यलिङ्गे हेतुत्वमात्रं विवक्षितं न तु हेतूनां गुणप्रधानभावस्यैकत्वानेकत्वस्य वा चिन्ता । अथ तु एकस्यैव तत्कार्यकारित्वेऽप्येषां साहाय्यमात्रमिति ततो विशेषः ॥'.

In 'मूर्त्तिः कर्त्तृवर्षम्बर°————', though the form alone of *Nṛsiṃha*, is sufficient to produce pride, many other causes, such as, fame, and wealth, are represented as bringing about the same effect, striving with one another, and the causes are all good; because they are joined with good attributes, as *Nṛsiṃha's* figure with beauty and so on. Moreover, in this instance there is a fusion of the two figures समुच्चय (or तत्कर) and विशेषोक्ति; for the effect pride is represented as not

taking place though there are causes for it. In 'कार्ष्ण्यैक-
निकेतनं—' kings who are the one home of meanness are a
sufficient cause to bring about the effect, the miseries of
poets, but many causes are represented as striving with one
another in bringing about the same end. The figure is
therefore तस्कर and it is of the second sort where the causes
are bad; because they are joined with bad attributes, as
kings being joined with meanness and so on.

Pages 314-5.

इत्यन्तरसंबन्धाद्—कोकिलकृतानि—

If a certain cause is competent to bring about an effect, and
if another operates by chance and facilitates its accomplish-
ment, the figure is समाधि. Its distinction from समुच्चय
has already been represented above. In as much as the facilita-
tion of the effect is well brought about, the figure is signi-
ficantly designated समाधि. The instance is clear.

Pages 315-6.

निर्णीयालंकारान्—प्रकर्षः प्रतीतः—

Having thus settled and dealt with figures based on
maxims of reasoning (काव्यलिङ्ग and अनुमान based upon तर्कन्याय)
and on maxims of sentences (श्यासंख्य, पर्याय, परिवृत्ति, परिसंख्या,
व्यापत्ति, विकल्प, समुच्चय, and समाधि,) the author now takes up
those figures which are founded on popular maxims. Of
these प्रखनीक is the first. When one unable to conquer a
powerful enemy is represented as despising his weak depen-
dent to injure his enemy ('तं बाधितुम्' 'अन्वया निष्प्रयोजनस्तरीय-

स्तिरस्कारः स्वात्, Vide अलं सर्वं and अलं विमं, p. 164) the figure is प्रखनीक. As a man being incompetent to conquer an army, conquers through ignorance some one else who represents it, so one, having no power to conquer a strong enemy is represented as conquering some one of much less power depending upon him to injure him. In this figure अनीक means an army and प्रखनीक, an antagonist; and the figure is called प्रखनीक in the लक्ष्य or secondary sense. The object of resorting to लक्षणा is to shew the greatness of the power of the enemy. In 'सुधाकरो वीर—' the Moon is represented as unable to conquer *Nṛsiṃha* and therefore taking away the beauty of Sun-lotuses, his weak friend (being similar to his face) to injure him, and the greatness of *Nṛsiṃha* is implied thereby.

Some writers on poetics consider this figure as simply प्रतीयमानहेतुल्लेखा or छाब्दी हेतुल्लेखा as in the following instance :—

स्वं विनिर्जितमनोभवरूपः
 सा च सुन्दर भवत्यनुरक्ता ।
 पञ्चभिर्गुणपदेव शरैस्तां
 तापयत्यनुद्यादिव कामः ॥

Others look upon प्रखनीक as a separate figure; because it has an additional charm as it implies the greatness of the enemy. This, however, is not considered by some as a sufficient reason to justify its being treated as a separate figure. 'हेतुल्लेखश्चैव गतार्यत्वाभेदमलंकारान्तरं भवितुमर्हति । ..... । प्रतिपक्षगतबलवत्त्वस्वात्मगतदुर्बलत्वयोः प्रतीतेर्हेतुल्लेखान्तरादस्य विलक्षण्यम् । नैतावता हेतुल्लेखाया बहिर्भवितुमिदमिष्टे । तद्विनाभावित्वात् । किं तु तद्वान्तरविशेषी-

भवितुम् । न हि पृथिव्यवान्तरमेवाह् ब्रह्मन् पदो विलक्षण इति पृथिव्या बहिर्भवती-
त्यपि वदन्ति ॥ ' रस०, pp. 494-5.

Pages 316-8.

उपमानव्याख्येयः—प्रतीपमिति व्यपदेशः—

When उपमेय being able to do the function of its उपमान through its excellence, उपमान is rejected, *i. e.*, represented as useless, or when उपमान is represented as उपमेय and thus lowered, the figure is significantly called प्रतीप; because in both the varieties, उपमेय is opposed to उपमान ('उपमेयव्योपमानप्र-
तिकूलवर्तित्वान्' *Mammaṭa*). In 'कान्तिः स्वभावसुभगेव—' we have प्रतीप of the first sort, not mixed with any other figure. Here the उपमेय's, कान्ति and नृसिंह, are represented as discharging the functions of the उपमान's, कुङ्कुमरस and सुधांशु, and therefore the उपमान's are represented as of no use. In the second instance 'दानैस्त्वयि—' we have a fusion of प्रतीप of the first sort, उद्येक्षा and अपहृति. *Nṛsiṃha* gives charity as liberally as the heavenly *kalpa* tree, what is then the use of this tree? Thus the उपमान, *kalpa* tree, is represented as of no use, its function being performed by the उपमेय, *Nṛsiṃha*. This is thus प्रतीप of the first sort. Now because the *kalpa* tree is thus useless, the creator drew as it were the circle of erasure round it. Thus we have implied उद्येक्षा based upon प्रतीप. But how was the circle drawn round the tree by the creator? It was drawn under the pretext of the water-basin around it. In other words, what surrounded the tree at its base was not the water-basin but the circle of erasure made by the Creator. We have thus अपहृति based upon उद्येक्षा. Thus

there is a fusion of these figures, as they stand in the relation of principal and subordinate, *अपहृति* being based upon *उत्प्रेक्षा* which, in its turn, is based upon *प्रतीप*. We have thus in this verse *अपहृति* depending for its existence upon *उत्प्रेक्षा* which is brought about by the notion of *प्रतीप*.

‘*स्वहोर्षण्डपुरन्धरः*——’ is an instance of the second sort of *प्रतीप*. Here *S'esha* and others which are well known as standards of comparison are represented as objects compared to suggest their inferiority to the arms &c.

Pages 318-9.

वाभाधिकभागन्मुक्त° ———°*स्तिरोहितः*———

When an object, natural or adventitious, is concealed by an object of another sort, the natural by the adventitious and *vice versa*, the figure is called *नीलित* and is thus of two sorts. The distinction between *सामान्य* and *नीलित* is this, that in the former an object is represented as one that cannot be distinguished from another on account of both objects possessing a common quality, while in the latter a certain excellent object, whether natural or adventitious, is represented as concealing another object. The figure is thus significantly called *नीलित*. In ‘*विश्रायनेः*———’ the adventitious generosity arising from satisfaction is represented as concealed by the superior natural generosity of *Nrisimha*. ‘*भालिङ्गमानस्य*——’ is an instance of the second sort of *नीलित*. In it the tremour arising from fear, which is inborn, is concealed by a greater

tremour which is adventitious as it arises from the embrace of a beloved .

Page 320.

साधारणगुणबोगात्—वेनतेवः—

When the object which is under description is represented as identical with and therefore not distinguishable from the object which is not under description on account of their possessing a common property, the figure is called सामान्य. This is not अपहृति, because here one object is not denied and another is not superimposed upon it. As a common property connects the object under description and the object which is not under description, the word सामान्य is applied to the figure in a secondary or लक्ष्य sense.

The difference of this figure from मीलित, भ्रान्तिमत्, रूपक, and प्रयमातिद्यबोक्ति is thus explained by *Nāgoji Bhaṭṭa*.—

‘तत्र (मीलिते) बलवत्सञ्जातीयमहणकृताग्रहणम् । अत्र (सामान्ये) तु पृथक्-
स्वेनाग्रहणमिति विशेषात् । न च भ्रान्तिमता संकरः । तत्र स्मर्यमाणस्वारोपोऽपानु-
भूयमानस्येति विशेषात् । नापि रूपकप्रयमातिद्यबोक्तिभ्याम् । उपमेये उपमानतादा-
त्म्यस्य द्वाब्दात्प्रतीते रूपकामावात् । उपमानतावच्छेदकरूपेणाप्रतीयमानत्वात्प्राति-
द्यबोक्तिः ॥’.

In the instance ‘धराधिप श्रीनरसिंह—’ the Moon and *Sesha* which are अपकृत objects are considered as not different from the ब्रकृत object, the glory of *Nṛisimha*, on account of their common quality of whiteness. The figure is therefore सामान्य. It is not भ्रान्तिमत्; because the latter proceeds from a man’s

mistaking one thing for another caused by his remembrance of a similar object. If instead of 'अस्मन्माने' we have 'स्मर्माने' or 'वृद्धमाने' the figure would be भ्रान्तिमत्.

Pages 320-2.

अधिकगुणाङ्गीकरणं—संकरः—

When an object gives up its property and takes up that of another superior object near it, the figure is called तद्गुण. It is significantly so called; because in it the प्रकृत object is represented as taking up the quality of an अप्रकृत object of excellent qualities which is near it. The figure is not to be confounded with मीलित; for in this figure the object under description shines as one that is turned into a form given to it by the contact of excellent qualities found in another object; while in मीलित, the object under description is perceived as concealed (being eclipsed) by another object. *Nāgoji Bhatta* thus distinguishes between तद्गुण, मीलित, सामान्य, and भ्रान्तिमत्—

'मीलिते धर्मिण एवामहः । सामान्येऽपरित्यक्तगुणस्त्वेवाप्युत्कृष्टमिति भासः । इह तु गुणमात्रस्त्वेवानिभयः धर्मिणः पृथक् भासयेति भेद इत्यर्थः । भ्रान्तिमति स्मर्मान्प-
स्थारोपोऽत्र गृह्यमाणस्येति भेदो भ्रान्तेर्निबद्धत्वाभावाच्च ॥'.

In the instance 'वीर स्वप्निपुरमणी—' the red leaves are represented as having given up their redness and taken up the whiteness of the nails. There is moreover भ्रान्तिमत् also in the portion 'पाण्डुपत्रधिवा', the leaves being mistaken for white leaves. As this भ्रान्ति is based upon the leaves turned

to whiteness by the nails, we have a fusion of the two figures here.

In 'नृत्वङ्गर्गाहृहास—' *S'ri Krishna* is represented as having given up his blackness and taken up whiteness by his contact with the glory of *Nṛsiṃha*. Moreover, as the contact is not real but conceived, we have असंबन्धे संबन्धातिशयोक्ति based upon तद्गुण. There is thus a fusion of the two figures here.

This verse is found in कुवलयानन्द as an instance of उन्नीलित. The reading in the last line there is कमलाकामुकस्वप्रबोधः for कमलाकामुकस्वावबोधः. *Jagannātha* criticizes *Appaya Dīkshita* as under :—

‘वस्तुत्कम्—“तद्गुणरीत्यापि भेदान्धवसावसात्तानुन्नीलितं दृश्यते । वया
“नृत्वङ्गर्गाहृहास—” इति । तदपि न । तद्गुणे हि गुणबोर्भेदान्धवसावः न तु
वस्तुनोरिति निर्विवादम् । अथ नाभीकमलपरिमलेन भगवत्त्वेन भगवत्ज्ञाने ज्ञातेऽपि
तदीयगुणे नीलमनि व्योगुणधावत्थ्यभेदान्धवसावरूपस्य तद्गुणस्य निर्बाधत्वाद्
कार्यकारं तत्पतिद्वन्द्विता उन्नीलितस्योच्यते ॥ ’ रत्न०, p. 518.

Page 322.

सति हेतौ—इत्यतद्गुणः—

When the object under description of excellent qualities does not take up the qualities of an object not under description though the cause (of its taking up the qualities), viz., nearness, is present, the figure is significantly designated असद्गुण, as the प्रकृत object does not take up the qualities of the अप्रकृत object. The figure is represented here, as it is opposed to तद्गुण. In 'गण्डर्भागे' though the glory of *Nṛsiṃha* comes in contact with the ichoral juice of the temples of

direction—elephants and the collyrium of the eyes of the wives of his enemies, it does not take up their blackness. The figure is therefore अतद्गुण.

Mammaṭa describes अतद्गुण as of two sorts: (1) where the अप्रकृत object of inferior qualities does not take up the qualities of the प्रकृत object, though it comes in contact with it, and (2) where the प्रकृत object of superior qualities does not take up the qualities of the अप्रकृत object, though it is brought into connection with it. The second variety is the one treated of by *Vidyādhara*. The following is an instance of the first variety :—

‘ धवलोलसि जहवि सुन्दर तहवि तुष्टे मज्झ रञ्जितं हिमभम् ।
 रागभरिते वि हिमए सुमह निहितो ण रत्तोऽसि ॥ ’
 (धवलोलसि जहपि सुन्दर तथापि स्वया मन रञ्जितं हृदयम् ।
 रागभरितेऽपि हृदये सुभग निहितो न रत्तोऽसि ॥).

On this प्रश्नोत्तर notes :—‘ अत्रातिरक्ते मनसि धृतस्वाम्बरकस्ववचनानु-
 त्तरार्धमेवोदाहरणम् । तत्र प्रकृतं हृदयम् । संबोध्यस्त्वप्रकृतः । स्वहृदयवृत्तान्तनिवे-
 दनत्वेव विवक्षितत्वात् ॥ ’ काव्यप्र०, p. 454.

Pages 323.

अत्र प्रश्नपुरःसरं—लोभो—

The figure उत्तर has two varieties. The first variety arises when questions and answers are represented in a certain poem more than once and when the answers are such as cannot be conceived at once. It is a number of questions and answers that constitutes a charm and not one question and one answer. Moreover, the figure is different from प्रश्नपति-

संख्या; because here there is no exclusion of another object in the reply as in परिसंख्या. The charm here consists in what is expressed and not in what is conceived (as in परिसंख्या where it consists in what is excluded, which may not have been expressed). 'प्रथमपरिसंख्यायामन्वयव्यपेक्षे एव तात्पर्यम् । इह तु वाच्ये एव विश्रान्तिरित्यनर्थाविवक्तः' काव्यप्रकाश, १० उक्ता०. In the instance 'का विसमा—' what is intended is an incomprehensible reply हेवगतिः and not the exclusion of something as भाषतिः, and so with other questions.

Pages 323-4.

यत्र स्वनुपनिबद्धः—उत्तराद्ग्रीयते—

When the question is not given but inferred from the answer, it constitutes the second variety of उत्तर. The illustration 'तावत् कृतः—' is clear.

Nāgoji Bhatta's following remarks are important:—

'प्रथमस्य सकृदुपादाने उत्तरस्यानेकत्वेऽप्ययम् । "किं स्वर्गासधिकसुखं बन्धुसुहृत्पण्डितैः समं गोपी । सौराज्यशुद्धवृत्ति सत्काव्यरसामृतं स्वादु ।" इति । एवं प्रश्नोत्तरयोरभिमतत्वेऽप्ययम् । यथा "के खेऽटाः किं चलं वयः" इत्यादौ ।'

Pages 324-5.

यत्र प्रश्नपुरःसरं—वाक्योवाक्यमिति मतान्तरे प्रसिद्धम्—

When questions and answers between two persons are represented, the figure is called प्रश्नोत्तरिका. In 'पीतः केनापि रत्नाकर—' there is a dialogue in the form of questions and answers between the sea and *Kālinḍī*. *Kālinḍī* asks the sea

'what has made you yellow?' The sea understands पीतः in the sense of 'drunk' and hence the whole sentence 'पीतः केनासि रस्नाकर, to mean 'by whom are you drunk?' The sea therefore gets angry and answers the question by a counter-question 'by whom are you drawn forcibly on the head?' *Yamunā* understands this and pacifies him by saying 'do not be angry, I express my curiosity with regard to your yellow colour.' Then the sea answers the question in the words 'वदामि धावन्त्येते—प्रवाहाः'. The verse contains another figure असंबन्धेऽपि संबन्धातिशयोक्ति also; for the contact of the sea with the streams of *Meru* is not real, but brought about by a poetic conception.

This figure is called वाकोवाक्य by *Bhoja* in his *Sarasvatī-kāñthābharaṇa*. He divides वाकोवाक्य as under:—

‘उक्तिप्रत्युक्तिमहाक्यं वाकोवाक्यं विदुर्बुधाः ।
 ह्योर्वक्रोस्तदिच्छन्ति बहूनामपि संगमे ॥
 ऋक्तिरथ वक्रोक्तिर्वैयाख्योक्तिस्तथैव च ।
 गूढप्रभोत्तरोक्ती च शिबोक्तिश्चेति तत्रिहाः ॥’

सर० कण्ठा० २ परि०.

The word वाकोवाक्य is thus explained in *रत्नदर्पण*, a commentary on *सरस्वतीकण्ठाभरण* by *रत्नेश्वर*—

‘वाक्ये वाक्यं वाकोवाक्यम् । पृषोदरादित्वात् साधु ।’

The word वाकोवाक्य occurs in पदस्यञ्ज्ञिक in the *Mahābhāshya* and *Mttāksharā*. *Kaiyaṭa* explains it as under:—

वाकोवाक्यस्यैवोक्तिप्रत्युक्तिरूपो मन्य उच्यते । यथा किस्वितावपनं महद्भूमिरावपनं महसिति ।’

‘वाकोवाक्यं प्रमोक्षरूपवेदवाक्यम्’ मितान्तरा.

Page 325.

अथ वल्गुः—प्रकाशितम्—

Now is taken up the definition of those figures [which are based upon the apprehension of deep or incomprehensible sense. If a certain thing which cannot be comprehended by dullards is perceived by a person of intellect through some form or jesture and made known to another intelligent person, the figure is called वल्गुः. In ‘नवेषु कान्तेषु—’ the Sun is represented as knowing the desire of celestial damsels of securing new lovers, though it is deep, through their jestures and shewing it to them by the shaking of his own disk, caused by the fear generated by its being about to be pierced by the warriors slain by *Nṛsiṅha* on the battle-field, the belief being that those who fall on battle-fields pierce the disk of the Sun and go to heaven where their love is solicited by celestial damsels.

Pages 325-6.

अथोक्तिः—नापलापिता—

If a certain thing which is concealed has come to light from some cause and is again concealed by putting in another circumstance (to explain it), the figure is called अथोक्तिः; and the title of the figure is significant; because the thing that has come out is concealed by a pretext in the form of putting forth another circumstance. वस्तुन्तरनिवेद्यन is equal to निमित्तान्तरकथन. This figure is not to be confounded

with *अपहृति*; for in *अपहृति*, the object under consideration is denied or concealed and another superimposed with the object of shewing its similarity with it, while in *व्याजोक्ति* an object is represented to be similar to another with the object of shewing its similarity to it. In '*आक्रुण्योत्कलभूपते*——' the fear of *Nṛsiṃha*'s enemies, which was manifested by the tremour caused by mistaking the roaring of a cloud for the sound of the war-drums of his army, is concealed, by their embracing their beloveds. Here both love and fear cause tremour and are therefore similar in this respect. Similarity is thus represented between these two things in order to conceal the fear that has come out though intended to be concealed. One might say that this figure is a sort of *अपहृति*; for in *अपहृति* we have *नेहं वक्तुं किं तु चन्द्रः*, that is, the real nature of the *प्रकृत* object is denied and another is affirmed in its place (*वक्तुं निषिध्य चन्द्रत्वं साध्यते*), and in *व्याजोक्ति*, in the instance '*आक्रुण्योत्कलभूपते*——' the real nature of tremour as arising from fear is concealed and another, *viz.*, tremour arising from love, is affirmed in its stead:—
*नायं भीतिजन्यः कम्पः किं तु रतिजन्यः एवं भीतिजन्यकम्पत्वं निषिध्य रति-
 जन्यकम्पत्वं साध्यते*. True, the *सिद्धातिन्* replies, in both *अपहृति* and *व्याजोक्ति*, the real nature of the *प्रकृत* is denied and another affirmed in its stead; but in *अपहृति* there is *साम्य* or similarity between the thing denied and the thing affirmed, *वक्तुं* and *चन्द्र* for instance, while in *व्याजोक्ति* there is no similarity between what is denied and what is affirmed, between *भीति-
 जन्यकम्प* and *रतिजन्यकम्प* for instance. For though there is a similarity between *भीति* and *रति* in as much as they both

cause कम्प, there is no similarity between the two कम्प's, of which one is denied and the other affirmed. Moreover, in अपहृति, the real object of the speaker is to shew similarity between two objects, or rather अपहृत् (denial of the real object and affirmation of another in its place) proceeds from similarity between प्रकृत and अप्रकृत; while in व्याञ्जोक्ति, अपहृत् or the denial of something is the chief object of the speaker and though there is no similarity between प्रकृत and अप्रकृत or what is denied and what is affirmed in its stead, there is a similarity between their two causes (that is, the causes of what is denied and affirmed). It is on this account that *Vidyādhara* says that in व्याञ्जोक्ति similarity is represented for अपहृत् or that अपहृत् proceeds from similarity. It must be remarked, however, that this similarity is not charming.

The distinction between the two figures अपहृति and व्याञ्जोक्ति is explained above in connection with the अपहृत् that exists in both. The figures are really speaking quite distinct and cannot be easily confounded. For in अपहृति the real nature of the प्रकृत is denied and that of अप्रकृत asserted in its place to shew the excellence of the प्रकृत. While in व्याञ्जोक्ति, the प्रकृत which comes out, though intended to be concealed, is hidden by the अप्रकृत. 'अपहृतौ हि प्रकृतनेषोत्कर्षयितुमप्रकृतस्वोपासनम् । इह तूक्तिं सत् प्रकृतं वस्तु वस्थन्तरेणाप्रकृतेन निगूढयते इत्यनयोर्महात्मेहः ॥' अलं विम०. *Vide* अलं सर्व०, p. 175.

Vāmana's definition of व्याञ्जोक्ति is :—'व्याञ्जस्य सत्त्वसाकृन्व व्याञ्जोक्तिः ।' ४।३।२५।। The *Vṛitti* states that it is called नाञ्जोक्ति also. The following is given as an instance of it :—

‘ शरच्चन्द्रांशुगौरेण वाताविद्धेन भाभिनि ।
काक्षपुष्पलवेनेहं साभ्रुपातं मुखं कृतम् ॥ ’

Page- 326-8.

वाक्यं अद्वययोक्तं—^१घटनया योजितम्—

If a sentence is uttered in one sense by a speaker and taken in another sense by another speaker either because it is uttered with a particular intonation, or because it contains words conveying two meanings, the figure is called *वक्रोक्ति*. The treatment of this figure follows that of *व्याजोक्ति*; because in both there is a pretence of speech, in *व्याजोक्ति* a certain circumstance is explained by a false or pretended reason and so the speech may also be called pretended, while in *वक्रोक्ति*, it is understood otherwise. In ‘*सर्वार्थिना*—’ the speaker means to say that *Párijāta* does not feel shame, but on account of his peculiar intonation the hearer takes *न लज्जते* in the sense of ‘Does not *Párijāta* feel shame? It does feel shame.’ In the verse ‘*किं मे रोषं करोषि*—’, *Siva* uses *मे* in the sense of ‘towards me’, but *Párvatī* understands it to mean ‘oh *Lakshmi*’ (मा=लक्ष्मी), *मे* by *श्लेष* conveying these two senses. Then *Siva* says, ‘It is not proper for you to be angry’, meaning *न* and *क्रोधः* as two separate words. *Párvatī* misunderstands him to mean *नक्रः अघः*. Here *नक्रोधः* conveys two meanings by *समङ्ग* or *वाङ्मश्लेष*.

वक्रोक्ति is treated by *Bhoja* as a variety of *वाक्योवाक्य*. He divides it into *निर्व्यूढा* and *अनिर्व्यूढा* and illustrates them respectively as under :—

किं गौरि मां प्रति क्वा ननु गौरहं किं
 कुप्त्रामि कां प्रति मयीस्वनुमानतोऽहम् ।
 जानामि सस्वननुमानत एव स स्व-
 मित्यं गिरो गिरिभुवः कुटिला अबन्ति ॥

केचं मूर्धन्यकारे तिमिरनिह कृतः सुभु कान्तेनुयुक्ते
 कान्ताप्यथैव कामिअनुभवति मया पृष्टमेतावदेव ।
 नाहं ह्यहं करोमि व्यपनय शिरसस्तूर्णमेनाविदानी—
 मेवं प्रोक्तो भवान्वा प्रतिवचवज्रः पातु वो मन्मथारिः ॥

Vāmana's वक्रोक्ति is of a different sort. His definition is
 'साहृदयाह्वयणा वक्रोक्तिः ।' ४।३।१७। *Lakṣhaṇā* is based upon many
 causes ; of these, that based upon similarity constitutes this
 figure. The following is an instance of it :—

'उन्मिमील कमलं सरसीनां केरवं च निमिमील मुहूर्त्तात् ।'

The explanation on this runs as under :—

'अत्र नेत्रधर्मावुन्मीलननिमीलेने साहृदयाह्वयिकाससंकोचौ लक्ष्यतः ।'

Pages 328-9.

वस्तुस्वभाव—सीदति तावकीनः—

स्वभावोक्ति is next taken up, because it also deals with a
 kind of description (उक्ति). The faithful description of the
 very minute nature of an object consisting of its movements,
 colour and the disposition of limbs, constitutes what is
 called स्वभावोक्ति. If the description of the nature of an object,
 whether broad or minute, were taken to make up the figure,
 the definition would be too wide. Because there is no poem
 which does not contain a description of the nature of an

object. It is therefore a very minute nature of an object, such as can be perceived by poets, consisting of its movements, colour, and disposition of parts, the accurate description, (meaning neither more nor less than what is true) of which constitutes the figure स्वभावोक्ति. This figure is called आति by *Bhoja*, and *Rudrata*. The instance ' उर्ध्वे मुञ्जाभ्यां परिरभ्य—' describes the despondent and helpless condition of *Nrisimha's* enemies, their movements and disposition of their limbs.

Pages 329-30.

मृतस्य भाविनो वा—°प्येतदेवोदाहरणम्—

When things past or future are so well represented that they appear actually before our eyes, the figure is called भाविक. It is significantly so termed; because what the poet wishes to convey (*i. e.* his भाव) is so well conveyed that it is as if it were reflected in the hearer. The figure is distinct from भ्रान्तिमत्; because the past and the future objects are described and made known as such and not as present so that they may be mistaken as present. Nor is the figure to be confounded with अतिशयोक्ति; because one object is not identified with another as in अतिशयोक्ति; for the past and the future objects are not identified with objects other than these; but on account of their extraordinary character and wonderful description they appear as if before us. In the instance ' वामं बाहुं विधाय—' *Nrisimha* is so well described as extraordinary in strength and terrific in appearance that those who saw him and those who will see him experience

he fear then (when they read the description) though it is really past or is to come.

Bhāmaha thus defines the figure :—

भाषिकत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।
प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यत्रार्या भूतभाविनः ॥

The following are given as three causes of objects past and future appearing present :—

चित्रोपानाङ्गुतार्यत्वं कथाशास्त्रभिनीतता ।
शब्दानाकुलता चेति तस्य हेतुन् प्रचक्षते ॥

Thus according to *Bhāmaha* this figure is found in a प्रबन्ध or work, not in a single stanza, and he has therefore given no instance of it.

Two of the three reasons given by *Bhāmaha* are mentioned by *Udbhata* also. He defines the figure as under :—

प्रत्यक्षा इव यत्रार्या दृश्यन्ते भूतभाविनः ।
अस्वङ्गुताः स्वात्तद्वाचामनाकुल्येन भाषिकम् ॥

The remarks of *Jayaratha* on this point are worth perusal :—

‘इह हि केचिदर्याः कविवचसि सुस्पष्टमधिकृता वाच्यवाचकयो रामणीयकमि-
त्युक्तम् । अत एवैकस्यापि रामणीयकहानौ नात्यालंकारत्वम् । इह हि केचिदर्याः
कविवचसि सुस्पष्टमधिकृता अपि निजसौभाग्याभावात् तृणशर्करावत् सहस्राना-
मवज्ञास्पदतया नावधानार्हाः । केचिच्च सुभगा अपि दुर्भगाशब्दोपारोहितया सहस्र-
शानामनावर्जका एवेत्युभयमपीहावश्यमाश्रयणीयम् । यदाहुः—“प्रत्यक्षा इव
यत्रार्या दृश्यन्ते भूतभाविनः । अस्वङ्गुताः स्वात्तद्वाचामनाकुल्येन भाषिकम् ॥”
इति ।’ अलं० विम०. Vide अलं० सर्व०, p. 178.

Page 330.

अभिमतमेतदुदात्तं—लभन्ते स्थितिम्—

The description of an object adorned by inconceivable prosperity which is set up by poetic imagination constitutes उदात्त figure, which is thus different from स्वभावोक्ति and भाविक in which the description pertains to things as they are and not as they are exaggerated by poetic conception. In the instance 'दासीभिः प्रतिसारितानि—' we have the description of the prosperity of *Nṛsiṃha* which is so great that the pearls, put in auspicious square-marks on the ground of the court-yard on his way, are swept off by maid-servants when they sweep the place clean and are taken away by merchants who sell them to kings in different countries and the queens wear them as if they were *Nṛsiṃha*'s glory incarnate in necklaces round their throats:—

This figure is based upon असंबन्धे संबन्धातिशयोक्ति. 'अत्रासंबन्धे संबन्धातिशयोक्तिरनुप्राप्तिका ।' उद्यो०.

Page 331.

यच्च महापुरुषाणां—वर्णितम्—

When actions of the great are described as subordinate to the object under description, we have another sort of उदात्त. In वेलाकाननं—' the sea-shore is प्रकृत and it is made great by the description of the greatness of *Nṛsiṃha* which is subordinate to it.

कलयतः is the reading of all the Mss. It must be construed with कलिङ्गेषुः.

It must be noted that the bravery of *Nṛsiṃha* is here subordinate to the greatness of the sea-shore. Great indeed is the sea-shore on which shines such extraordinary heroism of *Nṛsiṃha*. Though there is *वीररत्न* here, it is subordinate. If it were principal, the stanza would be an instance of suggestive poetry (*ध्वनि*).

According to the views of *Bhāmaha* and *Udbhata* who consider *रत्न*, *भाव* &c. as expressed and not suggested, when they are principal in a *काव्य*, they constitute *रत्नवद्* and other figures, and when they are subordinate, they constitute the second variety of *उदात्त*.

Bhāmaha defines and illustrates both kinds of *उदात्त* as under:—

‘उदात्तं शक्तिमान् रामो गुरुवाक्यानुतोषकः ।
विहायोपनतं राज्यं यथा वनमुपागमत् ॥
एतदेवापरेऽभ्येन व्याख्यानानान्वया विदुः ।
नानारत्नादियुक्तं यत् तत् किलोदात्तमुच्यते ॥
आणक्यो नक्तमुपयान्दन्क्रीडागृहं यथा ।
. सशिकान्तोपलच्छन्नं विवेद पयसां गणैः ॥’.

Udbhata's definition is as follows:—

‘उदात्तमृद्धिमद्भस्तु अरिप्तं च महात्मनाम् ।
उपलक्षणसां प्राप्तं नेतिवृत्तत्वमागतम् ॥’

Pages 332-3.

अथ सर्वेषामेषां—संकरः—

The last two figures deal with an intermingling of figures.

If in a certain poetic piece a number of figures stand independently of one another, we have a commixture of figures or *संघटि*. The different figures are here united together by the maxim of sesamum and rice which stand separately when mixed together. They are thus connected together by union and appear distinct from one another, being independent of one another. When, however, in a certain stanza a number of figures are connected together by the relation of *समवाय* (intimate relation) or by the maxim of milk and water which, when mixed up, are not able to be separated, we have a fusion of figures or *संकर*. *संघटि* and *संकर* are considered separate figures; because just as though each of ornaments on the body produces a charm, their combination produces a peculiar charm, so though each of the figures that make up *संघटि* or *संकर* gives a charm to words or sense or both, their commixture or fusion gives a peculiar charm.

Nāgoji Bhatṭa gives another reason also why *संघटि* should be looked upon as a different figure. As for *संकर* no objection can be raised against its acceptance as a separate figure.

‘ ननु संघटिर्न पृथक् । तथा कामिनीशरीरे कुण्डलहारकेतूरकङ्कपादीनां ललेक-
पोतिकया शोभाजनने न विशेषार्थः । समुदायिभिः समुदायस्व भेदाभावात् । अन्वया
लोकेऽपि भेदापत्तिः । तद्वृद्धयैव काव्ये गुणालंकारकल्पनादिति चेन्न । तत्र स्वाश्रय-
निवृत्तौऽङ्गोत्कर्षार्थानपूर्वकं शरीरेऽवबन्धिनि भाव्यः शोभासिद्धयः । इह त्वेकाङ्गी-
त्कर्षतया संघटिरेव ॥ ’ उच्यते०

संघटि is divided into two sorts, सजातीयसंघटि or commixture of figures of the same sort and विजातीयसंघटि or commixture of figures of different sorts. Their illustrations in the text are clear.

संकर is divided into three classes. It may arise by figures standing in the relation of principal and subordinate and is then called भङ्गाङ्गिभावसंकर or from a doubt as to which of the two or more figures should be accepted and which should be rejected, there being testimony neither in favour of nor against these, and the संकर is then called संदेहसंकर, or from a number of figures conveyed by the same expression the संकर being then called एकवाचकानुपवेशसंकर.

Instances of these varieties have already been explained before.

APPENDIX 1.

Readings of T^v as compared with the text.

The Ms. opens with एकावली, श्रीगणेशाय नमः ।

- Page 1 L. 5 प्रेक्षुत्काल° for प्रेक्षुद्दाल.
- ” L. 6 रुचिरं for सुचिरं.
- ” 4 L. 2 The Ms. inserts इत्स्व between एव and द्वारम्.
- ” L. 3 संवेहास्पदत्वे for संवेहास्पदत्वेन.
- ” 5 L. 2 संध्यामुपासीतेतिवदस्य for संध्यामुपासीतेत्यादिवदस्य.
- ” 7 L. 1 प्रतिबन्धोच्छेद° for प्रतिबन्धकोच्छेद°.
- ” L. 4 The Ms. inserts इत्सु after विशेषणम्.
- ” 9 L. 1-2 °संपत्संपादनरूपाधीः समुचितधीमकाशनद्वारा सामुख्यं दर्श-
नमाह in place of संपत्समासादनं ———°माह.
- ” L. 3 °प्राधान्याच्च for प्रधानत्वाच्च.
- ” L. 4 एतस्य प्रत्युद्ग्रहप्रदानेनेव for एतस्य च प्रत्युद्ग्रहप्रदानेनेव.
- ” 10 L. 3 °नैरन्तर्यकृतविरोधं परिहरता देव्या for °नैरन्तर्यकृतविशेष-
रिहारः । देव्यां.
- ” 11 L. 1 °बन्धुरान्तःकरणतयैव for °विधुरान्तःकरणतयैव.
- ” L. 4 °न्वयकया for °न्वयकला.
- ” L. 5 तेभ्यो नमः for तेभ्योऽञ्जलिः.
- ” 18 L. 6 ईषदम्बन्धयामावे पाठस्य दुरितं अतः ॥ for ईषत्पाठ°—
दर्शनात् ॥.
- ” 14 L. 1 इतिहासपुराणादि सुहृत्संमितनिष्पत्ते । for इतिहासादिकं—
°मुष्पत्ते ।
- ” 15 L. 4 करोति for करोमि.
- ” 16 L. 1-2 नरसिंहमूपतेर्नेतरोऽस्ति for नरसिंहमूपदि नेतरोऽस्ति.
- ” 17 L. 3 परिस्पन्नावहां for परिस्पन्नापहं.
- ” L. 5 तच्च कर्म for तस्य कर्म

- Page 17 L. 6 बहुकं मन्नेन for बहुकम्.
- „ 18 L. 1 चापोद्रीर्ण° for चापीच्छीर्ण°.
- „ L. 5 नर्न for नर्न.
- „ 19 L. 1-2 लेनेऽर्जुनः इमानुजः for लेनेऽर्जुनइमानुजः.
- „ 20 L. 1 The Ms. drops कविः after क्षमते.
- „ L. 1-2 कुर्वन् वापहास्तालवद् । for कुर्वद् वा हास्ताल्पर्न नवति ।
- „ L. 5 च्चननाव for द्योतनाव.
- „ 21 L. 1 विस्मिन् विस्मृतीति वा for विस्मिन् विस्मृत इति.
- „ L. 2 °रावृत्तार्थमद्वयम् for °रावृत्ता द्वयम्.
- „ L. 3 The Ms. drops द्वि.
- „ 22 L. 3 स्तुष्यतिः पाक इत्येके for पदभ्युत्पतिः पाक इत्यन्वे.
- „ L. 4 पदान्तरपरिवृत्ति° for परिवृत्ति°.
- „ 23 L. 1 केनचिदात्मना for केनचिदात्मना.
- „ 25 L. 6 °स्तथापि for °स्तथापि.
- „ L. 7 किमजागलस्तनावमानेनानेन for किमनेना—मानेन.
- „ 26 L. 1 सु for च.
- „ L. 7 नवितेति for नवतीति.
- „ „ °मुपजावमान° for °मुपजात°.
- „ 27 L. 1 रीतवस्तावद्दशमः पुनरलंकारान्त° for रीतवः । दशम—
कारान्त°.
- „ L. 2 °नञ्जनम् for °नञ्जनार्थ°.
- „ 28 L. 1 The Ms. inserts समुदायश्च समुदायिभ्यो नान्वः after वाचि-
रिच्यते.
- „ L. 1 °दमित्ताप° for °दमिधा°.
- „ 29 L. 1 तर्हि for तम्.
- „ 30 L. 5 कथञ्चास्मत्स्यान्वर्थो नवनु for कथञ्चर°—नवनु.
- „ L. 5 The Ms. inserts अद्वयति after दीपक.
- „ L. 6 The Ms. drops कलंकारेषु.

- Page 30 L. 8 The Ms. drops एव.
- „ 31 L. 1 °सनाहितानिधानादिष्व° for °सनाहितानिधानिष्व°.
- „ L. 1-2 °भावाभासभावशान्तिभावोदभवभावसंधिभावशबलत्वाना° for
°भावाभासभावप्रसवनावा°.
- „ L. 3 °नास्मस्वेव for °न्मस्मत्वे.
- „ L. 6 °स्वनध्वासाह् for स्वनध्वासः.
- „ 32 L. 2 हि जीवितं for चाङ्गं.
- „ L. 3 °नुमाननास्नानमपि कथंकारना° for नुमानमपि कथंकारना-
स्नानमा°.
- „ L. 5 °भरजमन्धरभ्रवजसीमानः for °भारमन्धरा नः भ्रवजसीमानः
- „ L. 7 The Ms. drops च after तच्च.
- „ L. 8 तबोधिं शब्दार्थयो° for शब्दार्थयो°.
- „ „ साध्वं नमयत् for साधिका.
- „ 33 L. 1 साध्यमवबोधयति for साध्वं बोधयति.
- „ L. 4 The Ms. inserts कि तु before ध्वन्मुपलम्बेन.
- „ 33 L. 6 कुम्भाभावः for कुम्भानुपलम्बः.
- „ L. 7 हि वृक्षोद्भवं for ह्यवं वृक्षाः.
- „ „ स for स स.
- „ 34 L. 1 °स्तादात्म्येन व्यवस्थितयो° for °स्तादात्म्यव्यवस्थितयो°.
- „ L. 4 हृत्वेवं व्याप्तिः for हृत्वेस्त्वेव व्याप्तिः.
- „ L. 6 प्रकान्ते for प्रकृते.
- „ 35 L. 7 मन्वमानाह् for मन्वानाह्.
- „ 36 L. 1 नैट्याधिकारीन् for नैट्याधिकारः.
- „ L. 3-4 ते च संकेत्वन्ते परेषु for तच्च संकेतः परेष्वेव.
- „ L. 4 संकेतितानि तानि च for संकेतितानि च.
- „ 37 L. 2 भन्ववो जायते for भन्ववे जाते.
- „ „ अपूर्वः for अननुभूतपूर्वः.
- „ 38 L. 3 अर्थान्तरगतौ for अर्थान्तरमूतो.
- „ L. „ रनिधेयता° for रनिधा.

- Page 38 L. 5 प्रबोक्तारमये च for प्रबोक्तारं.
- „ 39 L. 3 °लक्षणं for लक्षण°.
- „ 40 L. 1 तस्य for तस्य तस्य.
- „ L. 3 तस्माद्वाक्यान्त° for तस्मात्तद्वाक्यान्त°.
- „ 41 L. 2 विशिष्टत्वादि° for विशिष्टत्वमि°.
- „ L. 4 वाच्यातिरिक्तासंकेतितविशेषरूप° for स्ववाच्या — मूल°.
- „ 42 L. 1 °भिधाने यदि for °भिधानेऽपि.
- „ L. 5 एव for एष.
- „ L. 10 लक्षणीयस्य for लक्ष्यस्य.
- „ 43 L. 1 यदि नास्ति for नास्ति यदि.
- „ L. 2 चानित्यस्य° for त्वनित्यस्य°.
- „ L. 3 कैमर्यक्यं for कैमर्थं.
- „ L. 5 संपस्वते for समपस्वत.
- „ 44 L. 1 The Ms. inserts च after कारणभेदे.
- „ 44 L. 2 संभवितव्यं for भवितव्यं.
- „ 45 L. 8 शब्दसद्वैकदेश° for शब्दैकदेश.
- „ L. 4 प्रकरणसंग्रीचीनं for प्रकरणादिसंग्रीचीन°.
- „ L. 7 °स्तु प्रतीबमानज्ञ for °स्तत्प्रतीबमानज्ञ.
- „ 46 L. 1-2 °मभिधेस्यभिधति for °मभिधामभिधति.
- „ L. 2 प्रतीबमानस्य तु पुनः for प्रतीबमानस्य पुनः.
- „ „ परामर्श इति for परामर्शमिति.
- „ L. 6 मम वचना° for मद्बचना°.
- „ L. 7 °नङ्गीकारिणि for °नङ्गीकारकारिणि.
- „ 47 L. 1 तन्मुखमनवलोकवन्त्यैव for तमनवलोकमानवैव.
- „ L. 5 तद्बलीकशङ्केति for तद्बलीकशङ्कितेति.
- „ „ प्रत्याबर्णं for तत्प्रत्याबर्णं.
- „ 47 L. 7 तद्विनयोपलम्भ° for तद्विनयोपालम्भ°.
- „ L. 10 न पुनरेवमित्यं स्वया for पुनरित्यं न स्वय.

- Page 48 L. 2 विशेषतश्च for विशेषतो.
 „ L. 4 अभयानया स्वतिद्योत्तया for अभयानयातिद्योत्तया.
 „ L. 6 नमिदधति for नमिदधते.
 „ 49 L. 4 वैशिष्ट्याभिधानं for वैशिष्ट्यानुसंधानं.
 „ L. 4 कुतस्त्वनयो for कुतस्तयो.
 „ 50 L. 6 The Ms. omits अपि.
 „ 51 L. 1 एतेन चत् for एतेन च.
 „ L. 4 गुण्यतिक्रामित्वात् for गुण्यतिक्रमणात्.
 „ 52 L. 8-9 तस्य विपक्षकोटि for तस्यापि पक्षकोटि.
 „ 53 L. 3 श्रीमहामहेश्वरस्य for श्रीमहामाहेश्वरस्य.
 „ „ वैकावलीनामालंकार for वैकावलीनाम्बलंकार.
 „ 57 L. 2 अस्तदुपादानं for तदुपादानं.
 „ 58 L. 3 तच्च भगवान् for तच्च भवान्.
 „ L. 8-9 एवाभिधानं for एवाभिधा.
 „ L. 9-10 विना रामः सीतां इच्छकारण्यनाविद्यारिति for विना रामं सीता
 ———रिति.
 „ 59 L. 9 ईदृक्चिन्ता for ईदृक्चिन्ता.
 „ „ विद्वैः कृता for कृता विद्वैः.
 Page 60 L. 2 नामकुली for नामकुलि.
 „ „ आख्यातवत्यः for ख्यातवत्यः.
 „ L. 4 प्रतीतिगोचरं भवति for प्रतीतिगोचरीभवति.
 „ L. 4-5 व्यञ्जनव्यापार for व्यञ्जनाव्यापार.
 „ L. 6 च स्थित for संस्थित.
 „ L. 10 तच्च for अच्च.
 „ „ ततः प्राकरणिक for केवलप्राकरणिक.
 „ L. 10-11 अप्राकरणिक for केवलाप्राकरणिक.
 „ L. 11 वा तस्याभावात् for च तस्याभावात्.
 „ 61 L. 2 दिग्म्बरगवाहि for गवाहि.

- Page 61 L. 3 °लक्ष्मणरूप° for °लक्ष्मणरूप°.
- „ L. 4 °प्रत्याजनापगमन्ति° for °प्रत्याजनापगमनन्ति°.
- „ L. 5 °अनुयोज्योऽपि व्यापारो for °अनुयोज्योऽपि व्यापारो.
- „ 62 L. 1 °यथा कलसः for °यथापि कलसः.
- „ 68 L. 1 °भुक्तोऽर्थो for °भुक्तार्थो.
- „ „ लक्ष्मणे for लक्ष्मणे.
- „ „ शब्दे व्यापारः for शब्दव्यापारः.
- „ 64 L. 1 The Ms. has अथा preceding the verse स्वस्त्यङ्ग°.
- „ L. 7-8 °पावनकर्मदियोतनार्थं for °पावनस्वार्थदियोतनाय.
- „ L. 8-9 The Ms. drops समाख्याया.
- „ 65 L. 8 किं वा for किमिव.
- „ L. 5 अस्याः for अस्यां.
- „ 66 L. 1 स्वसंबन्धिनो for तत्संबन्धिनो.
- „ L. 2 निमित्तान्तरे for मतान्तरे.
- „ L. 4 केन for न.
- „ 67 L. 7 °इन्तांशेन for °इन्तांशे तु.
- „ 69 L. 5 The Ms. omits रिपुविषयसुरपुर.
- „ „ नौहृत्किङ्कता गुणा for नौहृत्किङ्कगुणा.
- „ L. 6 The Ms. inserts कृपाणे after अपि.
- „ 70 L. 1 The Ms. has the following after °जनम् and before सुजा
 —हस्तमात्रे अवचने हस्तः । तात्कर्म अथा ।
 After पुनश्च चारवती the Ms. follows the reading of T.
 O., G., M.
- „ 71 L. 3 The Ms. has स्वभावे after °भावे.
 After अथा it has अतस्मा तस्मा । अथ ताहून्वयतीतिः प्रबो-
 धनम् । इत्येव कपकावर्षाजम्.
- „ L. 8 वीरभृतिहे for वीरनरतिहे.
- „ 72 L. 1 अन्या for अन्त्या.

- Page 74 L. 1 किं चायं for किं न्वयं.
 „ L. 2 किं चासौ for किं वासौ.
 „ 75 L. 1 ०रारोन्वमानस्वात् for रारोपात्.
 „ L. 3 ०श्वैकपद्यादिह for ०श्वैकपद्वशावादिति.
 „ 76 L. 11 धर्मस्त्वेष for धर्मस्त्वैव.
 „ 77 L. 4 परिस्फुरन्ति for स्फुरन्ति.
 „ 78 L. 3 ०लाक्षणिक० for ०लक्षणक०.
 „ L. 8 The Ms. has इति after the quotation.
 „ 79 L. 2 ०विश्रम्भ० for ०विश्रम्भं०.
 „ L. 5 स्फायत् for ०स्फार०.
 „ 80 L. 1 ०कीलनागा० for ०कीडनागा०.
 „ L. 3 कविपरम्परा for कविपरम्परा.
 „ L. 5 महामहेश्वरस्य for महामहेश्वरस्य.
 „ ०नामन्व० for नामन्व०.
 „ L. 6 शब्दार्थस्वरूपनिरूपणं for शब्दार्थनिरूपणं.
 „ 82 L. 8 ०मौलिरयम् for ०मौलिरसौ.
 „ L. 10 ०शालिस्वे for ०शालिस्वेन.
 „ 83 L. 2 चिरं for रुचिं.
 „ L. 5 कथनाद्युपदेशादिरूपतया for कथनादिकमुपदेशरूपतया.
 „ L. 6-7 पलायत for पलायित.
 „ L. 11 कण्डूलजिह्वत्वं स्वात्मतिरस्कारेण for कण्डूलत्वं स्वार्थतिर-
 स्कारेण.
 „ 84 L. 6-7 ०स्वावरोधवधूजनस्वे० for ०स्वावरोधजनस्वे०.
 „ 85 L. 4 The Ms. inserts तथा हि before न खलु.
 „ 86 L. 1 ०दलघतसूचीव्यतिभेद० for ०दलघतव्यतिभेद०.
 „ L. 5 एष्येको for तेष्येको.
 „ L. 9 ०केली० for ०केलि०.
 „ L. 10 ०वहि० for ०वही०.

- Page 86 L. 10 प्रतीतिपय° for प्रतीतिपञ्जति°.
- „ 87 L. 1 कदापि for कदापिदपि.
- „ L. 2 लक्षीकृतो for लक्ष्मीकृतो.
- „ L. 3-4 °कुमानेन न परिशीलित भाषणसरथिस्मरणेन for °कुमानेन
—स्मरणेन.
- „ L. 5-6 ध्वननाभिनव° for ध्वननाभिधानाभिनव°.
- „ 89 L. 5 प्रतीतिपयानारोहाच्च for प्रतीतिपयानधिरौहाच्च.
- „ L. 6 °द्यभिधाद्वारेणैव प्रतीतिपयन° for °द्यभिधान—पञ्जतिव°.
- „ 90 L. 1-2 प्रमाणांतरप्राप्ते for प्रमाणांतरतः प्राप्ते.
- „ L. 2 °ष्णीस्वमाद्यमन्त्राप्राप्तं for °ष्णीस्वमप्राप्तं.
- „ L. 4 प्रतीतनाचे for प्रतीतिनाचे and प्रतीतनाचेऽपि for प्रतीतिना
चेऽपि.
- „ L. 6 अपरोऽभिधावन्तु for अपरोऽपि धावन्तु.
- „ L. 11 °साधन° for °साधन°.
- „ 91 L. 1 अद्योपधिद्योपरहित° for अद्योपधिद्योपपरहित°.
- „ 91 L. 2 निर्विकल्पकज्ञानानन्तर° for निर्विकल्पकस्वानन्तर°.
- „ L. 6 °तत्तद्भाव° for °तद्भाव°
- „ L. 7 तथा तथा for तथा.
- „ 92 L. 2 °कारणतादि° for कारणस्वादि°.
- „ L. 4 स्वव्याख्यात्मलिङ्गता° for स्वव्याप्तां लिङ्गता°.
- „ 93 L. 2 अनितेन तेन for अनितेन.
- „ 94 L. 4 The Ms. inserts रसं प्रति after व्यावृत्तो.
- „ 95 L. 5 अलौकिकः सुखास्वादी for अलौकिकसुखास्वासे.
- „ L. 7 स्वरूपम् for रूपम्.
- „ 97 L. 8 सर्वज्ञ for सर्वथा.
- „ L. 6 प्रयमनिर्विद्वत्त्वात् for प्रयमं निर्विद्वत्त्वात्.
- „ 97-8 L. 17 & 1 °मस्वानुमत° for °मस्वाभिनत°.
- „ L. 11 रसनञ्च समाननामः for रसनाञ्चसमाननामः.

- Page 98 L. 14 °स्त्रोध्यमरणद्वयतिरिक्त° for °स्त्रोध्यवर्ष°.
- „ 99 L. 11 °भावनादि° for विभावनादि°.
- „ L. 14 ह्यस्त्वमिति for ह्यतेति.
- „ „ पूर्वनिर्दिष्टः for पूर्वं निर्दिष्टः.
- „ L. 15 कामनिमित्त° for तन्निमित्त°.
- „ L. 18-19 पर्यन्तेनाहुतः for पर्यन्तेऽहुतः.
- „ L. 19 तत्तस्तदुपादानम् for तदुपादानम्.
- „ 100 L. 2 परकीयान्देवा° for परकीयाण्येवा°.
- „ L. 4 मम मण्डनं ननु for भव मण्डनं ततः.
- „ L. 7 मनोरु for मनोरः.
- „ L. 8 नृसिंह for नरसिंह.
- „ L. 11 कर्णदाहः for कण्ठदाहः.
- „ 101 L. 8 कुलमतिविमलं for कुलमिदममलं.
- „ L. 10 भिन्न° for क्षुण्ण°.
- „ L. 11 सावकाः संपतन्तः for सावका निष्पतन्तः.
- „ L. 12 स्वमपि न हि रुषी for स्वमसि न हि रुषां.
- „ 101 L. 14 बद्धदृष्टिः for दृसदृष्टिः.
- „ 102 L. 1-4

The verse runs as under—

हृद्यहमापुद्यमांशभाभये
कुंभद्यहृद्यवद्यभिर्द्यपि ।
अपिद्यं च पियामि शोपिद्यं
बलद्यद्यदं दामले भुवीद्यदु ॥

- „ 103 L. 2 स्वास्माद्यमानन° for स्वास्माद्यमान°.
- „ 105 L. 7 सीतावद्भनभक्तविरहद्वयः for सीतावद्भक्तनभक्तनभक्तद्वयः.
- „ 106 L. 1-2 रावणस्येत्वाभासः for रावणस्य रसाभासः.
- „ L. 2 °शृङ्गारस्व for °शृङ्गारः.
- „ „ हृदयभैरवपर्वम् for हृदयन सात्वर्षम्.

- Page 106 L. 4 प्रवृत्तत्वाद्वाभास एष for प्रवृत्तत्वात् तदाभास एष.
 „ L. 5 तिर्बन्धेव for तिर्बन्धु.
 „ L. 7 रसविषयविभाषा for रसविषयानापा.
 „ 107 L. 3 °शृङ्गारतां for °शृङ्गारितां.
 „ L. 4 °विषयेऽपि for °विषयापि.
 „ L. 16 °विलस for °विलोस.
 „ L. 17 वाष्पम् for वाष्पस्तु.
 „ 108 L. 11 न लङ्घेभरः for च लङ्घेभरः.
 „ 109 L. 2 पूर्वपूर्वभावोपमर्षे for पूर्वपूर्वोपमर्षे.
 „ L. 5 शेषानां प्रशब्दनाम भे for शेषानामुपशान्तये.
 „ L. 7 पास्वति for धास्वति.
 „ 111 L. 5-6 समरधुर्धरत्वकपवस्तु for समरधुर्धरत्वकपं वस्तु.
 „ L. 9 प्राकरणिकगतत्वे for प्राकरणिकत्वे.
 „ L. 10 सकुटुचरितस्व for सकुटुचारितस्व.
 „ 112 L. 3 यच्च कचन for कचन.
 „ L. „ °सरणी for °सरणि.
 „ L. 4 अतोऽस्व for ततोऽस्व.
 „ L. 9 °सेहुयाः for °सेवयाः.
 „ 113 L. 5 अलंकाररूपानावेनोपलक्षितं तु for तद्रूपानावेन तूपलक्षितं.
 „ 114 L. 11 चमस्कारिणी for चमस्काराय.
 „ L. „ °शक्तिवते for °शक्तिवन्ते.
 „ 115 L. 4 °अलाभृत for °अलनइत.
 „ L. 9 °धूप for °धूम.
 „ 117 L. 9 कलवति for कलवसि.
 „ L. 12 स्वज्ञवपलाभिता for स्वस्पलाभिता.
 „ 120 L. 3 °विकीर्णमाण for °विकीर्णमाण.
 „ L. 4 प्रक्रीडन् for प्राक्रीडन्.
 „ L. 7 °निवेद्यो for °निवेधेन.

- Page 122 L. 5 °दुर्निरीक्षस्ते कृपाय for °दुर्निरीक्षस्त्वस्कोशेयक.
 „ L. 11 अथा° for इहा°.
 „ L. 12 °पराह्मुखात्वं भजन्ते भूपतय for °पराह्मुखात्वंभजन्त भूभुज.
 „ 123 L. 2 °स्वेनोपनिबन्धात् for °स्वेनोपनिबन्धात्.
 „ 123 L. 3 रिपुजानपसरणादि° for रिपुसुनदरणापसरणादि°.
 „ L. 12 वैरिभूपाः for वैरिवीराः.
 „ 124 L. 3 देव for भूप.
 „ L. 4 °महीद्वेषद्वेषु for °सरोर्नवपद्मेषु.
 „ L. 5 रश्मितो for विहितो.
 „ 125 L. 5 °निवासिन° for °वासिन°.
 „ 127 L. 4 म्लायत् for म्लान.
 „ L. 8 The Ms. follows the reading of G., C., and M. before
 वद्यपि.
 „ 128 L. 7 वस्तुना for वस्तुनेव.
 „ L. 8 द्योत्यते for व्यज्यते.
 „ 129 L. 9 महामहेश्वरस्य for महामहेश्वरस्य.
 „ „ °वेकावलीनामन्त्र° for °वेकावलीनाम्न°.
 „ 131 L. 7 देव for भूप.
 „ 132 L. 1 प्रतीवमानेनांघेनानुगतस्य for प्रतीवमानेनानुगतस्य.
 „ L. 8 विद्यमानतया for विद्यमानत्वात्.
 „ 133 L. 14 जाती° for ज्ञान्ती°.
 „ „ सरभसं for सरभसा.
 „ L. 15 विस्तृतोपक्रमा for विस्मितोपक्रमा.
 „ L. 16 कदाशौरवि forःअपात्रैरवि which is also noticed.
 „ 134 L. 12 कणभृतः for कणभृतां.
 „ 137 L. 1 °रूपेण लक्षणस्य for °रूपकलक्षणस्य.
 „ L. 2 °मासादधाति for °मादधाति.
 „ L. 5 इहापि दुःसह° for इहा सुदुःसह°.

- Page 140 L. 3 स्वामाकडोन्महं for स्वामाकडं बहं.
 „ L. 5 'बोद्धिताङ्ग' for 'वर्मिताङ्ग'.
 „ L. 7 वेगवसुरङ्गलोकनेव for वेगवसुरङ्गावलेकनेन.
 „ 142 K. 1 'निषेधभावेन for 'निषेधसहभावेन.
 „ L. 7 क्षोणीन्धो for क्षोणीन्धो.
 „ „ 'मगमः for 'मगमत्.
 „ 143 L. 4 इरी रिपुस्ते for इरीमरिस्ते.
 „ L. 5 'विज्जनितं for 'अनितं.
 „ L. 7 महामहेश्वरस्य for महामहेश्वरस्य.
 „ „ 'वेकावलीनामन्य' for 'वेकावलीनाम्ब'.
 „ 144 L. 5 झलंकारा for झलंकारास्तु.
 „ 145 L. 1 'क्याधूरोऽपि for क्याधूरेऽपि.
 „ L. 2 The Ms. drops धर्म after रत्न.
 „ L. 3 सुकुमारादिवर्षेष्वपि for सुकुमारेषु वर्षेष्वपि.
 „ 146 L. 2 'मङ्गनाया for 'मङ्गनानाम्.
 „ L. 5 भोजराजः for भोजः.
 „ L. 6 'स्तदलंकाराः for 'स्त्वलंकाराः.
 „ 147 L. 'लंकारास्तत्रावेषन्ते for 'लंकारस्तं नापेक्षते.
 „ L. 9 प्रकृष्यति for प्रकर्षति.
 „ 148 L. 8 'विपर्ययात् for 'विपर्ययः.
 „ 150 L. 10 मध्या for मध्यमा.
 „ L. 13 महामहेश्वरस्य for महामहेश्वरस्य.
 „ „ 'वेकावलीनामन्य' for 'वेकावलीनाम्ब'.
 „ 151 L. 5 प्रबोजनान्तरोद्देशेन for प्रबोजनान्तरेण.
 „ „ स्वरूपसंकीर्तनं for स्वरूपकीर्तनं.
 „ 152 L. 1 The Ms. inserts च before पुनह.
 „ L. 4 कर्मधारयो for कर्मधारये.
 „ 153 L. 1 चलति स्वस्तेन्यपायोमिधौ for चलत्स्वस्तेन्यपायोमिधेः

- Page 153 L. 4 'मुद्वहम् for 'मुद्वचरम्.
 „ L. 13 The Ms. drops समं.
 „ L. 17 निर्धुम्बन् for निर्धुम्बन्.
 „ „ 'नृत्तेन for 'नृत्तेन.
 „ L. 18 निरवकरः for निरवकाः.
 „ 154 L. 3 'निर्भञ्जः for 'निर्भयन्.
 „ L. 8 'नोपसञ्जनतामानीतम् for 'नोपसञ्जनत्वमानीतम्.
 „ 156 L. 7 कविनिष्ठस्वनिष्ठस्य for कवित्वतस्वनिष्ठस्य.
 „ 157 L. 1 विधेयत्वावगतिः for विधेयतावगतिः.
 „ L. 2 'वाचिवा' for 'विधाचिना'.
 „ L. 2-3 The Ms. inserts च after विद्येष्वाणां.
 „ L. 7 मेलामन्त्रो for मेलानन्त्रो.
 „ „ 'लेंसिनी for 'लेंसनी.
 „ L. 8. 'वैरिञ्चि' for 'वैरिञ्च'.
 „ 158 L. 5 इत्यव्ययार्थस्य for इत्यव्ययव्ययार्थस्य.
 „ L. 8-9 क्रियासंबन्धोपगमलक्षणं for क्रियासंबन्धोपलक्षणं.
 „ L. 9 'मभिहितं for 'मभिमत्तं.
 „ 159 L. 16 स्वामित्वनूय for स्वामनूय.
 „ 160 L. 8 'पादानं for 'पादाने.
 „ 161 L. 3 शाब्दं भाष्यं for शाब्दभाष्यं'.
 „ L. 4 The Ms. drops तच्.
 „ 162 L. 10 वसति सा धेनुश्च कस्यान्विके for निविद्यते कस्यान्विके सा पशुः.
 „ L. 12 भुविषद्भीति भुवन' for 'विषिषद्भीति भुवन'.
 „ L. 13 'वितरप्यतया for 'वितरप्यप्यतया.
 „ 163 L. 7-8 पूर्ववाक्यगतस्य तच्छब्द' for पूर्ववाक्यगततच्छब्द'.
 „ L. 12 वहति for भजति.
 „ 164 L. 6 'क्षीरसिन्धुः for 'क्षीरवाञ्छिः.
 „ L. 7 क्रियते for क्रियेत.

- Page 164 L. 11 इति for इधति.
- „ 165 L. 1 The Ms. drops नु after एवं.
- „ L. 9 The Ms. drops प्रसीति before पञ्जति°.
- „ 166 L. 9 नमस्थले for नमस्तले.
- „ L. 10 कस्तूरी° for कस्तुरी°.
- „ L. 11 वसविद्युक्त्वा तदपी° for वसत्तदपी°.
- „ L. 13 'तदपी° for 'रमपी°.
- „ 167 L. 2 प्रसिद्धं for प्रसिद्धिं.
- „ L. 4 प्रसिद्धं for प्रसिद्धिं°.
- „ 168 L. 7-11 The Ms. follows the reading of T., G., U., M. in the
1st and third quarters of the verse जीवार्—
- „ 169 L. 1 अद्यकरिष्वत्तदा for अद्यकरिष्वत् तदा.
- „ L. 6 भवति स्वा° for नृपतिस्त्वा°.
- „ 170 L. 4 'भविष्युर्भाजिष्युर्किददा° for 'भविष्युर्भाजिष्युर्भिरदा°.
- „ L. 5 अचाडु° for अडु°.
- „ „ 'भङ्गप्रसङ्गः for 'भङ्गः.
- „ L. 6 चम्बन° for चम्पक°.
- „ L. 10 पुष्पबाणः for पुष्पचापः.
- „ 171 L. 7 निर्वाहान्न for निर्वाहान्न.
- „ 171 L. 12 The Ms. drops एव after नृपुंसकत्वं.
- „ L. 18 निर्वाहो ना° for निर्वाहान्न.
- „ L. 18 'भङ्गप्रसङ्गः for 'भङ्गः.
- „ L. 19 'तले for 'दले.
- „ 172 L. 5-8 The verse किनेतासा° is given in the Ms. as in T., U.,
G., and M.
- „ L. 10 क्रियेत for क्रियते.
- „ „ 'भङ्गप्रसङ्गः for 'भङ्गः.
- „ 173 L. 2 „ „

- Page 173 L. 4 पुरसुन्वरीषाम् for रिपुसुन्वरीषाम्.
 „ L. 12 'नङ्गमसङ्गः for 'नङ्गः.
 „ 174 L. 7 The Ms. drops स before पुनह्.
 „ L. 8 साध्यायमेवात् for साध्यायस्वमेवात्.
 „ L. 10 तत्पार्थो for त्पार्थो.
 „ 175 L. 2 नीलपूर्वलोहित for नीलपूर्वो लोहित.
 „ L. 10 करणा° for कारणा°.
 „ L. 16 मनसः for मनसि.
 „ „ 'मदञ्जरमद्यप्याः for 'मदञ्जरमदास्वयाः.
 „ 176 L. 1 कठोरकरिभिः कण्ठप्रभा° for कठोरकरभीकर्णप्रभा°.
 „ L. 4 'मुम्मीलति for 'मुम्मीलितम्.
 „ L. 9 प्रबोध्यस्व कर्तुः for प्रबोध्यकर्तुः.
 „ 177 L. 2 'नङ्गमसङ्गोऽपि for नङ्गोऽपि.
 „ L. 4 The Ms. has यया before the verse निजचरण°.
 „ 179 L. 11 पद्येन पृथ्वीभुज for पर्वन्तपृथ्वीभुज.
 „ L. „ 'पकण्ठे for 'पकण्ठम्.
 „ 180 L. 1 The Ms. drops च.
 „ 182 L. 2 व्यथो° for तथो°.
 „ L. 7 एकेनैव बभ for बभैकेनैव.
 „ 183 L. 3 The Ms. agrees with T., C., and M.
 „ L. 5 भोजनादिषु for पचनादिषु.
 „ L. 6 क्यञ्चन for कदाचन.
 „ L. 10 'लाञ्छन° for 'लाञ्छित°.
 „ L. 12 व्यापारत्वे for व्यापारे.
 „ L. 14 महामादेश्वरस्व for महामादेश्वरस्व.
 „ „ 'वेकावलीनामन्थ° for 'वेकावलीनाम्भ°.
 „ L. 15 The Ms. drops नाम.
 „ 184 L. 4 'पौनहत्तमस्व प्रकृतस्यैव for 'पौनहत्तमस्यैव प्रकृतस्व.
 92

- Page 185 L. 8 पुनरुक्तवद्वयमासनम् for पुनरुक्तवद्वयमासनम्.
 „ L. 18 The Ms. inserts पुनरुक्तवद्वयमासनम् after 'राज्यासतोः'.
 „ 186 L. 5 अत् स्थात् for अस्तात्.
 „ L. 8 प्रसक्तो for प्रकुप्तो.
 „ 187 L. 4 सकृद्वचनसमुदायसादृश्यं for सकृद्वचनसमुदायसादृश्यं.
 „ 188 L. 5 'मन्वसि for 'मन्वसु.
 „ L. 12 इत्यनयो for इत्यभिहितयो.
 „ L. 18 नमः for स्तनः.
 „ 189 L. 3 रत्नवीर्यकयो for रत्नवीर्यकयो.
 „ L. 5 'दनेदत्तकल्पनम् for 'दनेदेन कल्पनम्.
 „ L. 9 'मत्सोपचा' for 'मत्सोपचा'.
 „ 191 L. 1 आसोत्सिन् for अहो.
 „ L. 7 एतत्तु काव्यस्व for एतत्तु काव्ये.
 „ L. 8-9 तदस्मदर्थने for तदस्मिन् दर्शने.
 „ 192 L. 8 'सुसुप्तु' for 'सुसुप्तु'.
 „ L. 4 लुलुपुः for लुलुपुः.
 „ „ मुहुस्तु मुहुर्मुहुः for मुहुस्तु मुहुर्मुहुः.
 „ 193 L. 9 उदाहरणं for उदाहरणं नु.
 „ 194 L. 2 'धर्मकपार्थपर for धर्मकपार्थं.
 „ L. 5 After the 6th Kārikā the Ms. has भिषदेन व्याख्याननेत्.
 „ L. 5 महानहेश्वरस्व for महानहेश्वरस्व.
 „ L. 5-6 'वेकावलीनामम्ब' for 'वेकावलीनाम्ब'.
 „ 195 L. 5 द्वेषा' for द्विधा'.
 „ „ 'लुप्तादिभेदेन for 'लुप्तादिभेदेन.
 „ L. 8 वस्तुप्रमेय' for वस्तुत्वप्रमेय'.
 „ 196 L. 2 'निरसनपर्ववसितम् for 'निरसने पर्ववसितम्.
 „ L. 5 भेदानेदत्तुत्वस्ववचन' for भेदानेदत्तुत्वस्ववचन'.
 „ 197 L. 3 'द्वययोः प्राधान्यं for 'द्वयप्राधान्यं.

- Page 197 L. 6 'रूपतया गतत्वात् for 'रूपतयाकृत्वात्.
 " L. 11 भवति for भवन्ती.
 ,, 198 L. 2 विवक्षन्ति for विधिष्यन्ति.
 " L. 7 'सहोदरा' for 'सोदरा'.
 ,, 199 L. 2 'प्रकारकत्वं' for 'प्रकारत्वं'.
 " L. 18 'विधानात्' for 'विहितत्वात्'.
 ,, 201 L. 2 The Ms. inserts अपि after समासे.
 " L. 2 द्विधा for द्वेषा.
 " L. 2 'नुपादानेन वाक्येन for 'नुपादाने वाक्ये.
 ,, 204 L. 9 The Ms. agrees with the reading of T., O., and M.
 ,, 206 L. 2 एकधर्माभिधावि' for 'धर्माभिधावि'.
 ,, 207 L. 4 द्विधा for द्विविधा.
 ,, 208 L. 2 The Ms. agrees with T., O., and M.
 " L. 3 अथ for तत्र च.
 " L. 4 न तु मधुकरः for न मधुकरः.
 " L. 6 अथ च for तत्र.
 ,, 209 L. 1 'ध्ववसानात्' for 'ध्ववसावः'.
 " L. 2 'नेहमात्रम्' for 'नेहः'.
 " L. 3 संबन्धिगोचरवाक्यभेदात् for संबन्धिभेदश्च वाक्यभेदात्.
 " L. 4 नृसिंह for नरसिंह.
 " L. 6-7 धर्मत्व साधारण्यम् for धर्मसाधारण्यम्.
 ,, 210 L. 3 'संबन्धत्व सम्भत्वा' for 'संबन्धवम्भत्वा'.
 ,, 211 L. 6 'कारणताकुरिता for 'कारणाकुरिता.
 " L. 10 तदसिद्धिर्निं for तदपि सुद्धिनम्.
 ,, 212 L. 3 अत्राभेदमाधान्यात् for अत्राभेदमाधान्याभिधान्यात्.
 " L. 5 तु is inserted after अभेदप्रसङ्गं.
 " " रूपकत्वं for रूपकं.
 ,, L. 7 तदन्वया' for तदाम्बया'.

- Page 213 L. 2 द्विधा for द्विधा.
- „ L. 4 तरेवनिह is dropped.
- „ L. 5 'कयनेन for 'कयने.
- „ „ तषाववयेभ्यो for तषावववतो.
- „ L. 18 कुलाना° for कलाना°.
- „ L. 14 क्षरणमरणी for क्षरणमरणिः.
- „ 214 L. 10 अथैक for अथैकं.
- „ 215 L. 2 जाता वस्वेति for जातास्वेति.
- „ L. 8 नाथ for भूप.
- „ L. 7 'नृसिहनायस्व for 'नरसिहभूपस्व.
- „ 216 L. 8 केवलं परम्परितं for परम्परितकेवलं.
- „ L. 9 नृसिह for नरसिह.
- „ L. 11 'नृसिहस्व for 'नरसिहस्व.
- „ 218 L. 2 प्रस्वन्गुणताम् for प्रस्वन्गुणता.
- „ L. 14 भूप for देव.
- „ L. 15 रूपकस्वपरिमहे for रूपकपरिमहे.
- „ 219 L. 7 तस्यैव तां for तस्यैतां.
- „ L. 8 'रमुषङ्गत्वे लोप for 'रमुषङ्गलोप.
- „ L. 7-8 रङ्गेषां शृगरमण for रङ्गेषुशृगरमण.
- „ L. 11 कलवतः for कलवत.
- „ 220 L. 4 त्वारोप्यनापविषमिष for त्वारोप्यनापस्व विषमिष.
- „ 221 L. 5 क्रमेण यथा for अथा.
- „ L. 10 निशेषी° for निशेषि°.
- „ 222 L. 12 स्वरसप्रवृत्तसंश्लेषे for स्वरसप्रवृत्ते संश्लेषे.
- „ 223 L. 5 अरिचैर्विचिचैः for विचिचैः अरिचैः.
- „ 224 L. 7 किंवाभ्युपगच्छतः for किं वा वनश्रेणका.
- „ L. 9 देव for भूप.
- „ L. 11 °पनिबन्धनादि for °पनिबन्धानि.

- Page 225 L. 3 यस्मिन्नसौ for यस्मिन्निति.
- „ L. 8 °नाक्रियमाणत्वात् for °नाह्रयमाणत्वात्.
- „ L. 9 हि is dropped.
- „ 226 L. 6 च is dropped.
- „ L. 14 कथ्यतेऽयमन्वयः for कथ्यतेऽन्वयः.
- „ 227 L. 3 तद्रूपपत्तिभावे for तद्रूपताप्रतिभासे.
- „ L. 5 °वसानरूपा° for °वसावरूपा°.
- „ L. „ °नेकैरेकधो° for °नेकधो°.
- „ 228 L. 3 अनेकैः is dropped.
- „ L. 12 °भारीपो for °मारोचं.
- „ 229 L. 1 संग्रति is inserted after °भारभ.
- „ 230 L. 1 इहं is dropped.
- „ L. 8 विहितत्वात् for कृतत्वात्.
- „ L. 17 अन्यथ is inserted after °निर्देशो.
- „ 231 L. 4 स च for स.
- „ L. 5 साध्यश्चेति for साध्यथ.
- „ 233 L. 1 उदाहरणम् is inserted before श्रीमन्मूर्तिह.
- „ L. 5 धूमस्योत्प्रेक्षणे for धूमस्वेनोत्प्रेक्षणे.
- „ L. 6 अभिजत्व° for तदभिजत्व°.
- „ L. 11 भारन्ति for हारन्ति.
- „ 235 L. 6 °प्रकाशने हेतुः for °प्रकाशनहेतुः.
- „ 236 L. 6 जितमहं for जितमहः.
- „ 238 L. 11 °डोला° for °शोला°.
- „ 239 L. 7 °कटकषाब° for °करटकाष°.
- „ L. 12 भवति for ज्ञेया.
- „ 241 L. 3 °गर्भितस्ये for °गर्भस्ये.
- „ L. 9 °नेकस्य वस्तुनो भिन्नसंबन्धा° for °नेकवस्तुनो भिन्नस्य संबन्धा°.

- Page 242 L. 1 पदार्थगतस्वानिधानम् for पदार्थगतस्वैवानिधानम्.
- „ 244 L. 2 कनेच वचा for कनाच वा.
- „ 245 L. 7 वयार्यानिधानः for वयार्यानिधानम्.
- „ L. 14 'गुणादित' for 'गुणान्वित'.
- „ 246 L. 1 सङ्घा for सङ्घाः.
- „ L. 5 प्रतिविम्बितस्व for प्रतिविम्बनस्व.
- „ 247 L. 8 'नृसिह' for 'नरसिह'.
- „ L. 10 दृष्टान्तोऽनेकार for दृष्टान्तालं कार.
- „ 248 L. 5 पराः कीटवः for परःकीटवः.
- „ L. 9 'निवासि' for 'निवास'.
- „ L. 18 तद्गर्भविभ्रमस्व for तद्गर्भस्व विभ्रमस्व.
- „ 249 L. 4 'मुसाहरन्ति for 'मुसीरयन्ति.
- „ 250 L. 3 पूरविधित्तावनि° for पूरविधित्तावनि°.
- „ 253 L. 6 'पदार्थधर्मविशिष्टत्वेन for 'पदार्थत्वेन.
- „ 254 L. 2-3 'स्वन्वर्थसमासोक्तिः for 'स्वन्वर्थ' सख सोक्ति.
- „ L. 18 'प्रधानवसाति° for 'प्रधानवसन°.
- „ 256 L. 3 गण्डस्यली° for गण्डस्यलीः.
- „ L. 7 'गमितत्वे for 'गर्मत्वे.
- „ „ साधारणत्वं for साधारणधर्मत्वं.
- „ L. 9 'कैमर्यकम् for 'कैमर्य'.
- „ 258 L. 7 भवति for भविता.
- „ 259 L. 4 भेलानन्धो for भेलानन्धो.
- „ 262 L. 4 काव्यप्रकाशिकाकारस्व तज्जान्तः for काव्यप्रकाश-
कारस्व तज्जान्तः.
- „ 264 L. 20 कारणगुणप्रतीतो for कारणप्रतीतो.
- „ 265 L. 10 'विकीर्तनाण° for 'विकीर्तनाण°.
- „ L. 11 प्रकीर्तत् for प्राकीर्तत्.
- „ 269 L. 2 चमस्कारावहत्वात् for चमस्कारावहत्वाकारित्वात्.

- Page 270 L. 2-3 'मनुमद्वन्तीति for 'मनुमद्वन्ती.
 „ 271 L. 2 'रेष for 'रेष.
 „ L. 9 'पदार्थेष्वतिरिक्त' for 'पदार्थातिरिक्त'.
 „ „ कृतमिति for कृतवानिति.
 „ 273 L. 10 'विषये for 'विषयः.
 „ 274 L. 2 'निश्चयात्मकं for 'निश्चयात्मानं.
 „ L. 6 कृष्णोऽयं for कृष्णो न.
 „ L. 10 प्रतिफलितोऽर्थः for फलितोऽर्थः.
 „ 275 L. 3 अज्ञाननिमित्तत्वापि वस्तुनो for अज्ञाननिमित्तपिस्तुनो.
 „ L. 4 अज्ञानिद' for तज्ञानिद'.
 „ 277 L. 10 शौर्षोदये वस्व for शौर्षोदयेर्वस्व.
 „ 278 L. 2 संग्राह्यते for आह्वयते स्म.
 „ L. 18-19 'विषयत्वेऽप्यसंगति' for विषयत्वे स्वसंगति'.
 „ 279 L. 5 'मागुरद्वन्ती for 'मापूरद्वन्ती.
 „ „ 'निबन्धनरूपनिबन्धेन for 'निबन्धनरूपानिबन्धेन.
 „ 280 L. 4 अथा for उदाहरणम्.
 „ L. 11 विबुधान् for विबुधो.
 „ 281 L. 4 अयापी° for तयापी°.
 „ 288 L. 15 नृवीर for न वीर.
 „ 288 L. 2 नृसिंह° for नरसिंह°.
 „ L. 5 तथा च सति for तथा सति.
 „ L. 6 'शीकराः for 'सीकराः.
 „ L. 9 वसन्त्यमी for सुप्रसन्नमी.
 „ L. 11 एषाम् after अभावेऽपि is dropped.
 „ 284 L. 2 'शीकरा for 'सीकरा.
 „ L. 2-3 'शीकराणां for 'सीकराणां.
 „ 285 L. 18 स्थलदृष्टा° for चलदृष्टा°.
 „ 286 L. 3-4 'वलोकनकारणं for 'वलोकनलक्षणं कारणं.

- Page 286 L. 7 कृष्टान्ताद्वदन्माह° for कृष्टान्ताद्वदन्माह°.
- „ 288 L. 5 स्वरसवहित° for स्वरसवमित°.
- „ 291 L. 1 कारणस्व is dropped.
- „ L. 3 अच् is dropped.
- „ L. 4 धवलीकरणं for धवलं कारणम्.
- „ 292 L. 5 अया is dropped.
- „ L. 7-8 तदा तदन्वोन्वम् for तदन्वोन्वम्.
- „ L. 11 The Ms. inserts अया before the verse पृथ्वी पूर्वापर°.
- „ 293 L. 7 अथौ त्रिधा for त्रिधा.
- „ L. 10 रसानामास्वाहं for रसानानां स्वाहं.
- „ 295 L. 3 °नामाद्यमलंकारः for °नामालंकारः.
- „ L. 8 स्वया परिहृत for स्वयापहत.
- „ L. 11-12 तत्कार्यस्व विरुद्ध° for तत्कार्यविरुद्ध°.
- „ 296 L. 6 The Ms. inserts वितरणस्व after °सदृशस्व.
- „ L. 11 सुरशिवः for सुरशिवं.
- „ L. 12 °गर्भानिमानलंकाराम् for °गर्भानलंकाराह.
- „ 298 L. 8 सूक्तागुणैस्त्वहुण° for सूक्तानि तैस्त्वहुण°.
- „ L. 9 °मुत्कर्षकरणमेकक्रिया° for °मुत्कर्षः करणक्रिया°.
- „ L. 11 विश्रान्तं for विश्रान्त.
- „ 299 L. 2 °मपरे for °मितरे.
- „ L. 6-7 नृसिहस्व for श्रीमतौ नृसिहरेवस्व.
- „ L. 11 नभसि for गगने.
- „ 300 L. 6-7 एव after वाक्यार्थयोः is dropped.
- „ 301 L. 7 अहो पौलीनीय° for अलं भोः पौलीनी°.
- „ 302 L. 9 °साधनमात्रानिधानं for °साधनकथनमात्रानिधानं.
- „ L. 9-10 व्याख्यादिप्रदर्शनपरं कर्त्तव्य° for व्याख्यादिप्रदर्शनं न कर्त्तव्य°.
- „ L. 11 भजते for भजेत्.
- „ 303 L. 3 °मादत्तव्यम् for °मादरणीयम्.

- Page 803 L. 4 यथा is dropped.
- ” L. 8 सुमनसो मार्गणत्वं for सुमनोमार्गणत्वं.
- ” L. 11 स्वाप्यवृत्तिः for सत्त्वं.
- ” 303 L. 12 सुमनसो मार्गणत्वाद् for सुमनोमार्गणत्वाद्.
- ” L. 17 °स्यव्याप्ति° for °स्वव्याप्त°.
- ” 304 L. 10 नाहीनो for नाहीघो.
- ” 306 L. 6 कौस्तुभरत्नकान्तिसुभगा° for कौस्तुभकान्तिसूरसुभगा°.
- ” L. 8 °वसुधापालस्व for °वसुधानायस्व.
- ” L. 15 °परिवृत्तिचेति for परिवृत्तिच्च.
- ” 307 L. 4 रुचि for रुचं.
- ” L. 5 हरसि नरसिंह क्षितिपते for कलवसि कलिक्रक्षितिपते.
- ” L. 6 विकसितं for विलसितं.
- ” L. 11 तज्जयलक्ष्मी कदाश° for तज्जयलक्ष्मीकदाश°.
- ” L. 13 स्वीकरणम् for कलनम्.
- ” 309 L. 4 °स्तैव जाता नरसिंह देव for °स्तैव जागर्ति नृसिंह देव.
- ” L. 11 च for तु.
- ” 310 L. 2 तु is dropped.
- ” L. 9 °मागूरवति for °माक्षिपति.
- ” L. 15 °शाक्षिपति for °शापूरवति.
- ” 311 L. 2 इत्युक्तम् for इत्युक्तः.
- ” L. 4 वृणालतन्वी for वृणालवृद्धी.
- ” L. 12 द्विधास्माकम् for °द्विधास्माभिः.
- ” 312 L. 12-13 द्वेषा for द्वेषत्.
- ” 313 L. 5 संघटयते for संघटते.
- ” L. 10 °मथिनी for °मनी.
- ” 314 L. 3 °स्तत्रापि लक्ष्मीरिति for °स्तत्रापि कीर्तिस्ततोऽपि लक्ष्मी-
रिति.

- Page 314 L. 8 ललु for कलिः.
- „ 816 L. 5 तच for अच.
- „ L. 8 स्वया बधोभिर्गर्लपिता° for बधोविलासैर्गर्लपिता°.
- „ L. 11 नृसिह° for नरसिह°.
- „ L. 12 श्रियोऽपहरणान् for श्रियो हरणान्.
- „ L. 18 प्रतीचते for प्रतीता.
- „ 817 L. 2 कैमर्था° for कैमर्यम्बा°.
- „ L. 14 कैमर्थालोचन° for कैमर्यम्बालोचन°.
- „ 818 L. 1 प्रवृत्तोऽपह्नव इत्येवा° for प्रवृत्तापहुतिरित्येवा°.
- „ 819 L. 11 बधुजनैः for बधुजनस्व.
- „ L. 18 अवनोपजाता for अवेनेन जाता.
- „ 818 L. 4-5 °स्वामस्ततेन for °स्वामकृतेन.
- „ L. 7 धनाधिप for धराधिप.
- „ 322 L. 4 कारणे is dropped.
- „ 328 L. 3 °इसंभावनीयस्योत्तरस्यैवानेक° for °इसंभावनीयत्वानेक°.
- „ L. 5 इवम् is dropped.
- „ 324 L. 6 °भूषिताम् for °भूषाम्.
- „ L. 14 °उवासांसदोह° for °उवालाहेवाक°.
- „ 326 L. 4 प्रस्तुत° for प्रकृत°.
- „ L. 9 सकाशीन्धरः for सकाशीन्धरः.
- „ L. 18 वक्रोक्तिः सा तथा स्फुरति for यदि वक्रोक्तिस्तथा स्फुरति.
- „ 328 L. 2 After बोधितम् ! the Ms. agrees with C. and M. in inserting the portion from अथा वा मैत्रये काव्ये to °स्वमिप्रायेण बोधितम्.
- „ 331 L. 5 कलकवः for कलकत.
- „ 332 L. 4 योगो भवेद्येनापेसा न भवेत् for योगो ये तावत्पानं भवेत्.
- „ „ न पृथक्° for पृथक्°.

- Page 332 L. 6 कामनीयहेतुत्वे for कामनीयकहेतुत्वे.
 " L. 7 °मुष्मिषसीति for °मुष्मिषति.
 " 334 L. 12 हेतुता° for हेतुत्व°.
 " 355 L. 3 नरसिंहं देवं for नरसिंहदेवं.
 " L. 10 महानहेश्वरस्य for महामाहेश्वरस्य.
 " °नामन्य for °नाम्य°.

The Ms. ends with श्रीकृष्णार्पणमस्तु । .

Readings of S' as compared with the text. The Ms. agrees mostly with D. Its variations from D. as compared with the text are alone given.

It opens with श्रीगणपतये नमः ।

Page	3	L.	1	The Ms. drops वत्.
„	9	L.	1	‘समासाइनसमुच्चिताद्याप्रकाशन’.
„	11	L.	7	बिह्वण.
„	22	L.	1	अनवरतमभसनमेव कवीनां.
„	23	L.	1	केनचिदात्मना.
„	24	L.	4	The Ms. drops प्रति.
„	38	L.	3	स्वन्वतरासिद्धिः.
„	34	L.	5	प्रकृते तु नैवं पटते.
„	38	L.	6	‘नयोऽधिगन्धते.
„	39	L.	3	‘मिति पदपर्यार्यबोरिव वाक्यवाक्यार्यबो’.
„	43	L.	1	च्युतसंस्कृत°.
„	45	L.	3	The Ms. drops छात्र.
„	47	L.	1	तमनवलोकमानवा कवापि.
„	58	L.	3	तत्रमगवान्.
„		L.	7	विप्रयोगेन.
„	64	L.	8	‘द्योतनार्ये परिसरं सम’.
„	70	L.	2	‘स्तरकारणिका.
„	71	L.	7	The Ms. drops द्विधा.
„	80	L.	4	‘निस्यरूढम्.
	101	L.	10	भिन्नद्योकेभ°.

- Page 101 L. 14 बज्रदृष्टिः.
- „ 105 L. 7 °लमहृत्वा.
- „ 107 L. 6 °अवे.
- „ 108 L. 6 पक्षिणा.
- „ L. 9 परस्परस्व विभावेनोपनिबन्धो.
- „ 115 L. 9 °बहलं.
- „ L. 15 °लोललगं.
- „ 121 L. 9 °रिङ्गुत्प्रबलकपिं.
- „ 131 L. 5 The Ms. drops अङ्गम्,
- „ L. 10 न वाभाषते.
- „ 135 L. 3 प्रागुक्तपुङ्गां.
- „ 148 L. 1 मज्जन्मनोवृत्तिं.
- „ 150 L. 11 कल्प्यन्ते for कथ्यन्ते.
- „ 153 L. 4 सुप्तुवो ह्युत्परम्.
- „ 154 L. 8 °नोपसर्जनस्वमनीयत.
- „ L. 10 व्योमस्थले.
- „ L. 12 पञ्चाघतां.
- „ 155 L. 5 व्योमस्थलेऽपि.
- „ 156 L. 1 अथा before सर्वे कर्षति.
- „ L. 1 केषामेषा.
- „ 157 L. 3 गुणाभावोऽनुवाच्यमानत्वात्.
- „ L. 7 मेलामन्धो.
- „ 158 L. 4 परार्धरूपतया.
- „ 159 L. 16 स्वामित्स्वनुष्य.
- „ 160 L. 11 अथा वा.
- „ 162 L. 11 प्रख्यन्ति.

- Page 166 L. 4 नृसिंहमहेश्वरः
 „ L. 11 अथ वचनविस्तृतता तदपीत्युक्तम्.
 „ 169 L. 1 वद्यकरिष्वल्.
 „ L. 11 तव न नरसिंह.
 „ 171 L. 19 विच्छिन्नतटे.
 „ 179 L. 5 भूमनिन्दाद्यर्यानामस्त्वः.
 „ 181 L. 5 नोपासाः.
 „ 186 L. 7 °र्ष्यज्ञमदीर्घयोः.
 „ 191 L. 7 एतन्नु काष्मे.
 „ L. 9 वृस्वनुमासनेह.
 „ 192 L. 7 °कक्षागताः.
 „ 194 L. 4 °कक्षावान्.
 „ 201 L. 2 विधा.
 „ 208 L. 2 अथा वा before तव वीर...
 „ 208 L. 3 The Ms. drops च.
 „ 209 L. 4 °भारतरजः.
 „ 215 L. 7 °नृसिंहकपस्व.
 „ 228 L. 5 चरिचैविचिचैः.
 „ L. 8 °हृदीघः.
 „ 226 L. 11 The Ms. drops तु.
 „ 229 L. 1 प्रकृतापह्वरः.
 „ 280 L. 6 स ललु तुपनिधे.
 „ 234 L. 8 महानधिस्ताः.
 „ 236 L. 2 °रवाङ्गनिमज्जमानः.
 „ 289 L. 10 अन्वामः for ह्रुमः.
 „ 242 L. 8 विद्वरलंकारे.

- Page 245 L. 14 'गुणाङ्कितं.
- „ 256 L. 10 The Ms. has वया before धावन्ती'...
- „ 257 L. 2 The Ms. has सिद्धं after सखीस्वरूपं.
- „ 259 L. 4 मेलामन्दो.
- „ 262 L. 4 राजान्तः.
- „ 265 L. 19 अभिनवगुप्ताचार्यः.
- „ L. 20 'माह.
- „ 272 L. 4 'मुपस्थापयति.
- „ 276 L. 5 विरोधनं गर्भालंकारं.
- „ 285 L. 6 The Ms. drops वया.
- „ L. 7 'नृपलः नीर्विराजतेऽतिलविका च.
- „ L. 18 'स्खलम्'.
- „ 288 L. 1 निरूपयन्.
- „ L. 5 'वल्गुपदा.
- „ 290 L. 5 The Ms. drops वया.
- „ 294 L. 12 'वं तदाव्ययः.
- „ 299 L. 6-7 नरसिंहदेवस्व.
- „ 304 L. 8 अत्र राजा स्वसंभावितमनुमानं.
- „ 308 L. 9 रिपुः-माभूतः.
- „ 310 L. 8 क्रमेण is dropped.
- „ L. 9 अर्थात् is dropped.
- „ L. 11 'लङ्कापटह'.
- „ 313 L. 10 'भरमयिनी.
- „ 316 L. 5 'प्रकर्षप्रतीतिः.
- „ 319 L. 11 वधुजनेन.
- „ 321 L. 12 सावर्णे for धावन्ती.

After 'निरूपणं नाम अष्टम उन्मेषः the Ms. has the following :—

धाः किमन्धैरलंकारैरसारेभारवादिभिः ।

एकामेकावलीमेव कण्ठे धत्त कवीश्वराः ॥

समानं चैवमलंकारशास्त्रम् ।

बाहृषं पुस्तकं कृतं ताहृषं लिखितं मया ।

असि शुद्धमशुद्धं वा मयि दोषो न विद्यते ॥

The opening page of the Ms. has 'इहं आनुधरशिखदीक्षितीवमेका-
वलीमन्यन्य पुस्तकम् ॥'

APPENDIX 2.

An alphabetical list of the Kārikās and the
verses occurring in the Ekāvālī.

अ.

<p>*अंशोनैकेन पुनं... .. 66</p> <p>अकलङ्कमपि द्विषद्भू° ... .. 310</p> <p>अकृतसमासस्पर्शा ... .. 149</p> <p>अङ्गिनि रस्ते स्थिता ये ... 144</p> <p>अङ्गेष्वभरणं ... .. 308</p> <p>अथ दोषव्यावृत्त्या° ... .. 184</p> <p>अथ घल्लगद्गूढार्थ° ... .. 325</p> <p>अथ सर्वेषामेषां... .. 382</p> <p>अधिकगुणाङ्गीकरणं ... .. 320</p> <p>अधिकन्यूनसमानां ... .. 306</p> <p>अधिकमिदं गदितं तत् ... 291</p> <p>अध्यवसितिसिद्धत्वं... .. 236</p> <p>अनयोः समसमयत्वे... .. 285</p> <p>अनुगतिरूपमङ्गानां° ... .. 209</p> <p>अनुमतमनुमानमिदं ... .. 302</p> <p>अनुवाद्य विधेयांशां°... .. 159</p> <p>अन्तराले तु पाञ्चाली° ... .. 150</p> <p>अन्तरेण नरसिंहमूर्ति ... .. 16</p> <p>अन्तर्विष्णोस्त्रिलोकी ... .. 299</p>	<p> </p>	<p>अपरस्त्वनिष्टविध्या°... .. 275</p> <p>अपि सहजननोहरं ... .. 245</p> <p>अप्रकृतत्वेन स्या° ... .. 281</p> <p>अभिधामूलोऽपि तथा ... 84</p> <p>अभिमतमेतदुदात्तं ... .. 380</p> <p>अभूद्यशोधीर° ... .. 312</p> <p>अभ्यस्ताशेषविद्या° ... .. 185</p> <p>अभरनगरीसौधोत्सङ्गा° ... .. 221</p> <p>अमुं कनकवर्णानं ... .. 128</p> <p>अम्भोजभूषणम्° ... .. 117</p> <p>अयं स ते वीर ... .. 282</p> <p>अवज्ञः स्वलोकः ... .. 142, 280</p> <p>अयं तव यशोराशी°... .. 200</p> <p>अर्थालंकरणानि... .. 195</p> <p>अर्धमङ्गमुपगूढवह्मं... .. 178</p> <p>अर्धे चेतसि जानकी ... .. 108</p> <p>अलं स्थित्वा द्मघानेऽस्मिन् ... 128</p> <p>अलंकारावबद्धानि ... .. 240</p> <p>अलं भोः पौलोमी° ... .. 316</p> <p>अशेषभोगाधारं त्वां... .. 288</p>
--	----------	---

* The Kārikās are printed fat.

अश्रान्तविश्रापनं 277	अश्रान्तस्वन्दमानो° 229	असति प्रसिद्धहेतौ 279	अस्त्रुत्तरस्वां विधि... .. 811	अस्पृष्टाङ्गनसंपदः 141, 268	अस्मद्विक्रमचेष्टितानि 107	अस्य प्रथममिदायाः 281	अस्याः संकलनेऽन्योम्य° 78	अहो स रणदुनुभिः... .. 211	आ.	आकण्ठोत्कलनूपते... .. 326	आक्रम्य स्मरवैरि° 73, 111, 155	आक्षिप्तं यत् काका 141	आच्छादितावत्° 60	आदिश्लोऽयं स्थितो... .. 128	आधेयमनधिकरणं 293	आपातालं निषिद्धचेष्टिताम् 310	आमानश्लाघनीयं. 804, 308	आयुर्दानमहोत्सवस्व 76	आयोधनारम्भ° 278	आयोधने वीर... .. 287	आयोधनेषु रभसा° 119	आलिङ्ग्यमानस्व 319	इ-ई.	इतिहासादिकं शास्त्रं 14	इतः स वैश्वः प्रातःश्री° 59
------------------------------	--------------------------------	------------------------------	---------------------------------	------------------------------------	-----------------------------------	------------------------------	----------------------------------	---------------------------	----	---------------------------	---------------------------------------	-------------------------------	-------------------------	-----------------------------	-------------------------	--------------------------------------	--------------------------------	------------------------------	------------------------	----------------------	---------------------------	---------------------------	------	--------------------------------	------------------------------------

इत्थं निरूप्य कतिचिद् 296	इत्थमलंकारद्वय° 239	इत्थस्मानिभिर्निदाः सप्त 72	इवमन्वन् सारस्वत° 238	इदमेव स्वरसहितं 188	ईदृक्पिता सप्त वेदेषु 59	उ-ऊ.	उत्कण्ठाभारताम्बल° 160, 181	उत्कासे कण्ठवाहः 100	उत्तिष्ठ कन्वखननाथ 143, 282	उत्सुङ्गा गिरिराजवत् 383	उदितवति प्रतापतपने 281	उद्गीयमानमनिघं 124	उपमानस्याक्षेपः 316	उपमानादुपमेयं... .. 249	उमां स पद्मकृपुनैव 57	उरुगुं सुगुहं वृत्तु 192	ऊर्ध्वं भुजाभ्यां 328	ए.	एकस्मिन् यदनेकं 305	एकस्यानेकत्र 307	एकाश्रुत् कुसुमाक्षुषेषु 135	एके चन्द्रकलावचूड° 299	एकेन क्रियमाणं... .. 312
----------------------------------	----------------------------	------------------------------------	------------------------------	----------------------------	---------------------------------	------	------------------------------------	-----------------------------	------------------------------------	---------------------------------	-------------------------------	---------------------------	----------------------------	-------------------------	------------------------------	---------------------------------	------------------------------	----	----------------------------	-------------------------	-------------------------------------	-------------------------------	--------------------------

एषश्रेणीस्रष्टकं 265	कलङ्किकङ्काकोलं 191
एतावन्तमनेहसं 384	कलयति विषयेऽपहृषं ... 228
एतासामेष साङ्कर्याद् ... 150	कलाकलापं वषुं 186
एतास्ताराः समन्ताद् 121	कलानामालम्बः कुसुमं 218
एष चिन्तामणिः किं नु ... 74, 385	कलानिधे वीर... .. 159
एष विद्याधरस्तेषु 15	कलिङ्गसमापाल विश्वं 206
एषा ते कथयामि 89	कल्पान्तः शुभरश्मिं 226
एषासंगतिरुक्ता... .. 286	कविकुशलवमालेबांधुं 165
	कवीन्द्राणामासन् 285
ओ.	कस्त्वं भद्र वनेचरः... .. 125
ओजः कान्तिकरम्बितं ... 149	कस्त व न होइ 46
ओजः कान्तिविहीनां ... 149	का त्वं भीरु वधुः 127
ओजो दीप्त्यात्मविस्तारं ... 147	कान्तः किं कैरविण्वाः ... 228, 274
	कान्तिः स्वभावसुभगेव 317
औ	कान्त्यानया तव 286
औपम्यगम्यतायां 289	कारणविपरीतफलो° ... 290
औषो वद्विर्मणिमुक्ता ... 188	कारणाधारसंबन्धै° ... 175
	कार्पण्यैकनिकेतवं 314
क.	कार्बाणि कारणगुणाद् 303
कति कति भुवः 166	का विसमा देवगई... .. 323
कथयामोऽलंकारौ 382	काव्यालंकारमीमांसा 65
कथितस्तु संकरोऽयं... .. 384	काश्मीरपांसुश्चिरां ... 178, 305
कदा वाराणस्यां 102	किं वर्ण्यसे वीर 215
कन्दर्पेवमाश्रयति° 260	किं च मग्नमनोवृत्तिं ... 148
कमपि विशोधं वक्तुं 271	किञ्चित् केनापि यथा ... 294
करदविलुठानं 178	किं त्वां ब्रूमः कृपातुं 278
करोति न मुहं कस्व 248	किं निक्षेपु समीकृत्वा 224
कर्पूरहारमीहारं 278	किमसुभिर्गलितै° 104

किनेतासामन्तः° 172	
किं मे रोषं करोषि 827	
किसलयति कविः 222	
कृत्वा काष्मनवाप 18	
कृपापस्तव विघ्नस्त° 199	
केचं माता पिशाची... .. 101	
केलासान् कीर्तिरेषा 284	
कोशगृहधिरनिषण्णा 285	
कौमुदीव मुहिनांघ्रु° 290	
क्रियायाः क्रियया सार्धं ... 276	
क्रियेत चेत् साधु° 52	
श्रीदासौषं कलानां 79	
कृ तव नृसिंह देव 288	
काकार्यं घञलक्ष्मणः 109	
क्षपं प्रतीक्षस्व विद्योग° ... 278	
क्षीरोद्वीची 243	
क्षीरोदो लवणोदवत्... .. 264	
कुङ्गाः संपासमेनं 101	
ख.	
खड्गो वयोरण° 201	
ग.	
गण्डाभोगे विहरति... .. 822	
गण्डेरस्थिरपद्म° 130	
गर्भदुर्जवद्यजुसैन्ध° 159, 240	
गुणप्रणविनी मुष्टि° 254	
गौडगुर्जरकर्पाट° 112	
धीवाभङ्गाभिरामं 101	

च.	
चमस्कारं गौरीसहस्र° 173	
चापस्थितगुणस्यापि 278	
चित्रं चेतसि चिन्तेष्वी° 175	
छ.	
छिन्ते ब्रह्मशिरो बहि 103	
ज.	
जटाबन्धं वल्का° 274, 296	
जबभियं प्राप्तु° 296	
जातेर्जात्यादिभिः सार्धं ... 276	
जाते धीर नृसिंह रूप 153	
जायेत स्वां नृसिंह 83	
जीवात् पार्षणरोहिणी° 168	
त.	
तत्तन्निमित्तभेदा° 226	
तत्तद्गीर नृसिंह 131	
तत्प्रेक्ष्यं पश्यतां 95	
तद्य विभ्रम्य... .. 108	
तनौ दृष्ट्वा पाको° 117, 307	
तं परिणामं द्विविधं 220	
तरुणीकुचमण्डलमिह ... 130	
तल्पेषु कल्पद्रुम° 219	
तव क्रियन्ते करुणा° ... 171, 298	
तव वीर कलिङ्गेषु 203	
तात्पर्यभेदयुक्तं 192	
तादृक् किमपि विशेष्यं ... 258	

तान् निर्माति करोति 185	दद्याच्चै इक् कर्णः 169, 264
खाला आभन्ति गुणा 193	दसमाणुसमांसं 102
तावत् कुतश्चन्द्रं 324	दातारः काति न प्रभां 244
तुल्यमालम्बते यस्य 208	दानैस्स्वाद्ये प्रीणितं 317
तुल्यप्रमाणशैष्ट्यात् 310	दारिद्र्यस्य दद्यालुत्वं 176
तेजसा जगतस्तापं 295	दासीभिः प्रतिसारितानि 330
स्यागश्रीहसितेन्द्रं 153	दिक्कुक्षिभरिभिः 176
स्यागस्तावत् सुरतरुं ... 178, 217	दिङ्मातङ्गाः कनकं ... 44, 271
स्यागेनोपहसन् महेन्द्रं 153	दिङ्मातङ्गैः सह 286
आसन्नैव वितर्कम् 97	दुर्वारैस्ते यक्षोभिः 179
श्रीनभिधाय गुणान् 149	दृष्यद्दुर्वारवैरिं 247
त्रैलोक्यप्रथमानं 235	देवस्यास्य शिराय 180
त्वं चेद्गच्छसि 275	दोषोऽर्थपौनरुक्त्यं 178
त्वस्त्रङ्गधारापयसि 64	द्विर्भावः पुष्पकेतो 76
त्वस्त्रङ्गधारा समरे 118	ध-
त्वत्तः कोऽप्यपरः 235	धराधिपश्रीं 320
त्वद्दोर्दण्डधुरन्धरः 318	धार्ष्टी वीर नृसिंह 256
त्वत्प्रत्यार्थिवसुन्धरेद्यं 133	धाराविषं त्वदसिं 137
त्वत्प्रत्यर्थी गिरिचरं ... 168, 211	धावन्तीर्नरसिंह देव 256
त्वद्दिप्रयोगे परिं 311	धूर्त्ताधोरण देव 118
त्वद्द्वैरिक्षितिपालं 302	ध्वनिप्रधानं काव्यं तु ... 15
त्वमसि रिपुनरां 245	ध्वनिरविवक्षितं 81
त्वयि लोचनगोचरं 134	न.
त्वयीत्यं सर्वेभ्यो 239	न कस्य कर्णयोर्द्वेषं 156
त्वामारुढं मद्गजपतिं 140	न चेह जीवितः 128
द.	न त्वद्द्वैरिवधूवक्रं 252
दण्डापूपिकया यत् 309	ननु मृगाङ्क मृगस्य 235
दक्षी सरः पङ्कजं 106	

न भवसि कार्यकारं 164, 228	परशरपेराऽपि त्वं 277
नरसिंह देव न वयं 182	परार्धमधिकेऽहूरं 204
नरसिंह धरापाल 110	पलायनपरस्व मे 180
नरसिंह नरेन्द्रेण 258	पद्मवतः कल्पसरो 288
नरसिंह महीपाल कीर्त्तिं 258	पवित्रसङ्गोचं 249
नरसिंह महीपाल महाम्थां 307	पद्म कंचन चकोरं 102
नरसिंह महीपाल विघ्नं 308	पद्मप्रवचनदर्शं 203
नरसिंह महीपाल समस्तोऽपि ... 200	पद्मनाभः किमिदं 107
न विधेयप्राधान्यं 151	पाणिनिप्रमुखैस्तैस्तैः ... 13
नवेषु कान्तेषु कृतां 325	पीतः केनासि रत्नाकर 324
नापः काकोदराणां 157, 259	पुनरुक्चवदाभासं 186
नाहं वृषी भवानि 272	पूर्वं पयोधेःसरे 116
निञ्जकरकलितस्वाहं 260	पृथुकुचभारमुत्कटं 202
निञ्जचरणसविधनिपतनं 177	पृथ्वी पूर्वापरगिरिं 124, 292
निपीतोऽयं वीर 293	पृथ्वीभारावतारं 122, 230
निर्णीयालंकारान् 315	प्रतिबिम्बनस्य करणं 246
निर्वेहग्लानिघङ्गाख्यां 97	प्रतिभटकान्नाकुचं 193, 210, 335
निःशेषनिर्जरममस्कृतं 174	प्रतिभटधरपतिभ्यो 307
नृत्थङ्गर्गाहृहासं 321	प्रतिभटमुकुटेषु 287
नृसिंह श्मापाल 115	प्रतिभा बहुशास्त्रं 19
नृसिंह भक्तो ज्ञानं 134	प्रत्यर्थिपृथ्वीं 240
नृसिंह भूप भवतः कराच 200	प्रथमं निरूपयामं 212
नृसिंह भूप भवतः संख्या 139	प्रथमं निर्दिष्टानां 304
नृसिंह वसुधाधिप 115, 264	प्रश्नपूर्वान्यथा चेति 308
	प्रागासीन्मकरन्दं ... 126, 171, 306
प.	प्राणेश्वर स्वजनतुल्यं 270
पञ्चैतेऽलंकारा 194	प्राधान्येन निबद्धं 250
पद्मावलीकवलनान् 186	

प्राथशो यमके चित्रे 189

मालेवाचलकन्यका' 1

ब.

बलिर्न जेतुमनीशः 815

बाणैः पञ्जरिता 84

बाहुस्ते नरसिंह देव 120, 265

बिन्दुब्रह्मतरङ्गिता' 11

बिम्बप्रतिबिम्बत्वं 245

बिम्बं चन्द्रमसः 171

ब्रह्मनध्ववनस्थ 105

भ्रूमः किं पद्मनाभं 183

भ्रूयोऽधुना सहोक्ति' 252

म.

भद्रद्वारः ललित' 79

भवति क्रियोपजननं 292

भवति प्रक्रमभङ्गः 168

भाग्यसौभाग्यसौजन्य' 188

भुवः केलीतल्पं 118, 214

भूतस्य भाविनो वा 329

भूत्वा भासन्न सर्वतोऽपि 280

म.

मदक्षीबसोणीपति' 70

मदान्धास्त्वजागाः 170

मदाग्मोभुजलं 188

मन्दारमालोक्तयितुं 294

मन्दारस्य मदभुक्ति' 338

मनासनाशे भव 100

मदत्पायोवक्ति' 236

मलिनयितुं खलं 290

महीमण्डलमन्दार 199

मिलितानां तु तथैषां 241

मुख्यं तमर्थमाहुः 56

मुख्यार्थानुपपत्तौ 62

मूर्तिः कन्दर्परूपं 318

य.

यः कैलासनिवास' 248

यः प्रस्तुताप्रस्तुतयो' 242

यः संकेतितमर्थं 54

यच्च महापुरुषाणां 381

यत्कर्णतापप्रभैः 67

यत्तदुत्तीर्णमर्थाहं 166

यत्तद्देविवसुन्धरं 166

यत्र त्वनुपनिबद्धः 323

यत्र द्वीपस्तुषारकिति' 164, 214

यत्र न सदपि व्यङ्ग्यं 189

यत्र प्रक्रान्तायां स्तुतौ 269

यत्र प्रश्नपुरःसरमुत्तरं 324

यत्र प्रश्नपुरःसरमेवां 328

यत्र विशेषणभावं 297

यत्र विशेष्यविशेषणं 259

यत्र व्यङ्ग्यस्य सतो 267

यत्रोत्तरोत्तरगुणां 298

यत्रोद्भिन्नं किञ्चिद्° 325
यदप्येकाकिन्यो 246
यद्वाच्यस्य वक्षः 173
यदि कारणसाकल्ये 281
यदि भवति वचनश्रुतं 146
यदि वाच्यं व्यङ्ग्यं वा 140
यदिह ककुभां सीम्नि 154
यदिह न दिशां सीम्नि ... 155, 292
यद् भजति न सौन्दर्ये 142
यद् भवति यौगपद्यं 311
यद्यत् पूर्वं तत्तत् 297
यद्युभयोः पर्यायात् 207
यद्वाच्यस्यावचनं 177
यमकं तु विधातव्यं 189
यद्यत्स्त्रियस्य गहिनी° 216
यद्योनिधे वीर 277
यच्चित्तं व्यञ्जतेऽह्वाय... .. 148
यस्मिन्ननयोः साम्यं 141
यस्यानिष्टं द्विवि 218
या चण्डांशुमश्रुत्° 248
याञ्चाप्येन्यपराङ्मुखी 244
यासामम्बुधिरालवाल° 164
युक्ता विपक्षेषु कृपा... .. 125, 188
युवतेरिव रूप° 145
ये पतन्ति तव हस्त° 288
यो लौकिकोऽप्यतिजनः 95

र

रणश्रीर्वापञ्ची° 293
रणे वीरनृसिंहस्य 252
रतिर्हासश्च शोकश्च 97
रलयोर्दलयोस्तद्वत् 189
रविः पद्मोद्भासे 216
राकागर्वितशर्वी° 288
राकातारकराज° 74
राजन् नृसिंह भवतः 222
राज्ञां सभाः सकवयः 297

ल.

लक्ष्मीस्ते परिचरिका 266
लावण्यमेव सहजं 315
लोकत्रयेऽपि चरिते° 160
लोके विक्रमितुं 169
लोकेऽस्मिन् नरसिंह 162, 171, 308
लोचनमधुकरमधुरं 208

घ.

वक्तृबोद्धव्यकाकूनां 78
वक्ष्यस्थली तव 205
वस्तुस्पृहणीयत्वे 298
वस्तुस्वभाव उच्चै° 328
वस्त्वन्तरप्रतीति° 225
वाक्यार्थगतत्वेन स्यात् ... 243
वाक्यार्थो यदि हेतु° 299
वाक्यं यदन्यथोक्तं 326

षाड्यस्य रसादेर्वा 181	वीर नरसिंह नृप 216
षाड्यस्य सिद्धिहेतु 186	वीर नरसिंह विभाति 209
षाड्यो लस्यो व्यङ्ग्यं 78	वीर नृसिंह कवित्वं 170, 248
षामं बाहु विधाव 329	वीरश्रीसिंहकान्तां 280
षाहिनीम्बरता लक्ष्मीं 199	वीरश्रीस्वरसाभिसारं 69
विकासः कुसुमस्त्रेव... .. 96	वीरः प्राक् कति नाथ 181
वितरणे कथना 297	वीरकुताहियु च 98
विद्यासु कृष्णा 309	वेलाकाननमघतः 381
विध्वन्सुह ममाधुना 154	श्रीडा चपलता हर्षः... .. 97
विधुरीकुर्वन् कवरीं 257	
विना पश्चाकरो माहिं 258	श.
विकेगिनो बिभ्रति... .. 128	शब्दं व्यञ्जकमाहुं 77
विलसति विशेषणानां ... 257	शब्दप्रधानं वेदाख्यं 18
विलसति सति साधर्म्ये ... 195	शब्दस्य पौनरुक्त्यं 186
विलसद्विरोधगर्भे 276	शब्दार्थपौनरुक्त्यं 192
विशालबलमीधुञ्जान् 254	शब्दार्थौ वपुरस्त्र 22
विशेष्यस्वाभिधाने तु ... 188	शब्दोऽर्पयति परार्थं 68
विश्राणनैः कालकलां 819	शब्दोऽर्थं लाक्षणिको... .. 61
विश्राणनेस्तेः परिं 255	शारासनमिहं नमन् 217
विश्रोहकृन्नाङ्घ्रिक्रीं 16	शापोत्कीर्णमिधोऽक्षलं 18
विषमं विरूपघटना 287	शृङ्गारवीरकरुणां 98
विषयिनिगीर्णे विषये ... 71	शैलः सर्वेऽपि कैलासाः 277
विषयी विषयश्च यदा ... 68	शोषिताशेषवृषारं 218
विस्मयनसौ नृसिंहः... .. 278	श्रीमन्मुक्कलभूमिपाल 250
वीरः सर्वानपि नरपतीं ... 266	श्रीमन्मृसिंह नरनाथ... .. 187
वीर स्वप्निपुरमयीं 321	श्रीमन्मृसिंह नृपते कविं 168
वीर नरसिंहतेजः 247	श्रीमन्मृसिंह नृपते भवतो 288
वीर नरसिंह नृपते 100	श्रीरमणः श्रीरमणः 82
	श्लेषः समाधिरोदार्यं ... 148

स.	सामर्थ्यभौषिणी वेषः 58
संयोगादिभिरभिधा... .. 58	सामान्यविशेषत्वे 263
संबोगो विप्रबोगश्च 58	सामान्येन विशेषः 266
संक्षेपेणाधुना लक्ष्म 147	सा विपरीता यस्यां 65
संख्यानियमाभावे 187	साहित्यार्णवकर्णधार 201
संगीतादिविचार' 188	सिद्धि निजक्रियायाः 65
संभामाङ्गणभूषणत्व 251	सुधाकरो वीर... .. 316
संघर्षोत्कर्षरिक्तु' 121	सुप्तं प्रबोधोऽनर्षभा' 97
सषक्रनन्दकः श्रीमान् 129	सुराङ्गनाम्नो मलये 123, 226
स जयति वीर वृत्तिह 278	सूचामा गोचनेहं 170
सति हेतौ तद्रूपा' 322	सेनारजोभिस्तव 122
सस्वसागर वृत्तिह 113	सौकर्येण निबन्दा 295
सदृशं सदृशानुभवान् 210	सौभाग्यं तस्य चिचं... .. 135
संतोषकरपनिपुणो 244	स्तोत्रम्पस्तिग्मरोषि' 133
संत्वञ्च पुष्पसमवं 172	स्थाने स्थाने कुलधिखरिपु 238
सबिन्दुकाबिन्दुकयोः 189	त्वः सिन्धौ विदुधेन्व 233, 312
समता दोषराहित्य' 148	त्वाहः काव्यार्यसंनेसात् 96
समरवसुन्धरासु 115	स्वाभाविकमागन्तुक' 318
समसमबसमुपय' 202	स्वैः प्रभेदैरलंकारै' 73
समस्तरीतिव्याभिधा 150	ह.
समालोक्यालेख्य' 134, 204	द्विप्यकाधिपुत्रेष' 111, 206, 261
संप्रति कतिचिद्भेद' 211	द्विमकरकलानौलिः 161
संभोगे करुणे विप्र' 147	दृष्टये वससीति 101
सर्वे कषति न केषामेषां 156	दृष्टा दृष्यति जानाति 175
सर्वार्थिनामर्थित' 141, 327	द्वेत्वन्तरसंबन्धात् 314
सा किं दृस्यती 162	हेमाङ्गेः कन्दरावां 116, 213
सप्रधारणगुणयोगाद् 320	हेलयेव विनिर्भूत' 200
साधारणधर्मवशा' 253	

APPENDIX 3.

Names of works and authors and other proper names worth noting occurring in the Ekāvālī *alphabetically arranged.*

अभिनवगुप्ताचार्य 265	भरत 164, 228
अर्जुन 19	भर्तृहरि... .. 58
अलंकारसर्वस्वकार... .. 150	भानु 80
उत्कल 69,70,240,249,250,285 &c.	भोज 146
करहाटक 112	मलबन्धमानन्दलक्षण 19
कर्ण 112	महाभारत 128
कलिक 76,116,117,118,123,125 &c.	महिमभट्ट 82
कालिदास 52	मालव 112
काव्यमकाशकार 78, 262	मुनि 96, 97, 98
कादमीर 178	बबनावलिवल्लभ 202
कुन्तक (कुशक) 51	राजन् ... 98, 150, 192, 287, 304
गाङ्गवंशावतंस 188, 202	लाट 112
गुर्जर 112	वामन 51, 146
गौड 112	सकाधीश्वर 826
चार्याक 22	श्रीहर्ष 19
अल्लुकेतु 100	सरस्वतीकण्ठाभरण 298
दुर्गसिंह 219	सेवण 112
नीलसेनेचाचार्य 7	हम्पीर 176, 177
पाणिनि 18	हम्पीरमानमर्दन 257, 260
विह्वल 11	हरिहर 19, 242

APPENDIX 4.

Quotations in the Ekāvālī arranged alphabetically.

<p>१ अन्तराले तु पाञ्चाली° ... 150</p> <p>२ अर्थं वेतसि जानकी ... 108</p> <p>३ अलं स्थित्वा हनग्याने ... 128</p> <p>४ अस्मद्भिरुक्तमपेक्षितानि ... 107</p> <p>५ आच्छादितावतदिवम्बह°... 60</p> <p>६ आदिष्योऽयं स्थितो... ... 128</p> <p>७ इतः स वेत्वाः प्राज्ञधीः ... 59</p> <p>८ ईदृक्पिना सवा वेत्त्वा ... 69</p> <p>९ उल्काते कण्ठवाहः ... ... 100</p>	<p>१० उमां स पद्मवृन्दैव चक्षुषा 57, 60-1</p> <p>११ कथा वाराणस्यामनरतट° ... 102</p> <p>१२ कस्त वज शीह रोसो ... 46</p> <p>१३ का विसना देवर्षे ... ... 323</p> <p>१४ किमनुभिर्बलितैर्जड ... 104</p> <p>१५ क्रियेत् चेत् साधुविभक्तिं.. 53</p> <p>१६ क्वाकार्ते सञ्जलभयः ... 109</p> <p>१७ क्लेशं नावा पिशाची... ... 101</p>
---	---

- १ झरं कण्ठा° of भोज, 2nd परिच्छेद, verses 6 and 7.
- २ हनु° ना°, Act X., verse 14.
- ३ शान्तिपर्वण of महाभारत, भाष्यसर्वपर्वण, 158 अध्याय.
- ४ बालरासयण of राजशेखर, Act V., verse 2.
- ५ शिशु° व° of माघ, Canto IV., verse 19.
- ६ शान्तिपर्वण of महाभारत, भाष्यसर्वपर्वण, 158 अध्याय.
- ७ कुमा° सं° of कालि°, Canto 2, verse 55.
- १० कुमा° सं° of कालि°, Canto 5, verse 32.
- ११ वैराग्यसतक of मर्चुरी.
- १२ It is found in काव्य°, 5th उक्ता°, and अन्या°, 1st उद्योत.
- १३ It is found in काव्य° of मम्मट, 10th उक्ताह.
- १४ नैव° of श्रीहर्ष, Canto IV., verse 52.
- १५ नैव° of श्रीहर्ष, Canto III., verse 23.
- १६ विक्रमो° of कालि°, 4th Act. Mallinātha says it is from अग्नि° शकु°.

१८ शुभाः संभासुमेन 101	२९ प्रह्लादप्रवचनस्य 105
१९ श्रीबामकानिहारं 101	३० भर्तृवारिके दिव्या वर्षसे ... 60
२० छिन्ते ब्रह्मचिरो यदि 108	३१ वनासुवार्धे भ्रम 100
२१ तप्येत्त्वं पद्मवतां श्राव्यं ... 95	३२ वः प्रस्तुतामस्तुतवीः ... 242
२२ सद्यश्च विषम्यश्च द्यास्तु ... 108	वत्कर्णतालप्रभैः(?) ... 67
२३ ताला आधन्ति गुणा ... 198	३३ यदि भवति वचकद्वयं ... 146
२४ एवौ सरः पद्मजरेणु° ... 106	३४ युवतेरिव रूपमङ्ग काव्यं ... 145
२५ वसनापुसनांस° 102	३५ शोऽशौकिकोऽप्यतिजनः ... 95
२६ पद्य कंचन चकोरलोचने.. 102	३६ रङ्गेर्गुणरमणे 219
२७ पद्मनामः किमिदं 107	३७ रतिर्हांसश्च घोकाश्च 97
२८ विन्दुद्वन्द्वतरङ्गिताम्रसरणिः... 11	३८ वक्तृबोद्धव्यकाकूनां ... 78

- १८ इनु० ना०, Act XII, verse 2.
- १९ अभि० शाकु० of कालि०, 1st Act.
- २१ नैषध० of श्रीहर्षं, Canto IX., verse 66. The reading there is 'नखैः
'किलाख्यायि, विस्त्रिय पक्षिणा'.
- २३ It occurs in काव्य०, 7th उद्गा० and ध्वन्या०, 2nd उद्योत. It is said to be
from पञ्चबाणलीला of आनन्दवर्धन.
- २५ वेणीतं० of नारायण, Act III.
- २८ Vide कर्ण० of बिल्ह०, p. 56.
- २९ इनु० ना०, Act VIII, verse 45.
- ३० मालतीमाधव of भवभूति, 1st Act.
- ३१ नैषध० of श्रीहर्षं, Canto IX., verse 114. The reading there is 'ममास-
नार्धे भव मण्डने न न'.
- ३३ सर० कण्ठ० of भोज, 1st परिच्छेद, at the end.
- ३४ सर० कण्ठा० of भोज, 1st परिच्छेद, at the end.
- ३६ By दुर्गासिंह.
- ३७ भार० नाट्य०, ६ अध्या०, १७, १८, १९, २० and २१ verses.
- ३८ काव्यप्रका० of मम्मट, 3rd Ullāsa.

३९	वीराहुतादिष्टु 98	४२	समस्तरीति° 150
	विकासः कुसुमस्त्रेव ... 96	४३	स्वादः काष्कार्यसंनेशे? ... 96
४०	शुक्लारवीर° 98	४४	इदमे वससीति मत्प्रियं ... 101
४१	संबोगो विप्रबोधनश्च... .. 58		

३९ भोज.

४१ भर्तृहरि.

४३ The first of these two verses is found in दशरूप of धनञ्जय, *vide* 4th परिच्छेद 40, 41 कारिका's.

४४ कुमा० सं० of कालिः, 4th Canto, 9th verse.

APPENDIX 5.

Names of authors and works found in the Tarala alphabetically arranged.

<p>अभिनवगुप्त 85, 265. अमर 3, 12, 16, 18, 32, 42, 101, 108, 187, 190, 238, 280. अलंकारसर्वस्व 257, 266. अलंकारसर्वस्वकार 21, 186, 187, 232, 237, 249, 261, 262, 331, 332. अलंकारसर्वस्वसंजीविनी 31. अलंकारसर्वस्वसंजीविनीकार 57. आचार्य 8, 14, 54, 68. उद्भट 300. कादम्बरी 8. कालिदास 22, 299. काव्यप्रकाश 19, 43, 57, 79, 110, 130, 148. काव्यप्रकाशकार 43, 64, 66, 72, 78, 94, 186, 237, 249, 262, 266, 332. किरणावली 8. केचट 176. कुह 39. चक्रवर्तिन्* 221.</p>	<p>तन्त्रवार्तिकटीका 152. हर्षिन् 189. ध्वनिकार 143. पाणिनिसूत्र 3, 12, 15 &c. प्राभाकर 85. महानाटक 85. महोपाद् 8, 37. महामल्ल 123. महोल्लोख 85, 88. भरत 98. भाह 85. भावह 24, 28, 30, 332. भोज 145. भोजराजा 98, 286. महाभाष्यकार 55. नाथकाव्य 43. मुद्राराक्षस 17. रघुवंश 104. राजर्षी 287, 304.</p>
---	--

* The same as संजीवनीकार, or संजीविनीकार, सर्वस्वसंजीविनीकार or अलंकारसर्वस्वसंजीविनीकार.

† The same as भोज.

‡ The same as भोज.

रामावण 17.

रुद्र 25.

रामय 71, 145, 174.

वार्तिक 199 and in other places.

विश्व 78, 101, 185, 208, 250.

वैश्वन्ती 187.

शांकर 8.

शाबर 8.

शाकुन्तल 104.

श्रीकृष्ण 85.

संजीवनकार 324.

संजीविनीकार* 287.

सर्वस्वकारा† 186, 231, 237.

सर्वस्वसंजीविनीकार* 221.

स्वरमञ्जरीपरिमल 59.

* The same as संजीविनीकार, or अलंकारसर्वस्वसंजीविनीकार, or सर्वस्वसंजीविनीकार.

† The same as अलंकारसर्वस्वकार.

APPENDIX 6.

Quotations in the Tarala, alphabetically arranged.

- १ अमृतमपरस्वाङ्गं वाच्यसिद्धेयङ्गमरुदुदम् ।
संदिग्धतुल्यप्राधान्यं काकासितमसुन्दरम् ॥
अङ्गमेव शुणीमृतव्यङ्गवत्वाटौ भिराः स्मृताः । p. 180.
- २ अत्रित्वलक्षितार्थाद्यत् पैङ्गव्यादि गन्धते ।
तेन मानवके बुद्धिः सादृश्यानुपजायते ॥ p. 68.
- ३ अथ चातिशयाख्यं यत् फलं प्रबोजकत्वानिमित्तं तत्रानेवाध्यवसायः ।
p. 232.
- ४ अथ क्रियाः कामवृथाः क्रतूनाम् p. 104.
- ५ अद्वावच प्रकवलत्वमिद्वैः
प्राच्यः प्रोद्यन्नुल्लवलस्येव धूमः । p. 146.
- ६ अद्वैतं सुखदुःखबोरमुगतम् p. 104.
- ७ अध्यवसितप्राधान्ये स्वतिशयोक्तिः । p. 237.
- ८ अनपहृतकपस्व विषयस्त्रोपरङ्गनम् ।
अवेद्विषयिणा अथ रूपकं तत् प्रकीर्त्यते ॥ p. 213.
- ९ अनिष्टाभागमोक्षेणा शङ्का । p. 109.

- १ का० प्र० ५ उक्ता०. 'प्राधान्ये and मताः are the readings there.
- २ By आचार्य. Vide तन्त्रवार्तिक, p. 318, Commentary on Sūtra 22, 1st
अध्या०, 4th पाद.
- ३ अल० सर्व० of राजा० इत्य०, p. 69.
- ४ It is found in काव्य० of मम्मट, 8th उक्ता०.
- ५ उत्तर० चरि० of भव०, Act 1st.
- ६ अल० सर्व० of राजा० इत्य०, p. 65.
- ७ प्रता० यशो० of विद्याना०, रसप्रक०. The whole line is अनिष्टाम्यागमोक्षेणा
शङ्का रोषादिकारणम् ।

- १० अनुकरणे तु सर्वेषाम् (शेषाणामप्यबुद्धतेषु) । p. 48.
- ११ अनुवाद्यमनुत्तवैव न भिद्येवमुदीरयेत् । p. 159.
- १२ अनुस्वानामसंलक्ष्यक्रमप्यङ्गवस्त्यतिस्तु वः ।
सञ्चार्यो भवद्यत्तुत्यस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः ॥ p. 110.
- १३ अभावाद् भावोऽतिरिच्यते । p. 20.
- १४ अभिधेयाविनाभूते प्रतीतिर्लक्षणेऽप्येते ।
लक्षणाजगुर्जैर्योगाद् वृत्तेरिटा तु गौपसा ॥ p. 69.
- १५ अभिप्रेतपदायासः कदा नः संभविष्यति ।
गीचसाधनमेतेषां परोत्सर्गैकजीविनाम् ॥ p. 48.
- १६ अभेदाध्यवसायो हि फलेऽतिशयनामनि ।
न पुनः फलितोऽस्त्वद्य भेदोऽभेदे न तिष्ठति ॥ p. 287.
- १७ अमुना सह निरर्थं गच्छ बोऽस्मान् हेष्टि । p. 167.
- १८ अर्थं वाच्यं पद्यते सोऽभिर्नाथिकेतः । p. 167.
- १९ अर्थश्लेषस्य स विषयो बन्ध सद्यपरिवर्तनेऽपि न श्लेषस्वल्पद्वयः । p. 262.
- २० अवयवविपर्ययस्य च न प्राप्तकालम् । p. 160.
- २१ अस्त्यैव गहनं नु विवस्वानाविवेद्य अर्थाधिं नु महीं नु । p. 224.
- २२ आचाराच्च स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेषु श्रुतिकल्पनम् । p. 8

१० क० प्र०, उ० ७.

११ A न्याय.

११ का० प्र०, उ० ४.

१३ A न्याय.

१४ तन्त्रवा०, p. 318, commentary on Sūtra 22nd, 1st Adhyāya, 4th Pāda.

१५ प्रता० यथो० of विद्याना०, दोषप्रक०.

१६ अले० सर्व० संजी० of चक्रवर्तिन्.

१९ काव्य० of मम्मट, 9th उल्लास.

२० न्यायदर्शन of गौतम, 5th अध्या०, 11th Sūtra.

२१ किरा० of भार०, Canto 9, verse 7.

- २३ आभासस्य विरोधस्य विरोधानासत्ता मता । p. 2.
 २४ आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपबोगित्वे परिणामः । p. 110.
 २५ आलक्ष्यवन्तमुकुलान् इत्यादि p. 104.
 २६ उदारकीर्तित्वं दबावतः p. 66.
 २७ उपमेव तिरोभूतमेव रूपकमिष्यते । p. 212.
 २८ उपादेयविधेयत्वगुणत्वानि यजेः फले ।
 उद्देश्यत्वानुवादाद्यत्वमाधान्यानि गुणान्वये ॥ p. 152.
 २९ उभा वामिन्द्रात्री p. 304.
 ३० एकं संधिस्तोरपरं प्रच्यवते । p. 168.
 ३१ एकैवानुरागस्येत् तिर्बह्म्लेच्छगतोऽपि वा ।
 बोधितो बहुसक्तिभेदसाभासशिषा मतः ॥ p. 105.
 ३२ एकद्विषिचतुष्पादवमकानां विकल्पनाः । p. 189.
 ३३ एकत्वानेकत्र प्राप्तदेकत्र निवमनं परिसंख्यम् । p. 115.
 ३४ एतच्छास्त्रेः शिवं धाम यद् घृतम् । p. 167.
 ३५ एष निष्कण्टकः पन्या यत्र संपूज्यते हरिः । p. 167.
 ३६ श्लोकः कान्तिमती गौडीवा ।
 नाधुर्वसौकुमारोपपन्ना पाञ्चाली । p. 146.

-
- २३ प्रता० यशो० of विद्याना०, अलं० प्रक०. The reading there is 'विरोधाभास इष्यते ।'
 २४ अलं० सर्व० of राजा० इष्य०, p. 40.
 २५ अभि० शाकु० of कालि०, Act VII.
 २६ काव्याद० of दण्डिन्, 2nd परिच्छेद, verse 66.
 ३० A न्याय.
 ३१ प्रता० यशो० of विद्याना०, रसप्रक०.
 ३२ काव्याद० of दण्डिन्, 3rd परिच्छेद.
 ३३ अलं० सर्व० of राजा० इष्य०, p. 158.
 ३६ काव्यालं० सूत्र of वामन ११२/१२॥ and ११२/१२॥ respectively.

- ३० काशाक्षमत्वमौत्सव्यम् । p. 109.
- ३०' का विसमा देवगर्हं &c. p. 323.
- ३८ काण्डं वक्षसेऽप्यङ्कते इत्यादि p. 17.
- ३९ काण्डालापांश्च वर्जयेत् p. 16.
- ४० किनाद्यपेक्षितैः पूर्णैः समर्थाः प्रत्यक्षो विधौ ।
तेन प्रवर्तकं वाक्यं छात्रेऽस्मिन् चोदनोच्यते ॥ p. 14.
- ४१ क्रमश्च देवसामान्वात् । p. 304.
- ४२ क्षाणधर्मोऽपि विजयः क्षणवत्स्य हि जीवितम् । pp. 119-20.
- ४३ क्षीणः क्षीणोऽपि क्षणी भूयो भूयोऽभिवर्धते सत्वम् ।
विरम प्रसीद सुन्दरि बौवनमनिर्वाप्ति वार्त्तं तु ॥ p. 249.
- ४४ गीष्पतिर्धिवचो मुदः । p. 185.
- ४५ गौः पुङ्गवलो विल्य इत्यादौ चतुष्टयी सङ्गानां प्रवृत्तिः । p. 55.
- ४६ ततः प्रसस्ये कौबिरीं भास्वानिव रघुर्हिसम् ।
घोरैरुद्वेगैरीषीञ्चानुद्धरिष्वन् रसानिव ॥ p. 182.
- ४७ ततः स्वफलेनोपादेवधिषेवगुणभूतबागप्रहणाद् गुणेन चोद्देवानुवाद्यप्रधान-
भूतापेक्षणात् तन्वत्त्वानावः । p. 152.
- ४८ तत्त्वमार्गानुसंधानात् तत्त्वनिर्धारणं नतिः । p. 109.

- ३० प्रता० यशो० of विद्यानाथ, रत्न प्रक०. The whole line is काशप्रक्षमत्वमौत्सव्यं
मनस्तापन्नादिकृत् ।
- ३०' It occurs in काव्य० of मम्मट, 10th अङ्कात्.
- ३८ का० प्र० of मम्म०, १ अङ्कात्.
- ४० By आचार्य.
- ४१ मीमांसादर्शन of जैमिनि, 3rd अध्या०, 3rd पाद, 12th Sūtra.
- ४३ Found in अलं सर्व० and काव्य०.
- ४४ अमरकोश 24th verse, 1st काण्ड.
- ४५ महाभाष्य.
- ४६ रघु० of कालि०, Canto IV. verse 66.
- ४७ तन्ववार्त्तिक.
- ४८ प्रता० यशो० of विद्याना०, रत्नप्रक०. 'अर्थनिर्धारणम्' is the reading there.

- ४९ तस्संदेहेऽपि तदुपादानस्य न्वाद्यत्वाद्दन्वयानुपस्थितपरिपन्थिभिः पार्थिवै-
र्द्विरद्वयपतयो नात्रिवेरन् । p. 8.
- ५० तथागतानां परिहासपूर्वं सख्यां सखी येषवती वनाये ।
आर्ये त्रजामोऽन्वत इत्यथैनां वभूरसूयाकुविलं ववर्ष ॥ p. 78.
- ५१ तदवधन्मसि कृष्णम् p. 167.
- ५२ तदन्वोन्वं मियो ज्योत्पाद्योत्पादकता भवेत् । p. 124.
- ५३ तथा स पूतत्र विभूषितत्र । p. 206.
- ५४ तर्को विचारः संदेहाद् भ्रूलताङ्गुलिनर्तकः । p. 109.
- ५५ तस्मात् पदैरनिहितैः पदार्थैर्लक्षणया वाचन्यार्यः प्रतिपाद्यते । p. 37.
- ५६ तात्पर्यार्थोऽपि च्चङ्गव्यार्य एव । p. 57.
- ५७ तामिमानप्रसादाच्च p. 167.
- ५८ तेजः प्रभाव धालोकः p. 185.
- ५९ भीनुवाहरणान्तान् वा बहोवाहरणविकान् ।
भीमांसकाः सौगतास्तु सोपनीतमुसाहृतम् ॥ p. 302.
- ६० स्ववपाङ्गाङ्ग्यं जैचमनङ्गाङ्गं वदङ्गने ।
मुक्तं तदन्वतस्तेन सोऽन्वदं मनसि क्षतः ॥ p. 287.
- ६१ दूरकार्यस्त्वद्वजः कार्यानन्तरजस्तथा ।
अमुक्तो अमुक्तकारी चेत्सर्वस्यभिचहेतवः ॥ p. 286.
- ६२ दृष्टोर्दृष्टपर्यस्वामिस्वप्राप्तौ पक्षे निवर्षते । p. 176.
- ६३ देवतापारसंस्पद्यंस्तद्विज्ञप्स्यर्शनं तथा । p. 181.

४९ By आचार्य.

५० रघु० of कालि०, Canto VI., verse 82.

५१ प्रता० यशो० of विद्याना०, अलं० प्रक०.

५४ प्रता० यशो० of विद्याना०, रसप्रक०. The reading there is —संदेहात् कल्प-
नान्यत्वं विकल्पः परिकल्पितः ।

५६ प्रता० यशो० of विद्याना०, काव्यप्रक०.

६१ सर० कण्ठ० of मोग, ३ परि०, *Vide* notes pp. 659-60.

- ६४ द्विदस्तं च द्विकर्मे च द्विनेत्रं चैकनासिकम् ।
गुरुर्वै च शिरः पावान् सद्यस्मद्भवन्तोऽरम् ॥ p. 328.
- ६५ धारास्त्राम्मुसंतस्त्रोर्विचं वरलतोदयोः । p. 137.
- ६६ धृतिश्चित्तं नैःस्पृष्टं ज्ञानानीष्टागमादिभिः । p. 109.
- ६७ ध्यानं चिन्तेद्विज्ञानात्तेः शून्यताश्वासतापकम् । p. 109.
- ६८ भ्रुवं कर्तुं श्रद्धाविधुरमभिचाराद्य हि मत्साः । p. 11.
- ६९ न भीतं न पलायितम् । p. 125.
- ७० नवविद्भिर्नवे राक्षि सदसचोपवर्धितम् । p. 158.
- ७१ नाशतेः पूजयेद्विष्णुं न केतव्या महेश्वरम् । p. 180.
- ७२ निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न कर्मविभक्तिः । p. 174.
- ७३ निभालयत ईक्षते p. 123.
- ७४ निमित्तान्तरं त्रैभित्तिकम् p. 6.
- ७५ निरकासबद्धविमपेतवसुं
विद्ययालयापरदिग्गणिका । p. 215.
- ७६ निष्ठाकरकरस्पर्शाभिज्ञया निर्वृतात्मना ।
अनी स्तम्भाद्यो भावा व्यञ्जन्ते रज्ज्वानया ॥ p. 23.
- ७७ पदार्थावगमसमनन्तरभाविनी समन्वयव्यक्तिस्त्वात्स्पर्शम् । p. 57.

- ६९ प्रता० यशो० of विद्याना०, रसप्र०, 'नानाभिष्टागमादिषु' is the reading there.
- ६७ प्रता० यशो० of विद्याना०, रसप्र०. The reading there is इष्टानभिगमद् ध्यानं
चिन्ताशून्यत्वतापकम् ।
- ६८ शिवमहिमस्तोत्रं of पुष्पदन्त.
- ७० रघु० of कालि०, Canto IV., verse 10.
- ७१ काव्या० सूत्र० of कामन, ११२२॥
- ७३ By महामल्ल.
- ७४ A न्याय.
- ७५ शिशु० प० of माष०, Canto 9, verse 10.
- ७६ By Mallinātha.
- ७७ अलं० सर्वं० संजी० of चक्रवर्तिन.

- ७८ पदायैरनुरक्तोऽसौ वाक्यार्थः संप्रतीयते । p. 87.
- ७९ परिवङ्गुह विष्णाणं संभाविञ्ज्य जसो विसप्यन्ति गुणा ।
सुव्वह सुपुहसचरिभं किं ते जेण ज हरन्ति कम्बालावा ॥ p. 17.
- ८० परोत्कर्षाक्षमेष्व्या ग्वदौर्जन्यामन्युतोऽपि वा । p. 105.
- ८१ पर्वात्रेण द्वयोस्तस्मिन्नुपमेयोपमा मता । p. 124.
- ८२ पवनाभिसमागमो ह्ययं सहितं ब्रह्म यदक्षतेजसा । p. 167.
- ८३ पाणिपङ्कवविधूननमन्तः । p. 219.
- ८४ पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्यम् ।
ततोऽनुकुर्याद्विद्युदस्य तस्यास्ताम्रोष्ठपर्यस्तद्वचः स्मितस्य ॥ p. 287.
- ८५ प्रधानवाक्यमङ्गोक्त्याकाङ्क्षं प्रकरणं मतम् । p. 4.
- ८६ प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥ p. 13.
- ८७ भिन्नत्वेन प्रतीयमानयोरेक्यारोपणमुपचारः यथा गौर्वाहीकः । p. 48.
- ८८ भूतं भव्याद्योपदिश्यते । pp. 89-90.
- ८९ मृगीपरिभवो व्याख्यानिव्यवेदि स्वया कृतम् । p. 177.
- ९० मृत्तीक्षणतरं यदुच्यते तदिदं मन्मथ दृश्यते त्वयि । p. 167.
- ९१ नौर्वा द्वितीयामिव कार्मुकस्य । p. 153.

७८ By महपाद (कुमारिल) in his तन्त्रवार्तिक on २१, १४६॥ The reading there is पदायैः पदविज्ञातैः वाक्यार्थः प्रतिपाद्यते ।

- ७९ सेतुबन्ध of प्रवरसेन, p. 9.
- ८० दशरूप of धनंजय has 'परोत्कर्षाक्षमाऽसूया गवदौर्जन्यामन्युजा'. *Vide* 4th परिच्छेद, 16th कारिका.
- ८१ प्रता० यसो० of विद्याना०, अल० प्रक०.
- ८२ रघु० of कालि०, Canto VIII., verse 4.
- ८३ किरा० of भार०, Canto 9, verse 50.
- ८४ कुमा० सं० of कालि०, Canto 1, verse 44.
- ८८ A न्याय.
- ८९ रघु० of कालि०, Canto XII., verse 37. See notes p. 503.
- ९१ कुमा० सं० of कालि०, Canto III., verse 55.

- १२ व एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । p. 167.
- १३ वसु इन्द्रदत्ते लोकमहो दुःखाकरोति माम् । p. 167.
- १४ वच किंचित् सानान्वं कश्चिद्विद्वेषः स विषयः सदृशतायाः । p. 196.
- १५ वभारत्न पुरुषस्य मृतत्वार्नि वागन्वेति वार्तं प्राण्यशुण्णहिस्वं मनश्चन्द्रं दिशः
श्रोत्रं पृथिवीं शरीरमाकाशनाल्लौकधीर्लोकानि वनस्पतीन् केसा अप्सु
ल्लोहितं च रेतश्च निधीयते । pp. 104-5.
- १६ वदिरं किं च । p. 167.
- १७ वदेतदस्मानुतदं विनासि । p. 167.
- १८ वज्रस्य मण्डलाकारं तद्वज्रीसकमुच्यते । p. 226.
- १९ वावञ्जीवनमिहोत्रं जुहोति । p. 5.
- २०० बोऽयमन्धः पताकेवम् । p. 167.
- २०१ बोऽसौ तपनुहेति । p. 167.
- २०२ रसभावतदभासभावप्रसन्नानां निबन्धे रसवत्प्रेषकैर्जस्विनमाहितानि भावो-
द्वभावसंधिभावस्यवलताश्च पृथगलंकाराः । p. 136.
- २०३ रसादेरलंकारस्य सनातनं न भवति प्राधान्यदृष्ट्यावामलंकार्यत्वात् । p. 31.
- २०४ राकावामकलङ्कं चेदमृताद्योर्भवेद्दुः ।
तस्या मुखं तदा साम्यपरामभवमामुवात् ॥ p. 237.
- २०५ रीतिरात्मा काव्यस्य । p. 51.

- १२ तैत्तिरियोपनिषद्, 5th अनुवाक, शिक्षाप्याय ' स य एषोऽन्तर्हृदय आकाशः । तस्मिन्मयं
पुरुषो मनोमयः । '.
- १३ शिशु० of माघ, Canto II. verse 11.
- १६ तैत्तिरियोपनिषद्, 6th अनुवाक, ब्रह्मानन्दवल्ली. ' यदिदं किं च तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्रा-
विशत्. Also काठकोपनिषद् २।६।२॥ यदिदं किं च जगत् सर्वं प्राण पजति
निःसृतम् । '.
- १०० उत्तर० of भव०, Act IV.
- १०१ अलं सर्वं of राजा० रूप्य०, pp. 185 and 190.
- १०३ अलं सर्वं संजी० of चक्रवर्तिन्.
- १०४ Found also in काव्यप्रका० of मम्मट, 10th उद्गा०.
- १०५ काव्या० सू० of वामन १।२।६॥

- १०६ रात्रादौ रसे च्चक्षुष्ये कटुत्वं गुणः । p. 43.
 १०७ लकुचो लिकुचो डिहुः । p. 203.
 १०८ लक्षणा तेन वद्विधा । p. 72.
 १०९ वपुर्विकृपाक्षमलक्ष्यजन्मता । p. 26.
 ११० वसन्तमृतूनाम् p. 304.
 १११ वाक्येनैव हि वाक्यार्यः साक्षादेवाभिधीयते ।
 उपलक्षणतस्यास्य संबन्धमहसंभवः ॥
 वाक्यं गोपय्युक्तं यत् तत् सास्त्रादिसमन्वितम् ।
 वाक्यार्यं वदतीत्येवं च्युत्पत्तिः सुकरैव हि ॥
 ११२ वाजपेयस्तिष्ठतु धरद्वर्षताम् । p. 3.
 ११३ विगलन्मधुव्रतकुलाशुजलं न्यमिमीलवदजनयनं नलिनी । p. 215.
 ११४ विभूतिर्भूतिरक्षयोः । p. 185.
 ११५ विरोधे गुणवाक् स्यात् । p. 207.
 ११६ विशुद्धज्ञानदेहाय भिवेदीदिव्यचक्षुषे ।
 श्रेयः प्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्धधारिणे ॥ p. 8.
 ११७ विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानम् । p. 271.
 ११८ विषयनिगरणेनाभेदप्रतिपत्तिर्विषयिणोऽध्यवसायः । p. 281.
 ११९ विषयव्याकारमारोप्य विषयस्थगनं यदा ।
 रूपकत्वं तदा तत्र रङ्गनेन समन्वयः ॥

-
- १०६ का० प्र० of मम्मट, उ० ७.
 १०७ अमरकोश, 2nd काण्ड, verse 60. The readings there are डहुः or डहुः-
 १०८ का० प्र० of मम्मट, उ० १.
 १०९ कुमा० of कालि०, Canto 5, verse 72.
 ११३ शिशुः व० of माघ०, Canto IX., verse 11.
 ११५ A न्याय.
 ११७ A न्याय.
 ११८ अलं सर्वं of राजा० हृष्य०, p. 56
 ११९ अलं सर्वं संजी० of चक्रवर्तिच.

- यदा तु विषयो रूपात् स्वस्मात्प्रच्युतो भवेत् ।
उपयुक्त्यै पराकारः परिणामस्तदा मत्तः ॥ p. 221.
- १२० व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः । p. 105.
- १२१ ब्रज विटपममुं ददस्व तस्यै । p. 167.
- १२२ ब्रजतः क्व तात ब्रजसि । p. 43.
- १२३ शक्तिरेव हि संबन्धो भेदश्चास्या न विद्यते । p. 54.
- १२४ शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणान्न पश्यति ।
श्रोतुञ्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥
अन्यथानुपपत्त्या च बुद्ध्या शक्तिं द्रव्याश्रिता-
मर्थापत्यैव बुध्येत संबन्धं चिप्रमाणकम् ॥ p. 39.
- १२५ शब्दार्थौ मूर्तिराख्यातौ जीवितं व्यङ्ग्यवैभवम् । p. 54.
- १२६ द्वापि भूषयति भुतं वपुः प्रद्यमस्तस्य भवत्यर्कक्रिया ।
प्रद्यमभरणं पराक्रमः स नयापारितसिद्धिभूषणः ॥ p. 182.
- १२७ शुष्केन्धनाग्निवत् स्वच्छजलवत् सहसैव यः ।
व्याप्तोत्यन्यत् प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ॥ p. 148.
- १२८ शेषः परार्थत्वात् । p. 197.
- १२९ श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् । p. 279.
- १३० श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।
अर्थव्यक्तिकठारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥
इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दशागुणाः स्मृताः ॥ p. 148.

- १२० A न्याय.
- १२१ शिशु० व० of माघ, Canto XV., verse 87.
- १२२ शिशुः व० of माघ, Canto VII., verse 53.
- १२६ किरा० of भार०, Canto 2nd, verse 32.
- १२७ का० प्र० of मम्मट, उद्गा० ८.
- १२८ It is a न्याय.
- १२९ It is a न्याय.
- १३० काव्याद० of दण्डिन, 1st परिच्छेद, verses 41 and 42.

- १३१ सगुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालंकारैः सह प्रभेदैः स्वैः ।
संकरसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्योतते बहुधा ॥ p. 148.
- १३२ सस्वस्थागादनौद्धत्यं दैन्यं कार्पण्यसंभवम् । p. 109.
- १३३ स निर्विद्वय अयाकामं तटेष्वालीडध्वन्दनौ ।
स्तनाविव दिशस्तस्याः शैलौ मलयद्वरौ ॥ p. 158.
- १३४ समप्रगुणा वैदर्भी । p. 146.
- १३५ सर्वमभ्यर्हितद्रव्यं प्रच्छादनमपेक्षते । p. 130.
- १३६ सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते । p. 57.
- १३७ ससैन्यभ्रान्तगात्रामम् । p. 104.
- १३८ साक्षात् प्रत्यक्षतुल्ययोः । p. 54.
- १३९ सा नूनमाः किमयवा हतजीवितेन । p. 120.
- १४० सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्वन्तरेकता । p. 117.
- १४१ सिद्धं धार्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मो विधीयते । p. 160.
- १४२ सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्यः । p. 196.
- १४३ सुप्ता किं नु सूता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् । p. 224.
- १४४ सैषा भार्गवी वारुणी विद्या । p. 167.

-
- १३१ ध्वन्या० of आन०, उद्योत ३, verse 88.
- १३२ प्रता० यशो० of विद्याना०, रसप्रक०.
- १३३ रघु० of कालि०, Canto IV., verse 51.
- १३४ काव्या० सू० of वाम० १।२।११।
- १३५ A न्याय. *Vide* तन्त्रवार्त्तिक of कुमारिल p. 920.
'सर्वमभ्यर्हितां द्रव्यं प्रच्छादनमपेक्षते ।
यत्र क्वचन च प्राप्ते समित्तत्र नियम्यते ॥'
- १३६ का० प्र० of मम्म०, २ उल्ला०.
- १४० प्रता० यशो० of विद्याना०, अले० प्रक०.
- १४१ A न्याय.
- १४२ A न्याय.
- १४३ अमर.

- १४५ सैषा स्यली बभ विचिन्वता त्वाम् । p. 167.
 १४६ सोऽनेकस्व सकृत्पूर्वः । p. 186.
 १४७ स्तोत्रेनोक्तमायाति स्तोत्रेनावास्थधोगतिम् ।
 अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च ॥ p. 262.
 १४८ स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तम् । p. 177.
 १४९ स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयज्ञानमुच्यते । p. 109.
 १५० स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थे स्वसमर्पणम् ।
 उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता द्युजैव सा द्विधा ॥ p. 66.
 १५१ स्वस्या भवन्तु कुरुराजसुताः समृत्वाः । p. 48.
 १५२ स्वार्थत्यागे समानेऽपि सह तेनान्वलक्षणा ।
 बभेवमजहस्त्वार्या जहस्त्वार्या तु सं विना ॥
 स्वार्थैकांशत्यागादंशान्तरमेव लक्ष्यते यत्र ।
 सा जहद्जहस्त्वार्या तदनमसीत्यादिविषयबहुद्भवेवम् ॥ p. 68.
 १५३ स्वार्थबाधेन यच्चनस्य परार्थत्वात् । p. 80.
 १५४ हस्ताया अमहस्ता अमह्योगुंणगुणिनीर्भेदात् । p. 71.
 १५५ हेतोर्वाक्यपरार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम् । p. 120.

१४६ का० प्र० of मम्म०, उल्ला० ९.

१४८ रघु० of कालि०, Canto XIII, verse 85.

१४९ प्रता० यशो० of विद्याना०, रस प्र०. The reading there is पूर्वानुभूतविषयज्ञान
 स्मृतिरदाहता ।

१५० का० प्र० of मम्म०, उल्ला० २.

१५१ वेणिसं० of नारा०. Act 1.

१५२ A न्याय.

१५४ काव्य० स० of वाम० ५।२।२०॥

१५५ प्र.ता० यशो० of विद्याना०, अलं० प्रक०.

ADDENDA AND CORRIGENDA

TO

THE EKĀVALĪ, THE TARALA, AND THE ENGLISH NOTES.

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
5	15	ष	ष
11	3-8	The verse विन्दुद्वन्द्व—should not have been printed in big types as it is a quotation. <i>Vide</i> English notes, p. 384.	
22	21	°देष्टने	°देष्टेन
28	8	हेतु°	होष°
„	24	होषस्त° D.	हेतुस्त° K.
29	5	विष्मतो°	विष्मतो°
„	9	गुणान्तर्भावे	गुणानन्तर्भावे
32	11	पलायप्रारं	पलालप्रारं
33	4	ध्वन्द्वपलम्भेन	ध्वन्द्वनुपलम्भेन
36	20	भस्वबा°	भस्वाब°
39	7	अयाभ्रुत°	अयाभ्रुत°
40	12	आकारुक्षेति	आकारुक्षेति
41	21	नाविशिष्टः	नाविशिष्टे
43	8	अजसि	अजसः
45	20	प्रतिपत्	प्रतिपत्
47	12	प्रागजानानवेवे°	प्रागजानानवेवे°
54	11	विभाग	विभागं
56	22	द्वन्ना	द्वन्ना
57	4	ताल्पयोऽपि	ताल्पयोर्योऽपि

†

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
61	6	°ब्रह्मन्वा°	°ब्रह्मन्वा°
66	28	लक्ष्मणेन	लक्ष्मणेन
68	9	स्वार्थत्वाये	स्वार्थत्वाये
71	26	परामर्शन	परामर्शन्
82	10	तद्गुण°	तद्गुण°
84	15	°शुभिव्यङ्गुं	°शुभिव्यङ्गुं
86	19	°भुक्तिपक्षा°	°भुक्तिव्यक्तिपक्षा°
92	12	कार्ये कारण°	कार्यकारण°
93	13	विभावार्थगतस्ये°	विभावार्थगतस्ये°
94	1	°स्वभिधानं	°स्वभिधानं
100	12	रक्ता कृष्टिः	रक्ताकृष्टिः
103	13	तथापाथाय	तथाप्याथाय
"	15	श्लोकेनोक्ता	श्लोकेनोक्ता
105	7	°मम°	°मम°
109	11	°शङ्का°	°शङ्का°
117	18	पुण्डरीकप्रभृ°	पुण्डरीकप्रभृ°
"	"	पुण्डरीकप्रभृतीनां	पुण्डरीकप्रभृतीनां
119	17	कार्यस्याप्रस्तुत°	कार्यस्य प्रस्तुत°
121	16	तच्च स्फुरति न	न स्फुरति तच्च
129	3	महास्वाय°	महस्वाय°
132	3	°कल्पद्रुमयो°	°कल्पद्रुमयो°
135	9	तदधि अपलता	तदधिअपलता
136	13	°स्ताचनदे°	°स्ताचनदे°
139	19	व्येङ्गमस	व्येङ्गमेत°
144	18	तद्द्वारे°	तद्द्वारे°
145	4	गुणा	गुणाः ।

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
149	12	°बधुरां	°बधुरां
150	3	°भ्यधीबन्त	°भ्यधीबन्त
151	12	सया	सया
152	6	चेहजा	चेहजा
153	13	°वेधय°	°विधेय°
170	16	°खुक्मौ	°खुक्मौ
174	10	नीललोहितमिति	नीललोहितमनी
186	14	°पौनहरयं	°पौनरुत्यं
191	4	°र्यधम°	°र्यधम°
193	10	बेपन्ति	बेपन्ति
„	11	°भा इहोन्ति	°भाइ होन्ति
201	2	सहिते	सहिते
205	7	°वेष्ठी°	°वेष्ठी°
„	18	°वस्तभाव	°वस्तुभाव
209	10-11	°मनोहरमिति	°मनोहरस्वमिति
211	8	तेर्बले°	तेर्बले°
212	19	°नेदी	°नेदी
215	12	°शुजलं	°शुजलं
221	20	व्यतिकधुरा	व्यतिकरधुरा
224	18	कारकैकयं	कारकैकयं
232	12	ज्ञानस्त्रे°	ज्ञानस्त्रे°
233	15	°याजना°	°योजना°
„	19-20	एतेनेयमनुपात्त°	एतेनेयमनुपात्त°
„	20	सिद्धाध्यवसाय°	सिद्धाध्यवसाय°
237	23	चक्षिति	चक्षिति
239	22	°दितय°	°दितय°

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
241	5	Strike off प्रकृत्याप्रकृत्यानां च	
245	17	°वैवर्धन°	°वैवर्धना°
254	7	नरसिंहधनु°	नरसिंह धनु°
"	9	धनुर्वर्धनाः	धनुर्वर्धनाः
258	1	नरसिंहनरेन्द्रेण	नरसिंह नरेन्द्रेण
261	19	प्राचीतिकेः	प्राचीतिके
"	21	सनपद्मरत्न	सनपद्मरत्न°
262	6	तत्त्वोपपत्तिकल्पान्	तत्त्वोपपत्तिकल्पान्
269	20	स्तुत्या°	स्तुत्या°
272	14	°शिक्षा नासुरैः	°शिक्षानासुरैः
282	15	°रत्ने न	°रत्नेर्न
"	21	Strike off कृषिन् संदेहसंकरमाह-	
295	6	नरसिंह महीपाल तेजसैव	नरसिंहमहीपालस्तेजसैव
301	16	पौनरुत्तयाह	पौनरुत्तयावह
304	15	म्बावन्मूला°	कावन्मूलावन्मूला°
310	19	लम्बा	लम्बा
315	8	°तर्कवाक्य	°तर्ककाव्य°
327	5	परिस्फुरद्याव°	परिस्फुरस्वाव°
328	4	बद्धा	बद्ध्या°
329	15	°समर्थितत्वाच्च	°समर्थितत्वाच्च
332	12	°रेवाङ्गत्वे	°रेवाङ्गत्वे
334	14	क्षीरनीरवन्मिश्रणं	क्षीरनीरवन्मिश्रणं
341	10	°काकाक्षे°	°काकाक्षे°
342	1	स्नानादेश नमिसि कल्पन्	स्नानादेश नैमिसिकल्पन्
349	12	अम्बास	अम्बास
374	20	सिद्धेय	सिद्धेय

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
880	25	भोवना°	भावेना°
882	17	केचिन्	केचिन्
886	21	पवस्	पवस्

Page 411

'ज्ञानस्य विषयो ह्यन्वः फलमन्वबुद्धान्तम्' The apparent meaning of this does not suit well according to प्रदीपकार and other commentators; because फल has to be taken in two different senses of अन्वस्य and अन्वज्ञान-विषयस्य. We must either say that Mammaṣa was not very accurate or that फल should be taken to mean both अन्वस्य and अन्वफलविषयस्य on the principle mentioned by himself, 'स्थितेषु समर्थनमेतत्', if the Kārikā is to be taken in the apparent meaning. My friend, Shastri T. Ganapati who was consulted on the subject, defends the apparent meaning of the Kārikā as under :—

'ज्ञानरूपं तदन्वयरूपं वा अन्वं अन्वज्ञानविषयरूपं च बध्यस्ति ज्ञानस्य फलं तत् सर्वमेव फलपदार्थः । भवनाद्यः । ज्ञानविषयस्य ज्ञानफलस्य च मियो भिन्न-त्वनिबन्नात् पावनत्वादेर्लक्षणाअन्वविषयत्वाभ्युपगमे विषयभेदाभावात् फलत्वमनुप-पन्नं स्यात् । अनकज्ञापकयोर्हेतुत्वमिव लोकसिद्धं हि अन्वज्ञानपदयोः फलत्वम् । अत एव पावनत्वादिप्रकृतसङ्घत् फलपदेन व्यवहृतं वृत्तौ । (That पावनत्वादिप्रकृतं is expressed as फल in the वृत्ति is shewn in Notes). एतेन वृष्टान्तस्य प्राक-त्यादेर्अन्वत्वलक्षणं फलत्वं पावनत्वादेस्तु दार्ष्टान्तिकस्य अन्वज्ञानविषयत्वलक्षणं तदिति वैषम्याद् वृष्टान्तानुपपत्तिः कारिकागतफलपदस्य अन्वज्ञानविषयपरत्वे इति प्रदीपोद्भावितस्य दोषस्य नावकाशः । अन्वअन्वज्ञानविषयबोधनयोरपि फलत्वव्यव-हारदर्शनेन फलपदार्थताया उक्तत्वात् ।

तरलप्रदीपबोधनयोरपि लक्षणाअन्वज्ञानं सीरादिज्ञानमेव विषयस्तीरादिकमेव । फलं तु तरलस्य पावनत्वादि प्रदीपस्य पावनत्वादि ज्ञानम् ।

काव्यप्रकाशशृङ्खलीकापि (विद्याचक्रवर्तिनिर्मिता) तरलमुष्माभिप्रायेण
दृश्यते । यतः सा कारिकाभ्याख्यामित्यमुपसंहरति । 'न तु सर्वथा कलविषयको-
स्ताशालम्बमुपपद्यते' इति ।

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
420	27	ईषदभिव्यक्ति°	ईषदभिव्यक्ति°

Page 451

The verse 'काकायै शाशालम्बः—' is attributed to Kālidāsa
in Jahlaṅga's 'Subhāshitamuktāvalī'. Vide Dr. Bhāṇḍārkar's Report
on the Search for Sanskrit manu-cripts during 1887-88 to 1890-91,
p. XXV.

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
455	25	54-5	254-5
479	13	'निष्ठरा°	'निष्ठरा°

Page 501

वाच्यवचन and अवाच्यवचनशेष's are treated at great length in
Mahimabhāṭṭa's Vyaktiviveka. Vidyādhara has borrowed much from
it. A few extracts from the work will be interesting :—

'अभिन्नाशब्दार्थनिवृद्धं हरेर्हिरण्यपूर्वं कशिपुं प्रचक्षते' इत्यत्र हिरण्यकशिपुमिति
वक्तव्ये हिरण्यपूर्वं कशिपुमिच्छुक्तं साऽत्राच्यवचनं शेषः । यतःऽत्र हिरण्यशब्दः क-
शिपुशब्दश्चाभिधेयः प्रधानौ वा स्यातां स्वरूपमात्रप्रधानौ वा । तत्र न तावदभिधेय-
प्रधानौ । अनभ्युपगमात् । अर्थस्यासमन्वयात् । कशिपुशब्दस्य नपुंसकलिङ्गताप-
त्तेश्च । नापि स्वरूपप्रधानौ । न ह्येवमसुरविशेषस्य हिरण्यकशिपोरभिधानानुकारः
प्रख्यानक्रियाकर्मभावेनाभिहितो भवति । द्विविधो हि शब्दानुकारः । शाब्दस्वार्थस्व-
मेहात् । तत्रेतिनाश्वयच्छेदे शब्दः प्रसिद्ध एव । अर्थावच्छेदभावात्सार्थः । अथा
'महसि परदुःखं शीतलं सम्भगाहुः' इति । इह आश्वमेवार्योऽनुकारः इतिनाश्व-

च्छेदान् । केवलं यत्तस्याभिधानमनुकार्यं तन्नानुकृतम् । यन्नानुकृतं तत्तस्याभिधान-
मेव न भवति । लोके हिरण्यकशिपुरिति तस्मात्स्थानम् । न हिरण्यपूर्वः कशिपुरिति ।
अतस्तस्यावाच्यवचनं शेषः ।

अन्यान्यस्यालंकारस्य विषयेऽलंकारान्तरनिबन्धः सोऽपि वाच्यवचनं शेषः ।

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
511	15	eliphants	elephants
"	27	तन्नानुप्रसा°	तन्नानुमास°
516	21	तन्मुख्यं	तन्मुख्यं
551	18-19	उपनिधेपमा	उपनिधेपमा
553	25	तद्विदुः	तद्विदुः
557	20-21	or	on
558	25	Āśādhara	Āśādhara

Page 559

Rāghavabhaṭṭa also takes the same view of *Parināma* as *Vidyā-
dhara*.

'अत्र ('विच्छित्ति शेषैः सुरसुन्दरीणाम्—' इत्यत्र) विच्छित्तिशेषस्य अक्षकर्म-
मार्त्विर्भक्तत्वेन निरूपणात् तस्य च प्रकृतोपयोगित्वाच्च परिणामालंकारश्च ।'

('तत्र कुसुमद्वारत्वं धीतरदिमत्त्वमिच्छोः—') कुसुमेषु अङ्गाणस्वमारोपितं तद्विर-
हदुःखइत्येव प्रकृतोपयोगीति परिणामश्च । "आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परि-
णामः" इति तल्लक्षणम् ।'. Thus आरोप्यमाणस्य आरोपविषयतया प्रकृतोपयो-
गित्वम् is not necessary to constitute परिणाम according to राघवभट्ट as well
as according to विद्याधर.

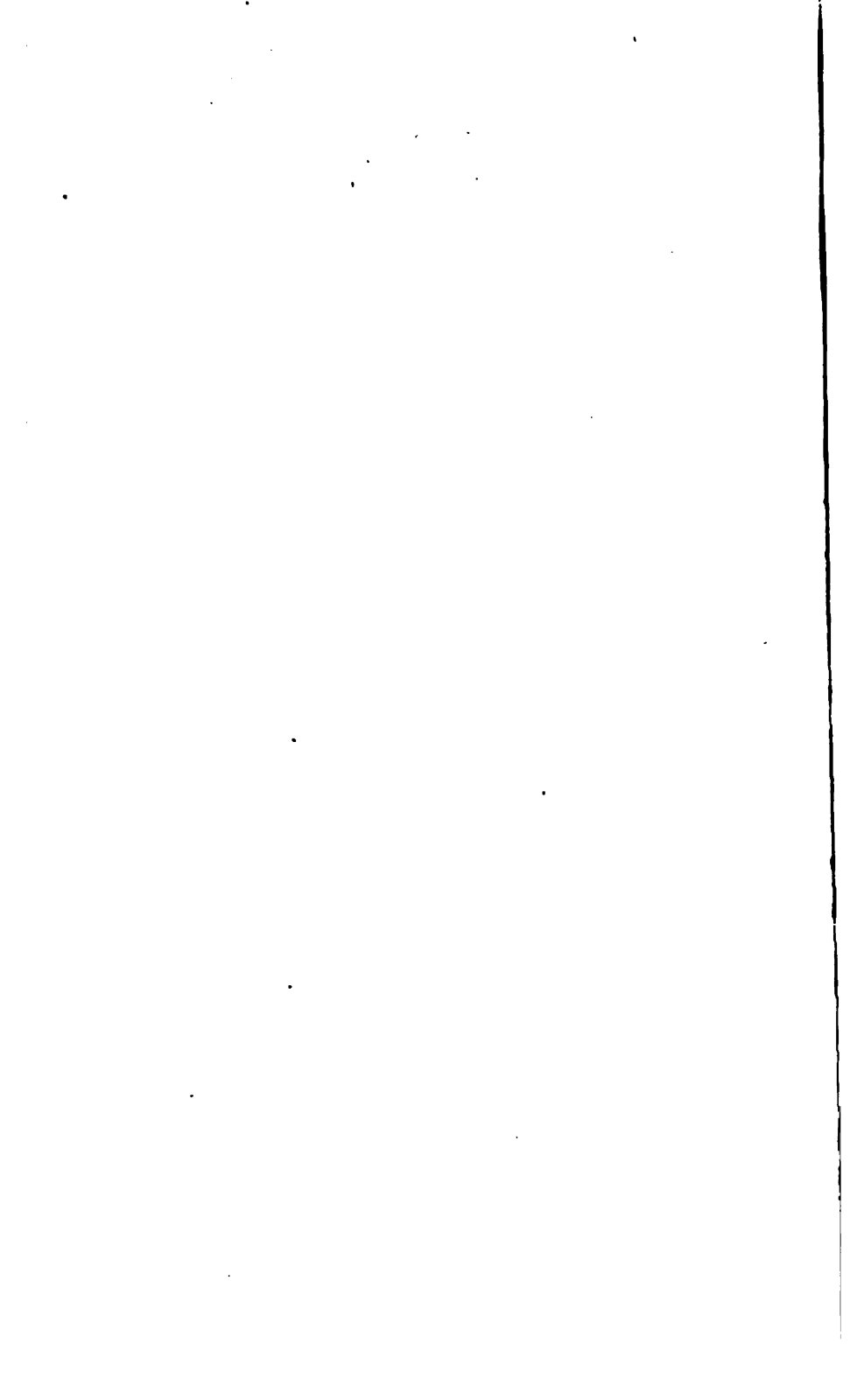
Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
561	21-24	emarelds	emeralds
562	2	Do.	Do.

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
581	14	धर्म्यल्लेखा	धर्म्यल्लेखा
596	24	धर्म्यम्	धर्म्यम्
598	24	वस्तुपमा	वस्तुपमा
681	8	Insert ' as ' after ' and '	
686	18	कस्वधिर्	कस्वधिर्
742	18	परिधैविधिधैः	परिधैविधिधैः
764	15	धिधैः	धिधैः
771	22	मन्धर्हितां	मन्धर्हितं

---

14 DAY USE
RETURN TO DESK FROM WHICH BORROWED
LOAN DEPT.

This book is due on the last date stamped below, or
on the date to which renewed.

Renewed books are subject to immediate recall.

17 Nov '58 LA	
REC'D LD	
NOV 7 1958	
REC. CIR. JUN 16 77	72
SENT ON ILL	
AUG 28 2006	
U.C. BERKELEY	

LD 21A-50m-9,'58
(6889s10)476B

General Library
University of California
Berkeley

YC 54583

453477

UNIVERSITY OF CALIFORNIA LIBRARY

